

შპს სანახარებო-საინფორმაციო
სისტემების

**ORTA ÇAĞDA TÜRK-GÜRCÜ
İLİŞKİLERİ**

რედაქტორები:

როინ ყაველიშვილი, ჰუმანობის
ნაწილის დირექტორი, ჰუმანობის

Editörler:

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU
Prof. Dr. Roin KAVRELİŞVİLİ

ბოძიის სანჯცაწნიფო სანსნჯცო ჯნოჯიხსიბჯბი
თუხჯთოის სანიბოძიო სანოზანოჯბა

GORI DEVLET EĞİTİM ÜNİVERSİTESİ
TÜRK TARİH KURUMU

GORI STATE TEACHING UNIVERSITY
TURKISH HISTORICAL SOCIETY

ფა სანჯნჯნჯბჟი ანოჯც-თუხჯთო
ჯოთოჯოთოზბბი

ORTA ÇAĞDA TÜRK-GÜRCÜ
İLİŞKİLERİ

GEORGIAN-TURKISH RELATIONS
OF MIDDLE AGES

კრებულში წარმოდგენილია 2018 წლის 30 ოქტომბერი-1 ნოემბერს ქალაქ გორში ჩატარებულ II საერთაშორისო სიმპოზიუმზე – „ქართულ-თურქული ურთიერთობები“ (შუა საუკუნეებში ქართულ-თურქული ურთიერთობები) წაკითხული მოხსენებები.

საქართველოს მხრიდან საერთაშორისო სიმპოზიუმში მონაწილეობას ღებულობდა ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის, გორის, შოთა რუსთაველის, აკაკი წერეთლის, სამცხე-ჯავახეთის და სოხუმის სახელმწიფო და თურქეთის რესპუბლიკის სტამბოლის, ცხრამეტი მაისის, არდაჰანის, ცხრა სექტემბრის, ულუდაღის, მუშის, ალფ-არსლანის, ართვინის, ჭოროხის, ფირათის უნივერსიტეტების და ფოლკლორის და კულტურის სტრატეგიული კვლევის ცენტრის პროფესორა.

სტატიები იბეჭდება ქართულ და თურქულ ენებზე.

ქართული სტატიების თურქულ ენაზე თარგმანი შესრულებულია როინ ყავრელიშვილის, ხოლო თურქული სტატიების ქართულ ენაზე თარგმანი – გელა გუნიავას მიერ.

Kitapta 30 Ekim - 01 Kasım 2018 tarihinde Gori’de düzenlenen “Türk-Gürcü İlişkileri” (Orta Çağlarda Türk-Gürcü İlişkileri) II. Uluslararası Bilimsel Sempozyumu’nda sunulan bildiriler yer almıştır.

Sempozyum Gürcistan tarafından İv. Cavakhişvili Tiflis, Gori, Batumi Şota Rustaveli, Kutaisi Akaki Tsereteli, Samtskhe-Cavakheti, Sokhumi Devlet Üniversiteleri ile Türkiye Cumhuriyeti İstanbul, Ondokuz Mayıs, Ardahan, Dokuz Eylül, Uludağ, Muş Alparslan, Artvin Çoruh, Fırat, Üniversiteleri ve Halk İlimi Araştırmaları Kültür ve Strateji Merkezi öğretim üyelerinin katılımıyla gerçekleştirilmiştir.

Bildiriler Türkçe ve Gürcüce olarak basılmıştır.

Bildirilerin Gürcüce’den Türkçe’ye çevirisi Roin Kavrelişvili, Türkçe’den Gürcüce’ye çevirisi ise Gela Guniava tarafından yapılmıştır.

რედაქტორები: როინ ყავრელიშვილი, ჰხოფესოჰი
იბხაჰიმ თედლიოღლუ, ჰხოფესოჰი

Editörler: Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU
Prof. Dr. Roin KAVRELİŞVİLİ

ISBN: 978-9941-8-1805-9

გოჰის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი, 2019
Gori Devlet Eğitim Üniversitesi, 2019

გოჰის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის გამომცემლობა
Gori Devlet Eğitim Üniversitesi Basımevi

სარჩევი

წინასიტყვაობა (პროფესორი ბიორბი სოსიაშვილი)	7
წინასიტყვაობა (პროფესორი იბრაჰიმ თელლიოღლუ)	10
პროფესორი რომან ბობოლაშვილი - სამცხე-ჯავახეთის სახელმწიფო უნივერსიტეტი საძარტველო-ჯალაირიანთა და ოსმალეთის ურთიერთობის საპითხისთვის ძარტულ წყაროებში	11
პროფესორი ერლოღან ალთინქაინაძი არდაჰანის უნივერსიტეტი ძარტველი ძალის სახე თურქულ ლიტერატურასა და ფოლკლორში	27
პროფესორი ელდარ მამისთვალაშვილი გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი საძარტველო-ტრაპიზონის იმპერიის ურთიერთობიდან (XIII ს. გეორგი ნახეზარი)	55
პროფესორი ორჰან კილიჩი ფირატის უნივერსიტეტი დასავლეთი კავკასიაში ადმინისტრაციულ ცვლილებათა პროცესი ოსმალთა იმპერიის შემდეგ და შემდეგ: ძარტული სამეფო-სამთავროები	67
პროფესორი ბიორბი სოსიაშვილი გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი დიდი ლიანის ხეობის 2008 წლის აგვისტოს ომის შემდეგ რეკონსტრუქციული სოფლები „ოსმალთა“ პერიოდში	114
პროფესორი იბრაჰიმ თელლიოღლუ ცხრაშეტი მაისის უნივერსიტეტი გიორგიანთა და ძარტველების ურთიერთობები	149
პროფესორი რინე ქავრელიშვილი სამცხე-ჯავახეთის სახელმწიფო უნივერსიტეტი ხაზარები ძარტულ საისტორიო წყაროებსა და ლიტერატურაში	164
პროფესორი მემეტი თეზჯანი ულუდაღის უნივერსიტეტი თურქულ-ძარტული ურთიერთობები და აკრეფის ბზა	190
პროფესორი იოსებ ალიმბარაშვილი ბორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი გიორგიანთა საძარტველოში ჩამოსახლების, ბანახლებისა და შემდგომი ბელის შესახებ	230

პროფესორი მშალა უიღუ იუჯელი სტამბოლის უნივერსიტეტი ხაზართა და ქართველთა ურთიერთობები	257
ასოცირებული პროფესორი ლია ახალაძე სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტი აფხაზეთის ეთნიკური სექტორი შუა საუკუნეების ზოგიერთი საისტორიო წყაროს მიხედვით (ეპიგრაფიკული ძეგლები)	294
ასოცირებული პროფესორი მუსტაფა ალიჯანი მუშის ალფ-არსლანის უნივერსიტეტი თემურ ლენის პოლიტიკა საქართველოსთან მიმართებაში	338
ასოცირებული პროფესორი მირიან მახარაძე ივანე ჯავახიშვილის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი თეთრბატანიანთა ტომის პირველი ურთიერთობები საქართველოსთან	359
ასოცირებული პროფესორი ერქან ბოქსუ ცხრა სექტემბრის უნივერსიტეტი ანატოლიის სელჩუკთა პერიოდის თურქულ-ქართული ურთიერთობები	377
ასოცირებული პროფესორი ვასილ მოსიაშვილი სამცხე-ჯავახეთის სახელმწიფო უნივერსიტეტი თურქ-სელჩუკები და საქართველო XI საუკუნის 50-იან წლებში	409
დოქტორი იაშარ ძალავატი ფოლკლორის და კულტურის სტრატეგიული კვლევის ცენტრი მითო-სტრატეგიული ძეგლები: ცხენოსან მომთაბარეთა სტეპის კულტურის ძეგლი ბაგასის და ანატოლიის ხალხების წარმოშობებში	420
ასოცირებული პროფესორი ღაზი შაჰინიძე აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტი მარტის ხეობის ეთნოგრაფიული ჩანაწერები (შახლესი მასალების მიხედვით)	444
ასოცირებული პროფესორი ომერ სუბაში ართვინის ქოროხის უნივერსიტეტი აღმოსავლეთ ანატოლიის თურქული სამთავროების ურთიერთობა ქართველებთან XII საუკუნეში	461
ასოცირებული პროფესორი ზაზა შაშიკაძე, შოთა რუსთაველის ბათუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტი XVI ს-ის აჭარის ისტორიის ოსმალური ხელნაწერი წყაროები	495
ასოცირებული პროფესორი აჰმედ თოქსოი თეთრბატანიანთა და ქართველთა ურთიერთობები	511
ასოცირებული პროფესორი ნიკო ჯავახიშვილი ქართველი თავადების - თურქმენთაშვილებისა დაძოგბაძეების წარმოშობის ისტორიიდან	522

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ (Prof. Dr. Giorgi SOSİAŞVİLİ)	8
SUNUŞ (Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU)	9
Prof. Dr. Roman GOGOLAURİ Samtskhe-Cavakheti Devlet Üniversitesi GÜRCÜ KAYNAKLARI'NA GÖRE GÜRCİSTANCELAYIRLILAR VE OSMANLI İLİŞKİLERİ ÜZERİNE	12
Prof. Dr. Erdoğan Altınkaynak Ardahan Üniversitesi EDEBİYAT VE FOLKLORUMUZDA GÜRCÜ KIZLARI	26
Prof. Dr. Eldar MAMİSTVALIŞVİLİ Gori Devlet Eğitim Üniversitesi GÜRCİSTAN-TRABZON İMPARATORLUĞU İLİŞKİLERİNDEN (XIII. Y.Y. İKİNCİ YARISI)	55
Prof. Dr. Orhan KILIÇ Fırat Üniversitesi GÜRCÜ PRENSLİKLERDEN GÜRCÜ MELİKLİKLERE: BATI KAFKASYA'NIN OSMANLI HÂKİMİYETİ ÖNCESİ VE SONRASINDAKİ İDARİ DEĞİŞİM SÜRECİ	66
Prof. Dr. Giorgi SOSİAŞVİLİ Gori Devlet Eğitim Üniversitesi 2008 SAVAŞ SONRASINDA İŞGAL EDİLEN DİDİ LİAHVİ VADİSİ KÖYLERİNİN OSMANLI HAKİMİYETİ DÖNEMİNDEKİ DURUMU	116
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU Ondokuz Mayıs Üniversitesi KIPÇAK-GÜRCÜ İLİŞKİLERİ	148
Prof. Dr. Roin KAVRELİŞVİLİ Samtskhe-Cavakheti Devlet Üniversitesi GÜRCÜ TARİHİ KAYNAKLAR İLE EDEBİYATINDA HAZARLAR	165
Prof. Dr. Mehmet TEZCAN Uludağ Üniversitesi TÜRK - GÜRCÜ İLİŞKİLERİ VE İPEK YOLU	189
Prof. Dr. İoseb ALİMBARAŞVİLİ Gori Devlet Eğitim Üniversitesi KIPÇAKLAR'IN GÜRCİSTAN'A GETİRİLMESİ, YERLEŞTİRİLMESİ VE SONRAKİ KADERİ ÜZERİNE	231

Prof. Dr. Muallâ UYDU YÜCEL İstanbul Üniversitesi HAZAR-GÜRCÜ İLİŞKİLERİ	256
Doç. Dr. Lia AKHALADZE Sokhumi Devlet Üniversitesi BAZI TARİHİ KAYNAĞA (YAZITLAR) GÖRE GEÇ ORTAÇAĞ DÖNEMLERİNDE ABHAZYA'NIN ETNİK DURUMU	296
Doç. Dr. Mustafa ALİCAN Muş Alparslan Üniversitesi EMİR TİMUR'UN GÜRCİSTAN POLİTİKASI	337
Doç. Dr. Mirian Makharadze İvane Cavakhişvili Tiflis Devlet Üniversitesi AKKOYUNLULARIN GÜRCİSTAN İLE İLK TEMASLARI	360
Doç. Dr. Erkan GÖKSU Dokuz Eylül Üniversitesi TÜRKİYE SELÇUKLULARI DÖNEMİ TÜRK-GÜRCÜ İLİŞKİLERİ	377
Doç. Dr. Vasili MOSİAŞVİLİ Samtskhe-Cavakheti Devlet Üniversitesi XI. YÜZYIL ORTALARINDA SELÇUKLULAR VE GÜRCÜLER	410
Dr. Yaşar KALAFAT Halk İlimi Araştırmaları Kültür ve Strateji Merkezi ATLI GÖÇEBE BOZKIR KÜLTÜRÜNÜN KAFKASYA VE ANADOLU HALK İNANÇLARI KÜLTÜRÜNDE İZLERİ-MİTOSTRATEJİK BİR ARAYIŞ	419
Doç. Dr. Davit ŞAVİANİDZE Akaki Tsereteli Devlet Üniversitesi MARETİ VADİSİ ETNOGRAFİK KAYITLARI (Eldede Edinilen Son Malzemelere Göre)	445
Doç. Dr. Ömer SUBAŞI Artvin Çoruh Üniversitesi XII. YÜZYILDA DOĞU ANADOLU TÜRK BEYLİKLERİNİN GÜRCÜLERLE MÜNASEBETLERİ	460
Doç. Dr. Zaza ŞAŞİKADZE Şota Rustaveli Batum Devlet Üniversitesi XVI YÜZYIL ACARA TARİHİ'NE AİT OSMANLICA EL YAZMA KAYNAKLARI	496
Doç. Dr. Ahmet TOKSOY Adnan Menderes Üniversitesi AKKOYUNLU-GÜRCÜ İLİŞKİLERİ	510
Doç. Dr. Niko Cavakhişvili İvane Cavakhişvili Tiflis Devlet Üniversitesi GÜRCÜ DERE BEYLERİ TURKESTANİŞVİLİLER VE KOÇAKIDZELERİN KÖKENİ ÜZERİNE	523

წინასიტყვაობა

რიგით მეორე საერთაშორისო სამეცნიერო სიმპოზიუმის: „ქართულ-თურქული ურთიერთობები“ (შუა საუკუნეების ქართულ-თურქული ურთიერთობები) მასპინძლობა გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტში, ჩვენთვის დიდი პატივი და პასუხისმგებლობაა. სიმპოზიუმში სამეცნიერო მოხსენება წარმოადგინა საქართველოს 5 და თურქეთის 10 უმაღლესი სასწავლებლის 23 წამყვან მეცნიერს, მოხსენებები ეხებოდა ქართულ-თურქული ურთიერთობების ფართო სპექტრს. განხილულ იქნა ქართველებსა და ხორეზმელებს, თეთრბატკნიანებს, სელჩუკებს, ყივჩაღებს, ხაზარებს, ოსმალებს შორის ურთიერთობების და იმ პერიოდის სხვა მნიშვნელოვანი საკითხები. ფართოდ და საინტერესოდაა წარმოდგენილი ხსენებული ხალხების ეთნოგრაფია, ყოფის ელემენტები, უცხოელ მოგზაურთა შთაბეჭდილებები.

სიმპოზიუმები უთუოდ ხელს შეუწყობს ამ ორი ხალხის კიდევ უფრო დაახლოვებას, სამეცნიერო-კვლევითი პოტენციალის ზრდასა და განვითარებას, ახალგაზრდობის, მათ შორის სტუდენტების მოტივაციას აღნიშნულ თემებზე მუშაობის თვალსაზრისით.

ის ფაქტი, რომ სიმპოზიუმმა ტრადიციული სახე მიიღო, მეტყველებს ორი ხალხის ისტორიის კვლევისადმი დიდ ინტერესზე.

მინდა დიდი მადლობა გადავუხადო სიმპოზიუმის ინიციატორებს და ორგანიზატორებს, წარმატებები ვუსურვო სიმპოზიუმის თითოეულ მონაწილეს, მომხსენებელს და მსმენელს.

იმედს გამოვთქვამ, რომ ტრადიციული სიმპოზიუმის თემატიკა კიდევ უფრო მრავალფეროვანი გახდება და მისადმი ინტერესი გაიზრდება.

**პროფესორი გიორგი სოსიაშვილი
გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის რექტორი**

SUNUŞ

İkinci uluslararası “Türk-Gürcü İlişkileri (Orta Çağlarda Türk Gürcü İlişkileri)” Sempozyumu Gori Devlet Eğitim Üniversitesi’nde yapılması bizleri fazlasıyla onurlandırdı. Sempozyumda Gürcistan’dan 5, Türkiye’den ise 10 üniversiteden teşkil olunan kendi alanlarında uzmanlaşmış olan 23 bilim adamı bildirileriyle katıldı. Bildirilerde Türk-Gürcü ilişkilerinin çeşitli konuları ele alındı. Sempozyumda Gürcü-Harezmsahların, Gürcülerle Akkoyunluların, Gürcülerle Selçukluların, Gürcülerle Kıpçakların, Gürcülerle Hazarların, Gürcü-Osmanlı ilişkileri ile dönemin diğer konuları üzerine duruldu. Ayrıca, adı geçen halkların etnografyası, yaşam tarzı ile dönemin gezginleri tarafından bu halklar hakkında kaleme aldıkları eserler tetkik edildi. Hayata geçirdiğimiz sempozyumlar her iki halkın daha da yaklaşmasını sağlayacak, bilimsel-araştırma potansiyelini artırmakla birlikte gençlerle öğrencilerin konu ile ilgili çalışmalarda motivasyonlarını artıracaktır.

Sempozyumların gelenek haline gelmesi her iki halkın tarihinin araştırmasına yönelik ilginin arttığını belirtmektedir. Sempozyumun öncülerine ve organizasyon komitesine teşekkürlerimi bir borç bilir bildiri sahiplerine ve katılımcılara başarılar dilerim.

Umuyorum ki, geleneksel hale gelen bu sempozyumların konuları daha da çeşitlenecek ve onlara ilgi artacaktır.

Prof. Dr. Giorgi Sosiaşvili
Gori Devlet Eğitim Üniversitesi Rektörü

SUNUŞ

Türkler ve Gürcüler İlk Çağdan itibaren birbirini tanıyan iki topluluktur. Türkler Hazar havzasını geçip batıya doğru ilerlediklerinde karşularına çıkan topluluklardan birisi Gürcüler olmuştur. MÖ. IV. yüzyıldan günümüze takip edebildiğimiz bu ilişkinin en yoğunlaştığı dönem Orta Çağdır. Dönemin havasına uygun olarak din savaşları ekseninde gelişen ilişkiler sırasında yaklaşık elli yıllık Selçuklu hakimiyeti Gürcü halkının bağımsızlığını yok etmesine yol açmıştı. Harzemşahlar, Timur, Akkoyunlular, Karakoyunlular zamanlarında Türk devletleri de akınlar düzenleyerek Gürcistan'da egemenlik kurmaya çalışmıştı. Öte yandan Hazarlarla ve bilhassa Kıpçaklarla yapılan askeri işbirliği Gürcü krallarının elini güçlendirmiştir.

2016'da Ahıska'da yaptığımız bir çalıştayla başladığımız Türk-Gürcü ilişkileri konulu toplantılarımız 2017'de Trabzon'da 2018'de de Gori'de düzenlediğimiz sempozyumlarla devam etti. Ahıska'daki çalıştayda genel meseleler üzerinde durulurken ilk sempozyumda Türk-Gürcü ilişkilerin kaynaklarını diğerinde de Orta Çağda Türk-Gürcü ilişkilerini tartıştık. Elinizdeki kitap son toplantıda sunulan bildirilerden oluşmaktadır.

Orta Çağda Türk-Gürcü ilişkileri toplantısına ev sahipliği yapan Gori Üniversitesi'nin sayın rektörü Prof. Dr. Giorgi Sosiaşvili ve çalışma arkadaşlarına, ilk toplantıdan itibaren bütün çalışmalara sınırsız destek veren Türk Tarih Kurumu başkanı Prof. Dr. Refik Turan'a ve çalışma arkadaşlarına minnettarım. Ayrıca toplantılarımızın ortaya çıkışında ve sürdürülmesinde büyük desteğini gördüğüm sevgili meslektaşım Prof. Dr. Roin Kavrelişvili'ye çok teşekkür etmek isterim. Son olarak birikimlerini bu toplantıda bizimle paylaşan kıymetli bilim adamlarına katkılarından dolayı şükranlarımı sunarım.

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU

წინასიტყვაობა

თურქებსა და ქართველებს შორის ურთიერთობა ჯერ კიდევ ადრეული საუკუნეებიდან დაიწყო. მას შემდეგ, რაც თურქები გაცდნენ კასპიის ზღვის აუზს და დასავლეთის მიმართულებით დაიწყეს მოძრაობა, იმ ხალხებს შორის ვინც მათ ამ გზაზე შეხვდა, იყვნენ ქართველებიც. ქრისტეშობამდე IV საუკუნეში დაწყებულმა თურქულ-ქართულმა ურთიერთობებმა ინტენსიური სახე შუა საუკუნეებში მიიღო. იმ პერიოდის მდგომარეობიდან და რელიგიური ომების პირობებიდან გამომდინარე, სელჩუკთა დაახლოებით ორმოცდაათწლიანმა ბატონობამ ქართველი ხალხის დამოუკიდებლობის დაკარგვის პროცესს გზა გაუხსნა. ხვარაზმელთა, თემურ-ლენგის, თეთრბატკნიანების და შავბატკნიანების პერიოდში თურქული სახელმწიფოები თავს ესხმოდნენ საქართველოს და ცდილობდნენ მასზე გაბატონებულიყვნენ. სხვა მხრივ, ხაზარებთან და ყივჩაღებთან სამხედრო თანამშრომლობა აძლიერებდა ქართველი მეფეების ძალაუფლებას.

თურქულ-ქართული ურთიერთობების თემაზე პირველი სამეცნიერო სემინარი ჩავატარეთ ახალციხეში 2016 წელს. 2017 და 2018 წლებში ჯერ ტრაპიზონში, ხოლო შემდეგ გორში გაიმართა სამეცნიერო სიმპოზიუმები. ახალციხეში განვიხილეთ თურქულ-ქართული ურთიერთობები პერიოდიზაციის გარეშე. ხოლო, შემდეგ ორ სიმპოზიუმზე მთავარი აქცენტი გადავიტანეთ წყაროთმცოდნეობისა და შუა საუკუნეებში თურქულ-ქართული ურთიერთობების საკითხებზე. წინამდებარე კრებულში სწორედ ბოლო სიმპოზიუმზე ნაკითხული მოხსენებებია შეტანილი.

მადლობას მოვასხენებ გორში გამართული სიმპოზიუმის - „თურქულ-ქართული ურთიერთობები“ (შუა საუკუნეებში-თურქულ-ქართული ურთიერთობები) მასპინძელს, გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის რექტორს პროფესორ გიორგი სოსიაშვილს, პირველივე სემინარიდან მოყოლებული სიმპოზიუმების მხარდამჭერს თურქეთის საისტორიო საზოგადოების თავმჯდომარეს პროფესორ რეფიქ თურანს და მის კოლეგებს. ცალკე მადლობა მინდა გადავუხადო ჩემ კოლეგას, პროფესორ როინ ყავრელიშვილს, რომელმაც იმთავითვე მხარი დაუჭირა ჩვენი სამეცნიერო შეკრებების იდეას, მის ხორცშესხმას და დღევანდლამდე გაგრძელებას. მადლობა ყველა მომხსენებელს მონაწილეობისთვის და საკუთარი სამეცნიერო შეხედულებების გაზიარებისთვის.

პროფესორი იბრაჰიმ თელლიოღლუ

საქართველო-ჯალაირიანთა და ოსალათის ურთიერთობის სახითხისტვის ქართულ წყაროებში

პროფესორი რომან გოგოლაური -
სამცხე-ჯავახეთის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

მოკლე შინაარსი

საქართველოში თემურ-ლენგის ლაშქრობების შემსწავლელ ისტორიკოს მეცნიერთა წინაშე წამოჭრილ საკვლევ პრობლემათა შორის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანია საქართველოს საგარეო პოლიტიკური კურსის შესწავლა და იმ ვითარებათა გარკვევა, რაც ამ ფაქტს თან ახლდა.

ზემოაღნიშნულ საკითხს სამეცნიერო ლიტერატურაში მრავალი საინტერესო ნაშრომი მიეძღვნა. არაერთმა მკვლევარმა გამოხატა თავისი თვალსაზრისი. მათ შორის შეიძლება დავასახელოთ: ივ. ჯავახიშვილი, თ. ჟორდანიას, ნ. ბერძენიშვილი, დ. გვრიტიშვილი, დ. კაციტაძე, კ. ტაბატაძე, ვ.კიკნაძე, დ. ნინიძე და სხვა. აქვე ისიც უნდა ავლიშნოთ, რომ მიუხედავად მათი დამსახურებისა, მათ შრომებში გვხვდება სადაო მოსაზრებები და დებულებანი.

წინამდებარე სტატიაში ჩვენი მიზანია საქართველოში თემურ-ლენგის ლაშქრობების პერიოდში ქვეყნის საგარეო პოლიტიკური კურსის განხილვა ჯალაირიანთა და ოსმალეთის სახელმწიფოებთან ურთიერთობის ფონზე.

აღნიშნული საკითხის გასარკვევად ყურადღებას იქცევს ქუცნა ამირეჯიბის ცნობილ სიგელში დაცული ცნობა „სპარსეთის“ სახელმწიფოსთან ურთიერთობის შესახებ. წყაროებიდან ცნობილია, რომ ქუცნა ამირეჯიბი ბიზანტიის იმპერიაში სამჯერ იყო ელჩად გაგზავნილი. ჩანს ამ პერიოდში დიპლომატიური მოლაპარაკებები მიმდინარეობდა „სპარსეთის ჯელმწიფესთან“, რასაც შესაბამისი მიზნებით ბიზანტიაში ქუცნა ამირეჯიბის ელჩად წარგზავნა მოჰყვა. თ.ჯორდანიამ მიიჩნია, რომ „ჯელმწიფე სპარსეთისა“ ქართულ წყაროებში მოხსენიებული „თირ-სულთანია“, რომელიც თემურ-ლენგისგან დევნილი გიორგი მეშვიდეს შეეხიზნა.

თ. ჯორდანიას „თირ-სულთანში“ გულისხმობს „ახალ ქართლის ცხოვრების“ პირველი და მეორე ტექსტების „თაიარ სულთანს“ ანუ აჰმედ ჯალაირიანის შვილს - ბატონიშვილ თაჰერს.

როგორც თ. ჟორდანიას ქრონიკებიდან ჩანს, თუ ქუცნა ამირეჯიბის დიპლომატიური მისიები XIV საუკუნის 80-იან წლებში განხორციელდა, მაშინ აშკარა შეუსაბამობას ექნება ადგილი. გასათვალისწინებელია ის ფაქტი, რომ ელჩობები XIV საუკუნის 80-იან წლებში ხორციელდება, ხოლო თაჰერის ისტორია უფრო გვიანი პერიოდისაა. ქუცნა ამირეჯიბი კონსტანტინეპოლში ბაგრატ V-ის ხანაში იგზავნება (1360-1393წწ) თაჰერის დროს კი საქართველოს მეფე უკვე გიორგი მეშვიდეა. მაშასადამე, ამ ხანის „ხელმწიფე სპარსეთის“ თაჰერ ჯალაირიანი ვერ იქნება.

მკვლევარი დ. ნინიძე „ჯელმწიფე სპარსეთისა“ - ში აჰმედ ჯალაირიანის მიიჩნევს. მისივე აზრით თემურ ლენგის არსებობის პირობებში ადგილი აქვს საქართველოსა და ჯალაირიანთა სახელმწიფოებს შორის დიპლომატიურ მოლაპარაკებას, კერძოდ ბაგრატ მეხუთესა და აჰმედ ჯალაირიანს შორის, სადაც ერთ-ერთი მთავარი საკითხი ბიზანტიასთან ურთიერთობის დამყარება-დარეგულირების პრობლემა მოჩანს. რასაც ჩვენ არ ვიზიარებთ.

ჩვენს მიერ მოძიებული მასალებისა და კვლევის საფუძველზე შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ქართულ წყაროებში მოხსენიებული „ჯელმწიფე სპარსეთისა“ უნდა იყოს ჯალაირიანთა სახელმწიფოს მემკვიდრე უფლისწული თაჰერი, რომლის რჩევითაც გიორგი VII ორიენტაციას ოსმალეთზე იღებს. მაგრამ თემურის მეექვსე გამანადგურებელი ლაშქრობის შედეგად ეს პოლიტიკური კონფიგურაცია ჩაიშალა და გიორგი VII თემურთან დაზავებას დათანხმდა.

საკვანძო სიტყვები: თემურ-ლენგი, თაჰერი, გიორგი მეშვიდე, აჰმედ ჯალაირიანი, საქართველო, ბიზანტია, ჯალაირიანები, ოსმალეთი.

GÜRCÜ KAYNAKLARI'NA GÖRE GÜRCİSTAN-CELAYİRLİLER VE OSMANLI İLİŞKİLERİ ÜZERİNE

Prof. Dr. Roman GOGOLARI
Samtskhe-Cavakheti Devlet Üniversitesi

ÖZET

Gürcistan'a Timur'un seferlerini araştıran tarihçilerin karşısına çıkan muhtelif konulardan birisi dönemin Gürcistan'ın dış siyaseti ile konu ile ilgili durumunu irdelemektir. Yukarıda bahsedilen meseleler üzerine İv. Ca-

vakhişvili, T. Jordania, N. Berdzenişvili, D. Gvritişvili, D. Katsitadze, V. Kinknadze, D. Ninidze ve diğerleri gibi tarihçiler çeşitli araştırmalarını ortaya koymuşlardır. Değerli bilim adamları tarafından yapılan çalışmalara rağmen bazı bir meselenin yeniden gözden geçirilmesine gerek duyulmaktadır. Bu bildirimizde Timur tarafından Gürcistan üzerine yapılan seferler döneminde Celayirliler ile Osmanlılarla yapılan ilişkiler ışığında Gürcistan'ın dış siyasetinin değerlendirmesi amaçlanmıştır.

Konu hakkındaki bilgilere Kutsna Amirecibi tarafından yazılan meşhur tapu belgesindeki "Fars" Devleti ile ilişkiler üzerinden ulaşmak mümkündür. Kaynaklardan bilindiği gibi Kutsna Amirecibi Bizans İmparatorluğu'na elçi olarak üç defa gönderildi. Anlaşıldığı kadarıyla, bu dönem içerisinde "Fars Hükümdarıyla" diplomatik görüşmeler yapıyordu ve gerekli amaçlara varmak için Kutsna Amirecibi Bizan'a gönderildi. T. Jordania'ya göre adı geçen "Fars Hükümdarı'nın" Timur'dan kaçan ve Gürcü Kralı VII. Giorgi'ye sığınan "Tir-Sultan" olması gerekir.

T. Jordania tarafından "Tir-Sultan" olarak "Yeni Kartlis Tskhovreba'nın" birinci ve ikinci metinlerinde ismi geçen "Tayar Sultan" yani Ahmet Celayiri'nin oğlu Şehzade Taherin olduğu düşünülmüştür.

T. Jordania'nın "Kroniklerinden" görüldüğü gibi, eğer Kutsna Amirecibi'nin diplomatik ziyaretleri XIV yy. 80'li yıllarında yapılmışsa, demek ki burada bir tutarsızlık var. Şunu da göz önünde bulundurmamız gerekir ki, elçilikler XIV. yy. 80'li yıllarında yapıldı ve "Taher Tarihi" de daha sonraki zamanlarda yazıldı. Kutsna Amirecibi İstanbul'a Gürcü Kralı V. Bagrat (1360-1393) döneminde gönderildi. Taher döneminde ise Gürcü Kralı VII. Giorgidir. Demek ki, bu dönemin "Fars Hükümdarı" olarak Taher Celayiri'nin olmaması gerek.

Bilim adamı D. Ninidze "Fars Hükümdarı" olarak Ahmed Celayiri'yi göstermektedir. Ona göre Timur zamanında Gürcistan ve Calairianlar arasında yani V. Giorgi ile Ahmed Celayirli arasında diplomatik görüşmeler vardı. Söz konusu görüşmelerin asıl konularından birisi Bizansla ilişkilerdir. Ancak, bu fikirlere biz katılmıyoruz.

Araştırdığımız malzeme ile çalışmalarımız sonucunda denilebilir ki, Gürcü kaynaklarında adı geçen "Fars Hükümdarı'nın" Celayirli Devleti'nin velihtü Tahir'in olması gerek. Anılan Tahir'in tavsiyesi üzerine VII. Giorgi yönünü Osmanlı lehine çevirdi. Ancak, Timur'un Gürcistan üzerine yaptığı altıncı ve yıkıcı seferinden sonra bu ikili anlaşma bozuldu ve VII. Giorgi Timurla barışı kabul etti.

Anahtar Kelimeler: Timur, Tahir, VII. Giorgi, Ahmed Celayirli, Gürcistan, Bizans, Celayirliler, Osmanlı.

THE ISSUE ABOUT GEORGIAN-JALAIRIAN AND OTTOMAN RELATIONS IN GEORGIAN RECOURSES

Professor Roman Gogolauri
Samtskhe-Javakheti State University

ABSTRACT

To define all issues of Georgian History in the period of Temur-Lengi wars in Georgia very important and essential are the tasks definition of Georgian foreign affairs policy at that time. The definition of situation and all facts connected with this time is so important.

These facts are well defined in dozens of scientific researches. Not only one researches expressed their opinion about this fact. They were: Iv. Javakishvili, T. Jordania, N. Berdzenishvili, D. Gvritishvili, D. Katsitadze, K. Tabatadze, V. Kiknadze, D. Ninidze and so on. We should try to underline that their opinions are very deserts, but we can cross out some issues and facts which are arguable for us.

In this paper I should try to speak about the Georgian Foreign Relations Policy in the period of Temur-Lengi Wars. I should well discuss it about situation currently with Jalairian and Ottoman countries.

KutsnaAmirejibi's famous certificate about "Persia" which got our attention gave us lots of information to solve many problems connected with this important issue. From the resources we can carry out that KutsnaAmirejibi was sent as an ambassador in Byzantium three times. We can define that there were some negotiations with "King of Persia", and KutsnaAmirejibi was sent as an ambassador and to make the propose completed. T. Jordania considered that "King of Persia", in the manuscripts of Georgia is named as "Tir-Sultani" who was refuged to Giorgi VII and he was refugee by Temur-Lengi.

T. Jordania mean "New KartliLife" first and second texts, while speaking about "Tir _ Sultani" he mean "TairSultani" who is the same as the son of Ahmed Jalairiani _ Tarheri.

While looking at T. Jordania manuscripts we can carry out if diplomatic missions which were done in 80 of XVI century by KutsnaAmirejibi had some unsuitability. We should foresee that ambassadors' institute in Georgia has begun in 80 of XIV centuries. And Taheri history is much older than this period. KutsnaAmirejibi was sent in Konstantinople while period of Bagrat V (In 1360- 1393) While the history of Taher, the king of Georgia is Giorgi VII. At the end we can understand that the king of Persia at that time is not TaherJalairiani.

Researcher D. Ninidze considered Ahmed Jalairiani as the “King Of Persia. According to his opinion Georgia and Jalairian states had diplomatic negotiations while TemurLengi Period. To make concretethe relations were between Bagrat V and Ahmed Jalairian, the mainproblem issue of their negotiations was relations regulation between Byzantium. I don't agree with this argument.

According to our research and founded materials, we can carried out that The “King of Persia” which is written in Georgian historical resources should be the inheritor of Jalairin States - Taheri. According to his advice Giorgi VII got orientated to Ottoman. But after the sixth war of TemurLengi which destroyed everything, this political configuration was destroyed too. Then Giorgi VII has been agreed to make peace with Temri.

Keywords: Temur Lengi, Taheri, Giorgi VII, Ahmed Jalairian, Georgia, Byzantium, Jalairian, Ottoman.

საქართველოში თემურ-ლენგის ლაშქრობების შემსწავლელ ისტორიკოს მეცნიერთა წინაშე წამოჭრილ საკვლევ პრობლემათა შორის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანია საქართველოს საგარეო პოლიტიკური კურსის შესწავლა და იმ ვითარებათა გარკვევა, რაც ამ ფაქტს თან ახლდა.

ზემოაღნიშნულ საკითხს სამეცნიერო ლიტერატურაში მრავალი საინტერესო ნაშრომი მიეძღვნა. არაერთმა მკვლევარმა გამოხატა თავისი თვალსაზრისი. მათ შორის შეიძლება დავასახელოთ ივ. ჯავახიშვილი, თ. ჟორდანიას, ნ. ბერძენიშვილი, დ. გვრიტიშვილი, დ. კაციტაძე, კ. ტაბატაძე, ვ. კიკნაძე, დ. ნინიძე და სხვა. აქვე ისიც უნდა აღვნიშნოთ, რომ მიუხედავად მათი დამსახურებისა, მათ შრომებში გვხვდება სადავო მოსაზრებები და დებულებანი.

ჩვენი მიზანია, წინამდებარე სტატიაში, საქართველოში თემურ-ლენგის ლაშქრობების პერიოდში ქვეყნის საგარეო პოლიტიკური კურსის განხილვა ჯალაირიანთა და ოსმალეთის სახელმწიფოებთან ურთიერთობის ფონზე.

ქართული დიპლომატიის ისტორიის თვალსაზრისით, აღნიშნული საკითხის გასარკვევად, ყურადღებას იქცევს ქუცნა ამირეჯიბის ცნობილ სიგელში დაცული ცნობა „სპარსეთის“ სახელმწიფოსთან ურთიერთობის შესახებ. „მოინია ჟამსა ცხოვრებისა ჩემისასა ჴელმწიფე სპარსეთისა და იუბნა და წარგზავნა ელჩად კონსტანტინეპოლს“ (ჟორდანიას, 1897:211). წყაროებიდან ცნობილია, რომ ქუცნა ამირეჯიბი ბიზანტიის იმპერიაში ელჩად სამჯერ იყო გაგზავნილი.

თ. ჟორდანიამ პირველმა დასვა საკითხი, თუ როდის, რა ვითარებაში და რომელი სპარსთა მეფისაგან“ გაიგზავნა ქუცნა ამირეჯიბი ელჩად კონსტანტინეპოლში. ამირეჯიბისავე ცნობით, მესამე ელჩობიდან დაბ-

რუნებისას დაბადებულია ალექსანდრე I დიდი (დაახლოებით 1389-1390 წწ.). თ. ჟორდანიას აზრით, ეს ელჩობა იმ პერიოდში განხორციელდა, როცა ულუმბა (სამონასტრო კომპლექსი შიდა ქართლში, ალის ხეობა) თემურ-ლენგისაგან ჯერ კიდევ არ არის დანგრეული. აქედან გამომდინარე, ქუცნას პირველი და მეორე ელჩობა მას არა უადრეს 1380-1384 წლებში აქვს ნავარაუდები, თემურ-ლენგის შემოსევამდე (ჟორდანია, 1897:212).

თ. ჟორდანია „ჯელმნიფე სპარსეთისა“-ში „ახალი ქართლის ცხოვრების“ პირველი და მეორე ტექსტის „თაიარ სულტანს“ ანუ აჰმედ ჯალაირიანის შვილს, ბატონიშვილ თაჰერს გულისხმობს: „მაშინ იყო თაიარ სულტანი ქუყენისა ჯალაისა, სჯულითა მაჰმადიანი. ოდეს მოვიდა ლანგთემურ ქუყენასა მისსა, ალუდგა წინა ესე თაიარ სულტანი და მრავალი ზიანი უყო სპათა ლანგთემურისათა; და მერმე ვერლარა დაუდგა, წარმოვიდა და მოვიდა მეფესა გიორგის თანა. ხოლო მეფემან გიორგი მიუპყრო პატივი დიდი და ჰკითხავდა და უსმენდა თქმულთა მისთა“ (ქართლის ცხოვრება, 1959:463).

როგორც თ. ჟორდანიას ქრონიკებიდან ჩანს, ქუცნა ამირეჯიბის დიპლომატიური მისიები XIV საუკუნის 80-იან წლებში განხორციელდა, ხოლო თუ მისივე მოსაზრებებს გავიზიარებთ, მაშინ ამკარა შეუსაბამობას ექნება ადგილი. გასათვალისწინებელია ის ფაქტი, რომ ელჩობები XIV საუკუნის 80-იან წლებში განხორციელდა, ხოლო თაჰერის ისტორია უფრო გვიანი პერიოდისაა. ქუცნა ამირეჯიბი კონსტანტინეპოლში ბაგრატ V-ის ხანაში (1360-1393 წწ.) იგზავნება, თაჰერის დროს კი საქართველოს მეფე უკვე გიორგი VII-ეა. მაშასადამე, ამ ხანის „ჯელმნიფე სპარსეთისა“ თაჰერ ჯალაირიანი ვერ იქნება.

ვინ უნდა იყოს თემურ-ლენგს დაპირისპირებული ბანაკის მესამე მხარე? (ორი მხარე – საქართველო და ბიზანტია) – სვამს კითხვას მკვლევარი დ. ნინიძე და იქვე პასუხობს: „ასეთ პოლიტიკურ ერთეულს, რომლის ხელისუფლებასაც ქართული წყარო „ჯელმნიფე სპარსეთისა“ უწოდებს, უნდა წარმოადგენდეს ჯალაირიანების სახელმწიფო, რომელიც ირანის ერაყში აღმოცენდა და დროთა განმავლობაში გაიზარდა-გაძლიერდა. ამდენად, „ჯელმნიფე სპარსეთისა“, რომელმაც „იუბნა“ საქართველოს ხელისუფლების წარმომადგენლებთან და რასაც ქუცნას ბიზანტიაში ელჩობა მოჰყვა, ჯალაირიანი აჰმედ სულთანს უნდა იყოს. ამაზე მიგვანიშნებენ ქრონოლოგიური ჩარჩოებიც და თავად ამ სულთანის მიერ წარმოებული თემურის სანინალმდეგო პოლიტიკაც. როგორც ჩანს, XIV საუკუნის 80-იან წლებში ძლიერი მტრის - თემურ-ლენგის არსებობის პირობებში ადგილი აქვს საქართველოსა და ჯალაირიანთა სახელმწიფოებს შორის დიპლომატიურ მოლაპარაკებებს, კერძოდ, ბაგრატ V დიდსა და აჰმედ სულთანს

შორის, სადაც ერთ-ერთი მთავარი საკითხი ბიზანტიასთან ურთიერთობის დამყარება-დარეგულირების პრობლემა მოჩანს (ნინიძე, 1998:518).

მიუხედავად რეალობასთან ახლოს მდგარი ასეთი პოლიტიკური კონფიგურაციისა, ზემოაღნიშნულ მოსაზრებას ვერ გავიზიარებთ შემდეგი მიზეზების გამო. ჯერ ერთი, დ. ნინიძე აცხადებს: „სულთნის ძალაუფლება სპარსეთის ერაცის დიდი ნაწილის გარდა ვრცელდებოდა სამხრეთ აზერბაიჯანზე, ქურთისტანზე, ყარაბახზე, არაბეთის ერაცზე, შირვანზე“ (ნინიძე, 1998:519), რაც, ჩვენი აზრით კორექტირებას მოითხოვს. თუ ვახუშტის დავუჯერებთ, ბაგრატს ამ პერიოდში რანი (შირვანი-რ.გ), მოვაკანი და დვინი „მიხარკედ აქუნდა“ (ქართლის ცხოვრება, 1973:263). მეორეც – ვინაიდან ქუცნა ამირეჯიბის ელჩობა ბიზანტიაში 1380-1384 წლებში არის ნავარაუდები, მკვლევარი არ ითვალისწინებს ჯალაირიანთა სახელმწიფოში არსებულ ვითარებას და მათ დამოკიდებულებას მეზობელ მუზაფერიდთა სახელმწიფოსთან. საქმე ის არის, რომ მუზაფერიდებმა XIV საუკუნის 70-იანი წლების ბოლოს, მართალია ცოტა ხნით, მაგრამ მაინც დაიკავეს სამხრეთ აზერბაიჯანი და თავრიზი.

1382 წელს ჯალაირიანი ჰუსეინი საკუთარმა ძმამ, ჩვენთვის საინტერესო პიროვნებამ აჰმედმა დაამხო და სიკვდილით დასაჯა, თავრიზის ტახტი კი თავისად გამოაცხადა (1382-1410, წყვეტილად). მას მაშინვე აუჯანყდა მომდევნო ძმა ბაიაზიდი, რომელმაც ასევე სულთნის ტიტული მიიკუთვნა. ასეთ ვითარებაში ჩვენ არარეალურად გვეჩვენება მსგავსი დიპლომატიური მისიის განხორციელება. ზემოთ მოტანილი მოსაზრების გასაბათილებლად კიდევ ერთ არგუმენტს მოვიშველიებთ: 1385 წელს ოქროს ურდოს ყაენი თოხთამიში თავს დაესხა ჯალაირიანთა სამფლობელო-თავრიზს. გაძარცვა, ააოხრა ქალაქი და თან წაიყვანა 90000 ტყვე ოქროს ურდოში. ვინაიდან იმ დროს კავკასიის გადმოსასვლელი საქართველოს მეფის განკარგულებაში იყო, თოხთამიშის ჯარის გადმოსვლა ამიერკავკასიაში ქართველ მეფესთან უნდა ყოფილიყო შეთანხმებული. ამ ვერსიას ადასტურებს ის ფაქტიც, რომ სპარსელი თემურ-ლენგის ისტორიკოსები ოქროს ურდოს ჯარში „ურწმუნოების“ - ქრისტიანების, ე.წ. ქართველების ყოფნას ადასტურებენ. თუ 1380-1384 წლებში აჰმედ ჯალაირიანსა და ბაგრატ V-ის ერთობლივი ელჩობა ბიზანტიაში მართლა რეალური იყო, მაშინ რამ გამოიწვია ის ფაქტი, რომ 1385 წელს ქართველები ოქროს ურდოს ლაშქართან ერთად ლაშქრობენ ჯალაირიანთა ქალაქ თავრიზში. ამაზე ჩვენ აქ საუბარს აღარ გავაგრძელებთ. ვფიქრობთ, ეს ფაქტი სრულიად აქარწყლებს ზემოაღნიშნულ მოსაზრებას. ასევე გადაჭარბებულად გვეჩვენება XIV საუკუნის 80-იანი წლების დასაწყისში პოლიტიკური კონფიგურაცია საქართველო-ჯალაირიანები-ბიზანტიის დიპლომატიური ურთიერთობა, რომელიც მიმართულია თემურ-ლენგის წი-

ნააღმდეგ, მაშინ, როცა თემურ-ლენგი ჯერ კიდევ ირანში არ გამოჩენილა.

თუ გადავხედავთ XIV საუკუნის 80-იანი წლების საერთაშორისო პოლიტიკურ ვითარებას შუა აზიაში, ირანში, კავკასიასა და მახლობელ აღმოსავლეთში, დავინახავთ, რომ რეალური ძალა, რომელსაც შეუძლია თემურ-ლენგის ურდოებს დაუპირისპირდეს, ეს ოქროს ურდო და მისი მბრძანებელი თოხთამიშ ხანია.

როგორც ჩანს, საქართველოში მაშინდელმა ხელისუფლებამ სწორად შეაფასა შექმნილი ვითარება და ორიენტაცია მოკავშირის ძებნაში ოქროს ურდოზე აიღო, რაც ბუნებრივი იყო. თემურ-ლენგის საქართველოში პირველი შემოსვლის მთავარი მიზეზი იყო ოქროს ურდოს წინააღმდეგ ბრძოლა და ასეთ სიტუაციაში თოხთამიშ ქართველთა სამეფო კარის სასურველი მოკავშირე გამოდის. ამასთანავე, თავად ოქროს ურდოს ხანიც იყო დაინტერესებული: ჩრდილო ირანის წინააღმდეგ ბრძოლა მას კავკასიონის გადასასვლელების გარეშე არ შეეძლო. აქედან უკვე ცხადი ხდება, თუ რა ადგილს იკავებდა საქართველო თავისი გეოპოლიტიკური მდებარეობით თემურ-ლენგის გეგმებში. მაგრამ აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ამ პოლიტიკურმა ვექტორმა დიდხანს ვერ იმუშავა. 1395 წელს თემურ-ლენგმა საბოლოოდ დაამარცხა თავისი ძირითადი მოწინააღმდეგე თოხთამიშ-ხანი და აიღო ოქროს ურდოს დედაქალაქი სარაი-ბერქე. შედეგად ლიკვიდირებულ იქნა აღმოსავლეთსა და დასავლეთს შორის ვაჭრობის საქმეში ოქროს ურდოს როლი. ამიერიდან სავაჭრო ოპერაციები თემურ-ლენგს სამფლობელოების გავლით წარმოებდა და ის საბაჟო გადასახადები, რომელიც ადრე ოქროს ურდოს ყაენის ხელში იყრიდა თავს, ახლა თემურისა და მისი ამირების ხელში აღმოჩნდა.

მიუხედავად თოხთამიშის დამარცხებისა, გიორგი VII გააგრძელა აქტიური საგარეო პოლიტიკური კურსი და კავშირი დაამყარა ჯალაირიანთა დინასტიასთან.

ჩვენი აზრით, ის ჯალაირიანი ხელმწიფე, ვისთანაც გიორგი VII დიპლომატიურ მოლაპარაკებას აწარმოებს, არის ალინჯის ციხიდან გათავისუფლებული უფლისწული თაჰერი. ჩანს მოკავშირეებს თავიანთი ელჩი ქუცნა ამირეჯიბი კონსტანტინეპოლშიც კი გაუგზავნიათ დიპლომატიური მისიით.

ჩვენ, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ქუცნა ამირეჯიბის ორი დოპლომატიური მისია დასაშვებად მიგვაჩნია XIV საუკუნის 80-იანი წლებისთვის. ვფიქრობთ ამ მისიებს საერთო არაფერი უნდა ჰქონოდათ აჰმედ ჯალაირიანთან. რაც შეეხება მესამე ელჩობას, ჩვენი აზრით, იგი სწორედ უფლისწული თაჰერის საქართველოში მოსვლის (1396 წ.) შემდეგ უნდა განხორციელებულიყო, დაახლოებით 1397-1399 წლებში. როგორც ჩანს ეს ელჩობა თავიდანვე წარუმატებლობისათვის იყო განწირული, ვინაიდან

მოკავშირეები (გიორგი VII, უფლისწული თაჰერი) ვერ გაერკვნენ ბიზანტიასა და ევროპაში არსებულ ვითარებაში. 1396 წელს ნიკოპოლთან ოსმალებმა სასტიკად დაამარცხეს ჯვაროსანთა გაერთიანებული ლაშქარი და ევროპა დიდი საფრთხის წინაშე დააყენეს. დასავლეთის პოლიტიკოსები ოსმალებისაგან ხსნას თემურ-ლენგში ხედავდნენ. ამავე ეტაპზე ოსმალთა წინააღმდეგ ბრძოლაში თემურ-ლენგი თავიანთ ბუნებრივ მოკავშირედ მიაჩნდათ ბიზანტიისა და ტრაპიზონის იმპერატორებს. კლავიხოს ცნობებით, ასეთივე პოზიცია ჰქონდათ გენუელებსაც. ბიზანტიელებმა და გენუელებმა თემურ-ლენგს დახმარება აღუთქვეს, თუ იგი თურქ-ოსმალთა წინააღმდეგ იომებდა (კლავიხო, 1992:33). არსებობს თემურ-ლენგის წერილი იოანე პალეოლოგთან, იმპერატორ მანუელის მოადგილესთან კონსტანტინეპოლში, საიდანაც ჩანს, რომ თემურ-ლენგსა და ბიზანტიას შორის ანტიოსმალური კავშირი მყარდება. იმპერატორი მანუელი თემურ-ლენგის სასარგებლოდ ხარკის გადახდას კისრულობს, ხოლო თემური ბიზანტიის დაცვას ოსმალთა ხელისუფლებასთან (სვანიძე, 1990:27). ამგვარად არსებული ვითარება სრულიად გამორიცხავდა აღნიშნული ელჩობის წარმატებას ბიზანტიის საიმპერატორო კარზე.

საინტერესოა ის ფაქტიც, რომ თემურ-ლენგის მიმართ არაერთგვაროვანი დამოკიდებულება არსებობდა დასავლეთის სახელმწიფოთა მხრიდან. ხელისუფალთა მეორე ნაწილი ორიენტაციას ოსმალებზე იღებს: „მისწერეს ამბრი და ყოველგნით მრავალი ლაშქარნი შეიყარნეს და ბერძენთა და ფრანგთ ხელმწიფემან შვილები და ლაშქრით ხონთქარს მოაშველეს და თემურ ჯელმწიფეზედ წამოვიდნენ“ (გორგიჯანიძე, 1925:304).

სავარაუდოა, ბიზანტიისგან ხელმოცარულმა გიორგი VII-მ ახლა ორიენტაცია ოსმალებზე აიღო. ჩვენ, მართალია უარყოფთ „ჯელმწიფე სპარსეთისად“ აჰმედ ჯალაირიანის მიჩნევას, მაგრამ დასაშვებად მიგვაჩნია ოსმალებთან ურთიერთობაში მისი შუამდგომლობაც კი, რადგან იგი იმ დროისათვის ოსმალებს აფარებდა თავს. ჩვენი აზრით ოსმალებთან ურთიერთობის მომხრე უნდა იყოს ასევე უფლისწული თაჰერი, რაზედაც საგანგებოდ მიუთითებს ახალი ქართლის ცხოვრების ავტორი „...ხოლო მეფემან გიორგი მიუპყრო პატივი დიადი და ჰკითხავდა და უსმენდა თქმულთა მისთა“ (ქართლის ცხოვრება, 1959:463). ე.ი. ლტოლვილი უფლისწული ერთგვარ პოლიტიკურ კონსულტანტადაც გვევლინება გიორგი VII-ის კარზე.

საქართველოს საზღვრებთან მოსულმა თემურ-ლენგმა გიორგი VII-ს ელჩების მეშვეობით თაჰერის გადაცემა მოსთხოვა, რაზედაც მკვახე პასუხი მიიღო და შედეგად ამას მოჰყვა მეექვსე გამანადგურებელი ლაშქრობა თემურისა.

გიორგი მეფე, სპარსული წყაროების მიხედვით „დაჭრილ ვეფხვად“

წოდებული, ბატონიშვილ თაჭერს, რომელიც ერთი უკანასკნელთაგანი იყო მომხრეთა შორის, ასე იოლად ვერ გადასცემდა მტერს. „ეს გამოუსწორებელი პოლიტიკური მარცხი იქნებოდა ამიერკავკასიაში ხელმძღვანელი როლის პრეტენზიის მქონე ქვეყნისათვის“ (ტაბატაძე, 1974 :115).

საბოლოოდ საქართველოს სამეფო კარს თანდათან დაუძიმდა სასურველი სტუმრის უფლისწული თაჭერის მფარველობა და გიორგი VII იძულებულია დიპლომატიურ გზას მიმართოს თემურთან მოსალაპარაკებლად. სამაგიეროდ დიპლომატიის ამგვარ შემობრუნებას არ იზიარებს უფლისწული თაჭერი: „ხოლო რაჟამს შეიგნა საქმე ესე სულთანმან თაჭირ, ფრიად დაუშალა მისვლა და შერიგება ლანგ-თემურისასა თანა“ (ქართლის ცხოვრება, 1959:333). ვფიქრობთ თაჭერისთვის ჯერ კიდევ ამონურული არ არის თემურის სანინალმდეგო საგარეო ბერკეტები. ამიტომაც აპროტესტებს გიორგის ამგვარ შემობრუნებას. ერთის მხრივ გასაზიარებელია თაჭერის ასეთი პოზიცია, ვინაიდან ჯერ კიდევ თემურ-ლენგს ოსმალეთი დამარცხებული არ ჰყავს, მეორეს მხრივ გიორგი VII პოლიტიკამ სამეფო კარზე დაპირისპირება გამოიწვია უფლისწულ კონსტანტინესთან და ივანე ათაბაგთან.

მიუხედავად თაჭერის დაჟინებული მოთხოვნისა, გიორგი მეფემ „არა უსმინა“ და თაჭერმაც თავი ოსმალეთს შეაფარა.

ამრიგად, ჩვენს მიერ მოძიებული მასალების საფუძველზე შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ქართულ წყაროების (ქრონიკები, ახალი ქართლის ცხოვრება) ანალიზის საფუძველზე XIV საუკუნის მიწურულში ადგილი აქვს საქართველო-ჯალაირიანთა და ოსმალეთის კოალიციის შექმნის მცდელობას თემურ-ლენგის წინააღმდეგ. მაგრამ თემურის მეექვსე გამანადგურებელი ლაშქრობის შედეგად ამ პოლიტიკური კონფიგურაციის შექმნის მცდელობა ჩაიშალა და გიორგი VII თემურ-ლენგთან დაზავებას დათანხმდა.

გამოყენებული ლიტერატურა

1. გორგიჯანიძე, 1925 – ფ. გორგიჯანიძე, „ისტორია“ საისტორიო მოამბე II, თბ., 1925.
2. ქართლის ცხოვრება, 1959 – ქართლის ცხოვრება, ტ. II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით, ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1959.
3. ქართლის ცხოვრება, 1973 – ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით, ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1973.
4. კლავიხო, 1992 – რუი გონსალეს კლავიხოს ცნობები, საქართვე-

ლოს შესახებ. ესპანურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებელი დაურთო ლ. მამისთვალაშვილმა, თბ., 1992.

5. კაციტაძე, 2009 – დ. კაციტაძე ირანის ისტორია III-XVIII სს. თბ., 2009.

6. ნინიძე, 1998 – დ. ნინიძე, ქართული დიპლომატია XIV ს-ის ბოლოსა და XV საუკუნის დასაწყისში, კრებ. ქართული დიპლომატიის ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბ., 1998.

7. კიკნაძე, 1989 – ვ. კიკნაძე, საქართველოს XIV საუკუნეში, თბ., 1989.

8. ჯავახიშვილი, 1982 – ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. III, თბ., 1982.

9. ჟორდანიას, 1897 – ქრონიკები და სხვა ისტორიული მასალა საქართველოს ისტორიისა ქრონოლოგიურად დაწყობილი თ. ჟორდანიას მიერ, თბ., 1897.

10. სვანიძე, 1990 – მ. სვანიძე, საქართველო-ოსმალეთის ისტორიის ნარკვევები (XIV-XVIII სს.), თბ., 1990.

11. ტაბატაძე, 1974 – კ. ტაბატაძე, ქართველი ხალხის ბრძოლა უცხოელ დამპყრობთა წინააღმდეგ XIV-XV საუკუნეების მიჯნაზე, თბ., 1974.

12. გოგოლაური, 2017 – რ. გოგოლაური, „ჯელმნიფე სპარსეთისა“ ვინაობის საკითხისათვის, კრებ: „საისტორიო ძიებანი“ I, თბ., 2017.

Gürcistan'a Timur'un seferlerini araştıran tarihçilerin karşısına çıkan muhtelif konulardan birisi dönemin Gürcistan'ın dış siyaseti ile konu ile ilgili durumu irdelemektir. Yukarıda bahsedilen meseleler üzerine İv. Cavakhişvili, T. Jordania, N. Berdzenişvili, D. Gvritişvili, D. Katsitadze, K. Tabatadze, V. Kiknadze, D. Ninidze ve diğer tarihçiler çeşitli araştırmalar ortaya koymuşlardır. Değerli bilim adamları tarafından yapılan çalışmalara rağmen, bazı meselenin yeniden gözden geçirilmesi uygun görülmüştür.

Amacımız Timur tarafından Gürcistan üzerine yapılan seferler döneminde Celayırlılar ile Osmanlılarla yapılan ilişkiler ışığında Gürcistan'ın dış siyasetinin değerlendirmektir. Gürcü diplomasisi tarihi açısından bakılırsa, araştırılan konu üzerindeki bilgilere Kutsna Amirecibi tarafından yazılan meşhur tapu belgesindeki “Fars Devleti İle İlişkiler” gibi haber üzerinden ulaşmak mümkündür: “Ben müessir olduğum dönemde Pers Hükümdarı geldi ve konuştu ve Konstantiniye'ye elçi olarak gönderdi” (Jordania, 1897: 211). Kaynaklardan anlaşıldığı gibi, Kutsna Amirecibi Bizans İmparatorluğu'na üç defa elçi olarak gönderilmişti.

T. Jorania tarafından ilk defa Kutsna Amirecibi'nin Konstantiniye'ye ne zaman, ne durumda ve hangi "Pers Hükümdarı" tarafından gönderildiği konusu ortaya konuldu. Aynı Amirecibi'nin bilgilerinde üçüncü elçilikten döndüğü zaman I. Aleksandre Didi (yaklaşık 1289-1390) doğmuştu. T. Jordania bu elçiliğin Ulumba'nın (Şida Kartli bölgesinde bir manastır) Timur tarafından henüz tahrip edilmediği zaman yapılacağı düşüncesi ileri sürülmüştür. Buradan hareketle, Jordania Kutsna'nın birinci ve ikinci elçiliğe gideceği tarihini 1380-1384 yıllar arasında yani Timur'un istila ettiği tarihten önce koymuştur (Jordania, 1897: 212).

T. Jordania tarafından "Pers Hükümdarı" olarak "Yeni Kartlis Tskhovreba'nın" birinci ve ikinci metinlerinde ismi geçen "Tayar Sultan" yani Ahmet Celayir'in oğlu Şehzade Taherin olduğu düşünülmüştür: "O zaman Calai Ülkesi'nin sultanı Müslüman Tiyardı. Timur onun ülkesine geldiğinde bu Tayar ona karşı çıktı, ancak dayanamadı ve Kral Giorgi'nin yanına geldi. Kral Giorgi onu saygı ile karşıladı ve sordu ve anlattıklarını dinledi" (Kartlis Tskhovreba, 1959:463).

T. Jordania'nın "Kroniklerinden" görüldüğü gibi, Kutsna Amirecibi'nin diplomatik ziyaretleri XIV yy. 80'li yıllarında yapıldı. Aynı Jordania'nın fikirlerini kabul edersek, burada bir tutarsızlık ortaya çıkar. Şunu da göz önünde bulundurmamız gerekir ki, elçilikler XIV. yy. 80'li yıllarında yapıldı ve "Taher Tarihi" de daha sonraki zamanlarda yazıldı. Kutsna Amirecibi Konstantiniye'ye Gürcü Kralı V. Bagrat (1360-1393) döneminde gönderildi. Taher döneminde ise Gürcistan Kralı VII. Giorgidir. Demek ki, bu dönemde "Fars Hükümdarı" sıfatında Taher Celayiri'nin olmaması gerek.

Timur'a karşı çıkan üçüncü taraf kim olabilirdi ? (İki tarafı Gürcistan ile Bizans oluşturuyorlardı) Bu soru araştırmacı D. Ninidze tarafından ortaya konulmuş ve cevabını da şu şekilde vermiştir: « Gürcü kaynağı tarafından belirtilen ve 'Fars Hükümdarı' tarafından idare edilen siyasi birimin Celayirliler Devleti olması gerek. Bu devlet İran'a bağlı Irak topraklarında kuruldu ve zaman geçtikçe büyüyüp güçlendi. Demek olur ki, Gürcü Hükümdarın temsilcileri ile konuşan kişinin 'Fars Hükümdarı'nın Celayirli Sultan Ahmed olması gerek. Bu münasebetten sonra Kutsna Bizans'a elçi olarak gönderildi. Döneme ait tarihler ve anılan sultan tarafından Timur'a karşı başlatılan siyaset de bu gelişmeler üzerine ipucunu vermektedir. Anlaşıldığı kadarıyla XIV. yüzyılın 80'li yıllarında yani güçlü bir düşman olan Timur'un varlığı döneminde Gürcistan ile Celayirliler devletiyle özellikle V. Bagrat Didi ile Sultan Ahmed arasında, diplomatik görüşmeler yapıldı (Ninidze, 1998: 518).

Gerçeğe yakın olan siyasi yapılandırmaya rağmen, yukarıda ileri sürülen düşüncelere aşağıdaki sebeplerden dolayı katılmamız uygun görülmemiştir.

Birincisi, D. Ninidze'ye göre « Sultanın hakimiyeti İran Irak'ı topraklarının büyük kısmı Güney Azerbaycan, Kürdistan, Karabağ, Arabistan Irak'ı ve Şirvan'ı kapsıyordu » (Ninidze, 1998: 519). Bize göre, bu düşüncenin düzeltilmesi gerekir. Vakhuşti'ye inanırsak bu dönemde Bagrat Ran (Şirvan R.G), Movakan ve Dvin gibi yerleri haraca bağlamıştı (Kartlis Tskhovreba, 1973: 263). İkincisi, Kutsna Amirecibi'nin Bizans'a elçi olarak gittiği 1380-1384 tarihleri arasında düşünüldüğü için sayın araştırmacımız Celayirli Devleti'nde meydana gelen durum ile bu devletin komşu ülke olan Muzaferidlerin Devleti ile münasebetlerini göz önünde bulundurmamıştır. Gerçeği ise şudur ki, Muzaferidler XIV. Yüzyılın 70'li yıllarında çok kısa bir zaman için olsa da Güney Azerbaycan ile Tebriz'i ele geçirmişlerdi.

1382'de kardeşi Ahmet Celayirli Hüseyin'i öldürdü ve tahtı ele geçirdi (1382-1410, ara verilerek). Ancak, Ahmed'e karşı küçük kardeşi Beyazid çıktı ve kendini sultan olarak ilan etti. Durum böyle iken, söz konusu diplomatik heyetinin gönderilmesinin mümkün olmayacağı düşünülmektedir. Ayrıca, bu düşüncemizin doğru olduğu aşağıdaki örnekle yani 1385'te Altın Orda Kağanı Toktamış Han tarafından Celayirli mülkü olan Tebriz'in ele geçirip yıkılması ve 90.000 kişiyi esir alarak Altın Orda'ya götürmesiyle ispat edilebilir. Bu dönemde Kafkasya geçitleri Gürcü Kralın elinde olduğu için Toktamış Han'ın ordusunun Güney Kafkasya'ya geçmesi yalnız Gürcü Kralı ile anlaşarak yapılabilirdi. Yukarıdaki fikrimizi Timur'un tarihçilerinin anlattığı yani Altın Orda ordusunda «Kafirlerin » Hıristiyanların yani Gürcülerin var olduğu da doğrulamaktadır. 1380-1384'te Ahmed Celayirli ile V. Bagrat'ın Bizansa gönderdikleri ortak elçiliğin gönderilmesi gerçekse, 1385'te Gürcülerin Altın Orda askerleri ile birlikte Celayirli şehir olan Tebriz'e karşı seferde bulunmalarının sebebi anlaşılmasız oluyor. Bu durumun açıklaması şimdilik uygun görülmemiştir. Bize göre, 1385 olayı ortak elçiliğin gönderilme hikayesini tamamen çürütmüş ve XIV yy. 80'li yılların başlarında Gürcistan-Celayirli-Bizans'ın daha İran'a gelmemiş Timur'a karşı siyasi birlik kurmuş olması abartılı sayılabilir.

XIV. yüzyılın 80'li yıllarında Orta Asya, İran, Kafkasya ve Yakın Doğu'daki siyasi durumu gözden geçirdiğimizde Timur'a karşı çıkabilecek tek gücün Altın Orda ve Hükümdarı Toktamış Han olabileceğini görürüz. Anlaşıldığı kadarıyla dönemin Gürcü Hükümeti mevcut durumu doğru değerlendirmiş ve doğal olarak Altın Orda'ya yönelmiştir. Timur'un Gürcistan'ı ilk istilasının sebebi Altın Orda'ya karşı savaşmaktı ve bu durumda Toktamış Han, Gürcü sarayının müttefiki olarak sayılabilirdi. Bu ittifak Altın Orda için de uygundu, çünkü Kuzey İran'a karşı Kafkasya geçitlerinde arzu ettiği durum olmadan savaşması mümkün değildi. Buradan anlaşıldığı kadarıyla Timur'un planlarında Gürcistan'ın jeopolitik durumunun ne kadar önemli

olduğu belli olmaktadır. Ancak şu da belirtmeli ki anılan siyasi durum uzun sürmedi. 1395'te Timur asıl rakibi olan Toktamış Han'a karşı galip geldi ve Altın Orada başkenti olan Saray-Berke'yi ele geçirdi. Bu durumda Altın Orda'nın doğu ve batı arasında tuttuğu ticari rol ortadan tamamen kalkmış oldu. Bundan sonra, ticaret işlemleri tamamen Timur'un toprakları üzerinden yürütüldü ve Altın Orda hakanının hazinesine giden gümrük vergileri Timur ile Emirlerinin eline geçti.

Toktamış Han'ın mağlup olmasına rağmen, VII. Giorgi mevcut dış politikasını devam ettirdi ve Celayirliler hanedanı ile bağlantı kurdu. Bize göre, VII. Giorgi'nin diplomatik görüşmeleri sürdürdüğü Celayirli hükümdarın Alinci Kalesi'den serbest bırakılan şehzade Taher'in olması gerek. Anlaşıldığı kadarıyla müttefikler Konstantiniye'ye elçi olarak Kutsna Amirecibi'yi göndermişlerdi.

Biz, yukarıda bahsettiğimiz gibi Kutsna Amirecibi'nin iki kez elçiliğe gitmesi XIV. yüzyılın 80'li yıllarında kabul edilebilir. Bize göre, bu elçiliğin Ahmet Celayirli ile bir bağlantısının olmaması gerekiyordu. Üçüncü elçiliğe gelince, bu seyahatin şehzade Taher'in Gürcistan'a geldiğinde 1396, 1397-1399 yılları arasında yapılması gerekiyordu. Anlaşıldığı kadarıyla, bu teşebbüsün boşuna geçmesi baştan belli idi. Çünkü müttefikler olan VII. Giorgi ve şehzade Taher Bizans ile Avrupa'da gelişen durumu çözmüş değildiler. 1396'da Nikopol muharebesinde Osmanlılar Haçlı Ordusu'nu bozguna uğratarak Avrupa'yı büyük bir tehlike ile karşı karşıya getirdiler. Batılı siyasetçiler Osmanlılardan kurtulma çaresi olarak Timur'u görüyorlardı. Oluşan durumda Bizans ve Trabzon İmparatorları da müttefik olarak Timur'u görüyorlardı. Klaviyo'nun bilgilerine göre Cenovalılar da aynı fikirde idiler. Türk-Osmanlılara karşı savaş açtığında Bizanslılar ve Cenovalılar Timur'a destek olacakları için söz vermişlerdi (Klaviyo, 1992 :33). Timur'un İmparator Manuel'in yardımcısı olan İovane Paleolog'a gönderdiği mektuba göre Timur ile Bizans arasında Osmanlılara karşı bir ittifak kurulmuştu. İmparator Manuel, Timur lehine bir haraç üstlenmeyi, Timur ise Osmanlılardan Bizans'ın korumasını kabul etmişti (Svanidze, 1990 :27). Bu itibarla, var olan durumdan dolayı Bizans'a gönderilen söz konusu elçiliğin başarısız sonuçlanacağı belli idi. Şunu da belirtmek gerekiyor ki, batı devletleri tarafından Timur'a karşı farklı yaklaşımlar vardı. Batı hükümdarların bir kısmı Osmanlı'ya yöneliyordu: "Her taraftan çok sayıda asker toplandı, Yunanlılar ve Frenklerin kralları oğulları ile ordularını padişaha yardım için gönderdiler, Timur'a karşı yürüdüler" (Gorgicanidze, 1925 :304).

Tahmin edildiği kadarıyla Bizans'tan ümit kesen VII. Giorgi, Osmanlı'ya doğru yönünü çevirdi. Gerçi, biz "Fars Kralı" olarak Ahmed Celayirli'nin olduğunu kabul etmiyoruz, ama Giorgi ile Osmanlı arasında Ahmed'in aracı

olabileceği ihtimalini kabul edilebiliriz. Çünkü o dönemde kendisi Osmanlı'ya sığınmıştı. Bize göre, Osmanlı ile münasebetlerin taraftarı Şehzade Taher'in olması gerek. Bu gelişme "Ahali Kartlis Tskhovreba" yazarı tarafından da özellikle belirtilmiştir: "...Ve kral Giorgi ona fazlasıyla saygı gösterirdi ve sorardı ve dediklerini dinlerdi" (Kartlis Tskhovreba, 1959:463). Demek ki, kaçkın şehzade VII. Giorgi'nin sarayında bir nevi siyasi danışmanlık da yapmıştı.

Gürcistan sınırlarına dayanan Timur VII. Giorgi'ye elçiler göndererek Taher'in teslim etmesini talep etti. Ancak, katı bir red cevabını aldıktan sonra Gürcistan'ı altıncı kez tahrip etti. Farsça kaynaklarda "Yaralı Kaplan" denen Kral Giorgi son taraftarları arasında olan Şehzade Taher'i düşmana kolay kolay teslim edemezdi. Çünkü, bu davranış "Güney Kafkasya'da önder ülke iddiasını taşıyan bir devlet için düzelmez bir siyasi yenilgi sayılırdı" (Tabatadze, 1974:115). Son olarak, Gürcistan Krallık Sarayı için istenilen misafir olan şehzade Taher'in koruması gitgide ağırlaştı ve VII. Giorgi Timurla diplomatik görüşmeler zorunda kaldı. Ancak, Taher buna kaşı çıktı: "Sultan Tahir bunu öğrendiğinde [Giorgi'nin] Timur huzuruna gitmesi ile barışmasına karşı çıktı" (Kartlis Tskhovreba, 1959:333). Bize göre, Taher'in Timur'a karşı kullanacağı dış manevraların henüz tükenmiş olmadığı için kendisi Giorgi'nin benzeri hareketlerine karşı çıktı. Bir açıdan Taher'in tutumu olumlu sayılabilir. Çünkü Timur Osmanlı'yı henüz mağlup etmemişti. İkincisi ise, VII. Giorgi'nin siyaseti sarayında gerginlik yarattı ve şehzade Konstantine ile Atabey İvane ona karşı çıkardı. Taher'in ısrarına rağmen, Kral Giorgi onu dinlemedi ve Taher de Osmanlı'ya sığınmak zorunda kaldı.

Araştırdığımız malzeme ile çalışmalarımız sonucunda denilebilir ki, Gürcü kaynaklarının (Kronikler, Yani Kartlis Tskhovreba) tetkikine göre XIV. yüzyılın son döneminde Timur'a karşı Gürcistan-Celayirli ve Osmanlı Devleti tarafından bir koalisyonun kurma teşebbüsü vardı. Ancak, Timur'un Gürcistan üzerine yaptığı altıncı ve yıkıcı seferinden sonra bu siyasi düzen bozuldu ve VII. Giorgi, Timur'la barışı kabul etti.

EDEBİYAT VE FOLKLORUMUZDA GÜRCÜ KIZLARI

Prof. Dr. Erdoğan Altınkaynak
Ardahan Üniversitesi

ÖZET

Gürcüler ve Türkler tarihin eski dönemlerinden beri zaman zaman savaşarak, zaman zaman barış içerisinde ve bazen de evlilikler yaparak birbirleriyle ilişki içerisine girmişlerdir.

Kayıtlarda ilk evlilik Kral David ile Kıpçak soylusu arasında gerçekleşmiştir. Kral David Kıpçak başbuğu Atrak'ın kızıyla evlenerek Kıpçakların yardım ve desteğini sağlamıştır. Daha sonraki yıllara ait tarihi kayıtlarda görüldüğü kadarıyla Gürcü soylularının kızları ile Türk soylularının erkekleri birbirleriyle evlendirilmişlerdir. Osmanlı, Anadolu Selçuklu, Büyük Selçuklu, Hazar Kağanlığı ve Göktürk İmparatorluğu ile ilişkiler bu bağlamdadır.

Eski savaşlarda esir elde etmek ve kölelik önemli bir gelir kaynağı idi. Özellikle genç ve güzel kızlar bu savaş, saldırı ve yağmaların en fazla mağdurlarıydı. "Seferim var Gürcistan'a" diyen Köroğlu da bu sefere katılacaklara

Dinleyin yiğit sözünü
Çekerim güzel nazını
Gürcistan'ın has kızını
Terkin alıp kaçan gelsin
Sözleriyle çağrıda bulunarak coşturmaktadır.

Kraliçe Tamara'nın Selçuklu topraklarını işgale kalkmasında, herhalde biraz da intikam duygusu vardı ki Sultan II. Kılıçaslan'ın oğlu Rükneddin Süleyman Şah, Tamara'nın kendisiyle evlenmek isteğini reddetmişti.

Bu evliliklerde her ne kadar siyasi konumu güçlendirmek hedeflense de Gürcü kızlarının güzelliği, zerafeti, bilgeliği de önemli yer tutmuştur. Bu nedenlerle Gürcü kızları halk hafızasına yerleşmiş, onlar hakkında güzel ifadeler ile birlikte anlatılar meydana getirilmiştir.

Kafkasya toplulukları çok katı bir ataerkil yapıya sahiptir. Feodal yapı da çok kuvvetlidir. Aileler çocuklarını köle olarak satabilirler. Ayrıca çocuklar kaçırılarak köle niyetine pazarlanabilirler. Bu bağlamda güçlü devletlere Kafkasya'dan önemli miktarda köle getirilmiştir. Osmanlı devletinde çok sayıda Gürcü asıllı devlet adamı da vardır.

Tebliğimizde, bu evliliklerden, savaş ve akınlardan ve halk hafızasındaki hatıralardan, folklor ürünlerinden ve edebi metinlerden hareketle Gürcü kadınları ve Türkler arasındaki imajı ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Edebiyat, Folklor, Gürcü Kadınları, Kafkasya.

ქართული ქალის სახე თურქულ ლიბერაბურსა და ფოლკლორში

პროფესორი ერდოღან ალთინქაინაქი
არდაჰანის უნივერსიტეტი

მოკლე შინაარსი

ქართველების და თურქების ურთიერთობა ადრეული საუკუნეებიდან იწყება. რომელიც ხასიათდებოდა ომებით, მშვიდობიანი თანაცხოვრებით და ქორწინებებით.

წყაროების მიხედვით, პირველი ქორწინება დავით აღმაშენებელსა და ყივჩაღი დიდგვაროვნის ასულს შორის მოხდა. მეფე დავითი, დაქორწინდა რა ყივჩაღი სარდლის ათრაქას ასულზე, მიიღო ყივჩაღთა მხარდაჭერა და თანადგომა. შემდეგი პერიოდის ისტორიული წყაროების მიხედვით, ქართველი წარჩინებული ქალებსა და თურქ დიდგვაროვან მამაკაცებს შორის ვხედავთ ქორწინებებს. ოსმალეთის და გოქთურქთა იმპერიების, ანატოლიის სელჩუკთა, დიდ სელჩუკთა, ხაზართა სახელმწიფოებთან ურთიერთობების ამ კონტექსტში განხილვა შესაძლებელია.

ძველი პერიოდის ომების დროს შემოსავლის წყაროდ ითვლებოდა ტყვის ხელში ჩაგდება და მისი დამონება. ომების, თავდასხმების და ძარცვის შემთხვევაში ყველაზე მეტად ზარალდებოდნენ ახალგაზრდა და ლამაზი ქალები. ქოროღლი, თავის მონოდებაში „საქართველოში მივალ სალაშქროდ“ ლაშქრობაში მონაწილეების მსურველებს ასე ეტყოდა:

ისმინეთ ვაჟკაცის სიტყვა,

ავიტანოთ მისი ლამაზი ჭირვეულობა

ვინც შეძლებს საქართველოს ულამაზესი ქალის მოიტაცებას

და გამოქცევას ის წამოვიდეს

თამარ მეფეს, სელჩუკთა მიწების დაპყრობისას, ალბათ მცირედი შურისძიებაც ამოძრავებდა. რადგან, სულთან ყილიჩ-არსლან მეორის ვაჟმა რუქნადინმა უარყო თამარის წინადადება მასზე ქორწინების შესახებ.

ამგვარ ქორწინებებში პოლიტიკური მოტივების მიუხედავად, კარგად ჩანს ქართველი ქალების სილამაზე, ელეგანტურობა და გონიერება,

კავკასიური საზოგადოებები მკაცრი პატრიარქალურობით გამოირჩევიან. მათში ძლიერია, ასევე, ფეოდალური სტრუქტურა. ოჯახებს შეეძლოთ შვილები მონებად დაყიდონ. ამას გარდა, ბავშვებს მონებად გაყიდვის მიზნით იტაცებდნენ. ასეთ კონტექსტში, ძლიერ სახელმწიფოებს კავკასიიდან მნიშვნელოვანი რაოდენობის მონები შემოჰყავდათ. ოსმალე-

თის სახელმწიფოში ქართული წარმოშობის ბევრი სახელმწიფო მოღვაწე იყო.

მოსხენებაში წარმოდგენილია თურქთა წარმოდგენები აღნიშნული ქორწინებების, ომების, თავდასხმების და ქართველი ქალების შესახებ, რომელიც შემონახულია თურქულ ფოლკლორში, ლიტერატურასა და სახალხო წარმოდგენებში.

საკვანძო სიტყვები: ლიტერატურა, ფოლკლორი, ქართველი ქალი, კავკასია.

GEORGIAN WOMEN/GIRLS IN OUR FOLKLORE AND LITERATURE

Prof. Dr. Erdoğan Altınkaynak
Ardahan University

ABSTRACT

Since ancient times, Georgians and Turks have been in relations sometimes through wars, sometimes in peace periods and even through marital relations.

In historical records the first marriage between the two nations was that of King David and a Kıpçak aristocrat member. After marrying the daughter of Kıpçak Khan, Atrak, King David managed to get the help and support of the Kıpçaks. According to the later records, it seems that daughters of Georgian aristocrats and boys of the Turkish aristocrats were also married. The type of relationship between the two nations can be observed during the reigns of Anatolian Selchuks, the Great Selchuks, Khazar Empire and Ghokturk Empire.

In ancient wars, making people slaves and selling them was an important source of income. Young and beautiful girls, in particular, were the biggest victims of such wars, attacks and exploitations. Köroğlu, the legendary folk poet, addressed his listeners by saying “I have a Journey to Georgia”;

Listen to the word of the brave

So the affectation of the beautiful I have

Come to the fore those

Who kidnapped Georgia's beauty

It seems that Queen Tamara had a feeling of revenge when she attempted to invade Selchuk lands, so Rükneddin Süleyman Şah, the son of the 2nd Kılıçarslan, refused her marriage proposal.

Although the main aim in such marriages was to politically become stron-

ger, the beauty, courtesy and wisdom of Georgian girls were important motives. Therefore, Georgian girls had a great positive image in folk memory, and many narratives with eloquent expressions about them were composed.

Caucasian communities have a very strict patriarchal structure. Feudal structure is also very strong. In ancient times, some poor families had the practice of selling their children as slaves. In addition, children were also made slaves by kidnapping. In this regard, many slaves were brought to powerful states from Caucasia. In the Ottoman State, there were also many powerful statesmen, Georgian in origin.

In our presentation, we will discuss Georgian women and their image among the Turks as they are represented in folkloric works and literature in terms of marriages, wars, expeditions and memories in historical records.

Keywords: Literature, Folklore, Georgian Women, Caucasia

Çok eski tarihlerden, İskitler, Hunlardan beri Türkler ile Gürcüler arasında bir temas vardır. Bu temasın zaman zaman savaş, zaman zaman müttefiklik ve zaman zaman da himaye ve destek şeklinde olduğunu tarihi kaynaklar bize göstermektedir. Gürcülerin Arap, Bizans, İran saldırılarına karşı kendilerine müttefik olarak Türkleri seçtiğini, bazen de Türk saldırılarına karşı Kıpçak veya Kuzey grubu Türklerden yardım talep ettiğini yine aynı kaynaklar zikretmektedir. Bu yardım, destek veya müttefikliğin, bazen de savaş halinde olmanın anlaşma şartlarından birisi ve belki de en önemlisi birbirleriyle kız alış verişi noktasıdır.

Hazar Hakanı Gürcü kralı Arçıl'ın kızı Şuşana'ya âşık olur. Şuşana evlilik teklifini reddeder. Hakan, Kartli ve Kaheti yöneticisi Cuanşer'in üzerine ordusunu gönderir ve Şuşana da dahil olmak üzere yöneticileri esir aldırır. Şuşana kendini zehirler.¹

Bizans İmparatoru Leon ile Abhazya Krallığı'nın kurucusu Leon'un anneleri Hazar Kağanının kızları idi²

Kral David'in, ülkesine yapılan saldırılara karşı destek bulmak için Ermeni asıllı eşinden boşanarak Kıpçak Beyi Şarağan oğlu Atraka'nın kızıyla evlenmesi neticesinde Kıpçaklardan çok sayıda insan Kafkas dağlarını aşip Güney Kafkasya'ya girer.³

Anadolu Selçuklu Devleti ile Gürcüler arasında da evlilik ilişkileri mevcuttur. 1223 _ 1245 Yıllarında Gürcistan Krallığının melikesi Rusudan ile II. Kılıçarslan'ın oğullarından biri olan Erzurum Meliki Mugiseddin

1 - Giuli Alasania, Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler, Trabzon 2013, 59.

2 - Alasania, a.g.e., 78.

3 - Alasania, a.g.e., 130.

Tuğrul'un oğlu Gıyaseddin Davut ile evlidir ve bu evlilikten Gürcü Hatun doğmuştur. Rusudan, İlhanlıların Anadolu'ya düzenledikleri seferlere destek vermek zorunda kalmış, bu yüzden Anadolu Selçuklularıyla çatışmalar yaşamış, bozulan ilişkileri düzenlemek için kızını Gürcistan üzerine sefere gelen I. Alaeddin Keykubat'ın oğlu II. Gıyasettin Keyhüsrev ile nişanlamıştı.⁴ Belki de Köroğlu Destanı'ndaki:

Sefer düştü Gürcistan'a
Bizim ile gelen gelsin
Mert gelsin namert gelmesin
Kanlı çaydan geçen gelsin

Kulak tut merdin sözüne
İnelim meydan yüzüne
Ecele gömleğin özüne
Kend'eliyle biçen gelsin

Dinleyin yiğit sözünü
Çekerim güzel nazını
Gürcistan'ın has kızını
Terkin alıp kaçan gelsin

Kılıcında nahak kanı
Şerbet edip içen gelsin⁵

Koçaklaması böyle bir olayın hatırası olarak günümüze kalmıştır.

II. Gıyasettin Keyhüsrev'in eşi ve II. Alaeddin Keykubat'ın annesi Gürcü Hatun'dur. II. Gıyasettin Keyhüsrev'in ölümünden sonra vezir Pervane Muineddin ile evlenmiştir. Mevlana'nın türbesinin yapılmasında aktif rol oynamıştır. Anadolu'da "Gürcü" kadın ismi, "Çerkez" ise erkek ismi olarak kullanılır. Anadolu'da kadın ismi olarak "Gürcü" adının kullanılmasının kökeni "Gürcü Hatun"un hatırasına ithafen olabilir.

Osmanlı Devleti içinde Kavm-i necip olarak anılan Gürcülerden sadrazamlık yapmış 17 kişi ve yüzlerce paşa vardır. Gürcistan'ı da gezen Evliya Çelebi Gürcüler hakkında oldukça iltifatkar davranmış ve Kavm-i Necip ifadesini o da kullanmıştır.

⁴ - <http://www.ortadogugazetesi.net/makale.php?id=23865> (03.10.2018)

⁵ - <https://www.youtube.com/watch?v=6saDBd4ZT0c> (03.10.2018)

Pek çok sayıda padişah annesi de Gürcü asıllıdır. Bunların içinde cömertlikleriyle tanınan Mihrişah (Sultan III. Mustafa'nın eşi, Sultan III. Selim'in annesi) ve Bezm-i Alem Valide Sultan (Sultan II. Mahmut'un eşi, Sultan Abdulmecit'in annesi) öne çıkanlardır. III. Mehmet'in eşi, I. Mustafa'nın annesi Valide Sultan da Abaza'dır. Çok sayıda Çerkez hatun da vardır.

Kalenin burcu muyam ben bilmem ayırıyam
Dil bilmez Gürcü müyem elleri kınalı
Felek evin yıkıla ben bilmem ayırıyam
Ben çirkin harcı mıyam elleri kınalı

Vay sürmeli sürmeli ben bilmem ayırıyam
Severken sevdirmeli elleri kınalı

Kaleden indim iniş ben bilmem ayırıyam
mendilim dolu yemiş elleri kınalı
Yare saldım yememiş ben bilmem ayırıyam
Kendisi gelsin demiş elleri kınalı

Türkü, mani düzenekli ve şarkı formuna benzer bir yapıdadır. Bu türkü anonim olmak ile birlikte kadınlar tarafından meydana getirilmiş olma ihtimali yüksektir. Türkü'de geçen "Dil bilmez Gürcü müyem" sözü harem içerisindeki çekişmelerden veya İstanbullu kadınların kıskançlığı neticesinde muzipçe bir ifade gibi durmaktadır.

Alırsın Çerkez kızı çekersiz cefayı, alırsın Laz kızı anlarsın ezayı alırsın Gürcü kızı sürersin sefayı..!!

Ailede kadın baskın bir rol oynar. Çünkü kız çocukları hızlı yemek yapıp çok çabuk sobayı yakar. Evin ekonomisini evlenince onlar düzenler. Misafir ağırlama gibi şeyleri daha küçükken öğrenirler. Bununla ilgili bir söylem vardır. Alırsın Çerkez kızı çekersiz cefayı, alırsın Laz kızı anlarsın ezayı alırsın Gürcü kızı sürersin sefayı.⁶

Âşıklık sanatı Gürcüler arasında da yaygındır. Artık XVII. yy.dan başlayarak Türkçe koşmalar yazıp şarkılar söyleyen Gürcü saz şairlerine rastlarız. Bunlardan Gürcü, Gürcüoğlu, Gürcü Neve mahlâslarıyla âşıklık edenlerin isimleri bellidir. İ.Grişaşvili'nin de yazdığı gibi bu saz şairleri milliyetçe

⁶ - <https://www.facebook.com/groups/sekil.erkek.41/permalink/1512953862049929/>

Gürcü olmalarına rağmen Gürcüce yazmıyorlardı. (Hacıyev, 1991: 16) Âşıklık geleneğini Türk saz şairlerinden öğrenen Ermeni ve Gürcü âşıkları, şiir yapısı açısından kendi dillerinde şiir söylemeyip Türk dilini tercih ettiklerinden âşık edebiyatına kendi dillerinde örnek vermekte zorlanmışlardır. Türk dil siyasetini Gürcüler arasında yayan, hece vezninde şiirler yazan ve âşık mahlâsını kullanan Gürcü saz şairlerinden Âşık Rûhânî, Âşık Şivğa, Âşık Leon, Âşık Yaralı, Âşık Zeyin, Âşık Sandro, Âşık Şeydayî vb. daha çok tanınmışlardır. Âşık edebiyatının hemen hemen bütün türlerinde ve hecenin bütün vezinlerinde şiir yazan bu Gürcü âşıklarının büyük bir kısmı yalnız Türkçe, az bir kısmı ise hem Türkçe, hem de Gürcüce eserler yazmışlardır.⁷

Ermeni âşıkları gibi Gürcü âşıkları da dinî irfanî kelime ve deyimleri bol bol kullanmanın yanında, Azerbaycan yöresi için artık arkaikleşmiş veya yalnız ağızlarında kalmış Türk kelimelerini de şiirlerinde kullanmışlardır: soğulmak, bulmak, çibin, şaşmak, öksüz, aramak, oda, ganmak, yakınmak vs. Gürcü âşıkları XIX. yy.ın sonlarına doğru, N.Marrın'ın da yazdığı gibi, Türk aşk destanlarının nesir bölümünü Gürcüce, koşmalarını ise Türkçe ifade ediyorlardı. Gürcü âşıklarının repertuarında geniş yer tutan destanlar Anadolu'da ve Azerbaycan'da popüler olan Köroğlu, Kerem ile Aslı, Ferhat İle Şirin, Âşık Garip, Yaralı Mahmut, Şah İsmail, Tahir Mirza vs. idi. Hem Türk, hem de yerli tekke ve saz şairlerinin büyük katkısı sonucunda Türkçe ve Doğu Oğuzca XIX. yy.ın sonlarına kadar nüfusunun bir kısmı Ermeni olan şimdiki Ermenistan'da ve Türk nüfusunun kalabalık olduğu Gürcistan'da ve Dağıstan'da sadece halk konuşma diline çevrilmekle kalmadı, aynı zamanda şiir dili ve şarkı dili oldu. Kafkasları gezmiş ve bir müddet orada yaşamış Rus şairi M.Y.Lermontov, 1837'de, dostu S.A.Rayevski'ye yazdığı 58 mektubunda "Tatarca (Türkçe) öğrenmeye başladım. Burada ve tüm Asya'da bu dil, Fransız dilinin Avrupa'da olduğu kadar zarurîdir", diyordu.⁸ Gürcü yazarı G.Beltadze de Türkçe'yi Kafkasların beynelmilel dili olarak adlandırır⁹. Bir başka Gürcü yazarı E.Tağaşvili'nin yazdığına göre Ermeni ve Gürcüler kendi dillerinde şarkı bilmiyorlardı, okudukları şarkılar muhtemelen Türkçe olurdu. Onlar evlerinde de Türkçe konuşurlardı. Bu, hiç kuşkusuz Türk dil siyasetini azimle hayata geçiren Türk ve yerli tekke ve saz şairlerinin büyük bir hizmeti idi¹⁰.

Gıyasettin Keyhüsrev Gürcü Prensesi Tamara ile büyük bir aşk neticesinde evlenmiş ve bastırdığı sikkelerin üzerine "Gürcü Hatun" diye bilinen Tamara'yı sembolik olarak ifade eden güneşi koydurmuştur. Gürcü

7 - . Valeh Hacılar, Türkdilli Gürcü, Yunan ve AysoruAşiq-Şairleri, Bakı 2007, 13-39.

8 -Hacılar, a.g.e., 4.

9 -Hacılar, a.g.e., 3-8.

10 -Hacılar, a.g.e., 5-8.

Hatun'un Mevlana'ya karşı büyük bir sempatisi olduğu ve Mevlana'nın türbesini yaptırdığı da iddialar arasındadır.

Türk Dünyasının hemen hemen her tarafında bilinen ve zevkle dinlenen "Aşık Garip" hikayesi" nin büyük bir kısmı Tiflis şehrinde geçmektedir.¹¹ Aşık Garip varyantlarından "Destan-ı Hikayet-i Maksud" da Aşık Garip'in ailesi ve sevgilisi Tiflislidir.¹² Sadece bu hikayede değil, pek çok halk hikayesinde Gürcistan ve Tiflis adı geçmektedir. Günümüz halk aşıklarından İsrail Uzunkaya'nın kendi tasnifi "Erdoğan ile" hikayesinde de hikayenin bir kısmı Tiflis'te geçmektedir ve Erdoğan'ın en yakın arkadaşı Roin adındaki Gürcü delikanlısı gösterilmektedir.

Dede Korkut Hikayeleri'nde "kara gözlü, hup yüzlü, saçı ardına örülü, göğsü kızıl düğmeli, elleri bileğinden kınalı, parmakları nigarlı mahbup kafir kızları ile Oğuz beyleri işret meclisinde eğlenmektedir"¹³. Hikayelerde gayri Türk unsurlar olarak karşımıza Rumlar ve Gürcüler çıkmaktadır. Burada bahsedilen kızlardan bazıları herhalde Gürcü idi. Salur Kazan'ın Evinin Yağmalandığı boyunda Salur Kazan'ın Gürcistan'a sınır bir yerde yaşadığı ve evini yağmalayanların da Gürcü meliki Şöklü Melik olduğu görülmektedir.¹⁴ Alp Eren Çapar da 37 kale beyinin kızlarını bir birkuçan, boynundan dudağından öpen kişi ve Ağ Melik Çeşme kızını nikahına alan kişi olarak anılmaktadır.¹⁵ Begil oğlu Emre'nin hikayesinde "Dokuz tümen Gürcistanın haracı geldi", "Dokuz tümen Gürcistan ağzına varıp kondu", "Dokuz tümen Gürcistan'a gidelim" İbareleri geçmektedir.¹⁶ Kampüre Bey oğlu Beyrek-hikayesinde Beyrek, bezirganları Gürcistan'da eşkıyaların elinden kurtarır.¹⁶ Kazan Bey oğlu Uruz Beyin Tutsak olduğunu anlatan hikayede Uruz, ba-

¹¹ - Erdoğan Altınkaynak, Kırımçaklar Kültür, Tarih _ Folklor, Hearlem 2006, 110 _ 153.;

Başına dondığım gulyuzlu oça

Bana bır yer goster giriyim

Dolaştım Tiflize bir uçdan

Oça, bana bır yer göster giriyim

Kırım _ Tatar coğrafyasından göçürülen Urumlar arasında da bu hikaye varyantlarıyla beraber bilinmektedir.:Urum Folklor ve Halk Edebiyatı, Ankara 2008, 170 _ 210;

¹² - Fikret Türkmen, Aşık Garip Hikayesi, Ankara 1995.

Senem'in zülfü karadır

Kokusu gamım dağıdır

Bu Tifliz'in toprağıdır

Şükür gördüm seni Tifliz (114-195)

¹³ - Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı, Ankara 1989, 95.

¹⁴ - Ergin, a.g.e., 96.

¹⁵ - Ergin, a.g.e., 113 _ 114.

¹⁶ - Ergin, a.g.e., 216 - 218

¹⁷ - Ergin. a.g.e. 120.

basının kendisine bakıp üzülmelerini kabullenemez ve bunun sebebini sorar. Metinde:

“Kan Abkaza iline men giderem
Altun haça elümi men basaram
Pilongeyenkeşişün elin men öperem
Kara gözlü kafir kızın men aluram”

Sözleriyle babasını tehdit etmekte ve o zamanlardaki mantaliteyi tam olarak ortaya koymaktadır.¹⁸

Netice olarak, Gürcüler ve Türkler arasında tarihin çok eski devirlerinden beri evlilik yoluyla kız alınıp verilerek ilişki kurulmuştur. Evlenen kızlar soylu kesime mensuptur. Bununla birlikte köle veya cariye olarak hizmet veren kızlar da vardır.

Savaşların ve barışların oluşmasında kadınların rolü büyüktür. İstenilen kızın alınamaması veya alınması savaş veya barış sebebidir. Kim güçlü ise zayıf görülen tarafın soylu kesiminden kızını almaktadır. Halk veya yönetilen tabakadan kızlar ise tutsak edilip köle veya cariye olarak kullanılmaktadır.

Her iki toplumda anne kraliçe olduğu gibi anneleri Türk veya Gürcü olan yöneticiler de vardır.

Türk anlatımlarında Gürcü kızları daima güzel, nazik, ev yönetimini ve ekonomisini bilen, alımlı, gösterişli, uzun boylu, zeki, diplomasiyi bilen, hayırsever ve cömert bir surette tasvir edilmiş ve bu vasıflarıyla şiir ve edebiyatta yerini almıştır. Özellikle son dönem halk şiirinde bu durum daha etkili bir şekilde ifade edilmektedir.

Aşıkların dilinde güzel tasvirleri aşağı yukarı birbirinin aynıdır. Saçlar uzun ve kara, kirpikler ok, gülüş ve sözleri tatlı, boyu ve parmakları uzun ve ince, yanakları kırmızı, bir görüşte aşık olunan tiplerdir.

METİNLER

DESTAN

Kamu milletleri beyan edeyim
Yadigarım olsun Ahbab, yârâna
Anların vasfını birbirsöyleyim
Dikkat etsin, atılmasın yabana

Arab'ın dilberi, diken ateşi
Gencini sararsan yıkılır kaşı

Her ne matlup etsen bitirir işi
Hiç eziyet vermez anı sarana

Urum'un dilberi gayet cilveli
Kakülünden gitmez asla bir eli
Genç, koca demeyip hemen sevmeli
Kırk yaşında döner o nev civana

¹⁸ - Ergin, a.g.e., 154.

Ermeni dilberi tez gelir geçer
Gençlikte yanaşmaz ademden kaçır
Birgün olur felek çarhınasıçar
Killandır her yanı, döner ormana

Arnavud dilberin giydiği çuha
Ve lakin gömleği olur muşamba
Her ne matlup etsen bitirir amma
Çirkin kokar, sıklet verir insana

Boşnak'ın dilberi bocasız suyu
Ve lakin ziyade sert olur huyu
Aklı kısa amma, uzundur boyu
Şaka bilmez öyle ateş zebâne

Elekçi dilberi Osmanlı harcı
Anın haraççıya tükenmez borcu
Kırk kapı dolaşır, olur sılacı
Hub lisanlar döker bunca insana

Yahudi dilberi insan şeytanı
Yanaşmaz insana soğuktur kanı
Ohşalayıversen kaçır külhani
Turfa olurum deyü gelmez imana

Tatar dilberinde çok hesna çıkar
Bir yanın yapmadan, bir yanın yıkar
Beygir eti yemiş elbette kokar
Simasında vardır birkaç nişane

Kürd'ün dilberi de yüze gülücü
Sanarsın adeta halden bilici
Eksik etmez yandan eğri kılıcı
Sarılınca çeker vurur kafana

Çerkes'in dilberi afitap cemal
Sanki kametleri bir serv-i nihâl

Güzellikte dersen bir Yusuf misal
Hublukta gelmemiş misli cihana

Türkün dilberi de gayetle inat
Şehir dili bilmez lisanı kubad
Kelamında eder Türklüğün ispat
Hayvan gibi gözün diker samana

Şehir dilberleri gayet ser firaz
Bir hüsn-i dakiktir bulmaz inkıraz
Akl ile her derde onlar çare _ saz
Mukabil olurlar hür ü gılmana

Gürcünün dilberi yosma kıyafet
Padişaha layık sahip zerafet
Müjganla emretsen eder itaat
Bitirir hizmeti o arifane

Kınamayın dostlar bu geldi dile
Gayri konuşmadım başka dil ile
Nuri güzel sever cümle il bile
Muhalefet olmaz yar u yarana
Tokatlı Nuri¹⁹

GÜRCÜ GÜZELİ

Arı gibi çiçek çiçek dolaşır
Kovandaki baldır Gürcü güzeli
Bağ besliyer fidan gibi yeşerir
Yanakları güldür Gürcü güzeli

Bahçeler gezerim bağlar gezerim
Mecnun'um sahralar dağlar gezerim
Her gün hasretinle ağlar gezerim
Gözümdeki seldir Gürcü güzeli

Kıvrım kıvrım olmuş saçının teli
Boyu fidan gibi incedir beli

¹⁹ - M. Fuad Köprülü, Türk Saz Şairleri C. I _ V, Ankara 1962, 572-574

Adem'i peşinden eyledi deli
Sazımdaki teldir Gürcü güzeli.
Aşık Adem Demir²⁰

ÇAĞIN GÜRCİSTAN

Geçmişine baktım ben bu devletin
Kraliçe görmüş çağın Gürcistan
Altmış dokuz derler var eyaletin
Manzaralı her bir çağın Gürcistan

Selçuklu eseri yadigar kalmış
Tarihte Osmanlı gelin kız almış
Kafkas yiğitleri kopuzlar çalmış
Sultanlar diktirmiş tuğun Gürcistan

Tamara'ya siper olmuş dağların
O zamanda kalmış altın çağların
Şimdi bilen var mı söyle sağların
Eritip süzesin yağın Gürcistan

Hazarda çalkanır almış Aras'ı
Batum'da Coruh'un seveda yarası
Tiflis güzelinin hoşmuş sadası
Sunalarla süslü bağın Gürcistan

Önce yakınıni al demiş sana
Azerbaycan kardeş gel demiş sana
Türkiye kapımız yol demiş sana
Görmelisin solun sağın Gürcistan

Kraliçe Tamar yurdu Gürcistan
Süphanî hatırın sordu Gürcistan
Esaret zinciri yordu Gürcistan
Karları eritsin dağın Gürcistan
AşıkSüphanî²¹

HALLERİN GÜZEL

Gürcistan'da gördüm kraliçemi
Tamara'ya benzer hallerin güzel
Ay mı güneş miydi gündüz gecemi
Tamara'ya benzer ellerin güzel

Osmanlı'ya olmuş genlerin ana
Güzelliğin gören geliyor cana
Saçların topukta ey esmer suna
Tamara'ya benzer tellerin güzel

Tiflis'i Batum'u değmiş gözlerin
Bir melek misali çehren yüzlerin
Konuşur mest eder şirin sözlerin
Tamara'ya benzer dillerin güzel

Dilek diliyorum gelme nazara
Aşığın kıyıp koyma mezara
Aras gibi çoşup akar Hazar'a
Tamara'ya benzer sellerin güzel

Dokuz bölge gibi kurulu yapın
Kimliğin Gürcü'dür elinde tapın
Bize açık tut gel gönül kapın
Tamara'ya benzer yolların güzel

Nice devreylemiş geçen çağları
Oynadıkça oynar beli buğları
Laleli sümbüllü kokar bağları
Tamara'ya benzer güllerin güzel

Mevlana'ya yapıp kabrini ören
Bir güzel anlattım var mıdır gören
Aç gözün Süphanî geçiyor süren
Tamara'ya benzer yellerin güzel
AşıkSüphanî²²

20 - Aşık Adem Demir (Derleme kayıtlarımızdan)

21 - Aşık Adem Demir (Derleme kayıtlarımızdan)

22 - AşıkSüphanî (Ali Sırrı Çoban)

GÜRCÜ GÜZELİ

Bakışların bir ceylanı andırır.
Dağların nergizi Gürcü güzeli
Kerem gibi aşıkları yandırır
Peşinden gezerler Gürcü güzeli.

Aklımı başımdan aldı gözlerin
Unutulmaz senin tatlı sözlerin
Oturup da yaslasaydın dizlerin
Cana can katardın Gürcü güzeli

Sensiz bu hayatta gülemedim ki
Aradım her yerde bulamadım ki
Seni bu gönlümde silemedim ki
Dağların nakışı Gürcü güzeli

Vahit Köroğlu'yum başımda duman
Gün olur belki döner bu devran
Bir canım var oda yoluna kurban
Gönlümün sultanı Gürcü güzeli²³

GÜRCÜ GÜZELİ

Sevda bağmanıdır serinde duman
Edalı cilveli Gürcü güzeli
Elinde kalemi yazıyor ferman
Edalı cilveli Gürcü güzeli
Seni gören yiğit olmaz mı deli

Bal damlatır sözleriyle dilinde
Böyle güzel çıkmaz Urus elinde
Ben seni tanıdım Tiflis ilinde
Acep bizim ele düşmez mi yolu
Edalı cilveli Gürcü güzeli

Dağın ceylanısan göğün yıldızı
Namemde örneksel Gürcistan kızı
Batum'da Tiflis'te geçirdim yazı

Sarılıf kemere incecik belin
Edalı cilveli Gürcü güzeli

Taramış zülfünü dökmüş yüzüne
Çekip sürmesini ceylan gözüne
Name oldun Seyyati'nin sazına
Güllerle bezemiş geçtiği yolu
Edalı cilveli Gürcü güzeli²⁴

GÜRCÜ KIZI

Derdimi unuttum seni görende
Derdime dermansan a Gürcü gızı
Aşkımı unuttum seni görende
Katlime fermansan a Gürcü gızı

Uzun olur Gürcü gızın boyları
İnşallah benziyer bize huyları
Yeşil göz, galem gaş, bir de muyları
Gönlüme yarensen a Gürcü gızı

Keşke görmeyeydim seni o anda
Arasam bularam seni ne yanda
İnşallah görecem bir gün ayanda
Uykuda rüyamsan a Gürcugızı

Mevla'm güzelliği bir sana vermiş
Türlü bahçelerden gülleri dermiş
Bu aşık yoluna gönlünü sermiş
Bulmakta gayemsen a Gürcü gızı

Huda'm alaram mi men bu muradı
Gördüğüm gözelin yeri haradı
Acep kimlerdendi, ne idi adı
Lügatte lisansan a Gürcü gızı

O nezih barmağisvesi nazı
Ne hoşsedalıdır Gurcu'nunsazi

²³ - Aşık Vahit Köroğlu

²⁴ - Aşık İsrail Uzunkaya (Seyyati)

Bazen benziyersiz bizlere bazı
Gürcüden boyahsan a Gürcü gızı

Garmonun sesindeişve edası
Göklere erişir o hossedası
Mene gelsin o gözelin gadası
Buna da dayansan a Gürcü gızı

Fistanıyakışmış siyah teline
Pembeyi bağlamış ince beline
Sahipsiz dokunmam gonca gülüne
Bir de sen bağmansan a Gürcügızı

Men bu derdi alar hara giderem
Vurdun meni Mecnundan
da beterem
Söylediğin her cefaya yeterem
Kalbime Logman'san a Gurcugızı

Tarif edemedim seni elimde
Saklıyacam seni elbet gönlümde
Bu türkününsözü galır dilimde
Sazımda makamsan a Gürcü gızı

Derdi çeker oldum
gördükten beri
Bastan bozulufduçarkınçemberi
Muradınatına atla sür beri
Acele sürersen a Gürcü gızı

Bir daha uğrar mı yolun bu yana
Yandı kalbim söylebaşka ne yana
İsteklerim dizip bir bir sayana
Haznedenden payemsen a Gürcü gızı

Gelecek olursam men öz elime
İnanmam kimsenin fitne feline
Seni de kataram kendi selime
Gözümnen yağansan a Gürcügızı

Ne kadar da tarif eylesem azdı
Yürekte yaralar hep birden azdı
O güzelle kimin arası sazdı
Bir tek sen gumansan a Gürcü gızı

Yahşi olan başka tarif istemez
Dostu olan yaban taşayasdanmaz
İnsan da amansız insan gısdamaz
Fırsatsızpelendsen a Gürcügızı

Yoklara karışır seninle giden
Açılırbağındabucaksız fidan
Keşkegörmeyeydim seni bineden
İçimde meramsan a Gurcugızı

Aşık hayal değil bu anlattıkların
Açılır sonradan bos sandıkların
Boşuna gitmeye o yandıkların
Zamansız olansan a Gürcügızı

Methetmekle bitmez Gürcü'nüngızı
İçimden geleni söyledimbazı
Acildi bağımın baharı yazı
Zamansız mevsimsen a Gürcügızı

Faruk da söylediisteğin size
Ağzındandöküldü bak dize dize
İnşallah uğrayaryolları bize
Kalbime belendsen a Gürcügızı²⁵

25 - **Aşık Faruk Erdoğan**, 9 Agustus 2003 Ardahan Bal Festivaline gelen Gurcistan oyun ekibi icindeki bir guzelicinyazilmistir

KAYNAKLAR

- Erdoğan Altınkaynak, Kırımçaklar Kültür, Tarih _ Folklor, Hearlem 2006, 110 _ 153.;
- Erdoğan Altınkaynak, Urum Folklor ve Halk Edebiyatı, Ankara 2008, 170 _ 210;
- Fikret Türkmen, Aşık Garip Hikayesi, Ankara 1995, 114-195.
- GiuliAlasania, Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler, Trabzon 2013, 59.
- M. Fuad Köprülü, Türk Saz Şairleri C. I _ V, Ankara 1962, 572-574.
- Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı, Ankara 1989, 95.
- Valeh Hacılar, Türkdilli Gürcü, Yunan ve AysoruAşık-Şairleri, Bakı 2007, 13-39.

DERLEME KAYITLARI

- Aşık Adem Demir (Derleme kayıtlarımızdan)
- Aşık Faruk Erdoğan, (Derleme kayıtlarımızdan)
- Aşık İsrail Uzunkaya (Seyyati) (Derleme kayıtlarımızdan)
- Aşık Süphani (Ali Sırrı Çoban) (Derleme kayıtlarımızdan)
- Aşık Vahit Köroğlu (Derleme kayıtlarımızdan)

DİJİTAL KAYNAKLAR

- <http://www.ortadogugazetesi.net/makale.php?id=23865> (03.10.2018)
- <https://www.youtube.com/watch?v=6saDBd4ZT0c> (03.10.2018)
- <https://www.facebook.com/groups/sekil.erkek.41/permalink/1512953862049929/>

ქართველებსა და თურქებს შორის ურთიერთობა არსებობდა უძველესი ეპოქიდან სკვითებისა და ჰუნების დროიდან მოყოლებული. როგორც ისტორიული წყაროები გვიჩვენებენ ეს ურთიერთობა ხან ომით, ხან მოკავშირეობით და ხანაც მფარველობითა და მხარდაჭერით გამოიხატებოდა. იგივე წყაროების ცნობით, არაბების, ბიზანტიელებისა და ირანელების თავდასხმების მოგერიებისთვის ქართველები მოკავშირედ თურქებს ირჩევდნენ, ზოგჯერ კი თურქების შემოტევების შესაჩერებლად ყივჩაღებს ან ჩრდილოელ თურქებს სთხოვდნენ დახმარებას. ამ დახმარების, მხარდაჭერის ან მოკავშირეობის, ზოგჯერ კი ომის მდგომარეობაში ყოფნისას შეთანხმების ერთე-რთი და შეიძლება ყველაზე მნიშვნელოვანი პირობა ქალის მეშვეობით დამოყვრება, ქალის მოყვანა ან გათხოვება იყო.

ხაზარების ხაკანს ქართველი მეფის, არჩილის ქალიშვილი შუშანა შეუყვარდება. შუშანამ უარყო მისი წინადადება დაქორწინების შესახებ. ხაკანმა ქართლისა და კახეთის მმართველის, ჯუანშერის წინააღმდეგ

ჯარი გაგზავნა და ტყვედ აიყვანა შუშანა და ქვეყნის მმართველები. შუშანამ თავი მოიწამლა.¹

ბიზანტიის იმპერატორის ლეონის და აფხაზეთის სამეფოს დამაარსებლის ლეონის დედები ხაზართა ხაკანის ქალიშვილები იყვნენ.²

ქვეყანაზე თავდასხმების შესაჩერებლად დახმარება რომ მიეღო, დავით მეფე გაშორდა სომხური წარმოშობის მეუღლეს და ყივჩაღთა მთავრის ათრაქა შარალანის ძის ასული შეირთო. სანაცვლოდ ბევრმა ყივჩაღმა გადალახა კავკასიონის ქედი და სამხრეთ კავკასიაში გადმოვიდა.³

ქორწინებითი კავშირი არსებობდა ქართველებსა და ანატოლიის სელჩუკურ სასულთნოს შორისაც. 1223-1245 წლებში ქართველთა მეფე რუსუდანი დაქორწინებული იყო ყილიჩ არსლან II-ის ერთერთი შვილის, არზრუმის გამგებლის მუგისედინ თულრულის ვაჟზე გიასედინ დავუთზე და ამ ქორწინების შედეგად დაიბადა გურჯი ხათუნი. რუსუდანი იძულებული გახდა მონანილეობა მიეღო ილჰანიანთა მიერ ანატოლიაში მოწყობილ ლაშქრობაში, გაფუჭებული ურთიერთობის გამოსწორების მიზნით მან თავისი ქალიშვილი დაქორწინა საქართველოს წინააღმდეგ სალაშქრო მზადებაში მყოფი ალაედინ ქეიყუბად I-ის ვაჟზე, ყაიასედინ ქეიხუსრევზე.⁴ შესაძლოა ქოროღლის თქმულებაში გადმოცემული გმირობა მსგავსი მოვლენის სამახსოვროდ შემოგვრჩა:

საქართველოზე ლაშქრობა ეწყობა
ვინც წამოვა, წამოვიდეს
მამაცი წამოვიდეს, მხდალი არ წამოვიდეს
ვინც გამოიარა სისხლიანი მდინარე, წამოვიდეს

ყური დაუგდე უხემ სიტყვას
დავეშვათ მოედანზე
ვინც თავისი ხელით გამოჭრა
სიკვდილის პერანგი, წამოვიდეს

ისმინეთ ვაჟკაცის სიტყვა
მოვიტაცოთ ლამაზი კეკლუცი
ის წამოვიდეს ვინც გაიტაცებს
საქართველოს წარჩინებულ გოგოს

1 - GiuliAlasania, Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler, Trabzon 2013, 59.

2 - Alasania, a.g.e., 78

3 - Alasania, a.g.e., 130

4 - <http://www.ortadogugazetesi.net/makale.php?id=23865> (03.10.2018)

ის წამოვიდეს, ვინც შარბათივით დალევს
ხმლით დაღვრილ უმიზეზო სისხლს.⁵

ყაიასედინ ქეიხუსრევ II-ის მეუღლე და ალაედდინ ქეიყუბად II-ის დედა გურჯი ხათუნი იყო. გაიასედინ ქეიხუსრევ II-ის გარდაცვალების შემდეგ იგი ვეზირ ფერვანე მუინედინის მეუღლე გახდა. მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა მევლანას აკლდამის მშენებლობაში. ანატოლიაში „გურჯი“ ქალის სახელად, ხოლო „ჩერქეზი“ მამაკაცის სახელად გამოიყენება. ქალებისთვის სახელი „გურჯის“ დარქმევის ტრადიცია შესაძლოა გურჯი ხათუნის მოგონების გამოძახილი იყოს.

ოსმალეთში ქართველები „ქავმი ნეჯიფ“-ად (კეთილშობილ ერად) მოიხსენიებოდნენ. ცნობილია ქართული წარმოშობის 17 დიდგვებრი და ასობით ფაშა. საქართველოში იმოგზაური ევლია ჩელებიმაც, რომელიც ქართველების მიმართ საკმაოდ კეთილგანწყობილია და მათ მიმართ ტერმინი „ქავმი ნეჯიფი“ მანაც გამოიყენა.

ბევრი სულთნის დედაც ქართული წარმოშობის იყო. მათ შორის ყველზე ცნობილები არიან დიდსულოვნებით სახელგანთქმული მიჰრიშაჰი (სულთან მუსტაფა III-ის მეუღლე და სულთან სელიმ III-ის დედა) და ბეზმი-ალემ ვალიდე სულთანი (სულთან მაჰმუდ II-ის მეუღლე და სულთან აბდულმეჯიდის დედა). სულთან მეჰმუდ III-ის მეუღლე და მუსტაფა I-ის დედა ვალიდე სულთანი აფხაზი იყო. ძალიან ბევრნი იყვნენ ჩერქეზი ქალებიც.

ციხის ბურჯი ვარ? მე არ ვიცი, სხვა ვარ
ენის არმცოდნე ქართველი ვარ? ინით ხელშეღებილი
ზეციური სახლის დანგრევის შემდეგ მე არ ვიცი, სხვა ვარ
მახინჯი დულაბი ვარ? ინით ხელშეღებილი

ვაი ჩაკეტილი ჩაკეტილი მე არ ვიცი, სხვა ვარ
როცა გიყვარს უნდა უყვარდე, ინით ხელშეღებილი

ციხიდან ჩამოვედი მე არ ვიცი, სხვა ვარ
მანდილი ხილით მაქვს სავსე ინით ხელშეღებილი
მინაზე გავშალე არ ვჭამე მე არ ვიცი, სხვა ვარ
თავად მოვიდესო მითხრა ინით ხელშეღებილი

⁵ - <https://www.youtube.com/watch?v=6saDBd4ZT0c> (03.10.2018)

ეს ლექსი ხალხური ლექსთწყობის ანუ მანის⁶ სტილზე არის დაწერილი და სიმღერის ფორმის სტრუქტურისაა. ამ ლექსის ავტორი უცნობია, მაგრამ დიდი ალბათობით იგი ქალების მიერ არის შექმნილი. ლექსში ნახსენები „ენის არმცოდნე ქართველი ვარ“ ფრაზა ჰარამხანის შიგნით არსებული დავის ან სტამბოლელი ქალების შურის დამცინავ გამოხატულებას წარმოადგენს.

თუ მოიყვან ჩერქეზ გოგოს, გასწევ ჯაფას, თუ მოიყვან ლაზ გოგოს, გაიგებ ჩაგვრას, თუ მოიყვან ქართველ გოგოს, ცხოვრებას გაატარებ სიტკბოებაში!! ოჯახში ქალს უფრო მეტი მნიშვნელობა ენიჭება. რადგან გოგოები სწრაფად ამზადებენ კერძებს და ანთებენ ლუმელს. დაოჯახების შემდეგ ოჯახის ეკონომიკას ისინი წარმართავენ. სტუმრის გამასპინძლებას და მსგავს თვისებებს ბავშვობიდან სწავლობენ. ამასთან დაკავშირებით ერთი გამონათქვამი არსებობს: თუ მოიყვან ჩერქეზ გოგოს, გექნება ჯაფა, თუ მოიყვან ლაზ გოგოს, დაიჩაგვრები, თუ მოიყვან ქართველ გოგოს, ცხოვრებას გაატარებ სიტკბოებაში.⁷

აშუღობის ხელოვნება ქართველთა შორისაც გავრცელდა. ჯერ კიდევ XVII საუკუნიდან მოყოლებული გვხვდება ქართველი პოეტები, რომლებიც ყოშმებს⁸ (მთარგმნ. შენიშვნა: აშუღური პოეზიის ერთ ერთი ფორმა) თურქულად წერდნენ და საზის თანხლებით მღეროდნენ. ცნობილია გურჯის, გურჯუოდლუს, გურჯუ ნევეს და მსგავსი ფსევდონიმის მქონე აშუღების სახელები. როგორც ი. გივიაშვილი წერს, მიუხედავად იმისა, რომ ეს საზით მომღერლები ეროვნებით ქართველები იყვნენ, ისინი ქართულად არ წერდნენ სიმღერებს (Hacıyev, 1991: 16). რადგან ქართველმა და სომეხმა პოეტებმა აშუღობის ტრადიცია თურქი საზის დამკვრელებისგან ისწავლეს, ლექსის წყობის თავისებურებიდან გამომდინარე გაუჭირდათ მშობლიურ ენაზე მისი გადატანა და ამჯობინეს ისევ თურქულ ენაზე ემღერათ. თურქული ენა ქართველებს შორის გავრცელებული იყო. აშუღური ფსევდონიმებით ცნობილია სილაბური ლექსთწყობით სიმღერების ისეთი ავტორები და საზზე მომღერლები, როგორიცაა აშული რუჰანი, აშული შივლა, აშული ლეონი, აშული იარალი, აშული ზეინი, აშული სანდრო, აშული შეიდაი და სხვა. იმ ქართველი აშუღების დიდი ნაწილი, რომელიც აშუღური ლიტერატურის თითქმის ყველა სახეობაში წერდა ლექსებს და მარცვლების ყველა რიტმს იყენებდა, მხოლოდ თურქულად

⁶ - თურქული ხალხური ლექსის ფორმა (მთარგ. შენიშვნა).

⁷ - <https://www.facebook.com/groups/sekil.erkek.41/permalink/1512953862049929/>

⁸ - თურქული ხალხური ლექსის ფორმა (მთარგ. შენიშვნა).

წერდნენ. ძალიან მცირე ნაწილი წერდა როგორც თურქულად, ისე ქართულად.⁹

სომეხი და ქართველი აშულები ხშირად იყენებდნენ რელიგიური შინაარსის სიტყვებსა და გამონათქვამებს, მაშინ როცა აზერბაიჯანულ გარემოში ის თურქული სიტყვები, რომლებიც ხმარებიდან გამოსულია ან კილოკავებში დარჩენილი, მხოლოდ ლექსებშიღა გამოიყენება: soğulmak (დაშრობა), bulmak (პოვნა), çibin (მწერი), şaşmak (გაოცება), öksüz (ობოლი), aramak (ძებნა), oda (ოთახი), ganmak (გაძლომა), yakınmak (წუხილი) და სხვა. როგორც ნ.მარი წერდა, XIX საუკუნის ბოლოს ქართველი აშულები თურქული სასიყვარულო დესტანების¹⁰ პროზაულ ნაწილს ქართულად, ხოლო ყოშმებს თურქულად ასრულებდნენ. ქართველი აშულების რეპერტუარში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა ანატოლიასა და აზერბაიჯანში პოპულარულ დესტანებს: ქოროღლი, ქერემი და ასლი, ფერჰათი და შირინი, აშიკ გარიბი, იარალი მაჰმუდი, შაჰ ისმაილი, ტაჰირ მირზა და სხვა. როგორც თურქი ისე ადგილობრივი თექეს¹¹ და საზის დამკვრელების მეოხებით თურქული და აღმოსავლეთ ოღუზური ენები XIX საუკუნის ბოლო წლებამდე გამოიყენებოდა როგორც სალაპარაკო, ლექსისა და სიმღერის ენა დღევანდელი სომხეთის, საქართველოსა და დაღესტნის იმ ტერიტორიებზე, სადაც დიდი რაოდენობით იყო თურქულენოვანი მოსახლეობა. რუსმა პოეტმა მ.ი.ლერმონტოვმა, რომელმაც იმოგზაურა კავკასიაში და ცოტა ხანი ცხოვრობდა აქ, 1837 წელს თავისი მეგობრისთვის ს.ა.რაევსკისთვის გაგზავნილ 58 წერილში წერდა: „თათრულის (თურქულის) შესწავლა დავიწყე. ამ ენის ცოდნა აზიაში ისევე აუცილებელია, როგორც ევროპაში ფრანგულის“.¹² ქართველი მწერალი გ.ბელთაძეც თურქულ ენას კავკასიის ინტერნაციონალურ ენად მოიხსენიებს.¹³ კიდევ ერთი ქართველი მწერლის ე. თალაშვილის მიხედვით, სომხებმა და ქართველებმა მშობლიურ ენაზე სიმღერა არ იცოდნენ, მათი ნამღერი სიმღერები აუცილებლად თურქული უნდა ყოფილიყო. სახლებშიც თურქულად ლაპარაკობდნენ. თურქული ენის ასე მტკიცედ დამკვიდრებას კი უცილობლად დიდი სამსახური გაუწიეს თურქმა და ადგილობრივმა თექეებმა და საზის დამკვრელებმა თავისი თურქული ენის გავრცელების პოლიტიკით.¹⁴

9 - Valeh Hacilar, Türkdilli Gürcü, Yunan ve AysoruAşiq-Şairleri, Bakı 2007, 13-39.

10 - ეპიკური თქმულება (მთარგ. შენიშვნა).

11 - დერვიშთა სავანე (მთარგ. შენიშვნა).

12 - Hacilar, a.g.e., 4

13 - Hacilar, a.g.e., 3-8

14 - Hacilar, a.g.e., 5-8.

გიასედინ ქეიჰუსრევი ქართველ პრინცესა თამარზე დიდი სიყვარულის გამო დაქორწინდა და მის დროს მოჭრილ მონეტებზე მზე გამოასახვინა, რაც „გურჯი ხათუნის“ სახელით ცნობილი თამარის სიმბოლო იყო. გურჯი ხათუნი დიდი სიმპათიით იყო განწყობილი მეველანას მიმართ და არსებობს მოსაზრება, რომ მეველანას აკლდამა მან გააკეთებინა.

თურქულენოვან სამყაროს თითქმის ყველა კუთხეში ცნობილი და სიამოვნებით მოსმენილი „აშიკ (მიჯნური. მთარგმნ. შენიშვნა) გარიბის ამბის“ დიდი ნაწილი ქალაქ თბილისში ხდება.¹⁵ „აშიკ გარიბის“ ერთ-ერთ ვარიანტში „დესთანი ჰიქაიეთი მაქსუდში“ აშიკ გარიბის ოჯახი და სატრფო თბილისელები არიან.¹⁶ საქართველო და თბილისი ნახსენებია სხვა ბევრ ხალხურ თქმულებაშიც. თანამედროვე სახალხო აშუღის, ისრაფილ უზუნქაიას ნაწარმოების „ერდოლანი და ...“ მოქმედების ერთი ნაწილი თბილისში მიმდინარეობს და მასში ერდოლანის უახლოესი ქართველი მეგობარი, როინიც არის მოხსენიებული.

დედე ქორქუთის თქმულებაში ოლუზი ბეგები გამართულ ქეიფებზე შავთვალა, ლამაზსახიან, კეფაზე თმადანწულ, წითელძუძუსთავიან, მაჯამდე იწით შელებილ, ლამაზთითებიან საყვარელ ურწმუნო გოგოებთან ერთობიან.¹⁷ თქმულებებში არათურქი ხალხებიდან მხოლოდ ბერძნები და ქართველები არიან წარმოდგენილი. ხსენებული გოგონებიდან ერთი ნაწილი დიდი ალბათობით ქართველები იყვნენ. „სალურ ყაზანის სახლის გაძარცვის“ თავში ჩანს, რომ სალურ ყაზანი საქართველოს საზღვართან ცხოვრობს და მისი სახლი ქართველმა დიდებულმა შოკლი მელიქმა გაძარცვა.¹⁸ ალფ ერენ ჩაფარი კი იგივე პირია, ვინც 37 ციხის მფლობელ ბატონის ქალიშვილებს ყელსა და ტუჩებში აკოცა და ვინც აღ მელიქ ჩემეს ქალიშვილზე დაინიშნა.¹⁹ ემრე ბეგილის ძის თქმულებაში მოყ-

15 - Erdoğan Altınkaynak, Kırımçaklar Kültür, Tarih _ Folklor, Hearlem 2006, 110 _ 153.;

თავბრუ დამახვია ლამაზმანმა

ერთი ადგილი მომიჩინეთ

მთელი თბილისი შემოვიარე

ეი, ერთი ადგილი მომიჩინეთ შევალ

ცნობილია ამ ამბის ყირიმიდან გადასახლებულ ურუმებს შორის გავრცელებული ეს ვარიანტიც Urum Folklor ve Halk Edebiyatı, Ankara 2008, 170 _ 210;

16 - Fikret Türkmen, Aşık Garip Hikayesi, Ankara 1995.

სენემის კულულები შავია

სურნელი მანვნის (ადულებული რძის) მთა არის

ეს თბილისის მიწაა

მადლობა ღმერთს, რომ გნახე შენ თბილისო (114-195)

17 - Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı, Ankara 1989, 95.

18 - Ergin, a.g.e., 96

19 - Ergin, a.g.e., 113 _ 114.

ვანილია ასეთი ფრაზები: „საქართველოს საზღვარზე 9 დივიზია მოვიდა“, „9 დივიზია საქართველოს მისადგომებთან მივიდა და დადგა“, „9 დივიზიით საქართველოში წავიდეთ“.²⁰ ბეირეჟ ქამფურების ძის თქმულებაში ბეირეჟი საქართველოში მყოფ სოვდაგრებს ყაჩაღების ხელიდან დაიხსნის.²¹ ყაზან ბეის ძე ურუზ ბეის თქმულებაში ტყვეობის ამბის თხრობისას ურუზი შენიშნავს, რომ მამამისი შეშფოთებული უყურებს და მიზეზს ჰკითხავს. ტექსტში:

აფხაზი ხანის მხარეში მე წავალ,
ოქროს ჯვარს მე დავავლებ ხელს,
მონაზონის ხელს მე ვაკოცებ,
შავთვალა ურწმუნო გოგოს მე წამოვიყვან.

ამ სიტყვებით დაემუქრა ურუზი მამამისს და იმ პერიოდის მენტალიტეტი წარმოგვიდგინა.²²

დასკვნის სახით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ქართველებსა და თურქებს შორის კავშირები ისტორიის უძველესი პერიოდიდან დაოჯახების გზით მყარდებოდა. დაოჯახებული გოგოები დიდგვაროვანთა ფენას მიეკუთვნებოდნენ. ამასთანავე მონად ან ხარჭად მომსახურე გოგოებიც მიყავდათ.

ომების დანეებასა და ზავების დადებაში ქალებს მნიშვნელოვანი როლი ეჭირათ. სასურველი საპატარძლოს მხარის უარი ან თანხმობა ომის ან ზავის საბაბი შეიძლება გამხდარიყო. ძლიერს თავისზე სუსტი მხარის წარჩინებული ფენის წარმომადგენელი ქალი მიყავდა. უბრალო ხალხის და დაბალი ფენის ქალებს დაატყვევებდნენ და შემდეგ მონებად ან ხარჭებად იყენებდნენ.

ორივე საზოგადოებაში იყვნენ ისეთი მმართველები, რომლებსაც დედები ქართველი ან თურქი ჰყავდათ.

თურქულ გადმოცემებში ქართველი გოგოები დახასიათებული არიან როგორც ძალიან ლამაზი, ნაზი, ოჯახის საქმის გაძლოლისა და ეკონომიის მცოდნე, მიმზიდველი, წარმოსადეგი, მაღალი, ჭკვიანი, დიპლომატი, კეთილისმყოფელი, ხელგაშლილი და ამის გამო მათ დაიკავეს ადგილი ლიტერატურაში. განსაკუთრებით ეს იგრძნობა ბოლო პერიოდის ხალხურ პოეზიაში.

აშულების ენაზე სილამაზე გამოიხატება ზოგადი ტერმინებით, მსგავსად ლექსებისა. მაგ: გრძელი და შავი თმა, ისრებივით წამწამები, ღიმილი და ტკბილი სიტყვები, მაღლები, გრძელი და გამხდარი თითები, წითელლოყება, ერთი ნახვით რომ შეგიყვარდება. და. ა.შ.

20 - Ergin, a.g.e., 216 - 218

21 - Ergin. a.g.e. 120.

22 - Ergin, a.g.e., 154.

ტექსტები:

ღესთანი

ყველა ერზე მოვყვები
სახსოვარი იყოს მეგობრებო, ძმებო
მათი გონების ქებას სათითაოდ ჩამოვთვლი
ყურადღებით იყავით, არ გაიგოს უცხომ

არაბი ქალი, დანთებული ცეცხლია
ახალგაზრდას თუ მოეხვევი, ნარბს დაგინვავეს
რაც არ უნდა გინდოდეს, დაამთავრებს საქმეს
არ გაანვალებს ვინც გონებაში ჩაუვარდება

ურუმი ქალი ძალიან მშვენიერია
თმებს ვერ მოაშორებ ხელს
ახალგაზრდა და მოხუცი სულ ერთია, ყველა უნდა შეიყვარო
ორმოცი წლისა ჭაბუკივით გამოიყურება

სომეხი ქალი სწრაფად მოვა, გაივლის
ახალგაზრდას არ მიუახლოვდება, ხანდაზმულს განერიდება
ერთ დღესაც იქნება დროის ჩარხი გააფუჭებს
წვერით დაიფარება ყველგან და ტყედ გადაიქცევა

ალბანელი ქალი ჩაცმული მაუდია
თუმცა პერანგიც გამოვა და ლაბადაც
რაც არ უნდა ისურვოთ, მოაგვარებს, მაგრამ
ისე საშინლად ყარს, ადამიანს დაალონებს.

ბოსნიელი ქალი მღელვარე წყალი
და ძალიან ზედმეტად ხისტი ხასიათი
ჭკუა მოკლე, მაღალი ტანი
ხუმრობა არ ესმით, ისეთი ცეცხლის ალია

ბოშა ქალი ოსმალების ხარჯია
გადასახადის გადამხდელთა ამოუწურავი ვალი
ორმოც კარს მოივლის, სულ მოძრაობაშია
ტკბილი ენით მოთაფლავს ბევრს

ებრაელი ქალი ეშმაკია
კაცს არ მიუახლოვდება, ცივისისხლიანია

თუ იოხრებ მისი გულისთვის, გაიქცევა ცელქი
თუ ეტყვი, რომ რწმენას შეიცვლი, ისლამს არ მიიღებს.

თათარ ქალებში ბევრი ლამაზმანი გამოერევა
სანამ ერთს გააკეთებს, მეორეს აფუჭებს
ცხენის ხორცი უჭამია და აუცილებლად მისი სუნი ასდის
სახეზე შერჩენია ამის ნიშანი.

ქურთ ქალს სახე ულიმის
ჩათვლი თითქმის იცის ვითარება
არ დაივინყებს, წელზე მოხრილი ხმალი ექნება
მოხვევისას მოიქნევს და ჩაგარტყამს თავში

ჩერქეზი ქალი მზის სხივივით მიმზიდველი
ტანი აქვს როგორც კვიპაროსი
იუსუფის მსგავსად ლამაზიანო თუ იტყვი
მსგავსი სიყვარული დედამინაზე არ მოსულა

თურქი ქალი ძალიან თავნებაა
ქალაქის ენა არ იცის, მისი ენა უხეშია
ლაპარაკისას ჩანს მისი თურქობა
ცხოველივით თვალი ჩალაზე უჭირავს

ქალაქელი ქალი ძალიან მორწმუნეა
ნატიფი ლამაზია, ვერ იპოვის გაქრება,
ყველა დარდის გადანყვეტის გზაა - საზი
ჰურის და გილმანის საპირისპირონი (ანტაგონისტები) არიან

ქართველი ქალი ახალგაზრდული ტანსაცმლით
ფადიშაჰის საკადრისი დახვეწილობა
სიყვარულის ისრებით თუ უბრძანებ, გამოიჩენს მორჩილებას
დავალებას ჭკვიანურად მოამთავრებს

ნუ დამძრახავთ მეგობრებო, ეს მომადგა ენაზე
უცნაურად არ მილაპარაკია სხვა ენაზე
ნურის ყველაფერი ლამაზი უყვარს
მემკვიდრეობა არ არის, ძმებო და მეგობრებო

თოქათელი ნური²³

²³ - M. Fuad Köprülü, Türk Saz Şairleri C. I _ V, Ankara 1962, 572-574.

ქართველი ლამაზმანი

ფუტკარივით ყვავილ ყვავილ დაფრინავს,
თაფლით სავსე სკაა ქართველი ლამაზმანი
ვენახის ამავსებელი ნერგივით არის ამწვანებული
ლოყანითელი ქართველი ლამაზმანი

მოვივლი ბაღებს, მოვივლი ვენახებს,
მეფუნუნის ველებს, მთებს მოვივლი,
ყოველ დღე მონატრებით დავდივარ
ჩემი თვალის ნიაღვარია ქართველი ლამაზმანი

დალაღებად ჩამოშლილა თმები
(დალალ დალალ ქცეულა თმის ღერები)
ტანად ნერგი, წვრილი ნელი
ადემი თანდათან გაგიჟდა (გააგიჟა)
ჩემი საზის სიმღვივით არის ქართველი ლამაზმანი

აშული ადემ დემირი²⁴

იმ ეპოქის საქართველო

ამ სახელმწიფოს წარსულს გადავხედე
დედოფალი ჰყოლია იმ ეპოქის საქართველოს
ამბობენ სამოცდაცხრა პროვინცია არისო
ხედებიანი ყველა ეპოქის საქართველოში.

სელჩუკთა ნანარმოები იადიგარი შემოგვრჩა
ძველად ოსმალებს პატარძალი მოუყვანიათ
კავკასიელ ვაჟკაცებს კობუზი²⁵ დაუკრავთ
სულთნებს მოუქარგავთ თულის საქართველო

თამარის საფარი მთების
იმ დროის ოქროს ეპოქის
მცოდნე არის ვინმე ცოცხალი, თქვი
გამდნარი და განურული ზეთის (ცხიმის, ერბოს) საქართველო

24 - Aşık Adem Demir (Derleme kayıtlarımızdan)

25 - ძველი სიმღებიანი საკრავი

კასპიის ზღვას შერეული არაქსის წყალი
ბათუმში ქოროხის გრძნობის იარა
თბილისის სილამაზის სასიამოვნო ბგერა
უნდა იხილო მოკაზმული საქართველო

ჯერ ახლობელი, მითქვია შენთვის
ძმა აზერბაიჯანო მოდი, მითქვია შენთვის
თურქეთი ჩვენი კარია, მითქვია შენთვის
უნდა ნახო საქართველოს ყველა მხარე

თამარ მეფის სამშობლო საქართველო
სუფჰანის შექებული საქართველო
მონობის ჯაჭვით დაღლილი საქართველო
დაუდნობელი თოვლიანი მთების საქართველო

აშული სუფჰანი²⁶

შეუღარაბალი სალაგაზა

საქართველოში ვნახე ჩემი დედოფალი
თამარის მსგავსი სადარი სილამაზე
მზე იყო თუ მთვარე, დღე იყო თუ ღამე
თამარის მსგავსი ხელების სილამაზე.

ოსმალებისთვის გახდა გენების დედა
სილამაზის დანახვა სულს უხდება
შავგვრემანი ლამაზმანი კოჭებამდე თმებით
თამარის მსგავსი თმების სილამაზე.

თბილისის, ბათუმის მნახველი თვალები
ანგელოზის მსგავსი გარეგნობის სახეები
ლაპარაკით დაგათრობს ტკბილი სიტყვები
თამარის მსგავსი ენის სილამაზე

სურვილს ვისურვებ ნუ გაითვალება
აშულს ნუ დალუპავ და ნუ ჩადებ საფლავში

26 - AşıkSüphani (Ali Sırrı Çoban)

არაქსის მსგავსად აღელვებული მიედინება კასპიისკენ
თამარის მსგავსი ნიაღვარის სილამაზე

ცხრა მხარის მსგავსი რეგიონი შექმენით
ქართული პირადობა გიჭირავთ ხელში
ჩვენთვის ღია დატოვე გულის კარი
თამარის მსგავსი გზების სილამაზე

რამდენი უბრუნავთ გასულ ეპოქებს
უთამაშებიათ წელი და თეძოები
ტიტისა და შრომანის სურნელია ბაღებში
თამარის მსგავსი ვარდების სილამაზე

მევლანასთვის აკლდამა ააშენე
ლამაზად მოვყევი, არის მნახველი
თვალი გაახილე, სუფჰანი მოდის
თამარის მსგავსი ნიაღვის სილამაზე.

აშული სუფჰანი²⁷

ქართველი ლამაზმანი

მისი მზერა ჯეირანს გაგახსენებს
მთის ნარცისია ქართველი ლამაზმანი
დიდსულოვნად აანთებს აშულებს
მის კვალში ჩამდგარებს, ქართველი ლამაზმანი.

ჩემი გონება და თვალები წარიტაცა
დაუვინყარია შენი ტკბილი სიტყვები
დავმჯდარიყავი და მივყუდებოდი შენს მუხლებს
სული სულისთვის მიგემატებინა ქართველო ლამაზმანო

შენს გარემე არც კი გამიღიმია
ვეძებე ყველგან და ვერ მიპოვია
ჩემს გულში ვერ ამოგშალე
მთების ნაქარგო ქართველო ლამაზმანო

27 - AşıkSüphanî (Ali Sırrı Çoban)

ვაჰით ქოროღლუ ვარ, თავში ბურუსი მაქვს
ერთ დღესაც იქნება და შემობრუნდება ბედისწერა
ერთი სული მაქვს და ისიც შენი გზისთვის შემინირია
ჩემი გულის სულთანო ქართველო ლამაზმანო²⁸

ქართველი ლამაზმანი

სიყვარული მაცდურია, გრილი ნისლი
სასიამოვნო კეკლუცი ქართველი ლამაზმანი
ხელში კალმით წერს ფირმანს
სასიამოვნო კეკლუცი ქართველი ლამაზმანი
შენი მნახველი ვაჟკაცი როგორ არ გაგიჟდება

მისი ენიდან სიტყვებთან ერთად თაფლი წვეთავს
ასეთი სილამაზე რუსებთან არ გვხვდება
მე შენ გაგიცანი თბილისის მხარეში
ნეტავ თუ შევხვდებით კიდევ ერთმანეთს
სასიამოვნო კეკლუცი ქართველი ლამაზმანი

მთის ჯეირანია, ცის ვარსკვლავი
ჩემს წიგნში მაგალითად მოყვანილი ქართველი გოგო
ბათუმში, თბილისში გავატარე ზაფხული
მოსახვევი უფინროვესი წელიანი
სასიამოვნო კეკლუცი ქართველი ლამაზმანი

კულულები დაუვარცხნია და დაუნვნია
ჯეირნის თვალეები მოუსურმავს
სეიათის საზის წიგნი გახდი
შენი განვლილი გზა ვარდებით მოიკაზმა
სასიამოვნო კეკლუცი ქართველი ლამაზმანი.²⁹

ქართველი გოგო

შენი დანახვისას ჩემი დარდი დამავინწყდა
ჩემი დარდის ნამალი თუ იქნები ქართველო გოგო
შენი დანახვისას ჩემი სიყვარული დამავინწყდა
ჩემს მკვლელისთვის ბრძანება ხარ ქართველო გოგო

28 - Aşık Vahit Köroğlu

29 - Aşık İsrail Uzunkaya (Seyyati)

ქართველი გოგო ტანმალაღია
ღმერთმა ქნას შევეწყოთ ხასიათით
მწვანეთვალემა, კალმით ნახატი წარბი და თმები
ჩემი გული გააპე ქართველო გოგო

ნეტავ არ მენახე მაშინ
რომ გეძებო, სად გიპოვი
ღმერთმა ქნას ერთ დღესაც გნახო გაბრწყინებული
ძილში ჩემი სიზმარი ხარ ქართველო გოგო

უფალმა სილამაზე მხოლოდ შენ მოგცა
სხვადასხვა ბალიდან ვარდები მოაგროვა
ამ სიყვარულის გზაზე თავისი გული დააფინა
ჩემი ძებნის მიზანი ხარ ქართველო გოგო

ღმერთო, ამისრულე მე ეს სურვილი?
ამ სილამაზის ადგილი სად არის?
ნეტავ საიდან არის? რა არის მისი სახელი?
ლექსიკონის ენა ხარ ქართველო გოგო

მისი უზადო ნაზი თითები
რა სასიამოვნო ხმა აქვს ქართულ საზს
ზოგჯერ ზოგიერთი ჩვენებს როგორ გავს
ქართველთა მოდგმისაა ის ქართველი გოგო

გარმონის ხმასავით მანერები
ცას აღწევს ის გრძნობა
ამ ლამაზმანის ქირი მე
ესეც უნდა მოითმინო ქართველო გოგო

კაბა ამშვენებს მის შავ თმას
ვარდისფერი შეუბამს ვიწრო წელზე
უნებართვოდ ვერ შევეხები ვარდის კოკორს
შენც მაცდური ხარ ქართველო გოგო

მე ამ დარდით წავალ
დამარტყი მეჯუნუნივით და გამათავე
ნათქვამი ყველა ტანჯვა მეყოფა
ჩემი გრძნობის მიმართ უყურადღებო ხარ ქართველო გოგო

ჩემთან ყოფნისას კარგად ვერ შეგაქე
აუცილებლად გულში შეგინახავ
ამ ლექსის სიტყვები წამოვა ჩემი ენიდან
ჩემი საზის ტონალობა ხარ ქართველო გოგო

რაც დაგინახე მას შემდეგ დავდარდიანდი
თავიდანვე ჩაიშალა ბედისწერის ბორბალი
შენი სურვილისკენ ცხენით წამიყვანე
ჩქარა წამიყვანე ქართველო გოგო

კიდევ მომიყვანს ჩემი გზა ამ მხარეში?
დაიწვა ჩემი გული, მითხარი კიდევ საით
ჩემს სურვილებს ჩამოგიტოვლი სათითაოდ
საგანძურის ჩემი წილი ხარ ქართველო გოგო

მე თვითონ ვქმნი საკუთარ მომავალს
არ მჯერა არავის ცბიერი ინტრიგების
შენც მიგამატებ საკუთარ განცდებს
ჩემი თვალები შენ წარმტაცე ქართველო გოგო

როგორც არ უნდა შეგაქო, ცოტა იქნება
გულში ჭრილობები ყველა ერთად გამწვავდა
ამ ლამაზმანთან ვინ არის კარგ ურთიერთობაში
მხოლოდ შენზე ვეჭვიანობ ქართველო გოგო

კეთილი ვინცაა, სხვა ქებას არ ინდომებს
ვინც მეგობარია უცხოოდ არ მიიღებს
ადამიანიც და დაუნდობელი ადამიანიც არ განირავს
არახელსაყრელობის მცოდნე ქართველო გოგო

არარაობას შეერევა ვინც შენთან ერთად წამოვა
გაიხსნება ბალის მიუსაფარი ნერგი
ნეტავი შენ არ დამენახე
ჩემი შინაგანი სურვილი ხარ ქართველო გოგო

აშულის ფანტაზია არ არის ეს ჩემი მონათხრობი
მოგვიანებით გაიხსნება ცარიელი სკივრები
ტყუილად დაკარგული და განადგურებულია
დრო უძლურია შენს წინაშე ქართველო გოგო

არ დამთავრდება ქება-დიდება ქართველის ქალის
ზოგი რამ ვთქვი, რაც გულიდან (შიგნიდან) წამოვიდა
ჩემს ბალში დადგა გაზაფხული, ზაფხული
უდროო სეზონი ხარ ქართველო გოგო

ფარუქმაც გითხრათ თავისი სურვილი თქვენ
ნახეთ მისი პირიდან გადმოიფრქვა პარტია პარტია
ლმერთმა ქნას გადაიკვეთოს ჩვენი გზები
ჩემი გულის უბედურება ხარ ქართველო გოგო.³⁰

ლიტერატურა

Erdoğan Altınkaynak, Kırımçaklar Kültür, Tarih _ Folklor, Hearlem 2006, 110 _ 153.;
Erdoğan Altınkaynak, Urum Folklor ve Halk Edebiyatı, Ankara 2008, 170 _ 210;
Fikret Türkmen, Aşık Garip Hikayesi, Ankara 1995, 114-195.
GiuliAlasania, Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler, Trabzon 2013, 59.
M. Fuad Köprülü, Türk Saz Şairleri C. I _ V, Ankara 1962, 572-574.
Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı, Ankara 1989, 95.
Valeh Hacılar, Türkdilli Gürcü, Yunan ve AysoruAşık-Şairleri, Bakı 2007, 13-39.

ხრებულები

Aşık Adem Demir (Derleme kayıtlarımızdan)
Aşık Faruk Erdoğan, (Derleme kayıtlarımızdan)
Aşık İsrail Uzunkaya (Seyyati) (Derleme kayıtlarımızdan)
Aşık Süphani (Ali Sırrı Çoban) (Derleme kayıtlarımızdan)
Aşık Vahit Köroğlu (Derleme kayıtlarımızdan)

ელექტრონული რესურსი

<http://www.ortadogugazetesi.net/makale.php?id=23865> (03.10.2018)
<https://www.youtube.com/watch?v=6saDBd4ZT0c> (03.10.2018)
<https://www.facebook.com/groups/sekil.erkek.41/permalink/1512953862049929/>

³⁰ - Aşık Faruk Erdoğan, მიუძღვნა 2003 წლის 9 აგვისტოს არტანუში თავლის ფესტივალზე საქართველოდან ჩამოსულ ქორეოგრაფიული ჯგუფის ერთერთ ლამაზმანს.

საქართველო-ტრაპიზონის იმპერიის ურთიერთობიდან (XIII ს. მეორე ნახევარი)

პროფესორი ელდარ მამისთვალიშვილი
გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი

მოხალა ჰინაარსი

თამარ მეფის საქართველოს მიერ ტრაპიზონის იმპერიის დაარსებაში (1204 წ.) შესრულებული დიდი როლის მიუხედავად, მან დიდხანს ვერ შეინარჩუნა გავლენა მინიატურულ იმპერიაზე, რომელიც თანდათანობით სელჯუკების გავლენის ქვეშ მოექცა. მონღოლების მიერ სელჩუკების სახელმწიფოს დამხობის შემდეგ, ტრაპიზონმა მდგომარეობა გაიუმჯობესა. XIII ს. მეორე ნახევარში დასავლეთ საქართველოს სამეფომ რამდენჯერმე, სხვადასხვა საშუალებით სცადა ტრაპიზონის სახელმწიფო ზეგავლენის გავრცელება, მაგრამ მუშედეგოდ.

საკვანძო სიტყვები: საქართველო, თამარ მეფე, ტრაპიზონის იმპერია, მონღოლები, სელჩუკები.

GÜRCİSTAN-TRABZON İMPARATORLUĞU İLİŞKİLERİNDEN (XIII. Y.Y. İKİNCİ YARISI)

Prof. Dr. Eldar MAMİSTVALIŞVİLİ
Gori Devlet Eğitim Üniversitesi

ÖZET

Kraliçe Tamar'ın Trabzon İmparatorluğu'nun kuruluşunda (1204) fazlasıyla katkısına rağmen bu minik imparatorluk üzerindeki tesiri uzun sürmedi. Bu imparatorluk gitgide Selçukluların etkisi altında kaldı. Moğollar tarafından Selçuklu Devleti yıkıldıktan sonra, Trabzon İmparatorluğu'nun durumu düzeldi. XIII. y.y. ikinci yarısında Batı Gürcistan Krallığı bir kaç defafarklı imkânlar kullanılarak Trabzon İmparatorluğu üzerinde etkili olmaya kalktı fakat bütün gayretleri sonuçsuz kaldı.

Anahtar Kelimeler: Gürcistan, Kraliçe Tamar, Trabzon İmparatorluğu, Moğollar, Selçuklular.

FROM THE RELATIONSHIP OF GEORGIA WITH THE EMPIRE OF TREBIZOND (THE SECOND HALF OF THE XIII. CENTURY)

Professor Eldar Mamistvalishvili
Gori State Teaching University

ABSTRACT

Despite the great role that Queen Tamar of Georgia played in the foundation of the Empire of Trebizond (1204), it could not maintain its influence over the miniature Empire, which gradually appeared under the influence of Seljuqs. After the overthrow of the Seljuq Kingdom by the Mongols, the Empire of Trebizond improved its position. In the second half of the XIII century the Western Georgian Kingdom tried several times, with all possible means to spread its influence over the Empire of Trebizond, but in vain.

Keywords: Georgia, Queen Tamar, the Empire of Trebizond, Mongols, Seljuqs.

ტრაპიზონის სახელმწიფოს¹ პირველი პერიოდი ხასიათდება მისი თანდათანობით სელჯუჩუკებისადმი დაქვემდებარებით, მაგრამ ამ უკანასკნელთა სახელმწიფოს დასუსტების და ბოლოს კი მისი მონღოლების მიერ დამხობის კვალობაზე, კომუნოსებმა მდგომარეობა გაიუმჯობესეს. ტრაპიზონისათვის სასიკეთო აღმოჩნდა გიორგი-ლაშას მეფობის ბოლო პერიოდში მონღოლების მიერ საქართველოსათვის მიყენებული დარტყმა, ჯალალედინის გამანადგურებელი შემოსევები და იმავე საუკუნის 30-იან წლებში მონღოლების მიერ საქართველოს დაპყრობა, რამაც ქართველ პოლიტიკოსებს ტრაპიზონზე გავლენის შენარჩუნების საშუალება აღარ მისცა.

ტრაპიზონის კეისარმა მანუილ-მა (1238-1263) მოხერხებულად ისარგებლა შეცვლილი საერთაშორისო ვითარებით, სელჩუკების დაქვემდებარებიდან გამოვიდა და მონღოლი ხანებისადმი მორჩილება გამოაცხადა. სანაცვლოდ მონღოლები აღარ შევიდნენ იმპერიის ტერიტორიაზე. ეს იყო კომუნოსების საგარეო პოლიტიკის დიდი წარმატება.

¹ - თამარ მეფის საქართველოს მიერ ტრაპიზონის იმპერიის დაარსებაში (1204 წ.) შესრულებული დიდი როლის შესახებ გადმოვეცი სპეციალურად დაწერილ გამოკვლევაში. საქართველო-ჯვაროსნების ურთიერთობა და ტრაპიზონის იმპერიის დაარსება // წიგნში: საქართველოს საგარეო პოლიტიკა და დიპლომატია, ჯვ. (საქართველო და ჯვაროსნები), თბილისი, 2014, გვ. 98-177.

მანუილის შემდეგ ტრაპიზონის ტახტი ჯერ მისმა უფროსმა ვაჟმა ანდრონიკე II-ემ (1263-1265/6) დაიკავა. ანდრონიკეს ხანმოკლე ზეობის შემდეგ გამეფდა მანუილის მეორე ვაჟი გიორგი (1266-1297). ამ უკანასკნელის დროს მოხდა სერიოზული ცვლილებები საგარეო პოლიტიკაში. მან მტრული პოზიცია დაიკავა ბიზანტიის იმპერატორის მიხეილ VIII-ის მიმართ, რომელიც ცდილობდა კონსტანტინოპოლის გავლენა გაეგრძელებინა ტრაპიზონზე და ამ უკანასკნელის მოკავშირეების – ირანელი მონღოლების ხანის აბაღეს და ლიხთ იმერეთის მეფე დავით ნარინის მიმართ. ტრაპიზონი გადაიქცა ბიზანტია-ტრაპიზონის უნიის მონინიალმდეგეების თავშესაფრად². ტრაპიზონის მოკავშირეები გახდნენ პალეოლოგების მტერი შარლ ანჟუელი, მონღოლების მტერი მამლუკი სულთანი ბეიბარსი, ოქროს ურდოს ხანი, ლიხთ იმერეთის მეტოქე აღმოსავლეთ საქართველოს მეფე დემეტრე II. გიორგი არც იტალიელ ვაჭრებს და მათი სავაჭრო ფაქტორიების ჩამოყალიბებას უყურებდა მონყალე თვალით, რითაც ტრაპიზონის ხაზინა ზარალს განიცდიდა³. ასეთი ძლიერი კოალიციის საპირისპიროდ ირანის მონღოლების გასანეიტრალებლად მამლუქებმა ინტენსიური დიპლომატიური ურთიერთობა დაიწყეს ოქროს ურდოსთან⁴.

საინტერესოა, რომ სწორედ ამ დროს, კერძოდ, 1264 წელს იწყება განხეთქილება დავით ნარინსა და ირანის მონღოლებს შორის. დავითმა ოქროს ურდოს ყაენისგან მიიღო მფარველობის დაპირება და 1264-1265 და 1268 წლებში სახეზეა დავით ნარინსა და კაიროს (ოქროს ურდოს მოკავშირე) შორის ელჩების გაცვლა⁵. როგორც ს. პ. კარპოვი შენიშნავს, უდაოა 1264-1265 წლებში საქართველოს და ტრაპიზონის მიერ გადადგმული საგარეო პოლიტიკური ნაბიჯების ქრონოლოგიური და აზრობრივი

2 - Fallmerayer J.-Ph. Geschichte des Kaisertums von Trapezunt. Revue des Études Byzantines. München, 1827, S. 121-124; Kuršanskis M., L'empire de Trébizonde et les turcs au 13e siècle. Revue des Études Byzantines. 1988. t. 46, p. 123; Вернадский Г., Золотая Орда, Египет и Византия в их взаимоотношениях в царствование Михаила Палеолога // Seminarium Kondakovianum, т. 1, 1927, с. 61-83; Morgan D. O., The Mongols and the Eastern Medi-terranean. // Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204. London, 1989, pp. 204-205.

3 - Карпов С. Г., История Трапезундской империи, СПб., 2007, с. 170.

4 - Morgan D. O., The Mongols and the Eastern Mediterranean. P. 203-204; Вернадский Г., Золотая Орда, Египет и Византия в их взаимоотношениях в царствование Михаила Палеолога, т. 1, 1927. с. 77-79

5 - Silagadze B., masalebi saqartvelo-egviptis urtiertobis istoriisatvis. kartuli tskarotmt-sodneoba, ჯვ, 1968, გვ. 89-90; სილაგაძე ბ., მასალები საქართველო-ეგვიპტის ურთიერთობის ისტორიისათვის. ქართული წყაროთმცოდნეობა, ჯვ, 1968, გვ 89-90; Salia K., *Histoire de l'anation de Géorgienne*. Edité par Paris, Edition Nino Salia, 1980, pp. 234-235; Allen W., A History of the Georgian People, London, 1929, pp. 116-117.

პარალელიზმი. „არ არის გამორიცხული, რომ ამ დროს დიდი კომუნოსები და ბაგრატიდები ერთად შეიმუშავებდნენ თავიანთი სამეფოების საგარეო პოლიტიკურ სტრატეგიას. როგორც მოგვიანებით ვნახავთ, როდესაც ანდრონიკე II-ის მემკვიდრეები ხელახლა გადავლენ ბიზანტიის მფარველობის ქვეშ, დავით ნარინი შეეცდება ძალით დააბრუნოს ტრაპიზონი ოქროს ურდოს და მამლუკთა გავლენის ქვეშ“⁶.

1279-1280 წლებში სამცხეში ბექა ჯაყელის (1285-1312) მეთაურობით მზადდება აჯანყება აბალა ყაენის წინააღმდეგ, რაც მონღოლების მიერ გაზრდილი გადასახადებით იყო გამოწვეული. აბალამ სამცხეში გაგზავნა ჯარი და ამბოხება ჩააქრო.

როგორც ირკვევა სამცხის ათაბაგი, ბექა ჯაყელი მონაწილეობდა აღნიშნული პერიოდის საერთაშორისო ურთიერთობებში, კერძოდ, ორი ბანაკის დაპირისპირებაში და სამცხელების ანტიილხანური აჯანყებაც ოქროს ურდო-ეგვიპტე-ტრაპიზონის კავშირის მხარდამჭერის მოქმედებას ასახავდა. მ. კურშანსკისი შენიშნავდა, რომ ბიზანტიის იმპერატორი გიორგი და ჯაყელები შეთქმულნი იყვნენ. აბალასთვის ცნობილი იყო მათი საქმიანობის შესახებ, მაგრამ ეგვიპტის წინააღმდეგ ომში მას ქართველთა ჯარი სჭირდებოდა და იძულებული გახდა ბექასთვის დანაშაული ეპატიებინა. აბალა სულ სხვაგვარად მოეპყრა გიორგის, რომელსაც საკუთარმა არქონტებმაც კი მხარი აღარ დაუჭირეს და იგი განირეს⁷.

ვითარება შეიცვალა კეისარ გიორგის სიკვდილის შემდეგ (1280 წ.), როდესაც ტახტზე ავიდა მისი ძმა იოანე II (1280-1297). იოანე პალეოლოგებს დაუახლოვდა და დინასტიური ქორწინებითაც დაუკავშირდა. მან იქორწინა მიხეილ VIII პალეოლოგის ქალიშვილზე. იოანე მოლაპარაკებებს აწარმოებს რომთან და მის დროს დაარსდა გენუელების ფაქტორია ტრაპიზონში, ხოლო იტალიელთა ვაჭრობა ილხანების უდიდეს ქალაქ თავრიზთან ტრაპიზონის შუამავლობით გამოცოცხლდა.

როგორც ჩანს იოანეს მიერ საგარეო პოლიტიკის კურსის შეცვლას სერიოზული მონინააღმდეგეები ჰყავდა, რომლებიც გიორგის საგარეო კურსის მომხრედ რჩებოდნენ. იოანეს გამეფებიდან ერთი წლის შემდეგ, 1281 წელს მოხდა ვინმე პაპადოპულოსის აჯანყება. მიქელ პანარეტოსის ცნობიდან ვიგებთ, რომ აჯანყებულებს იმპერატორი დაუტყვევებიათ, თუმცა მან მალე „თავი განითავისუფლა, მაგრამ რა გზითა და საშუალებებით არ ჩანს“⁸.

⁶ - Карпов С. Г., История Трапезундской империи, с.172.

⁷ - Kuršanskis M., L'usurpation de Théodora Grande Comnène. In: Revue des études byzantine, t. 33, 1975, p. 192.

⁸ - გეორგიკა. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა, VII, თბილისი, 1967, გვ. 169-170, 188.

ს. ყაუხჩიშვილი იზიარებს თ. უსპენსკის მოსაზრებას, რომლის მიხედვითაც აჯანყება გამონვეული უნდა ყოფილიყო ტრაპიზონის სახელმწიფოში ორ დასს შორის მიმდინარე ქიშპობით. ერთი დასი ლაზებისა იქნებოდა, რომელიც „ავითარებს თავის პოლიტიკაში ქართულ სახელმწიფოებრივ ტენდენციებს, რომელსაც მხარს უჭერს თბილისის მთავრობა“⁹. მეორე კი პრობიზანტიურად განწყობილი მოსახლეობისა. ლაზების დასი, ბუნებრივია, დაკავშირებული იქნებოდა, არა თბილისის მთავრობასთან, როგორც ფიქრობდა უსპენსკი და ს. ყაუხჩიშვილიც იზიარებდა, არამედ ლიხთიმერეთის სამეფოსთან, რომელიც გეოგრაფიულად და ეთნიურადაც ახლოს იყო ტრაპიზონის სახელმწიფოსთან და განუზომლად მეტი შეხება და ინფორმაცია ჰქონდა იქ არსებულ პოლიტიკურ მოვლენებზე. პროქართული ძალების მხარდასაჭერად ლიხთიმერეთის მეფე დავით ნარინი შეიარაღებული ძალის გამოყენებასაც კი ცდილობდა თავისი მომხრეების დასაცავად და ტრაპიზონში გავლენის გასავრცელებლად.

იმპერატორმა იოანე კომნენოსმა პაპადაპულოს და მისი მომხრეებსაგან თავდახსნისთანავე, რაც სავარაუდოა, ბიზანტიის ხელისუფლების ზენოლით განხორციელდა, მაშინვე კონსტანტინოპოლს მიაშურა და მიხეილ VIII-ს ქალიშვილ ევდოკიაზე დაქორწინდა, რაც ბიზანტიური ორიენტაციის გამარჯვებას მოასწავებდა. იოანემ და მისმა მომხრეებმა შეცვალეს ტრაპიზონის იმპერიის საგარეო კურსი, რომელიც გულისხმობდა ილხანებისადმი მტრობას, აღმოსავლეთ საქართველოსთან, ოქროს ურდოს ყაენთან და ეგვიპტესთან კარგ ურთიერთობას¹⁰. როგორც ითქვა, ამ პოლიტიკის გამტარებელი იყო გიორგი. იოანემ კი ორიენტაცია აიღო ბიზანტიასა და ილხანებთან კავშირზე. მან კონსტანტინოპოლში შეიტყო იმერეთის მეფე დავითის ტრაპიზონზე თავდასხმის შესახებ. მეფემ მოხერხებული დრო შეარჩია. მიქელ პანარეტოსი გადმოგვცემს, რომ „შემდეგ, 6790 წლის აპრილში მოვიდა იბერიის მეფე დავითი, შემოერტყა ტრაპიზონს, მაგრამ ხელცარიელი გაბრუნდა უკან“¹¹. სავარაუდოა, დავით VI ნარინს განზრახული არ ჰქონდა ტრაპიზონის აღება, მას ძალის დემონსტრირებით სურდა გამოეხატა პროქართული ძალისადმი მხარდაჭერა, მაგრამ როცა ცხადი გახდა ტრაპიზონში ძალთა წონასწორობის ბიზან-

⁹ - Успенский Ф. И. Очерки истории Трапезундской империи, Ленинград, 1929, с. 60; გეორგიკა. გვ. 170, სენ. 1.

¹⁰ - Bryer A., Greeks and Türkmens: the Pontic Exception // Dumbantor Oaks Papers, t. 29, pp. 113-148. რეპრინტი: Bryer A., The Empire of Trebizond and the Pontos.: London: Variorum, 1980, V, pp. 341-342.

¹¹ - გეორგიკა. VII, გვ. 170.

ტიის მომხრეთა სასარგებლოდ შეცვლის შესახებ, მან ქალაქი მიატოვა და უკან დაბრუნდა¹². ამის შემდეგ იოანეც ბრუნდება თავის სატახტოში: „ჩამოვიდა დიდი კომნენოსი უფალი იოანე პალეოლოგოსის ასულით, რომელიც ფეხმძიმედ იყო“¹³.

ბიზანტიის იმპერატორი მიხეილ VIII საგარეო პოლიტიკაში წარმატებით იყენებდა ისეთ ინსტრუმენტს, როგორც იყო დინასტიური ქორწინება. ჯერ კიდევ 1265 წელს მან თავისი ასული მიათხოვა ილხანთა ყაენს აბალას; მეორე ასული ლიხთ იმერეთის მეფე დავით ნარინის მეუღლე გახდა 1267 წელს. ტრაპიზონზე გავლენის გასავრცელებლად მიხეილმა იოანეს შესთავაზა დაქორწინებულიყო მის მესამე ქალიშვილზე ევდოკიაზე და ტრაპიზონში ელჩები გაგზავნა 1281 წელს, მაგრამ ანტიბიზანტიური ოპოზიციის მოქმედების გამო წარმატება ვერ იქნა მიღწეული. მიხეილის მცდელობა პოლიტიკური მიზნის განსახორციელებლად მაინც წარმატებით დასრულდა. ქორწინება კონსტანტინოპოლში გაიმართა¹⁴, რაც, როგორც აღინიშნა, ლიხთ იმერეთის მეფე დავით ნარინისათვის მიუღებელი აღმოჩნდა, რადგან ეს ქორწინება პრაქტიკულად და სიმბოლურადაც ტრაპიზონში ქართული დასის მარცხის მაჩვენებელი იყო. როგორც ჩანს, იმპერატორ გიორგის საგარეო პოლიტიკასა და ქართულ დასს საკმაოდ ძლიერი მომხრეები ჰყავდათ. თავის მომხრეების გამხმევებისა და დაცვის მიზნით დავით ნარინისაგან აუცილებელი იყო სერიოზული ნაბიჯის გადადგმა.

1282 წლის აპრილში მოკვდა ტრაპიზონის მოკავშირე ილხანთა ყაენი აბალა, რამაც დავით ნარინს ტრაპიზონის წინააღმდეგ სამხედრო მოქმედება გაუიოლა. ის შეიჭრა იმპერიის საზღვრებში და ალყაში მოაქცი ტრაპიზონი, მაგრამ, როგორც ჩანს მან დედაქალაქის დიდკაცობის მხარდაჭერა ვერ მოიპოვა და, რა თქმა უნდა, მიზანსაც ვერ მიაღწია.

პოლიტიკურ ბრძოლაში დამარცხებას ტრაპიზონში ხელისუფლების ძალადობრივი შეცვლის მცდელობები მოჰყვა: ჯერ, როგორც ითქვა, პაპადოპულოსის აჯანყება, შემდეგ დავით ნარინის გალაშქრება ტრაპიზონზე და ბოლოს სასახლის გადატრიალება განხორციელდა. იმპერატორ მანუილის ქალიშვილმა, თეოდორამ, რომელიც საქართველოში იყო გათხოვილი, შეჰყარა ჯარი, შეიჭრა ტრაპიზონის საკეისროში და, ტრაპიზონის

12 - Davit Narin tarafından yapılan askeri hareketinin farklı değerlendirilmesi, დავით ნარინის სამხედრო აქციის განსხვავებული შეფასება ix. Карпов С. Г., Очерки исторической Трапезундской империи, с. 171.

13 - გეორგიკა, VIII, გვ. 171..

14 - Карпов С. Г., История Трапезундской империи, с. 194.

ალების შემდეგ, თვითონ დაჯდა ტახტზე¹⁵. ის ხელისუფლებას ფლობდა 1284-1285 წლებში. მანუილს თეოდორა ეყოლა ქართველი ქალისაგან, დედოფალ რუსუდანისაგან. თეოდორა იოანეს და იყო.

თეოდორას შესახებ საინტერესო ამბავს გადმოგვცემს (წყაროზე მიუთითებლად) ივ. ჯავახიშვილი. მის მიხედვით, თეოდორამ, 1285 წელს შეჰყარა ჯარი, ტრაპიზონის საკეისროში შეიჭრა, აიღო ტრაპიზონი და თვითონ გამეფდა. „ცხადია, რომ მისი ჯარი მთლიანად საქართველოს ჯარი უნდა ყოფილიყო და თითონ თეოდორასაც იმავე დროს საქართველოს სახელმწიფოს პოლიტიკისა და ქართველთა მომხრე ტრაპიზონელ სამხედრო დასის წყალობით შეეძლო გაემარჯვნა“¹⁶. შემდეგში თეოდორას დასაყრდენი ძალა კიდევ უფრო დააკონკრეტა ივ. ჯავახიშვილზე დაყრდნობით ბ. ლომინაძემ: „მაღლე თეოდორა (იოანეს და), ეტყობა, ქართული ჯარის დახმარებით, იკავებს ტახტს“¹⁷.

თეოდორა იმპერიას განაგებდა მცირე ხანს. როგორც მ. კურშანსკისი ფიქრობს, თეოდორას პოლიტიკა იყო ანტიილხანური და პროქართული. თეოდორას მიერ მოწყობილი სამხედრო გადატრიალება იყო უკანასკნელი ცდა ტრაპიზონში აღედგინათ იმერეთის სამეფო - ოქროს ურდოს ორიენტაცია და, სავარაუდოა, ამ დასის მომხრეები და თვით თეოდორა მოქმედებდა დავით ნარინისა და ქართველი დიდებულების მხარდაჭერით¹⁸.

არავითარი საბუთი არ გვაქვს, რომ უფრო კონკრეტულად ვილაპარაკოთ თეოდორას პიროვნების, მისი ოჯახის ან დედამამიშვილების შესახებ.

Trabzon Devleti'nin¹ ilk döneminde bu ülkenin gitgide Selçuklulara tabi olduğu gözlemlenmiştir. Ancak, daha sonra Selçuklu Devleti'nin zayıflaması ile Moğollar tarafından yıkılması sonucunda Komnenoslar kendi durumlarını daha sağlama alabildiler. Trabzon için Moğollar tarafından Laşa_Giorgi'ye yapılan darbe, Celaleddin'in yıkıcı istilaları ve ayını yüzyılın 30'lu yıllarında Moğollar tarafından Gürcistan'ın işgali çok faydalı oldu. Bu sebeplerden dolayı Gürcü siyasetçileri Trabzon üzerindeki etkilerini kaybettiler.

15 - ჯავახიშვილი ივ., თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. 333, თბილისი 1982, გვ. 95.

16 - იქვე.

17 - ლომინაძე ბ., დასავლეთ საქართველო XIII ს. მეორე ნახევარში. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, თბილისი, 1979, გვ. 603.

18 - Kurşanskis M., L'usurpation de Théodora Grande Comnène, p. 187

1 - Kral Tamar dönemi Gürcistan'ın Trabzon İmparatorluğu'nu kuruluşu (1204) için oynadığı büyük rol üzerine bkz: konuya mahsus makalem, Eldar Mamistvalișvili, sakrtvelo-cvarosnebis urtiertoba da trapizonşs imperiis daarseba. Kitapta: sakartvelos sagareo politika da diplomatia, (sakartvelo da cvarosnebi), 33, tbilisi, 2014, gv. 98-177

Trabzon sezarı I. Manuil (1238-1263) oluşan uluslararası durumdan faydalanarak Selçuklular itaatinden çıktı ve Moğol hanlarına tabi oldu. Karşılığında, Moğollar bu imparatorluğun topraklarına girmediler. Bu davranış Komnenoslar'ın dış politikasının büyük başarısı sayılır.

Manuil'den sonra Trabzon tahtını önce büyük oğlu II. Andronike (1263-1265/6), kısa bir süre sonra ise ikinci oğlu Giorgi (1266-1297) ele geçirdi. Giorgi döneminde Trabzon'un dış politikasında ciddi değişiklikler vuku buldu. Giorgi Bizans İmparatoru VIII. Mikail'e karşı düşmanca davranmaya başladı. Çünkü VIII. Mikail Trabzon ve müttefikleri olan İran Moğolların Hanı Abağa ve Liht İmereti (Batı Gürcistan) Kralı Davit Narin üzerine Bizans etkisinin yayılması için gayret gösteriyordu. Trabzon, Bizans-Trabzon birliğine karşı çıkanlarının sığınağına dönüştü². Pleologların düşmanı Şarl Anjuel, Moğolların düşmanı Memluklu Sultan'ı Baybars, Altın Orda Hanı, Batı Gürcistan'ın rakibi olan Doğu Gürcistan Kralı II. Demetre Trabzonu'un müttefikleri oldular. Giorgi, İtalyanlı tüccarlar ile ticaret merkezlerinin kurulmasına sıcak bakmıyordu. Bu yüzden Trabzon gelirler konusunda zarara uğradı³. Bu kadar güçlü koalisyonu karşı İran Moğollarını devre dışı bırakmak için Memluklar Altın Orda ile diplomatik ilişkilerini kurmaya başladılar⁴.

Bunu da belirtmek gerekir ki, tam bu dönemde, özellikle 1264'te itibaren, Davit Narin ile İran Moğolları arasında ayrılık dönemi başladı. Davit Altın Orda Hanı'ndan kendini korumak için söz aldı. 1264-1265 ile 1268 yıllarında Altın Orda'nın müttefiği olan Kahir'e elçi gönderip elçi almaya başladı⁵. S.P. Karpov'a göre 1264-1265 yıllarında Trabzon ile Gürcistan tarafından dış ilişkileri açısından atılan adımlarda kronolojik ve mantıksal benzerlik vardır. "Bu dönemde büyük Komnenoslar ile Bagratidler tarafından dış politikadaki stratejilerinin ortaklaşa belirledikleri muhtemeldir. Daha geç süreçlerde gördüğümüzde, II. Andronike'nin haleflerinin Bizans'a

² - Fallmerayer J.-Ph. Geschichte des Kaisertums von Trapezunt. Revue des Études Byzantines. München, 1827, S. 121-124; Kuršanskis M., L'empire de Trébizonde et les turcs au 13e siecle. Revue des Études Byzantines. 1988. t. 46, p. 123;ВернадскийГ., Золотая Орда, Египет и Византия в их взаимоотношениях в царствование Михаила Палеолога// Seminarium Kondakovianum, т. 1, 1927, с. 61-83; Morgan D. O., The Mongols and the Eastern Mediterranean. // Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204. London, 1989, pp. 204-205.

³ - КарповС. Г., ИсторияТрапезундскойимперии, СПб., 2007, с. 170.

⁴ - Morgan D. O., The Mongols and the Eastern Mediterranean. P. 203-204;ВернадскийГ., ЗолотаяОрда, ЕгипетиВизантиявихвзаимоотношенияхвцарствованиеМихаилаПалеолога, т. 1, 1927. с. 77-79.

⁵ - Silagadze B., masalebi saqartvelo-egviptis urtiertobis istoriisatvis. kartuli tskarotmtsodneoba, 33, 1968, gv. 89-90; Sa-liaK., Histoire delanationdeGéorgienne. Edité par Paris, Edition Nino Salia, 1980, pp. 234-235; Allen W., A History of the Georgian People, London, 1929, pp. 116-117.

yeniden itaat ettiklerinde Davit Narin, Trabzon'u Altın Orda ile Memlûkluların etkisi altına yeniden sokmak için güç kullanmıştı"⁶.

1279-1280 yıllarında Samtskhe'de Moğollar tarafından verginin artırılması yüzünden Beka Cakeli (1285-1312) başkanlığında Abağa Han'a karşı bir komplo düzenlendi. Abağa, Samtskhe'ye bir ordu gönderdi ve söz konusu komplo bastırıldı.

Anlaşıldığı kadarıyla Samtskhe atabeyi olan Beka Cakeli dönemin uluslararası ilişkilerde de yer alıyordu. Yani, Samtskheliler tarafından İlhanlılara karşı kurulan komplo da iki grup arasındaki kavgada Altın Orda-Mısır-Trabzon ittifakına doğru eğilim belirtilmiştir. M. Kurşanskis'e göre Bizans İmparatoru Giorgi ile Cakeliler komplocu idiler. Abağa bu işbirliğinden haberdardı. Ancak, Mısır'a karşı savaş açtığı anda Gürcü ordusuna ihtiyaç duyduğu için Beka'ya suçunu affetmek zorunda kaldı. Abağa Giorgi'ye karşı farklı davrandı. Giorgi'nin Arkontları dahi onu desteklemediler ve İmparatoru kurban ettiler⁷.

Sezar Goirgi'nin ölümünden (1280) ve tahta kardeşi II. İoan (1280-1297) çıktıktan sonra durum değişti. İoan, Paleologlarla yakın ilişki kurup VIII. Mikail Paleolog'un kızı ile evlendi. Ayrıca Roma ile görüşmelere başladı ve Trabzon'da Cenovalıların ticari merkezinin kurulmasına izin verdi. Onun döneminde İlhanlılar'ın büyük şehri olan Tebriz'de İtalyanların ticareti yeniden canlandırıldı.

Anlaşıldığı kadarıyla İoan tarafından dış politikasının değiştiğine karşı ciddi muhalefet oluştu. Bunlar Giorgi'nin dış politikasının taraftarları idiler. İoane tahta çıktığından bir yıl sonra 1281'de Papandopulo'nun komplosu vuku buldu. Mikel Panateros'a göre komplocular imparatoru ele geçirdiler, ancak kısa süre sonra serbest bıraktılar. Ancak, bu durumun hangi şartlarda ve nasıl olduğuna dair bilgiler yoktur⁸.

S. Kaukhçişvili T. Uspenski tarafından ileri sürülen düşünceleri kabul etmiştir. Buna göre, Trabzon'daki komplo iki topluluk arasındaki düşmanlıktan kaynaklanmıştı. Bunlar "Tiflis Hükümeti'nin desteği ile beslenen ve politikasında Gürcü devletçilik eğilimlerini geliştiren" Laz topluluğu⁹ diğeri de Bizans yanlısı ahaliden oluşan topluluktan olmalıydı. Dolayısıyla Laz Topluluğu'nun Tiflis Hükümeti ile değil de coğrafi ve etnik açıdan daha yakın olan Batı Gürcistan Krallığı ile bağlantılı olması gerekiyordu. Çünkü Batı Gürcistan Krallığı ile etkileşimi çok fazla idi ve burada gelişen olaylardan da haberdardı. Yukarıda bahsedildiği gibi Uspenski söz

6 - Карпов С. Г., История Трапезундской империи, с.172.

7 - Куршанскис М., L'usurpation de Théodora Grande Comnène. In: Revue des études byzantine, t. 33, 1975, p. 192.

8 - georgika, bizantieli mtserlebis tsnobebi sakartvelos şesaheb, teksti kartuli targmaniturt gamostsa da ganmartebebi daurto simon kaukhçişvilma, VII, tbilisi, 1967, gv. 169-170, 188.

9 - УспенскийФ. И. Очерки истории Трапезундской империи, Ленинград, 1929, с. 60; georgika.gv.170, şen. 1.

konusu topluluğun Tiflis’le bağlantılı olduğu fikrini ileri sürmüş ve S. Kauçışvili de bu düşünceleri paylaşmıştır. Batı Gürcistan Kralı Davit Narin Gürcü yanlısı güçlerini desteklemek ve Trabzon üzerine etkisini yaymak için askeri güçlerini de kullanmaya kalkmıştı..

İmparator İoane Komnenos, Papandopulos ile yanlılarından kurtulduğu andan itibaren İstanbul’a gidip VIII. Mikail’in kızı Evdokya ile evlendi. Attığı bu adım tahminen Bizans Hükümeti’nin baskısı ile yapılacaktı ve bu da Bizans oryantasyonun galip geldiğinin bir belirtisi idi. İoan ve yanlıları Trabzon İmparatorluğu’nun dış siyasetini değiştirdiler. Bu ise İlhanlılara karşı düşmanlık, Doğu Gürcistan, Altın Orda Hanı ve Mısır ile iyi ilişkiler kurmak anlamına geliyordu¹⁰. Yukarıda bahsedildiği gibi bu siyaset Giorgi tarafından yürütülüyordu. İoane ise Bizans ile İlhanlılara yöneldi. İstanbul’da iken İmereti (Batı Gürcistan) Kralı Davit’in Trabzon’a karşı yaptığı seferini öğrendi. Kral çok uygun zaman seçti. Mikel Panaretos’a göre “Nisan 6790’da İberia Kralı Davit geldi, Trabzon’u kuşattı, ancak bir şey elde edemedi geri döndü”¹¹. Tahmin edildiği kadarıyla, VI. Davit Narin’in Trabzon’u ele geçirmek niyeti vardı ve kendisi güç kullanarak Gürcü yanlılarını desteklemek istedi. Ancak, Trabzon’da Bizans yanlılarının daha güçlü oldukları belli olduğunda şehri terketti ve geri döndü¹². Bundan sonra, İoane payitahtına döndü: “Patron İoane Komnenos, Paleolog’un hamile olan kızı ile birlikte döndü”¹³.

Bizans İmparatoru VIII. Mikail dış politikasında hanedanlar arası evlilik siyasetini başarıyla kullanırdı. Daha 1265’te kızını İlhan Hanı Abağa’ya verdi; 1267’de ikinci kızını Batı Gürcistan Kralı Davit Narinle evlendirdi. Trabzon üzerine etki sağlamak için Mikail İoane’ye üçüncü kızı Evdokya ile evlenmesini teklif etti ve 1281’de Trabzon’a elçiler gönderdi. Ancak, Bizans’a karşı olan hareketler yüzünden bu iş gerçekleşmedi. Fakat Mikail’in siyasi amaçla yaptığı çabalar İstanbul’da düzenlenen evlilikle başarıyla sonuçlandı¹⁴. Bu durum, Batı Gürcistan (Likht İmereti) İmereti Kralı Davit Narin için kabul edilmez oldu. Çünkü bu evlilik hem pratik, hem de sembolik açıdan Trabzon’da Gürcü yanlısı topluluğunun mağlubiyeti anlamına geliyordu. Anlaşıldığı kadarıyla, İmparator Giorgi’nin dış politikası ile Gürcü yanlısı topluluğu güçlü insanlar tarafından destekleniyordu. Bu yüzden,

10 - Bryer A., Greeks and Türkmens: the Pontic Exception // Dumbantor Oaks Papers, t. 29, pp. 113-148.kopya :Bryer A., The Empire of Trebizond and the Pontos.: London: Variorum, 1980, V, pp. 34

11 - georgika.VII, gv. 170.

12 - Davit Narin tarafından yapılan askeri hareketinin farklı değerlendirilmesi, bkz: Карпов С. Г., Очерки исто рии Трапезундской империи, с. 171.

13 - georgika, VII, gv. 171.

14 - Карпов С. Г., История Трапезундской империи, с. 194..

kendi yanlılarına cesaret vermekle onları korumak için Davit Narin'in ciddi adımlar atması gerekiyordu.

Nisan 1882'de Trabzon müttefiki İlhanlı Hanı Abağa'nın vefat ettiği Davit Narin'e Trabzon'a karşı yaptığı askeri hareketleri kolaylaştırdı. Kendisi imparatorluğun sınırlarına girdi ve Trabzon'u kuşattı. Ancak, anlaşıldığı kadarıyla başkentteki söz sahibi olan adamların desteğini alamayarak amacına varamadı.

Siyasi mücadelelerde çıkan kayıplar yüzünden Trabzon'da iktidarın zorla değiştirilmesi için girişimler vuku buldu: ilk önce, yukarıda bahsettiğimiz gibi Papandopulos'un komplosu, daha sonra Davit Narin tarafından yapılan Trabzon seferi ve saray darbesi oldu. Gürcistan'da evli İmparator Manuel'in kızı "Teodora asker toplayıp Trabzon Sezarlığı'na girdi ve Trabzon'u ele geçirdikten sonra tahta çıktı"¹⁵. İktidarlık süzesi 1284-1285 yılları arasında sürdü. Manuel'in kızı Teodora'nın annesi Gürcü asıllı Kraliçe Rusudan'dı. Teodora, İoane'nin kız kardeşi idi.

İv. Cavakhişvili kaynak göstermeden Teodora hakkında şunları belirtmiştir: "Teodora 1285'te ordu toplayıp Trabzon Sezarlığı'nı bastırdı, Trabzon ile tahtı ele geçirdi. Tabi ki, ordusunun tamamen Gürcülerden oluşması gerekiyordu ve Teodora da yalnız Gürcü devleti politikası ve Gürcü yanlısı Trabzonlu askeri topluluğun desteği ile galip gelebilirdi"¹⁵. Daha sonra, İv. Cavakhişvili'nin malumatlarına dayanarak B. Lominadze "İoane'nin kızkardeşi Teodora'nın çok geçmeden Gürcü askeri birlikleri yardımıyla tahtı ele geçirdi"¹⁷ gibi ifadeleriyle olayı açıklamıştır.

Teodora imparatorluğu çok az süre yönetti. Kurşanskis'e göre Teodora'nın siyaseti İlhanlılara karşı ve Gürcüler lehine idi. Teodora tarafından yapılan askeri darbe Trabzon'da İmereti Krallığı ile İlhanlıların etkisini yeniden kurmak için yapılan son teşebbüstü. Tahmin edildiği kadarıyla, Teodora Davit Narin ile Gürcü soyluların desteği üzerinden hareket ediyordu¹⁸.

Teodora ile ailesi hakkında daha net bir bilgi henüz bulunmamıştır.

15 - Cavakhişvili İv., thzulebani tormet tomad, t. 333, tbilisi, 1982, gv. 95.

16 - Cavakhişvili İv., thzulebani tormet tomad, t. 333, tbilisi, 1982, gv. 95

17 - Lominadze B., dasavlet sakartvelo XIII s, meore nahevarşi. sakartvelos istoriis narkvevebi, III, Tbilisi, 1979, gv. 603.

18 - Kurşanskis M., L'usurpationde Théodora Grande Comnène, p. 187.

GÜRCÜ PRENSLİKLERDEN GÜRCÜ MELİKLİKLERE: BATI KAFKASYA'NIN OSMANLI HÂKİMİYETİ ÖNCESİ VE SONRASINDAKİ İDARİ DEĞİŞİM SÜRECİ

Prof. Dr. Orhan KILIÇ
Fırat Üniversitesi

Özet

Büyük Kafkas Dağları'nın güneybatısında Osmanlı hâkimiyeti öncesinde merkezi Kutais olan İmereti, merkezi Ozurgeti olan Guri veya Guria, merkezi Zugdidi olan Mingreli, Kolhidai veya Mingrel olarak adlandırılan Gürcü prenslikler bulunmaktaydı. Kuzeybatı Kafkasya'da ise İngur ve Bzıp nehirleri arasında Karadeniz boyunca uzanan topraklarda, etnik olarak Gürcü olmayan ve Kuzey Kafkasya halkları içinde değerlendirilebilecek Abhazya prensliği vardı. Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethinden sonra, Gürcü prensleri kendilerine sultan tarafından gönderilen mektuplar üzerine İstanbul'a gelip itaatlerini sunmuşlar her yıl belli bir miktar harac ve hediye vermeyi kabul etmişlerdir.

Gürcü prensliklerini İstanbul'un fethinden sonra Osmanlı idari sistemi içerisine dahil etme süreci gelişen siyasi gelişmeler çerçevesinde olmuştur. Gürcistan Krallığı ve Gürcü prenslikleri Osmanlı-Akkoyunlu mücadelesinde kendilerine uygun siyasi pozisyonu almaya çalışmışlar, 15. yüzyılın son on yılında Moskova Büyük Knezliği'nin yardımını istemek durumunda kalmışlardır. Bu gelişmeler üzerine 15. yüzyılın sonlarına doğru Rus-Gürcü ilişkileri de başlamıştır. Safevi Devleti'nin kurulmasından sonra bu devletin de Batı Kafkasya'daki siyasi mücadelenin en önemli aktörlerinden birisi olduğu söylenebilir.

Batı Kafkasya'nın Osmanlı idari sistemi içerisine kesin olarak dahil edilmesi süreci 1578 İran harpleri sırasında başlamış ve 1590 yılında imzalanan İstanbul Antlaşması sonrasında Gürcistan topraklarının büyük bir kısmı resmen Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir. Ancak bu hâkimiyet de uzun süreli ve kalıcı olmamıştır. Osmanlı Devleti'nin bölgedeki idari yapılanmasını 1639 Kasr-ı Şirin Anlaşmasından sonra daha da kalıcı hale getirdiği anlaşılmaktadır. 18. yüzyıla gelindiğinde Güneybatı Kafkasya'da daha önceleri İmereti, Guri ve Mingreli prenslikleri olarak ifade edilen prenslikler Açıkbaz, Gürel ve Dadyan meliklikleri, Kuzeybatı Kafkasya'daki Abhazya prensliği ise Abaza Melikliği olarak Osmanlı idari taksimat vesikalarında zikredilmeye başlanmıştır.

Melikliklerin idari statüleri klasik Osmanlı eyalet ve sancaklarından farklı olarak belirlenmiş ve Osmanlı Devleti'ne itaatleri karşılığında eski yönetici hanedanların üyeleri "melik" unvanı ile bu idari birimlerin başlarına atanmışlardır. Meliklikler-

in her birinin belli bir ailenin tekeline bırakılması, yurtluk-ocaklık sistemin burada uygulanması sonucunu da doğurmuştur.

Bildiride, Batı Kafkasya'nın Ortaçağ'daki idari yapılanması ve bu yapılanmanın Osmanlı hâkimiyetine geçişten sonraki değişim süreci ortaya koyulmuştur.

Anahtar kelimler: Kafkasya, Gürcistan, meliklik, Osmanlı, Abhaza

დასავლეთ კავკასიაში ადმინისტრაციულ ცვლილებათა პროცესი ოსმალთა მმართველობაში და შემდეგ: ქართული სამეფო-სამთავროები

პროფესორი ორჰან კილიჩი
ფირატის უნივერსიტეტი

მოკლე შინაარსი

კავკასიის მთავარი ქედის სამხრეთ-დასავლეთით ოსმალეთის მმართველობის დამყარებამდე არსებობდა იმერეთის სამეფო ცენტრით ქუთაისში, გურიის სამთავრო ცენტრით ოზურგეთში და სამეგრელოს სამთავრო ცენტრით ზუგდიდში. ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში, მდინარეებს ენგურსა და ბზიფს შორის, შავი ზღვის სანაპიროს გასწვრივ მდებარე ტერიტორიაზე ეთნიკურად არაქართველი და ჩრდილო კავკასიელების მონათესავე აფხაზთა სამთავრო მდებარეობდა. სულთან მეჰმედ ფატიჰის მიერ სტამბოლის აღების შემდეგ იმერეთის, გურიის, სამეგრელოს და აფხაზეთის მმართველები სულთნის წერილების მიღების შემდეგ ჩავიდნენ სტამბოლში, სულთანს მორჩილება გამოუცხადეს და ყოველწლიური ხარკის გადახდა და საჩუქრები იკისრეს.

ქართული სამთავროების ოსმალურ ადმინისტრაციულ სისტემაში ჩართვა სტამბოლის დაპყრობის შემდეგ განვითარებული პოლიტიკური მოვლენების ფონზე მოხდა. ქართულმა სამეფო-სამთავროებმა ოსმალეთის და თეთრბატკანიანთა დაპირისპირებაში თავისთვის მოხერხებული პოლიტიკური პოზიციის დაკავება სცადეს. XV საუკუნის ბოლოს შეეცადნენ დახმარება მიეღოთ მოსკოვის დიდი სამთავროდან. XV საუკუნის ამ მოვლენების შემდეგ დაიწყო ქართულ-რუსული ურთიერთობის განვითარებაც. შეიძლება ითქვას, რომ დასავლეთ კავკასიაში მიმდინარე პოლიტიკური ბრძოლის კიდევ ერთ მნიშვნელოვან მონაწილედ იქცა ახლად დაარსებული სეფიანთა სახელმწიფო.

დასავლეთ კავკასიის ოსმალეთის ადმინისტრაციულ სისტემაში ჩართვა 1578 წლის ირანთან წარმოებული ომის დროს დაიწყო და 1590 წელს

ხელმონერილი სტამბოლის ხელშეკრულებით საქართველოს ტერიტორიის დიდი ნაწილი ოსმალეთს გადაეცა. თუმცა, ეს მმართველობა ხანგრძლივი არ აღმოჩნდა. ოსმალეთის სახელმწიფოს ადმინისტრაციული მოწყობა რეგიონში 1639 წლის კასრი-შირინის ხელშეკრულებით კიდევ უფრო განმტკიცდა. XVIII საუკუნეში სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიაში იმერეთის, გურიისა და სამეგრელოს სამთავროები, ხოლო ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში აფხაზეთის სამთავრო სამელიქობად გადაკეთდნენ და ამიერიდან ოსმალეთის ოფიციალურ დოკუმენტებში ამგვარად მოიხსენიებდნენ.

სამელიქობის ადმინისტრაციული სტატუსი კლასიკური ოსმალური ვილაიეთებისა და სანჯაყებისგან განსხვავდებოდა და ოსმალეთის სახელმწიფოს დაქვემდებარებაში ყოფნის სანაცვლოდ ეს ადმინისტრაციული ერთეული ძველი მმართველი დინასტიის წევრებს ეძლეოდათ სამართავად „მელიქის“ წოდებით. „მელიქის“ თანამდებობა ერთი კონკრეტული ოჯახის ხელში იყო და სწორედ ამან გამოიწვია „იურთლუქ-ოჯაქლიქის“ სისტემის წარმოშობა.

მოხსენებაში წარმოდგენილი იქნება შუა საუკუნეებში დასავლეთ კავკასიაში არსებული მმართველობის ფორმები და ამ ფორმების ცვლილება ოსმალეთის მმართველობის ქვეშ გადასვლის შემდეგ.

საკვანძო სიტყვები: კავკასია, საქართველო, სამელიქო, ოსმალეთი, აფხაზეთი.

FROM GEORGIAN PRINCIPALITY TO GEORGIAN MELIKATES: THE ESSENTIAL EXCHANGE PROCESS OF THE WESTERN CAUCASUS BEFORE AND AFTER THE OTTOMAN EMPIRE

Prof. Dr. Orhan KILIÇ
Firat University

ABSTRACT

In the southwest of the Greater Caucasus Mountains before the Ottoman sovereignty, there were Imereti, the central Kutais, the central Ozurgeti Guri or Guria, the central Zugdidi, the Georgian principalities called Mingreli, Kolhidai or Mingrel. In the northwestern Caucasus, the land along the Black Sea between the Ingur and Bzip rivers had the Abkhazian principality, which was ethnically non-Georgian and could be considered among the people of the North Caucasus. After the conquest of Constantinople by Mehmed the Conqueror, Georgian principals agreed to give them a certain amount of tribute and gifts each year.

The process of incorporating Georgian principals into the Ottoman administrative system after the conquest of Constantinople was within the framework of the developing political developments. The Georgian Kingdom and Georgian principals tried to take the appropriate political position in the Ottoman-Akkoyunlu struggle, and in the last decade of the 15th century they had to ask for the help of the Moscow Grand Knezli. The Russian-Georgian relations started in the late 15th century. After the establishment of the Safavid State, it can be said that this state is one of the most important actors of the political struggle in the Western Caucasus.

The process of including the Western Caucasus into the Ottoman administrative system was started during the Iranian war in 1578, and after the Treaty of Istanbul, which was signed in 1590, a large part of the Georgian territory was officially transferred to the Ottoman Empire. However, this rule has not been long-term and permanent. It is understood that the administrative structure of the Ottoman Empire in the region made it more permanent after the 1639 Kasr-ı Şirin Agreement. In the 18th century, princed principals of Imereti, Guri and Mingreli principals in the Southwest Caucasus were mentioned as Açıkbaş, Gürel ve Dadyan melikates. The Abkhazian principality in the northwestern Caucasus has begun to be mentioned in the Ottoman administrative divisions as Abaza Melikate.

The administrative status of the Melikates was determined differently from the classical Ottoman eyalet and sancaks, and in return for their obedience to the Ottoman Empire, the members of the former ruling dynasties were assigned to the head of these administrative units with the title of “melik”. Leaving the monopoly of a particular family has led to the implementation of the system of yurtluk-ocaklık.

In the paper, the administrative structure of the Western Caucasus in the Middle Ages and the process of change after the transition to the Ottoman domination were put forward.

Keywords: Caucasus, Georgia, Melikate , Ottoman, Abhaza

Giriş

Karadeniz ile Azak Denizi'nin doğu kesimini ayıran Anapa Yarımadası'ndan başlayarak Hazar Denizi kıyısındaki Apşeron Yarımadası'na ulaşan Büyük Kafkas Dağları ve bu dağların her iki yanında uzanan coğrafyaya Kafkasya denilir. Kafkasya coğrafyasının tam ortasında yer alan Büyük Kafkas Dağları bir anlamda bölgeyi ikiye bölmektedir. Kafkas Dağları'nın güney kısmı Güney Kafkasya, kuzey kısmı ise Kuzey Kafkasya olarak adlandırılır. Bugün bu coğrafyanın güneyinde yani Transkafkasya'da; Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan, kuzeyinde ise Rusya Federasyonu'na bağlı Dağıstan, Kalmuk, Karaçay-Çerkez, Kabarda-Balkar, İnguş ve

Kuzey Osetya Cumhuriyetleri ile bağımsızlık mücadelesi veren Çeçenistan bulunmaktadır¹. Kafkasya’da bahsettiğimiz üç devletin dışında Gürcistan’a bağlı Abhazya ve Güney Osetya ile Azerbaycan’a bağlı Karabağ da yer almaktadır. Abhazya, Abhazistan veya Osmanlılar’ın adlandırması ile Abazalar’ın yaşadığı bölge aslında Kuzeybatı Kafkasya tarafındadır ve Abazalar, Gürcü değil Kuzey Kafkasya halklarından². Konumuza esas olan Dadyan, Gürel ve Açıkbaş meliklikleri ise Güneybatı Kafkasya coğrafyası içinde yer alırlar.

Açıkbaş/İmereti bölgesinin merkezi Kutaissi/Kutais olup Osmanlı döneminde İmeret/Açıkbaş/Başaçık/Başı Açık olarak adlandırılmıştır. Bu bölge Batı Gürcistan’da olup Karadeniz’e kadar dayanıyordu. Guria Samatavro bölgesi Çoruh Nehri ağzında olup Osmanlı döneminde Gürel veya Güril olarak anılıyordu. Merkezi Natanebi ve Bjuji ırmakları arasında kurulmuş olan Ozurgeti’dir. Dadyan bölgesi Batı Gürcistan’da olup Kolhidai, Mingreli, Mingrel, Sa-Megrelo Samtavro olarak anılmaktadır. Merkezi ise Zugdidi’dir. Dadyan melikleri 18. yüzyılda Abhazistan sınırına yakın Ruh (Rukhi) Kalesi’nde oturmuşlardır³. Gürel Melikliği’nin kuzeyinde Karadeniz kıyısında yer almaktadır. Osmanlılar tarafından Dadyan veya Megrel olarak adlandırılmıştır. Dede Korkut kitabında ise Tatyan diye geçmektedir⁴. Dadyan kelimesi aslında Megrel ve Suvanet beylerinin unvanı olduğundan dolayı Dadyanlık deyimini de bundan çıkmıştır⁵. Abhaza Melikliği ise Kuzey Kafkasya sınırları içerisinde mütalaa edilir. Bu coğrafya İngur ve Bzıp nehirleri arasında Karadeniz boyunca uzanan toprakları karşılamaktadır. Abhazya olarak adlandırılan bölge Osmanlılar tarafından Abhazistan, burada yaşayan halk ise Abaza olarak adlandırılmıştır⁶.

Gürcistan coğrafyasının merkezi Tbilisi yani Tiflis olup eski ismi Karthli/Kartli veya Karthveli’dir. Gürcistan coğrafyasına Romalılar İbiry, Osmanlılar ve İranlılar ise Gürcistan demişlerdir. Kartli, asıl Gürcistan’ı ihtiva edip kuzeyde Osetya ve Dağıstan, güneyde Revan (Erivan), batıda Gürel (Guria veya Güri) ve İmereti yani Açıkbaş ile sınırlanmıştır. Bu hudut muhtelif zamanlarda gelişen siyasi gelişmeler çerçevesinde genişlemiş Gürel, Dadyan, Abhazya ve Açıkbaş ve hatta

¹ - Davut Dursun, “Kafkasya-Fiziki ve Beşeri Coğrafya”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 24, İstanbul, 2001, s. 157

² - Sadık Müfit Bilge, Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi), Kitabevi yay., 2. Baskı, İstanbul, 2015, s. 7

³ - S. M. Bilge, Osmanlı Çağında Kafkasya, s. 7, 492, 502.

⁴ - Dede Korkut Kitabı I, Hazırlayan: Muharrem Ergin, TDK yay., 2. Baskı, Ankara 1989, s. 157.

⁵ - Fahrettin Kırzioğlu, Osmanlılar’ın Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590), TTK yay., Ankara, 1993, s. 474.

⁶ - S. M. Bilge, Osmanlı Çağında Kafkasya, s. 7.

Dağıstan'ı da içine almış ve güneyde Aras Nehri'ne kadar inmiştir⁷.

14. yüzyılın ünlü coğrafyacısı Ebu'l-Fidâ, örfen Bilâd-ı Rum dediği Türkmenlerden oluşan Anadolu coğrafyasını tarif ederken; Bu diyarı, batı tarafından Rum denizi sarar; Kustantîniyye Halîci ve Kırım denizi bunu (=bu çemberi) tamamlar; güney tarafından Bilâd-ı Şam (=Suriye) ve Cezire (=Arabistan yarımadası) sarar; doğu tarafından Ermîniyye sarar; kuzey tarafından Bilad-i Kürç (=Gürcistan) ve Kırım denizi sarar der⁸. Dolayısıyla 14. yüzyılın ilk çeyreğinde Gürcistan kavramının varlığını ve buradaki birçok şehrin varlığını teyit eder.

Alman asilzâdelerinden olan ve 1396'da Niğbolu'da Yıldırım Bayezid'e, daha sonra 1402'de ise Timur'a esir düşen Johannes Schiltberger, 1427 yılında tamamladığı "Als Sklave im Osmanichen Reich und bei den Tataren: 1394-1427 / Köle Olarak Osmanlılar ve Tatarlar Arasında: 1394-1427" adlı hatıratında, Anadolu, Suriye, Mısır, İran, Orta Asya ve Sibiryâ hakkında bilgiler verir. Bu eserinde Rum-Ortodoks inancında kullanılan dillerden bahsederken; altıncı dile Lassen (Ossetler) der ve ona Müslümanların Aks dediğini kaydeder. Yedinci dilin Kuthia olduğunu,

Müslümanların ise That (Tat) dediğini söyler. Schiltberger, sekizinci dilin Sygun olduğunu Müslümanlar'ın bu dile ise İscherkas (Çerkes), dokuzuncu dilin Abukasen'lerin dili olduğunu ve Müslümanlar tarafından Appias (Abaza) ismini taşıdığını belirtir. Onuncu dil ise Gorchillas olup Müslümanlarca Kurtzi (Gürcü) olarak anılmaktadır⁹. Görüldüğü üzere Schiltberger'in eserinde Rum-Ortodoks dilleri olarak saydığı on dilin beşi Kafkasya ile ilgili olup hemen hepsi inceleme konumuzla ilgili olan Gürcü prenslikleri de kapsamaktadır.

Kafkasya coğrafyası tarihi boyunca büyük kıtalar ve medeniyetler arasında sürekli olarak gidiş-gelişe sahne olmuş ve istilalara maruz kalmıştır. Kafkasya'nın çevresindeki üç büyük merkez olan Anadolu, İran ve Rusya Kafkasya'nın tarihini ve kaderini belirlemiş, bu üç büyük merkezin siyasi çatışma alanı içerisinde kalmıştır¹⁰.

1- Osmanlı Öncesi Dönemde Kafkasya'nın İdari Durumu ve Prenslıklere Bölünme Süreci

Kafkasya coğrafyasında geç ortaçağ ve bütün yeniçağda varlığı görülen küçük siyasi teşekküllerin sanıldandan daha eskilere kadar uzanan bir tarihi geçmişi vardır.

7 - İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. III, 2. Kısım, TTK yay., 2. Baskı, Ankara, 1977, s. 104.

8 - Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, İbn Battûta Seyahatnâmesi, C. I, Çeviri, İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, YKY, 2. Baskı, İstanbul, 2004, s. 444 (Not: 1).

9 - Johannes Schiltberger, Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427), İletişim yay., 3. Baskı, İstanbul, 1997, s. 173.

10 - Mustafa Öztürk, "Kafkasya'nın Tarihî Coğrafyası ve Stratejik Önemi", Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 2003, s. 4-7.

7. yüzyılın ilk yarısında Gürcü prensliklerin varlığına ve Doğu Anadolu'ya kadar uzanan bir siyasi hinterlandı olduğuna dikkat çekilir. İbn Battuta, Erzincan şehrinin tarihi hakkında bilgi verirken; 638 yılında İslam ordularının buralara gelmesiyle şehrin Bizans-Arap, Ermeni ve Gürcü prenslikler arasında mücadele alanı haline geldiğinden bahseder¹¹. Dolayısıyla 7. yüzyıldan öncesinde de Gürcü prensliklerin varlığından söz edilebilir.

Kafkasya, 9. yüzyıldan itibaren Bagrat Hanedanı tarafından İberya Krallığı adıyla yönetilmiştir. İberya Kralı III. Bagrat'tan itibaren (1008) İberya ve Abhazya taçları birleşmiş ve İberya ve Abhazya ülkeleri Gürcistan Krallığı (Gürcüce: Sakartvelos Samepo) olarak adlandırılmıştır¹². Gürcistan Krallığı olarak ifade edilen krallığın tarihi süreç içerisinde çoğu zaman kesif bir hâkimiyeti temsil etmediği ileri sürülür. Çünkü Gürcistan Krallığı'nın millî bir özelliği yoktu. Devletin geleceğine; ordu, maliye ve ekonomiyi ellerinde tutan Kıpçaklar yön veriyordu¹³. Bütün bunlara rağmen, çağdaş Gürcü tarihçileri İberya ve Abhazya taçlarının birleşerek Gürcistan Krallığı'nın kurulmasından, Celaleddin Harzemşah'ın bölgede hâkimiyet tesisi ettiği 13. yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan dönemi Gürcistan tarihi bakımından "Altın Çağ" olarak nitelendirmektedirler¹⁴.

12. yüzyılın ikinci yarısında II. David ve onu takip eden haleflerinin nasıl bir unvan taşıdıkları ve kullandıkları net değildir. II. David'in torunu III. Georgi'nin (1156-1184) 1178 tarihli bir fermânındaki; Tanrının inayeti ile Abhaz, Kartli, Ran, Kah, Somehler'in kralı, Şirvanşâh ve Şâhenshâh unvanı kullandığına bakarak, dedesi II. David'in de böyle bir unvan kullanabileceğine ihtimal verilmektedir. III. Georgi'nin kızı Tamara (1184-1213)'nin 1189 tarihini taşıyan bir fermânında da aynı ibareler mevcuttur¹⁵. Bu fermândaki hükümler krallığın altında daha birçok prenslik/krallığın olduğunu da göstermektedir. Bu fermânlar, Gürcistan'ın idari ve siyasi yapılanmasının nasıl olduğu konusunda önemli ipuçları vermektedir.

Celaleddin Harzemşah'ın Kafkasya coğrafyasındaki faaliyetleri, Gürcistan tarihi için önemli sayılabilecek tarihi sonuçları içerir. Celaleddin Harzemşah, 1225-1229 yılları arasında Tiflis'i iki kere ele geçirmiş¹⁶ ancak akabinde Moğollar tarafından

11 - İbn Battûta, İbn Battûta Seyahatnâmesi, C. I, s. 452.

12 - S. M. Bilge, Osmanlı Çağında Kafkasya, s. 22-23. Bagrat Hanedanı'nın Erzurum'un kuzeyinde Çoruh vadisinde yer alan Speri (=İspir)'nin prensleri olan ve Bayburt'ta şatoları olan eski ve asil bir aileden geldikleri ileri sürülür. Bkz. S. M. Bilge, Osmanlı Çağında Kafkasya, s. 22 (dipnot: 71).

13 - M. Bala, "Gürcistan", İslâm Ansiklopedisi, MEB yay., C. 4, s. 840.

14 - Roin Metreveli, The Golden Age-Georgia from the 11th Century to the First Quarter of the 13th Century, Artanuji Publishers, Tbilisi, 2010.

15 - M. Bala, "Gürcistan", s. 840.

16 - Alaaddin Ata Melik Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, Çeviren: Mürsel Öztürk, TTK yay., Ankara, 2013, s. 359-371.

ortadan kaldırılmıştı. Moğollar 1231’de Gürcistan’a girmişler ve İlhanlılar zamanında (1256-1344) bu devletin sınırları içinde kalan Kafkasya coğrafyası Gürcistan ve Abaza adı ile sıradan birer vilayet haline gelmiştir¹⁷.

Kraliçe Rasudan, 1243 yılında Moğollarla başa çıkamayacağını anlayınca haraç ödeyerek onlara tabi olmayı kabul etmiştir. Moğollar, Rasudan’ın ölümünden sonra Kafkasya’yı sekiz ayrı eyalete bölmüşlerdir¹⁸. Gürcistan Kraliçesi Rasudan ile Selçuklu şehzadesi Mugisüddin Tuğrul Şah’ın oğlu olan Moğol hâkimiyeti altındaki Gürcistan’daki taht kavgaları sırasında Likhtimereti (Likh Dağları’nın o tarafı) denilen Batı Gürcistan’a sığınan Gürcistan Kralı VI. David, 1258 yılında İmereti Kralı olarak taç giymiştir. İmereti Krallığı’nın merkezi Kutaisi idi¹⁹.

Bu gelişmeler, Güneybatı Kafkasya’nın idari bakımdan küçük idari ünitelere bölünmesinin önemli başlangıç noktaları olarak kabul edilebilir.

Gürcistan Krallığı’nın bir parçası olan Samsthe, İlhanlı hükümdarı Abaka Han tarafından 1268’de Kıpçak Türkü olan Samsthe valisi Sargis’e ikta olarak verilmiştir. I. Sargis, Atabey unvanını almış ve başkenti Ahıska (Akhaltsikhe) olan topraklar Sa-Atabago olarak anılmaya başlanmıştır. Şirvanşâhlar’dan indikleri söylenen Şerveşidze (Çaçba) hanedanı ise 1325’te Abhazy’a’yı Gürcistan Kralı V. Giorgi’den malikâne olarak almışlar ve Eristav olarak tasdik edilmişlerdi²⁰.

Bu süreçte, 1295 yılında Gazan Han’ın İslamiyet’i seçmesi ve devletin resmi dini haline getirmesi²¹ sırasında 1296 yılında Gürcistan kralı 5. David’in de İslamiyet’i seçtiği ifade edilir²². 1386 yılında Timur’a esir düşen Gürcistan kralı Bagrat’ın da ihtida ederek Müslüman olduğu yolunda Gürcü tarihçilerin verdiği bilgileri, kendi toprakları için böyle hileli bir yola başvurduğu şeklinde değerlendirenler de vardır²³.

Bizans tarihçisi Dukas, Timur Han’ın Acemistan’dan yani İran taraflarından Tanayis Nehri (Don Nehri) taraflarına gelerek burada bulunan Tavroiskitleri (Kırım Yarımadası’nda oturan İskitler), Zihusler ve Avasgiler’i (Abazalar) topladığını ve Bosporos’ta (Azak Denizi ile Karadeniz arasındaki Kimmerios Bosporosu) bulunan köyleri tahrip ettikten sonra Ermenistan ve oradan da Kapadokya taraflarına geldiğini

17 - M. Bala, “Gürcistan”, s. 840-841; Hüsametdin M. Karamanlı, “Gürcistan-Tarih”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 14, İstanbul, 1996, s. 313.

18 - H. M. Karamanlı, “Gürcistan-Tarih”, s. 313.

19 - S. M. Bilge, Osmanlı Çağında Kafkasya, s. 22-23; İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. III/2, s. 105.

20 - S. M. Bilge, Osmanlı Çağında Kafkasya, s. 23.

21 - Abdulkadir Yuvalı, “Gazan Han”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 13, İstanbul, 1996, s. 429.

22 - İbn Battûta, İbn Battûta Seyahatnâmesi, C. II, s. 994.

23 - H. M. Karamanlı, “Gürcistan-Tarih”, s. 313.

yazar²⁴. Bu bilgiler 14. yüzyılın son çeyreğinde Abazalar'ın siyasi rolüne dikkat çekmesi bakımından önemlidir.

Timur, Gürcistan'da geniş çaplı tahribat yaptıktan sonra bölgeden ayrılmış ve Bagratoğulları'ndan I. Alexandre (1413-1442) birliği sağlamışsa da bu çok sürmemiş ve Gürcistan üç krallığa bölünmüştür: Kartliya (asıl Gürcistan), Kahetiya ve İmeretiya. Aslında bu idari bölünme Doğu, Orta ve Batı Gürcistan'ın üç ayrı krallığa ayrılması anlamına da geliyordu. Bunlardan İmereti, Ruslar tarafından işgal edilinceye kadar ayrı bir prenslik olarak kalmayı başarabilmiştir. Kartli ve Kahetiya ise bu taksimattan kısa bir süre sonra Tiflis merkezli olarak birleşmiştir²⁵.

Takip edilen zamanlarda bu bölünme devam etmiş ve İmereti Krallığına bağlı olan Guria Eristavı Mamia ve Sa-Megrelo Eristavı Liparit 1461'de Dadyan unvanını almışlardır. Gürcistan Krallığı'na bağlılıkları ise sadece sözde kalmıştır. Bu gelişmeden sonra İmeret/Açıkbaş kralı II. Bagrat, Gürel dadyanı Kahaber Vardanidze, Megrel/Dadyan dadyanı I. Liparit, Svanetya Eristavı Gelovani ve Abhazya Eristavı Raba Şervaşidze Gürcistan kralına karşı ittifak yapmışlar ve Abhazya ve Batı Gürcistan devletleri/prenslikleri 1462 yılında bağımsız olmuşlardır. İmereti/Açıkbaş kralı II. Bagrat 1465 yılında, VI. Bagrat adıyla Gürcistan kralı unvanını da almıştır²⁶.

Gürcistan Kralı II. Konstantin 1491'de Guria ve Sa-Megrelo eristavlarının Dadyan unvanını tasdik etmiştir. Böylelikle Gürcistan ve Abhazya ile Türkiye'nin Artvin, Ardahan, illeri ve Erzurum'un kuzeydoğusunda Kartli, Kaheti ve İmereti krallıklarının yanı sıra, Sa-Megrelo, Guria, Samtshe/Sa-Atabago ve Abhazya prenslikleri ortaya çıkmış oldu²⁷. Bunlardan Sa-Megrelo, Megrel yani Dadyan; Guria, Gürel; İmereti, Açıkbaş; Abhaza ise Abaza meliklikleri şeklinde ifade edilerek bir Osmanlı idari ünitesi olarak ileride karşımıza çıkacaklardır.

Her prenslik/prenslik belli bir hanedanın tekelinde idi. Dadyan veya Megrel Prensiği Dadyan/Dadiani, Gürel Prensiği ortaçağda Gürcistan'ın en büyük soylularından Vardanidze ailesinden inen Gurieli, Açıkbaş Prensiği Bagrat, Abhaza Prensiği ise Çaçba/Şervaşidze hanedanı tarafından idare ediliyordu²⁸.

Bu tarihi süreç göstermektedir ki, Osmanlılar'ın bölge ile ilk temaslarının başladığı 15-16. yüzyıllarda Kafkasya'da çok sayıda siyasi ve idari teşekkül vardı. İbery Krallığı'ndan Abhazya ve Gürcistan krallıklarına, oradan da daha parçalanmış

24 - Dukas, Bizans Tarihi, Çeviren: VL. Mirmiroğlu, İstanbul Fethi Derneği İstanbul Enstitüsü yay., İstanbul, 1956, s. 37.

25 - İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. III/2, s. 105; H. M. Karamanlı, "Gürcistan-Tarih", s. 313; M. Bala, "Gürcistan", s. 841.

26 - S. M. Bilge, Osmanlı Çağında Kafkasya, s. 23, 34.

27 - S. M. Bilge, Osmanlı Çağında Kafkasya, s. 22-23

28 - S. M. Bilge, Osmanlı Çağında Kafkasya, s. 492, 502, 506, 531.

bir yapıya doğru giden bir idari ve siyasi süreç söz konusudur. Osmanlılar bölgeye geldiklerinde bu araştırmaya konu olan Gürel (Guria), Megrel/Dadyan (Sa-Megrelo), Açıkbaz/İmereti ve Abaza/Abhazya prenslikleri Batı Kafkasya'da siyasi ve idari birer teşekkül olarak bulunmaktaydılar. Şüphesiz ki Kafkasya'da sadece bu prenslikler bulunmuyordu. Atabeg Yurdu/Sa-Atabago, Kaheti prenslikleri veya krallıkları ile çok da siyasi etkinliği olmayan Kartli bölgesindeki bir Gürcistan Krallığı'nın varlığından da söz etmek mümkündür.

2- Osmanlılar'ın Kafkasya Coğrafyasına Gelişleri ve İlk Temaslar

Osmanlı Devleti'nin Gürcüler ve Gürcistan coğrafyası ile ilk temasının Yavuz Sultan Selim'in Trabzon'da şehzade iken bulunduğu yıllarda başladığı ileri sürülse de²⁹ bu ilişkilerin daha öncelere gittiği yolunda bilgiler mevcuttur.

Fatih dönemine kadar Osmanlılar'ın Kafkasya coğrafyası ile siyaseten bir ilgisinin olmadığı anlaşılmaktadır. Kıvâmî, Fetihnâmesi'nde Fatih Sultan Mehmed'in tahta geçişi ile ilgili bilgi verirken;

*Sultan Muhammed Han Gazi, Anadolu ülkesine padişah olunca Macaristan vilâyetine ve Avrupa'ya ve Bulgar ülkesine ve Eflak'a ve Ençâz'a, Deşt'e ve Kıpçak'a Bosna'ya ve Arnavutluk'a, Arabistan'a ve Acem'e (İran'a), tâ ki bir yıllık yoldan, de-şetinden ve heybetinden ateş düştü (korktular) demektedir*³⁰.

Burada Ençâz diye yazılan yerin Apkhaz veya Abhaz olduğu kaydedilir³¹. Bu durumda Karadeniz bağlantılı olan Eflak, Abhazya, Deşt ve Kıpçak'ın II. Mehmed'in 18 Şubat 1451 tarihinde Edirne'de tahta çıktığı tarihte Osmanlı hâkimiyetinde olmadığı söylenebilir.

Dukas, Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'un fethinden sonra Trabzon hükümetine ve Karadeniz taraflarında oturanlara, her sene İstanbul'a gelip arz-ı tazimat eylemelerini ve üzerlerine tayin olunan haracı takdim eylemelerini emrettiğini kaydeder³². Dukas'ın kastettiği Trabzon Hükümeti, Trabzon Rum İmparatorluğu, Karadeniz taraflarında oturanlar ise Güneybatı Kafkasya coğrafyasında bulunan Gürel, Dadyan/Megrel, Abaza ve İmereti/Açıkbaz yöneticileri ve halkları olmalıdır. Nitekim bazı çağdaş araştırmacılar da bu görüşü benimsemişlerdir³³. Bu yıllarda bahse konu

29 - İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. III/2, s. 105.

30 - Kıvâmî, Fetihnâme, Hazırlayan: Ceyhun Vedat Uygur, YKY, İstanbul, Ağustos 2007, s. 77.

31 - F. Kırzioğlu, Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi, s. 1; S. M. Bilge, Osmanlı Çağında Kafkasya, s. 30.

32 - Dukas, Bizans Tarihi, s. 194.

33 - F. Kırzioğlu, Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi, s. 2; S. Müfit Bilge, Osmanlı Çağında Kafkasya, s. 30.

dört Kafkas idari teşekkülünün doğrudan Osmanlı hâkimiyetine girmese de Osmanlı Devleti'nin üst hâkimiyetini tanıdığı bir süreci kabul ettikleri söylenebilir. 1821 tarihli bir hatt-ı hümayunda, Açıkbaşlılar'ın Ahışa valisi Ali Paşa'dan durumlarını Osmanlı merkezi yönetimine bildirmeleri istenirken Osmanlı tabiliğine nasıl ve ne zaman girdiklerine de açıklık getirdikleri görülür. Bahse konu hatt-ı hümayunda şunlar yazmaktadır;

*Osmanlı imparatorluğu, İstanbul'u zaptettiği gün Açık Başlılara da nâme göndermişti. Biz o günden beri Osmanlı tebaası olmağı kabul ettik. Babam gönül rızasıyla Osmanlı Devleti'ne hizmet etti; benim ocağım da devletin mülkü ve halkı onun reâyâsıdır. Biz hiçbir vakit başımızı Moskof reâyâlığına vermedik; kanımızı dökmedikçe de Moskof'a tâbi olmayız. Pâdişah'tan niyaz ediyoruz, Ruslarla olan mücadelemizde bizi yalnız başımıza bırakmasın. . .*³⁴

Sadık Müfit Bilge, Gürcü kaynaklarından hareketle, yukarıdaki konunun muhatabının Dadyan olduğunu ve Megrel Dadyanı I. Liparit'in 1453 yılında Osmanlı hâkimiyetine girdiğini kaydeder. Fatih Sultan Mehmed'in Karadeniz siyaseti kapsamında yapılan seferler sırasında Kaptan-ı Derya Hamza Paşa komutasındaki 56 gemilik Osmanlı donanması Haziran 1454 tarihinde Abhazistan'ın en önemli liman şehri olan ve Sebastopolis isimli bir Ceneviz ticaret kolonisinin de burada bulunduğu Sohum'u fethetmiştir. Bu fetihten sonra 1325 yılından beri Abhazistan'ı yöneten Şer-vaşidze hanedanından Prens Levan, Osmanlı hâkimiyetini kabul etmiştir. Osmanlı Devleti'nin İstanbul'un fethinden sonraki süreç içerisinde Kafkasya'daki unsurları itaati altına alma teşebbüsleri bir müddet sonra bölgedeki siyasi dengeler bağlamında yeniden hareketlenmiştir.

Fethi müteakip İstanbul'un güvenliğinin sağlanmasından sonra uygun siyasi şartlar oluşmuş ve Fatih Sultan Mehmet 23 Mart 1461 tarihinde sefere çıkarak Karadeniz siyasetini fiiliyata geçirmiştir. Bu sefer sonucunda bütün Güney Karadeniz kıyıları ele geçirilmiş ve 1204 yılında kurulan Trabzon Rum Krallığı tarih sahnesinden çıkmıştır. 1454-1461 döneminde Rum Vilayeti'ne bağlı olan Abhazistan da 1461 yılında yeni kurulan Trabzon Sancağı'na bağlanmıştır. Dadyan ve Gürel'in Osmanlı Devleti'ne tabiliği ise daha da gelişmiştir³⁵. Evliya Çelebi, Fatih Sultan Mehmed'in Trabzon'u fethettikten sonra Gürcistan, Mikrilistan (Dadyan)

³⁴ - Bahsedilen hatt-ı hümayun, Başbakanlık Osmanlı Arşivi HH No: 44604'de kayıtlıdır. Zikreden: Şinasi Altundağ, "Osmanlı İdaresi ve Gürcüler", IV. Türk Tarih Kongresi-Tebliğiler (10-14 Kasım 1948), Ankara, 1952, s. 322-323.

³⁵ - F. Kırzioğlu, Osmalılar'ın Kafkas-ellerini Fethi, s. 9; S. M. Bilge, Osmanlı Çağında Kafkasya, s. 32-33; 1461 yılı seferi için ayrıca bkz. Tursun Bey, Târîh-i Ebü'l-Feth, Hazırlayan: A. Mertol Tulum, Baha Matbaası, İstanbul, 1977, s. 105-110.

ve Abhazistan'ı tamamen emri altına aldığını ve Şehzâde Bayezid'i buralara hâkim tayin ettiğini kaydeder³⁶.

Akkoyunlu Devleti'nin Uzun Hasan'ın ölümünden sonra oğulları arasında taht mücadelesine sahne olması ve Kafkasya siyasetlerinin durması, Osmanlı Devleti'nin Gürcistan ile ilgili siyasetinde yeni birtakım girişimlerde bulunması sonucunu doğurmuştur. Fatih Sultan Mehmed, bu karışıklık ortamından istifade ile Amasya'da sancakbeyi olan Şehzade Bayezid'e Gürcistan'ı fethetme emrini vermişse de, Şehzade Bayezid'in görevlendirdiği paşa ve beyler Torul Kalesi'ni fethetmiş ancak Gürcistan üzerine bir sefer yapılmamıştır. Bu arada Gürcistan'da da birtakım gelişmeler yaşanmaktaydı. 1478 yılında VI. Bagrat ölmüş onun yerine geçen oğlu II. Aleksandr'ı; Megrel (Dadyan), Gürel ve Abhazy prensleri kral olarak tanımamışlardı. O da tahtı II. Konstantin'e bırakmıştır. Tiflis'teki Akkoyunlu kuvvetlerinin ülkedeki karışıklık sebebiyle Tebriz'e dönmesi üzerine II. Konstantin 1478 yılı yazında Tiflis'i ele geçirmiştir. II. Konstantin Gürcistan hâkimiyetini tam olarak sağlamak için II. Aleksandr'ı Kutais'ten çıkarmak için İmeret/Açıkbaş topraklarına girmiş ve merkezi Kutais'i ele geçirmiştir³⁷.

Akkoyunlu Sultan Yakub, 1486 baharında Gürcistan'a saldırmış ve bu saldırıda Venediklilerden aldıkları ağır kuşatma toplarını kullanmışlardı. Ahıska ve Hatun kaleleri alınmış ve büyük ganimet kazanılmıştı. Devamında Gürcistan'a yapılan diğer bir sefer ile 4 Şubat 1489'da Tiflis yeniden Akkoyunlular'ın eline geçmiştir. VI. Bagrat'ın oğlu da aynı yıl Kutais'i yeniden ele geçirmiştir. Gürcistan kralı pozisyonundaki II. Konstantin ise Akkoyunlu ve Osmanlı tehlikesini bertaraf etmek için yeni müttefikler aramış ve Memlûk Devleti, Papa ve İspanya kraliçesi ile ittifak arayışları karşılık bulmamıştır. II. Aleksandr 1491'de Açıkbaş Kralı olmuş ve parçalanmış Gürcistan toprakları 19. yüzyılda Rusya'ya ilhakına kadar bir daha birleşmemiştir. Kahet kralı I. Aleksandr ise Osmanlı ve Akkoyunlu devletlerinin baskısı karşısında Moskova Büyük Knezliği'nden yardım istemiş, talebi karşılanamamış ama Rus-Gürcü ilişkileri de bu vesile ile başlamıştır³⁸.

Şehzade Selim, 1487-1510 yıllarındaki Trabzon sancakbeyliği sırasında Gürcü prenslikleri ve Şah İsmail'in faaliyetleri hakkında İstanbul'a raporlar göndermiş hatta Kuzey Kafkasya ve Batı İran'a yönelik askeri faaliyetlerin en önemli merkezlerinden birisi olmuştur³⁹. Şehzade Selim'in 1504-1508 yılları arasında Gaza-yı Gürcistan

³⁶ - Evliyâ Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit, Hazırlayanlar: Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, C. 2, 2. Kitap, 2. baskı, YKY, İstanbul, Ocak 2008, s. 98.

³⁷ - S. M. Bilge, Osmanlı Çağında Kafkasya, s. 37.

³⁸ - Faruk Sümer, "Akkoyunlular", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 2, İstanbul, 1989, s. 273; S. M. Bilge, Osmanlı Çağında Kafkasya, s. 37-38.

³⁹ - Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebî, Solak-zâde Tarihi, C. I, Kültür Bakanlığı yay., Birinci Baskı, Ankara, 1989, s. 438.

adıylı üç akın yaptığını Osmanlı kaynakları zikreder. Bu akınlardan ilk ikisinde Gürel prensliğinden Canet ve Acara bölgeleri alınmıştır. Mayıs-Haziran 1508'de yaptığı Kutais seferinde ise 10.000'den fazla Gürcü esir edilmiş, Gürel ve Açıkbaş ise Osmanlılar'a tabi olarak tekrar haraca bağlanmıştır. Yavuz Sultan Selim tahta çıktıktan sonra Osmanlı Devleti'ne gönderecekleri hediyeler karşılığında İmeret/Açıkbaş'ı vergiden muaf tutmuştur. Gürel ve Açıkbaş yıllık haraç ve hediyelerini 1535 yılına kadar Trabzon'a bu yıldan sonra ise Erzurum Vilayeti'ne ödemişlerdir. 1514 Çaldıran Savaşı'ndan sonra Şah İsmail'in Memluk, Dulkadir ve Gürcülerle ittifak kurma girişimleri üzerine Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Gürcistan üzerine bir sefer yaptığı da bilinmektedir⁴⁰.

3- Gürcü Prenslüklerden Gürcü Meliklere Geçiş

Osmanlılar'ın 1516-1517 Mısır seferi sırasında ve sonrasında bölge ile ilgilenemeleri sebebiyle Safeviler'in Gürcistan üzerindeki baskısı devam etmiş ve daha önce Osmanlı Devleti'ne tabi veya bir başka ifade ile haraç-güzâr olan Gürcü prenslikleri, Safeviler'in hâkimiyeti altına girmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin bölgedeki önemli beylerbeylikler vasıtasıyla Safevi etkisini tamamen ortadan kaldırma teşebbüsleri sonuç vermemiştir. Osmanlılar'ın Kafkasya'da kısmi olarak Osmanlı hâkimiyetini tesis etmesi, Safeviler üzerine yaptıkları seferler ve en son 1553 seferinden sonra yapılan 1555 Amasya Anlaşması ile gerçekleşebilmiştir. Bölge bu muahede ile Osmanlılar ve Safeviler arasında iki ayrı nüfuz sahasına ayrılmıştır. Doğu Gürcistan'daki Meshiya, Kartli ve Kahet bölgelerini Safeviler almış, Batı Gürcistan'daki Açıkbaş (İmereti), Dadyan (Megrel), Gürel (Guria) ve Samstshe (Atabey Yurdu) ise Osmanlılar'da kalmıştır⁴¹.

1555 Amasya Anlaşması'ndan Osmanlı-İran harplerinin başlayacağı 1578 yılına kadar Gürcistan'daki krallıklar/prenslükler arasında her zaman olduğu gibi anlaşmazlıklar yaşanmış, bu arada Safeviler'in bölge üzerindeki baskısı da devam etmiştir. 1578-1590 savaşları öncesinde Rusya da Güney Kafkasya'da nüfuz tesis etmek istemiş ve bu girişimleri engellemek amacıyla Osmanlı merkezi yönetimi Doğu Gürcistan'ı doğrudan Osmanlı hâkimiyeti altına almış ve Kartli Krallığı, Erzurum Eyaleti'nden aktarılan bir kısım sancaklar ile 1572 yılında ocaklık statü ile Gürcistan Eyaleti olarak tesis edilmiştir. Beylerbeyliğine ise Kartli Kralı XI. Davit/Davûd Han tayin edilmiştir. Bu Eyalet; Tiflis, Tumanis, Akçaşehir, Gori, Acara, Hocevan, Küçük Ardahan, Kars, Tortum, İspir ve Akçakala sancaklarından müteşekkildi⁴². Eyalet H.

⁴⁰ - S. M. Bilge, Osmanlı Çağında Kafkasya, s. 38-43.

⁴¹ - Bekir Kütükoğlu, Osmanlı-İran Siyasi Münâsebetleri (1578-1612), İstanbul Fetih Cemiyeti yay., İstanbul, İstanbul, 1993, s. 41; S. M. Bilge, Osmanlı Çağında Kafkasya, s. 54

⁴² - S. M. Bilge, Osmanlı Çağında Kafkasya, s. 89.

981 (M. 1573-1574) yılında bir tahrirde de tabii tutulmuştur. Bu tahrir defterindeki bilgilere göre Gürcistan Eyaleti; Batum, Tortum, Pert-Ekrek, Kemhus, Tavuskar, Peneskird, Ardanuç, Livane, Ardahan, Kars (Bardız), Şavşat, Küçük Ardahan, Acara, Maçehil ve Faş sancaklarından oluşuyordu⁴³.

Meliklikler 16-17. yüzyıllarda idari taksimat ve tevcihat ile ilgili defterlerde idari bir ünite olarak zikredilmemektedir. Ancak resmi yazışmalarda özellikle de mühimme kayıtlarında meliklik olarak anıldıkları ve başlarındaki kişilere melik denildiği görülür. Osmanlı Devleti nezdinde Gürel, Açıkbaş, Dadyan ve Abhaza birer Osmanlı vilayeti veya sancağı düzeyinde olup başlarındaki kişiler de bey veya melik olarak anılıyordu.

10 Ağustos 1560 tarihinde Erzurum beylerbeyine gönderilen bir hükümde; Gürcistan meliklerinden Başaçuk melik ibareleri yer almaktadır⁴⁴. Bu yıllarda terminoloji tam olarak oturmamış olsa da Osmanlı Devleti'nin bahse konu olan prensliklerin tamamına Gürcistan melikleri dediği anlaşılmaktadır (Bkz. EK-II).

1566 yılında Osmanlı Devleti'nin Güney ve Kuzey Gürcistan bölgesindeki idari ve coğrafi referans noktalarının Başaçuk, Gürel, Dadyan ve Abaza meliklikleri olduğu ve bunların bu tarihte bizatihi melik olarak adlandırdıkları vakidir (Bkz. EK-III)⁴⁵.

6 Şubat 1574 tarihinde Gürel ve Megrel (Dadyan) birer sancak olarak anılmaktadırlar ve David'in tasarrufundadırlar⁴⁶. 2 Ocak 1574 tarihli mühimme kaydında Melik David ve Megrel Vilayeti şeklinde bir niteleme söz konusudur⁴⁷. 8 Mart 1574 yılına ait bir diğer kayıta, Gürel melikinin sancağında ifadesi yer almaktadır⁴⁸. 29 Nisan 1577 tarihli bir hükümde Abaza ve Çerkes vilayetleri kavramı kullanılmaktadır⁴⁹. 4 Mart 1577'de Başaçuk ve Gürel meliki ile başlayan ve Erzurum beylerbeyine gönderilen bir hüküm vardır⁵⁰. Abhaza Melikliği'nin Karadeniz sahil şeridini karşılayan Sohüm da bazen o yöreyi ifade etmek için vilayet olarak anılmıştır. Mesele 26 Temmuz 1573 tarihli bir hükümde bu yöreyi ifade etmek için Vilayet-i Sokhüm tabiri kullanılmıştır⁵¹.

43 - Havva Kangül, 16. Yüzyıl Son Çeyreğinde Osmanlı Devleti Gürcistan Eyaletinin İdari ve Nüfus Yapısı, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 2016, s. 17-25.

44 - BOA, MD 3, s. 478/1425.

45 - Erzurum beylerbeyine yazılan 9 Mart 1577 tarihinde gönderilen bir hükümde Başaçuk, Gürel ve Dayan meliklerinden bahsedilmektedir. Bkz. BOA, MD 5, s. 377/1004.

46 - BOA, MD 25, 51/522.

47 - BOA, MD 25, s. 22/210.

48 - BOA, MD 23, s. 316/699.

49 - BOA, MD 30, s. 73/226.

50 - BOA, MD 29, s. 228/522.

51 - BOA, MD 22, s. 169/325.

Osmanlı Devleti 1578’de İran seferlerini başlatırken, Gürcistan’daki melikliklerin kendisine tabi olmasını arzu etmiş ve gönderilen mektuplarla fetih hareketlerine yardımcı olmaları istenmişti. Bu talep 17 Mart 1578 tarihinde Dadyan, Gürel ve Açıkbaş (Başaçık) meliklerine⁵² ve Temmuz sonu 1578’de Abaza beylerine gönderilen hükümler ile kendilerine tebliğ edilmiştir⁵³. Açıkbaş, Dadyan ve Gürel melikleri de serdar Lala Mustafa Paşa’ya gönderdikleri itaatnâmeler ile padişaha eskiden beri bağlı olduklarını ve vergilerini ödemeye hazır olduklarını bildirmişlerdir⁵⁴.

1578-1590 yılları arasında yaşanan İran harpleri sırasında Gürcistan’ın merkezi sayılabilecek yerde üç sancaktan müteşekkil Tiflis Vilayeti kurulmuştur⁵⁵. Bölge ile alakalı yeni kurulan bir diğer vilayet Çıldır’dır. Güney Kafkasya’ya yakın olan bir kısım sancaklar Erzurum’dan ayrılarak Çıldır Vilayeti bünyesine aktarılmıştır⁵⁶. Çıldır Vilayeti’nin teşekkül sebeplerinden birisinin melikliklerin Rusya’ya meyletmelerini önlemek ve onları kontrol altında tutmak olduğu ileri sürülür. Meliklikler arasındaki anlaşmazlıkları çözmek her yıl devlete ait haraçlarını alarak hazineye göndermek vazifesi de Çıldır beylerbeyinin sorumluluk alanı içerisindeydi⁵⁷.

Osmanlı-İran harpleri sırasında Güneybatı Kafkasya’daki melikliklerin bazılarının beylerbeyilik statüsüne alınarak teşkilatlandırıldığı tespit edilmektedir. Mesela, 21 Eylül 1591 tarihinde İran harpleri sırasında ortaya çıkan şartların bir gereği olarak Açıkbaş Melikliği’nin merkezi durumunda olan Kûtayis’in adıyla, bir vilayet teşkil edilmiştir⁵⁸.

10 Nisan 1581 tarihinde Tiflis’in batısında Gürel melikliğinin doğusundaki Göri müstakil beylerbeyilik haline getirilerek Pasin beyi Mirza Ali Bey’e 800.000 akçe ile tevcih edilmiştir. Göri’nin müstakil beylerbeylik statüsü 8 Ağustos 1588 tarihinde de devam etmekte olup bu tarihte Tebriz kadısı Mustafa Efendi’nin olumlu referansı ile Tebriz’deki hizmetleri mukabelesinde Mahmud Han’a Göri beylerbeyliği tevcih edilmiştir⁵⁹.

1589 yılında Gürcistan’ın merkezi durumunda olan Kakhet (Kahet)’in ocaklık statüsü kaldırılarak bir beylerbeylik yapılmıştır⁶⁰. Bunların dışında Kafkasya coğrafyasında Luri/Lori⁶¹, Abhaza bölgesinde ise Ekim 1578’de Sokhum (Sohum)

52 - BOA, MD 32, hüküm: 195.

53 - BOA, MD 32, hüküm: 318.

54 - Mahir Aydın, “Faş Kalesi”, Osmanlı Araştırmaları VI, İstanbul, 1986, s. 68 (ss 67-138).

55 - BOA, Kâmil Kepeci No: 262, s. 219.

56 - BOA, Kâmil Kepeci No: 262, s. 213-214.

57 - İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. IV, Kısım 2, 2. Baskı, TTK yay., Ankara, 1983, s. 125-126.

58 - BOA, A. RSK d. 1473, s. 153.

59 - BOA, Kâmil Kepeci Ruus No: 248, s. 86.

60 - F. Kırzioğlu, Osmanlılar’ın Kafkas Ellerini Fethi, s. 413.

61 - BOA, Kâmil Kepeci Ruus No: 248, s. 91.

Vilayeti kurulmuştur⁶². Bu bağlamda zikredilmesi gereken son vilayet ise Tumanis veya Tomanis diye adlandırılan vilayettir. Tumanis, Tiflis'in güneyinde Lori'nin ise kuzeyinde yani bu iki bölgenin arasındaki bir coğrafyadaydı. Tumanis Vilayeti de Osmanlı-İran harpleri sırasında muhtemelen 1580 yılından sonra kurulmuştur. Ruus kayıtlarından Temmuz 1585-Kasım 1591 arasında Tumanis vilayetine yapılan dört beylerbeyi ataması tespit edilmektedir⁶³.

İstanbul Anlaşması'ndan sonraki süreç içerisinde Osmanlılar'ın Gürcistan hâkimiyetinin uzun süreli ve kalıcı olduğunu söylemek güçtür. 1614 yılından sonra Safeviler'in bölge üzerindeki baskıları ve İran'ın Bağdad'ı muhasarası ve başarısından etkilenen Gürel ve Dadyan beyleri, aralarında anlaşarak Osmanlı Devleti'nden yüz çevirmişlerdir. Bu esnada Açıkbaz ülkesi de istila edilerek Safevi istilası Trabzon'a kadar dayanmıştır⁶⁴.

1629 yılında I. Şah Abbas'ın ölümü Gürcistan'daki Safevi baskısını kısmen azaltmışsa da tamamen ortadan kaldırmamıştır. Bunda IV. Murad'ın İran seferlerinin tesiri büyüktür. Bu seferlerin sonunda 1639 yılında yapılan Kasr-ı Şirin Anlaşması ile Kafkasya'daki Osmanlı toprakları sınırları Kafkasya'ya taşan Kefe, Erzurum, Kars, Trabzon ve Çıldır eyaletlerinden, bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'ne tabi birer meliklik haline getirilen İmeret/Açıkbaz, Gürel, Megrel/Dadyan ve Abhazistan/Abaza ile hukuken Kırım Hanlığı'na bağlı olan Kabardeyler/Kabartaylar, Çerkesler, ve Çeçenler başta olmak üzere Kuzey Kafkasya halklarının yaşadığı topraklardan meydana geliyordu⁶⁵.

IV. Murad'ın İran seferleri sonucunda Kafkasya coğrafyasındaki Osmanlı hâkimiyetinin daha da belirginleştiği görülür. Devrin şahitlerinden Evliya Çelebi de Osmanlı Devleti'nin idari ünitelerinden birisinin Gürcistan Eyaleti olduğu ve bu eyaletin bünyesinde Açıkbaz, Şavşad, Dadyan, Gürel, Migrilistan beyleri olduğundan bahseder. Bu beylerin hepsinin gayrimüslim olduğunu ve IV. Murad zamanında Osmanlı Devleti'ne itaat edip vezirlik ile eyaletin tamamına Sefer Paşa'nın hâkim olduğunu kaydeder. Açıkbaz/İmereti Melikliği'nin merkezi durumundaki Kutais'in ise IV. Mehmed'in saltanatı sırasında Kara Murtaza Paşa eliyle Osmanlı hâkimiyetine girdiğini belirtir ve Çıldır yani Ahıska Eyaleti içerisinde gösterir⁶⁶.

62 - F. Kırzioğlu, Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi, s. 11; S. M. Bilge, Osmanlı Çağında Kafkasya, s. 531.

63 - Bilgin Aydın-Rifat Günalan, "Ruus Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Teşkilatı ve Gelişimi", Osmanlı Araştırmaları, İSAM yay., S. 38, İstanbul, 2011, s. 152-153.

64 - İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi III/2, s. 109-110.

65 - S. M. Bilge, Osmanlı Çağında Kafkasya, s. 129.

66 - Evliyâ Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul, Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, YKY, 1. Kitap, 1. Cilt, 5. Baskı, İstanbul, Ocak 2008, s. 140.

IV. Murad devrine ait olan ve ağırlıklı olarak 1632-1641 yıllarına ait bilgileri içeren bir sancak tevcih defterinde, Güney Kafkasya ile bağlantılı olabilecek idari üniteler Batum (diğer adı ile Trabzon), Çıldır, Kars ve Acara'dır⁶⁷. 1578-1590 savaşları sonrasında durum değiştiğinden o dönemdeki birçok vilayete bu defterde rastlanmamaktadır. Tumanı, Lori, Göri, Tiflis ve Kahet eyaletleri Orta Kafkasya bölümünde kaldığından ve sürekli olarak Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti arasında nüfuz sahaları değiştiğinden uzun ömürlü olamamışlardır.

18. yüzyılın başlarına kadar kendi aralarında birtakım iç çatışmalar yaşayan meliklikler Osmanlı Devleti'nin batıda yaşadığı çalkantılı süreçten de istifade ederek eşkıyalık faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Melikliklerin kendi arasındaki mücadeleler ve isyankâr yaklaşımları sebebiyle Açıkbaş'ta taht değişikliği yapılmış, Gürel'in ise yurtluk-ocaklık⁶⁸ statüsü kaldırılarak burası malikâne olarak Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'ye verilmiştir. Bu kararı tanımayan III. Mamia'nın Gürel'e gelen Osmanlı memurlarını katletmesi sebebiyle, bölgeye yakın Erzurum, Kars, Çıldır ve Trabzon eyaletlerinden buraya asker sevkıyatı yapılmıştır. Açıkbaş meliki Gorgi desteklenerek tahta çıkarılmış Gürel ve Dadyan meliklerinin ise Açıkbaş toprağından çıkarılması için Haziran 1702 tarihinde Çıldır beylerbeyi görevlendirilmiştir. Daha sonra 1703 yılında Köse Halil Paşa komutasındaki askerler üç koldan Dadyan, Gürel, Açıkbaş ve Abaza topraklarına girerek yeni bir düzenleme yapılmış ve Abhazya hâkimi Zaganıkua tahttan indirilerek ülke üç oğlu arasında yurtluk-ocaklık olarak paylaştırılmıştır. Gürcistan'daki bu karışıklık ortamı sebebiyle Dadyan, Gürel ve Abhazistan'a iktisadi ambargo uygulanmıştır⁶⁹.

18. yüzyılın ilk yarısında Dadyan, Gürel, Açıkbaş ve Abaza melikliklerinin bizatihi meliklik olarak sancak tevcih defterlerine kaydedildiği görülür. Güneybatı Kafkasya'daki idari yapılanma doğal olarak bölgede hızlı gelişen siyasi olaylara göre şekillenmiştir. Mesela, 1701-1702 yıllarına tarihlenen bir sancak tevcih defterinde Dadyan, Gürel ve Açıkbaş melikleri yer almış Abaza Melikliği'ne yer verilmemiştir⁷⁰. Bunun temel sebebi, Karlofça Anlaşması sonrasında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ortamdan istifade eden Abazalar'ın bölgede diğer meliklere karşı takındığı hasmane tavır ve Osmanlı Devleti'nin Abhaza bölgesini bir müddet ticari ve lojistik faaliyetlere kapatmasıdır.

67 - BOA, Kâmil Kepeci No: 266, s. 87, 93, 96, 103.

68 - Yurtluk-ocaklık hakkında bkz. Orhan Kılıç, "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 11, S. 1, Elazığ, 2001, s. 257-274.

69 - S. M. Bilge, Osmanlı Çağında Kafkasya, s. 129-131; Selim Hilmi Özkan, "XVII. Yüzyılın Sonları ile XVIII. Yüzyılın Başlarında Osmanlı-Rus İlişkileri ve Karadeniz'in Güvenliği Meselesi", Karadeniz Araştırmaları, S.14, (Yaz 2007), s. 59.

70 - BOA, A. RSK d. 1551, s. 69-70.

Osmanlı Devleti, 1722 yılında başlayan Osmanlı-Safevi savaşları sırasında Kafkasya’da ele geçirdiği yerleri yeniden tahrir edip Osmanlı idari sistemi içerisine dahil etme faaliyetlerinde bulunmuştur. Rusya’nın içinde bulunduğu mücadeleler sonucunda Haziran 1724’te yapılan İstanbul Anlaşması’na göre melikliklerin dışında Güney Kafkasya’da dört eyalet kurulmuştur. Bunlar Kartli, Kahetya, Gence-Karabağ ve Çukur-Saad vilayetleriydi⁷¹. 18. yüzyılın başlarında idari taksimat ve tevcihat defterlerinde görülmeyen Abaza Melikliği 1717-1730 tarihlerini ihtiva eden bir sancak defterinde de yer almamaktadır. Bu defterde de Dadyan, Gürel ve Açıkbaş melikleri yer almaktadır (Bkz. EK-IV-V)⁷².

Gürcü melikliklerinin Osmanlı Devleti’ne bağlılıkları yapılan anlaşmalarda da zaman zaman vurgulanmış ve Rus taleplerine şiddetle mukabele edilmiştir. Mesele, 1725-1726 yıllarına ait anlaşmanın II. maddesinde; ... *çünkü Gürcistan memaliki bittemamiha Devlet-i Aliyye’nin zaptında olmağla her tarafta Devlet-i Aliyyem canibinden hükkâm ve muhafazacılar ikamet üzere dirler; Guri nehri huduttur...* denilmektedir⁷³.

Abaza tarafındaki beylerin Rostom liderliğinde Osmanlı Devleti’ne karşı adeta mutat hale gelen itaatsizlikleri ve birtakım uygunsuz hareketleri sebebiyle bunların üzerine bir harekâta karar verilmiş ve başbuğluğuna İshak Paşazâde Yusuf Paşa tayin edilmiştir. 1728 yılı başlarında başlayan harekâta Açıkbaş ve Dadyan melikleri de Yusuf Paşa’nın maiyetinde bulunmuşlardır⁷⁴.

1735-1736 yıllarında tanzim edildiği anlaşılan bir başka sancak tevcih defterinde Dadyan, Gürel, Açıkbaş ve Abaza meliklerinin hepsi yer almaktadırlar ve tevcihe tabi tutulmuşlardır. Böylelikle 18. yüzyılın başlarında Dadyan ve Gürel melikliklerinin tek elden yönetilmesi uygulamasına da son verilmiştir⁷⁵.

Meliklikler 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması’na kadar Osmanlı Devleti’ne bağlı statülerini devam ettirmişler ancak Osmanlı-Rus savaşlarında Ruslar’ın ilgi alanı içine de girmişlerdir. Ruslar, Osmanlılar ile mücadelesinde Gürcistan’ı bir üs olarak kullanmak istiyorlardı. İran’da Kaçarogulları’nın hâkimiyeti ellerine aldıkları 1747 yılından itibaren İran’ın da yeniden Gürcistan meselesi ile ilgilenmeye başladığı bir süreç başlar. Bütün bunlar Küçük Kaynarca’da Batı Gürcistan’daki Osmanlı hâkimiyetinin sonlanması şeklinde bir sonuç çıkarmamıştı. Ruslar bu anlaşmada Batı Gürcistan’daki Osmanlı hâkimiyetini tanımış ve aldıkları yerleri iade etmişti. Gürcüler ise Ruslar’ın

71 - Doğan Yörük-Elvin Valiyev, “Güney Kafkasya’da Osmanlı Hâkimiyeti (1723-1735)”, SUTAD, S. 40, Güz 2016, s. 19-20.

72 - BOA, Kâmil Kepeci No: 523 Mükerrer, s. 95-96.

73 - Ş. Altundağ, “Osmanlı İdaresi ve Gürcüler”, s. 322.

74 - BOA, Mühimme Zeyli 13, s. 22/101.

75 - BOA, A. RSK d. 1572, s. 92-93.

etkisi ile kendileri için daha iyi şartlar beklmelerine rağmen köle vergisinden kurtulmaktan başka bir şey alamamışlardı⁷⁶. Anlaşmanın 23. maddesinin son fıkrası, *tavâif-i mezbûre (yani Gürcüler) Devlet-i Aliyyemin reayasından olmağla Rusya Devleti asla mersûmuna müdahale etmeyip taarruz eylemeye...* diye devam ediyordu⁷⁷.

19. yüzyılın başlarından itibaren Gürcistan'ın Rus hâkimiyetine girme süreci başlamış ve Rus İmparatoru I. Pavel, İran'da hâkimiyeti eline geçiren Kaçaroğulları'ndan Aka Muhammed Şah Kaçar'ın Tiflis'i yakarak tahrip etmesi üzerine 1783 muahedesine göre, Gürcistan'a yardım etmesi gerekirken 1801'de Gürcistan'ı bir Rus vilayeti olarak ilan etmiştir. I. Pavel'in böyle davranmasında 23 Aralık 1798 tarihinde Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan anlaşma ile Osmanlı'nın Güney Kafkasya'da konumunun zayıflamasının da etkisi olmuştur. Gürcistan'ı ilhak sürecini böylece başlatan Rusya 1810'da Açıkbash krallığı veya melikliğini, takip eden yıllarda ise diğer Gürcü melikliklerini fesh ve ilhak etmiştir. Gürcü prensliklerinden en son Svanetiya 1856'da Ruslar tarafından zapt olunmuştur. 1864 yılında Çerkeslerin son mukavemeti kırılarak, Abhazistan da Rus hâkimiyetine girmiş oldu. Hatta bu hareket üslerinden gidilerek Artvin, Ardahan ve Kars da Ruslar tarafından ele geçirilmiştir. Böylelikle Rusya, Osmanlı Devleti ve İran'a karşı kuvvetli bir hareket üssüne sahip olmuştur⁷⁸. Gürcistan'ın Ruslar tarafından ilhak sürecinde Gürcü melikler Rus hâkimiyetine girmek istememişler bu konuda Osmanlı merkezi yönetimine yazılı taleplerini iletmışlerdi⁷⁹.

Sonuç

Orta ve yeniçağlarda Kafkasya coğrafyasında tek merkezli ve tek otoriteli güçlü bir siyasi teşekkülün kalıcı bir şekilde tesis edilememesi, burada küçük prensliklerin veya krallıkların ortaya çıkmasına ve bu teşekküllerin de çevrelerindeki büyük bir güce tabi olmaları sonucunu doğurmuştur. 9. yüzyılda kurulan İberya Krallığı, 11. yüzyılın hemen başlarında Abhazya ve Gürcistan Krallıklarına bölünmüştü. 11. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar bir Gürcistan Krallığı'ndan bahsedilse de bu krallığın milli ve siyasi bir bütünlük sağlayamaması sebebiyle Doğu ve Orta Kafkasya coğrafyasında her zaman küçük prensliklerin varlığından söz edilebilir. Güneybatı Kafkasya coğrafyasında İmereti ile başlayan farklı bir müstakil alan yaratma hamlel-

⁷⁶ - M. Bala, "Gürcistan", s. 843; S. M. Bilge, Osmanlı Çağında Kafkasya, s. 262.

⁷⁷ - Ş. Altundağ, "Osmanlı İdaresi ve Gürcüler", s. 322.

⁷⁸ - M. Bala, "Gürcistan", s. 843; Dadash Mutallimov, "Hanlıklar Döneminde Kuzey Azerbaycan'ın Osmanlı ile Siyasi İlişkileri", U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 8/2, (2015), s. 171; W. Barthold, "Abazalar", İslâm Ansiklopedisi, C. I, MEGSB yay., İstanbul, s. 7.

⁷⁹ - Bu vesikalar için bkz. Ş. Altundağ, "Osmanlı İdaresi ve Gürcüler", s. 322-325.

eri, daha sonra Megrel ve Gürel bölgelerine sıçramış ve daha kuzeydeki Abhaza'ya da içine alarak genişlemiştir.

İstanbul'un fethinden sonra Güneybatı Kafkasya coğrafya ile ilgilenmeye başlayan ve buradaki prenslikleri haraç vermeye zorlayan Osmanlılar'ın 1555 yılından sonra bölgede adı konulmuş ve resmileşmiş bir hâkimiyeti söz konusudur. Safevileri'in de Kafkasya coğrafyası ile ilgilenmesi sebebiyle bölgedeki birçok önemli merkez sürekli olarak Osmanlılar ve Safeviler arasındaki mücadelelere sahne olmuştur. Özellikle 1578-1590 yıllarında yaşanan Osmanlı-Safevi savaşları sırasında ve sonrasında Osmanlı Devleti Kafkasya coğrafyasında birçok vilayet kurarak bölgede yaşadığı bazı olumsuz durumların önüne geçmeyi amaçlamıştır.

1555 Amasya Anlaşması'ndan sonra idari taksimat belgelerinde görülmesi de Dadyan, (Megrel/Megril), Açıkbaş, Gürel ve Abaza'nın yöneticileri melik, idareleri altındaki topraklar da meliklik olarak adlandırılmıştır. Meliklikler, Osmanlı Devleti'nde yurtluk-ocaklık statü ile tasarruf edilmişlerdir.

Gürel, Açıkbaş, Dadyan ve Abhaza meliklikleri devletin genel idari prensipleri ve Karadeniz politikası çerçevesinde düşünülerek ihdas edilmiş, idare yerel hanedan üyelerinin tekeline bırakılmış ancak diğer benzer idari ünitelerde olduğu gibi merkezin denetiminden de idari ve mali anlamda uzak tutulmamıştır.

KAYNAKÇA

1- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı/Osmanlı Arşivi (BOA)

a- *Bâb-ı Asafi Ruus Kalemî Defterleri (A. RSK d.)*

No: 1473, 1551, 1572

b- *Kâmil Kepeci Tasnifi*

No: 248, 262, 266, 523 Mükerrer

c- *Mühimme Defterleri (MD)*

No: 3, 5, 22, 23, 25, 30, 32

d. *Mühimme Zeyli*

No: 13

e- *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)*

No: 563

2- Kaynak Eserler

ALAADDİN ATA MELİK CÜVEYNÎ, Tarih-i Cihan Güşa, Çeviren: Mürsel Öztürk, TTK yay., Ankara, 2013.

Dede Korkut Kitabı I, Hazırlayan: Muharrem Ergin, TDK yay., 2. Baskı, Ankara 1989.

DUKAS, Bizans Tarihi, Çeviren: VI. Mirmiroğlu, İstanbul Fethi Derneği İstanbul Enstitüsü yay., İstanbul, 1956.

EVLİYÂ ÇELEBÎ, Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit, Hazırlayanlar: Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, C. 2, 2. Kitap, 2. baskı, YKY, İstanbul, Ocak 2008.

EVLİYÂ ÇELEBÎ, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul, Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, YKY, 1. Kitap, 1. Cilt, 5. Baskı, İstanbul, Ocak 2008.

EBÛ ABDULLAH MUHAMMED İBN BATTÛTA TANCÎ, İbn Battûta Seyahatnâmesi, C. I, Çeviri, İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, YKY, 2. Baskı, İstanbul, 2004.

KIVÂMÎ, Fetihnâme, Hazırlayan: Ceyhun Vedat Uygur, YKY, İstanbul, Ağustos 2007.

SCHILTBERGER, Johannes; Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)/Als Sklave im Osmanischen Reich und bei den Tataren: 1394-1427; Çeviren: Turgut Akpınar, İletişim yay., 3. Baskı, İstanbul, 1997.

SOLAK-ZÂDE MEHMED HEMDEMÎ ÇELEBÎ, Solak-zâde Tarihi, C. I, Kültür Bakanlığı yay., Birinci Baskı, Ankara, 1989.

TUR SUN BEY, Târîh-i Ebû'l-Feth, Hazırlayan: A. Mertol Tulum, Baha Matbaası, İstanbul, 1977.

3- Araştırma/İnceleme Eserler

ALTUNDAĞ, Şinasi; "Osmanlı İdaresi ve Gürcüler", IV. Türk Tarih Kongresi-Tebliğler (10-14 Kasım 1948), Ankara, 1952, s. 317-325.

AYDIN, Bilgin-Rifat Günalan, "Rus Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Teşkilatı ve Gelişimi", Osmanlı Araştırmaları, İSAM yay., S. 38, İstanbul, 2011.

AYDIN, Mahir; "Faş Kalesi", Osmanlı Araştırmaları VI, İstanbul, 1986, s. 67-138.

BARTHOLD, W.; "Abazalar", İslâm Ansiklopedisi, C. I, MEGSB yay., İstanbul, s. 5-8.

BİLGE, Sadık Müfit; Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi), Kitabevi yay., 2. Baskı, İstanbul, 2015.

DUR SUN, Davut; "Kafkasya-Fiziki ve Beşeri Coğrafya", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 24, İstanbul, 2001, s. 157-158.

KANGÛL, Havva; 16. Yüzyıl Son Çeyreğinde Osmanlı Devleti Gürcistan Eyaletinin İdari ve Nüfus Yapısı, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 2016.

KARAMANLI, Hüsamettin M.; "Gürcistan-Tarih", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 14, İstanbul, 1996, s. 311-313.

KILIÇ, Orhan; "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 11, S. 1, Elazığ, 2001, s. 257-274.

KIRZIOĞLU, Fahrettin; Osmanlılar'ın Kafkas-ellerini Fethi (1451-1590), TTK yay., Ankara, 1993.

KÛTÛKOĞLU, Bekir; Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri (1578-1612), İstanbul Fetih Cemiyeti yay., İstanbul, 1993.

METREVELI, Roin; *The Golden Age-Georgia from the 11th Century to the First Quarter of the 13th Century*, Artanuji Publishers, Tbilisi, 2010.

MİRZA BALA, “Gürcistan”, *İslâm Ansiklopedisi*, MEB yay., C. 4, s. 837-845.

MUTALLİMOV, Dadash; “Hanlıklar Döneminde Kuzey Azerbaycan’ın Osmanlı ile Siyasi İlişkileri”, *U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/2, (2015), s. 155-177.

ÖZKAN, Selim Hilmi; “XVII. Yüzyılın Sonları ile XVIII. Yüzyılın Başlarında Osmanlı-Rus İlişkileri ve Karadeniz’in Güvenliği Meselesi”, *Karadeniz Araştırmaları*, S.14, (Yaz 2007), s. 47-62.

ÖZTÜRK, Mustafa; “Kafkasya’nın Tarihî Coğrafyası ve Stratejik Önemi”, *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I*, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 2003, s. 1-20.

SÜMER, Faruk; “Akkoyunlular”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul, 1989.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; *Osmanlı Tarihi*, C. III, 2. Kısım, TTK yay., 2. Baskı, Ankara, 1977.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; *Osmanlı Tarihi*, C. IV, Kısım 2, 2. Baskı, TTK yay., Ankara, 1983.

YÖRÜK, Doğan-Elvin Valiyev, “Güney Kafkasya’da Osmanlı Hâkimiyeti (1723-1735)”, *SUTAD*, S. 40, Güz 2016, s. 15-28.

YUVALI, Abdulkadir; “Gazan Han”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul, 1996, s. 429-431.

EK-I

LOKASYON HARİTASI

Güneybatı Kafkasya ve Kuzeydoğu Anadolu
(16. Yüzyılın Son Çeyreği)

EK-II

Baş Açuk Melik ve Gürcistan Melikleri (BOA, MD 3, 478/1425)

مازدر
 کلمه کما به حدس آمده
 عدد ۱۸۱
 ۱۹۷۷
 ارغوانی
 زینبیه
 بان آو
 قنق
 کوکلور
 روک
 کتد
 صو
 وار
 نین

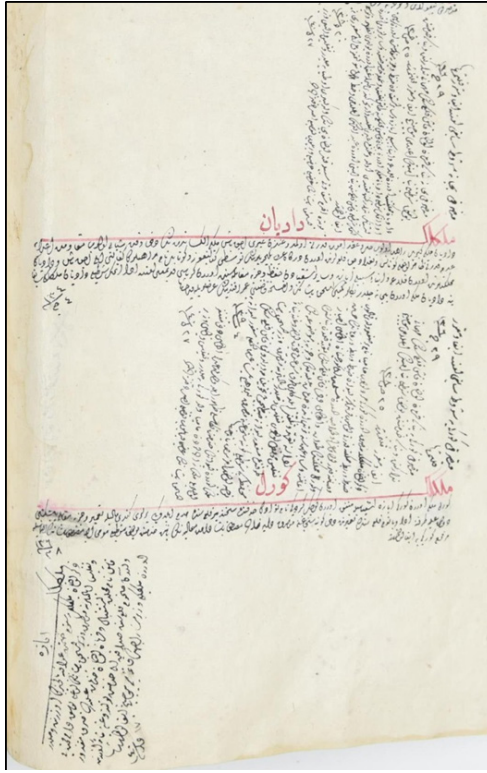
EK-III

Baş Açuk, sair melikler, Gürel Melik, Dadyan Melik (BOA, MD 5, 277/1004)

مازدر
 کلمه کما به حدس آمده
 عدد ۱۸۱
 ۱۹۷۷
 ارغوانی
 زینبیه
 بان آو
 قنق
 کوکلور
 روک
 کتد
 صو
 وار
 نین

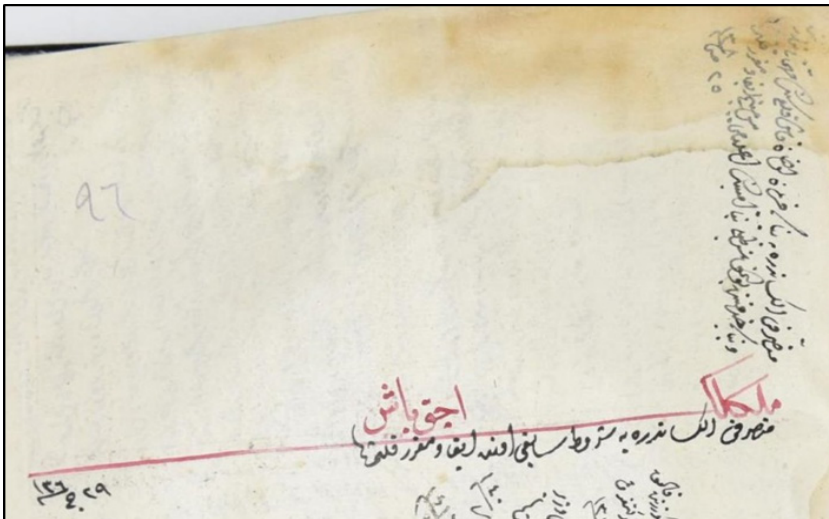
EK-IV

Dadyan ve Gürel meliklikleri atama kayıtları (BOA, Kâmil Kepeci No: 523 Mükerrer, s. 95)

EK-V

Açıkbaş Melikliği atama kaydı (BOA, Kâmil Kepeci No: 523 Mükerrer, s. 95)

შესავალი

შავ და აზოვის ზღვებს შორის მდებარე ტამანის ნახევარკუნძულიდან დაწყებული კასპიის ზღვაში მდებარე აფშერონის ნახევარკუნძულამდე გადაჭიმული კავკასიონის მთავარი ქედი და ამ ქედის ორივე მხარეს მდებარე ტერიტორიას კავკასია ეწოდება. კავკასიის რეგიონის ზუსტად შუაში მდებარე კავკასიონის მთავარი ქედი რეგიონს ორად ყოფს. კავკასიონის ქედის სამხრეთით მდებარე ტერიტორიას სამხრეთ კავკასიას, ხოლო ჩრდილოეთ მდებარე ტერიტორიას ჩრდილოეთ კავკასიას უწოდებენ. დღეისათვის სამხრეთ კავკასიაში ანუ ამიერკავკასიაში მდებარეობს საქართველო, აზერბაიჯანი და სომხეთი, ხოლო ჩრდილოეთ კავკასიაში რუსეთის ფედერაციის შემადგენელი ნაწილები - დაღესტნის, ყალმუხეთის, ყარაჩაი-ჩერქეზეთის, ყაბარდო-ბალყარეთის, ინგუშეთის და ჩრდილოეთ ოსეთის რესპუბლიკები, ასევე ჩეჩნეთი, რომელმაც იბრძოლა თავისი დამოუკიდებლობისთვის.¹ კავკასიაში, ხსენებული სამი სახელმწიფოს გარდა მდებარეობს საქართველოს შემადგენლობაში მყოფი აფხაზეთი და სამხრეთ ოსეთი და აზერბაიჯანის შემადგენლობაში მყოფი ყარაბაღი. აფხაზეთი, აფხაზისტანი ან როგორც ოსმალეთში მოიხსენიებდნენ აბაზეთის მხარე, მდებარეობს ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში და აფხაზეთი არაქართველური ჩრდილოკავკასიური ხალხია.² ჩვენი თემის ძირითადი ობიექტები - დადიანების, გურიელების და აჩიკბაშების (იმერეთის) სამბრძანებლო სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიაშია განთავსებული.

იმერეთის ცენტრი ქუთაისია და ოსმალეთში მას იმერეთი / აჩიკბაშ / ბაშაჩიქ / ბაში აჩიქის სახელით მოიხსენიებდნენ. დასავლეთ საქართველოში მდებარე ეს ქვეყანა შავ ზღვამდე იყო გადაჭიმული. გურიის სამთავრო ქოროხის შესართავთან მდებარეობდა და ოსმალეთის პერიოდში გურულად ან გურილად მოიხსენიებოდა. მისი ცენტრი მდინარე ნატანებსა და ბჟუჟს შორის მდებარე ოზურგეთი იყო. დადიანთა მხარე ასევე დასავლეთ საქართველოში მდებარეობდა და კოლხიდას, მინგრელის, სამეგრელოს სამთავროს სახელით იწოდებოდა. მისი ცენტრი იყო ზუგდიდი. XVIII საუკუნეში აქაურ მთავარებს ანუ დადიანებს რეზიდენცია აფხაზეთის საზღვართან მდებარე რუხის ციხეში ჰქონდათ.³ სამეგრელო, გურიის სამთავროს ჩრდილოეთით, შავი ზღვის სანაპიროზე მდებარეობდა. ოსმალები მათ დადი-

¹ - Davut Dursun, "Kafkasya-Fiziki ve Beşeri Coğrafya", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 24, İstanbul, 2001, s. 157.

² - Sadık Müfit Bilge, Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi), Kitabevi yay., 2. Baskı, İstanbul, 2015, s. 7.

³ - S. M. Bilge, Osmanlı Çağında Kafkasya, s. 7, 492, 502.

ანებს ან მეგრელებს უწოდებდნენ. დედე ქორქუთის წიგნში კი თათიანის სახელით არის ჩანერილი.⁴ სიტყვა დადიანი მეგრელების და სვანების ბატონთა წოდება იყო, სწორედ აქედან წარმოსდგება ტერმინი სადადიანო.⁵ აფხაზეთის სამთავრო კი ჩრდილოეთ კავკასიის საზღვრებში მოიაზრება. ეს ტერიტორია მდინარეებს - ენგურსა და ბზიფს შორის შავი ზღვის ნაპირას არის გადაჭიმული. აფხაზეთად ცნობილ მხარეს ოსმალეთში აბაზისტანად, ხოლო აქ მცხოვრებ ხალხს აბაზებად მოიხსენიებდნენ.⁶

საქართველოს გეოგრაფიული ცენტრი თბილისია. მისი ძველი სახელი ქართლია. რომაელები საქართველოს იბერიას, ოსმალები და სპარსელები კი გურჯისტანს უწოდებდნენ. საქართველოს ძირითად ნაწილს ქართლს ჩრდილოეთიდან ოსეთი და დაღესტანი ესაზღვრებოდა, სამხრეთიდან - ერევანი, დასავლეთიდან კი გურია და იმერეთი ანუ აჩიქაშთა ქვეყანა. ეს საზღვარი სხვადასხვა ეპოქაში იცვლებოდა და პოლიტიკური ვითარების შესაბამისად მოიცავდა გურიას, სადადიანოს, აფხაზეთს, იმერეთს და დაღესტანსაც კი, ხოლო სამხრეთისკენ მდინარე არაქსამდე ჩადიოდა.⁷

XIV საუკუნის ცნობილი გეოგრაფი აბულ-ფიდა, თურქმენებით დასახლებულ ბილადი რუმად წოდებულ ანატოლიის აღწერისას ამბობს: ამ მხარეს დასავლეთიდან ბერძენთა ზღვა აკრავს, კონსტანტინეპოლის სრუტე და ყირიმის ზღვა ასრულებს ამ წრეს. სამხრეთით მდებარეობს შამის ქვეყანა (სირია) და ჯეზირე (არაბეთის ნახევარუნძული), აღმოსავლეთით - სომხეთი, ჩრდილოეთით ქურჯის ქვეყანა (საქართველო) და ყირიმის ზღვა მდებარეობს.⁸ ამგვარად XIV საუკუნის პირველ მეოთხედში უკვე ცნობილი იყო სახელი გურჯისტანი (საქართველო) და რომ იქ ბევრი ქალაქი მდებარეობდა.

გერმანელმა წარჩინებულმა იოჰანეს შილთბერგერმა, რომელიც 1396 წელს ნიკოპოლთან სულთან ბაიაზიდ ილდირიმს ჩაუვარდა ტყვედ, ხოლო 1402 წლიდან თემურ-ლენგის ტყვეობაში აღმოჩნდა, 1427 წელს დაწერა თავისი მოგონებების წიგნი: „ოსმალებისა და თათრების ტყვეობაში - 1394-1427 წწ“, რომელსაც ანატოლიის, სირიის, ეგვიპტის, ირანის, შუა აზიის და ციმბირის შესახებ ცნობები დაურთო. წიგნში მართლმადიდებლურ რწმენაში გამოყენებული ენების შესახებ საუბარში მეექვსე ენად წარმოდგენილია ლასენი (ოსური), რომელსაც მუსლიმები აქსს უწოდებენ. მეშვიდე ენად

⁴ - Dede Korkut Kitabı I, Hazırlayan: Muharrem Ergin, TDK yay., 2. Baskı, Ankara 1989, s. 157.

⁵ - Fahrettin Kırzioğlu, Osmanlılar'ın Kafkas-ellerini Fethi (1451-1590), TTK yay., Ankara, 1993, s. 474.

⁶ - S. M. Bilge, Osmanlı Çağında Kafkasya, s. 7.

⁷ - İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. III, 2. Kısım, TTK yay., 2. Baskı, Ankara, 1977, s. 104.

⁸ - Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancı, İbn Battûta Seyahatnâmesi, C. I, Çeviri, İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, YKY, 2. Baskı, İstanbul, 2004, s. 444 (Not: 1).

ჩანერილია ქუთაისი, რომელსაც მუსლიმები თათურს უწოდებენ. შილთბერგერს მერვე ენად მოხსენიებულია აქვს სიგუნი, რომელსაც მუსლიმები იმჩერკასით (ჩერქეზულით) მოიხსენიებენ. მეცხრე ენად ნაჩვენებია აბუკასენტა ენა, რომელსაც მუსლიმები აპიას (აფხაზურს) სახელით მოიხსენიებენ. მეათე ენად წარმოდგენილია ორჩილასი, რომელსაც მუსლიმები ქურთაისი (ქართულს) უწოდებენ.⁹ როგორც ვხედავთ, შილთბერგერის წიგნში მართლმადიდებლური რწმენის ენებად ნაჩვენებია ათი ენა, რომელთაგან ხუთი კავკასიასთან არის დაკავშირებული და თითქმის ყველა ჩვენი კვლევის თემის ობიექტებთან - ქართულ სამთავროებთან არის დაკავშირებული.

კავკასია მთელი ისტორიის მანძილზე ხალხებსა და ცივილიზაციათა მოძრაობის არეალში იყო მოქცეული და მრავალჯერ განიცადა თავდასხმა. კავკასიის მეზობლად სამი დიდი ცენტრი მდებარეობს - ანატოლია, ირანი და რუსეთი, რომლებმაც განსაზღვრეს კავკასიის ისტორია და ბედი. ამ სამი დიდი ცენტრის დაპირისპირების ადგილად იქცა კავკასია.¹⁰

1. კავკასიის ადმინისტრაციული მდგომარეობა ოსმალებამდე და სამთავროებად დაშლის პერიოდი

კავკასიაში გვიან შუა საუკუნეებში და უფრო გვიან პერიოდებში არსებულ მცირე პოლიტიკურ წარმონაქმნებს უფრო ძველი ისტორიული წარსული გააჩნდა. ყურადღებას იქცევს ის ფაქტი, რომ VII საუკუნის პირველ ნახევარში უკვე არსებობდა ქართული სამთავრო, რომლის გავლენაც აღმოსავლეთ ანატოლიამდე ვრცელდებოდა. იბნ ბატუტა ქალაქ ერზინჯანის ისტორიის თხრობისას ამბობს, რომ 638 წელს აქ ისლამური არმიის მოსვლის დროს ამ ქალაქისთვის ერთმანეთს ეცილებოდნენ ბიზანტიელები, არაბები, სომხები და ქართველები.¹¹ ამგვარად შეგვიძლია ვისაუბროთ VII საუკუნეში ქართული სამთავროების არსებობის შესახებ.

კავკასია IX საუკუნიდან მოყოლებული იბერიის სამეფოს სახელით ბაგრატიონთა დინასტიის მიერ იმართებოდა. იბერიის მეფე ბაგრატ III-მ 1008 წელს იბერიისა და აფხაზეთის გვირგვინები გააერთიანა და ეს ქვეყნები ერთიან საქართველოს სამეფოში ჩართო.¹² საქართველოს სამეფო მთელი

⁹ - Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, İletişim yay., 3. Baskı, İstanbul, 1997, s. 173.

¹⁰ - Mustafa Öztürk, "Kafkasya'nın Tarihi Coğrafyası ve Stratejik Önemi", *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 2003*, s. 4-7.

¹¹ - İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi, C. I*, s. 452.

¹² - S. M. Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 22-23. ცნობილია, რომ ბაგრატიონთა დინასტია არზრუმის ჩრდილოეთით, ჭოროხის ხეობაში მდებარე სპერის მხარის ძველი და წარჩინებული გვარის მთავრები იყვნენ და ბაიბურთში სასახლე. იხ. S. M. Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 22 (dipnot: 71).

ისტორიის მანძილზე ძირითადად არ გამოირჩეოდა ცენტრალიზებული და ინტენსიური მმართველობით. რადგან საქართველოს სამეფოს არ გააჩნდა ეროვნული მახასიათებლები. სახელმწიფოს მომავალს, არმიას, ფინანსებს და ეკონომიკას მიმართულებას ყივჩაღები აძლევდნენ.¹³ მიუხედავად ამისა თანამედროვე ქართველი ისტორიკოსები იბერიისა და აფხაზეთის გაერთიანებიდან ჯალალედინ ხორეზმშაჰის მიერ რეგიონის დაპყრობამდე პერიოდს საქართველოს ისტორიის „ოქროს ხანად“ მოიხსენიებენ.¹⁴

XII საუკუნის მეორე ნახევარში დავით II¹⁵ და მისი მემკვიდრეების ტიტული ბოლომდე გარკვეული არაა. დავით II-ის შვილიშვილი გიორგი III (1156-1184) 1178 წლის დოკუმენტში მოხსენიებულია, როგორც მეფე აფხაზეთა, ქართველთა, რანთა, კახთა და სომეხთა, შირვანშაჰი და შაჰინშა. ვარაუდობენ, რომ მისი პაპა დავით II-ც იგივე ტიტულს ატარებდა. გიორგი III-ის შვილი თამარის (1184-1213) 1189 წლით დათარიღებულ ბრძანებაში იგივე ფრაზა ფიგურირებს.¹⁶ ამ დოკუმენტიდან ჩანს, რომ მეფის დაქვემდებარებაში კიდევ რამდენიმე მთავარი და მეფე იმყოფება. ეს ბრძანებები მნიშვნელოვან მინიშნებას იძლევა, თუ როგორ იყო მოწყობილი საქართველოს პოლიტიკური მმართველობის სტრუქტურა.

ჯალალედინ ხორეზმშაჰის მიერ კავკასიაში განხორციელებული მოქმედებებს საქართველოს ისტორიისთვის მნიშვნელოვანი შედეგები მოყვა. ჯალალედინმა 1225-1229 წლებში თბილისი ორჯერ აიღო¹⁷, თუმცა მალე იგი მონღოლებმა გაანადგურეს. მონღოლები 1231 წელს საქართველოში შეიჭრნენ და ილხანთა ბატონობის პერიოდში (1256-1344) ამ სახელმწიფოს საზღვრებში მოქცეულ კავკასიის რეგიონში მასზე დამოკიდებული ორი ვილაეთი საქართველო და აფხაზეთი შეიქმნა.¹⁸

მეფე რუსუდანი მიხვდა, რომ მონღოლებს წინააღმდეგობას ვერ გაუწევდა, 1243 წელს დაემორჩილა მათ და ხარკის გადახდას დათანხმდა. რუსუდანის სიკვდილის შემდეგ მონღოლებმა კავკასია 8 ნაწილად გაყვეს.¹⁹ მონღოლთა მმართველობის ქვეშ მყოფი საქართველოს ტახტისთვის ბრძო-

13 - M. Bala, "Gürcistan", İslâm Ansiklopedisi, MEB yay., C. 4, s. 840.

14 - Roin Metreveli, *The Golden Age-Georgia from the 11th Century to the First Quarter of the 13th Century*, Artanuji Publishers, Tbilisi, 2010.

15 - მ.ბროსეს გავლენით დავით აღმაშენებელი თურქულ ისტორიოგრაფიაში დავით II-ის სახელით არის ცნობილი (მთარგ. შენიშვნა).

16 - Bala, "Gürcistan", s. 840.

17 - Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa, Çeviren: Mürsel Öztürk*, TTK yay., Ankara, 2013, s. 359-371.

18 - M. Bala, "Gürcistan", s. 840-841; Hüsamettin M. Karamanlı, "Gürcistan-Tarih", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 14, İstanbul, 1996, s. 313.

19 - H. M. Karamanlı, "Gürcistan-Tarih", s. 313.

ლის დროს რუსუდანის და სელჩუკი უფლისწულის, მუგისუდინ თურულ შაჰის შვილი დავით VI გადავიდა ლიხთიმერეთად ნოდებულ დასავლეთ საქართველოში და 1258 წელს თავი იმერეთის მეფედ გამოაცხადა. იმერეთის სამეფოს დედაქალაქი ქუთაისი იყო.²⁰

მოვლენების ასეთმა განვითარებამ დასაბამი მისცა სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიაში მმართველობის მცირე ერთეულების ჩამოყალიბებას.

ილხანთა ყაენმა აბალა ხანმა 1256 წელს საქართველოს სამეფოს ერთერთი ნაწილი - სამცხე, ყივჩაღ-თურქ სარგისს უბოძა სამართავად. სარგის I-მა მიიღო ათაბაგის ტიტული და მისი სამფლობელო, რომლის დედაქალაქიც ახალციხე გახდა, ამიერიდან საათაბაგოდ იწოდებოდა. შირვანშაჰების შთამომავლებმა შერვაშიძეთა (ჩაჩბა) დინასტიას 1325 წელს საქართველოს მეფე გიორგი V-მ სამართავად (სამალიქოს სახით) აფხაზეთი მისცა და ერისთავის ტიტული მიანიჭა.²¹

1295 წელს ყაზან ყაენმა ისლამი მიიღო და იგი სახელმწიფო რელიგიად გამოაცხადა.²² არსებობს ცნობა, რომ ამავე პერიოდში, 1296 წელს საქართველოს მეფე დავით V-მაც²³ მიიღო ისლამი.²⁴ ქართველი ისტორიკოსების ცნობით, 1386 წელს თემურ-ლენგის მიერ დატყვევებულმა საქართველოს მეფე ბაგრატმაც ისლამი მიიღო და არსებობს მოსაზრება, რომ ასეთი მანევრით მან თავისი მიწები დაიცვა.²⁵

ბიზანტიელი ისტორიკოსის დუკას ცნობით, თემურ-ლენგი ირანიდან მდინარე დონამდე მივიდა, გზად ტავროსკვიტები, ზიჰუსები და ავასგები (აფხაზები) შეკრიბა და კიმირიის ბოსფორის (ქერჩის სრუტე) მახლობლად მდებარე სოფლები გაანადგურა, რის შედეგაც სომხეთში და კაპადოკიაში გადავიდა.²⁶ ეს ცნობები მნიშვნელოვანია XIV საუკუნის ბოლო მეოთხედში აფხაზების პოლიტიკური როლის თვალსაზრისით.

საქართველოს გაჩანაგების შემდეგ თემურ-ლენგმა დატოვა რეგიონი და ალექსანდრე I-მა (1413-1442) შეძლო ქვეყნის ერთობის აღდგენა. თუმცა ერთიანობა დიდხანს არ გაგრძელდა და საქართველოს სამეფო სამად გაი-

20 - S. M. Bilge, Osmanlı Çağında Kafkasya, s. 22-23; İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. III/2, s. 105.

21 - S. M. Bilge, Osmanlı Çağında Kafkasya, s. 23.

22 - Abdulkadir Yuvalı, "Gazan Han", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 13, İstanbul, 1996, s. 429.

23 - ასევე მ.პროსეს გავლენით დავით VIII თურქულ ისტორიოგრაფიაში დავით V-ის სახელით არის ცნობილი (მთარგ. შენიშვნა)..

24 - İbn Battûta, İbn Battûta Seyahatnâmesi, C. II, s. 994.

25 - H. M. Karamanlı, "Gürcistan-Tarih", s. 313.

26 - Dukas, Bizans Tarihi, Çeviren: VL. Mirmiroğlu, İstanbul Fethi Derneği İstanbul Enstitüsü yay., İstanbul, 1956, s. 37.

ყო: ქართლი, კახეთი და იმერეთი. ძირითადად ეს ნიშნავდა საქართველოს აღმოსავლეთ, ცენტრალურ და დასავლეთ საქართველოდ დაყოფას და სამ ცალკეულ სამეფოდ ჩამოყალიბებას. იმერეთმა რუსეთის მიერ მის დაპყრობამდე შეძლო დამოუკიდებლად არსებობა. ქართლი და კახეთი კი დაშლიდან მოკლე ხანში გაერთიანდნენ და მისი ცენტრი გახდა თბილისი.²⁷

ხსენებულ პერიოდში ქვეყნის დაშლა გაგრძელდა და 1461 წელს იმერეთის სამეფოს შემადგენლობაში მყოფი გურიის ერისთავმა მამიამ და სამეგრელოს ერისთავმა ლიპარიტმა დადიანის ტიტული მიიღეს. საქართველოს სამეფოსთან მათი კავშირი ფორმალური გახდა. იმერეთის მეფე ბაგრატ II, გურიელი კახაბერ ვარდანაძე, სამეგრელოს მთავარი ლიპარიტ I დადიანი, სვანეთის ერისთავი გელოვანი და აფხაზეთის ერისთავი რაბა შერვაშიძე საქართველოს მეფის წინააღმდეგ გაერთიანდნენ და 1462 წელს აფხაზეთის და დასავლეთ საქართველოს სამეფო-სამთავროების დამოუკიდებლობა გამოაცხადეს. 1465 წელს იმერეთის მეფე ბაგრატ II, ბაგრატ IV-ის სახელით საქართველოს მეფის ტიტულიც მიიღო.²⁸

1491 წელს საქართველოს მეფე კოსტანტინე II-მ გურიისა და სამეგრელოს ერისმთავრებს დაუდასტურა დადიანის ტიტული. ამგვარად, საქართველოს და აფხაზეთის ტერიტორიაზე, თურქეთის ართვინის, არტაანის და არზრუმის მხარეების ჩრდილო-აღმოსავლეთით ქართლის, კახეთის და იმერეთის სამეფოების გვერდით სამეგრელოს, გურიის, სამცხე-საათაბაგოს და აფხაზეთის სამთავროები ჩამოყალიბდნენ.²⁹ ამათგან სამეგრელოს, გურიის, იმერეთის და აფხაზეთის სამთავროები მოგვიანებით ოსმალეთის მმართველობის ქვეშ მყოფ პოლიტიკურ ერთეულებად მოგვევლინენ.

ყველა სამთავრო ერთი კონკრეტული დინასტიის მფლობელობაში იმყოფებოდა. სამეგრელოს სამთავრო დადიანის, გურიის სამთავრო შუა საუკუნეებში საქართველოს ყველაზე დიდი საგვარეულოდან - ვარდანისძეთა საგვარეულოდან წარმოშობილი გურიელის, იმერეთის სამეფო ბაგრატიონთა, აფხაზეთის სამთავრო ჩაჩბა/შერვაშიძეთა დინასტიის მიერ იმართებოდა.³⁰

ეს ისტორიული პერიოდი გვიჩვენებს, რომ ოსმალების ამ რეგიონთან პირველი კონტაქტისას XV-XVI საუკუნეებში, კავკასიაში ბევრი პოლიტიკური და ადმინისტრაციული წარმონაქმნი იყო. საუბარია იბერიის სამეფოს

27 - İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III/2, s. 105; H. M. Karamanlı, "Gürcistan-Tarih", s. 313; M. Bala, "Gürcistan", s. 841

28 - S. M. Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 23, 34.

29 - S. M. Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 22-23.

30 - S. M. Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 492, 502, 506, 531.

აფხაზეთის და საქართველოს სამეფოებად და შემდეგ კიდევ უფრო წვრილ პოლიტიკურ და ადმინისტრაციულ ერთეულებად დაშლის პროცესზე. ოსმალების რეგიონში შემოსვლისას, ჩვენი საკვლევი თემის სუბიექტები გურიის, სამეგრელოს, იმერეთის და აფხაზეთის სამთავროები დასავლეთ კავკასიაში ცალკეულ პოლიტიკურ და ადმინისტრაციულ ერთეულებს წარმოადგენდნენ. ეჭვგარეშეა კავკასიაში სხვა სამთავროებიც არსებობდა. შეგვიძლია ვისაუბროთ საათაბაგოს და კახეთის სამთავროებსა თუ სამეფოებზე და ქართლის რეგიონში სუსტი პოლიტიკური გავლენის მქონე საქართველოს სამეფოზე.

2. ოსმალების გამოჩენა კავკასიაში და პირველი კავშირები

ოსმალების სახელმწიფომ საქართველოსა და ქართველებთან პირველი კავშირები სულთან იაფუზ სელიმის უფლისწულობის დროს, ტრაპიზონის ვალის თანამდებობაზე ყოფნის წლებში დაიწყო და ნელ-ნელა განვითარდა³¹, თუმცა არსებობს ცნობები, რომ ეს ურთიერთობა უფრო ადრე დაიწყო.

სულთან მეჰმედ მეორემდე ოსმალები კავკასიაში არსებული პოლიტიკური ვითარებით არ ინტერესდებოდნენ. სულთან მეჰმედ ფათიჰის ტახტზე ასვლისას გამოქვეყნებულ „ფათიჰნამეში“ გამოთქმული განცხადებაში ნათქვამია, რომ: „სულთან მეჰმედ ღაზის ანატოლიის ქვეყნების ფაღმშაჰად გახდომის ამბის გაგების შემდეგ უნგრეთს, ევროპას, ბულგარეთს, ვალახეთს, ენჩაზის ქვეყანას, ყივჩაღებს, ბოსნიას, ალბანეთს, არაბეთს, ირანს და სხვა, ერთი წლის სავალ გზაზე მდებარე შორეულ ქვეყნებს შიშისა და კრძალვისაგან ელდა ეცათ.“³²

აქ ნახსენები ენჩაზის ქვეყანა აფხაზეთი უნდა იყოს.³³ აქედან გამომდინარე, შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ 1451 წლის 18 თებერვალს სულთან მეჰმედ II-ის ედირნეში ტახტზე ასვლისას, ერთმანეთთან შავი ზღვით დაკავშირებული ვალახეთი, აფხაზეთი და ყივჩაღთა ქვეყანა ოსმალების დაქვემდებარებაში არ იმყოფებოდა.

დუკა აღნიშნავს, რომ სულთან მეჰმედ ფათიჰმა კონსტანტინეპოლის დაპყრობის შემდეგ ტრაპიზონის მთავრობას და შავიზღვისპირეთში მცხოვრებთ უბრძანა ყოველ წელს ხლებოდნენ სტამბოლში, გამოეხატათ მისდაძი მიზანმიმართული და მათზე დაკისრებული ხარკი მიერთმიათ.³⁴ დუკას მიერ ნახსენები ტრაპიზონის მთავრობა ტრაპიზონის ბერძნული იმპერია,

31 - İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. III/2, s. 105.

32 - Kivâmi, Fetihnâme, Hazırlayan: Ceyhun Vedat Uygur, YKY, İstanbul, Ağustos 2007, s. 77.

33 - F. Kırzioğlu, Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi, s. 1; S. M. Bilge, Osmanlı Çağında Kafkasya, s. 30.

34 - Dukas, Bizans Tarihi, s. 194.

ხოლო შავიზღვისპირეთის მაცხოვრებლები სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიაში მდებარე გურიის, სამეგრელოს, აფხაზეთის და იმერეთის მმართველები უნდა იყვნენ. ზოგიერთი თანამედროვე მკვლევარი ამ აზრს იზიარებს.³⁵ თუ კი იმ წლებში ეს ოთხი კავკასიური პოლიტიკური წარმონაქმნი უშუალოდ არ შედიოდა ოსმალეთის მმართველობის ქვეშ, შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ისინი აღიარებდნენ ოსმალეთის სახელმწიფოს უზენაესობას. 1821 წლის ჰატი-ჰუმაიუნში მოცემულია იმერლების თხოვნა ახალციხის ვალის ალი ფაშასადმი, რომ მას ეცნობებინა ოსმალეთის ხელმძღვანელობისთვის მათი მდგომარეობა. აქვე ნათლად არის ნაჩვენები თუ როდის და როგორ შევიდა იმერეთი ოსმალეთის მმართველობის ქვეშ. ხსენებულ ჰატი-ჰუმაიუნში წერია:

ოსმალეთის იმპერიამ სტამბოლის დაპყრობის დღეს იმერეთში წერილი გამოაგზავნა. ჩვენ იმ დღიდან ოსმალეთის მორჩილებას დავთანხმდით. მამაჩემი თავისი ნება-სურვილით ემსახურა ოსმალეთის სახელმწიფოს. ჩემი საგვარეულო სახელმწიფოს (იგულისხმება ოსმალეთი მთარგმნ. შენიშვნა) ქონებაა და ხალხი მისი ქვეშევრდომი. ჩვენ არასდროს დავთანხმებულვართ მოსკოვის ქვეშევრდომობას. ჩვენ სისხლის დაღვრის გარეშე მოსკოვს არ დავემორჩილებით. ვევედრებით ფადიშაჰს, რუსებთან ბრძოლაში მარტოს ნუ დაგვტოვებს...³⁶

სადიქ მუფით ბილგე ქართულ წყაროებზე დაყრდნობით ფიქრობს, რომ ზემოთ ნახსენები საკითხი სამეგრელოსთან არის დაკავშირებული და 1453 წელს ოსმალეთის დაქვემდებარებაში ლიპარიტ I დადიანის შესვლას ეხება. სულთან მეჰმედ ფათიჰის შავიზღვისპირეთის რეგიონში გატარებული პოლიტიკის ფარგლებში 1454 წლის ივნისში ადმირალ დერია ჰამზა ფაშამ 56 გემისგან შემდგარი ფლოტით აფხაზეთის უმნიშვნელოვანესი საპორტო ქალაქი სოხუმი და მასთან მდებარე გენუელთა სავაჭრო კოლონია სებასტოპოლისი დაიპყრო. ამ დაპყრობის შემდეგ 1325 წლიდან აფხაზეთის მმართველი დინასტიის წარმომადგენელი, მთავარი ლევანი ოსმალეთის დაქვემდებარებაში შევიდა. ოსმალების მიერ სტამბოლის დაპყრობის შემდგომ პერიოდში კავკასიის ქვეყნების დამორჩილების მცდელობებმა გარკვეული დროის შემდეგ რეგიონში პოლიტიკური წონასწორობა შეცვალა.

35 - F. Kırzioğlu, Osmanlılar'ın Kafkas-ellerini Fethi, s. 2; S. Müfit Bilge, Osmanlı Çağında Kafkasya, s. 30.

36 - ხსენებული ჰატი-ჰუმაიუნის პრემიერ-მინისტრის ოსმალურ არქივში HH No: 44604-ში არის რეგისტრირებული. ასევე მოხსენიებულია: Şinasi Altundağ, "Osmanlı İdaresi ve Gürcüler", IV. Türk Tarih Kongresi-Tebliğiler (10-14 Kasım 1948), Ankara, 1952, s. 322-323.¹¹² - F. Kırzioğlu, Osmanlılar'ın Kafkas-ellerini Fethi, s. 1; S. M. Bilge, Osmanlı Çağında Kafkasya, s. 30.

სტამბოლის დაპყრობისა და აქ უსაფრთხოების უზრუნველყოფის შემდეგ შეიქმნა ხელსაყრელი პოლიტიკური ვითარება და 1461 წლის 23 მარტს სულთანმა მეჰმედ ფათიჰმა ახალი ლაშქრობა დაიწყო და შავიზღვისპირული პოლიტიკის განხორციელებას შეუდგა. ამ ლაშქრობის შედეგად შავიზღვის სამხრეთ სანაპირო მთლიანად დაიპყრო და 1204 წელს დაარსებული ტრაპიზონის ბერძნული სამეფო ისტორიული სარბიელიდან გააქრო. 1454-1461 წლებში რუმელიის ვილაიეთის შემადგენლობაში მყოფი აფხაზეთი 1461 წელს დაარსებულ ტრაპიზონის სანჯაყს შეუერთდა. დადიანის და გურიელის ოსმალეთზე დაქვემდებარება კი გაიზარდა.³⁷ ევლია ჩელების მიხედვით, სულთან მეჰმედ ფათიჰის მიერ ტრაპიზონის დაპყრობის შემდეგ საქართველო, სამეგრელო და აფხაზეთი მთლიანად მის დაქვემდებარებაში აღმოჩნდა და მის მმართველად უფლისწული ბაიეზიდი დაინიშნა.³⁸

თეთრბატკანიანთა სახელმწიფოს მეთაურის, უზუნ ჰასანის გარდაცვალების შემდეგ მის შვილებს შორის ტახტისთვის დაწყებული ბრძოლისა და კავკასიის მიმართ ინტერესის კლების გამო, ოსმალეთის სახელმწიფომ საქართველოს მიმართ პოლიტიკა გაააქტიურა. სულთანმა მეჰმედ ფათიჰმა უბრძანა ამასიის სანჯაყბეგის თანამდებობაზე მყოფ უფლისწულ ბაიაზიტს ესარგებლა არსებული არეულობით და დაეპყრო საქართველო. მართალია ბაიაზიტის მიერ მივლინებულმა ფაშამ და ბეგებმა აიღეს თორულის ციხე, მაგრამ საქართველოს წინააღმდეგ ლაშქრობა არ მოუწყვიათ. ამ დროს საქართველოში გარკვეული მოვლენები ვითარდებოდა. 1478 წელს ბაგრატ IV-ის გარდაცვალების შემდეგ მისი შვილი ალექსანდრე II სამეგრელოს, გურიისა და აფხაზეთის მთავრებმა მეფედ არ ცნეს. მან ტახტი კონსტანტინე II-ს დაუტოვა. საკუთარ ქვეყანაში დაწყებული არეულობის გამო თბილისის თეთრბატკანიანთა გარნიზონის თავრიზში დაბრუნების შემდეგ კონსტანტინე II-მ 1478 წელს თბილისი ხელში ჩაიგდო. მთლიანი საქართველოს თავის დაქვემდებარებაში მოქცევისა და ალექსანდრე II-ის განდევნის მიზნით, კონსტანტინე II იმერეთში შეიჭრა და დედაქალაქი ქუთაისი აიღო.³⁹

1486 წლის გაზაფხულზე თეთრბატკანიანთა სულთანი იაკუბი საქართველოს თავს დაესხა და ლაშქრობისას ვენეციელებისგან ნაყიდი მძიმე

37 - F. Kırzioğlu, *Osmalılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi*, s. 9; S. M. Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 32-33; 1461 წლის ლაშქრობის შესახებ ასევე იხილეთ: Tursun Bey, *Târih-i Ebû'l-Feth*, Hazırlayan: A. Mertol Tulum, Baha Matbaası, İstanbul, 1977, s. 105-110.

38 - Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, Hazırlayanlar: Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, C. 2, 2. Kitap, 2. baskı, YKY, İstanbul, Ocak 2008, s. 98.

39 - S. M. Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 37.

საალყო არტილერია გამოიყენა. აიღო ახალციხისა და ჰათუნის ციხეები და დიდი ნადავლი ჩაიგდო ხელში. საქართველოს წინააღმდეგ მოწყობილი შემდეგი ლაშქრობისას 1489 წლის 4 თებერვალს თბილისი ისევ თეთრბატკანიანთა ხელში აღმოჩნდა. იმავე წელს ბაგრატ IV-ის შვილმა ქუთაისი კიდევ ერთხელ აიღო. კოსტანტინე II, საქართველოს მეფის პოზიციიდან შეეცადა თავიდან აეცილებინა თეთრბატკანიანთა და ოსმალთა მხრიდან მომდინარე საფრთხე და ახალი მოკავშირის მოძებნას შეეცადა მამლუქთა სახელმწიფოში, რომის პაპთან და ესპანეთის დედოფალთან, მაგრამ უშედეგოდ. 1491 წელს ალექსანდრე II იმერეთის მეფე გახდა და ამგვარად XIX საუკუნეში რუსეთის ანექსიამდე დაქუცმაცებული საქართველოს გაერთიანების მეტი მცდელობა აღარ ყოფილა. კახეთის მეფე ალექსანდრე I-მა ოსმალეთისა და თეთრბატკანიანთა ზეწოლის წინააღმდეგ დახმარება მოსკოვის დიდ თავადს სთხოვა, დახმარება ვერ მიიღო, მაგრამ ამით დაედო დასაბამი ქართულ-რუსულ ურთიერთობებს.⁴⁰

უფლისწულმა სელიმმა 1487-1510 წლებში ტრაპიზონის სანჯაყბეგის თანამდებობაზე ყოფნისას ქართველი მთავრების და შაჰ ისმაილის მოქმედებების შესახებ სტამბოლში ვრცელი ანგარიში გააგზავნა, ამასთან ეს ქალაქი ჩრდილოეთ კავკასიისა და დასავლეთ ირანის მიმართულებით სამხედრო მოქმედებების ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ცენტრად აქცია.⁴¹ ოსმალურ წყაროებში ცნობილია უფლისწულ სელიმის მიერ 1504-1508 წლებში „გაზაი გურჯისტანის“ სახელით ცნობილი სამი მარბიელი ლაშქრობა საქართველოს წინააღმდეგ. პირველი ორი ლაშქრობის დრო გურიელს ჭანეთის და აჭარის რეგიონები ჩამოერთვა. 1508 წლის მაის-ივნისში ქუთაისზე ლაშქრობის დროს 10000-ზე მეტი ქართველი დაატყვევეს, გურიას და იმერეთს ოსმალეთის სასარგებლოდ კვლავ ხარკი დააკისრეს. იავუზ სელიმის ოსმალეთის სულთნის ტახტზე ასვლის შემდეგ გაგზავნილი საჩუქრების გამო იმერეთი განთავისუფლდა გადასახადისგან. 1535 წლამდე იმერეთი და გურია ხარკს ტრაპიზონის, ხოლო შემდეგ არზრუმის ვილაიეთს უხდიდა. ცნობილია ასევე ბიიქლი მეჰმედ ფაშას საქართველოს წინააღმდეგ მოწყობილი ლაშქრობის შესახებ, რომელიც განხორციელდა 1514 წლის ჩალდირანის ბრძოლის შემდეგ შაჰ ისმაილის მიერ მამლუქებთან, დულკადირის ბეილიქთან და ქართველებთან კოალიციის შექმნის წინააღმდეგ.⁴²

⁴⁰ - Faruk Sümer, "Akkoyunlular", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 2, İstanbul, 1989, s. 273; S. M. Bilge, Osmanlı Çağında Kafkasya, s. 37-38.

⁴¹ - Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebî, Solak-zâde Tarihi, C. I, Kültür Bakanlığı yay., Birinci Baskı, Ankara, 1989, s. 438..

⁴² - S. M. Bilge, Osmanlı Çağında Kafkasya, s. 38-43.

3. ქართული სამეფოებიდან ქართული სამთავროებისკენ

1516-1517 წლებში ოსმალებმა ეგვიპტის წინააღმდეგ მონყობილი ლაშქრობის დროს და მის შემდგომ პერიოდში რეგიონის მიმართ მოადუნეს ინტერესი, რითაც ისარგებლეს სეფიანებმა და მანამდე ოსმალეთის ქვეშევრდომ ან მოხარკე ქართულ სამეფოებზე გააძლიერეს ზეწოლა და თავისი მმართველობის ქვეშ მოაქციეს. რეგიონში ოსმალეთის მნიშვნელოვანი საბეგლარბეგოების მეშვეობით სეფიანთა გავლენის აღმოფხვრა ვერ მოხერხდა. ოსმალების მიერ კავკასიაში ოსმალური მმართველობის ნაწილობრივი დამყარება სეფიანთა წინააღმდეგ მონყობილი ლაშქრობების, განსაკუთრებით 1553 წლის ლაშქრობის და 1555 წელს ამასის ხელშეკრულების დადების შემდეგ მოხერხდა. ამ ხელშეკრულებით რეგიონი ოსმალებსა და სეფიანებს შორის გავლენის ზონებად გაიყო. აღმოსავლეთ საქართველოდან მესხეთი, ქართლი და კახეთი სეფიანებმა მიიღეს, დასავლეთ საქართველოს იმერეთი, სამეგრელო, გურია და სამცხე-საათაბაგო ოსმალებს დარჩათ.⁴³

1555 წლის ამასიის ზავის შემდეგ, 1578 წელს, ოსმალეთ-ირანის ომები კვლავ განახლდა. ამ წლამდე გრძელდებოდა როგორც კონფლიქტი ქართულ სამეფო/სამთავროებს შორის, ისე სეფიანთა ზეწოლა რეგიონზე. 1578-1590 წლების ომამდე რუსეთმაც სცადა სამხრეთ კავკასიაში თავის გავლენის დამყარება და ამ მცდელობის აღსაკვეთად ოსმალეთის მთავრობამ აღმოსავლეთ საქართველო პირდაპირ ოსმალური მმართველობას დაუქვემდებარა და ქართლის სამეფოს ნაცვლად 1572 წელს ოჯაქლიქის სტატუსით გურჯისტანის ეიალეთი დააარსა, რომელსაც არზრუმის ვილაეთიდან გამოყოფილი რამდენიმე სანჯაყიც შეუერთა. ბეგლარბეგად კი ქართლის მეფე დავით IX იგივე დაუდ ხანი დაინიშნა. ეს ვილაეთი თბილისის, დმანისის, აქჩაშეჰირის, გორის, აჭარის, ხოჯევანის, არტაანის, ყარსის, თორთუმის, სპერის და აქჩაყალას სანჯაყებისგან შედგებოდა.⁴⁴ ვილაეთში ჰიჯრით 981 წელს (ქრისტეშობიდან 1573-1574 წწ) აღწერა ჩატარდა. ამ აღწერის დავთრების მიხედვით გურჯისტანის ვილაეთი ბათუმის, თორთუმის, პერთეკრეკის, ქემჰუსის, ტაოსკარის, ფანასკერტის, არტანუჯის, ლივანეს, არტაანის, ყარსის (ბარდიზი), შავშეთის, მცირე არტაანის, აჭარის, მაჭახელის და ფოთის სანჯაყებისგან შედგებოდა.⁴⁵

43 - Bekir Kütükoğlu, Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612), İstanbul Fetih Cemiyeti yay., İstanbul, İstanbul, 1993, s. 41; S. M. Bilge, Osmanlı Çağında Kafkasya, s. 54

44 - S. M. Bilge, Osmanlı Çağında Kafkasya, s. 89.

45 - Havva Kangül, 16. Yüzyıl Son Çeyreğinde Osmanlı Devleti Gürcistan Eyaletinin İdari ve Nüfus Yapısı, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 2016, s. 17-25..

სამთავროები XVI-XVII საუკუნეების ადმინისტრაციულ დოკუმენტებსა და წყალობის დავთრებში ცალკე ერთეულებად არ არიან მოხსენიებული. თუმცა, ოფიციალურ მიმონერაში, განსაკუთრებით მნიშვნელოვან წერილებში უკვე ცალკე სამთავროებად მოიხსენებიან და მათ სათავეში მყოფი პიროვნება მელიქად (მთავრად მთარგმნ. შენიშვნა) იწოდება. ოსმალეთის სახელმწიფოსთვის გურია, იმერეთი, სამეგრელო და აფხაზეთი ოსმალეთის ცალკეული ვილაიეთი ან სანჯაყი იყო და მათ სათავეში მდგომი პირი (ბეი) ბეგად ან მელიქად (მთავრად) მოიხსენიებოდა.

1560 წლის 10 აგვისტოს არზრუმის ბეგლარბეგთან გაგზავნილ ბრძანებაში რამდენიმე აბზაცი საქართველოს ერთ-ერთ მელიქს - იმერეთის მელიქს შეეხება.⁴⁶ იმ წლებში ტერმინოლოგია ჯერ კიდევ არ იყო ბოლომდე ჩამოყალიბებული, თუმცა მაინც ცხადია, რომ თემა საქართველოს ყველა მთავარს შეეხება (იხ. დანართი II).⁴⁷

1566 წელს სამხრეთ და ჩრდილოეთ საქართველოში ოსმალეთის გადასახედიდან ადმინისტრაციული და ტერიტორიული თვალსაზრისით იმერეთის, გურიის, სამეგრელოს და აფხაზეთის მმართველები მელიქები იყვნენ და ისტორიულად მათი მელიქად მოხსენიება ჩვეულებრივი მოვლენა გახდა (იხ. დანართი III).

1574 წლის 6 თებერვალს გურია და სამეგრელო ცალ-ცალკე სანჯაყებად მოიხსენებიან და დავითის მფლობელობაში არიან.⁴⁸ 1574 წლის 2 იანვრის მნიშვნელოვან დოკუმენტში დავითი მელიქად, ხოლო სამეგრელო ვილაიეთის სტატუსით არის მოხსენიებული.⁴⁹ 1574 წლის 8 მარტით დათარიღებულ კიდევ ერთ დოკუმენტში არის ფრაზა - გურიის მელიქის სანჯაყი.⁵⁰ 1577 წლის 29 აპრილის ბრძანებაში არის ცნება აფხაზეთის და ჩერქეზეთის ვილაიეთები.⁵¹ არზრუმის ბეგლარბეგისთვის გაგზავნილი 1577 წლის 4 მარტის ბრძანება იწყება სიტყვებით: იმერეთისა და გურიის მელიქი.⁵² აფხაზეთის სამელიქოს *სამთავროს. მთარგმნ. შენიშვნა) შავიზღვისპირა ზოლის აღსანიშნავად ხშირად სოხუმის სახელს იყენებდნენ, იმ მხარეს კი ვილაიეთად მოიხსენიებდნენ.

46 - BOA, MD 3, s. 478/1425.

47 - არზრუმის ბეგლარბეგთან გაგზავნილ 1577 წლის 9 მარტით დათარიღებულ ბრძანებაში იმერეთის, გურიის და სამეგრელოს მეფეები არიან მოხსენიებული. იხ. BOA, MD 5, ს. 377/1004.

48- BOA, MD 25, 51/522.

49 - BOA, MD 25, s. 22/210.

50 - BOA, MD 23, s. 316/699.

51 - BOA, MD 30, s. 73/226.

52 - BOA, MD 29, s. 228/522.

მაგალითად 1573 წლის 26 ივლისის ბრძანებაში რეგიონის აღსანიშნავად ფრაზა „სოხუმის ვილაიეთი“ არის გამოყენებული.⁵³

1578 წელს, ირანის წინააღმდეგ ლაშქრობის დაწყებისას, ოსმალეთმა საქართველოს მელიქებს მორჩილება და ლაშქრით დახმარება მოსთხოვა. ეს მოთხოვნა სამეგრელოს, გურიის და იმერეთის მელიქებს 1578 წლის 17 მარტის ბრძანებით⁵⁴, ხოლო აფხაზეთის ბატონებს 1578 წლის ივლისის ბოლოს ეცნობათ.⁵⁵ იმერეთის, სამეგრელოს და გურიის მელიქებმა სარდალ ლალა მუსტაფა ფაშას მორჩილების წერილები გაუგზავნეს, აცნობეს, რომ ოდითგან ემორჩილებოდნენ სულთანს და გამოხატეს მზადყოფნა გადასახადების გადახდის თაობაზე.⁵⁶

1578-1590 წლებში ირანთან ომის მიმდინარეობისას საქართველოს ცენტრალურ ნაწილში სამი სანჯაყისგან შემდგარი თბილისის ვილაიეთი დაარსდა.⁵⁷ რეგიონში კიდევ ერთი ახლადდაარსებული ჩილდირის ვილაიეთი იყო. სამხრეთ კავკასიასთან ახლოს მდებარე სანჯაყები არზრუმს გამოეყო და ჩილდირის ვილაიეთს შეუერთდა.⁵⁸ ჩილდირის ვილაიეთის დაარსების ერთ-ერთი მიზეზი მელიქების რუსეთისკენ ლტოლვის შეკავება და მათი კონტროლის ქვეშ ყოლა იყო. ჩილდირის ბეგლარბეგის მოვალეობაში ასევე შედიოდა სამელიქოებს შორის არსებული უთანხმოების მოგვარება, ყოველწლიური ხარკის მოგროვება და ხაზინაში გადაგზავნა.⁵⁹

ოსმალეთ-ირანის ომის დროს სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიის ზოგიერთ სამელიქოს საბეგლარბეგოს სტატუსი მიენიჭა და შესაბამისად მოხდა მისი მონყობა. მაგალითად 1591 წლის 21 სექტემბერს ირანთან ომის მიმდინარეობისას შექმნილი პირობებიდან გამომდინარე იმერეთის სამელიქოში ვილაიეთი ჩამოყალიბდა, ცენტრით ქუთაისი.⁶⁰

1581 წლის 10 აპრილს თბილისის დასავლეთით და გურიის სამელიქოს აღმოსავლეთით ჩამოყალიბდა გორის თვითმმართველი საბეგლარბეგო, რომელიც ფასინის მფლობელს მირზა ალი ბეის უწყალობეს 800000 აქჩეს შემოსავლით. გორის თვითმმართველი საბეგლარბეგოს სტატუსი 1588 წლის 8 აგვისტომდე გრძელდებოდა, როდესაც თავრიზის ყადის მუსტაფა

53 - BOA, MD 22, s. 169/325.

54 - BOA, MD 32, hüküm: 195.

55 - BOA, MD 32, hüküm: 318

56 - Mahir Aydın, "Faş Kalesi", Osmanlı Araştırmaları VI, İstanbul, 1986, s. 68 (ss 67-138)

57 - BOA, Kâmil Kepeci No: 262, s. 219

58 - BOA, Kâmil Kepeci No: 262, s. 213-214.

59- İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. IV, Kısım 2, 2. Baskı, TTK yay., Ankara, 1983, s. 125-126.

60- BOA, A. RSK d. 1473, s. 153.

ევენდის დადებითი რეკომენდაციის საფუძველზე თავრიზში განუული სამსახურის სანაცვლოდ მაჰმუდ ხანს უბოძეს გორის საბეგლარბეგო.⁶¹

1589 წელს საქართველოს ცენტრში მდებარე კახეთს ოჯაქლიქის სტატუსი შეეცვალა და საბეგლარბეგო გახდა.⁶² ამას გარდა კავკასიაში დაარსდა ლორეს⁶³, 1578 წლის ოქტომბერში აფხაზეთში სოხუმის ვილაიეთი.⁶⁴ ბოლო ვილაიეთი, რომელიც უნდა მოვიხსენიოთ არის დმანისის ვილაიეთი. დმანისი თბილისის სამხრეთი და ლორეს ჩრდილოეთით მდებარეობს. დმანისის ვილაიეთი ოსმალეთ-ირანის ომის დროს, სავარაუდოდ 1580 წლის შემდეგ დაარსდა. „რუუსის დავთრების“ მიხედვით 1585 წლის ივლისიდან 1591 წლის ნოემბრამდე დმანისის ვილაიეთში 4 ბეგლარბეგი დაინიშნა.⁶⁵

სტამბოლის ხელშეკრულების შემდეგ ძნელია, ოსმალეთის მმართველობას საქართველოში გრძელვადიანი და მყარი უწოდო. 1614 წლის შემდეგ სეფიანთა მიერ რეგიონზე განხორციელებული თავდასხმის, სპარსელების მიერ ბაღდადის ალყისა და წარმატებების გავლენით გურიისა და სამეგრელოს მმართველებმა ერთმანეთთან შეთანხმებით ზურგი აქციეს ოსმალეთს. ამავე დროს იმერეთიც გადავიდა შეტევაზე, რითაც ხელი შეუწყო სეფიანთა წინსვლას ტრაპიზონამდე.⁶⁶

1629 წელს შაჰ აბას I-ის გარდაცვალების შემდეგ საქართველოში სეფიანთა გავლენა შემცირდა, მაგრამ სრულიად არ აღმოფხვრილა. ამაში დიდი წვლილი მიუძღვის მურად IV-ის ლაშქრობებს ირანში. ამ ლაშქრობების შედეგად 1639 წელს დადებული კასრი-შირინის ხელშეკრულებით ოსმალეთის საზღვრებში მოექცა კაფას, არზრუმის, ყარსის, ტრაპიზონის და ჩილდირის ეიალეთები, ასევე ოსმალეთის ქვეშევრდომი სამელიქოები - იმერეთი, გურია, სამეგრელო და აფხაზეთი და ყირიმის სახანოზე დამოკიდებული ყაბარდოელების, ჩერქეზების, ჩეჩნების და ჩრდილოეთ კავკასიის სხვა ხალხების ტერიტორიები.⁶⁷

მურად IV-ის ირანის წინააღმდეგ მოწყობილი ლაშქრობების შემდეგ კიდევ უფრო კიდევ უფრო განმტკიცდა ოსმალეთის ბატონობა კავკასიაში. იმ ეპოქის ერთერთი თანამედროვე, ევლია ჩელები მოიხსენიებს საქართვე-

61 - BOA, Kâmil Kepeci Ruus No: 248, s. 86.

62 - F. Kırzioğlu, Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi, s. 413.

63 - BOA, Kâmil Kepeci Ruus No: 248, s. 91.

64 - F. Kırzioğlu, Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi, s. 11; S. M. Bilge, Osmanlı Çağında Kafkasya, s. 531.

65 - Bilgin Aydın-Rifat Günalan, "Ruus Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Teşkilatı ve Gelişimi", Osmanlı Araştırmaları, İSAM yay., S. 38, İstanbul, 2011, s. 152-153.

66 - İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi III/2, s. 109-110.

67 - S. M. Bilge, Osmanlı Çağında Kafkasya, s. 129.

ლოს ეიალეთს (ვილაეთს), როგორც ოსმალეთის სახელმწიფოში შემავალ ერთერთ ადმინისტრაციულ ერთეულს და გვიჩვენებს, რომ ამ ეიალეთის დაქვემდებარებაში იმერეთის, შავშეთის, სამეგრელოს და გურიის მმართველები არიან. ყველა ეს მმართველი არამუსლიმია, რომლებიც ოსმალეთის სახელმწიფოს მურად IV-ის დროს დაექვემდებარნენ. ევლია ჩელების ცნობით, ეიალეთს მთლიანად განაგებდა სეფერ (იგივე საფარ. მთარგმნ. შენიშვნა) ფაშა. მისივე გადმოცემით, იმერეთის სამელიქოს დედაქალაქი ქუთაისი მეჭმედ IV-ის დროს ყარა მურთაზა ფაშამ დაიპყრო და ოსმალეთის მმართველობას დაუქვემდებარა, შემდეგ კი ჩილდირის ანუ ახალციხის ეიალეთის შემადგენლობაში შევიდა.⁶⁸

მურად IV-ის ეპოქის დოკუმენტებში და ძირითადად 1632-1641 წლების სანჯაყების ბოძების დავთრებში სამხრეთ კავკასიაში არსებული ადმინისტრაციული ერთეულებია ბათუმი (ტრაპიზონის სახელითაც მოიხსენება ხოლმე), ჩილდირი, ყარსი და აჭარა.⁶⁹ 1578-1590 წლების ომების შემდეგ ვითარება შეიცვალა და იმ პერიოდის ბევრი ვილაიეთი ამ დავთრებში აღარ გვხვდება. დმანისის, ლორეს, გორის, თბილისის და კახეთის ეიალეთებმა დიდხანს ვერ იარსებეს, რადგან მდებარეობდნენ კავკასიის რეგიონის ცენტრში და ხან ოსმალეთისა და სეფიანთა სახელმწიფოს გავლენის ზონაში იმყოფებოდნენ.

XVIII საუკუნის დასაწყისამდე მუდმივად ერთმანეთში მოქიშპე ქართველმა მელიქებმა ისარგებლეს ოსმალეთის დასავლეთით არსებული არეულობით და მეკობრეობა დაიწყეს. მელიქებს შორის მიმდინარე ბრძოლები და ამბოხისკენ მიდრეკილებამ იმერეთში გამოიწვია ხელისუფლების ცვლილება, ხოლო გურიას იურთლუქ-ოჯაქლიქის⁷⁰ სტატუსი გაუუქმდა და შეიხულ-ისლამ ფეიზულაჰ ევენდის გადაეცა სამფლობელოდ. მამია III გურიელმა არ სცნო ეს გადაწყვეტილება და გურიაში ჩასული ოსმალთა მოხელეები დახოცა. ამ მიზეზით ახლოს მდებარე არზრუმის, ყარსის, ჩილდირის და ტრაპიზონის ეიალეთებიდან რეგიონში ჯარი შეიყვანეს. იმერეთიდან სამეგრელოს და გურიის მელიქების გაძევებისთვის, რომელთა დახმარებითაც სამეფო ტახტზე გიორგი ავიდა, 1702 წლის ივნისში ჩილდირის ბეგლარბეგი მიავლინეს. 1703 წელს ქოსე ჰალილ ფაშა სარდლობით ოსმალები სამი მხრიდან შეიჭრნენ სამეგრელოში, გურიაში, იმერეთსა და აფხაზეთში, დაამ-

68 - Evliyâ Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul, Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, YKY, 1. Kitap, 1. Cilt, 5. Baskı, İstanbul, Ocak 2008, s. 140.

69 - BOA, Kâmil Kepeci No: 266, s. 87, 93, 96, 103.

70 - იურთლუქ-ოჯაქლიქის შესახებ იხ. Orhan Kılıç, "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 11, S. 1, Elazığ, 2001, s. 257-274.

ყარეს ახალი წესრიგი, აფხაზეთის მმართველი ზაგანიქუა ტახტიდან ჩამოაგდეს და ქვეყანა მის სამ შვილს შორის გაანაწილეს იურთლუქ-ოჯაქლიქის წესით. საქართველოში არსებული არეულობის გამო სამეგრელოს, გურია-სა და აფხაზეთს ეკონომიკური ემბარგო დაუწესდა.⁷¹

XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში სანჯაყების ბოძების დავთრებში ვხედავთ, რომ სამეგრელო, გურია, იმერეთი და აფხაზეთი დამოუკიდებელ სამელიქობად არიან ჩანერილები. სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიაში ადმინისტრაციული მოწყობა ბუნებრივად, რეგიონში განვითარებული პოლიტიკური ვითარების შესაბამისად ყალიბდებოდა. მაგალითად 1701-1702 წლების სანჯაყების ბოძების აღმნიშვნელ დავთარში ჩანერილია სამეგრელოს, გურიისა და იმერეთის სამელიქო, ხოლო აფხაზეთის სამელიქო მოხსენიებული არაა.⁷² ამის ძირითადი მიზეზი იყვნენ აფხაზები, რომლებიც სარგებლობდნენ კარლოვიცის ზავის შემდეგ ოსმალეთში არსებული რთული ვითარებით და აგრესიულად იქცეოდნენ რეგიონის სხვა სამელიქობებთან მიმართებაში, რის გამოც ოსმალეთმა გარკვეული პერიოდით შეაჩერა სავაჭრო საქმიანობა და მიმოსვლა აფხაზეთთან.

1722 წელს დაწყებული ოსმალეთ-ირანის ომის დროს კავკასიაში დაპყრობილი ტერიტორიები ოსმალეთმა კვლავ აღწერა და აქ ოსმალეთის ადმინისტრაციული სისტემის დამკვიდრებას შეუდგა. ბრძოლები, რომელშიც რუსეთიც მონაწილეობდა, დასრულდა 1724 წლის სტამბოლის შეთანხმებით, რომლის მიხედვითაც სამხრეთ კავკასიაში ქართული სამელიქობების გარდა ოთხი იეალეთი შეიქმნა. ესენია ქართლის, კახეთის, განჯა-ყარაბაღის და ჩუქურ-საადის ვილაიეთები.⁷³ XVIII საუკუნის დასაწყისის ადმინისტრაციული დაყოფისა და სანჯაყების ბოძების დავთრებიდან ამოღებული აფხაზეთის სამელიქო, 1717-1730 წლების დავთრებში კვლავ არ ჩანს. ამ დავთარში სამეგრელოს, გურიის და იმერეთის სამელიქოები რეგისტრირებულია (იხ. დანართი IV და V).⁷⁴

ქართველი მელიქების ოსმალეთის სახელმწიფოზე დამოკიდებულება სხვადასხვა ხელშეკრულებებში პერიოდულად ჩნდებოდა და რუსეთი თავის მოთხოვნებზე მტკიცე პასუხს იღებდა. მაგალითად 1725-1726 წლებით დათარიღებული ხელშეკრულების მეორე მუხლში ვკითხულობთ: „რადგან

71 - S. M. Bilge, Osmanlı Çağında Kafkasya, s. 129-131; Selim Hilmi Özkan, “XVII. Yüzyılın Sonları ile XVIII. Yüzyılın Başlarında Osmanlı-Rus İlişkileri ve Karadeniz’in Güvenliği Meselesi”, Karadeniz Araştırmaları, S.14, (Yaz 2007), s. 59.

72 - BOA, A. RSK d. 1551, s. 69-70.

73 - Doğan Yörük-Elvin Valiyev, “Güney Kafkasya’da Osmanlı Hâkimiyeti (1723-1735)”, SU-TAD, S. 40, Güz 2016, s. 19-20.

74 - BOA, Kâmil Kepeci No: 523 Mükerrer, s. 95-96.

საქართველოს მამულები მთლიანად უმაღლეს პორტას მფლობელობაში იმყოფება, ყოველმხრივ უმაღლესი პორტას ბრძანებები ვრცელდება და მისი მცველები იმყოფებიან. საზღვარი გადის მდინარე გურიზე“.⁷⁵

აფხაზეთში თავადები როსტომის მეთაურობით განუდგნენ ოსმალეთს და მათი დაუმორჩილებლობა და უღირსი საქციელი უკვე ჩვეულებად იქცა, ამიტომ მათ წინააღმდეგ მოქმედების გადანყვეტილება იქნა მიღებული და მთავარსარდლად ისპაკ ფაშაზადე იუსუფ ფაშა დაინიშნა. 1728 წლის დასაწყისში დაწყებული ოპერაციის დროს იმერეთის და სამეგრელოს მელიქებიც იუსუფ ფაშას დაქვემდებარებაში იმყოფებოდნენ.⁷⁶

1735-1736 წლებში შედგენილ სანჯაყების ბოძების დავთარში შეყვანილია ყველა - სამეგრელოს, გურიის, იმერეთის და აფხაზეთის მელიქები. ამგვარად დასრულდა XVIII საუკუნის დასაწყისში მიღებული სამეგრელოსა და გურიის სამელიქოების ერთი პირის მიერ მართვის პრაქტიკა.⁷⁷

სამელიქოები 1774 წლის ქურუკ კაინარჯის საზავო ხელშეკრულების დადებამდე ოსმალეთზე იყვნენ დამოკიდებული, თუმცა რუსეთ-ოსმალეთის ომების დროს რუსეთის ინტერესების სფეროში მოექცნენ. რუსებს სურდათ საქართველო ოსმალეთის წინააღმდეგ პლაცდარმად გამოეყენებინათ. 1747 წლიდან ირანის ხელისუფლებაში ყაჯარების მოსვლის შემდეგ ირანმაც დაიწყო საქართველოს საკითხით დაინტერესება. ყველაფერ ამის მიუხედავად ქურუკ კაინარჯის ხელშეკრულებით დასავლეთ საქართველოში ოსმალური მმართველობა არ დასრულებულა. რუსებმა ამ ხელშეკრულებით ცნეს დასავლეთ საქართველოში ოსმალეთის მმართველობა და დაპყრობილი ტერიტორიები დააბრუნეს. რუსების დაპირებით უკეთესი პირობების მომლოდინე ქართველებმა კი მხოლოდ ტყვეთა სყიდვის წესიდან გათავისუფლდნენ.⁷⁸ ხელშეკრულების 23-ე მუხლის ბოლო აბზაცში ნათქვამია, რომ ქართველები უმაღლესი პორტას ქვეშევრდომები არიან და რუსეთს არ აქვს უფლება მათ საქმეებში ჩარევის და მათზე თავდასხმის უფლება.⁷⁹

XIX საუკუნის დასაწყისიდან მოყოლებული დაიწყო საქართველოს რუსეთის მმართველობის ქვეშ შესვლის პროცესი. ირანის მმართველის ყაჯარი აღა-მაჰმად შაჰის მიერ თბილისის გადანვისა და განადგურების შემდეგ რუსეთის იმპერატორი პავლე I, 1783 წლის ტრაქტატის ძალით დაეხმარა საქართველოს და 1801 წელს იგი რუსეთის ერთერთ გუბერნიად გამოაცხა-

75 - შ. Altundağ, “Osmanlı İdaresi ve Gürcüler”, s. 322.

76 - BOA, Mühimme Zeyli 13, s. 22/101.

77 - BOA, A. RSK d. 1572, s. 92-93.

78 - M. Bala, “Gürcistan”, s. 843; S. M. Bilge, Osmanlı Çağında Kafkasya, s. 262.

79 - შ. Altundağ, “Osmanlı İdaresi ve Gürcüler”, s. 322.

და. პავლე I-ის ასეთ მოქმედებას ხელი შეუწყო ოსმალეთთან 1798 წლის 23 დეკემბერს გაფორმებულმა ხელშეკრულებამ, რომლის ძალითაც სუსტდებოდა ოსმალეთის პოზიციები სამხრეთ კავკასიაში. ამგვარად დაწყებული საქართველოს ანექსია რუსეთმა 1810 წელს იმერეთის სამეფოს, შემდგომ წლებში კი დანარჩენი ქართული სამედიქოების გაუქმებით და ანექსიით გააგრძელა. რუსებმა ქართული სამთავროებიდან ყველაზე ბოლოს სვანეთი დაიპყრეს 1856 წელს. 1864 წელს ჩერქეზების ბოლო წინააღმდეგობის გატეხვის შემდეგ აფხაზეთშიც შევიდა რუსული მმართველობა. თანაც ამ ოპერაციის დროს მიღებული უპირატესობა რუსებმა შემდეგში ართვინის, არტაანის და ყარსის ხელში ჩასაგდებად გამოიყენეს. ამგვარად რუსეთი, ოსმალეთისა და ირანის წინააღმდეგ ძლიერი პლაცდარმის მფლობელი გახდა.⁸⁰ რუსეთის მიერ საქართველოს ანექსიას ქართველი მედიქები ეწინააღმდეგებოდნენ და ამ ამ თემაზე ოსმალეთის ცენტრალურ ხელისუფლებას წერილობითი თხოვნები გაუგზავნეს.⁸¹

დასკვნა

იმ გარემოებამ, რომ შუა საუკუნეებში კავკასიის რეგიონში წარმოშობილმა ცენტრალიზებული ავტორიტარული ძალის პოლიტიკურმა წარმონაქმნმა ვერ მოახერხა არსებობის შენარჩუნება, გამოიწვია პატარა სამთავროების და სამეფოების წარმოშობა და ამ წარმონაქმნების რეგიონის უფრო დიდ ძალაზე დამოკიდებულება. IX საუკუნეში დაარსებული იბერიის სამეფო, XI საუკუნის დასაწყისში აფხაზეთის და საქართველოს სამეფოებად გაიყო. XI საუკუნიდან XV საუკუნემდე საქართველოს სამეფოზე საუბრისას უნდა აღვნიშნოთ, რომ ამ სამეფოს ეროვნული და პოლიტიკური ერთიანობის დარღვევის გამო აღმოსავლეთ და ცენტრალურ კავკასიაში ყოველთვის არსებობდა პატარა სამთავროები. სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიაში იმერეთის ტერიტორიაზე დამოუკიდებელი ერთეულების წარმოშობისთვის ხელშემწყობმა ძალებმა, მოგვიანებით სამეგრელო და გურია შექმნეს, ხოლო უფრო ჩრდილოეთით აფხაზეთი გააძლიერეს.

სტამბოლის დაპყრობის შემდეგ ოსმალეთმა სამხრეთ-დასავლეთი კავკასიის მიმართ ინტერესი გამოიჩინა და რეგიონის სამთავროები აიძულა ხარკი გადაეხადათ. 1555 წლის შემდეგ კი რეგიონზე პრეტენზია განაცხადა

80 - M. Bala, "Gürcistan", s. 843; Dadash Mutallimov, "Hanlıklar Döneminde Kuzey Azerbaycan'ın Osmanlı ile Siyasi İlişkileri", U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 8/2, (2015), s. 171; W. Barthold, "Abazalar", İslâm Ansiklopedisi, C. I, MEGSB yay., İstanbul, s. 7.

81 - am dokumentebisTvis ixileT: Ş. Altundağ, "Osmanlı İdaresi ve Gürcüler", s. 322-325.

და აქ თავისი მმართველობა ოფიციალურად დაამყარა. იმის გამო, რომ კავკასიის რეგიონით სეფიანებიც ინტერესდებოდნენ, რეგიონის რამდენიმე მნიშვნელოვანი ცენტრი ოსმალებსა და სეფიანებს შორის მუდმივად ბრძოლის ველს წარმოადგენდა. 1578-1590 წლების ირან-ოსმალეთის ომების დროს და მის შემდგომ პერიოდში ოსმალეთის სახელმწიფომ კავკასიაში ბევრი ვილაიეთი დააარსა და მიზნად დაისახა რეგიონში არსებული ბევრი პრობლემის მოგვარება.

1555 წლის ამასიის ხელშეკრულების შემდეგ ადმინისტრაციული დაყოფით ჩამოყალიბებული რეგიონების სამეგრელოს, იმერეთის, გურიის და აფხაზეთის ხელმძღვანელებს მელიქი, მათ დაქვემდებარებაში არსებულ ტერიტორიებს კი სამელიქოები ეწოდათ. ოსმალეთის სახელმწიფოში სამელიქოები იურთლუქ-ოჯაქლიქის სტატუსს ფლობდნენ.

გურიის, იმერეთის, სამეგრელოს და აფხაზეთის სამელიქოები სახელმწიფოს ძირითადი ადმინისტრაციული პრინციპების და შავიზღვისპირეთის პოლიტიკის ფარგლებში იქნა ჩამოყალიბებული, მმართველობა ადგილობრივი დინასტიის წარმომადგენლებს დაუტოვეს. თუმცა როგორც მსგავს ადმინისტრაციულ ერთეულებში, ადმინისტრაციული და ქონებრივი თვალსაზრისით ისინი ცენტრალური ხელისუფლების კონტროლის გარეშე არ დაუტოვებიათ.

ლიტერატურა

1. პრეზიდენტის სახელმწიფო არქივი/ოსმალური არქივი (BOA)

a- Bâb-ı Asafî Ruus Kalemi Defterleri (A. RSK d.)

No: 1473, 1551, 1572

b- Kâmil Kepeci Tasnifi

No: 248, 262, 266, 523 Mükerrer

c- Mühimme Defterleri (MD)

No: 3, 5, 22, 23, 25, 30, 32

d. Mühimme Zeyli

No: 13

e- Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)

No: 563

2. წყაროები

ALAADDİN ATA MELİK CÜVEYNÎ, Tarih-i Cihan Güşa, Çeviren: Mürsel Öztürk, TTK yay., Ankara, 2013.

Dede Korkut Kitabı I, Hazırlayan: Muharrem Ergin, TDK yay., 2. Baskı, Ankara 1989.

DUKAS, Bizans Tarihi, Çeviren: VI. Mirmiroğlu, İstanbul Fethi Derneği İstanbul Enstitüsü yay., İstanbul, 1956.

EVLİYÂ ÇELEBÎ, Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit, Hazırlayanlar: Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, C. 2, 2. Kitap, 2. baskı, YKY, İstanbul, Ocak 2008.

EVLİYÂ ÇELEBÎ, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul, Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, YKY, 1. Kitap, 1. Cilt, 5. Baskı, İstanbul, Ocak 2008.

EBÛ ABDULLAH MUHAMMED İBN BATTÛTA TANCÎ, İbn Battûta Seyahatnâmesi, C. I, Çeviri, İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, YKY, 2. Baskı, İstanbul, 2004.

KIVÂMÎ, Fetihnâme, Hazırlayan: Ceyhun Vedat Uygur, YKY, İstanbul, Ağustos 2007.

SCHILTBERGER, Johannes; Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)/Als Sklave im Osmanischen Reich und bei den Tataren: 1394-1427; Çeviren: Turgut Akpınar, İletişim yay., 3. Baskı, İstanbul, 1997.

SOLAK-ZÂDE MEHMED HEMDEMÎ ÇELEBÎ, Solak-zâde Tarihi, C. I, Kültür Bakanlığı yay., Birinci Baskı, Ankara, 1989.

TURSUN BEY, Târîh-i Ebû'l-Feth, Hazırlayan: A. Mertol Tulum, Baha Matbaası, İstanbul, 1977.

3. კვლევები

ALTUNDAĞ, Şinasi; “Osmanlı İdaresi ve Gürcüler”, IV. Türk Tarih Kongresi-Tebliğiler (10-14 Kasım 1948), Ankara, 1952, s. 317-325.

AYDIN, Bilgin-Rifat Günalan, “Ruus Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Teşkilatı ve Gelişimi”, Osmanlı Araştırmaları, İSAM yay., S. 38, İstanbul, 2011.

AYDIN, Mahir; “Faş Kalesi”, Osmanlı Araştırmaları VI, İstanbul, 1986, s. 67-138.

BARTHOLD, W.; “Abazalar”, İslâm Ansiklopedisi, C. I, MEGSB yay., İstanbul, s. 5-8.

BİLGE, Sadık Müfit; Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi), Kitabevi yay., 2. Baskı, İstanbul, 2015.

DURSUN, Davut; “Kafkasya-Fiziki ve Beşeri Coğrafya”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 24, İstanbul, 2001, s. 157-158.

KANGÛL, Havva; 16. Yüzyıl Son Çeyreğinde Osmanlı Devleti Gürcistan Eyaletinin İdari ve Nüfus Yapısı, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 2016.

KARAMANLI, Hüsamettin M.; “Gürcistan-Tarih”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 14, İstanbul, 1996, s. 311-313.

KILIÇ, Orhan; “Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 11, S. 1, Elazığ, 2001, s. 257-274.

KIRZIOĞLU, Fahrettin; Osmanlılar’ın Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590), TTK yay., Ankara, 1993.

KÜTÜKOĞLU, Bekir; Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri (1578-1612), İstanbul Fetih Cemiyeti yay., İstanbul, 1993.

METREVELI, Roin; The Golden Age-Georgia from the 11th Century to the First Quarter of the 13th Century, Artanuji Publishers, Tbilisi, 2010.

MİRZA BALA, “Gürcistan”, İslâm Ansiklopedisi, MEB yay., C. 4, s. 837-845.

MUTALLİMOV, Dadash; “Hanlıklar Döneminde Kuzey Azerbaycan’ın Osmanlı ile Siyasi İlişkileri”, U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 8/2, (2015), s. 155-177.

ÖZKAN, Selim Hilmi; “XVII. Yüzyılın Sonları ile XVIII. Yüzyılın Başlarında Osmanlı-Rus İlişkileri ve Karadeniz’in Güvenliği Meselesi”, Karadeniz Araştırmaları, S.14, (Yaz 2007), s. 47-62.

ÖZTÜRK, Mustafa; “Kafkasya’nın Tarihî Coğrafyası ve Stratejik Önemi”, Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 2003, s. 1-20.

SÜMER, Faruk; “Akkoyunlular”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 2, İstanbul, 1989.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; Osmanlı Tarihi, C. III, 2. Kısım, TTK yay., 2. Baskı, Ankara, 1977.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; Osmanlı Tarihi, C. IV, Kısım 2, 2. Baskı, TTK yay., Ankara, 1983.

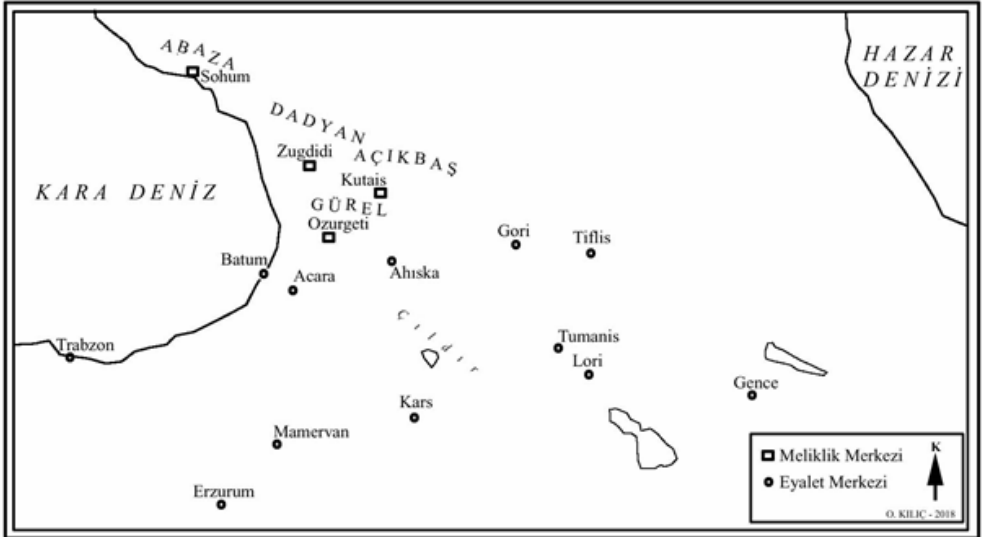
YÖRÜK, Doğan-Elvin Valiyev, “Güney Kafkasya’da Osmanlı Hâkimiyeti (1723-1735)”, SUTAD, S. 40, Güz 2016, s. 15-28.

YUVALI, Abdulkadir; “Gazan Han”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 13, İstanbul, 1996, s. 429-431.

დანართი-I

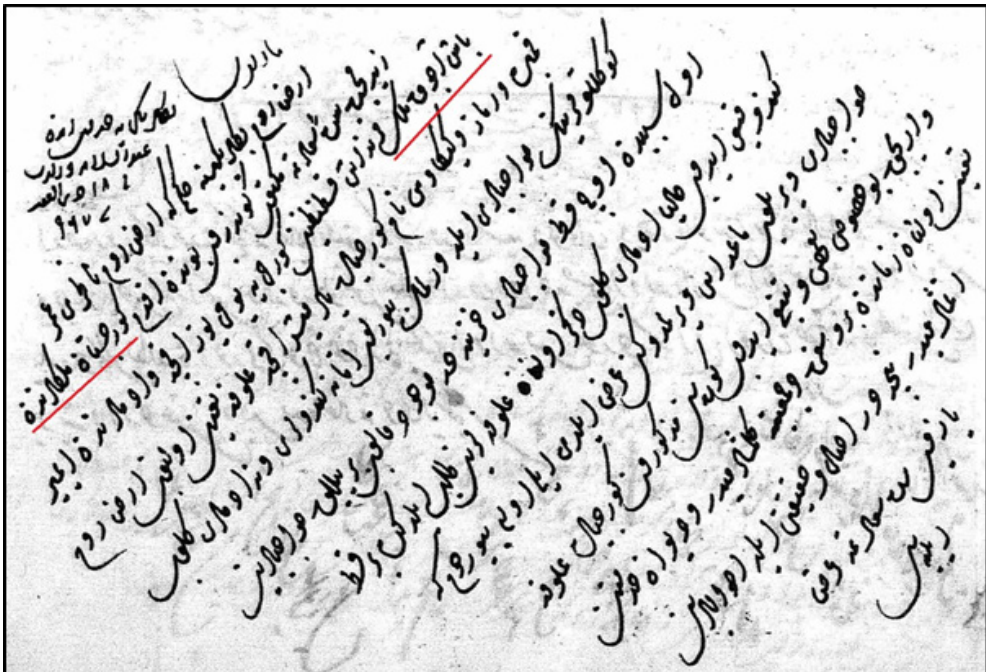
რეგიონის რუკა

სამხრეთ-დასავლეთი კავკასია და ჩრდილო-აღმოსავლეთი ანატოლია
(XVI საუკუნის ბოლო მეოთხედი)

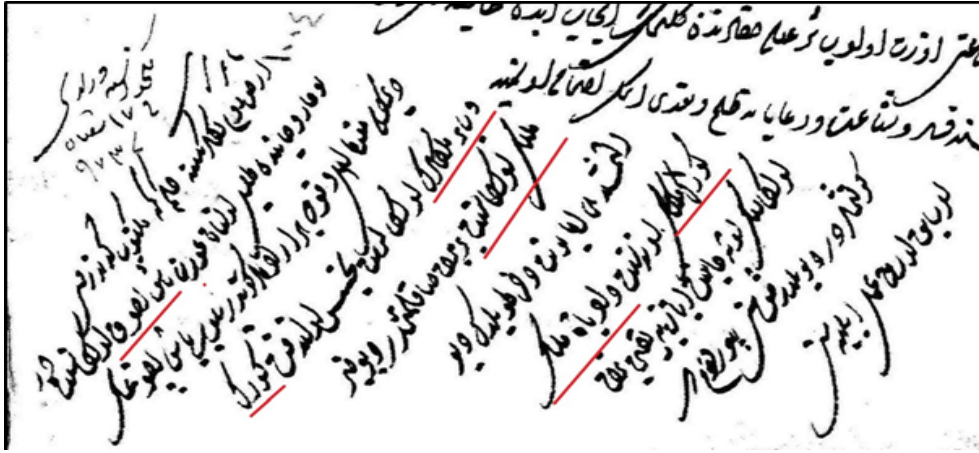
დანართი-II

იმერეთის მელიქი და საქართველოს მელიქები (BOA, MD 3, 478/1425)

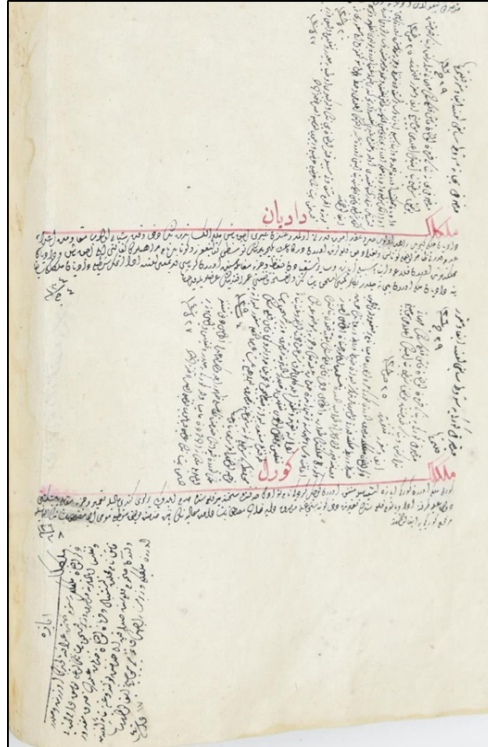
დანართი-III

იმერეთის და სხვა მელიქები, გურიის მელიქი, სამეგრელოს მელიქი
(BOA, MD 5, 277/1004)

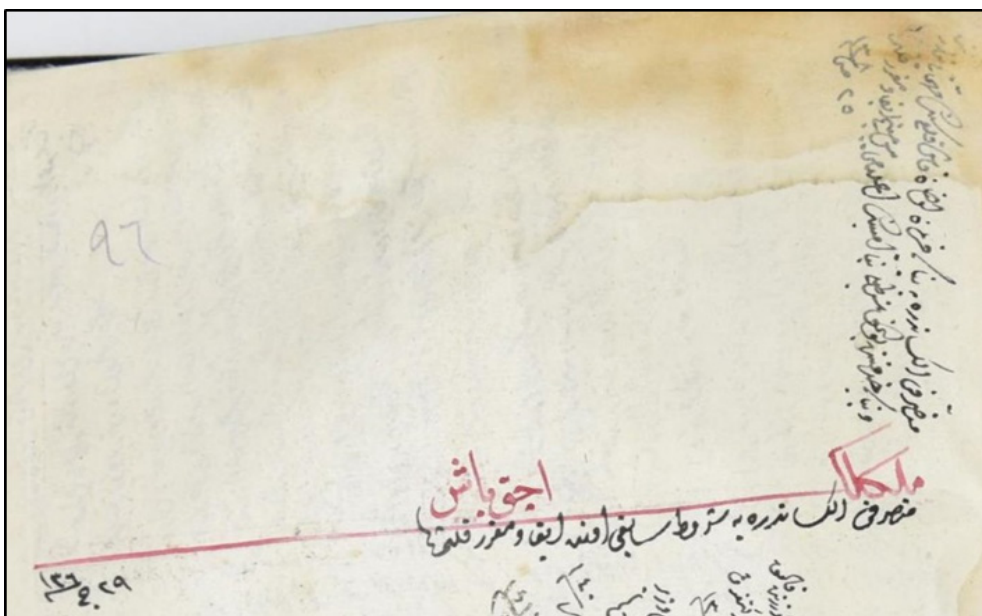
დანართი-IV

სამეგრელოს და გურიის მელიქების დანიშვნის დოკუმენტები
(BOA, Kâmil Kepeci No: 523 Mükerrer, s. 95)

დანართი-V

იმერეთის მელიქის დანიშვნის დოკუმენტი
(BOA, Kâmil Kepeci No: 523 Mükerrer, s. 95)

დიდი ღიახვის ხაობის 2008 წლის ავვისტოს ომის შედეგად ოსმალეთის სოფლები „ოსმალეთის“ პერიოდში

პროფესორი გიორგი სოსიაშვილი
გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი

მოკლა შინაარსი

XVIII საუკუნის 20-იან წლებში ოსმალთა ბატონობის დამყარებამ მნიშვნელოვანი ზიანი მიაყენა ქართული სახელმწიფოებრიობას, ქვეყნის ტრადიციულ სოციალურ-ეკონომიკურ წყობას. როგორც ცნობილია, ოსმალებმა თავიანთი პოლიტიკის აქტიური მხარდამჭერის – იესე ბატონიშვილის გარდაცვალების შემდეგ, 1727 წელს, ქართლი 6 ნაწილად დაყვეს. ზემო ქართლი, გივი ამილახვარს გადაეცა. ამილახვარი თავდაპირველად სასტიკ წინააღმდეგობას უწევდა ოსმალებს. ერთ-ერთ ბრძოლაში, რომელიც სამაჩაბლოში, გუფთასთან გაიმართა, მან სძლია კიდევ მტერს, მაგრამ მალე გივი ამილახვარსა და ოსმალების ხელისუფლებას შორის ურთიერთობა დათბა. ამას ადასტურებს თურქი ისტორიკოსი გურჯი ზადე, ასევე 1728 წელს შედგენილი რამდენიმე თურქული დოკუმენტი. ამ დოკუმენტებში გივი ამილახვარი იხსენიება, როგორც ოსმალების ხელისუფლების ერთგული ქართველი დიდგვაროვანი. შიდა ქართლის არაერთ სოფელთან ერთად ამილახვარს გადაეცა სოფელი ცხინვალიც, ასევე დიდი და პატარა ღიახვის ხეობებში არსებული ქართული სოფლები. ამას ადასტურებს „1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი“. ოსმალების მიერ შედგენილი ფისკალური დოკუმენტი, რომლის თანახმად, იმ დროის ცხინვალის მოსახლეობის საერთო რაოდენობა, 116 სახლს შეადგენდა. წყაროში მოხსენიებულია ასევე 205 კაცი. თურქულ დავთარში მოხსენიებული ტერმინი „სახლი“ კომლს აღნიშნავდა, ხოლო ტერმინი „კაცი“ XVIII საუკუნის აღწერებში გავრცელებულ ტერმინთან „თავი“-ს იდენტურია, ის ოჯახის უფროსის აღმნიშვნელად გამოიყენებოდა. XVIII საუკუნის I მესამედში ცხინვალში სულ 116 კომლს და ამ კომლებში გაერთიანებულ 205 ოჯახს უცხოვრია. თუ საშუალოდ ოჯახზე 7 სულს ვიანგარიშებთ, 1728 წელს ცხინვალში 1435 მოსახლე ყოფილა. ჩვენს ხელთ არსებული დოკუმენტებით ირკვევა, რომ ვიდრე ოსმალები გივი ამილახვარს დიდი ღიახვის ხეობაში არსებულ სოფლებს გადასცემდნენ, ოსმალური გადასახადებისაგან შევიწროებული მაჩაბლები იძულებული ხდებოდნენ ყმები გაეყიდათ. 1725 წლით დათარიღებული ერთ-ერთი დოკუმენტის თანახმად ლევან მაჩაბელმა იმის გამო, რომ ოსმალთაგან დაკისრებულ გადასახადს ველარ იხდიდა, კუთვნილი ყმა-

გლეხი გივი ამილახვარს მიჰყიდა. როგორც აღვნიშნეთ, ოსმალეთის ხელი-სოფლებამ გივი ამილახვარს ჩააბარა მაჩაბელთა სათავადოში არსებული სოფლებიც. „1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარში“ სამაჩაბლოს ყველა სოფელი წარმოდგენილი არ არის. ზოგიერთი გამოტოვილია, თუმცა უმეტესობა აღწერილია. დავთარში ჩამოთვლილია დიდი ლიახვის ხეობის შემდეგი სოფლები მაცხოვრებელთა მიხედვით: თიხრევი – 7 კომლი, 11 ოჯახი (სავარაუდოდ 77 სული), ტბეთი – 22 კომლი, 36 ოჯახი (სავარაუდოდ, 252 სული), რუსთავი – 11 კომლი, 18 ოჯახი (სავარაუდოდ 126 სული), მონასტერი – 19 კომლი, 29 ოჯახი (სავარაუდოდ, 203 სული), დამპალეთი – 13 კომლი, 18 ოჯახი (სავარაუდოდ, 126 სული), წარი (დავთარში, ჩვენი აზრით, დამახინჯებით წერია, მითითებული უნდა იყოს „ძარი“). – 15 კომლი, 29 ოჯახი (სავარაუდოდ, 203 სული), თამარაშენი – 42 კომლი, 70 ოჯახი (სავარაუდოდ, 490 სული), კეხვი – 11 კომლი, 24 ოჯახი (სავარაუდოდ, 168 სული), აჩაბეთი – 8 კომლი, 15 ოჯახი (სავარაუდოდ, 105 სული), ქურთა – 10 კომლი, 18 ოჯახი (სავარაუდოდ, 126 სული), სვერი – 8 კომლი, 19 ოჯახი (სავარაუდოდ, 133 სული, საბანმინდა – 5 კომლი, 8 ოჯახი (სავარაუდოდ, 56 სული), ხეთი – 2 კომლი, 4 ოჯახი (სავარაუდოდ, 28 სული). ჩალისუბანში (სავარაუდოდ, აქ უნდა იგულისხმებოდეს სოფელ ქემერტთან ახლოს არსებული ჭალის უბანი). 4 კომლი 5 ოჯახით. დავთარში დიდი ლიახვის ხეობაში ბევრი ისეთი სოფელი იხსენიება, რომელთა სახელწოდების დადგენა თურქული დოკუმენტის მიხედვით ძნელდება. ეს სოფლები შესაძლოა დავთრის შემდგენლებმა დამახინჯებით ჩაწერეს. მაგ. საბუთში იხსენიება სოფლები: ზარსეთი, ქუთახლისი, ზინჰხლისი, სოფელი ბარდიზი. როგორც აღინიშნა, ყველა ეს სოფელი მოხსენიებულია სამაჩაბლოს სოფლებთან ერთად, თუმცა მათი ლოკალიზება და სახელწოდების დადგენა ვერ ხერხდება. სავარაუდოდ, ეს სოფლები მეზობლად არსებულ სხვა შედარებით დიდ სოფლებს შეუერთდნენ, ან ამ სოფლების მაცხოვრებლები აიყარნენ და სხვაგან გადასახლდნენ. ჩი დავთრის შედგენის დროს დიდი ლიახვის ხეობებში მცხოვრები მოსახლეობა გადასახადს ნატურის სახით სოფლის მეურნეობის პროდუქტების მრავალ სახეობაზე იხდიდა. წარმოდგენილი იყო გადასახადები: ცხვარზე, ფუტკარზე, მარცვლეულზე და სხვ. სოფლები, რომელთა აღწერა და გადასახადები წარმოდგენილია ოსმალურ დოკუმენტში, დღეისათვის ოკუპირებულია. აღნიშნული სოფლების უმრავლესობა, სადაც უძველესი დროიდან უწყვეტად ცხოვრობდნენ ქართველები 1922 წლის 24 აპრილს ხელოვნურად შექმნილ ე. წ. „სამხრეთ ოსეთის ავტონომიურ ოლქს“ მიანერეს, ხოლო 2008 წლის აგვისტოს ომის დროს კი ოსმა სეპარატისტებმა რუსი ოკუპანტების დახმარებით ადგილობრივი მოსახლეობა აღნიშნული სოფლებიდან გამოაძევეს და ქართველთა საცხოვრებლები მინის პირისაგან აღგავეს.

საკვანძო სიტყვები: დიდი ლიახვი, საქართველო, ცხინვალი, ოკუპაცია.

2008 SAVAŞ SONRASINDA İŞGAL EDİLEN DİDİ LİAHVİ VADİSİ KÖYLERİNİN OSMANLI HAKİMİYETİ DÖNEMİNDEKİ DURUMU

Prof. Dr. Giorgi SOSİAŞVİLİ
Gori Devlet Eğitim Üniversitesi

ÖZET

XVIII.yüzyılın 20'li yıllarında Gürcistan'da kurulan Osmanlı Hakimiyeti, Gürcü devlet sistemi ile geleneksel tarım düzenini önemli ziyana uğrattı. Bilindiği gibi, Osmanlılar, siyasetlerini destekleyen İese Batonişvili'nin vefatından sonra 1727 yılında Kartli bölgesini altıya böldüler ve Zemo Kartli'yi Givi Amilahvari'ye verdiler. Amilahvari ilk başta Osmanlılara karşı sert davranıyordu.Samaçablo'da, Kendisi bir ara Gupta köyü yakınlarında düşmana karşı yapılan savaşta galip çıktı. Ancak, çok sürmeden Givi Amilahvari ile Osmanlı idarecilerinin arası yumuşadı. Türk tarihçisi olan Gürcü Zade'nin yazılarında ve 1728'de kaleme alınan bir kaç Türkçe belgeden oluşan bu durum açıkça belli olmaktadır. Bu kaynaklarda Givi Amilahvari Osmanlı idaresinin sadık bir Gürcü asilzadesi olarak anılmıştır. Givi Amilahvari'ye Şida Kartli'nin çoğu köyleri ile birlikte Tskhinvali köyü ve Didi ile Patara Liahvi vadisinde bulunan Gürcü köyleri verildi. Bu durum 1728'de Osmanlılar tarafından tutulan `Defteri Mufassal Vilayati Tiflis'te~ belgelenmiştir. Bu deftere göre, o zaman Tskhinvali'de 116 aile ve 205 kişi yaşıyordu.Daha sonraki belgelerden ise aile üyelerinin ortalama sayısının öğrenilmesi mümkündür. 1804'te kaleme alınan ve Batı Gürcistan nüfusunu anlatan bir belgeye göre bir aile başına 5 erkeğin var olduğu hesap edilmiştir. Abhazya nüfusunu hesap ettiklerinde (XIX yy. başları) S. Kakabadze aile başına 8 erkeğin düşeceğini tahmin ediyordu. V. Caoşvili'yegöre, 1832 tarihinde sahaya çıkmadan yapılan nüfus sayımına göre Gori İlçesi'nde erkeklerin sayısı 4,11 kişiden oluşuyordu. Dağlık ve ovalıkta yaşayan nüfusu karşılaştırdığımızda XVIII. yy. son çeyreği ile XIX. yy. başlarında Doğu Gürcistan'ın ovalık bölgelerinde aile başına 4,01 erkek, Doğu Gürcistan'ın Kuzeydeki dağlık bölgelerinde ise aile başına 3,64 erkek düşüyordu. Bu veriler hakkında V. Caoşvili `Bu verileri Gürcistan'ın XIX. yy. 30'lu yıllarının demografik bir göstergesi olarak kabul edebiliriz. Ancak, yarım asırdan önce, daha doğrusu 1770'li yıllarında bir aile fertlerinin ortalama sayısının daha fazla olması gerekiyordu~. Türkçe yazılan defterde adı geçen `Hane~ aile anlamına gelmektedir. `Erkek~ terimi ise XVIII. yy. 30'lu yıllarında kullanılan `Baş~ terimi ile aynı anlama gelir

ve aile reisi anlamında kullanılırdı. XVIII. yy. 30'lu yıllarında Tskhinvali'de 116 hane ve bu hanede ise 205 aile oturuyordu. Her aile başına 7 fertten hesap edersek 1728'de Tskhinvali'de 1435 kişinin yaşadığı ortaya çıkmaktadır. Elimizde var olan belgeye göre Osmanlılar tarafından Givi Amilahvari'ye Didi Liahvi vadisi köylerini verinceye kadar Osmanlı vergilerinden sıkışan Maçabeli'ler köylülere satmak zorunda kalmışlardı. 172 tarihli bir belgeye göre, Levan Maçabeli Osmanlıların vergilerini ödeyemediği için kendine ait reyalarını (kulaklarını) Givi Amilahvari'ye sattı. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, Osmanlı İdaresi Samaçablo'da var olan köyleri Givi Amilahvari'ye verdi. 1728 yılında tutulan 'Defteri Mufassal Vilayeti Tiflis'te~ Samaçablo'nun bütün köyleri mevcut değil. Bazısından hiç bahsedilmemiştir. Ancak, çoğu köyü kayıda geçirilmiştir. Defterde Didi Liahvi vadisi köyleri sakinlerine göre şöyle belirtilmiştir: Tihrevi _ 7 hane (11 aile, tahminen 77 kişi), Tbeti _ 22 hane (36 aile, tahminen 252 kişi), Rustavi _ 11 hane (18 aile, tahminen 126 kişi), Monasteri _ 19 hane (29 aile, tahminen 2033 kişi), Dampaleti _ 13 hane (18 aile, yaklaşık 126 kişi), Tsari (Bize göre Defterde köyün adı yanlışlıkla geçiyor 'Nari~ olması gerek) _ 15 hane (29 aile, yaklaşık 203 kişi), Tamaraşeni _ 42 hane (70 aile, yaklaşık 490 kişi), Kehvi _ 11 hane (24 aile, yaklaşık 168 kişi), Açabeti _ 8 hane (15 aile, yaklaşık 105 kişi), Kurta _ 10 hane (18 aile, yaklaşık 126 kişi), Sveri _ 8 hane (19 aile, yaklaşık 133 kişi), Sabatsminda _ 5 hane (8 aile, yaklaşık 56 kişi), Heiti _ 2 hane (4 aile, yaklaşık 28 kişi). Defterde adı geçen Didi Liahvi vadisinde bulunan çoğu köylerin adı zor anlaşılır. Defteri tutan kişiler bu köylerin adlarını yanlışlıkla kaydedebildiler. Örn: Defterde Zarseti, Kutahlisi, Zinhlisi, CalisUbnisDasahleba, Bardizi gibi köylerin adı geçiyor. Bütün bu köylerin adları Samaçablo köyleri ile birlikte geçiyor. Ancak, günümüzde onların bulunduğu yerleri ile doğru olan isimlerin tespiti zordur. Tahmin edildiği kadarıyla, bu köyler büyük komşu köylerle birleştiler veya sakinleri başka köylere taşındılar ve köyler boşaldı. (Zarseti'de 5 hane ve 14 aile, Kutahlis'de 3 hane ve 4 aile, Çalisubani'de 4 hane ve 5 aile, Bardiz'de 2 hane ve 3 aile) oturuyordu. Defter tutulduğu zaman Didi Liahvi vadisi köyleri vergilerinin çoğunu doğal vergi olarak ödüyorlardı. Osmanlı Defterin'de adı geçen ve vergiye tabi tutulan köyler halihazırda işgal altındadır. Eski dönemden itibaren bu köylerin sakinleri olan Gürcüler 24 Nisan 1922'de suni bir tarzda teşkil edilen sözde 'Güney Osetya Özerk Bölgesi'ne~ dahil edildi. 2008 Ağustos savaşından sonra ise Osetin ayrılıkçıları Rus işgalcilerin desteğini alarak yerli ahaliyi adı geçen köylerden ihraç edip Gürcülerin yaşadığı evleri yerle bir ettiler.

Anahtar Kelimeler: Didi Liahvi Liahvi, Gürcistan, Tskhinvali, İşgal.

THE AUGUST WAR 2008 OCCUPIED VILLAGES OF THE DIDI (BIG) LIAKHVI GORG IN THE PERIOD OF OTTOMAN RULE (OSMALOBA)

Prof. Dr. Giorgi SOSIASHVILI
Gori State Teaching University

ABSTRACT

In the 20s of the XVIII century the establishment of Ottoman rule caused significant damage to the Georgian state, traditional economic and social system of the country. It is known, that in 1727, after the death of Iese Batonishvili, the ardent supporter of Ottoman's policy, Kartli was divided into six parts. Zemo (Upper) Kartli was given to Givi Amilakhvari. Originally, Amilakhvari severely resisted the Ottomans. In one of the battles, which was held in Samachablo, near Gupta, he defeated the enemy, but very soon, the relationship between Givi Amilakhvari and the Ottomans got better. It is proved by the Turkish historian Gurji Zade, and also some Turkish documents of 1728. In the mentioned documents, Givi Amilakhvari is mentioned as a Georgian Nobleman loyal to the Ottoman government. Together with many other Shida Kartli villages, the village of Tskhinvali was also given to Amilakhvari, also Georgian villages located in Didi and Patara Liakhvi Gorges. It is proved by the 1728 Great Defter of Tbilisi Vilayet. According to the fiscal document, made by the Ottomans, the population of Tskhinvali made up 116 households. The 205 people are also mentioned in the source. The term 'house' in Turkish Book meant a household, and the term 'man' is identical to the term 'head', common in the documents of the XVIII century, it meant the Head of the family. In the first third of the XVIII century there were 116 households in Tskhinvali and 205 families lived there. If we consider 7 people per family, it means there were 1435 inhabitants in Tskhinvali in 1728. According to the documents at hand, it is revealed that before the Ottomans gave Givi Amilakhvari the villages of Didi Liakhvi Gorge, the Machabeli, who were oppressed by the Ottoman's taxes, were forced to sold their slaves. According to the document, dated back 1725, Levan Machabeli was not able to pay the tax, imposed by the Ottomans, and sold his own slaves to Amilakhvari. As we noted, the Ottoman government gave Givi Amilakhvari the villages of the Machabeli. If, we calculate on average the number of people at 7 per household, we get the total number of 1436 inhabitants in Tskhinvali. As according to the document at hand, it became vivid that prior the Ottomans gave the territories to Givi Amilakhvari, the previous rulers of the region,

Machabeli house had used to sell the serfs due to the unexpectedly high taxes on behalf of the Ottomans. As according to the source of 1725, we read that Levan Machabeli sold his serfs to Givi Amilakhvari, because he could not cope with the Ottoman taxes. As we mentioned earlier, Givi Amilakhvari had been given lands in Machabeli owned territories too. In the 1728 Great Defter of Tbilisi Vilayet~ not all the villages of Samachablo are presented. Some of them are missed, but the majority is described. The following villages of Didi Liakhvi Gorge are listed according to their population: Tikhrevi _ 7 households, 11 families (supposedly, 77 people), Tbeti _ 22 households, 36 families (supposedly, 252 people), Rustavi _ 11 households, 18 families (supposedly, 126 people), Monasteri _ 19 households, 29 families (supposedly, 203 people), Dampaleti _ 13 households, 18 families (supposedly, 126 people), Tsari (in our opinion, the name is given incorrectly in the Book, it should be `Nari~) _ 15 households, 29 families (supposedly, 203 people), Tamarasheni - 42 households, 70 families (supposedly, 490 people), Kekhvi _ 11 households, 24 families (supposedly, 168 people), Achabeti _ 8 households, 15 families (supposedly, 105 people), Kurta _ 10 households, 18 families (supposedly, 126 people), Sveri _ 8 households, 19 families (supposedly, 133 people), Sabatsminda - 5 households, 8 families (supposedly, 56 people), Kheiti _ 2 households, 4 families (supposedly, 28 people), Chalisubani (here, supposedly, the area of Chala near village Kemert is meant) _ 4 households, 5 families. According to the Turkish document, it is difficult to define the names of some villages of the Didi Liakhvi Gorge. It is possible that the compilers of the Book wrote them incorrectly. For example, the following villages are mentioned in the Book: Zarseti, Kutakhlisi. Zinhkhlisi, the settlement of Chala District and the village Bardizi. As it was noted, all these villages were mentioned together with Samachablo villages, though it is impossible to define their localization and names. It is possible that these villages merged with other much bigger villages that were close to them, or it is possible that the inhabitants of these villages moved to live to another place.

As it was noted, all these villages were mentioned together with Samachablo villages, though it is impossible to define their localization and names. It is possible that these villages merged with other much bigger villages that were close to them, or it is possible that the inhabitants of these villages moved to live to another place. (Zarseti _ 5 households with 14 families, Kutakhlisi _ 3 households with 7 families, Zinhkhlisi - 4 families, Chalisubani _ 4 households with 5 families, Bardizi _ 2 households with 3 families). When compiling the Defter, the population of Didi Liakhvi Gorge paid taxes with agricultural products. The taxes were on sheep, bees, grains etc. It is noteworthy, that according to the Defter no acting churches are mentioned in the villages of Didi and Patara Liakhvi Gorges. Currently, the de-

scribed villages with the taxes presented in the Ottomans documents, are occupied. The majority of the mentioned villages, where the Georgians permanently live from the ancient times, were ascribed to the so-called `Autonomous District of South Ossetia~, which was artificially created on April 24, 1922, and in the August war of 2008, Ossetian separatists with the help of Russian occupants drove out local residents from the mentioned villages and leveled Georgian settlements to the ground.

Keywords: Didi Liakhvi Liakhvi, Georgia, Tskhinvali, Occupation.

ოსმალთა ბატონობის დამყარებამ XVIII საუკუნის 20-იან წლებში ქართული სახელმწიფოებრიობა მნიშვნელოვნად დააზარალა. „ოსმალთა“ მკვეთრად გააუარესა ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურული მდგომარეობა. ოსმალეთის ხელისუფლებამ თავიანთი პოლიტიკის აქტიური მხარდამჭერის – იესე ბატონიშვილის გარდაცვალების შემდეგ, 1727 წელს, ქართლი 6 ნაწილად დაყო, რომელთაგან ერთ-ერთი – ზემო ქართლი, გივი ამილახვარს გადასცა. ამილახვარი თავდაპირველად ოსმალეთის წინააღმდეგ გამოდიოდა, მაგრამ მალე იძულებული გახდა უკან დაეხია და მოლაპარაკებაზე წასულიყო¹. მცირე ხანში გივი ამილახვარი ოსმალეთის ხელისუფლებისთვის ერთ-ერთი ყველაზე ერთგული მოკავშირე გახდა.² გივი ამილახვარს, რომ ოსმალთაგან ზემო ქართლი გადაეცა, ამას ვახუშტი ბატონიშვილიც ადასტურებს.³

ვახუშტის ცნობით: „მაშინ ისაყ ფაშამ განჰყო ქართლი. სომხით – საბარათიანო მისცა ერასტი ყაფლანიშვილს, მცხეთას ზეითი ბაგრატ ციციშვილს, ზემო ქართლი გივი ამილახვარს, მუხრანი და საერისთაონი მათთავე მთავართა და ამათ მიერ მოიღებდა ხარკსა და სხუათა რაი იგი უგმდათ, არამედ შურითა ურთიერთა ქართველთა იყო უუფროსესნი ჭირნი და ართმიდიან და ძარცვიდიან ოსმალნი შესმენითა მათითა, კუალად უმეტესად ოხრებითა ტყვეობითა ლეკათათა.“⁴ ოსმალური დოკუმენტების თანახმად სულთანმა გივი ამილახვარს თბილისის სანჯაყი და გორის „ნაჰიეში“ არ-

¹ - დ. გვრიტიშვილი, ქართველი ხალხის ბრძოლის ისტორიიდან თურქი და სპარსი დამპყრობლების წინააღმდეგ XVIII ს. I ნახ. (გივი ამილახვარის აჯანყება), „მომომხილველი“, III, თბ., 1953, გვ. 110.

² - გურჯი ზადე, თბილისის დაპყრობის წიგნი, თურქული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლით გამოსცა ცისანა აბულაძემ, თბ., 1975, გვ. 36.

³ - ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 508.

⁴ - იქვე, გვ. 510..

სებული სოფლები უბოძა, მათ შორის ცხინვალიც.⁵ გივი ამილახვრის გავლენა არამარტო ცხინვალზე, არამედ სამაჩაბლოზეც ვრცელდებოდა. ამას ადასტურებს XVIII საუკუნის 20-იან წლებით დათარიღებული ერთი დოკუმენტი: „ბრძანება უსუფ-ფაშისა, მიწერილი დავით მაჩაბლისადმი“, სადაც ვკითხულობთ: „ვეზირი უსუფ-ფაშა გიბრძანებ მაჩაბელო დავით! შენი და შენის ბიძაშვილის ფარსადანის სახლ-კარი, მამულები თეიმურაზს (საუბარია თეიმურაზ მაჩაბელზე – გ.ს.) სჭერია, ცოტა რამ თეთრიც მოუცია. ის გლეხები დაუყიდნია, ამდენი ხანი უჭამია. ის თეთრი რომ სამს იმდენად შექმნილა რას გემართლება. სადაც შენი მამული იყოს, ყველა შენთვის გვიბოძებია... ამილახორო ბატონო გივი, ქრცხინვალის მოხელეებო, ეს მამულები, რაც ამათ სამკვიდრო იყოს, დააჭერინე, ნურავის შეაცვილებთ.“⁶ როგორც დოკუმენტიდან ჩანს, გივი ამილახვარს, მაჩაბელთა ფეოდალურ სახლზე გარკვეული ზედამხედველობა ჰქონდა დაკისრებული, მას სამამულო დავების გადანყვეტაც შეეძლო. ოსმალებმა ქვეყანას სხვადასხვა სახის გადასახადები შეანერეს. დაბეგრეს მაჩაბელთა სათავადოში შემავალი სოფლებიც. ამ გადასახადების აკრეფაზე პასუხისმგებლობა ადგილობრივ ფეოდალებს ეკისრებოდათ. ისინი იძულებულები ხდებოდნენ საგადასახადო დავალიანების გამო ზოგჯერ ყმებიც გაეყიდათ. ამას ადასტურებს 1725 წლით დათარიღებული დოკუმენტი, რომლის თანახმადაც ლევან მაჩაბელმა თავისი მკვიდრი გლეხი, გივი ამილახვარს მიჰყიდა: „დაგვეჭირა და სათათროს სათხოვარისაგან დიად ძალი დაგვადგა და მოგყიდეთ ჩვენი მკვიდრი ყმა, ჩემს ბარათში ნარგები და ბარათიც თქვენ მოგართვით ნაკულთას ოვსი ნარიკაშვილი ვეფხიას საკვამლო მთასა და ბარში, რაც ალაგი ჰქონდეს და დიცს, რაც მამული აქუს.“⁷ გივი ამილახვარმა საკუთარი პოზიციების განსამტკიცებლად სამეფო ხელისუფლების, კერძოდ, ერეკლე II-ის (კახთა მეფის) წინააღმდეგ ოსმალების გამოყენება სცადა. იგი მაჩაბელთა სათავადოში არსებულ აჩაბეთის ციხესთან ერეკლე II-ს თავს დაესხა, თუმცა დამარცხდა და უკან დაიხია. ამის შესახებ პაპუნა ორბელიანი წერს: „წამოვიდა ამილახორი, კახთ ბატონს თავს დასხმას უპირებდა.

⁵ - ნ. შენგელია, XV-XIX საუკუნეების საქართველოს ისტორიის ოსმალური წყაროები, თბ., 1974, გვ. 222; ს. ჯიქია, ერთი თურქული საბუთი ცხინვალის შესახებ, თსუ შრომები, ტ. 116, 1965, გვ. 243-246. გ. სოსიაშვილი, თურქული წყაროები ორი ქართული ქალაქის (ცხინვალი და ახალგორი) შესახებ, საერთაშორისო სიმპოზიუმი ქართულ-თურქული ურთიერთობები, წყაროები ქართულ-თურქული ურთიერთობების შესახებ, 2018, გვ. 75.

⁶ - დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, ნ. ბერძენიშვილის რედ. ტ. I, თბ., 1940, გვ. 201, №280.

⁷ - იქვე, გვ. 215-216.

მიუვიდა კახ ბატონს, ეს ამბავი, იწყინა დიდად და მაშინვე წამობრძანდა ერეკლე ბატონიშვილი, კახთა ჯარით. მივიდნენ, მიადგნენ აჩაბეთის ციხესა, ნებით არ დამორჩილდნენ, დაიქვეითეს კახთა და თუშთა, რაც პირაქეთ ლეკნი დამორჩილებოდნენ, ამათი ჯარიც თან ახლდა. გარდაუცვივდნენ ციხეში, აიღეს ციხე, იავარჰყვეს საქონელი. ამა ამბავში მოვიდა ამილახორი გივი ურუმის ჯარით და გარს შემოადგა ბატონიშვილს. გამოვიდნენ კახნი, დაუშინეს ერთმანეთსა, რომ თოფის ხმისგან ყურთა სმენა აღარ იყო, სძლიეს კახთა, გააქციეს ურუმნი...“⁸ ოსმალთა ბატონობას ქართლის სხვადასხვა ნაწილში აჯანყებები მოჰყვა. აჯანყდა ქსნისა და არაგვის საერისთავოებში, აგრეთვე, სამაჩაბლოში მცხოვრები მოსახლეობა. მაჩაბელთა ფეოდალური სახლიდან ოსმალებთან შეურიგებლობით განსაკუთრებით თეიმურაზ მაჩაბელი გამოირჩეოდა. ვახუშტის ცნობით: „ხოლო მაჩაბელი თეიმურაზ არა ერჩდა ამილახორს და სწყევტდა ოსმალთ, სადა ვის მოიხელთდის.“⁹ ოსმალებს მედგარ წინააღმდეგობას უწევდა ქსნის ერისთავი შანშეც. ოსმალებმა აჯანყებული ფეოდალების დასჯა გივი ამილახვარს დაავალეს. ამილახვარმა ჯერ ქსნის საერისთავო მოარბია, შემდეგ კი სამაჩაბლოში შეიჭრა. თეიმურაზ მაჩაბელი ოჯახთან ერთად რაჭაში გაიხიზნა: „ხოლო ამილახორმან წარმოიყვანა მაჰმად – ყულიხანი თურთ ოსმალთა სპანი და დაესხა მაჩაბელს მუგუთს, შემუსრეს ციხე სვერისა, რომელი აღაშენა თეიმურაზ მაჩაბელმან, გარმა მუგუთს მოსრნეს მრავალნი ოსმალნი. შემდგომად მისჭირდა და განივლტო მაჩაბელი და მივიდა რაჭას ცოლშვილითა.“¹⁰ ეს ლაშქრობა, როგორც ერთ-ერთი წყარო გვაუწყებს, 1729 წელს უნდა მომხდარიყო.¹¹ ბრძოლა ოსმალთა ბატონობის წინააღმდეგ შიდა ქართლში კვლავ გრძელდებოდა. მაჩაბლები და ქსნის ერისთავები დანებებას არ აპირებდნენ. 1731 წელს, სეხნია ჩხეიძის ცნობით, თეიმურაზ II-მ, რომელიც ოსმალეთის ხელისუფლების მითითებით მოქმედებდა, ქართველ-ოსმალთა ჯარით დიდი და პატარა ლიახვის ხეობები დალაშქრა.¹² სამაჩაბლოში ოსმალების საწინააღმდეგო გამოსვლები მაინც არ შეწყდა.¹³

როგორც აღვნიშნეთ, ოსმალეთის ხელისუფლებამ გივი ამილახვარს ჩააბარა მაჩაბელთა სათავადოში არსებული დიდი ლიახვის ხეობაც. ამის

⁸ - პაპუნა ორბელიანი, ამბავნი ქართლისანი, თბ., 1981, გვ. 72-73.

⁹ - ვახუშტი, აღწერა... ქართლის ცხოვრება ტ. IV, გვ. 510.

¹⁰ - იქვე, გვ. 511.

¹¹ - საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, ა. იოსელიანის რედ. თბ., 1980, გვ. 61..

¹² - ქართლის ცხოვრება, ტ. II, სპბ., 1854, გვ. 335; ვახუშტი, აღწერა..., ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, თბ., გვ. 511;

¹³ - გ. სოსიაშვილი, სამაჩაბლო “ოსმალთა” პერიოდში, გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი, ქართულ-თურქული სამეცნიერო კონფერენცია, 12-13 დეკემბერი, კონფერენციის მასალები, გორი, 2015, გვ. 53.

შესახებ ძალზე საინტერესო ინფორმაციას გვანვდის „1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი.“ დავთარში მაჩაბელთა კუთვნილი სოფლებიც იხსენიება. თურქულ დოკუმენტში სამაჩაბლოს ყველა სოფელი წარმოდგენილი არ არის. ზოგიერთი გამოტოვლია, თუმცა უმეტესობა აღწერილი იყო და გადასახადებიც დაკისრებული ჰქონდათ. დავთარში დიდი ლიახვის სოფლების ჩამონათვალში რამდენიმე ისეთი სოფელი გვხვდება, რომელთა ნამდვილი სახელწოდების დადგენა ძნელდება. ეს სოფლები, სავარაუდოდ, დავთრის შემდგენლებმა დამახინჯებით ჩაწერეს. მაგ. საბუთში იხსენიება სოფლები: ზარსეთი, ქუთახლისი, ზინჰხლისი, ბარდიზი.¹⁴ ყველა ეს სოფელი დიდი ლიახვის ხეობის სოფლებთან ერთად არის მოხსენიებული, თუმცა მათი ლოკალიზება და ზუსტი სახელწოდების დადგენა ვერ ხერხდება. არ არის გამორიცხული, რომ ზემოთ ნახსენები გაურკვეველი სახელწოდების სოფლები ყველა მცირე კომლიანი იყო და შემდეგ ნასოფლარად იქცა. „1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდ დავთარში“ დიდი ლიახვის არაერთი სოფელია აღწერილი. მათ შორის: თიხრევი, ტბეთი, რუსთავი, მონასტერი, დამპალეთი, წარი (სავარაუდოდ უნდა იყოს ძარი), ცხინვალი*, თამარაშენი, კეხვი, აჩაბეთი, ქურთა, სვერი, ქემერტი, საბანმინდა, ხეითი.¹⁵ თურქული დოკუმენტი მნიშვნელოვან ცნობებს შეიცავს: მოსახლეობის კომლთა და კომლებში გაერთიანებული ოჯახების რაოდენობის, მათი სამეურნეო საქმიანობის და დაკისრებული გადასახადების შესახებ. მოსახლეობა გადასახადს იხდიდა სოფლის მეურნეობის პროდუქტებით, როგორც იყო: ერბო, ქერი, ჭვავი, თივა და სხვ. გადასახადი დაწესებული იყო: ცხვარზე, ფუტკარზე, ღორზე. დოკუმენტში მოსახლეობაზე შეწერილი სხვა სახის გადასახადებიც გვხვდება. მაგ.: ბედიჰავას გადასახადი, ჯურუმ ჯიბაიეთ, იავა ვე კაჩკუნ, ბეითალმალი, ამევე ხასე, მალი, გაიფ

14 - 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი, I, ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, გამოკვლევითა და ფაქსიმილევით გამოსაცემად მოამზადეს აკად. სერგი ჯიქიამ და პროფ. ნოდარ შენგელიამ, თბ., 2009, გვ. 364-366.

* თურქულ დავთარში აღწერილია სოფელი ცხინვალი, რომელიც ასევე ოსმალების სამსახურში მყოფ გივი ამილახვარს ეკუთვნოდა. ცხინვალი სამაჩაბლოში არ შედიოდა, თუმცა აქ მაჩაბლებს თავიანთი მამულები ჰქონდათ. იხ. გ. სოსიაშვილი, ცხინვალი 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთრის მიხედვით, წიგნში: შიდა ქართლის ისტორიის საკითხები, თბ., 2013, გვ. 42. საქართველოს ებრაელთა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის შრომები, ტ. I, გვ. 168; XVIII საუკუნის II ნახევარში ცხინვალიში ყმები ჰყავდა სამეფო ხელისუფლებას, აგრეთვე სხვადასხვა ფეოდალურ საგვარეულოებს. იხ. ა. თაბუაშვილი, ქალაქ ცხინვალისა და მისი მიმდებარე სოფლების აღწერის დავთრები (XVIII საუკუნის II ნახევარი) თბ., 2013, გვ. 55-61. მ. ცოტნიაშვილი, ცხინვალის ისტორია, ცხინვალი, 1986, გვ. 116.

15 - იქვე, გვ. 353-366.

მალი** მეფეყუდ. ბადიჰავას გადასახადში, ისტორიკოსთა ერთი ნაწილის შეხედულებით, შედიოდა სხვადასხვა სახის ჯარიმა: საქორწინო გადასახადი, მიწის თაფუ და სხვ. ხოლო მეორე ნაწილი თვლის, რომ ბადიჰავას გადასახადი დამნაშავეების ფულად ჯარიმას წარმოადგენდა.¹⁶ დავთარში მოხსენიებული სხვა გადასახადები, რომლებიც ოსმალური ტერმინოლოგიით არის წარმოდგენილი (მაგ.: ჯურუმ ჯიბაიეთ), იგი შესაძლებელია წვრილმან გადასახადს წარმოადგენდა და „ბადიჰავას„ გადასახადების ჯგუფში შედიოდა. საინტერესოა ასევე დავთარში სამაჩაბლოს სოფლებზე დაწესებულ ერთ-ერთი გადასახადის აღმნიშვნელი ტერმინი „მეფეყუდ“. როგორც ვ. გაბაშვილი განმარტავს: „ზოგიერთი გლეხი, მართალია, არ იყო მიწერილი სიფაჰიზე, მაგრამ ასეთად ჩანს უმინაწყო გლეხი, რომლის გადასახადელს, კერძოდ ბენაქს, მირის მოხელე („მეფეყუფჩე“) კრებდა.“¹⁷ ოსმალთა მოხელეების მიერ შედგენილი დოკუმენტის მიხედვით, სამაჩაბლოს სოფლებში სოფლის მეურნეობის არაერთი დარგი იყო განვითარებული. ცხვარზე, ერბოზე და ღორზე დაწესებული გადასახადები მესაქონლეობის განვითარებაზე მიუთითებს, რაც არა მარტო „თბილისის ვილაიეთის დავთრით“, არამედ უფრო გვიანდელი წყაროებითაც დასტურდება.¹⁸ სამაჩაბლოს სოფლებში განვითარებული იყო მინათმოქმედება. აღნიშნული სოფლები მდ. დიდი ლიახვით ირწყვოდა. დიდი ლიახვის ხეობაში სარწყავი სისტემა ჯერ კიდევ ანტიკური ხანიდან მოქმედებდა.¹⁹ მდ. დიდი ლიახვის საირიგაციო სისტემა ხელს უწყობდა სოფლის მეურნეობის მრავალი დარგის განვითარებას. ამის შესახებ მიუთითებს იოანე ბაგრატიონიც.²⁰ ოს-

** ქართულ საგადასახადო სისტემაში მალი ითვლებოდა სულად გადასახადად, იხ. ვ. გაბაშვილი, ფეოდალური წყობილება საქართველოში, თბ., 1958, გვ. 199; მკვლევრის განმარტებით „სათათრო მალი“ უცხო დამპყრობთა სასარგებლოდ დაწესებულ ხარკს ეწოდებოდა. მალი საგადასახადო ტერმინის მნიშვნელობით, საქართველოში თათართა ბატონობის დროს ვრცელდება.“ იქვე, გვ. 251. მკვლევრის აზრით, მალი უფრო გვიან სათათრო ელფერს კარგავს და სამეფო გადასახადებს შორის მთავარ ადგილს იჭერს... XVI-XVIII ს.ს. „მალი“ სათათრო ხარკს აღარ ნიშნავს.“ იქვე, გვ. 253.. ამ მოსაზრებას ჩვენ ვერ დავეთანხმებით, Bu düşünc რადგან 1728 წლის „თბილისის ვილაიეთის დიდ დავთარში“, მალი როგორც გადასახადი, წარმოდგენილია სხვა ოსმალური გადასახადების გვერდით.

¹⁶ - ნ. გორგოძე, ოსმალური გადასახადები და ვალდებულებანი ქსნისა და არაგვის ხეობაში „თბილისის ვილაიეთის დიდ დავთრის“ მიხედვით (1728 წ.), ქართული დიპლომატია, წელიწდეული, ტ. 12, თბ., 2005, გვ. 426.

¹⁷ - ვახუშტი, აღწერა... ქართლის ცხოვრება ტ. IV, გვ. 510.

¹⁸ - იქვე, გვ. 511.

¹⁹ - ჯ. გვასალია, ლიახვის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, საქართველოს ისტ. გეოგრ. კრებული VI, თბ., 1982, გვ. 35.

²⁰ - იოანე ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, თ. ენუქიძისა და გ. ბედოშვილის რედ. თბ., 1986, გვ. 40-41.

მალური დავთრის მიხედვით სამაჩაბლოს რამდენიმე სოფელში აღწერილია წისქვილები. იმ დროისათვის კეხვში მოქმედებდა 1 წისქვილი, ცხინვალში 4, ხოლო წარში (როგორც მივუთითებდით, ეს უნდა იყოს „ძარის“ დამახინჯებული ფორმა), 5 წისქვილი.²¹

წისქვილების არსებობა დიდი ლიახვის ხეობის სოფლებში მარცვლეული კულტურების განვითარებაზე მიუთითებს. დავთრის მიხედვით მოსახლეობას მოჰყავდა: ხორბალი, ქერი, ჭვავი, ფეტვი. დიდი ლიახვის ხეობაში მინათმოქმედების მდიდარი ტრადიციის შესახებ წერს ვახუშტი ბატონიშვილიც: „არამედ არს მდინარე ლიახვი სარგებლიანი, მრწყელი ველთა, იმიერ და ამიერ ლიახვისათა, ჩქარად მომდინარე და რიყიანი და ხმოვანი, სასმელად შემრგო და გემოიანი, მარადის ცივი, გარნა ვერ განჰყოფს ზამთარს სიჩქარისათვის. თევზნი მრავალნი. რომელნი ველნი ირწყვიან ლიახვითა, პური მისი არს ყოველთა ქართლისათა უმჯობესი და გემოიანი და სპეტაკი.“²² სოფლის მეურნეობა მარცვლოვანი კულტურების გარდა სამაჩაბლოში წარმოდგენილი იყო მევენახეობით. „უშრის გადასახადს“ ვენახებზე იხდიდნენ: თიხრევის, ცხინვალის, ტბეთის, რუსთავის, მონასტრის, თამარაშენის, კეხვის, აჩაბეთის და ქურთის მაცხოვრებლები.²³ დიდი ლიახვის ხეობის ერთ-ერთი სოფელში – კეხვში მეხილეობაც ყოფილა განვითარებული, ამას ადასტურებს აქ არსებული „უშრის გადასახადი ხილზე“.²⁴ სამაჩაბლოს მოსახლეობა მისდევდა მეფუტკრეობასაც.²⁵ როგორც აღვნიშნეთ, „თბილისის ვილაიეთის დიდ დავთარში“ სამაჩაბლოს რამდენიმე სოფელია აღწერილი. ეს დოკუმენტი მაჩაბელთა საფეოდალოში არსებული სოფლების ყველაზე უფრო ადრინდელი აღწერაა. ჩვენს ხელთ არსებული დოკუმენტური წყაროების მიხედვით სამაჩაბლოში შემავალი სოფლების

21 - 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი, I, ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, გამოკველევითა და ფაქსიმილეებით გამოსაცემად მოამზადეს აკად. სერგი ჯიქიამ და პროფ. ნოდარ შენგელიამ, თბ., 2009, გვ. 355, 359, 360..

22 - ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 368. აღსანიშნავია, რომ მდ. დიდი ლიახვიდან ჯერ კიდევ თამარის მეფობის დროს შიდა ქართლის დასავლეთი ნაწილის მოსარწყავად გაყვანილი იყო ურბნისის და სალთვისის არხები. გ. ჯალაბაძე, მემინდვრეობის კულტურა აღმოსავლეთ საქართველოში, თბ., 1986, გვ. 300. თუმცა არსებობს მოსაზრება, რომლის მიხედვით ლიახვის სარწყავი სისტემები ანტიკური ხანიდან მოქმედებდა. ჯ. გვასალია, აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ნარკვევები, თბ., 1983, გვ. 19. მდ. დიდი ლიახვით დაახლოებით 17 სოფელი ირწყვოდა. გ. სოსიაშვილი, სამაჩაბლოს ისტორია, თბ., 2005, გვ. 82.

23 - იქვე, გვ. 352-362.

24 - იქვე, გვ. 361

25 - იქვე, გვ. 361-363.

შესახებ ვრცელ ინფორმაციას გვანვდის XVIII საუკუნის II ნახევრის ქალაქ ცხინვალისა და მისი მიმდებარე სოფლების დავთრები. ოსმალური დავთრის და XVIII საუკუნის II ნახევრის ქართული დავთრების შედარება გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის როგორ იცვლებოდა ნახევარი საუკუნის მანძილზე სამაჩაბლოს სოფლებში არსებული მოსახლეობის რაოდენობა. 1728 წლის „თბილისის ვილაიეთის დიდ დავთრის„ მიხედვით ცხინვალში იმ დროისთვის ცხოვრობდა 205 ოჯახი (კაცი), 116 კომლით, სოფელ ტბეთში აღნილია 36 კაცი (იგივე ოჯახის თავი),* სახლი (ანუ კომლი) 22, სოფელ რუსთავში კაცი 18, სახლი 11, მონასტერში სახლი 19, კაცი 29, დამპალეთში კაცი 18, სახლი 13, წარში (ეს უნდა იყოს სოფელი ძარი, რომლსაც იხსენიებს იოანე ბატონიშვილი, იმ სოფლების გვერდით, რომლებიც დიდი ლიახვის ხეობაში შედიოდნენ)²⁶ კაცი 29, სახლი 14, თამარაშენში 70 კაცი, 42 სახლი, კეხვი კაცი 24, სახლი 11, აჩაბეთი კაცი 15, სახლი 8, ქურთა კაცი 18, სახლი 10, სვერი კაცი 19, სახლი 8, ქემერტი სახლი 22, კაცი 43, ზარსეთში²⁷ კაცი 14, სახლი 5, ქუთახლისი, კაცი 7, სახლი 3, ზინჭხლისი, კაცი 4, ჩალის უბნის დასახლება** კაცი 4, სახლი 5, საბანშინდა კაცი 8, სახლი 5, ბარდიზი კაცი 3, სახლი 2, ხეითი კაცი 4, სახლი 2.²⁸ როგორც დავთარშია მითითებული, სოფელ ქუთახლისში ცხოვრობდნენ: „თეიმურაზ ძე ზურაბისა თავადია ვახტანგ ძმა მისი იასე ძმა მისი ბეჟან ძე ბაჩუასი აზნაურია სი-

* XVIII საუკუნის მოსახლეობის აღწერის დავთრებში გამოიყენებოდა ტერმინი „თავი“, რომელსაც აკად. ივ. ჯავახიშვილი კომლში ოჯახის უფროსად მიიჩნევდა. მისი აზრით, კომლში შესაძლებელია რამდენიმე ოჯახი ყოფილიყო და თითოეული ოჯახის სათავეში „თავი“ იდგა. ივ. ჯავახიშვილი, ხალხის აღწერის და შემოსავლის დავთრები საქართველოში, ჟურნ. „მოამბე“, IV, 1901, გვ. 10-11. ჩვენი აზრით, დავთარში მოხსენიებული „კაცი“, XVIII საუკუნის მოსახლეობის აღწერებში გავრცელებული „თავის“ იდენტურია. იხ. გ. სოსიაშვილი, ახალგორი „1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ მიხედვით, გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი, ქართულ-თურქული მულტიმედია ცენტრის მიერ გამოცემული სამეცნიერო კონფერენცია, კონფერენციის მასალები, 2014, გვ. 49.

²⁶ - იოანე ბატონიშვილი, ქართლ-კახეთის აღწერა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს თინა ენუქიძემ და გურამ ბედოშვილმა, თბ., 1986, გვ. 41.

** ჩალის უბნის დასახლებაში, ჩვენი აზრით, უნდა იგულისხმებოდეს სოფელი ქალის უბანი. ტოპონიმი „ქალა“ ლიახვის ხეობაში გავრცელებული იყო.

²⁷ - ქალის უბანი დიდი ლიახვის მარჯვენა ნაპირზე, სოფელ ქემერტის სიახლოვეს მდებარეობდა, აღნიშნულ სოფელი არ იხსენიება არც იოანე ბატონიშვილის აღწერაში და არც XVIII საუკუნის II ნახევრის დავთრებში. ქალის უბანში მდებარეობდა მთავარანგელოზის სახელობის ტაძარი, სადაც მაჩაბელთა საგვარეულოს წარმომადგენლები იყვნენ დაკრძალულები. ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში, ტ. I, გვ. 71-72).

²⁸ - 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი, I, გვ.

მონ ძმა მისი.“²⁹ ჩვენი აზრით, დავთარში სოფლის სახელი დამახინჯებით არის მითითებული, თუმცა აქ მოხსენიებული თავადი თეიმურაზ ზურაბის ძე, თეიმურაზ მაჩაბელი უნდა იყოს, რომელიც ოსმალების წინააღმდეგ იბრძოდა. დავთრის შედგენის დროს სავარაუდოდ, იგი ჯერ კიდევ არ იყო გახიზნული სამაჩაბლოდან. აღწერის მიხედვით თეიმურაზ მაჩაბელს ორი ძმა ჰყოლია: ვახტანგი და იასე. არ გამოვრიცხავთ, რომ ეს უკანასკნელი, სწორედ ის იასე მაჩაბელია, რომელიც ერეკლე II ჩერქეზეთში რამდენჯერმე გაგზავნა დამხმარე ჯარის გადმოსაყვანად.³⁰ უცნობია დავთარში მოხსენიებული ვახტანგ მაჩაბლის პოლიტიკური საქმიანობა. რაც შეეხება ოსმალურ დოკუმენტში ნახსენებ აზნაურ ბაჩუას ძე ბეჟანს და მის ძმა სიმონს, შესაძლებელია ისინი მაჩაბლების აზნაურები რჩეულიშვილები, ან ნაბიჭვრიშვილები იყვნენ.³¹

ოსმალურ დავთარში ჩამოთვლილი სოფლები მოგვიანებით აღწერილი აქვს იოანე ბატონიშვილს: „ქ. ქრცხინვალის ხეობასა და სამაჩაბლოს ხეობას სოფლები სამეფო, სათავადო, სააზნაურო და საკკლესიო და დიდი ლიახვით ირწყვის“ ყველა მათგანზე მას მინერილი აქვს „მოსახლე“. აღსანიშნავია, რომ თურქულ საბუთში აღწერილი სოფელი „მონასტერი“, იოანე ბატონიშვილს მოხსენიებული აქვს, როგორც „თირის მონასტერი“.³² აღნიშნული სოფელი „თირის მონასტრის“ სახელით იხსენიება. ასევე, XVIII საუკუნის II ნახევრის ქალაქ ცხინვალის და მისი მიმდებარე სოფლების აღწერის დავთრებშიც.³³ დიდი ლიახვის ხეობის ზოგიერთი სოფელი, რომელიც 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დავთარში იხსენიება, XVIII საუკუნის II ნახევრის დავთრებშიც გვხვდება, ზოგიერთი კი საერთოდ არ არის აღწერილი. მაგ. დამპალეთი და ტბეთი. შესაძლებელია, XVIII საუკუნის II ნახევრის დავთრის შედგენის დროს ეს სოფლები დაცლილი იყო. XVIII საუკუნის II ნახევრის დავთარში დიდი ლიახვის ხეობის ის სოფლები, რომლებიც ოსმალურ დავთარშია აღწერილი ასეა წარმოდგენილი: სვერი 15 კომლი, 24 ოჯახი (სვერის მოსახლეობა ნახევარი საუკუნის მანძილზე

29 - 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი, I, გვ. 364.

30 - გ. სოსიაშვილი, მაჩაბლების ურთიერთობა ჩრდილოეთ კავკასიასთან (ჩერქეზები, დაღესტნელები, ოსები), “ქართული დიპლომატია”, წელიწდეული, 18, 2018, გვ. 116-119.

31 - გ. სოსიაშვილი, სამაჩაბლოს ისტორია, გვ. 56.

32 - იოანე ბატონიშვილი, ქართლ-კახეთის აღწერა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს თინა ენუქიძემ და გურამ ბედოშვილმა, თბ., 1986, გვ. 41.

33 - ა. თაბუაშვილი, ქალაქ ცხინვალის და მისი მიმდებარე სოფლების აღწერის დავთრები, (XVIII საუკუნის II ნახევარი), თბ., 2013, გვ. 62.

გაზრდილა 7 კომლით),³⁴ ქემერტი 16 კომლი და 34 ოჯახი (ქემერტის მოსახლეობა შემცირებულია 6 კომლით),³⁵ აჩაბეთი 6 კომლი და 10 ოჯახი (აჩაბეთის მოსახლეობა შემცირებულია 9 კომლით),³⁶ რუსთავი 3 კომლი და 7 ოჯახი (რუსთავის მოსახლეობა შემცირებულია 16 კომლით),³⁷ კეხვი 9 კომლი და 20 ოჯახი (კეხვის მოსახლეობა შემცირებულია 15 კომლით),³⁸ ხეითი 30 კომლი და 51 ოჯახი (ხეითის მოსახლეობა გაზრდილია 26 კომლით).³⁹ ოსმალურ დავთარში ცალკეა აღწერილი სოფელი საბანმინდა, რომელიც არ გვხვდება XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის ქართულ დავთარში. ჩვენი აზრით, XVIII საუკუნის II ნახევრის დოკუმენტში ხეითის და საბანმინდის მაცხოვრებლები ერთად არიან აღწერილები. ხეითი და საბანმინდა ერთად გვხვდება ერეკლე მეორის მორიგე ჯარის შესახებ არსებულ დოკუმენტშიც.⁴⁰ თურქულ დავთარში მოხსენიებული დიდი ლიახვის ხეობის სოფლები შეტანილია რუსული ხელისუფლების მიერ 1804 და 1818 წლებში ჩატარებულ გორის მაზრის კამერალურ აღწერებში. მაგ. სოფელ სვერში 1804 წლის მდგომარეობით 11 კომლია (ყველა ქართველი) დაფიქსირებული, ისინი ადგილობრივი თავადების მანაბლების საკუთრებას წარმოადგენდნენ, კეხვში 20 კომლი (ყველა ქართველი, აქედან დარეჯან დედოფალს ეკუთვნოდა 13 კომლი, ხოლო მანაბლებს 7 კომლი), ქურთაში 1804 წლისთვის 23 კომლი ცხოვრობდა (ყველა ქართველი, აქედან ბარძიმ მანაბელს ეკუთვნოდა 7 კომლი, ზაზა მანაბელს 5, დათუა მანაბელს 8, იასე მანაბელს 1, ხოლო თავთაქიშვილს 2 კომლი).⁴¹ სოფელ ქემერტში 23 კომლი ცხოვრობდა (აქედან 22 კომლი ქართველი, 1 კომლი ოსი), 1804 წლის აღწერის მიხედვით ქემერტში მცხოვრები გლეხები - 7 კომლი მანაბლების საკუთრებას წარმოადგენდა, რევაზ ერისთავს ეკუთვნოდა 1 კომლი, თირის თავადების ლვთისმშობლის მონასტერს 9 კომლი, ხოლო ქემერტის წმინდა გიორგის ეკლესიას 6 კომლი).⁴² ტბეთში რუსმა მოხელეებმა აღწერეს ამილახვრების აზნაურის-ნამორაძის საკუთრებაში მყოფი 11 კომლი (ყველა

34 - იქვე, 68-69.

35 - იქვე, გვ. 69-70.

36 - იქვე, გვ. 62-63

37 - იქვე, გვ. 70.

38 - იქვე, გვ. 61-62.

39 - იქვე, გვ. 70-72.

40 - იხ. ი. ლორთქიფანიძე, საბუთები ერეკლე მეფის მორიგე ჯარის შესახებ, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XIV, B, 1947, გვ. 296.

41 - ი. ალიმბარაშვილი, შიდა ქართლის (გორის მაზრის) მოსახლეობა XIX საუკუნის პირველ ოცნლეულში, რუსული კამერალური აღწერების მიხედვით, ხელნ. 2019, გვ. 67.

42 - იქვე, გვ. 68.

ქართველი),⁴³ 1804 წლის მდგომარეობით სოფელ ხეითში აღწესდებოდა 42 კომლი (ყველა ქართველი, აქედან იასე მაჩაბელს ეკუთვნოდა 4, რევაზ და იასე მაჩაბელს 34, ბარძიმ მაჩაბელს 4 კომლი).⁴⁴ საბანძინდაში რევაზ და იასე მაჩაბლების საკუთრებაში მყოფი 6 კომლი ცხოვრობდა (ყველა ქართველი).⁴⁵ სოფელ თამარაშენში მითითებული აღწერის დროს ცხოვრობდა 61 კომლი (მაჩაბლების საკუთრებაში შედიოდა 34 კომლი ქართველი და 12 კომლი ებრაელი, დარეჯან დედოფლის საკუთრებაში იყო 7 კომლი ებრაელი და 4 კომლი აზნაური, ასევე თავად თავთაქიშვილების 3 კომლი, აქვე ცხოვრობდა ღვთისმშობლის მონასტრის საკუთრებაში არსებული 1 კომლი).⁴⁶ 1804 წლის მდგომარეობით ცხინვალში 182 კომლი ცხოვრობდა. აქედან: სახაზინო აზნაურები 7 კომლი ქართველი, სახაზინო აზნაურები 8 კომლი სომეხი, ამილახორის აზნაურები 2 კომლი, სახაზინო გლეხები: აქედან სომეხები 79 კომლი, ებრაელები - 6 კომლი, კათოლიკეები - 7 კომლი, ოსები 5 კომლი, ქართველები - 7 კომლი, ხერხეულიძეების საკუთრებაში იყო 6 კომლი სომეხი, 2 კომლი ოსი, 1 კომლი ქართველი, ორბელიანის საკუთრებაში 2 კომლი ქართველი, აბაშიძის საკუთრებაში 1 კომლი სომეხი, 2 კომლი ქართველი, ყოვლადწმიდის (სავარაუდოდ 1718 წელს ცხინვალში აგებული ღვთისმშობლის ტაძრის) საკუთრებაში 6 კომლი ქართველი, მაჩაბლებს ეკუთვნოდათ 17 კომლი სომეხი, 6 კომლი ქართველი, აზნაურ არკადიშვილს ეკუთვნოდა 1 კომლი სომეხი, ხერხეულიძეებს 5 კომლი ოსი და 2 კომლი სომეხი, ამილახვრებს 4 კომლი ქართველი, მუხრანბატონებს 2 კომლი ქართველი, ციციშვილებს 1 კომლი ქართველი, თუმანიშვილებს 2 კომლი ქართველი, აზნაურ დავითაშვილებს 1 კომლი ქართველი.⁴⁷ 1728 წლის თურქულ ფისკალურ დოკუმენტში აღწერილი დიდი ლიახვის სოფლებიდან 1804 წლის კამერალურ აღწერაში, როგორც მივუთითებდით დაფიქსირებულია ცხრა სოფელი: ცხინვალი, თამარაშენი, კეხვი, ქურთა, აჩაბეთი, ქემერტი, ხეითი, საბანძინდა, სვერი. აღნიშნული მოსახლეობის რაოდენობა შეადგენდა 379 კომლს. აქედან 217 ქართველი, სომეხი 114, კათოლიკეები 7, ებრაელები 34, ოსები 7 კომლი.⁴⁸ 1728 წლის დავთრისაგან განსხვავებით 1804 წლის აღწერის მიხედვით დიდი ლიახვის ხეობაში სხვა

43 - იქვე, გვ. 70.

44 - იქვე, გვ. 68

45 - იქვე..

46 - იქვე, გვ. 68. უნდა აღინიშნოს, რომ თირის ღვთისმშობლის 2 კომლი ყმა, რომლებსაც თავთაქიშვილები ფლობდნენ, აღწერის მიხედვით სოფელ ქურთაზეა მინერილი, იქვე, გვ. 67. სავარაუდოდ, თირის ღვთისმშობელს ეკუთვნოდა ასევე 1 კომლი ყმა, რომელიც მინერილი იყო სოფელ თამარაშენზე. იქვე. 69.

47 - იქვე, გვ. 34-35.

48 - იქვე, გვ. 34-35.

სოფლებიც გვხვდება, რომლებიც თურქული დავთრის შედგენის დროს სავარაუდოდ დაცლილი იყო, ან შემდეგ წარმოიქმნა. შეიძლება იმის ვარაუდიც, რომ 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი სრულყოფილი არ არის და რიგი სოფლების აღწერის ფურცლები დაკარგულია. თურქულ დავთარში გამოტოვებულია ისეთი სოფლები, როგორიცაა დგვრისი, კუსირეთი, ქემფერი და სხვ. 1728 წლის თურქული დავთრის მიხედვით დიდი ლიახვის ხეობის იმ სოფლებში, რომლებიც ოსმალო მოხელეებმა აღწერეს მხოლოდ სამი ეკლესია იხსენიება. მათ შორის სოფელ „მონასტერში“, ჩვენი აზრით, ეს უნდა იყოს თირის მონასტერში არსებული ღვთისმშობლის სახელობის ტაძარი, რომელსაც ნ. ანდლულაძე XIII საუკუნის II ნახევრით ათარიღებს.⁴⁹ თირის მონასტრის თავდების ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესიას XV საუკუნის I ნახევარში მრავალი სოფელი შეწირა მოლარეთუხუცესმა ხელა თავხელისძემ.⁵⁰ დავთრის მიხედვით ეკლესია მოიხსენიება სოფელ ტბეთში. ჩვენი აზრით, ეს უნდა იყოს ტბეთის ბორცვისჯვრის ეკლესია, რომელიც X საუკუნეშია აგებული და წარწერების თანახმად ტბელთა ფეოდალურ გვარს უკავშირდება.⁵¹ აღსანიშნავია, რომ ტბეთის ეკლესია დანგრეულ იქნა ე. წ. სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ხელისუფლების მიერ XX საუკუნის I მეოთხედში, ეკლესიის ქვები ცხინვალში აბანოს ასაშენებლად იქნა გამოყენებული.⁵² მესამე ეკლესია თურქული დოკუმენტის მიხედვით იყო ცხინვალში. თუმცა, რომელი ტაძარი იგულისხმება, ამის თქმა რთულია, რადგან ცხინვალში არაერთი ეკლესია არსებობდა, მათ შორის: მიძინების ღვთისმშობელი, ყოვლადწმინდა ღვთისმშობლის, კავთის, ამაღლების, ლომისის და სხვ.⁵³ 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი არ იძლევა იმის საშუალებას, გავარკვიოთ დიდი ლიახვის ხეობის სოფლების ეთნიკური მდგომარეობა. ოსმალურ დოკუმენტში მხოლოდ კომლებში გაერთიანებული ოჯახების უფროსების (მამაკაცების) სახელები და მამის სახელებია დაფიქსირებული. თუმცა, უნდა ითქვას, რომ თურქულ დოკუმენტში ძირითადად ქართული საკუთარი სახელები გვხვდება, როგორც არის: გიორ-

49 - ნ. ანდლულაძე, თირის მონასტრის წარწერები, „მაცნე“, №5, 1970, გვ. 79; ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში, ტ. I, თბ., 1984, გვ. 204.

50 - იხ. გ. სოსიაშვილი, თირის მონასტრის 1432 წლის საბუთი და თავხელისძეთა საგვარეულო, „ანალები“, №11, 2015, გვ. 152-174.

51 - ქართული წარწერების კორპუსი, ლაპიდარული წარწერები, I, შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1980, გვ. 178-181.

52 - ვ. თოფურია, შიდა ქართლში დაცული ზოგიერთ სიძველეთა წარწერები, საისტორიო მოამბე, II, თბ., 1924, გვ. 134.

53 - ი. მეგრელიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 165-167; მ. ცოტნიაშვილი, ცხინვალის ისტორია, ცხინვალი, 1986, გვ. 384-395.

გი, სეხნია, ერეკლე, ბერი და სხვ. ზოგიერთ სოფელში (მაგ. თამარაშენი, ჩალისუბანი), სომხური სახელებიც არის დაფიქსირებული, მაგ. ოჰანე, სარქისა.⁵⁴ გვხვდება ებრაული სახელებიც, მაგ. ცხინვალში – მორდებსა, ქემერტში – მოშია.⁵⁵ სომხური და ებრაული სახელების არსებობა ოსმალურ დავთარში შემთხვევით არ არის. ცნობილია, რომ ძველი დროიდან ცხინვალში ძირითადად ქართველები, ებრაელები და სომხები ცხოვრობდნენ.⁵⁶ XVIII საუკუნის II ნახევრის დავთრების მიხედვით დიდი ლიახვის ხეობის იმ სოფლებში, რომლებიც 1728 წლის თურქულ დავთარში გვხვდება ძირითადად ქართული მკვიდრი მოსახლეობაა. დოკუმენტის თანახმად დიდი ლიახვის ხეობაში გავრცელებული გვარები იყო, რუსთავში: გაძაბულიძე, ბასილიძე, კეფარი (წერია: ქ. აქავ კეფარი პატარკაცი ნინია და ბერი),⁵⁷ მონასტერში (იგივე თირის მონასტერში): ეფენიაშვილი, დარჩიაშვილი, ჭულუხაძე, ბერდულაძე, ზოზიაშვილი.⁵⁸ ცხინვალში: უნაძე, გარსევანაშვილი, მურადაშვილი, შედანაშვილი, ცერაძე, მაისურაძე, ჩიტიაშვილი, მასიაშვილი, ლომკაციშვილი, ელიაშვილი, გამჩენაშვილი, ოჰანაშვილი, ხანუაშვილი, სეირიშვილი, ლარიბაშვილი, ჩაგელიშვილი, ხოჯაშვილი, იარალაშვილი, ლალაშვილი, გაბრიელაშვილი, შადადგულაშვილი, მარკოზაშვილი, მამისთვალაშვილი, ისრაილაშვილი, გახელიძე, კვანჭახაძე, კველაშვილი, ბაქუზანაშვილი, ყანდუაშვილი, დიდებელი, დალაქიშვილი, კაკუაშვილი, ჩამოვარდნაშვილი, კასრაძე, ჭამპურიძე, ბერიშვილი, სვიმონაშვილი, ერანაშვილი, მისელაშვილი, ზაზაშვილი, ნაბიჭურიშვილი, ჯავახიშვილი, ხუხაშვილი, მახნიაშვილი, ბერუნიშვილი, ჟამიერაშვილი, ამირალაშვილი, ხარშილაძე ყულიჯანაშვილი, პაპუაშვილი, ტერპეტროზაშვილი, დოთაშვილი, მერაბაშვილი. ენაკოლოფაშვილი, ჯანინაშვილი, ბეგალაშვილი, რუსინაშვილი, სათუაშვილი, ტერ არაქელაშვილი, ტერ არუთენაშვილი, ქირიკაშვილი, გოგინაშვილი, მამიჯანაშვილი, ხითარაშვილი, აღხაზიშვილი, დავითაშვილი, კოლელიშვილი, ბოჭორაძე, ხანჯალაშვილი, ელიშაყაშვილი, ელიაშვილი, პაპისიმედაშვილი, ხუნდიაშვილი, სალმახანაშვილი, კავაძე, ბლიაძე, ატენელაშვილი, ყარახანაშვილი, გოლინაშვილი, ასლანაშვილი, თელბაზაშვილი, ღამბარაშვილი, ამილაშვილი, გონგლაძე, ფაფაკერაშვილი, არუ-

54 - 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი, I, გვ. 359, 365.

55 - იქვე, გვ. 358, 363.

56 - ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, გვ. 370. ებრაელები ცხოვრობდნენ დიდი ლიახვის ხეობის სოფლებშიც. იხ. ისტორიული დოკუმენტები საქართველოს ებრაელთა შესახებ, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, ს.ს.ი.პ. დავით ბააზოვის საქართველოს ებრაელთა მუზეუმი, შრომები, I-II-III, თბ., 2014, გვ. 179-180.

57 - ა. თაბუაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 70.

58 - იქვე, გვ. 62.

თინაშვილი, გიორგიშვილი, როსტევეანიშვილი, მენისქვილიშვილი, მოსესაშვილი, ცაბაძე, მარანაშვილი, მეურმიშვილი, ბროძველი, მეცხვარიშვილი.⁵⁹ აჩაბეთში: ბაბუციძე, ხაბარელი, თამარაშენში: ბელელაშვილი*, ხომასურიძე, ელბაქიძე, ნადირაშვილი, მინდორაშვილი, ბორტიშვილი, ოტიაშვილი, რევაზისშვილი**, მელაძე, აფშიკაშვილი, გორელაშვილი, კახიშვილი.⁶⁰ ქურთაში: მაისურაძე, ბაადურიშვილი. აღნიშნული გვარი, როგორც დოკუმენტიდან ჩანს, მაჩაბელთა საგვარეულოს განშტოება იყო, ხეჩინაშვილი, კერესელიძე, აღხაზიშვილი, ბასიშვილი, მელაძე, ხაბარელი, ახალკაცი.⁶¹ სვერში: გიუნაშვილი, გებუაძე, მელაძე, ხეთაგაშვილი, ჯირკვალიშვილი, ხეთერელი, პაპელიშვილი, ლეკუტიშვილი.⁶² ქემერტში: მეტრეველი, ყაულაშვილი, ღერკენაშვილი, კასრაძე, ოთინაშვილი, მალაღდაძე, მკერვლიშვილი.⁶³ ხეითში:*** მიქელაძე, ხიდაშელი, დალაქისშვილი, რომელაშვილი, უგრეხელაშვილი, დოკვაძე, ბუგიანიშვილი, მაჩაიძე, საბანაძე, გამრეკელაშვილი, ბეგაშვილი, კეკელიშვილი, ნიკოლიშვილი, ხიმშიაშვილი, გოჩაშვილი, გოჩუნაშვილი, ფეხშიშვილაშვილი, ჩუმაშვილი, შერაზადიშვილი, ქულიჩიშვილი, მამისაშვილი, კურდღელაშვილი, ზუბაშვილი.⁶⁴ ჩვენ მიერ ნახსენებ XVIII საუკუნის II ნახევრის ცხინვალის და მისი მიმდებარე სოფლების დავთრებში დაფიქსირებული გვარებიდან ჩანს, რომ დიდი ლიახვის ხეობის სოფლების მკვიდრ მოსახლეობას ქართველები შეადგენდნენ. ქართველებთან ერთად გვხვდება ასევე სომხური და ებრაული გვარებიც. უნდა ითქვას, რომ იმ დროისათვის, ხაზს ვუსვამთ, XVIII საუკუნის II ნახევარში, როდესაც ქართლ-კახეთის სამეფო ხელისუფლების დავალებით ცხინვალის და მისი მიმდებარე სოფლების მოსახლეობის აღწერა ჩაატარეს, არც ცხინვალში და არც ახლომდებარე ლიახვის ხეობის სოფლებში ოსური მოსახლეობა არ ჩანს. ძალზე საინტერესოა ის ფაქტი, რომ XVIII საუკუნის II ნახევარში შიდა ქართლის მთიანეთში ჩამოსახლებულ ოსები ცხინვალში ჯერ კიდევ არ სახლობდნენ. ამას ადასტურებს 1782 წლით დათარიღებული დოკუმენტი, რომლის თანახმადაც ცხინვალში ჩამოსულმა ოს ყოფილმა ივანემ თავისი თავი ცხინვალელ ფორაქასშვილს

59 - იქვე, გვ. 54-61.

* მაჩაბელთა გვარის ერთ-ერთი შტო, იხ. გ. სოსიაშვილი, სამაჩაბლოს ისტორია, გვ. 47.

** მაჩაბელთა გვარის განშტოებები, გ. სოსიაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 47.

60 - ა. თაბუაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 67

61 - იქვე, გვ. 68.

62 - იქვე, გვ. 68-69.

63 - იქვე, გვ. 69-70.

*** დოკუმენტის თანახმად სავარაუდოდ, ხეითის და საბანმინდის მოსახლეობა ერთად არის აღწერილი.

64 - იქვე, გვ. 70-72.

ადამასშვილს დავითას მიყიდა.⁶⁵ ცხინვალსა და მის შემოგარენ დიდი ლი-
ახვის ხეობის სოფლებში ოსები დამკვიდრებულები რომ ყოფილიყვნენ,
ამას მოსახლეობის აღმწერები უსათუოდ დააფიქსირებდნენ. აღსანიშნავია
ისიც, რომ XVIII საუკუნის II ნახევარში შიდა ქართლის მთიანეთში ჩამოსახ-
ლებულმა ოსებმა რომლებიც თანდათან ბარში მოიწვედნენ, უძველეს ქარ-
თულ ქალაქს – ცხინვალს ოსური სახელი შეარქვეს. გერმანელი მოგზაუ-
რის იოჰან ანტონ გიულდენშტედტის ცნობით ოსები ცხინვალს კრებას*
უნოდებდნენ.⁶⁶ 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დავთარში ცხინვალის
მცხოვრებთა აღწერის დროს დაფიქსირებულია: „ოსიყმია ძე ბაბუნასი“,⁶⁷
საინტერესოა, რომ ცხინვალში მცხოვრები ოჯახის „თავი“ მამაკაცების სა-
კუთარ სახელებს: ბასილა ძე ბაბუნასი, დათუნა ძე კოგისა, იორგი (სა-
ვარაუდოდ უნდა იყოს გიორგი - გ.ს) მამუკა ძე კოჰკადრასი, მოსდევს
„ოსიყმია ძე ბაბუნასი“. შესაძლებელია ამ შემთხვევაში „ოსიყმია“ სოციალ-
ური მდგომარეობის გამომხატველი სახელი უნდა იყოს. ოსებთან დაკავ-
შირებული სოციალური შინაარსის სახელიდან „ოსი ყმიდან“ წარმოიქმნა
გვარი ოსიყმაშვილი. „ოსიყმა“ გვხვდება 1566 წლის დოკუმენტში. ბედი-
ყარას მცხოვრები „ოსიყმა“ – ერთი კომლი, ლეონ მეფემ დავით გარეჯის
მონასტერს შესწირა.⁶⁸

ოსიყმაშვილები გაქართველებული ოსები იყვნენ. ოსიყმაშვილების გვარი
XVII საუკუნის II ნახევრის რამდენიმე დოკუმენტში გვხვდება.⁶⁹ „ოსიყმაშ-
ვილი“, ქართულ ონომასტიკონში განსხვავებული ფორმითაც არის დაფიქ-
სირებული. XVI საუკუნის I ნახევრის ერთ დოკუმენტში იხსენიება „ოსიყმას-
აშვილი“, ხოლო 1699 წლით დათარიღებულ დოკუმენტში „ოსიყმესშვილი“.⁷⁰
თუ შევადარებთ 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდ დავთარში ცხინ-
ვალსა მის შემოგარენში არსებული სოფლების შესახებ არსებულ ინფორ-
მაციას, 1804 წლის რუსულ კამერალურ აღწერას ასეთ სურათს მივიღებთ:

65 - გ. სოსიაშვილი, შიდა ქართლში ოსთა სამოურავოების საკითხისათვის, IV საერ-
თაშორისო კონფერენცია „ქართულ-ოსურ ურთიერთობათა განვითარების პერსპექ-
ტივები“, ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, კონ-
ფერენციის მასალები, თბ., 2018,

* გერმანელ მოგზაურს მცირე უზუსტობა აქვს დაშვებული, ოსები ცხინვალს უწოდებ-
დნენ არა „კრებას“, არამედ „ჭრებას“.

66 - გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, გერმანული ტექსტი ქართული
თარგმანიურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა, ტ. I, თბ., 1962,
გვ. 279

67 - 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი, I, გვ. 358.

68 - პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, მასალები შეკრიბეს და გამოსაცემად მოამზა-
დეს ანა ბაქრაძემ, ლევან რატიანმა და გიორგი ოთხმეზურმა, ტ. III, თბ., 2004, გვ. 343

69 - იქვე.

70 - იქვე.

დავთრის შედგენის დროს 1728 წლის მდგომარებით, ტბეთში ცხოვრობდა 36 ოჯახი, 1804 წლისათვის ტბეთში 11 ოჯახი ფიქსირდება. სოფელ კეხვის მოსახლეობა თითქმის საუკუნის შემდეგ 4 ოჯახით შემცირებულა, დავთარში 24 ოჯახია აღწერილი, 1804 წლის კამერალური აღწერით კი 20, სვერის მოსახლეობა 1728 წელს შეადგენდა 19 ოჯახს, ხოლო 1804 წელს 11-ს, ქემერტის მოსახლეობა 1728 წლის მდგომარეობით იყო 22, ხოლო 1804 წლის აღწერის მიხედვით 23, ქურთას მოსახლეობა დავთრის შედგენისას იყო 18, ხოლო 1804 წლის კამერალური აღწერის დროს 23, საბანმინდასა და ხეითში თურქი მოხელეების მიერ დაფიქსირებული იყო 12 ოჯახი, ხოლო 1804 წლის მდგომარეობით ორი (ისინი ხეითში შედიოდნენ) სოფლის რაოდენობა შეადგენდა 42 ოჯახს, თამარაშენის მოსახლეობა 1728 წელს შეადგენდა 70 ოჯახს, 1804 წელს 61-ს, ცხინვალის მოსახლეობა 1728 წელს შეადგენდა 205 ოჯახს, ხოლო 1804 წლის მდგომარეობით 182-ს. 1728 წლის თბილისის ვილაეთის დიდ დავთარში დაფიქსირებული დიდი ლიახვის ხეობის სოფლების შესახებ საინტერესო ინფორმაციას გვანვდის ასევე 1818 წლის რუსული კამერალური აღწერა, რომელიც წინა აღწერებში არსებულ მონაცემებთან შედარების საშუალებას იძლევა. 1818 წლის კამერალური აღწერის მიხედვით დავთარში მოხსნიებული დიდი ლიახვის ხეობის სოფლებში მოსახლეობის ასეთი სურათს ვხვდებით: ცხინვალში დაფიქსირებულია 75 კომლი, აქედან 14 კომლი სომეხი, 12 კომლი ებრაელი, ცხინვალში მცხოვრებ გლეხებს ფლობდნენ: მაჩაბლები, ამილახვრები, ორბელიანები, ბეგთაბეგოვები, აბაშიძეები და სხვ.⁷¹

აჩაბეთში ცხოვრობდა მაჩაბლების დაქვემდებარებაში მყოფი 7 კომლი (ყველა ქართველი),⁷² კეხვში 3 კომლი (ყველა ქართველი),⁷³ ქურთაში 21 კომლი (ყველა ქართველი),⁷⁴ თამარაშენში მაჩაბლების საკუთრებაში მყოფი 42 კომლი (აქედან 31 ქართველი, 11 ებრაელი),⁷⁵ საბანმინდაში 7 კომლი (ყველა ქართველი),⁷⁶ ხეითში 38 კომლი (ყველა ქართველი),⁷⁷ ქემერტში 9 კომლი (ყველა ქართველი),⁷⁸ 1818 წლის აღწერაში დიდი ლიახვის ხეობის სოფლების აღწერისას არაერთგან არის განმარტებული, რომ მოსახ-

71 - ი. ალიმბარაშვილი, შიდა ქართლის (გორის მაზრის) მოსახლეობა XIX საუკუნის პირველ ოცნლეულში, რუსული კამერალური აღწერების მიხედვით, ხელნ. წიგნი, III, 2019, გვ. 79 .

72 - იქვე, გვ. 80.

73 - იქვე, გვ. 81.

74 - იქვე, გვ. 84.

75 - იქვე, გვ. 90.

76 - იქვე, გვ. 92.

77 - იქვე, გვ. 98.

78 - იქვე, გვ. 103.

ლეობის შემცირება გამონვეული იყო სხვა სოფლებში გადასახლებით და გავრცელებული ეპიდემიებით. თურქულ დავთარში აღწერილი დიდი ლიახვის ხეობის ქართული სოფლები 1922 წლის 20 აპრილის ე. წ. „სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოსეთის“ დეკრეტის მიხედვით შუაგულ საქართველოში ხელოვნურად შექმნილ სამხრეთ ოსეთის ავტონომიურ ოლქს მიაწერეს. მათ შორის, სოფლები: ზემო აჩაბეთი, ქვემო აჩაბეთი, თამარაშენი, საბანმინდა, ქემერტი, ხეთი, ქურთა, კეხვი, სვერი ე. წ. თამარაშენის საზოგადოებას, ხოლო ცხინვალი ე. წ. ცხინვალის საზოგადოებას,⁷⁹ რასაც ადგილობრივი მოსახლეობის საპროტესტო გამოსვლები მოჰყვა.⁸⁰

1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დავთარში საინტერესო ცნობებია შემონახული ასევე დღეისათვის ოკუპირებული: პატარა ლიახვის, ქსნისა და ფრონეს ხეობების სოფლების შესახებ, აღნიშნული საკითხის კვლევის გაგრძელებას მომავალში ვაპირებთ, რაც ვფიქრობთ, მავთულხლართს მიღმა დარჩენილი ქართული სოფლების ისტორიული მოსახლეობის შესახებ ობიექტური სურათის დადგენაში დაგვეხმარება.

XVIII. yüzyılın 20’li yıllarında Gürcistan’da kurulan Osmanlı hakimiyeti, Gürcü devlet sistemi ile geleneksel tarım ve kültürel düzenini önemli ziyana uğrattı. Osmanlılar, siyasetlerini destekleyen İese Batonişvili’nin vefatından sonra 1727 yılında Kartli bölgesini altıya böldüler ve Zemo Kartli’yi, Givi Amilakhvari’ye verdiler. Amilakhvari ilk başta Osmanlılara karşı sert davranıyordu. Ancak, sonradan geri adım atmak ve müzakereleri kabul etmek zorunda kaldı¹. Çok geçmeden de Osmanlı Hükümetini’nin en sadık müttefiki oldu². Osmanlılar tarafından Givi Amilakhvari’ye Zemo Kartli bölgesinin verildiği olay Vakhuşti Batonişvili tarafından da doğrulanmıştır³.

Vakhuştiye göre „O zaman İsak Paşa Kartli’yi böldü. Somkhit-Sabaratioano’yu Erasti Kaplanişvili’ye, Mtskheta’nın yukarısında olan bölgeleri Bagrat Tsitsişvi-

⁷⁹ - ლ. თოიძე, როგორ შეიქმნა სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქი, თბ., 1991, გვ. 88-89.

⁸⁰ - Giorgi Sosiashvili, The Opression of the Georgian Population in Tskhinvali Region During the First Years of Soviet Occupation, PRO GEORGIA Journal of Kartvelological Studies, # 27-2017, p. 253.

¹ - D. Gvritişvili, kartveli khalkis brdzolis istoriidan turki da sparsi dampkroblebis tsinağmdeg XVIII s. I. nakh. (Givi Amilakhvaris acankeba), “Mimomkhilveli“, III, Tb., 1953, gv. 110.

² - Gürcü Zade, tbilisis dapkrobis tsigni, turkuli teksti kartuli targmanita da şesavit gamostsa Tsisana Abuladzem, tb., 1975, gv. 36.

³ - Vakhuşti Batonişvili, ağıtsera sameposa sakartvelosa, kartlis tskhovreba, teksti dadgenili kvela dziritadi khelnatseris mikhedvit S. Kaukhçişvilis mier, t. IV, tb., 1973, gv. 508.

li'ye, Zemo Kartli'yi Givi Amilakhvari'ye, Mukhrani ile Saeristaolari bu kişilere bağlı mtavarlara verdi ve haraç ile istediği her şey bunların eliyle toplardı. Gürcüler arasında var olan kin yüzünden bu felaket daha arttı ve bunlar (Gürcüler) birbirlerini Osmanlılara ihbar etmeye başladılar, bu yüzden Osmanlılar (halkı) daha fazla soydular ve bütün bu felakete Leklerin (Dağıstanlılar) akınları ve insanların esir almaları eklenirdi"⁴. Osmanlı belgelerine göre Padişah, Givi Amilakhvari'ye Tskhinvali dahil olmak üzere Tiflis Sancağı ile Gori Nahiyesi'nde bulunan köyleri de verdi⁵. XVIII. y.y 20'li yıllarıyla tarihlendirilen bir belgeden anlaşıldığına göre Givi Amilakhvari'nin yetkisi yalnız Tskhinvali üzerine değil Samaçablo üzerine de yayılıyordu. Belge Yusuf Paşa'nın Davit Maçabeli'ye gönderdiği bir emirdir. Emirde "Ben, Vezir Yusuf Paşa sana, Maçabeli Davit'e, emrediyorum! Senin ve amcaoğlun olan Parsadan'ın arazilerini, ev ile bahçelerinizi Teimuraz (Teimuraz Maçabeli'den söz edilmiştir G.S) ele geçirmiş, ve buna karşılık olarak size az para da vermiş. Orada oturan çiftçileri satmış, uzun süre oradan beslenmiş. Sana verdiği paranın üç katını kazanmış ve şimdi senden daha ne istiyor. Eskiden sana ait olan bütün arazileri yeniden sana veriyoruz...derebey Givi Amorakhor, Krtskhinvali'nin memurları, bunların bütün arazlerinin yine de kendilerine iade etmesini isterim, kimseyi bu işe ortak yapmayın" gibi kelimeler kullanılmıştır⁶. Belgeden anlaşıldığı kadarıyla Givi Amalikhvari'ye Derebey Meçabelilerin ailesi üzerine belli bir derecede nenetleme hakkı tanınmıştı. Mülki davalarını çözmek içinde ayrıca bir hak verilmişti. Osmanlılar ülkeyi çeşitli vergilere bağladılar. Aynı şekilde Maçabeli ailesine ait köyleri de vergiye tabi tuttular. Bunun dışında, yerli derebeyleri vergiyi toplamak için sorumlu ettiler. Bazen, vergiyi ödemedikleri yüzünden borçlu kalan derebeyler çiftçileri satmak zorunda kalıyorlardı. 1725'te yazılan belge adı geçen gelişmeleri tamamen doğrulamıştır. Buna göre, Levan Maçabeli kendine ait bir çiftçi ailesini Givi Amilakhvari'ye satmıştır: "Tatarların vergisinden çok zor duruma düştük ve bu yüzden resmi bir belge ile üzerime kayıtlı Osetin Narikaşvili Vepkhia adlı çiftçimi ve yaylada ve düzde ona ait yerlerle Ditsi'deki arazisini size sattım. Söz konusu kayıt belgesini de siz Tsakulta'da iken, size teslim ettim"⁷. Bizzat Givi Amilakhvari ise kendi durumunu sağlama almak için Kakheti Kralı II. Erekle'ye karşı Osmanlıları kullanmaya kalkmıştı. Derebey Amilakhvari, Derebey Maçabelilere ait topraklarda bulu-

⁴ - Ikve, gv. a. g.e. s. 510.

⁵ - N. Şengelia, XV-XIX saukuneebis sakartvelos istoriis osmaluri tskaroebi, tb., 1974, gv. 222; S. Cikia, erti turkuli sabuti tskhinvalis şesakheb, tsu, şromebi, t. 116, 1965, gv. 243-246; G. Soşiaşvili, turqulitskaroebi ori kartuli kalakis (tskhinvali da Akhalgori) şesakheb, saertaşoriso simpoziumi kartul-turkuli urtiertibebi, tskaroebi kartul-turquli urtiertobebis şesakheb, 2018, gv. 75.

⁶ - Dokumentebi sakartvelos sotsialuri urtiertobis istoriidan, N. Berdzenişvilis red. T. I, tb., 1940, gv. 201, #280. Ikve, gv. a.g.e. s. 215-216.

⁷ - Papuna Orbeliani, ambavni kartlisani, tb., 1981, gv. 72-73.

nan Açabeti kalesi yakınlarında II. Erekle'ye baskın dzenledi. Ancak mađlup oldu ve geri çekilmek zorunda kaldı. Bu olay vakainüvist Papuna Orbeliani tarafından řu řekilde anlatılmıřtır: "Amilakhori Kakheti sahibine karřı baskın dzenlemek için geldi. Kakheti'nin sahibi bunu ođrendi ve çok üzüldü ve hemen yola ıktı, Kakheti Krallıđına ait askeri birlikleriyle Açabeti kalesine geldi, (onlar) teslim olmadılar, Kakhlar ve Třlar atlarından indiler, bunlarla birlikte (Erekle'ye) bađımlı ve (dađın) bu tarafında yařayan Leklerin (Dađıstanlılar) askerleri de vardı. Kaleye girdiler, kaleyi aldılar, bütün mal-mlk tahrip ettiler. Bu durumda iken Amilakhvari Urum (Türk) askeriyle birlikte geldi ve řehzedeyi (II. Erekle) kuřattı. Kakhetililer ıktılar, her iki taraf birbirine silah açtı, tüfek sesinden hiçbir řey duyulmuyordu, Kakhetililer galip geldiler ve Urumları püskürttüler"⁸. O zaman Kartli'nin Ksani, Aragvi gibi derebeyliklerinde ve Samaçablo'da Osmanlılara karřı ayaklamalar vuku buldu. Maabeliler ailesinden Osmanlılara karřı en amansız davranan Teimuraz Maçabeli idi. Vakhuřtiye göre: "Teimuraz Maçabeli Amilakhor'a dokunmuyordu, ancak rast geldiđi Osmanlıları kılıçtan geçirdi"⁹. Osmanlılara karřı direnenlerden birisi de Ksani derebeyi řanře idi. Osmanlı ayaklanan bu derebeyi cezalandırmak için Givi Amilakhvari'yi vaziflendirdi. Amilakhvari ilk önce Ksani derebeyliđini yađmaladı, daha sonra ise Samaçablo'ya geçti. Bundan dolay Teimuraz Maçabeli ailesi ile birlikte Raa'ya kaçtı: "Amilakhvari Mahmad Kuli Han komutasında olan Osmanlı askerlerini getirdi ve Muguti'de bulunan Maçabeli'ye baskın dzenledi, Teimuraz Maçabeli tarafından inřa edilen Sveri Kalesi'ni tahrip ettiler. Ancak, burada birçok Osmanlı askeri de hayatını kaybetti. Daha sonra Maçabeli'nin iři zorlařtı. Kendisi kaçmak zorunda kaldı ve çoluk-çocuđu ile birlikte Raa'ya geçti"¹⁰ Bařka bir kaynaktan söz konusu askeri harektin 1729'da yapıldıđı anlařılmıřtır¹¹ Bundan sonra řida Kartli'de Osmanlılara karřı mücadeleler yine de devam ediyordu. Maabeliler ve Ksani derebeyleri Osmanlılara boyun eđmek istemiyorlardı. Vakainüvist Sekhnia kheidze'ye göre 1731'de Osmanlı Hükümeti tarafından verilen vazifeler dođrultusunda hareket eden Kral II. Teimuraz Gürcü ve Osmanlı birleřik askeri birlikleriyle Didi (Büyük) ve Patara (Küçük) Liakhvi vadilerini yađmaladı¹². Buna rađmen, Samaçablo'da Osmanlılara karřı ayaklanmalar kesilmedi¹³.

⁸ - Vakhuřti, ađtsera ... kartlis tskhovreba, t. IV, gv. 510.

⁹ - ikve, gv. a.g.e. s. 511.

¹⁰ - Sakartvelos istoriis kronikebi, A. ioselianis red. Tb., 1980, gv. 61.

¹¹ - kartlis tskhovreba, t. II, spb., 1854, gv. 335.; kartlis tskhovreba, t. IV, tb., gv. 511.

¹² - G. Sosiařvili, samaablo „osmalobis“ periodři, goris sakhelmtsipo sastsavlo universiteti, kartul-turkuli sametsniero konperentsia, 12-13 dekemberi, konperentsiis masalebi, gori, 2015, gv. 53.

¹³ - 1728 tslis tbilis is vilaetis didi davtari, I, osmaluri teksti kartuli targmanit, řesavlit, gamokvlevita da paksimeliebit gamosatsemad moamzades sergi cikiam da nodar řengeliam, tb., 2009, gv. 364-366.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi, Osmanlı Hükümeti Maçabeli Derebeyliği'nde bulunan Didi Liakhvi vadisini de Givi Amilakhvari'ye devretti. Konu üzerine "1728 Tiflis Vilayeti'nin Mufassal Defteri"nde dikkate değer bilgiler mevcuttur. Defterde Maçabelilere ait köylerden de söz edilmiştir. Ancak, söz konusu Türkçe belgede Samaçabulo köylerinin tamamı gösterilmemiştir. Bazı köyün ismi atlatmıştır. Ancak, köylerin çoğu listeye dahil edilmiş ve vergiye tabi tutulmuştur. Defterde yer alan Büyük Liakhvi vadisi bazı köyün gerçek isminin tespit edilmesi şimdilik zordur. Tahmin edildiği kadarıyla defteri tutan memurlar bu köy isimlerini kayda yanlış geçirmişlerdir. Örneğin belgede geçen Zarseti, Kutakhlisi, Zinhkhlisi, Bardizi¹⁴ gibi köylerin bulunduğu yer olarak Didi Liakhvi vadisi gösterilmiştir. Ancak, şimdilik bu köylerin gerçek isimlerinin ne olduğu ve nerede buldukları belli değildir. Yukarıda adı geçen ve isimleri net bilinmeyen köylerin sakinleri az olduğundan dolayı harabe haline geldikleri de mümkün olabilir. 1728 "Tiflis Vilayeti'nin Mufassal Defteri"nde Didi Liakhvi vadisinin Tikhrevi, Tbeti, Rustavi, Monasteri, Dampaleti, Tsari (tahminen Dzari olması gerek), Tskhinvali^{15*}, Tamaraşeni, Kekhvi, Açabeti, Kurta, Sveri, Kemerti, Sabatsminda, Kheiti¹⁶ gibi birçok köyün ismi geçiyor. Türkçe olan bu belgede haneler ve hanelerdeki ailelerin sayısı, tarımsal faaliyetleri ile ödedikleri vergi türleri yer almıştır. Çiftçiler vergiyi sarı yağ, arpa, buğday, çavdar, ot gibi tarım ürünleri üzerinden ödüyorlardı. Koyun, domuz beslemekle arıcılıkla uğraştıklarında da ayrı bir vergi ödemek zorunda idiler. Bunlar dışında daha farklı - Bedihava, Curum Cibayet, Yava ve Kaçkun, Betalmalı, Ameve Hase, Mal, Gayıp Malı^{17**} Mefkud gibi vergiler toplanırdı. Tarihçilerin bir kısmına göre düğün, arazi tapusu vs. gibi vergiye Badihava vergisi denirdi. Tarihçilerin diğer bir grubuna göre ise bu vergi suç işleyenlerden alınan para cezası idi¹⁸. Defterde Türkçe olan diğer vergilerden (örneğin Curum Cibayet) gibi vergiden de

¹⁴ - Türkçe devterde Givi Amilakhvari'ye ait olan Tskhinvali köyün tanımlaması yapılmıştır. Ancak, Tskhinvali Samaçabulo dışındaydı. bkz. G. Sosiaşvili, tskhinvali 1728 tslis tbilisis vilаетis didi davtris mikhedvit, kitap: şida kartlis istoriis sakitkhebi, tb., 2013, gv. 42; sakartvelos ebraelta istoriul-etnograpiuli muzeumis şrimebi, t. I, gv. 168. XVIII. yüzyılın II. yarısında Tskhinvali'de Kral ve birçok derebey ailesinin serfleri vardı. Bkz. A. Tabuaşvili, kalak tskhinvalisa da misi mimdebare soplebis ađtseris davtrebi (XVIII saukunis istoria, tskhinvali, 1986, gv. 116.

¹⁵ - Ikve, gv. 353-366. a.g.e. 353-366.

¹⁶ - Gürcü vergi sisteminde "malı" kişi başına verilen vergiye denirdi. Bkz. V. Gabaşvili, peodaluri tskobileba sakartveloşı, tb., 1958, gv. 199.

¹⁷ - Araştırmacıya göre „Tatarlara ödenen malı“ yabancı işgalcilere ödenen haraca denirdi. Gürcistan'da Mali bir vergi terimi olarak tatarların hakimiyeti döneminde yayıgındı". ... a.g.e. s. 251. Araştırmacıya göre "Mali" denen vergi daha sonra Gürcü vergiler arasında yer alır ve tatar vergisi kıyafetinden uzaklaşır. yüzyıllrda "Mali" Tatar vergisi anlamını kaybetmiş durumdadır. a.g.e. s. 253. Bu düşünce tarafımızdan kabul edilmemiştir, Çünkü, 1728 "Tiflis Vilayeti'nin Mufassal Defteri"nde "Mali" denen vergi diğer Osmanlı vergileri ile birlikte kullanılmıştır.

¹⁸ - N. Gorgodze, osmaluri gadasakhadebi da valdebulebani ksnisa da aragvis kheobaşı "tibilisis vilaetis didi davtris" mikhedvit (1728), kartukli diplomatia, tselitsdeuli, t. 12, tb., 2005, gv. 426.

bahsedilmiştir. Tahmin edildiği kadarıyla, bu vergi Badihava vergi grubunda olup küçük bir vergi türündendi. Defterde Samaçablo köylerinden Mefkud gibi daha bir vergi toplanırdı. V. Gabaşvili'ye göre "Çiftçilerden bazıları sipahiler üzerine kayıtlı değildi. Bunların arazisiz çiftçi olmaları gerek. Bunlardan ise Benak denen vergi türü Mefkupçu denen Mirliva memuru tarafından toplanırdı"¹⁹. Osmanlı memurları tarafından tutulan deftere göre Samaçablo köylerinde çok çeşitli tarım sektörleri vardı. Koyun, domuz beslemesi ile sarı yağ üretiminden alınan vergi hayvancılığın gelişmiş olduğunu gösterir. Bu durum yalnız defterden değil daha sonraki kaynaklardan da anlaşılmıştır²⁰. Samaçablo köylerinde tarımcılık da çok yaygındı. Bu köyler Didi Liakhvi nehrinden sulanıyordu. Buranın sulama sistemi daha Antik Çağdan itibaren vardı²¹. Didi Liakhvi ırmağının sulama sistemi tarımın çeşitli sektörünün gelişmesini sağlıyordu. Bu durum İoane Bagrationi²² tarafından da anlatılmıştır. Deftere göre Samaçablo köylerinde birkaç su değirmeni vardı. Dönemin Kekhvi köyünde 1, Tskhinvali'de 4, Tsari köyünde ise (yukarıda bahsettiğimiz gibi bu köyün Dzari olması gerek) 5 adet su değirmeni gösterilmiştir²³.

Didi Liakhvi vadisinde su değirmenlerin var olduğu burada hububat kültürünün geliştiğini gösterir. Deftere göre yerli halk buğday, tahıl, çavdar, darı gibi hububat tarımıyla uğraşır. Vakhuşti Batonişvili Didi Liakhvi vadisinde var olan zengin tarım geleneği üzerine şönları anlatmıştır: "Liakhvi nehri çok faydalıdır, bununla nehrin sağ ve sol tarafındaki araziler sulanır, çok çabuk akar, gürültülü ve taşlı bir nehirdir, suyu içilir ve tatlıdır, her zaman soğuktur, çabuk olduğu için kışın donmaz, içinde çok çeşit balık beslenir, bütün Karti buğdaylarına göre Liakhvi ile sulanan arazilerin buğdayı daha kaliteli, lezzetli ve beyazdır" Samaçablo'da hububat tarımı dışında bağcılık da meşhurdu. "Uşra" denen bağcılık vergisi Tikhrevi, Tskhinvali, Tbeti, Rustavi, Monasteri, Tamaraşeni, Kekhvi, Açabeti ve Kurta köylerinden toplanırdı²⁴.

Didi Likhvi vadisinde bulunan Kekhvi köyünde elmacılık da meşhurdu. Bu durum bu köyde uğraşılan meyvecilik üzerinden alınan Uşra adlı vergiden bellidir²⁵.

19 - V. Gabaşvili, *dasakh. Naşromi*, gv. 219.

20 - G. Sosiaşvili, *samaçablos istoria*, tb., 2005, gv. 86.

21 - C. Gvasalia, *liakhvis kheobis istoriuli geografiis sakitkhebi, sakartvelos ist. Geogr. Krebuli VI*, tb., 1982, gv. 35.

22 - İoane Bagrationi, *kartl-kakhetis ağıtsera*, T. Enukidzis da G. Bedoşvilis red. Tb., 1986, gv. 40-41.

23 - 1728 tslis tbilis vilaeitis didi davtari, I, osmaluri teksti kartuli targmanit, şesavlit, gamokvlevita da paksimileebit gamosatseamad moamzades akad. Sergi Cikiam da prof. Nodar Şengeiam, tb., 2009, gv. 359, 360.

24 - Vakhuşti Batonişvili, *ağıtsera sameposa sakartvelosa, kartlis tskhovreba, teksti dadgenili kvela dziritadi xelnatseris mikhedvit S. Kauhçişvilis mier*, t. IV, tb., 1973, gv. 368.

25 - Bunu da belirtmek gerekir ki, Didi Liakhvi ırmağında daha Kral Tamar döneminde Şida Kartli'nin batı bölgelerinde bulunan arazileri sulamak için Urnisi ile Saltvisi sulama kanalları yapılmıştı.

Samaçablo ahalişi arıcılıkla da uğraşıyordu²⁶. Bahsedildiği gibi “Tiflis Vilayati’nin Mufassal Defteri’nde” Samaçablo’nun birkaç köyün nüfus sayımı yapılmıştı. Bu belge Maçabeliler Derebeyli’ğinde köyler sayımını gösteren en eski belgedir. Elimizde var olan kaynaklar arasında XVIII. yüzyılın II. yarısında tutulan defterler Samaçablo’ya dahil olan Tskhinvali şehri ile civar köyleri hakkında geniş bilgiye sahipler. Osmanlı defteri ile XVII. yüzyılın II. yarısında tutulan Gürcü defterlerini karşılaştırdığımızda yarım asır boyunca Samaçablo köylerinde nüfusun değişimini izlemek mümkündür. 1728 “Tiflis Vilayeti’nin Mufassal Defteri’ne” göre Tskhinvali’de 116 hane (205 aile, erkek) vardı; Tbeti’de 36 erkek (yani aile reisi)^{27*} oturuyordu ve 22 hane vardı; Rustavi köyünde aile reisi 18, hane 11; Monasteri köyünde hane 19, aile reisi 29; Dampaleti köyünde aile reisi 18, hane 13; Tsari köyünde aile reisi 29, hane 14 (İoane Batonişvili tarafından Didi Liakhvi köyleri tarif edildiğinde Dzari köyünden söz etmiştir. Tahmin edildiği kadarıyla, Tsari’nin aynı Dzari köyü olması gerek)²⁸ 1; Tamaraşeni köyünde aile reisi 70, hane 42; Kekhvi köyünde aile reisi 24, hane 11; Açabeti köyünde aile reisi 15, hane 8; Kurta köyünde aile reisi 18, hane 10; Sveri köyünde aile reisi 19, hane 8; Kemerti köyünde hane 22, aile reisi 43; Zarseti köyünde²⁹ aile reisi 14, hane 5; Kutakhlişi köyünde aile reisi 7, hane 3; Zinkhlişi köyünde aile reisi 4; Çalisubani yerleşkesi^{30**} aile reisi 4, hane 5; Sabatsminda köyünde aile reisi 8, hane 5; Bardizi köyü aile reisi 3, hane 2; Kheiti³¹ köyü aile reisi 4, hane 2 vardı. “Defter’de” belirtildiği gibi Kutakhlişi köyünde “oturanlar arasında Zurab Oğlu Teimuraz, Kardeşleri olan Vakhtang ve İase Tavadlardır (Derebeyler). Baçua oğlu Bejan ve kardeşi Simon ise Aznaurlardır”³². Bize göre, defterde adı geçen köyün ismi yanlışlıkla belirtilmiştir. Burada zikredilen ve Tavad olan Zurab

26 - G. Calabadze, memindvreobis kultura ağmosavlet sakartveloşi, tb., 1986, gv. 300.

27 - Ancak, daha farklı düşüncelere göre, Liakhvi sulama kanalları daha Antik Çağından itibaren vardı.

28 - C. Gvasalia, ağmosavlet sakartvelos istoriuli geografiis narkvevebi, tb., 1983, gv. 19. Didi Liakhvi ırmağı sulama kanallarından yaklaşık 17 köyün arazileri sulanıyordu. G. Sosiaşvili, samaçablos istoria, tb., 2005, gv. 82.

29 - g.e. 352-362.

30 - C. Gvasalia, a.g.e.361

31 - a.g.e. 361-363

32 - XVIII. yüzyılda tutulan nüfus defterlerinde terim “Tavi” kullanıyordu. İv. Cavakhişvili’ye göre bu terim aile reisi anlamına gelirdi. Aynı İv. Cavakihvili “Komli” yani hanede birkaç ailenin birlikte oturduğunu düşünerek her ailenin başında bir “Tavi’nin” yani aile reisinin bulunduğu fikrini ileri sürmüştür.. İv. Cavakhişvili, halkis ağtseris da şemosavlis davtrebi sakartveloşi, “moamve”, IV, 1901, gv. 10-11. Bize göre, defterde söz edilen “Katsi”, XVIII. yüzyılda tutulan nüfus sayımı defterlerinde yer alan “Tavi” ile aynıdır. B.kz. Giorgi Sosiaşvili, Akhagori “1728 tslis tbilis vilаетis didi davtris” mikhedvit, goris sakhelmtsipo satsavlo universiteti, kartul-turkuli multidistsiplinaruli sametsniero konperentsia, konperentsiis masalaebi, 2014, gv. 49.

Ođlu Teimuraz'ın ise Osmanlılara karşı mücadele eden Teimuraz Maçabeli olması gerek ve tahmin edildiđine göre bu kiři Samaçablo'dan henüz taşınmış deđildir. Nüfus sayımı verilerine göre Teimuraz Maçabeli'nin Vakhtang ile İase adlı iki kardeři vardı. Tahminen ise, adı geçen İase'nin II. Erekle tarafından takviye asker için birkaç defa Çerkezistan'a gönderilen İase olması gerek³³. Defterde zikredilen Vakhtang Maçabeli'nin siyasi hayatı hakkında hiçbir bilgi yoktur. Aynı defterde ismi geçen ve sosyal durumu Aznaur olan Baçua Ođlu Bejan'a ve kardeři Simon'a gelince, bunların Maçabeli derebeylerine bađlı Aznaur Rçeulişvililer veya Nabiçvrişvililer olması lazımdır³⁴.

Osmanlı defterinde söz edilen köyler İoane Batonişvili tarafından da tarif edilmiştir: "Şehir Krtskhinvali'nin ile Samaçablo'nun bulunduğu vadilerde yer alan ve Kral, derebey, aznaur ve kilise mülkleri olan köyler Didi Likvi'den sulanır. Batonişvili her köyün "nüfuslu" olduğunu göstermiştir. Bunu da belirtmek gerekir ki, defterde ismi geçen "Monasteri "köyü İoane Batonişvili tarafından "Tiris Monasteri"³⁵ olarak gösterilmiştir. Bu köy Tskhinvali şehri ile civar köylerini anlatan XVII. yüzyılın defterleride de aynı isimle belirtilmiştir³⁶. 1728 defterinde yer alan Didi Liakhvi'nin bazı köyün ismi XVIII yüzyılın II. yarısında tutulan defterlerde de mevcuttur. Dampaleti ve Tbeti gibi köylerin ismi bu defterlerde daha geçmiyor. Tahminen, XVIII. y.y. II. yarısında bu köyler tamamen boşalmıştı. XVIII. y.y. II. yarısında tutulan defterde Didi Liakhvi vadisinde bulunan köyler şunlardır: Sveri köyü 15 hane, 24 aile (demek ki Sveri ahalişi yarım asır boyunca 7 haneye düşmüştür)³⁷, Kemerti 16 hane ve 34 aile (Kemerti ahalişi 6 haneye düşmüştür)³⁸, Açabeti 6 hane ve 10 aile (Açabeti ahalişi 9 haneye düşmüştür)³⁹, Rustavi 3 hane 7 aile (Rustavi ahalişi 16 haneye düşmüştür)⁴⁰, Kekhvi 9 hane 20 aile (Kekhvi ahalişi 15 haneye düşmüştür)⁴¹, Kheiti 30 hane 52 aile (Kheiti ahalişi 26 hane artmıştır)⁴². Osmanlı defterinde Sabatsminda

33 - İoane Batonişvili, kartl-kakhetis ađtsera, teksti gamosatsemad moamzades, gamokvleva da sadzieblebi daurtes Tina Enukidzem da Guram Bedoşvilma, tb., 1936, gv. 41.

34 - Çalisubani Didi Liakhvi'nin sađ tarafında bulunurdu. Bu köy ne İoane Batonişvili'nin eserinde, ne de XVIII. yüyılın II. Yarısında tutulan defterlerde geçer. Çalisubani'de Mtavara-varangelozi (Başmelek) adına bir kilise vardı. Bu kilisede Maçabeli ailesi mezarlığı bulunurdu. İ. Megrelidze, sidzveleebi liakhvis kheobaşı, t. I, gv. 71-72.

35 - 1728 tslis tbilisis vilaetis didi davtari, I, gv. 351-366.

36 - .1728 tslis tbilisis vilaetis didi davtari, I, gv. 364.

37 - G. Sosiaşvili, maçablebis urtiertoba çrdiloet kavkasiastan (çerkezebi, dađestnelebi, osebi), "kartuli diplomatia", tselitsdeuli, 18, 2018, gv. 116-119.

38 - G. Sosiaşvili, samaçablos istoria, gv. 56.

39 - İoane Batonişvili, kartl-kakhetis ađtsera, teksti gamosatsemad moamzades, gamokvleva da sadzieblebi daurtes Tina Enukidzem da Guram Bedoşvilma, tb., 1986, gv. 41.

40 - A. Tabuaşvili, kalak tskhinvalis da misi mimdebare sopelebis ađtseris davtrebi. (XVIII saukunis II nakhevari), tb., 2013, gv. 62

41 - a.g.e 68-69.

42 - a.g.e 69-70.

köyünden ayrıca bahsedilmiştir. Bu köyün ismi XVIII. y.y. II. yarısında tutulan Gürcü defterinde yoktur. Bize göre, XVIII. y.y. II. yarısında tutulan defterde Kheiti ile Sabatsminda köyleri tek bir köy olarak gösterilmiştir. Çünkü, Kral II. Erekle döneminde uygulanan ve “Nöbet Askeri” denen sistem üzerine yazılan bir belgede Kheiti ve Sabatsminda köyleri birlikte gösterilmiştir⁴³. Türkçe olan defterde isimleri geçen Didi Liakhvi köyleri Rus iktidarı tarafından 1804 ile 1818 yıllarında yapılan Gori ilçesi köylerinin her yönlü sayımı yapılan defterlerde de yer almıştır. Örneğin 1804’te Sveri köyünde 11 hanenin bulunduğu gösterilmiştir (hepsi Gürcü), bu köyler yerli derebeyler olan Maçabeli ailesine aitti. Kekhvi köyünde 20 hane vardı (hepsi Gürcü. Bunlardan Kraliçe Darecan’a 13 hane, Maçabelilere ise 7 hane aitti), 1804’te yapılan sayma göre Kurta köyünde 23 hane vardı (hepsi Gürcü. Bunlardan Bardzim Maçabeli’ye 7 hane, Zaza Maçabeli’ye 5 hane, Datua Maçabeli’ye 8 hane, İase Maçabeli’ye 1 hane, Taktakişvili’ye ise 2 hane aitti)⁴⁴. Kemerti köyünde 23 hane oturuyordu (bunlardan 22 hane Gürcü, 1 hane Osetin), 1804 sayımına göre Kemerti’de yaşayan köylülerden 7 hane Maçabelilere, 1 hane Revaz Eristavi’ye, 9 hane Tiri Meryem Ana Kilisesi’ne, 6 hane ise Kemerti Aziz Giorgi Kilisesi’ne aitti⁴⁵. Tbeti’de Rus memurları tarafından Amailakhvari Derebey ailesine bağlı ve sosyal durumu Aznaur olan Namoradze’ye ait olan 11 hanenin sayımı da yapıldı (bu köylerin ahalisi tamamen Gürcüdür)⁴⁶. 1804 durumuna göre Kheiti köyünde 42 hane (hepsi Gürcü, bunlardan İase Maçabeli’ye 4 hane, Revaz ve İase Maçabeli’ye 34 hane, Bardzim Maçabeli’ye ise 4 hane aitti)⁴⁷. Sabatsminda köyünde Revaz ve İase Maçabelilere ait olan 6 hane oturuyordu (hepsi Gürcü)⁴⁸. Tamaraşeni köyünde 61 hane oturuyordu (Maçabelilere 34 Gürcü ve 12 Yahudi ve 4 Aznaur hanesi, Derebey Taktakişvililere 3 hane, ve Meryem Ana Kilisesi’ne 1 hane aitti)⁴⁹. 1804 sayımına göre Tskhinvali’de 182 hane oturuyordu. Bunlar arasında devlete bağlı 7 hane Gürcü ile 8 hane de Ermeni Aznauru; Amilakhori derebey ailesine bağlı 2 hane Aznaur ailesi; devlete bağlı çiftçilerden 79 hane Ermeni, 6 hane Yahudi, 7 hane Katolik, 5 hane Osetin, 7 hane Gürcü vardı. Ayrıca, yine burada Kherkheulidzelere ait 6 Ermeni hanesi, 2 Osetin hanesi ve 1 Gürcü hanesi; Orbelianilere ait 2 Gürcü hanesi; Abaşidzelere ait 1 Ermeni hanesi ve 2 Gürcü hanesi yaşıyordu. Tskinvali’de tahminen 1718’de inşa edilen “Kovladtsmin-

43 - a.g.e 62-63.

44 - a.g.e 70.

45 - a.g.e 61-62.

46 - a.g.e 70-72

47 - Bkz. İ. Lortkipanidze, sabutebi erikle mepis morige caris şesaxeb, sakartvelos sakhelmtsipo muzeumis moambe, t. XIV, B, 1947, gv. 296.

48 - İ. Alimbaraşvili, şida kartlis (goris mazris) mosakhleoba XIX saukunis pirvel otstsleulşi, rusuli kameraluri ağıtserebis mikhedvit, kheln. 2019, gv. 67.

49 - a.g.e. 68.

da” Meryem Ana kilisesine 6 Gürcü hanesi; Maçabelilere 17 Ermeni ve 6 Gürcü hanesi; Aznaur arkadişvili’ye 1 Ermeni hanesi; Kherkheulidzelere 5 Osetin hanesi ile 2 Ermeni hanesi; Amilakhvailere ise 4 Gürcü hanesi; Mukhranbatonilere 2 Gürcü hanesi; Tsitsişvililere 1 Gürcü hanesi; Tumanışvililere 2 Gürcü hanesi; Aznaur Davitaşvililere 1 Gürcü hanesi aitti⁵⁰. Yukarıda bahsettiğimiz gibi 1728 defterde yer alan Didi Liakhvi vadisi köylerinden, daha sonra 1804’te tutulan defterde yalnız Tskhinvali, Tamaraşeni, Kekhvi, Kurta, Açabeti, Kemerti, Khviti, Sabatsminda, Sveri gibi dokuz köyün adı verilmiştir. Bu köylerin nüfusunun sayısı 379’du. Bunlar arasında 217 Gürcü, 114 Ermeni, 7 Katolik, 34 Yahudi, 7 Osetin hanesi vardı⁵¹. 1728 defterinden farklı olarak 1804 defterinde başka köylerin isimleri de verilmiştir. Tahminen, 1728 defteri tutulduğunda bu köyler boştu veya daha sonradan kuruldu. Olabilir ki 1728 “Tiflis Vilayeti’nin Mufassal Defteri” tam değildir ve bu köyleri içeren sayfalar kaybolmuştur. Türkçe olan defterde Dgvrisi, Kusireti, Kemperi gibi köylerin isimleri geçmiyor. 1728 Türkçe deftere göre Osmanlılar tarafından sayımı yapılan Didi Liakhvi köylerinde bulunan kiliselerden yalnız üç kiliseden söz edilmiştir. Bunlardan birisi “Monasteri” köyünde gösterilmiştir. Bize göre bu kilisenin N. Andğuladze tarafından XIII. y.y. II. yarısında inşa edildiği belirtilen ve Tiri Manastır’ına ait Meryem Ana adına yapılan kilisenin olması gerek⁵². XV. yüzyılın I. yarısında Molaretukhutsesi Khela Tavkhelidze tarafından Tiri Manastırın Tavdebi Meryem Ana Kilisesi’ne birçok köy bağışlanmıştır⁵³. Deftere göre Tbeti köyünde de bir kilise varmış. Bize göre bu kilisenin X. yüzyılda inşa edilen Tbeti Botrtsvisevari kilisesinin olması gerek ve üzerindeki yazıtlara göre kilise Tbeli derebey ailesi ile bağlantılıdır⁵⁴. Bunu da belirtmek gerekir ki XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Tbeti kilisesi sözde “Güney Osetya” Özerk Cumhuriyeti Hükümeti tarafından yıkıldı ve taşları Tskhinvali’ye götürülüp bir banyo inşa edildi⁵⁵. Türkçe belgede üçüncü kilisenin Tskhinvali’de bulunduğu belirtilmiştir. Bu kilisenin hangisi olduğu belli değildir. Çünkü Tskhinvali’de bu kilise dışında diğer -Meryem’in Uykusu (Koymesis), Aziz Meryem Adına, Kavti, İsa’nın Goğe Yukselişi, Lomisa gibi kiliseler de vardı⁵⁶. 1728’de tutulan “Tiflis Vilayeti’nin Mufassal Defteri’nden” Didi Liakhvi vadisi köy

50 - a.g.e. 70.

51 - a.g.e. 68.

52 - a.g.e.

53 - İ. Alimbaraşvili, a.g.e. 68. Bunu da belirtmek gerekir ki, Tiri Ğvtismşibeli (Meryem Ana) adına kiliseye vergi ödeyen ancak Taktakişvililer ailesine ait olan 2 serf ailesi bu defterde Kurta köyü ahalisi olarak gösterilmiştir. a.g.e s. 67. Tahminen, Tori Meryem Ana kilisesine ayrıca daha bir serf ailesi aitti. Bu aile ise Tamaraşeni köyü üzerine kayıtlı idi. a.g.e. 69.

54 - a.g.e. 34-35

55 - a.g.e. 34-35

56 - N. Andğuladze, tiris monastris tsartserebi “matsne”, N5, 1970, gv. 79; İ. Megrelidze, sidzveleebi liakhvis kheobaşı, t. I, tb., 1984, gv. 204

sakinlerinin etnik kimliğinin ortaya koyması zordur. Osmanlıca belgede yalnız han-eler şeklinde olan aile reislerin (erkeklerin) adları ve baba adları gösterilmiştir. Ancak, şunu da belirtmek gerekir ki Türkçe belgede genellikle Giorgi, Sekhnia, Erekle, Beri v.s. gibi Gürcüce özel isimlere rastgeliyoruz. Bazı köyde (örneğin Tamaraşeni, Çalısabanı) Ohane, Sarkisa⁵⁷ gibi Ermenice isimler de var. Tskhinvali'de Mordekha, Kemerti'de Moşi gibi Yahudi isimlerine de rasgelmiştir⁵⁸. Osmanlıca defterde Ermenice ve Yahudice isimlerinin bulunması rasgele bir durum değil. Bilidiği kadarıyla, eskiden beri Tskhinvali'de genellikle Gürcüler, Yahudiler ve Ermeniler oturuyordu⁵⁹. XVIII. yüzyılın II. yarısında tutulan defterlerde yer alan köy sakinlerin ve 1728 Türkçe yazılan defterde belirtilen Didi Liakhvi vadisinde bulunan aynı köy sakinlerin esas kısmı otokton Gürcüdür. Belgeye göre, Didi Liakhvi vadisinde bulunan köy sakinlerin soyadları şunlardı: Rustavi'de Gadzabulidze, Basilidze, Kepari (yazı: K. Akav Kepari Patarkatsi Ninia ve Beri)⁶⁰, Monasteri'de (yani Tiri Monasteri) _ Epeniaşvili, Darçiaşvili, Çulukhidze, Berduladze, Zoziaşvili⁶¹. Tskhinvali'de Unadze, Garsevanaşvili, Muradaşvili, Şedanaşvili, Tseradze, Maisuradze, Çitiaşvili, Masiaşvili, Lomkatsişvili, Eliaşvili, Gamçenaşvili, Opanaşvili, Khanuaşvili, Svirişvili, Ğaribaşvili, Çagelişvili, Khocaşvili, İaralaşvili, Lalaşvili, Gabrielaşvili, Şadadgulaşvili, Markozaşvili, Mamistvalaşvili, İsrailaşvili, Gakhelidze, Kvançakhadze, Kevlaşvili, Bakuzanaşvili, Kanduaşvili, Didebeli, Dalakişvili, Kakuaşvili, Çamovardnaşvili, Kasradze, Çampuridze, Berişvili, Svimonaşvili, Eranaşvili, Miselaşvili, Zazaşvili, Nabiçvrişvili, Cavakhişvili, Khukhaşvili, Makhniaşvili, Berunişvili, Jamieraşvili, Amarağışvili Kharşiladze, Kulicanaşvili, Papuaşvili, Terpetrozaşvili, Dotaşvili, Merabaşvili, Enakolopaşvili, Caninaşvili, Begalaşvili, Rusinaşvili, Satuaşvili, Ter Arakelaşvili, Ter Arutenaşvili, Kiçikaşvili, Goginaşvili, Mamicanaşvili, Khitaraşvili, Alkhazişvili, Davitaşvili, Kolelişvili, Boçoradze, Khancalaşvili, Eğişakaşvili, Eliaşvili, Papisimedaşvili, Khundiaşvili, Salmakhanaşvili, Kavadze, Bliadze, Atenelaşvili, Karakhanaşvili, Golinaşvili, Aslanaşvili, Tğbazaşvili, Ğambaraşvili, Amilaşvili, Gongladze, Papakeraşvili, Arutinaşvili, Giorgişvili, Rostevanişvili, Metsiskvilişvili, Mosesaşvili, Tsabadze, Maranaşvili, Meurmişvili, Brodzveli, Metskhvarişvili⁶². Açabeti'de _ Babutsidze, Khabareli. Tamaraşeni'de _

⁵⁷ -b.k.z. G. Sosiaşvili, tiris monastris 1432 tslis sabuti da tavkhelidzeta sagvareolo, "analebi", N11, 2015, gv. 152-174

⁵⁸ -Kartuli tsarteserebis korpusi, lapidaruli tsartserebi, I, şedgina da gamosatsemad moamzada N. Şoşiaşvilma, tb., 1980, gv. 178-181

⁵⁹ - V. Topuria, şida kartlısı datsuli zogierti sidzveleta warwerebi, saistorio moambe, II, tb., 1924, gv. 134.

⁶⁰ - İ. Megrelidze, a.g.e. s. 165-167; M. Tsotniaşvili, tskhinvalis istoria, tskhinvali, 1986, gv. 384-395.

⁶¹ - 1728 tslis tbilisis vilaetis didi davtari, I, gv. 359, 365.

⁶² - 1728 tslis tbilisis., a.g.e. 358, 363.

Beğelaşvili^{63*} Khomasuridze, Elbakidze, Nadiraşvili, Mindoraşvili, Bortişvili, Otiaşvili, Revazışvili^{64**}, Meladze, Apşıkaşvili, Gorelaşvili, Kakhişvili⁶⁵. Kurta'da Maisuradze, Baadurişvili (belgeden anlaşıldığına göre bu soyad Maçabeli soyadından ayrılan bir daldı), Kheçinaşvili, Kereselidze, Alkhazişvili, Basişvili, Meladze, Khabareli, Akhalkatsi⁶⁶. Sveri'de Giunaşvili, Gebuadze, Meladze, Khetagaşvili, Cirkvalişvili, Khetereli, Papelişvili, Lekutişvili⁶⁷. Kemerti'de _ Metreveli, Kaulaşvili, Ğerkenaşvili, Kasradze, Otinaşvili, Mağaldadze, Mkervlişvili⁶⁸. Kheiti'de^{69***} Mikeladze, Khidaşeli, Dalakişvili, Romelaşvili, Ugrekhelaşvili, Dokvadze, Bugianişvili, Maçaidze, Sabanadze, Gamrekelaşvili, Begaşvili, Kekeleşvili, Nikolişvili, Khimşiaşvili, Goçaşvili, Goçunişvili, Pekhşişvelaşvili, Çumaşvili, Şerazaşvili, Kuliçişvili, Mamisaşvili, Kurdğelaşvili, Zubaşvili⁷⁰. Yukarıda bahsettiğimiz XVIII. y.y. II. yarısında tutulan ve Tskhinvali ile civar köyleri anlatan defterdeki soyadlardan anlaşıldığına göre Didi Liakhvi vadisi ahalisinin yerli Gürcüler olduğu anlaşılmıştır. Gürcü soyadları ile birlikte Ermeni ve Yahudi soyadları da mevcuttur. Denilebilir ki dönemin Kartli-Kakheti Krallığı Hükümeti tarafından XVIII. y.y. II. yarısında Tskhinvali ve civar köylerin nüfus sayımı yapıldığında ne Tskhinvali'de, ne de yakında bulunan Liakhvi vadisi köylerinde Osetin ahalisi yoktu. Bunu da belirtmek gerekir ki, XVIII. y.y. II. yarısında Şida Kartli dağlık bölgesine gelip yerleşen Osetinler Tskhinvali şehrinde henüz oturmuyorlardı. 1782'de yazılan bir belgeye göre Tskhinvali'ye gelip yerleşen Osetin kökenli olan, ancak daha sonra dönmüş İvane adlı birisi kendini Porak oğlu Adamaşvili Davit'e satmıştır⁷¹. Osetinler Tskhinvali ile yakındaki Liakhvi vadisinde yaşasaydılar, nüfus sayımını yapan memurlar bunları deftere muhakkak kaydederdiler. Bunu da belirtmek gerekir ki, XVIII. y.y. II. yarısında Şida Kartli dağlık bölgelerine gelip yerleşen ve git gide ovaya inen Osetinler çok eski Gürcü şehri olan Tskhinvali'ye Osetince isim verdiler. Alman gezgini Yohan Anton Guldenshtedt'e göre Osetinler tarafından Tskhinvali'ye

63 - Vakhuşti Batonişvili, aġsera sameposa sakartvelosa, kartlis tskhovreba, t. IV, gv. 370. Yahudiler Didi Liakhvi vadisinde bulunan köylerde de oturuyorlardı. b.k.z. istoriuli dokumentebi sakartvelos ebraelta şesakheb, N. Berdzenişvilis redaktsiit, s.s.i.p. Davit Baazovis ebraelta muzeumi, şromebi, I-II-III, tb., 2014, gv. 179-180.

64 - A. Tabuaşvili, a.g.e. s. 70

65 - a.g.e. s. 62.

66 - a.g.e. s. 54-61

67 - Maçabelta gvaris ert-erti şto, b.k.z. G. Sosiaşvili, samaçablos istoria, gv. 47.

68 - Maçabelta gvaris ganştoebibi, G. Sosiaşvili, a.g.e. s. 47..

69 - A. Tabuaşvili, a.g.e. s. 67.

70 - a.g.e. s. 68.

71 - A. Tabuaşvili, a.g.e. s. 68-69.

“Kreba”^{72*} denirdi⁷³. 1728 “Tiflis Vilayeti’nin Mufassal Defteri’nde” Tskhinvali nüfusunun sayımı yapıldığında “Babuna oğlu Osikmia’dan”⁷⁴ söz edilmiştir. Tskhinvali’de oturan aile “reisi” erkeklerinin Babuna oğlu Basila, Kogi oğlu Datuna, Kohkadra oğlu İorgi (tahminen Giorgi olması lazım) Mamuka gibi özel isimlerden sonra “Babuna oğlu Osikmia” gibi özel isim geliyor. Bu durumda “Osikmia’nın” adını taşıyan kişinin sosyal durumu ile alakasının olması lazım. Osetinlerle (Gürcüce: Osi) bağlantılı olan ve sosyal anlamı taşıyan “Osi Kma (Serf Osetin)” deyiminden Osikmaşvili soyadı türemiştir. “Osikma” kelimesi 1566 tarihli bir belge de geçiyor. Kral Leon tarafından Bedikara’da oturan “Osikma’nın” hanesini Davit Gareci Manastırı’na bağışlandı⁷⁵.

Osikmaşvililer, Gürcüleşmiş Osetinlerdir. Osikmaşvili soyadı XVII. y.y. II. yarısında tutulan birkaç belgede geçer⁷⁶. “Osikmaşvili” soyadı Gürcü onomastiğinde farklı bir şekilde de yer almıştır. XVI. y.y. I. yarısında yazılan bir belgede “Osikmasaşvili”, 1699 belgesinde ise “Osikmesaşvili”⁷⁷ şeklinde geçiyor. 1728 “Tiflis Vilayeti’nin Mufassal Defteri’nde” gösterilen Tskhinvali ile civar köyler hakkındaki bilgileri 1804’te Rus iktidarı tarafından yapılan nüfus sayımı defterinde mevcut bilgileri ile karşılaştırdığımızda aşağıdaki durum söz konusu olabilir: 1728 defterine göre Tbeti’de 36 aile oturuyordu. 1804’te ise 11 aile; Osmanlı dönemi sayımından 50 yıl sonra Kekhvi’nin nüfusu 4 aileye düşmüştür. Defterde 24 aile gösterilmiş, 1804 sayımında ise 20 aile belirtilmiştir. 1728’de Severi’de 19 aile, 1804’te ise 11 aile oturuyordu. 1728’de Kemerti’de 22 aile, 1804’te ise 23 aile vardı. Kurta nüfusu Osmanlı defteri döneminde 18 aile, 1804’te ise 23 aile idi. Türk memurları tarafından Sabatsminda ile Kheiti’de 12 aile kaydedilmiştir, 1804’te ise 42 aile vardı (bu aileler Kheiti köyü sakinleri olarak kayda geçirilmiştir); 1728’de Tamaraşeni’de 70 aile, 180’te ise 61 aile vardı; Tskinveli’de 1728’de 205 aile, 1804’te ise 182 aile oturuyordu; 1728 “Defteri’nde” kayıda geçirilen Didi Liakhvi köyleri hakkında verilen bilgiler gibi 1818 nüfus defteri de ayrıca önemli bilgileri içeriyor. Sonraki dönemlerde yapılan nüfus sayımı verilerinin de önce yapılan verileriyle karşılaştırıldığımızda söz konusu bölgede nüfusun durumunun ne olduğu belli olmaktadır. 1818 sayımına göre

72 - a.g.e. s. 69-70.

73 - Belgeye göre, tahminen, Kheiti ve Sabatsminda ahalisi birlikte gösterilmiştir.

74 - a.g.e. s. 70-72.

75 - G. Sosiaşvili, şida kartlşi osta samouravoebis sakitkhisatvis, IV saertaşoriso konperentsia “kartul-osur urtiertobata ganvitarebis perspektivebi”, İv. Cavakhişvilis sakhelobis tbilisis sakhelmtsipo universiteti, konperentsiis masalebi, tb., 2018, gv. 181-182.

76 - Alman gezgini küçük bir hata yapmıştır, Osetinler Tskhinvali’ye “Kreba” değil de “Çreba” derdiler.

77 - Giuldenştedtis mogzauroba sakartveloşi, germanuli teksti kartuli targmaniturt gamostsa da gamokvleva daurto G. Gelaşvilma, t. I, tb., 1962, gv. 279.

1728 defterinde yer alan Didi Liakhvi vadisi köy sakinlerinin durumu şöyledir: Tskhinvali’de 75 ailenin (bunlar arasında 14 Ermeni ailesi, 12 Yahudi ailesi) oturduğu gösterilmiştir. Burada oturan çiftçiler Maçabeli, Amilakhvari, Orbeliani, Begtabegovi, Abaşidze ile diğer derebeylere bağlı idiler⁷⁸.

Açabeti’de Maçabelilere bağlı olan 7 hane (hepsi Gürcü)⁷⁹; Kekhvi’de 3 hane (hepsi Gürcü)⁸⁰, Kurta’da 21 hane (hepsi Gürcü)⁸¹ oturuyordu. Aynı Maçabelilere Tamaraşeni’de 42 hane (bunlardan 31 Gürcü hanesi, 11 ise Yahudi hanesi)⁸², Sabatsminda’da 7 hane (hepsi Gürcü)⁸³, Kheiti’de 38 hane (hepsi Gürcü)⁸⁴, Kemerti’de 9 hane (hepsi Gürcü)⁸⁵ vardı. 1818’de Didi Liakhvi vadisi köylerin nüfus sayımı ile sosyal, gelir ve mülkiyet durumu vs. incelemesi yapıldığında gerekli evraklarda nüfusun azalması nedeni olarak salgın hastalıkları ile ahalinin başka köylere taşındığı belirtilmiştir. 20 Nisan 1922’de sözde “Özerk Güney Osetya” hakkında çıkan bir kararnameye göre Türkçe yazılan defterde yar alan Didi Liakhvi vadisi Gürcü köylerini Gürcistan’ın ortasında yapay olarak yaratılan “Güney Osetya Özerk Bölgesi’ne” bağladılar. Zemo Açabeti, Kvemo Açabeti, Tamaraşeni, Sabatsminda, Kemerti, Kheiti, Kurta, Kekhvi, Sveri gibi köyleri Tamaraşeni Topluluğu’na, Tskhinvali’yi ise Tskhinvali Topluluğu’na dahil edildi⁸⁶. Söz konusu gelişmeler yerli halk tarafından şiddetli protestolarla karşılandı⁸⁷.

1728 “Tiflis Vilayeti’nin Mufassal Defteri’nde” ayrıca günümüzde işgal altında bulunan Patara Liakhvi vadisi, Ksani ve Prone vadileri köyleri hakkında da önemli bilgiler mevcuttur. Tarafımızdan bu konu üzerindeki atarştırmalar bilahare yapılacak ve düşündüğümüze göre, bu mesele dikenli tel örgüsünün ötesinde kalan Gürcü köylerin eski nüfusu hakkında objektif bilgilerin ortaya konmasında yardımcı olacaktır.

78 - 1728 tslis tbilisis vilaetis didi davtari, I, gv. 358.

79 - Pirta anotirebuli leksikoni, masalebi şekribes da gamosatsemad moamzades ana bakradzem, levan ratianma da giorgi otkhmezurma, t. III, tb., 2004, gv. 343.

80 - a.g.e.

81 - a.g.e.

82 - İ. Alimbaraşvili, şida kartlis (goris mazris) mosakhleoba XIX saukunis pirvel otstsleulşi, rusuli kameraluri ağtserebis mikhedvit, khel. Tsigni, III, 2019, gv. 79.

83 - a.g.e. 80

84 - A.g.e. 81-103

85 - L. Toidze, rogor şekimna samkhret osetis avtonomiuri olki, tb., 1991, gv. 88-89.

86 - a.g.e

87 - Giorgi Sosiashvili, The Opression of the Georgian Population in Tskhinvali Region During the First Years of Soviet Occupation, PRO GEORGIA Journal of Kartvelological Studies, # 27-2017, p. 253.

KIPÇAK-GÜRCÜ İLİŞKİLERİ

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU
Ondokuz Mayıs Üniversitesi

ÖZET

Tarih boyunca pek çok farklı Türk topluluğu Gürcülerle temasta bulunmuştur. Taraflar arasındaki ilişkileri tarihi derinliği ve yoğunluğu göz önünde Kıpçakların Gürcülerle münasebeti pek çok bakımdan farklılık arz eder. İlk olarak Anonim Gürcü Tarihi'ndeki kaydı esas alırsanız Kıpçaklar bölgedeki en eski Türkler olarak karşınıza çıkar. İkinci olarak Kıpçaklar XII. yüzyılın başından itibaren Gürcülerle işbirliği yaparak ülkedeki Selçuklu hâkimiyetinin sonlandırılmasına destek vermişlerdir. Bir başka deyişle Müslüman Oğuzlara karşı dindaşları Gürcülere destek vermişlerdir. Kral David'in onlarla kurduğu akrabalık bağı da bu dayanışmanın en önemli temelini atmıştır. O zamana kadar çeşitli Türk topluluklarıyla kısa süreli ittifaklar yapmış olsalar da Kıpçaklarla uzun süreli ve her iki tarafın çıkarına olan bu işbirliği vesilesiyle bölgedeki dengeler büyük ölçüde değişmiştir. Rus baskısından bunalan Kıpçaklar kendilerine yurt bulurken David de eristavların baskısından kurtularak büyük kısmı Kıpçaklardan oluşan merkezi bir orduya sahip olmuştur. 1118'den itibaren Selçuklularla mücadele etmeye başlarken ordusunun esasını kendisine sadakatle bağlanmış olan Kıpçaklar oluşturmaktaydı. Zamanla elde ettiği başarılar eristavların direncini kırarak ve onlar da bir pazarlığa girişmeksizin Gürcü kralının yanında yer alacaklardır. Böylece üç yıl gibi kısa bir sürede Selçukluları ülkeden çıkaracaklardır.

Kral David zamanında başlayan Kıpçak gücü XII. yüzyıl sonlarına kadar devam edecektir. Kıpçak kökenli başkomutan ve hazine sorumluları olması bu yükselişin bir sonucudur. Ancak Tamara döneminde başlayan siyasi rekabet sonucu bazı Kıpçak oymakları ülkeyi terk ederek Anadolu'ya göç edecektir. Moğolların önünden kaçan bazı Kıpçak oymaklarının Kafkasya'ya ve Azerbaycan'a yerleşmesiyle ise Gürcülerle yeni gelen bu grup arasında anlaşmazlıklar baş gösterecektir. Önce Giorgi Laşa'dan yerleşecekleri bir yer isteyen Kıpçaklar, olumsuz cevap alınca Gence ve çevresinde yerleşerek Gürcülerin aleyhine faaliyete girişmiştir. Diğer yandan bir başka Kıpçak grubu da Moğollardan Ahıska-Rize arasının idaresini alarak bu bölgede bağımsızlığını ilan etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk, Gürcü, Kıpçak, Selçuklu, Moğol.

ყივჩალები და ქართველების ურთიერთობები

პროფესორი იბრაჰიმ თელლიოღლუ
ცხრამეტი მაისის უნივერსიტეტი

მოხალე ჰინაარსი

თურქული წარმოშობის სხვადასხვა ხალხები ისტორიის ხანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში ურთიერთობდნენ ქართველებთან. მხარეებს შორის ურთიერთობის ისტორიის სიღრმეებისა და სიხშირის გათვალისწინებით, ყივჩალებსა და ქართველებს შორის კავშირი ბევრი თვალსაზრისით განსხვავებულია. თუ დავეყრდნობით ქართველი ანონიმი ისტორიკოსის ჩანაწერებს, ყივჩალები რეგიონში ყველაზე ძველი თურქები არიან. XII საუკუნის დასაწყისიდან ყივჩალები ქართველების მოკავშირეები გახდნენ და დაეხმარნენ მათ დაესრულებინათ ქვეყანაში სელჩუკთა ბატონობა. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, ისინი დაეხმარნენ თანამორწმუნე ქართველებს მუსლიმი ოღუზების წინააღმდეგ. დავით მეფის მიერ მათთან დამყარებულმა ნათესაურმა კავშირმა, მათ შორის თანამშრომლობაში ყველაზე მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა. მანამდე, თურქული წარმოშობის ხალხებთან მოკლევადიანი კავშირები მყარდებოდა, ყივჩალებთან კი გრძელვადიანი და ორივე მხარისთვის მომგებიანი თანამშრომლობა შედგა, რამაც ძალიან შეცვალა ძალთა ბალანსი რეგიონში. რუსული ზენოლის ქვეშ მყოფმა ყივჩალებმა საცხოვრებელი იპოვეს, მეფე დავითი კი ერისთავების ზენოლისგან განთავისუფლდა და ცენტრალიზებული არმია შექმნა, რომლის მთავარ ძალას ყივჩალები წარმოადგენდნენ. 1118 წლიდან მოყოლებული სელჩუკებთან დაწყებულ ბრძოლაში ჯარი ძირითადად მის ერთგულ ყივჩალებს ეფუძნებოდა. დროთა განმავლობაში მიღწეული წარმატებით მან გატეხა ერისთავების წინააღმდეგობა და ისინი მოლაპარაკებების შემდეგ ქართველი მეფეს დაუდგნენ გვერდით. ამგვარად, სამ მოკლე წელიწადში მოხერხდა სელჩუკების ქვეყნიდან განდევნა.

დავით მეფის დროს დაწყებული ყივჩალთა ძლიერება, XII საუკუნის ბოლომდე გაგრძელდა. ამის მაგალითია ყივჩაღური წარმოშობის მხედართმთავარი და ხაზინადარი. თუმცა თამარ მეფის დროს დაწყებული პოლიტიკური მეტოქეობის გამო ზოგიერთმა ყივჩაღურმა გვარმა დატოვა ქვეყანა და ანატოლიაში გადასახლდა. მონღოლებისგან გამოქცეული ზოგიერთი ყივჩაღური გვარი კავკასიასა და აზერბაიჯანში დასახლდა. ახალ მოსულ ჯგუფებსა და ქართველებს შორის გარკვეული დაპირისპირება

ნარმოიშვა. ყივჩაღებმა ჯერ ლაშა გიორგისგან ითხოვეს დასახლების ნებართვა, მაგრამ უარის მიღების შემდეგ განჯაში გადავიდნენ და იქიდან დაიწყეს ქართველების წინააღმდეგ მოქმედება. ყივჩაღთა სხვა ჯგუფმა მონღოლებისგან მიიღო ახალციხესა და რიზეს შორის ტერიტორიის მართვის უფლება და იმ რეგიონის დამოუკიდებლობა გამოაცხადა.

საკვანძო სიტყვები: თურქი, ქართველი, ყივჩაღი, სელჩუკი, მონღოლი.

KIPCHAKS- GEORGIAN RELATIONS

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU
Ondokuz Mayıs University

ABSTRACT

Throughout history, many different Turkish communities have been in contact with Georgians. The relations of the Kipchaks with the Georgians differ in many respects in view of their relations, historical depth and intensity. First of all, based on the Anonymous Georgian History registration, the Kipchaks are the oldest Turks in the region. Secondly, from the beginning of the 12th century, Kipchaks gave support to the termination of the Seljuk rule in the country in cooperation with the Georgians. In other words, they supported co-religionist Georgians against the Muslim Oghuz. King David's kinship by marriage with them also took the most important basis for their solidarity. Although they have made short-term alliances with various Turkish communities until that time, the balances in the region have changed drastically with the cooperation with the Kipchaks for a long time and in the interest of both sides. While the Kipchaks, who were suffering from Russian oppression found their homeland, David got rid of the pressure of the Eristavs and had a central army consisting of a large part of the Kipchaks. Starting to fight against the Seljuks since 1118 Kipchaks, who were loyal to him, formed the foundation of his army. The successes achieved in time will break the resistance of the Eristavs and they take place alongside the Georgian king without bargaining. Thus, in a short period of three years, the Seljuks will be expelled from the country.

The power of Kipchak, which began in the time of King David, will continue until the end of the 12th century. The fact that there was the commander-in-chief and Treasury Officers of Kipchak origin is a result of this rise. However, as a result of political competition started during Tamara, some Kipchak tribes will leave the country and migrate to Anatolia. With the settlement of some Kipchak tribes who fled from the Mongols in the Caucasus and Azerbaijan, disagreements between Georgians and the newly arrived group will break out. The Kipchaks, who wanted a place to settle down

from Giorgi Lasha firstly, settled in and around Ganja and started to operate against Georgians when they received a negative response from him. On the other hand, another Kipchak group which is took control of Meskhetian-Rize from the Mongols, declared in dependence in this region.

KeyWords: Turk, Georgian, Kipchak, Seljuk, Mongolian.

Türk-Gürcü ilişkileri tarih boyunca çeşitli şekillerde seyretmiştir. İlişkilerin yoğunlaşmaya başladığı Orta Çağ bu değişkenliği göz önüne serici pek çok örnekle doludur. Özellikle din savaşlarının büyük ölçüde şekillendirdiği münasebetler Selçuklularla birlikte Müslüman Türk devlet ve beyliklerinin Gürcistan'ı fethetmeye yönelik faaliyetleriyle yoğunlaşmıştır. Hıristiyanlıkla beslenmiş Gürcü milliyetçileri Türk fetihlerine karşı koymaya çalışırken yaklaşık iki asır süren mücadele sırasında zaman zaman Hıristiyanlığın doğudaki koruyucusu konumuna gelmişlerdir. IV. David (1089-1125) ve Tamara (1184-1213) dönemleri bu bakımdan dikkat çekmeye değer örneklerdir. Ancak dini çekişme Türk-Gürcü ilişkilerine damgasını vuran tek sebep değildi. Hazarlarla birlikte Müslüman Araplara karşı yapılan ittifak örneğinde görülebileceği gibi işbirliği yapıldığı zamanlar da olmuştu. Bununla birlikte Orta Çağda milliyet anlayışının din esasına göre belirlendiği göz önünde bulundurulursa Türk-Gürcü ilişkilerinin genel olarak karşıtlık üzerine gelişmesi daha muhtemeldi.¹ Ancak öyle olmadı. Gürcülerle Kıpçaklar arasında kurulan bağ ihtimalleri değiştirdi.

Kıpçak Gürcü ilişkilerini bir tebliğ çerçevesinde genel olarak değerlendireceğimiz bu çalışmada konuyu üç başlık altında ele alacağız. İlk olarak Kıpçakların Gürcistan'a göç etmesini ortaya çıkaran siyasi ortam ve göçün hangi şartlarda gerçekleştiği vurgulanacaktır. İkinci olarak Kıpçak göçü ile ülkede başlayan değişime temas edilecektir. Üçüncü olarak da Gürcistan'a göç eden Kıpçakların akıbeti üzerinde durulacaktır.

Kıpçakların Gürcistan'a göç etmesini sağlayan kişi Kral IV. David'dir. O tahta geçtiğinde ülkesi yaklaşık 25 yıldır Selçuklu hâkimiyetinde olan bir hükümdardı. David bu duruma son vermek istiyordu. Ancak bunu gerçekleştirecek asker gücüne sahip değildi. Gürcü derebeyleri güçlerini onun hizmetine vermeye yanaşmıyorlardı. Üstelik sırada Selçuklu tahtında Selçukluları gücünün zirvesine çıkaran Melikşah (1073-1092) bulunmaktaydı. Bu hallerde harekete geçmek çok akıllıca bir iş değildi.²

¹ - Bu konuda daha önce bir değerlendirme yapmıştık. Bkz. "Ortaçağda Türk-Gürcü Münasebetlerini Şekillendiren Faktörler", ICANAS 38 Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (Ankara, 10-15 Eylül 2007), VI, Ankara 2012, s. 3077-3089.

² - Selçuklu hâkimiyetinin başlangıcından David dönemine kadar olan devir için bkz. Bu dönem için bkz. Marie Félicité Brosset, Gürcistan Tarihi (nşr. H. D. Andreasyan-E. Merçil), Ankara 2003, s. 287-310; İbrahim Tellioglu, XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri, Trabzon 2009.

O da uygun zamanı beklemeye başladı. Melikşah'ın 1092'de ölümü ile başlayan taht kavgaları David'in beklediği zamanın geldiğini gösterdi.

Gürcü Kıpçak ilişkilerinin geliştirilmesi için ilk adımı David attı. Donetz havzasında Ruslar tarafından baskı altına alınan Kıpçakların lideri Atrak'ın kızı ile evlenerek onlarla akrabalık bağı kurdu. Böylece o zamanların en kolay işbirliği yapma yöntemini kullanarak Kıpçaklarla yakınlaştı. Bu birinci adımdan sonra Atrak'a bir teklif yaptı ve onları ülkesine davet etti. Onun bundan maksadı Selçukluları ülkesinden çıkarmak için ihtiyaç duyduğu asker gücünü böylece temin etmekte. O sırada 1103'ten 1116'ya kadar yapılan savaşların büyük kısmında Ruslara yenilen Kıpçaklar Don-Kuban boylarında sıkışmıştı.³ Bu teklif Atrak için Rus baskısından kurtulmak için bir çare olabilirdi. O da kabul etti. Böylece kendilerine yurt verilme karşılığında Kıpçakların Gürcistan'a göç etme süreci de başlamış oldu. Kıpçaklarla Osetler arasında husumet bulunduğu için onların Gürcistan'a gelebileceği en uygun yol olan Daryal geçidini kullanması mümkün değildi. David'in planını gerçekleştirebilmesi için bu meseleyi çözmesi gerekiyordu. Onun için Gürcü Kralı Osetya'ya giderek Osetlerle anlaşmış ve Kıpçakların Daryal geçidinden güven içinde geçmesini sağlamıştır.⁴

1118'de Gürcistan'a göç eden Kıpçakların ilk grubu beş bin aileydi.⁵ Ardından kırk bin ailelik bir grup daha geldi.⁶ David bunları Selçuklularla sınır oldukları bölgelere ve başkentinin çevresine yerleştirdi. Böylece Selçuklulara karşı girişeceği harekâtın insan unsurunu ülkesine konuşturmuş oldu. Kısa süre sonra başlayan mücadelede David'in ne kadar akıllıca bir hamle yaptığı anlaşıldı. Çünkü Gürcü ordusu kralın yapmayı düşündüğü işler için yetersiz, disiplinsiz bir orduydü. II. Giorgi (1072-1089) döneminin sonuna kadar Selçuklulara karşı direnmeye çalışsalar da hep başarısız oldukları için askerler maneviyat açısından çok kötüydü, Türkmenlerin yenilmez olduğuna inanmaktaydı. David, her Kıpçak ailesinin hizmetine tam teçhizatlı bir atlı asker göndermesine karşılık, Kıpçaklara yazlık-kışlık olmak üzere toprak yurtluk vermiştir. Böylece krala destek verirken kendi yöresel çıkarlarını ön planda tutan Gürcü soyluları ve eristavların bitmek tükenmek bilmeyen isteklerinden kurtulan David, Selçukluları ülkesinden çıkarabilecek bir orduya kavuşmuştu. Türkmenleri ülkeden çıkarmak için kurulan altmış bin kişilik ordunun kırk binlik grubu Kıpçaklardan oluşmaktaydı.⁷

³ - L.N. Gumilëv, Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları, I (nşr. A. Batur), İstanbul 2003, s. 389; Peter B. Golden, Türk Halkları Tarihine Giriş (nşr. O. Karatay), Ankara 2002, s. 233.

⁴ - Robert W. Thomson, Rewriting Caucasian History, Oxford 1996, s. 327 vd. David zamanından Moğol hâkimiyetine kadar Gürcü Krallığının dış politikası hakkında ayrıca bkz. Eldar Mamistvalashvili, Foreign Policy and Diplomacy of Georgia, Tbilisi 2014.

⁵ - W. E. D. Allen, A History of the Georgian People, London 1971, s. 99.

⁶ - Juansher's Concise History of the Georgians (nşr. R. Bedrosian), New York 1991, s. 112.

⁷ - Mariam Lordkipanidze, Georgia in the XI-XII. Centuries, Tbilisi 1987, s. 88 vd.

Kıpçaklar tarafından desteklenen Gürcü ordusu Selçuklulara karşı üst üste zaf-erler kazanmaya başladı. İslam tarihçileri bu gelişmelerden haberdar olmadığı için Gürcülerin elde ettiği galibiyetleri büyük bir şaşkınlıkla takip etmekteydi.⁸ 1120'de kırk bin kişilik ordusu ile Kür ve Çoruh boyları ile Kutayis'i ele geçiren David, 1121'de Kür nehri civarını zapt etmiş, 1123'te Tiflis ve Şirvan'ı, 1124'te de Göle, İspir ve Oltu'ya kadar olan batı bölgesini almıştır.⁹ Daha sonra kuzeye yönelen David, Dağıstan'ın düzlük kesimi ile Abhazya ve Osetya'ya da hâkim olmuştur.¹⁰ Böylece Gürcü krallığının yükselişi başladı.

Kıpçak göçü ile ülkede başlayan değişim David'den sonra da devam etti. Onun ölümünden sonra yerine geçen I. Demetre (1125-1156) ve III. Giorgi (1156-1184) devirlerinde derebeyleri kaybettikleri güçlerini tekrar geri alabilmek için seslerini yükseltmeye başlamışlardır. İlk olarak Demetre'ye karşı kardeşi Vakhtanti'yi tahta geçirmeye çalışmışlardır. Demetre muhaliflerinden bazılarını hapse attırarak durumu kontrol altına almıştır. Muhalifler bu kez de oğlu David'i babasına karşı isyan ettirmişler ve karmaşa daha da artmıştır. Nihayet 1156'da diğer oğlu Giorgi'nin tahta geçmesiyle ortalık biraz sakinleşmiştir. Yaklaşık on yıl devam eden sükûnet 1177'de çıkan bir isyanla bozulmuştur. Başkomutan İoane Orbelian önderliğinde ayaklanan muhalifler Kralı tahttan indirerek yerine prens Demna'yı getirmeye çalışmışlardır. Aynı zamanda Orbelian'ın damadı olan Demna muhaliflerin kontrolünde olabilecek birisiydi. Otuz bin kişilik bir ordu ile Krala savaş açan asilere karşı Giorgi de Kıpçaklardan destek almıştı. Lore kalesinde sıkıştırılan isyancı ordusu imha edilmişti.¹¹ Giorgi, desteklerinin karşılığı olarak Kıpçakları önemli mevkilere getirdi. İoane Orbelian'dan boşalan başkomutanlık görevine getirilen Kıpçak beyi Kubasar bunlardan en tanınanıydı. Hazinesinin başına getirilen Kutlu Arslan da diğer önde gelen Kıpçak idarecisiydi.¹²

Gürcistan'a göç eden Kıpçakların ülkeye sağladığı katkılar bu şekilde özetlenebilirken onların akıbeti tarihçiler arasında tartışma konusudur. Mesela Alasania gibi¹³

⁸ - İmâdu'd-Din İsmail Ebu'l Fida, Tarih, II, İstanbul 1864, s. 247; Ebu Ye'la Hamza b. Esed et-Temîmî İbnu'l Kalanisi, Zeyl Tarihu Dimeşk (nşr. Amedroz), Beyrut 1908, s. 204 vd.; Kemâluddîn Ebu'l-Kâsım Ömer İbnu'l Adîm, Buğyetu't-Taleb fi Tarih Haleb, II, Şam 1954, s. 199 vd.; Ahmed b. Yusuf b. Ali İbnu'l-Ezrak, Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (nşr. A. Savran), Erzurum 1992, s. 35; vb

⁹ - Kartlis Tskhovreba (nşr. R. Metreveli), Tbilisi 2014, s. 179-182..

¹⁰ - David Marshall Lang, Gürcüler (nşr. N. Domaniç), İstanbul 1997, s. 101.

¹¹ - Stephannos Orbelian, Histoire de la Siounie, I (nşr. M. Brosset), Saint-Petersburg 1864, s. 218 vd; Ronald Grigor Suny, The Making of the Georgian Nation, London 1989, s. 37

¹² - Nikoloz Berdzenişvili-Simon Canaşia, Gürcüstan Tarihi (nşr. H. Hayrioğlu), İstanbul 2000, s. 146 vd.

¹³ - Giuli Alasania, Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler (nşr. N. Kaçarava-K. Üçüncü-E. Altınkaynak), Trabzon 2013, s. 138 vd.

bazı arařtırmacılar Kıpçakların kısa sürede ülkelerine geri döndüğünü ifade ederek Gürcistan tarihinde fazla bir yer işgal etmediklerini ifade etmektedir. Lang gibi¹⁴ bir kısım tarihçiler de hangi ölçütlere göre dayanarak böyle bir hükümde bulduklarını kaydetmeseler sarışın, beyaz tenli, mavi gözlü olan¹⁵ bir grubun Gürcüler içerisinde erimiş olan Kıpçaklar olduğunu ve nüfusun 1/3'ünü oluşturduğunu ileri sürmektedir. Bu zıtlıklar arasında Kıpçakların Gürcistan'daki durumunu ortaya koymak için bazı olaylara dikkat çekmek gerekir.

Kıpçakların Gürcistan'daki akıbetiyle alakalı ilk adım olarak Atrak'ın yurduna geri dönmesi meselesinin irdelenmesi önemlidir. Kıpçak beyi ülkesine giderken maiyetinde kimlerin olduğu sorusunun cevabı büyük önem taşımaktadır. Kaynaklarda Don boyunda bıraktığı akrabalarının Atrak'ı geri çağırıldığı ancak onun olumsuz cevap verdiği bilinmektedir. Bununla birlikte davet ikinci kez yinelenildiğinde gelen elçiyle birlikte bir demet kuru ot da gönderirler. Bu sembol ile birlikte Atrak'ın terk ettiği ana vatanına karşı duyduğu özlem depreşir ve hemen otağını toplayarak Don nehri boyundaki bozkırına döner.¹⁶ Ancak bu gidiş daha çok bireysel bir dönüş olmuş gibi gözükmektedir. Gürcistan'ın her yanına yayılmış bir vaziyetteki Kıpçaklar toplanarak Atrak'la birlikte kuzeye çıkmış olsaydı bu gelişme bir şekilde kaynaklara yansımış olurdu. Ancak devrin kroniklerinde buna dair bir iz bulmak mümkün değildir. Aynı şekilde Kıpçakların bir kısmının yerleştirildiği Selçuklu sınırında da böyle bir göç olsaydı savunma zaafiyeti ortaya çıkabilir ve bu da oralardaki güç dengelerini değiştirebilirdi. Ancak kaynaklara böyle bir gelişme de yansımamıştır. Üstelik yukarıda bahsedilen Orbelian'ların başını çektiği isyanın bastırılmasında da Kıpçakların rolünü kimse inkâr edemez. Bu şartlar altında Atrak'ın sadece yakın çevresiyle birlikte ülkesine geri döndüğünü düşünmek en akılcı yol olur.

Gürcistan'daki Kıpçakların XII. yüzyılın sonlarında hala güçlerini koruduklarına en önemli delillerden birisi olarak Kraliçe Tamara döneminde yaşanan gelişmeler gösterilebilir. III. Giorgi devrinin sonlarında yeniden kuvvetlenmeye başlayan muhalifler Tamara tahta oturunca yeniden harekete geçmişti. İlk önce Kraliçenin tahtın meşru varisi olup olmadığını tartışmaya açarak O'nun iktidarını

¹⁴ - D. M. Lang, Gürcüler, s. 18.

¹⁵ - Bu antropolojik özelliklerin Kıpçaklarda bulunduğu dair pek çok tarihçi görüş bildirmiştir. Örnek olarak bkz. L. N. Gumilëv, Muhayyel Hükümdarlığın İzinde, (nşr. A. Batur), İstanbul 2003, s. 109; Laszlo Rásonyi, Tarihte Türklük, Ankara 1993, s. 136; Peter B. Golden, "Kıpçak Kabilelerinin Menşesine Yeni Bir Bakış", Uluslar arası Türk Dili Kongresi 1988 (Ankara 26 Eylül 1988-3 Ekim 1988), Ankara 1996, s. 48.

¹⁶- L.N. Gumilëv, Hazar Çevresinde Bin Yıl (nşr. A. Batur), İstanbul 2000, s. 270.

tanımayacaklarını ilan eden eristavlar, ardından da Giorgi döneminde iş başına getirilen idarecilere saldırmaya başlamışlardır. Böylece yitirdikleri mevkiileri geri alabilmeyi hedeflemişlerdir. Onların baskılarına karşı ortamı sakinleştirmek isteyen Tamara, içerisinde Kıpçak önderleri Kubasar Kutlu Arslan'ın da bulunduğu bazı yöneticileri görevden almıştır.¹⁷ Böylece Kıpçaklar devlet yönetiminde gözden düşmüştür.

Gürcistan'daki Kıpçak aleyhtarlığının başlaması ülkede bazı değişikliklerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu görev değişikliğinden sonra Kıpçakların bir kısmı Gürcistan'ı terk ederek Türkiye'nin kuzey-doğu bölgesine, Artvin-Rize-Trabzon arasındaki yere göç edecektir.¹⁸ Ancak siyasi gelişmelerden etkilenmeyerek Gürcistan'da kalmayı tercih eden grup yaşantılarına aynı şekilde devam etmiş gözükmektedir. Zira Tamara döneminde Tiflis ile Karaağaç arasında Kür, Alget, Ktzia ve Kür-Vaçar boylarını kaplayacak kadar kalabalık bir Kıpçak grubunun daha Gürcistan'a göç ederek Kraliçenin hizmetine girmesi¹⁹, Tamara'nın Kıpçaklara yönelik olumsuz bir tutumunun olmadığını gösterir. Moğol istilasına kadar Gürcistan'da işler bu şekilde devam etti. Ancak Moğolların ülkeyi ele geçirmesi sırasında²⁰ Kıpçaklar arasında bazı hareketlenmeler başladı.

Moğollar Kafkasya'ya doğru ilerlerken Moğolların önünden çekilen bazı Kıpçak oymakları Kral Giorgi Laşa'ya²¹ (1213-1222) müracaat ederek Moğollara karşı işbirliği yapma karşılığında Gürcistan'a yerleşmek istediklerini bildirmişlerdi. Kral O bunu kabul etmedi. Üstelik bu Kıpçak grubu üzerine ordu gönderdi. Ancak gönderdiği kuvvetler mağlup oldu.²² Bu Gürcülerle Kıpçaklar arasındaki ilk fiili çatışmaydı. Yaklaşık yüz yıldır Gürcistan'ın sakinlerinden birisi olan Kıpçakların bu çatışmaya karışıp karışmadığı bilinmez. Fakat Ermeni tarihçilerinin 1222/1223 arasındaki Moğol akını sırasında Moğollarla birlikte hareket ettiğini kaydettiği²³

17 - N. Berdzenişvili-S. Canaşıa, Gürcüstan Tarihi, s. 150.

18 - Mehmet Bilgin, Doğu Karadeniz, Trabzon 2000, s. 81-109; İbrahim Tellioğlu, "Doğu Karadeniz Kıpçakları", Karadeniz Araştırmaları, 48 (Kış 2015), s. 59-78.

19 - M. Brosset, Gürcüstan Tarihi (nşr. H. D. Andreyan-E. Merçil), Ankara 2003, s. 388.

20 - Bu dönem hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Subaşı, Gürcü-Moğol İlişkisi (1220-1346), İstanbul 2015.

21 - Bu dönem hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. The Georgian Chronicle The Period of Giorgi Lasha (nşr. S. Qaukhchisvili-K. Vivian), Amsterdam 1991

22 - M. Eduard Dulaurier, "Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar", Türkiyat Mecmuası, II (1928), s. 142 vd

23 - Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi" (nşr. H. D. Andreyan), Tarih Semineri Dergisi, I-II (1937), s. 223; M. Eduard Dulaurier, "Ermeni Müverrihine Göre Moğollar" (nşr. M. K. Ayas), Türkiyat Mecmuası, V (1936), s. 30 vd.

Kıpçaklar sonradan ülkeye gelenlerden olmalıdır. Moğollar Gürcistan'ı ele geçirdikten sonra ülkede siyasi birlik bozulup iki başlı bir yönetim ortaya çıkınca ülkede yerleşik Kıpçaklardan bir grup da Moğollarla anlaşma yaptı. Bunlar muhtemelen Haziran 1124'te Çoruh vadisi ile Oltu-Pasin-İspir arasındaki Türkmenleri bölgeden çıkararak yöreyi yurt tutan²⁴ gruptu. Sargis önderliğinde olan grup 1264'te yapılan anlaşmaya göre Gürcistan'ın Anadolu'ya bakan kısımlarında, Ahıska'dan Rize'deki Fırtına vadisine kadar olan kıyı kesimi ile Artvin, Borçka, Şavşat, Ardanuç, Yusufeli ve Torul'un idaresini Moğollardan almıştır.²⁵ Böylece 1118'de Gürcistan'a göç eden Kıpçaklarla Gürcüler arasında ilk siyasi ayrılık da ortaya çıkmış oldu.

Sonuçta Kıpçakların Gürcistan'a göç etmesi Türk-Gürcü ilişkilerinde istisnâ bir dönem açmıştır. Selçuklularla, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'daki Türk beylikleriyle devamlı surette mücadele içerisinde olan Gürcüler, IV. David devrinde Kıpçaklardan aldıkları destekle yeniden bağımsızlıklarını elde etmişlerdir. Gürcü Krallığının gelişimi bununla sınırlı kalmamış ve özellikle David ve Tamara zamanlarında Kafkasya'nın en mühim siyasi gücü haline gelmişlerdir. Bütün bu gelişmelerde Kıpçakların askerî katkısının önemi büyüktür.

Gürcistan, Rus baskısından bunalan Kıpçaklara yeni bir yurt olmuştur. David tarafından büyük kısmı Selçuklu sınırına yani ülkenin güney ve güney-batısına yerleştirilen Kıpçakların bir kısmı da başkent çevresini yurt tutmuştu. Bir bölümü Atrak ile birlikte Don nehri boylarına dönse de büyük bölümü Gürcistan'da kalmıştı. Hristiyanlığı benimseyen bu grubun Gürcü kilisesine bağlanarak Gürcülerle uyum içerisinde hayatını devam ettirdiğine dair kaynaklarda çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Bazı Kıpçak boyları XII. yüzyılın sonlarında Türkiye'nin kuzey-doğu kesimine göç etse de büyük grup Gürcistan'da kalmaya devam etmiştir. Tamara devrinde göç eden yeni grupla birlikte ülkedeki Kıpçak nüfusu tazelenmiştir. Giorgi Laşa zamanında kendilerine yer verilmediği için Moğollarla birlikte hareket edenler olsa da onlar yakın zamanda göçmüş olup ülkenin yerlisi haline gelen Kıpçaklardan değildi. Moğol istilasıyla ülkenin siyasi birliği bozulunca 1264'ten itibaren Gürcistan'ın güney-batı sınırında atabeylik kuran Kıpçaklar ise yaklaşık bir buçuk asırdır burada bulunan gruptandı.

24- M. Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 326.

25 - Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Fahrettin Kırzioğlu, Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar, Ankara 1992, s. 148-181.

ისტორიის მანძილზე ქართულ-თურქული ურთიერთობები სხვადასხვა ხარისხით ვლინდებოდა. ეს ურთიერთობები კიდევ უფრო გაღრმავდა შუა საუკუნეებში და ამის დამადასტურებელი ბევრი მაგალითი არსებობს. განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც სელჩუკების გამოჩენასთან ერთად ეს ურთიერთობები რელიგიური ომის ჩარჩოებში მოექცა და მუსლიმური თურქული სახელმწიფოებისა და სამთავროების მხრიდან გახშირდა მცდელობები საქართველოს დაპყრობის მიზნით. თურქების დაპყრობების წინააღმდეგ თითქმის ორი საუკუნის განმავლობაში ქრისტიანული იდეოლოგიის დროშით მებრძოლი ქართველი პატრიოტები, დროდადრო ახერხებდნენ აღმოსავლეთში ქრისტიანობის დამცველის სტატუსის მოპოვებას. ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს დავით IV-ის (1089-1125) და თამარ მეფის (1184-1213) მეფობის პერიოდები. მაგრამ რელიგიური დაპირისპირება არ იყო ერთადერთი მიზეზი, რამაც თავის კვალი დაამჩნია ქართულ-თურქულ ურთიერთობებს. არსებობდა თანამშრომლობის პერიოდებიც, როგორც იყო ხაზარებთან შეკრული კავშირი მუსლიმი არაბების წინააღმდეგ. იმის გათვალისწინებით, რომ შუა საუკუნეებში ეროვნების გაგება რელიგიას ემყარებოდა, დიდი ალბათობით ქართულ-თურქული ურთიერთობები ძირითადად დაპირისპირების ფონზე უნდა განვითარებულიყო.¹ მაგრამ ასე არ მოხდა. ქართველებსა და ყივჩაღებს შორის დამყარებულმა კავშირმა, ეს დამოკიდებულება შეცვალა.

ამ სტატიაში ჩვენ ზოგადად შევაფასებთ ქართველებს და ყივჩაღებს შორის ურთიერთობებს და თემას სამი ქვესათაურის ფარგლებში წარმოვადგენთ. პირველ რიგში, შევხებით ყივჩაღების საქართველოში გადასახლებისას არსებულ პოლიტიკურ ვითარებას და გადასახლების პირობებს. მეორე რიგში, განვიხილავთ ყივჩაღების საქართველოში გადასახლების შემდეგ ქვეყანაში დანყებულ ცვლილებებს. მესამე რიგში, გავარკვევთ საქართველოში გადასახლებული ყივჩაღების ბედს.

ყივჩაღები საქართველოში მეფე დავით IV-მ გადმოასახლა. მისი ტახტზე ასვლისას ქვეყანა დაახლოებით 25 წელი სელჩუკთა მმართველობის ქვეშ იმყოფებოდა. დავითს სურდა ბოლო მოეღო ამისთვის. მაგრამ ამ გეგმის განხორციელებისთვის საჭირო სამხედრო ძალას არ ფლობდა. ქართველი ფეოდალები კი საკუთარი ძალების მეფის სამსახურში ჩაყენებას არ თანხმდებოდნენ. თანაც სელჩუკთა ტახტზე მელიქშაჰი (1073-1092) იმყოფებოდა, რომელმაც სელჩუკები თავისი ძლიერების ზენიტში აიყვანა. ასეთ მდგო-

¹ - ამ თემაზე უკვე გვაქვს გაკეთებული შეფასება. იხ. “Ortaçağda Türk-Gürcü Münasebetlerini Şekillendiren Faktörler”, ICANAS 38 Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (Ankara, 10-15 Eylül 2007), VI, Ankara 2012, s. 3077-3089.

მარეობაში მოქმედებების დანყება მარტებული არ იქნებოდა.² ამიტომ იგი ხელსაყრელ მომენტს დაელოდა. 1092 წელს მელიქშაჰის გარდაცვალების შემდეგ სელჩუკთა ტახტისთვის ბრძოლა დაიწყო, რაც დავითისთვის ხელსაყრელი დროის დადგომას ნიშნავდა.

ქართულ-ყივჩაღური ურთიერთობების დანყებისთვის პირველი ნაბიჯი დავითმა გადადგა. იგი დაქორწინდა რუსების მიერ შევიწროებული ყივჩაღების ლიდერის, ათრაქას ქალიშვილზე და მათთან ნათესაური კავშირი დაამყარა. ამგვარად, იმ პერიოდისთვის კავშირის დამყარების ყველაზე მარტივი ხერხის გამოყენებით დაუახლოვდა ყივჩაღებს. პირველი ნაბიჯის შემდეგ ათრაქას ელჩი გაუგზავნა და თავის ქვეყანაში მიიწვია. ამით, მან უზრუნველყო ქვეყნიდან სელჩუკების გაძევებისთვის საჭირო სამხედრო ძალა. 1103-1116 წლებში რუსებთან ბრძოლებში დამარცხებული ყივჩაღების დიდი ნაწილი დონისა და ყუბანის რეგიონში იყვნენ შეხიზნული.³ ათრაქასთვის ეს შეთავაზება რუსების თავდასხმებისგან გადარჩენის გზა შეიძლებოდა ყოფილიყო. ამიტომ იგი დათანხმდა და საცხოვრისის მიღების სანაცვლოდ ყივჩაღებმა საქართველოში გადასახლება დაიწყეს. რადგან ყივჩაღებსა და ოსებს შორის არსებობდა მტრობა, საქართველოში ჩასასვლელად ყველაზე მოხერხებული გზის - დარიალის უღელტეხილის გამოყენება შეუძლებელი ხდებოდა. თავისი გეგმის განხორციელებისთვის დავითს ეს პრობლემაც უნდა მოეგვარებინა. ამისთვის, ქართველთა მეფე ოსეთში გადავიდა, ოსებს შეუთანხმდა და ყივჩაღების დარიალის ხეობის უსაფრთხოდ გავლა უზრუნველყო.⁴

1118 წელს საქართველოში გადასული ყივჩაღთა პირველი ნაკადი 5 ათასი ოჯახისგან შედგებოდა.⁵ შემდეგ, მათ მიყვა 40 ათასი ოჯახისგან შემდგარი ჯგუფი.⁶ დავითმა ისინი სელჩუკებთან სასაზღვრო ზონასა და დედაქალაქის გარშემო დაასახლა. ამგვარად ქვეყანას უკვე ჰქონდა სელჩუკების წინააღმდეგ მოქმედების დანყებისთვის საჭირო ადამიანური რესურსი. მოკლე დროის შემდეგ დანყებულ ბრძოლებში გამოჩნდა, თუ როგორ ჭკვიანურად აწყობდა თავდასხმებს დავითი. ქართული არმია მე-

²- საქართველოში სელჩუკთა ბატონობის შესახებ მისი დამყარებიდან დავითის გამეფებამდე ix. Marie Félicité Brosset, *Gürcistan Tarihi* (ნჲრ. H. D. Andreatyan-E. Merçil), Ankara 2003, s. 287-310; İbrahim Tellioglu, XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri, Trabzon 2009.

³- L.N. Gumilëv, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*, I (ნჲრ. A. Batur), İstanbul 2003, s. 389; Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş* (ნჲრ. O. Karatay), Ankara 2002, s. 233.

⁴- Robert W. Thomson, *Rewriting Caucasian History*, Oxford 1996, s. 327 vd. დავითის ეპოქიდან მონღოლთა მმართველობის დამყარებამდე საქართველოს სამეფოს საგარეო პოლიტიკის შესახებ იხ. Eldar Mamistvalashvili, *Foreign Policy and Diplomacy of Georgia*, თბილისი 2014.

⁵- W. E. D. Allen, *A History of the Georgian People*, London 1971, s. 99.

⁶- Juansher's *Concise History of the Georgians* (ნჲრ. R. Bedrosian), New York 1991, s. 112.

ფის განზრახვისთვის არასაკმარისი, არადისციპლინირებული ჯარი იყო. ქართველი მეომრები გიორგი II-ის (1072-1089) მეფობის ბოლო წლებამდე ცდილობდნენ წინააღმდეგობა გაენიათ სელჩუკებისთვის, მაგრამ ვერც ერთხელ ვერ მიაღწიეს წარმატებას, რის გამოც დაეცა მათი სულიერი განწყობა და თურქმენების დამარცხების შესაძლებლობის აღარ სჯეროდათ. დავითმა ყივჩაღების თითოეული ოჯახიდან ერთი სრულად აღჭურვილი მეომრის სანაცვლოდ, ყივჩაღებს საზამთრო და საზაფხულო საძოვრები უბოძა. ამგვარად იგი გათავისუფლდა ქართველი დიდგვაროვნების და ერისთავების გაუთავებელი სურვილებისგან, რომლებიც მეფის მხარდაჭერისას თავისი ვიწრო ინტერესებით ხელმძღვანელობდნენ და სელჩუკების ქვეყნიდან განდევნის შესაძლებლობის მქონე არმია ჩამოაყალიბა. თურქმენების დამარცხებისთვის შექმნილი 60 ათასიანი არმიიდან 40 ათასი ყივჩაღი იყო.⁷

ქართულმა არმიამ ყივჩაღების მხარდაჭერით რამდენჯერმე ზედიზედ დაამარცხა სელჩუკები. მუსლიმი ისტორიკოსები ბოლო პერიოდში განვითარებული მოვლენების საქმის კურსში არ იყვნენ, ამიტომ ძალიან გაკვირვებული ადევნებდნენ თვალს ქართველების მოპოვებულ გამარჯვებებს.⁸ 1120 წელს დავითმა ხელში ჩაიგდო ქუთაისი, მტკვრისა და ჭოროხის მიმდებარე ტერიტორიები, 1121 წელს კი მდინარე მტკვრის აუზი, 1123 წელს თბილისი და შირვანი, 1124 წელს კოლას, სპერის და ოლთისის რეგიონები.⁹ მოგვიანებით დავითმა თავისი ძალა ჩრდილოეთით მიმართა და დაღესტნის დაბლობზე, აფხაზეთსა და ოსეთში გაბატონდა.¹⁰ ასე დაიწყო ქართული სამეფოს აღმავლობა.

ყივჩაღური ძალის მეშვეობით ქვეყანაში დაწყებული აღმავლობა, დავითის შემდეგაც გაგრძელდა. მისი სიკვდილის შემდეგ მისი მემკვიდრეების - დემეტრე I (1125-1156) და გიორგი III (1156-1184) დროს დიდგვაროვნები შეეცადნენ კვლავ აღედგინათ ძველი ძალა და გავლენა. ჯერ შეეცადნენ დემეტრეს ნაცვლად ტახტზე დაესვათ მისი ძმა ვახტანგი. დემეტრემ ზოგიერთი მათგანი საპატიმროებში ჩაყარა და ვითარება საკუთარ კონტროლს დაუქვემდებარა. ამის შემდეგ ოპოზიციამ მას შვილი დავითი აუმხედრა და ვითარება კიდევ უფრო აირია. საბოლოო ჯამში 1156 წელს ტახტი მისმა

7- Mariam Lordkipanidze, *Georgia in the XI-XII. Centuries*, Tbilisi 1987, s. 88 vd.

8- İmâdu'd-Din İsmail Ebu'l Fida, *Tarih*, II, İstanbul 1864, s. 247; Ebu Ye'la Hamza b. Esed et-Temîmî İbnu'l Kalanisi, *Zeyl Tarihu Dimeşk* (nşr. Amedroz), Beyrut 1908, s. 204 vd.; Kemâluddîn Ebu'l-Kâsım Ömer İbnu'l Adîm, *Buğyetü't-Taleb fi Tarih Haleb*, II, Şam 1954, s. 199 vd.; Ahmed b. Yusuf b. Ali İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi* (nşr. A. Savran), Erzurum 1992, s. 35; vb.

9- Kartlis Tskhovreba (nşr. R. Metreveli), Tbilisi 2014, s. 179-182.

10- David Marshall Lang, *Gürcüler* (nşr. N. Domaniç), İstanbul 1997, s. 101.

მეორე ვაჟმა გიორგიმ დაიკავა და დაძაბულობის მუხტმა დაიკლო. დაახლოებით ათწლიანი მყუდროება დაირღვა 1177 წლის აჯანყებით. მთავარსარდალ იოანე ორბელიანის მეთაურობით აჯანყებული ოპოზიცია შეეცადა მეფე ტახტიდან ჩამოეგდოთ და მის ნაცვლად უფლისწული დემნა გამემეფებინათ. დემნა, რომელიც ამავე დროს ორბელიანის სიძე იყო, ადვილი სამართავი იქნებოდა. მოწინააღმდეგეების 30 ათასიანი არმიის წინააღმდეგ მეფე გიორგიმ დახმარება ყივჩაღებისგან მიიღო. ლორეს ციხესთან მომწყვდეული აჯანყებულთა არმია განადგურებულ იქნა.¹¹ განეული დახმარების სანაცვლოდ გიორგიმ ყივჩაღებს მნიშვნელოვანი თანამდებობები უბოძა. აქედან ყველაზე ცნობილი იყო ყივჩაღი ბეგი ყუბასარი, რომელმაც იოანე ორბელიანის შემდეგ გათავისუფლებული მთავარსარდალის თანამდებობა დაიკავა. კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი თანამდებობა, რომელიც ყივჩაღს ჩააბარეს, ყუთლუ არსლანის მიერ დაკავებული ხაზინადარის პოსტი იყო.¹²

მოკლედ ასეთია საქართველოში გადასახლებული ყივჩაღების ქვეყნის განვითარებისთვის შეტანილი წვლილი, თუმცა მათი შემდგომი ბედი ისტორიკოსებს შორის კამათის საგანია. მაგალითად ალასანია¹³ და სხვა მკვლევარები ფიქრობენ, რომ ყივჩაღები მოკლე დროის შემდეგ საკუთარ ქვეყანაში დაბრუნდნენ და საქართველოს ისტორიაში მნიშვნელოვანი როლი აღარ უთამაშიათ. ლანგი¹⁴ და ისტორიკოსების ერთი ნაწილი ფიქრობს, რომ ყივჩაღები შეერივნენ ქერათმიან, თეთრკანიან და ცისფერთვალებს¹⁵ ქართველების ჯგუფს და ისინი მოსახლეობის 1/3-ს წარმოადგენდნენ, თუმცა უცნობია რომელ კვლევებზე დაყრდნობით აკეთებენ ასეთ დასკვნას. ამ ურთიერთსაწინააღმდეგო მოსაზრებების ფონზე საქართველოში ყივჩაღების მდგომარეობის შეფასებისთვის აუცილებელია ზოგიერთ მოვლენაზე გავამახვილოთ ყურადღება.

საქართველოში ყივჩაღების მომავალთან დაკავშირებით აუცილებელია გაირკვეს ათრაქას სამშობლოში დაბრუნების საკითხი. დიდ მნიშვნელო-

11 - Stephannos Orbelian, *Histoire de la Siounie*, I (nşr. M. Brosset), Saint-Petersburg 1864, s. 218 vd; Ronald Grigor Suny, *The Making of the Georgian Nation*, London 1989, s. 37.

12 - Nikoloz Berdzenişvili-Simon Canaşia, *Gürcüstan Tarihi* (nşr. H. Hayrioğlu), İstanbul 2000, s. 146 vd.

13 - Giuli Alasania, *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler* (nşr. N. Kaçarava-K. Üçüncü-E. Altinkaynak), Trabzon 2013, s. 138 vd.

14 - D. M. Lang, *Gürcüler*, s. 18

15 - ყივჩაღებს შორის ამ ანთროპოლოგიური თავისებურების არსებობის შესახებ ბევრი ისტორიკოსის მოსაზრება არსებობს. მაგალითისთვის იხ. L. N. Gumilëv, *Muhayyel Hükümdarlığın İzinde*, (nşr. A. Batur), İstanbul 2003, s. 109; Laszlo Rásonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1993, s. 136; Peter B. Golden, “Kıpçak Kabilelerinin Menşesine Yeni Bir Bakış”, *Uluslar arası Türk Dili Kongresi 1988* (Ankara 26 Eylül 1988-3 Ekim 1988), Ankara 1996, s. 48.

ბას ატარებს საკითხის გარკვევა, თუ ვინ შედიოდა ყივჩაღთა ბატონის ამალაში, როდესაც იგი უკან სამშობლოში ბრუნდებოდა. წყაროებიდან ცნობილია, რომ მდინარე დონის ნაპირებთან დარჩენილმა ნათესავებმა იგი უკან იხმეს, მაგრამ მან უარი შეუთვალა. ელჩმა, რომელმაც განმეორებითი მოწვევა ჩამოიტანა, მას გადასცა ბალახეულის ძნა. ამ სიმბოლომ ათრაქას გაუღვიძა სამშობლოს მონატრება, მაშინვე აკეცა კარავი და მდინარე დონის ტრამალებისკენ გაემართა.¹⁶ მაგრამ როგორც ეტყობა ეს უფრო ინდივიდუალური დაბრუნება უნდა ყოფილიყო. საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში მივლინებული ყივჩაღები რომ შეკრებილიყვნენ და ათრაქასთან ერთად ჩრდილოეთისკენ წასულიყვნენ, აუცილებლად აისახებოდა წყაროებში. მაგრამ იმ პერიოდის ქრონიკებში ამასთან დაკავშირებული რაიმე კვალის პოვნა შეუძლებელია. ამასთანავე მსგავსი გადასახლების შემთხვევაში შესუსტდებოდა თავდაცვითი პოტენციური სელჩუკთა საზღვრებთან, სადაც ჩასახლებული იყო ყივჩაღთა ნაწილი და შეიცვლებოდა ძალთა ბალანსი რეგიონში. თუმცა წყაროებში მსგავსი რამ არ ჩანს. ამასთანავე ვერავინ უგულველყოფს ზემოთ ნახსენები ორბელიანის მიერ დანეჭებული აჯანყების ჩახშობაში ყივჩაღების როლს. ამ პირობების გათვალისწინებით უნდა ვივარაუდოთ, რომ ათრაქა მხოლოდ ახლო წრესთან ერთად დაბრუნდა სამშობლოში.

იმის დამადასტურებელი არგუმენტი რომ XII საუკუნის ბოლო წლებში საქართველოში ყივჩაღები კვლავ ფლობდნენ დიდ ძალას, თამარ მეფის ეპოქაში განვითარებული მოვლენებია. გიორგი III-ის შემდეგ ტახტზე თამარ მეფის ასვლისთანავე კვლავ გაძლიერებულმა ოპოზიციამ დაიწყო მის წინააღმდეგ მოქმედება. პირველ რიგში მათ ეჭვქვეშ დააყენეს მისი კანონიერი მემკვიდრეობის საკითხი. ერისთავებმა, რომლებიც მის ხელისუფლებას არ აღიარებდნენ, გიორგის მეფობის პერიოდში დანიშნულ თანამდებობის პირებზე დაიწყეს თავდასხმა. მათი მიზანი იყო, კვლავ მიეღოთ დაკარგული თანამდებობები. იმისათვის, რომ დაემშვიდებინა სიტუაცია, თამარ მეფემ ზოგიერთი ძველი თანამდებობის პირი, მათ შორის ყივჩაღი დიდებულები ყუბასარი და ყუთლუ-არსლანი, გადააყენა.¹⁷ ამგვარად ყივჩაღები სახელმწიფო მმართველობის სადავეებს ჩამოშორდნენ.

საქართველოში ყივჩაღების წინააღმდეგ დანეჭებულმა გამოსვლებმა საფუძველი ჩაუყარა ზოგიერთ ცვლილებებს. ამ მოვალეობების შემდეგ, ყივჩაღების ნაწილმა საქართველო დატოვა და თურქეთის ჩრდილო-აღ-

16 - L.N. Gumilëv, Hazar Çevresinde Bin Yıl (nşr. A. Batur), İstanbul 2000, s. 270.

17 - N. Berdzenişvili-S. Canaşia, Gürcüstan Tarihi, s. 150.

მოსავლეთ რეგიონში, ართვინ-რიზე-ტრაპიზონის მხარეში გადასახლდა.¹⁸ თუმცა ჩვენ ვხედავთ, რომ ყივჩაღთა ის ნაწილი, რომელსაც არ შეეყო პოლიტიკური ბატალიები, ცხოვრებას ძველებურად აგრძელებდა. ასევე, თამარ მეფის მეფობისას თბილისსა და ყარააღაჩს შორის ტერიტორიაზე და თამარ მეფის სამსახურში შესული ყივჩაღთა კიდევ ერთი ჯგუფი მთლიანად დასახლდა მდინარეების მტკვრის, ალგეთის, ქციას და მტკვარი-ვაჩარის აუზში¹⁹. რაც მიუთითებს იმას, რომ თამარ მეფე ყივჩაღების მიმართ უარყოფითად არ იყო განწყობილი. საქართველოში მოვლენები ასე ვითარდებოდა მონღოლების შემოსევამდე. მაგრამ მონღოლების მიერ ქვეყნის დაპყრობის²⁰ შემდეგ ყივჩაღებს შორის სხვადასხვა სახის მოძრაობა დაიწყო.

როდესაც მონღოლები კავკასიისკენ მიინევდნენ, მათგან გამოქცეულმა ყივჩაღებმა მიმართეს მეფე ლაშა გიორგის²¹ (1213-1222) და მონღოლების წინააღმდეგ კავშირის სანაცვლოდ საქართველოში დასახლების ნება ითხოვეს. მეფემ მათი თხოვნა არ დააკმაყოფილა და მეტიც, მათ წინააღმდეგ ჯარი გაგზავნა. თუმცა გაგზავნილი ჯარი დამარცხდა.²² ეს ქართველებსა და ყივჩაღებს შორის პირველი კონფლიქტი იყო. დაახლოებით საუკუნის მანძილზე უცნობი იყო საქართველოში მაცხოვრებელ ყივჩაღებთან მსგავსი დაპირისპირება. მაგრამ სომეხი ისტორიკოსების მიერ შემონახულ ცნობებში მოხსენიებული ყივჩაღები, რომლებიც 1222-1223 წლებში მონღოლებთან ერთად იბრძოდნენ,²³ ქვეყანაში მოგვიანებით მოსული ჯგუფი უნდა იყოს. მონღოლების მიერ საქართველოს დაპყრობის შემდეგ ქვეყანაში პოლიტიკური ერთობა დაირღვა და ორხელისუფლებიანობა დამყარდა. ყივჩაღების ნაწილმა კი მონღოლებთან შეთანხმებას მიაღწიეს. ეს კი დიდი ალბათობით ის ჯგუფია, რომელმა 1124 წლის ივნისში ქოროხის ხეობიდან და ოლთისს, ბასიანსა და სპერს შორის რეგიონიდან თურქმენები განდევნა და თვითონ დასახლდა.²⁴ 1264 წელს ამ ჯგუფმა სარგისის ხელმძღვან-

18 - Mehmet Bilgin, Doğu Karadeniz, Trabzon 2000, s. 81-109; İbrahim Tellioglu, “Doğu Karadeniz Kıpçakları”, Karadeniz Araştırmaları, 48 (Kış 2015), s. 59-78.

19 - M. Brosset, Gürcistan Tarihi (nşr. H. D. Andreatyan-E. Merçil), Ankara 2003, s. 388.

20 - ამ პერიოდის შესახებ დეტალური ინფორმაციისთვის იხ. Ömer Subaşı, Gürcü-Moğol İlişkisi (1220-1346), İstanbul 2015.

21 - ამ პერიოდის შესახებ დეტალური ინფორმაციისთვის იხ. The Georgian Chronicle The Period of Giorgi Lasha (nşr. S. Qaukhchisvili-K. Vivian), Amsterdam 1991.

22 - M. Eduard Dulaurier, “Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar”, Türkiyat Mecmuası, II (1928), s. 142 vd.

23 - Müverrih Vardan, “Türk Fütuhâtı Tarihi” (nşr. H. D. Andreatyan), Tarih Semineri Dergisi, I-II (1937), s. 223; M. Eduard Dulaurier, “Ermeni Müverrihine Göre Moğollar” (nşr. M. K. Ayas), Türkiyat Mecmuası, V (1936), s. 30 vd.

24 - M. Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 326.

ელობით, მონღოლებისაგან სამართავად მიიღო ახალციხიდან რიზესთან მდებარე ფირთინას ხეობამდე სანაპირო ზოლი, ასევე ართვინის, ბორჩხას, შავშეთის, არტანუჯის, იუსუფელის და თორთუმის მხარეები.²⁵ ამგვარად 1118 წელს საქართველოში გადმოსახლებულ ყივჩაღებსა და ქართველებს შორის მოხდა პირველი პოლიტიკური განხეთქილება.

საბოლოო ჯამში ყივჩაღების საქართველოში გადასახლებით ქართულ-თურქული ურთიერთობების განსაკუთრებული პერიოდი დაიწყო. ქართველებმა, რომლებიც მუდმივად ებრძოდნენ სელჩუკებს, აზერბაიჯანისა და აღმოსავლეთ ანატოლიის თურქულ ბეილიქებს, დავით IV-ის პერიოდიდან ყივჩაღების დახმარებით კვლავ შეძლეს დამოუკიდებლობის მოპოვება. ქართული სამეფო ამას არ დასჯერდა და დავითის და თამარის მეფობის პერიოდებში საქართველო კავკასიის ყველაზე მნიშვნელოვან პოლიტიკურ ძალად გადაიქცა. ყველა ამ პროცესში ყივჩაღებს დიდი წვლილი შეიტანეს.

საქართველო რუსებისგან დევნილი ყივჩაღებისთვის ახალ სამშობლოდ იქცა. მეფე დავითმა მათი დიდი ნაწილი სელჩუკებთან სასაზღვრო რაიონებში, ანუ ქვეყნის სამხრეთით და სამხრეთ-დასავლეთით, ნაწილი კი დედაქალაქის მიმდებარე ტერიტორიაზე ჩაასახლა. ყივჩაღების ნაწილი ათრაქასთან ერთად დონის ნაპირებთან რომც დაბრუნებულიყვნენ, მათი დიდი ნაწილი საქართველოში დარჩა. წყაროებში დაცული სხვადასხვა ცნობების მიხედვით, ამ ჯგუფმა მიიღო ქრისტიანობა, შეუერთდა ქართულ ეკლესიას და ქართველებთან ერთად ჰარმონიულად ცხოვრობდა. XII საუკუნის ბოლოს ყივჩაღების ზოგიერთი გვარი თურქეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთ რეგიონში გადასახლდა, თუმცა ყივჩაღების დიდმა ნაწილმა საქართველოში დარჩენა არჩია. თამარ მეფის ეპოქაში ყივჩაღთა ახალი ნაკადის გადმოსახლების შედეგად, ყივჩაღური მოსახლეობა შეივსო. ლაშა-გიორგის დროს მათთვის ტერიტორიის მიცემაზე უარის გამო, ახლადმოსულმა ყივჩაღებმა მონღოლებთან ერთად დაიწყეს მოქმედება, თუმცა მათ მალევე დატოვეს ქვეყანა და ისინი არ განეკუთვნებოდნენ საქართველოში დაფუძნებული ყივჩაღების რიცხვს. 1264 წლიდან მონღოლების შემოსევის შემდეგ ქვეყანის პოლიტიკური ერთობა დაირღვა და დაახლოებით საუკუნენახევრის განმავლობაში საქართველოში მცხოვრებმა ყივჩაღებმა ქვეყნის სამხრეთ-დასავლეთით საკუთარი საათაბაგო დააარსეს.

²⁵ - დეტალური ინფორმაციისთვის იხ. M. Fahrettin Kırzioğlu, Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar, Ankara 1992, s. 148-181.

ხაზარები ქართულ საისტორიო წყაროებსა და ლიტერატურაში

პროფესორი როინ ყავრელიშვილი
სამცხე-ჯავახეთის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

მოკლა შინაარსი

სტატიაში განხილულია ქართულ საისტორიო წყაროებსა და ჰაგიოგრაფიულ ლიტერატურაში დაცული ცნობები ხაზართა შესახებ. ხაზარებმა საქართველოში პირველად ილაშქრეს 627 წელს ბიზანტიის მოკავშირე თურქთა დასავლეთ სახაკანოს ჯარებთან ერთად და 628 წელს თბილისი აიღეს. ცნობილია, რომ სპარსეთის წინააღმდეგ ომის დროს ბიზანტიის იმპერატორს ჰერაკლე სხვადასხვა მოკავშირეები ჰყავდა. მათ შორის იყვნენ იბერები. მართალია ქართლი ამ დროს სპარსეთის დაქვემდებარებაში იმყოფებოდა, მაგრამ ის მაინც აღმოჩნდა ანტისპარსულ ქვეყნებთან ერთად კოალიციაში გაერთიანებული.

დაახლოებით 650 წელს ჩრდილოეთ კავკასიაში ხაზართა ძლიერი სახელმწიფოს შექმნას და სამხრეთისკენ გაფართოებას დაემთხვა არაბების ბატონობა ამიერკავკასიაში. ამ დროიდან ამიერკავკასიისთვის ბრძოლა ხაზარებს არაბთა სახალიფოსთან უხდებოდათ. რის გამოც საქართველოს ტერიტორია საომარ ასპარეზად იქცეოდა. VIII საუკუნის 60-იან წლებში ხაზარები თვითონ ეძებენ კავშირს ქართველ გამგებლებთან. რისი დამადასტურებელიცაა „ქართლის ცხოვრებაში“ დაცული ცნობა ხაზართა ხაკანის გამიჯნურების შესახებ მეფე არჩილის ასულის შუშანისადმი. ხაზარებმა 764 წელს კვლავ აიღეს თბილისი, შემუსრეს ქართლიდან გაიტაცეს ერისმთავარი ჯუანშერი და მისი და შუშანი.

ქართულ საისტორიო წყაროებში არის ცნობა VIII საუკუნის დასასრულს აფხაზთა მთავრის, ლეონის, ბიზანტიისგან გამოყოფის და დამოუკიდებლობის შესახებ. ამ წარმატებაში მისი მთავარი დასაყრდენი ხაზარები იყვნენ.

საყურადღებო ცნობებია დაცული ხაზართა შესახებ იოანე საბანისძის თხზულებაში „აბო თბილელის წამება“. სადაც ასახულია VIII საუკუნის ვითარება და დადასტურებულია კეთილგანწყობილი ურთიერთობები ხაზარეთსა და აფხაზეთს შორის.

სტატიაში, ქართველ და უცხოელ მკვლევართა ნაშრომებზე დაყრდნობით, შეფერებულია ქართულ საისტორიო წყაროებში ხაზარების შესახებ დაცული ინფორმაცია და მათი სანდოობა.

საკვანძო სიტყვები: ქართველები, ხაზარები, არაბები, ქართული წყაროები, ლიტერატურა.

GÜRCÜ TARİHİ KAYNAKLAR İLE EDEBİYATINDA HAZARLAR

Prof. Dr. Roin KAVRELİŞVİLİ
Samtskhe-Cavakheti Devlet Üniversitesi

ÖZET

Makalede Gürcü Tarihi Kaynaklar ile Edebiyatta Hazarlar hakkında mevcut bilgiler irdelenmiştir. Hazarların ilk Gürcistan seferi 627 yılında Bizans müttefiki olan Batı Hakanlığı ordusu ile birlikte gerçekleştirildi ve 628 yılında Tiflis ele geçirildi. Bilindiği gibi, İran'a karşı yapılan savaşta Bizans İmparatoru Herakle'nin muhtelif müttefikleri vardı ve bunlar arasında İberler de bulunuyordu. Kartli, o dönemde İran hakimiyeti altında bulunmasına rağmen İran'a karşı olan koalisyonda yer almıştı.

Yaklaşık 650 yılında Kuzey Kafkasya'da Hazarların güçlü bir devletinin kurulması ile güneye doğru ilerlenmesi Güney Kafkasya'da Arapların hakimiyetine denk geldi. Bu zamandan itibaren Hazarlar Güney Kafkasya için Araplarla mücadeleye başladılar. Bu yüzden Gürcistan toprakları savaş meydanına çevrildi. VIII. yy. 60'lı yıllarında Hazarlar Gürcü Hükümdarlarıyla itifak kurmaya kalktılar. Bu durum "Kartlis Tskhovreba'da" yer alan Hazar Hakan'ının Kral Arçil'in kızı Şuşani'ye aşık olması ile ilgili haberden anlaşılmaktadır. Hazarlar 764 yılında Tiflis'i yeniden ele geçirip yağmaladılar, Kartli'den Hükümdar Juanşeri'yi ve kardeşi Şuşani'yi kaçırdılar.

Gürcü Tarihi Kaynaklarında VIII. yy. son döneminde Abhaz Hükümdarı Leon'un Bizans'tan ayrıldığı ve bağımsızlık kazandığı bilgisi mevcuttur. Bu başarının asıl destekçileri Hazarlardı.

Hazarlar hakkında ilgi çekici bilgiler yazar İoane Sabanisdze'nin "Abo Tbileli'nin Çilekeşliği" adlı eserinde bulunur. Burada VIII. yy. durumu anlatılmış ve Hazarlar ve Abhazlar arasındaki iyi niyet ilişkilerden bahsedilmiştir.

Makalede Gürcü ve yabancı araştırmacıların çalışmalarına dayanarak Gürcü Tarihi Kaynaklarında Hazarlar hakkındaki bilgiler karşılaştırılmış ve bu bilgilerin güvenilirliği üzerine durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Gürcüler, Hazarlar, Araplar, Gürcü Kaynakları, Edebiyat.

KHAZARS IN GEORGIAN HISTORICAL RECORDS AND LITERATURE

Prof. Dr. Roin KAVRELIŞVİLİ
Samtskhe-Cavakheti State University

ABSTRACT

In this article, the present information about the Khazars in Georgian historical records and literary works is analyzed. Their first crusade to Georgia was made in 627 with the West Khanate army, which was an ally of Byzantium, and Tbilisi was invaded in 628. As known, in the war against Persia, the Byzantium emperor Herakle had various allies, among whom were the Iberians. Kartli, though under the reign of Persians, took part in the coalition against Persia.

Around 650, when the Khazars established a powerful state in the Northern Caucasia and began to move towards the South, the Arabs had seized and dominated the South of the region. Since that time, the Khazars began to fight with the Arabs for South Caucasia. Therefore, the lands of Georgia were turned into a battlefield. In the beginning of the second half of 8th century, the Khazars attempted to make an ally with Georgian rulers. That can be clearly seen from that the Khazar Khan of “Kartlis Tskhovreba” fell in love with the daughter of King Archil, Şuşani. The Khazars re-invaded Tbilisi in 764 and loitered the city, and they kidnapped the King of Kartli, Janşeri and his sister, Şuşani.

In Georgian historical records, it is recorded that the Abhaz Ruler Leon left the Byzantians and declared independence in the last quarter of the 8th century. The main supporters of this success were the Khazars.

In “The Sufferings of Abo Tbileli” written by İoane Sabanisidze, there is interesting information. In this work, the author tells about the case in the 8th century and the good relations between the Khazars and Abhazs.

In the article, a comparison of information presented in Georgian historical records is made, based upon the studies carried out by both Georgian and foreign researchers, and the reliability of this information is determined.

Keywords: Georgians, Khazars, Arabs, Georgian Records, Literature.

ხაზარების შესახებ როგორც ქართულ, ასევე უცხოურ ენაზე არაერთი საინტერესო ნაშრომი გამოქვეყნებული. წინამდებარე სტატიაში, სიმპოზიუმის თემატიკიდან გამომდინარე, წარმოდგენილია ქართულ წყაროებსა და ლიტერატურაში ხაზარების და ქართულ სამყაროსთან მათი ურთიერთობის შესახებ დაცული ინფორმაცია და მისი თარგმანი თურქულ ენაზე, მოკლე კომენტარებითურთ.

ამ მხრივ, გამოყენებული გვაქვს „ქართლის ცხოვრება“¹ და აგიოგრაფიული წყაროს ლიტერატურული ნაწარმოები „აბოს წამება“².

„ქართლის ცხოვრებაში“ ხაზარები პირველად იხსენიებიან ლეონტი მროველის თხზულებაში „ცხოვრება ქართველთა მეფეთასა და პირველითგანა მამათა და ნათესავთა“. აქ, ხაზარებზე არის საუბარი მაშინ, როდესაც თარგამოსი თავის შვილებს სამართავად ტერიტორიებს უწინილებს: „ხოლო ეგროსს მისცა ქუეყანაჲ ზღუასყურისაჲ და უჩინა საზღვარი: აღმოსავლეთ მთაჲ მცირე, რომელსაც ან ჰქჳან ლიხი, დასავლით - ზღუაჲ; მდინარე მცირისა ხაზარეთისაჲ, სადა წასწუდების წუერი კავკასისაჲ. ხოლო, ამან ეგროს აღაშენა | ქალაქი და უწოდა სახელი თვისი ეგრისი. ან მას ადგილსა ჰქჳან ბედი“.³ აქვე არის განმარტება თარგამოსის მიერ ჩრდილო კავკასიის ტერიტორიის ლეკანის და კავკასისთვის მიცემის შესახებ. ლეონტი მროველის მიხედვით, ჩრდილო კავკასია არ იყო თარგამოსის ხვედრი ქვეყანა. მაგრამ ეს ტერიტორიები იყო დაუსახლებელი. ამიტომ, თარგამოსმა ამოარჩია სხვა გმირთა შორის ორი - ლეკანი და კავკასი და „მისცა ლეკანს ზღუათაგან დარუბანდისათა ვიდრე მდინარემდე ლომეკისა, | ჩრდილოჲთ ვიდრე მდინარემდე დიდად ხაზარეთისა“⁴.

ხაზარებს ახსენებს ვახუშტი ბატონიშვილი თავისი თხზულების ნაწილში - „შენობისა და კ~დ განყოფისათჳს“, როდესაც ასრულებს ქართლოსიანთა დახასიათებას. აღნიშნულ მონაკვეთში საუბარია ხაზართა და კავკასიელთა ბრძოლების შესახებ: „ხოლო ამისა შემდგომად განძლიერდეს ხაზარნი და უწყეს ბრძოლა ძეთა კავკასოსთა; არამედ ძეთა შორის კავკასოსათა უწარ-

1 - „ქართლის ცხოვრება“, მთავარი რედაქტორი როინ მეტრეველი, გამომცემლობა „მერიდიანი“, „არტანუჯი“, თბილისი, 2008; „ქართლის ცხოვრება“, ტ. IV, ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი, 1973.

2 - ივანე ჯავახიშვილი, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. II, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბილისი, 1983.

3 - „ქართლის ცხოვრება“, მთავარი რედაქტორი როინ მეტრეველი, გამომცემლობა „მერიდიანი“, „არტანუჯი“, თბილისი, 2008, გვ. 26.

4 - „ქართლის ცხოვრება“, მთავარი რედაქტორი როინ მეტრეველი, გამომცემლობა „მერიდიანი“, „არტანუჯი“, თბილისი, 2008 გვ. 27.

ჩინებულესი იყო პირველად ძურძუკოს ძე ტინესისა. ესე ეზრანა ექუსთა ნათესავთა ძმათა (რამეთუ მაშინ იყვნენ სიყუარულსა ზედა ურთიერთასა და მორჩილებასა მცხეთელ მამასახლისისა), რათა მნე ეყვნენ. მაშინ შეითქუნენ შვიდნივე ნათესავნი ესე, შეკრბნენ და გარდავლეს მთა კავკასი, მოსრნეს და მოსტყუენეს ხაზარეთი, და აღაშენეს პირსა ხაზარეთისასა ციხე (ბერძნულსა ძყა, რამეთუ ხაზარეთის მდინარე არს დონის წყალი და ხაზარეთი დონის წყლიდამ დნესტრამდე შავი ზღვის პირი ლიტოვამდე და რუსეთამდე) და წარმოვიდენ თჳს-თჳსად დასაბამიდგან ცტბ, ქართულსა სლგ⁵. შემდგომად ამისა იჩინეს ხაზართა მეფე და შეკრბნენ მის ქუეშე და გამოვლეს გზა დარუბანდისა. ამათ ვერ წინა აღუდგნენ თარგამოსიანნი, შემოვიდნენ, მოსრნეს და მოსტყუენეს თარგამოსიანნი დასაბამით ცტი, ქართულსა სმან, და დაისწავეს გზა დარუბანდისა და არაგჳსა, და განამრავლეს შემოსვლა თარგამოსიანთა ზედა და იყვნეს მოხარკედ მათდა ჟამ რაოდენმე⁷.

იგივე თემაზე, ოღონდ უფრო ვრცლად, არის საუბარი ლეონტი მროველთან, როდესაც იგი ასრულებს დაპირისპირების აღწერას მცხეთოსის შვილებს შორის: “მას ჟამსა შინა განძლიერდეს ხაზარნი და უწყეს ბრძოლად ნათესავთა ლეკანისთა და კავკასისთა. და ესე ნათესავნი თარგამოსისნი ყოველნი მას ჟამსა იყვნეს სიყუარულსა ერთმანეთისასა მშჯდობით. ხოლო შვილთა ზედა კავკასისთა უყო უფალ დურძუკ. ძე ტირეთისი. ეზრახნენ ესენი ექუსთავე ნათესავთა თარგამოსიანთა და ითხოვეს შუელად ხაზართა ზედა.

ხოლო შეკრბეს ყოველნი ნათესავნი თარგამოსიანნი და გარდავლეს მთაჲ კავკასისაჲ და მოტყუენეს ყოველნი საზღვარნი ხაზარეთისანი და აღაშენეს ქალაქნი პირსა ხაზარეთისასა და წარმოვიდეს.

ამისა შემდგომად ხაზართა იჩინეს მეფე და დაემორჩილნეს ყოველნი ხაზარნი მეფესა მას, ჩინებულსა მათსა, და წარმოიდლუნეს იგი და გამოვლეს ზღჳსკარი და დარიალან, რომელსა ან ჰქჳან დარუბანდი; და ვერ წინა აღუდგეს თარგამოსიანნი, რამეთუ იყო სიმრავლე ურიცხჳ ხაზართაჲ, და წარტყუენეს ქუეყანანი თარგამოსიანთანი და შემუსრნეს ყოველნი ქალაქნი არარაგისა და მასისისა და ჩრდილოჳსანი და დაურჩეს ციხე-ქალაქნი: თუხარისი, სამშჯლდე და მტუერისციხე, რომელ არს ხუნანი, შიდა ქართლი და ეგრისი.

5 - „ქართული ქორონიკონით 482 წ.

6 - ქართული ქორონიკონით 489 წ.

7 - „ქართლის ცხოვრება“, ტ. IV, ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი, 1973, გვ. 51.

და ისწავეს ხაზართა ორნივე ესე გზანი, რომელ არს ზრჳსკარი, დარუბანდი, და არაგჳსკარი, რომელ | არს დარიალან. და განამრავლეს ხაზართა გამოსვლაჲ და ტყუენაჲ მათი, და ვერღარა წინააღუდგეს. მიერთგან იქმნნეს ესე ყოველნი თარგამოსიანნი მოხარკე ხაზართა.

ხოლო ოდეს პირველ გამოვიდა ხაზართა მეფე და მოტყუენნა ქუეყანანი, რომელნი ზემოდთ დამინერიან, და გარდავლო მთაჲ კავკასისაჲ, იყო მის თანა ძე მისი, სახელით უობოს. და ძესა მისსა მისცა ტყუე სომხითისა და ქართლისაჲ. და მისცა ქუეყანაჲ, კავკასისა ნანილი, ლომეკის მდინარის დასავლით დასავლეთამდე მთისა.

და დაეშენა უობოს. და მათნი ნათესავნი | არიან ოვსნი. და იგი არს ოვსეთი, რომელი ნანილი იყო კავკასისა. ხოლო დურძუკ. რომელი უწარჩინებულეს იყო შვილთა შორის კავკასისთა, მივიდა და დაჯდა ნაპრაღსა შინა მთისასა, და უწოდა სახელი თჳსი დურძუკეთი., და მისცემდა ხარკსა მეფესა ხაზართასა. . ხოლო მასვე გზობასა მისცა მამის ძმისწულსა მისსა ხაზართა მეფემან ნანილი ლეკანისი აღმოსავლით, ზღუთგან დარუბანდისით, მდინარემდე ლომეკისა, და მისცა ტყუე რანისა და მოვაკანისაჲ. და დაეშენა იგი მუნ. რომელი ნანილი იყო | ლეკანისი. ხოლო ხოზონის, რომელ უწარჩინებულეს იყო ნათესავთა შორის ლეკანისთა, მივიდა და დაჯდა ნაპრაღსა შინა მთისასა, აღაშენა ქალაქი და უწოდა სახელი თვისი ხოზანახეთი.

და გარდაჳდეს მას შინა ჟამნი მრავალნი. და ესე ყოველნი ნათესავნი იყვნეს მოხარკე ხაზართა. მიერთგან განძლიერდეს სპარსნი მზისა აღმოსავლითგან, ნათესავნი ნებროთისნი⁸.

როგორც ვხედავთ, ვახუშტი ბატონიშვილი ზემოთმოყვანილ ტექსტში აზუსტებს ხაზარეთის მდინარის სახელწოდებას - „დონის წყალი“ და ქვეყნის საზღვრებს - „დონის წყლიდამ დნესტრამდე შავი ზღვის პირი ლიტოვამდე და რუსეთამდე“. ასევე, იძლევა თარიღებს⁹.

ლეონტის მროველის თხზულების მიხედვით, ქართლში ხაზართა ბატონობას ბოლო მოუღო სპარსელთა გაძლიერებამ და ქართლში მოსვლამ. როდესაც, ნებროთის ნათესავმა და სპარსეთის მბრძანებელმა აფრიდონმა ქართლში გამოაგზავნა თავისი ერისთავი არდამ დიდი ჯარით: „იგი მოვი-

⁸ - „ქართლის ცხოვრება“, მთავარი რედაქტორი როინ მეტრეველი, გამომცემლობა „მერიდიანი“, „არტანუჯი“, თბილისი, 2008, გვ. 31-33..

⁹ - „საქართველოს ისტორიის“ ძველ ნაწილში ვახუშტის მაინცდამაინც დიდი ორიგინალურობა არ გამოუჩენია. არსებული ნუსხების მიხედვით წარმოადგინა შემოკლებული ისტორია XIV საუკუნემდე. იხ. „ქართლის ცხოვრება“, ტ. IV, ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი, 1973. გვ. 07.

და ქართლად და შემუსრნა ყოველნი ქალაქნი და ციხენი ქართლისანი, და მოსრა ყოველი, რაოდენი ხაზარი | პოვა ქართლსა შინა“¹⁰.

ხაზარეთი ნახსენებია საქართველოში სხვადასხვა ქვეყნებიდან ჩამოსულ და ქართველთა მიერ შეფარებულ ლტოლვილ მოსახლეობასთან დაკავშირებით: „მას ჟამსა სადაჯთცა ვინ მოვიდის ძჳრისმოქმედთაგანი - საბერძნეთით, გინა ასურეთით, | გინა ხაზარეთით - ოტებული, ყოველნივე დაიმეგობრნიან ქართველთა შემწეობისათჳს სპარსთა ზედა“¹¹.

ფაქტიურად, იგივე დასტურდება ვახუშტი ბატონიშვილის მიერ შემოთავაზებულ ტექსტში: „რამეთუ ამათ ჟამთავე შინა ვინცა ვინ მოვიდინან - ასურნი, ბერძენნი, ხაზარნი, ყოველთა ემეგობრებოდიან ქართველნი შიშისათჳს სპარსთა და შეინწყნარიან თჳისთა ქუეყანათა და ამაგრებდიან ციხე-ქალაქთა მოლოდინისათჳს სპარსთა“¹².

„ქართლის ცხოვრებაში“ დაცულია საინტერესო ცნობა ქართლში გავრცელებული სასაუბრო ენების შესახებ. წყაროსავე მიხედვით, ეს იყო პერიოდი, როდესაც სპარსეთი იყო გაძლიერებული, ბატონობდა თითქმის მთელ რეგიონზე და მისი მოხარკე იყო, ასევე, ქართლი. ამ დროს სპარსეთში მეფობდა ბაჰრამი ძე სპანდიატისი: „და იზრახებოდა ქართლსა შინა ექუსი ენაჲ: სომხური, ქართული, ხ|აზარული, ასურული, ებრაული და ბერძნული. ესე ენანი იცოდეს ყოველთა მეფეთა ქართლისათა, მამათა და დედათა“¹³.

იგივე დასტურდება ვახუშტისთანაც, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ აღნიშნული ენების მცოდნეთა შორის იგი არაფერს ამბობს ქართლის მეფეებზე; „არამედ ესოდენტა ნათესავთაგან იზრახებოდა საქართველოსა შინა ექუსნი ენანი = სომხური, ქართული, ხაზარული, ასურული, ბერძნული, ებრაული და უზნობდიან მამანი და დედანი ყოველნი“¹⁴.

ხაზართა წინააღმდეგ იბრძვის მეფე მირიანი. ამ შემთხვევაში ხაზართა მოკავშირედ გამოდიან ლეკნი, დურძუკნი და დუდოელნი. თუმცა, ამ ბრძოლაში მირიანი გამოდის გამარჯვებული: „ინყო ბრძოლად ხაზართა და |

10 - „ქართლის ცხოვრება“, მთავარი რედაქტორი როინ მეტრეველი, გამომცემლობა „მერიდიანი“, „არტანუჯი“, თბილისი, 2008, გვ. 33

11 - იქვე, გვ. 35.

12 - „ქართლის ცხოვრება“, ტ. IV, ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი, 1973, გვ. 53.

13 - „ქართლის ცხოვრება“, მთავარი რედაქტორი როინ მეტრეველი, გამომცემლობა „მერიდიანი“, „არტანუჯი“, თბილისი, 2008, გვ. 36.

14 - „ქართლის ცხოვრება“, ტ. IV, ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი, 1973, გვ. 54.

ჰბრძოდა იგი მარადის. ხოლო განდგომილ იქმნინან ოდესმე ლეკნი და მათ გამოიყვანინან რაჲ ხაზარნი თანაშემწედ მათთა, მიეგების მათ წინა მირიან ჰერეთს ანუ მოვაკანს, და მუნ ეწყვის მათ. და ოდესმე დუ|რძუკთა და დიდოთა მოირთინან და გამოიყვანინან ხაზარნი, |და ეწყვი რაჲ, ყოვლადვე სძლის მირიან ხაზართა. და ესრეთ მრავალგზის ყო წყობაჲ ხაზართაჲ. და უფროდსი ლაშქრობაჲ მისი იყვის დარუბანდს, რამეთუ მოვიდიან ხაზარნი და მოადგიან დარუბანდს. რაჲთამცა წარვლეს და განალეს კარი ფართოჲ, და მუნით იწყესმცა განსვლაჲ სპარსთა ზედა. ხოლო ოდეს მოვიდიან ხაზარნი დარუბანდს, მაშინ წარვიდის და შეენიის მირიან დარუბანდს, და ოდესმე უჰომრად მიჰრიდიან ხაზართა მათ მირიანს, და ოდესმე ბრძოლითა აოტნის“¹⁵.

ეს ეპიზოდი უფრო მოკლედ არის აღწერილი ვახუშტისთან: „და ბრძოდა მარადის ხაზართა, რამეთუ ხაზარნი ბრძოდეს დარუბანდს, რათა დაიპყრან თჳსად და ეკორთებოდნენ სპარსეთს. ამისათვის მირიან ბრძოდა და მარადისა სძლევდაცა“¹⁶.

ხაზარებს ახსენებს მირიან თავის ნახევარძმა ბარტამთან საუბრისას, როდესაც ისინი დაუპირისპირდნენ ერთმანეთს და მხოლოდ მოციქულების შუამავლობით დათანხმდნენ მოლაპარაკებას. აქ, მირიანი, სხვა საკითხებთან ერთად, აცხადებს, რომ მას ხშირად დაუცავს სპარსეთი ხაზართა შემოსევებისგან: „შვილი პირმშოჲ მე ვარო მამისა ჩემისაჲ, და საუფლისწულოდ ებოძნეს ქუეყანანი უცხონი, მკლავითა წარხმულნი, და მუნ დღენი ჩემნი მრავალნი ბრძოლასა შინა დამიყოფიან ხაზართასა, და მრავალგზის სისხლითა ჩემითა დამიცავს სპარსეთი ხაზართაგან და ამისთჳს ჩემი არს საყდარი მამისა ჩემისაჲ“¹⁷.

ვახუშტი ბატონიშვილთანაც არის იგივე ეპიზოდი, როდესაც მირიანი თავის ნახევარძმა ბარტამთან საუბრისას ახსენებს ხაზარებს „...ვინაჲთგან მრავალგზისცა დამიცავს სპარსეთი სიმჴნითა ჩემითა ხაზართაგან...“¹⁸. როგორც ვხედავთ, ვახუშტის სიტყვა „სისხლითა“ ამოკითხული აქვს როგორც „სიმხნითა“.

15 - „ქართლის ცხოვრება“, მთავარი რედაქტორი როინ მეტრეველი, გამომცემლობა „მერიდიანი“, „არტანუჯი“, თბილისი, 2008, გვ.80.

16 - „ქართლის ცხოვრება“, ტ. IV, ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი, 1973, გვ. 71.

17 - „ქართლის ცხოვრება“, მთავარი რედაქტორი როინ მეტრეველი, გამომცემლობა „მერიდიანი“, „არტანუჯი“, თბილისი, 2008, გვ. 81.

18 - „ქართლის ცხოვრება“, ტ. IV, ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი, 1973, გვ. 71.

წყაროში მითითებულია, რომ ძმათა შორის მშვიდობის ჩამოგდების და შეთანხმების შემდეგ, მირიანის ჯერ კიდევ სპარსეთში ყოფნისას ოსები გადმოვიდნენ ქართლში და დაარბიეს იგი. საპასუხოდ, მირიანი გადავიდა ოსეთს და ააოხრა. სწორედ ამ ლაშქრობის დროს იგი „მიიწია ხაზარეთამდე“¹⁹. სამშობლოში დაბრუნებიდან რამდენიმე წლის შემდეგ, მირიანს კვლავ უწევს ხაზარებთან შეხვედრა: „და შემდგომად ამისა რაოდენთამე წელიწადთა ჩვეულებისამებრ მოვიდეს ხაზარნი ბრძოლად დარუბანდისა. და ვიდრე იგი მუნ იყო წყობად ხაზართა, მაშინ უკუე მეფე გუთთაჲ სპითა ურიცხვითა შევიდა საბერძნეთს“²⁰.

ვახუშტისთან ეს ეპიზოდი შემდეგნაირადაა აღწერილი: „მოსრულმან მირიან მცხეთას შემოკრიბა სპანი და გარდავიდა ოსეთად; ვერ წინააღუდგნენ ოვსნი; მოსწყდნა, მოსტყუევნა და მოწვა ვიდრე ხაზარეთამდე და შემოვლო გზა დარუბანდისა და მოვიდა მცხეთას გამარჯვებული. შემდგომად მოვიდნენ ხაზარნი წარლებად დარუბანდისა“²¹.

მირიანთან მიმართებაში კიდევ ერთხელ იხსენიებიან ხაზარნი, როდესაც მირიანი სომეხთა მეფის თრდატის საქციელის გამო ტოვებს ხაზარებთან დაპირისპირებას და ბრუნდება უკან თრდატთან საბრძოლველად: „მაშინ მირიან შეიქცა წყობისა მისგან ხაზართაჲსა...“²².

იგივე არის გამეორებული ვახუშტისთან: „ამისმან მცნობმან მირიან დაუტევა ბრძოლა ხაზართა“²³.

ჯუანშერის (XI საუკუნის ისტორიკოსი) თხზულებაში, სადაც იგი მოგვითხრობს ვახტანგ გორგასლის (449-502) ოსეთში ლაშქრობაზე, საუბარია ვახტანგის და მისი კავკასიელი მოკავშირეების წინააღმდეგ ხაზართა მიერ ოსთათვის სამხედრო დახმარების განხორციელების შესახებ. წყაროში ნათქვამია: „წარვიდა ვახტანგ ... განვლო კარი დარიალანისაი ... მაშინ მეფეთა ოვსეთისათა შეკრიბნეს სპანი მათნი, მოირთეს ძალი ხაზარეთით და მოეგებნეს მდინარესა ზედა“²⁴. შემდეგ ავტორი საუბრობს დაპირის-

19 - „ქართლის ცხოვრება“, მთავარი რედაქტორი როინ მეტრეველი, გამომცემლობა „მერიდიანი“, „არტანუჯი“, თბილისი, 2008, გვ. 82.

20 - იქვე, გვ.82.

21 - „ქართლის ცხოვრება“, ტ. IV, ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი, 1973, გვ. 72.

22 - „ქართლის ცხოვრება“, მთავარი რედაქტორი როინ მეტრეველი, გამომცემლობა „მერიდიანი“, „არტანუჯი“, თბილისი, 2008, გვ. 82.

23 - „ქართლის ცხოვრება“, ტ. IV, ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი, 1973, გვ. 72.

24 - „ქართლის ცხოვრება“, მთავარი რედაქტორი როინ მეტრეველი, გამომცემლობა „მერიდიანი“, „არტანუჯი“, თბილისი, 2008, გვ. 164.

პირებულ ლაშქართა შორის შვიდი დღის განმავლობაში მიმდინარე მძიმე ბრძოლებზე და ხაზარი გოლიათის სახელად თარხანის შებრძოლებაზე ჯერ ვახტანგ გორგასლის გოლიათთან ფარსმან ფარუხთან და შემდეგ თვით ვახტანგთან. ნყაროს მიხედვით თარხანმა „პირველსავე შეკრებასა უხეთქ-ნა ხრმალი ფარსმან ფარუხს ზედა და განუპო თავი ვიდრე ბექთამდე“²⁵. თარხანი დახასიათებულია როგორც უშიში ვითარცა უხორცო. თარხანმა კვლავ გამოიწვია ბრძოლაში ვახტანგის მეომრები, მაგრამ ვერაფერს გაბედა მასთან შებრძოლება. რის შემდეგაც, თვით მეფემ გადამწყვიტა შებრძოლე-ბოდა ხაზარ გოლიათს. აქვე აღწერილია ბრძოლის წინა სცენები და ვახ-ტანგის მიმართვა თარხანისადმი. ორთა შერკინება ვახტანგის გამარჯვე-ბით და თარხანის სიკვდილით დასრულდა: „პირველსავე შეკრებასა სცნა ჰოროლნი ვახტანგ სარტყელსა ზედა და ვერ უფარა სიმაგრემან საჭურვ-ელისამან და განავლო ზურგით და მოკლა“²⁶.

იგივე ტექსტი მეორდება ვახუშტისთან მცირე განსხვავებით: „პირველ-სავე მისვლასა სცა ოროლი ვახტანგ თარხანს სარტყელსა ზედა განავლო იქით, ჩამოაგდო და მოკუდა...შემდგომად იძლივნეს ოვსნი და ხაზარნი“²⁷.

ჯუანშერის თხზულებაში ხაზარეთი ნახსენებია ვახტანგ გორგასალის და კეისრის დაზავებისას, სადაც ქართლის და საბერძნეთის საზღვრების დადგენაზეა საუბარი: „უკუმოსცა კეისარმან საზღვარი ქართლისაჲ – ციხე თუხარისი და კლარჯეთი, ზღვითგან ვიდრე არსიანამდის და ხევნი, რომელნიც მოსდგმენ ლადოთა და გამოიკითხა კეისარმან საზღვარი საბერ-ძნეთისაჲ – ქუეყანა ძღვისპირისაჲ, რომელ არს აფხაზეთი, და ჰრქუა: „ეგრისწყალთითგან ვიდრე მდინარემდე მცირისა ხაზარეთისა ესე საზღ-ვარი არს საბერძნეთისაჲ ალექსანდრობითგან, რომელი ესე ან შენ მი-გილია მკლავითა ჩუენგან, ან იგი უკუმოგუეც და, ოდეს წარიყვანებდე ცოლსა შენსა, ასულსა ჩემსა, მაშინ მოგცე ქუეყანაჲ მისგან“. და დაუნერა ქუეყანაი ეგრისწყალსა და კლისურას შუა ზითვად და სხუაჲ აფხაზეთი უკუსცა ვახტანგ ბერძენთა“²⁸.

იგივე თხზულებაში ხაზარები და ხაზართა მოციქული ნახსენებია კავკასიაში ბერძენ-სპარსელთა დაპირისპირების დროს. სადაც ვახტანგი გა-

25 - იქვე, გვ. 165.

26 - „ქართლის ცხოვრება“, მთავარი რედაქტორი როინ მეტრეველი, გამომცემლობა „მე-რიდიანი“, „არტანუჯი“, თბილისი, 2008, გვ. 165-166.

27 - „ქართლის ცხოვრება“, ტ. IV, ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველო-სა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი, 1973, გვ. 102-104.

28 - „ქართლის ცხოვრება“, მთავარი რედაქტორი როინ მეტრეველი, გამომცემლობა „მე-რიდიანი“, „არტანუჯი“, თბილისი, 2008, გვ.191-192.

მოდის შუამავლის როლში კეისარსა და სპარსთა მეფე ხოსროს შორის. წყაროს მიხედვით: „და დღესა მესამესა მივიდა გორგასალი მის თანა და თან წარიტანა ლეონ, ანთიპატი კეისრისა და ყვეს განზრახვა და აზრახა ანთიპატმან გორგასალსა, რაათა ყოს მშვიდობა შორის კეისრისა და ხუასროსა, რამეთუ სპანი საბერძნეთისანი ყოველნი იყვნეს ხაზარეთს. და ჰრქუა ხუასრო გორგასალსა: “ითხოვე ჩემგან, რაიცა გნებავს თავისი შენისათვის და სხვისა, ვისთვისცა გნებავს“. ხოლო გორგასალმან ჰრქუა: “მნებავს, რაათა იყოს მშვიდობა შენ შორის და კეისრისა“. ჰრქუა ხუასრო:“ დამძიმდა თხოვა შენი ჩემ ზედა, რამეთუ ბერძენთა რაჟამს პოვიან ჟამი, ჩუენ ზედა არა ყვიან წყალობა, და მე ამით ვყავ სიყვარული შენ ზედა, რაათა შევიდე საბერძნეთად და შური ვიძიო მათგან, და აჰა, მოციქული ხაზართა მეფისაი, მეათე დღე არს, რაათგან მოსრულ არს, და შენ არ უწყი მიზეზი მტერობისა ჩუენისა...“²⁹.

ვახუშტისთან ეს მომენტი შემდეგნაირად არის აღწერილი: „შემდგომად მოინია კეისრის დესპანი და მოეთხრა: „მე შევექეც წყობათა ხაზართასა; ხოლო შენდა წარმომივლენია ლეონ პატრიკი 37 (80. 000) მჯედრითა და თუ გინებს სხუანიცა, აჰა ყოველი აღმოსავლეთი წინაშე შენსა“. წყაროში აღნიშნულია, რომ ბერძენთა და სპარსელთა შორის ვახტანგის შუამავლობით ჩამოვარდნილი ზავის შემდეგ „ინვია სპარსთა მეფემან ვახტანგ და უძღუნა მრავალნი. მერმე რქუა: რა გნებავს ჩემგან ითხოვე. ხოლო ვახტანგ ლეონ პატრიკისა განზრახვითა მოითხოვა მშჯღობა ბერძენთა, ესე აღუძნდა სპარსთა მეფესა და ეტყოდა: „ამისათვის ვყავ მშვიდობა შენთანა, რათა შევიდეთ საბერძნეთს რამეთუ აქა არს ამისთჳს ჩემთანა დესპანი ხაზარეთისა მეფისა;“³⁰.

ჯუანშერი თავის თხზულებაში ამბობს: “მიიყვანა დასავლეთით თურქნი“³¹. აქ ჯუანშერს წყაროდ უნდა ჰქონოდა ისეთი თხზულება, რომლის ავტორს წარმოდგენა ექნებოდა ხაზართა კაგანატში მომხდარ განხეთქილებაზე, თურქთა დასავლეთის კაგანატზე. ამიტომაც ჯუანშერის წყარო გარკვევით მიუთითებს ჰერაკლეს მიერ მოკავშირედ მიყვანილ „დასავლელ თურქებზე“. წყაროში აღნიშნულია, რომ: „მაშინ კეისარმან მოუწოდა ძესა ბაკურისსა, ნათესავსა მეფისა ქართველთაჲსა დაჩის, ვახტანგის ძისაჲსა, რომელ ერისთავობდა კახეთს, რომელსა ერქუა ადანერსე, და მისცა მას

29 - „ქართლის ცხოვრება“, მთავარი რედაქტორი როინ მეტრეველი, გამომცემლობა „მერიდიანი“, „არტანუჯი“, თბილისი, 2008, გვ.197.

30 - „ქართლის ცხოვრება“, ტ. IV, ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი, 1973, გვ. 109-110.

31 - „ქართლის ცხოვრება“, მთავარი რედაქტორი როინ მეტრეველი, გამომცემლობა „მერიდიანი“, „არტანუჯი“, თბილისი, 2008, გვ.229.

ტფილისი და მთავრობაჲ ქართლისაჲ, და დაუტევა მას თანა ერისთავი, რომელსა ერქუა ჯიბლა, და უბრძანა ბრძოლაჲ კალას³². ჯუანშერის მიერ გამოყენებულ წყაროში ჯიბლუ კაგანად არ უნდა ყოფილიყო მოხსენიებული. მით უმეტეს ხაზართა კაგანად. შესაძლებელია ჯუანშერმა თავისი თხზულების შედგენისას თურქული ტიტული „ჯაბლუ“ საკუთარ სახელად მიიჩნია, მაგრამ მან ალბათ ისიც იცოდა, რომ „ჯიბლუ“ თანამდებობას აღნიშნავდა. ამიტომაც, მოიხსენია ჯაბლუ ძველ ქართულში ხმარებული სარდლის, ჯარის უფროსის, აღმნიშვნელი ტერმინით „ერისთავი“³³.

„ჯიბლუ“ ნახსენებია, როდესაც კეისარმა ჰერაკლემ თბილისსა და ქართლში საქმეების მოგვარების შემდეგ სპარსეთში წავიდა „ხოლო ტფილისს დაუტევა ერისთავი თჳსი ჯიბლუ და მთავრად ქართლისა ადარნასე, ძე ბაკურ მეფისა..“³⁴.

ჯუანშერისვე ტექსტში ნათქვამია: „მაშინ გამოჩნდა სპარსეთს კაცი ერთი, რომელსა ერქუა ბარამ ჩუბინი, ესე ენყო თურქთა, სპარსეთს შემოსულთა, მოკლა საბა, თურქთა მეფე და აოტა ბანაკი მათი“³⁵. ჯუანშერის ტექსტიდან ჩანს, რომ საბა თურქთა მეფე ყოფილა (როგორც ჯაბლუ, ისე საბაც სპარსეთის წინააღმდეგ იბრძვიან). აღმოსავლეთ სპარსეთში შუა აზიიდან შეჭრილი თურქები, თურქთა დასავლეთი ნაწილის ლაშქარი უნდა ყოფილიყო. როგორც საბას ლაშქრობა სპარსეთში 589 წელს, ისე ჯაბლუსი ბიზანტიის იმპერატორ ჰერაკლეს მხარეზე სპარსეთის წინააღმდეგ 626-628 წლების ომში, ქართულ სამყაროსთან კავშირში ხდებოდა³⁶.

კიდევ ერთხელ არის ხაზარეთი ნახსენები ჯუანშერის თხზულებაში, სადაც არის საუბარი მეფე არჩილს და ლეონს შორის. არჩილი ეუბნება ლეონს: „ან ითხოვე თავისა შენისათვის, რაჲ გნებაეს ჩემგან ნაცვლად კეთილის მსახურებისა შენისა“. ლეონის პასუხი ასეთია: „მომცა მე კეისარმან ქუეყანაჲ ესე მკვიდრობით სიმხნითა თქუენითა. ხოლო ამიერითგან არს ესე მამულებით სამკვიდრებელ ჩემდა კლისურითგან ვიდრე მდინარემ-

32 - „ქართლის ცხოვრება“, მთავარი რედაქტორი როინ მეტრეველი, გამომცემლობა „მერიდიანი“, „არტანუჯი“, თბილისი, 2008, გვ.229.

33 - ვ. გოილაძე, ჯუანშერის თხზულებაში მოხსენიებული „თურქთა მეფე საბა“ და „ჯიბლა ერისთავი“ (ვინაობის და ურთიერთ ნათესაობის საკითხისათვის), საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის და ხელოვნების ისტორიის სერია, თბილისი, 2.1977, გვ. 94.

34 - „ქართლის ცხოვრება“, ტ. IV, ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი, 1973 „ქართლის ცხოვრება“, ტ. IV, გვ. 122.

35 - „ქართლის ცხოვრება“, მთავარი რედაქტორი როინ მეტრეველი, გამომცემლობა „მერიდიანი“, „არტანუჯი“, თბილისი, 2008, გვ.227.

36 - ვ. გოილაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 98-99.

დე დიდად ხაზარეთისა, სადა წასწუდების წუერი კავკასიისაჲ ამის....არა მინდა ნაწილი შენგან, არამედ ჩემიცა ესე შენადვე იყოს³⁷.

კიდევ ერთი წყარო, სადაც მოიპოვება ცნობები ხაზართა შესახებ, არის „მატიანე ქართლისაჲ“ .

VIII საუკუნის 60-იან წლებში ხაზარები თვითონ ეძებენ კავშირს ქართველ გამგებლებთან³⁸. რისი დამადასტურებელიცაა „ქართლის ცხოვრებაში“ დაცული ცნობა ხაზართა ხაკანის გამიჯნურების შესახებ მეფე არჩილის ასულის შუშანისადმი. წყარო ამბობს, რომ: „შემდგომად ამისა, რაჟამსა აღესრულა წმინდაჲ მონამე არჩილ, დაშთეს შვილნი მისნი იოვანე და ჯუანშერ. წარვიდა იოვანე ეგრისად და წარიტანა თანა დედაჲ და ორნი დანი თჳსნი. ხოლო, ჯუანშერ და ორნი დანი მისნი დაშთეს ქუეყანასა ქართლისასა და კახეთისასა. არამედ უმრწემესი დაჲ მისი იყო სახითა შუენიერ, და მიესმა შუენიერე მისი ხაზართა მეფესა ხაკანს; მიუგზავნა მოციქული და ითხოვა შუშან ცოლად და უქადდა შუელად სარკინოზთა ზედა“³⁹. წყაროდანვე ცნობილია, რომ არც ჯუანშერმა და არც მისმა დედამ და ძმამ არ მოისურვეს შუშანის გათხოვება წარმართზე. თვით შუშანმაც არ ისურვა ეს. ოჯახი, ხაზართა შესაძლო მოძალების გამო, საბერძნეთში ანუ ქრისტიანულ ქვეყანაში წარვლასაც კი განიხილავდა. აქვე ვგებულობთ, რომ უარის მიღებიდან სამი წლის შემდეგ ხაზართა ხაკანმა გამოაგზავნა თავისი სარდალი სახელად ბლუჩან. რომელმაც ტყვედ აიყვანა ჯუანშერი და მისი და, მოაოხრა თბილისი, ქართლი და სხვა მხარეები და ხაზარეთს წავიდა. დატყვევებულმა შუშანმა, ძმას გაუმხილა თავისი ჩანაფიქრი და თავი მოინამლა. ბლუჩანმა ეს ამბავი ხაზართა ხაკანს უამბო. შუშანის გვამის არ მიტანის გამო ხაკანმა იგი სიკვდილით დასაჯა. ხოლო, ჯუანშერი შვიდი წლის ტყვეობის შემდეგ გაათავისუფლა.

იგივე ინფორმაცია არის დაცული ვახუშტი ბატონიშვილის ტექსტში, სადაც მოთხრობილია ქართლის მთავრების იოანეს და ჯუანშერის ცხოვრების შესახებ⁴⁰.

„მატიანე ქართლისაჲში“ არის ცნობა VIII საუკუნის დასასრულს აფხაზთა მთავრის, ლეონის, ბიზანტიისგან გამოყოფის და დამოუკიდებლობის

37 - „ქართლის ცხოვრება“, მთავარი რედაქტორი როინ მეტრეველი, გამომცემლობა „მერიდიანი“, „არტანუჯი“, თბილისი, 2008, გვ.242.

38 - გიული ალასანია, ქართველები და ისლამამდელი თურქები, გამომცემლობა „საქართველოს მაცნე“, თბილისი, 2008, გვ.78.

39 - „ქართლის ცხოვრება“, მთავარი რედაქტორი როინ მეტრეველი, გამომცემლობა „მერიდიანი“, „არტანუჯი“, თბილისი, 2008, გვ.253-254.

40 - „ქართლის ცხოვრება“, ტ. IV, ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი, 1973, გვ. 127.

შესახებ. ამ წარმატებაში მისი მთავარი დასაყრდენი ხაზარები იყვნენ. წყარო ამბობს: „ხოლო რაჟამს მოუძღურდეს ბერძენნი, გადგა მათგან ერისთავი აფხაზთაჲ, სახელით ლეონ, ძმისწული ლეონ ერისთავისაჲ, რომლისად მიეცა სამკვიდროდ აფხაზეთი. ესე მეორე ლეონ ასულის ძმისწული იყო ხაზართა მეფისა, და ძალითა მათითა გაადგა ბერძენთა, დაიპყრა აფხაზეთი და ეგრისი ვიდრე ლიხამდე“⁴¹.

„მატიანე ქართლისაჲში“ ხაზარები იხსენიებიან ბულა თურქის კავკასიაში ლაშქრობის დროსაც: „განალო კარი დარუბანდისაჲ და გამოიყვანნა ხაზარნი, სახლი სამასი და დასხა იგინი შანქორს“⁴².

ვახუშტის „ქართლის ცხოვრებაში“ დასტურდება ბულა თურქის მიერ ხაზართა გადმოყვანის საკითხი. აქვე არის მიზეზი დასახლებული, რის გამოც ის ბაღდადში დააბრუნეს: „განალო კარნი დარუბანდსა, გამოიყვანნა ხაზარნი სახლი სამასი და დასხა შანქორს. კუალად დასავლით გამოიყვანნა ოვსნი სახლნი სამი ათასნი და დასხნა დბანისს და ენება შესლვა ოვსეთად. ამისმა მცნობელმან ამირ მუმლმან, რამეთუ ბულა ზრახავს ხაზართა, წარიყვანა ბაღდადს და მის წილ დაადგინა მომედ ხალილის ძე“⁴³.

ხაზართა შესახებ ცნობები დაცულია VIII საუკუნეში მოღვაწე ქართველი მწერლის იოანე საბანისძის ნაწარმოებში „აბოს წამება“⁴⁴. აქ მოყვანილი ერთი ეპიზოდი შეეხება არაბთა დევნის გამო ქართლის ერისთავის ნერსეს ხაზარეთში გადასვლას. ავტორი ხაზარებს შემდეგნაირად ახასიათებს: „თუმცა არიან ხაზარნი კაც ველურ, საშინელ პირითა, მხეცის ბუნება, სისხლის მჭამელ, რომელთა შჯული არა აქუს, გარნა ღმერთი ხოლო შემოქმედი იციან“⁴⁵. თუმცა, აქვე აღნიშნულია, რომ ქართლის ერისთავს, როგორც უცხო სტუმარს, კარგად დახვედრიან: „რაჟამს მივიდა ნერსეჲ ერისთავი მეფისა მის ხაზართაჲსა, შეიწყნარა იგი უცხოებისათვის და ლტოლვისათვის მტერთა მისთა გან და სცა მას და ყოველსა ერსა მისსა საზრდელ და სასუმელ“⁴⁶. ნერსე ერისთავის ღირსეულად მიღება და შე-

41 - „ქართლის ცხოვრება“, მთავარი რედაქტორი როინ მეტრეველი, გამომცემლობა „მერიდიანი“, „არტანუჯი“, თბილისი, 2008, გვ.254.

42 - „ქართლის ცხოვრება“, მთავარი რედაქტორი როინ მეტრეველი, გამომცემლობა „მერიდიანი“, „არტანუჯი“, თბილისი, 2008 გვ. 257.

43 - „ქართლის ცხოვრება“, ტ. IV, ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი, 1973, გვ. 130.

44 - იოანე საბანისძე, აბოს წამება, ქართული პროზა, I, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი, 1982.

45 - ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. II, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბილისი, 1983, გვ. 82.

46 - იქვე, გვ. 82.

ნახვა ადვილი არ იქნებოდა. რადგან, ნერსეს თან დიდი ამაღლა გაჰყოლია. იოანე საბანისძის სიტყვით „იყო მის თანა ერისა გან მისისაჲ ვითარ სამას ოდენ მამაკაცი“⁴⁷.

აღსანიშნავია ისიც, რომ ვ. გაბაშვილის აზრით, უძველეს ქართულ წყაროებში ერთმანეთთან არიან გაიგივებულნი: თურქნი, ხაზარნი და ბუნ-თურქნი⁴⁸.

დასკვნის სახით შეიძლება თქვას, რომ ქართულ საისტორიო წყაროებსა და ლიტერატურულ ძეგლებში დაცულია მნიშვნელოვანი ინფორმაცია ხაზართა შესახებ. რაც იძლევა იმის საშუალებას, რომ სხვა უცხოურ წყაროებში დაცულ ანალოგიურ ინფორმაციასთან შეჯერებით შესწავლილ იქნას ხაზართა ისტორიის გარკვეული პერიოდი და მათი გარე სამყაროსთან ურთიერთობის საკითხები.

გამოყენებული წყაროები და ლიტერატურა

1. ქართლის ცხოვრება“, მთავარი რედაქტორი როინ მეტრეველი, გამომცემლობა „მერიდიანი“, „არტანუჯი“, თბილისი, 2008.

2. „ქართლის ცხოვრება“, ტ. IV, ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი, 1973.

3. ივანე ჯავახიშვილი, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. II, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბილისი, 1983.

4. გიული ალასანია, ქართველები და ისლამადელი თურქები, გამომცემლობა „საქართველოს მაცნე“, თბილისი, 2008.

5. იოანე საბანისძე, აბოს წამება, ქართული პროზა, I, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი, 1982.

6. ვ. გოილაძე, ჯუანშერის თხზულებაში მოხსენიებული „თურქთა მეფე საბა“ და „ჯიბლა ერისთავი“ (ვინაობის და ურთიერთ ნათესაობის საკითხისათვის), საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის და ხელოვნების ისტორიის სერია, თბილისი, 2.1977,

7. ვ. გაბაშვილი, ცნობები თურქული ტომებისა და ხალხების შესახებ ძველ ქართულ წყაროებში, ქართული წყაროთმცოდნეობა, III, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 1971,

47 - იქვე, გვ. 82.

48 - ვ. გაბაშვილი, ცნობები თურქული ტომებისა და ხალხების შესახებ ძველ ქართულ წყაროებში, ქართული წყაროთმცოდნეობა, III, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 1971, გვ. 44-49.

Hazarlar hakkında gerek Gürcü, gerekse diğer dillerde basılan birçok bilimsel çalışma vardır. Makalemizde, Gürcü tarih kaynakları ile edebiyatında Hazarlar ve Hazarların Gürcü dünyası ile ilişkileri hakkında olan eski Gürcü dilinde yazılan metinlerin Türkçe çevirisi ve kısa değerlendirmeleri yer almıştır. Makalenin Gürcüce metninde Hazarlar hakkında olan bilgiler kaynaklarda olduğu gibi yani eski Gürcü dilinde olarak sunulmuştur.

Bu açıdan, makalemizde “Kartlis Tskhovreba (Gürcistan Tarihi)¹ ve Eski Gürcü Din Edebiyatı eseri “Abos Tsameba (Abo’nun Çilekeşliği)² kullanılmıştır.

“Kartlis Tskhovreba’da” Hazarlardan ilk defa vakanüvist Leonti Mroveli tarafından yazılan “Gürcü Krallarının Hayatı” eserinde bahsedilmiştir: “Egros’a sahil bölgesini verdi ve sınırlarını doğuda şimdi Likhi olarak adlandırılan küçük bir dağ, batıda deniz; kenarından Kafkas’a dayanan Küçük Hazarya nehri şeklinde belirledi. Bu Egros bir şehir kurdu ve bu şehre kendi adını _Egrisi- koydu. Şimdi orası Bedia olarak adlandırılmaktadır”³. Aynı yerde Targamos tarafından Kuzey Kafkasya’nın Lekan ve Kafkas adlı kişilere verdiği açıklanmıştır. Leonti Mroveli’ye göre Kuzey Kafkasya Targamos’un hissesi değildi. Ancak, buralar boştu. Bu yüzden, Targamos diğer kahramanlar arasında Lekan ve Kafkas adlı iki kişiyi seçti ve “Lekan’a Derbent denizinden Lomeki nehrine kadar ve kuzeyde ise Hazarya’nın büyük nehrine kadar olan toprakları verdi”⁴.

Hazarlar’dan, Vakhuşti Batanişvili’nin eserindeki “Kuruluş ve Sonradan Ayrılış” adlı bölümde Kartlosluların tanımlandığı kısmın sonunda söz edilmiştir. Burada Hazarlar ile Kafkaslılar arasındaki savaşı bahsedilmiştir: “ve bundan sonra Hazarlar güçlendiler ve Kafkasos’un oğullarına karşı savaşa başladılar; Kafkasoslardan en kudretlisi Tinen oğlu Dzurdzukos’tu. O, kendi altı kardeşine haber verdi (bunların hepsi o zaman birbirlerini çok severdiler ve Mtskheta’nın mamasahlisisine tabi olurdular). Her yedisi bir araya gelip Kafkas Dağları’ndan geçtiler, Hazar elini yakıp yıktılar ve Hazar sınırında bir şehir inşa ettiler (Yunan takvimine göre δ̄γαδ. Haz-

1 - “Kartlis Tskhovreba”, mtavari redaktori roin metreveli, gamomtsemloba “meridiani”, “artanuci”, tbilisi, 2008/”Kartlis Tskhovreba, başeditör Roin Metreveli, “Meridiani” ve “Artanuci” yayınevleri, Tiflis, 2008; “Kartlis Tskhovreba”, t. IV, Batonişvili Vakhuşti, ağıtsera sameposa sakartvelosa, teksti dadgenili kvela dziritadi helnatseris mihedvit s. kauhçişvilis mier, gamomtsemloba ,sabçota sakartvelo”, tbilisi, 1973/”Kartlis Tskhovreba”, c.IV, Batonişvili Vakhuşti, Gürcistan Krallığı’nın Tasviri, metin bütün elyazmalara göre S. Kauhçişvili tarafından doğrulanmıştır, “Sabçota Sakartvelo” yayınevi, Tiflis, 1973.

2 - ivane cavakhişvili, thzulebani tormet tomad, t. II, tbilisis universitetis gamomtsemloba, tbilisi, 1983. 83 ç 73=84/İvane Cavakhişvili, eserleri, 12 cilt, c.II, Tiflis Devlet Üniversitesi Yayınları, Tiflis, 1983, s. 73-84.

3 - ”Kartlis Tskhovreba”, 2008, s. 26.

4 - a.g.e. s. 27.

arların nehrine ise Don denir ve Hazar ülkesinin sınırları Don nehrinden Dnestr'e, Karadeniz sahili, Litova'ya ve Rusya'ya kadardı) ve bundan sonra geri döndüler. Yaradılıştan itibaren tarih Ը~ԹԶ, Gürcü takvimine göre göre Ե~ԼԶ⁵. Bundan sonra, Hazarlar kendilerine bir kral seçtiler ve hepsi ona tabi oldular ve kendi kralıyla birlikte sefer düzenleyerek Derbent'ten geçtiler. Targamoslular onlara karşılık gösteremediler, geldiler ve çok sayıda Targamoslu'yu öldürüp esir aldılar yaradılıştan itibaren tarih Ը~ԹԸ, Gürcü takvimine göre Ե~ՁԿ⁵, ve Derbent ile Aragvi yolunu öğrendiler ve Targamoslular üzerine sık sık sefer açardılar, o günden bu yana Targamoslular'ı haraca bağladılar"⁶.

Aynı meseleden daha etraflıca Leonti Mroveli'nin eserinde Mtshetos'un oğulları arasındaki kavgaları anlatıldığında söz edilmiştir: "O zamanlar Hazarlar güçlendiler. Onlar, Lek ve Kafkas kabileleriyle savaşmaya başladılar. Targamoslular ise, bu zamanlarda barış ve karşılıklı sevgi içinde bulunuyorlardı. Kafkas oğullarının efendisi, Tired'in oğlu Durdzuk idi. Onlar, Targamosluların bütün altı kuşağıyla görüşmeye başladılar. Onlardan Hazarlara karşı savaşmak için yardım istediler.

O zaman Targamosluların bütün kabileleri bir araya geldi ve Kafkas dağlarından geçtiler ve Hazarya'nın bütün sınırlarında toplu kıyım yaptılar ve esir aldılar. Hazarya sınırında bir şehir inşa ettiler ve geri döndüler.

Bundan sonra, Hazarlar kendilerine bir kral seçtiler ve hepsi ona tabi oldular, ve kralın önderliğinde bir sefer düzenleyerek Deniz Kapısı ile Şimdi Derbent denilen Daryal'ı geçtiler, Targamoslular onlara karşılık gösteremediler çünkü Hazarlar hadsiz hesapsız sayıdaydılar ve Targamosluların bütün ülkesini yakıp yıktılar, Ararat ve Masis ile kuzeydeki şehirleri yerle bir ettiler ve onların elinden yıkılmayan kale-şehirleri olarak sadece Tukharisi, Samşvilde ve Mtueris-Tsikhe, yani Khunani; Şida Kartli ve Egrisi kaldı.

Hazarlar, Deniz Kapısı yani Derbent ve Aragvi Kapısı, yani Daryal üzerinden giden her iki yolu da öğrendiler ve Hazarlar sık sık geçmeye ve onların kıyımlarına başladılar, Targamoslular onlara karşılık gösteremediler ve o günden bu yana Hazarlar'a haraç ödemeye başladılar.

Hazar kralı, yukarıda yazdığı gibi ülkeleri ilk defa köleleştirdiğinde ve Kafkas dağından geçiş yaptığında, onun Uobos adlı bir oğlu vardı. O, oğluna Ermenistan ve Kartli'den aldığı esirleri verdi; ayrıca Kafkas'ın hissesinden Lomeki nehrinden batıya ve Kafkas dağının batı kenarına kadar uzanan yerleri verdi.

5 - Gürcü takvimine (koronikon) göre M.S. 482.

6 - Gürcü takvimine göre M.S. 489.⁵⁵ - G

7 - "Kartlis Tskhovreba, c. IV, 1973, s. 51.

Uobos oraya yerleşti. Onun nesli Ovslardır, ülkeleri de önceden Kafkas'ın hissesi olan Osetya'dır. Ve Durdzuk, Kafkas'ın diğer oğullarından daha namlı olan bir dağ yarığına oturdu ve bu toprağı kendi adını - Durdzuketı verdi. O, Hazar kralına haraç ödedi. Bu zamanda Hazar kralı, babasının kardeşinin oğluna doğuda Derbent denizinden Lomeki nehrine kadar olan Lekan'ın hissesini verdi; ona ayrıca Ran ve Movakan'dan aldığı esirleri verdi. O da oraya, Lekan'ın hissesini teşkil eden topraklara yerleşti. Ve Lekan'ın neslinden daha tanınmış olan Khozon ise dağ yarığına gitti ve oraya yerleşti. Orada bir şehir kurdu ve buraya kendi adını, Khozanakheti adını verdi.

O günden bu yana çok zaman geçti; bütün bu kabileler Hazarlara haraç vermeye devam ettiler. Bundan sonra, güneşin doğduğu taraftan Nebrot'un nesli olan Persler güçlendiler⁸.

Görüldüğü kadarıyla, Vakhuşti Batonişvili yukarıda gösterilen metinde Hazar ırmağının ismini -“Don nehri” ve ülkenin sınırlarını- Don nehrinden Karadeniz'in sahili Lotova'ya ve Rusya'ya kadar” göstermiş ve ayrıca, tarih vermiştir⁹.

Leonti Mroveli'nin eserine göre Kartli'de Hazarlar'ın egemenliğine Perslerin gelişleriyle son verildi. Nebrot'un akrabası ve Pers Hükümdarı Apridon Kartli'ye Ardım adlı yöneticisini büyük ordusuyla birlikte gönderdiğini: “O, Kartli'ye geldi ve bütün şehirlerle kaleleri yerle bir etti ve bulduğu bütün Hazarları yok etti”¹⁰.

Hazar ülkesinden Gürcistan'a gelen ve Gürcüler tarafından sığınak verilen topluluklar anlattığında da Hazarlardan söz edilmiştir: “O zamanlarda, cinayet işleyerek ve Yunanistan'dan veya Suriye'den veya Hazardan kovulmuş olarak kim nereden gelirse gelsin, Gürcüler Perslere karşı yardım almak uğruna herkesle dostluk kurdular”¹¹.

Vakhuşti Batonişvili tarafından sunulan metinde de hemen hemen aynı gerçekler belirtilmiştir: “O zamanlarda, Suriyeliler, Yunanlılar, Hazarlar, kim gelirse gelsin, Pers korkusundan dolayı Gürcüler herkesi ülkesine alırdılar ve Persleri beklerken kale-şehirleri inşa ederler”¹².

“Kartlis Tskhovreba'da” Kartli'de konuşulan diller hakkında enteresan bir bilgi mevcuttur. Kaynağına göre bu dönemde Pers Devleti çok güçlü olup bütün bölgeye hâkimdi ve Kartli ona haraç öderdi. Bu dönemde Pers ülkesi Hükümdarı Spandiar oğlu Bahramdı. “Kartli'de altı dil konuşulurdu: Ermenice, Gürcüce, Hazarca, Süryanice, Yahudice ve Yunanca. Bu dilleri Kartli'nin bütün kralları, ahalisi de, erkekleri ve kadınları da biliyordu”¹³.

8 - “Kartlis Tskhovreba”, 2008, s. 31-33.

9 - Vakhuşti “Gürcistan Tarihi'nin” eski dönemine fazla müdahil olmamıştır. Elindeki nüshalara göre XIV. y.y'la kadar kısa bir tarih sunmuştur, bkz. “Kartlis Tskhovreba”, c. IV, 1973, s. 07.

10 - “Kartlis Tskhovreba”, 2008, s. 33.

11 - a.g.e. s. 35.

12 - “Kartlis Tskhovreba”, c.IV, 1973, s. 53.

13 - “Kartlis Tskhovreba”, 2008, s. 36.

Aynı Vakhuşti tarafından da belirtilmiştir. Ancak, kendisi dil bilenler arasında krallardan söz etmemiştir: “Gürcistan ahalisi altı dil konuşurdu: Ermenice, Gürcüce, Hazarca, Suriyece, Süryanice, Yunanca, Yahudice ve bu dilleri gerek, erkekler gerekse kadınlar bilirdi”¹⁴.

Hazarlara karşı Kral Mirian da savaşırdı. Bu durumda Hazarların müttefikleri Lekler, Durdzuklar ve Didolulardı. Bu savaşta Mirian galip çıkmıştır: “Mirian, Hazarlarla aralıksız savaştı. Lekler Mirian’dan ayrıldıklarında Hazarları kendilerine yardım etmeye çağırıyordı. Mirian da onlarla Hereti veya Movakan’da karşılaşır ve orada onlarla savaşıyordu. Dzurduklar ve Didolar Hazarlarla birlikte çıktıklarında ise, onlarla da savaşıyordu. Mirian Hazarlara karşı her zaman galip gelirdi. Onun en büyük seferleri Derbent’e oldu, çünkü Hazarlar bu şehri zaptederek Perslere karşı akınlar düzenlemek amacıyla sık sık Derbent’e geldiler. Ama Hazarlar Derbent’e geldiklerinde Mirian Derbent’in yardımına koşuyordu. Bazen, Hazarlar savaşmadan Mirian’dan kaçıyorlar, bazen de ordusuyla o onları kaçırıyordu”¹⁵. Bu durum Vakhuşti’nin yanında daha kısaca anlatılmıştır “ve her zaman Hazarlara karşı savaşırdı, çünkü Hazarlar Derbent’i Pers ülkesine karşı savaşmak için ele geçirmek isterdiler. Bu yüzden Mirian onlara karşı savaşırdı ve her zaman galip gelirdi”¹⁶.

Mirian üvey kardeşi olan Bartam’la tartıştığında Hazarlardan söz etmiştir. Bu iki kardeş yalnız her iki taraftan oluşan heyet araya girdiğinde bir araya gelip anlaşmışlardı. Konuşmaları esnasında Mirian Pers ülkesini çoğu zaman Hazarlardan kurtardığından bahsetmiştir: “Ben, babamın ilk oğluyum. O, bana kudreti sayesinde zaptedilen yabancı ülkeleri mirası olarak bağışladı. Ben de hayatımın çoğu gününü orada Hazarlarla savaşmakla geçirdim. Persiya’yı defalarca da Hazarlardan kanım pahasına korudum. Bu yüzden, babamın tahtı bana aittir”¹⁷.

Aynı olaydan yani Mirian’ın üvey kardeşi Bartomla konuştuğunda, Mirian’ın Hazarlardan söz ettiği Vakhuşti Batonişvili’nin metninde de anlatılmıştır: “çünkü çoğu zaman Resiya’yı kendi kurdetim sayesinde Hazarlardan koruduğum için”¹⁸. Görüldüğü kadarıyla, Vakhuşti “kan” kelimesini “kudret” olarak okumuştur.

Kaynakta bahsedildiği gibi, Mirian daha Persiaya’da iken Osetin’ler Kartli’ye geçip burayı yağmaladılar. Buna karşılık, Mirian Osetiya’ya geçti ve oraları tahrip etti. Tam bu sefer döneminde “Hazar ülkesine kadar gitti”¹⁹. Ülkesine döndükten birkaç yıl sonra Mirian Hazarlarla yeniden karşı karşıya geldi: “Birkaç yıl geçtikten

14 - “Kartlis Tskhovreba”, c. IV, 1973, s. 54.

15 - “Kartlis Tskhovreba”, 2008, s. 80.

16 - “Kartlis Tskhovreba”, 1973, c.IV, s. 71.

17 - “Kartlis Tskhovreba”, 2008, s. 81..

18 - “Kartlis Tskhovreba”, c. IV, 1973, s. 71.

19 - “Kartlis Tskhovreba”, 2008, s. 82

sonra, her zamanki gibi, Hazarlar savaşmak için Derbent'e dayandılar. Mirian Derbent'te Hazarlarla savaş için dururken Gutlar kralı hadsiz hesapsız ordusuyla Yunanistan'ı istila etti"²⁰.

Vakhuşti şu olayı şöyle anlatmıştır: "Mirian Mtskheta'ya geldiğinde ordusunu topladı ve Osetiya'ya geçti; Osetinler direnemediler, Hazar ülkesine kadar yakıp yıktı ve esir aldı ve Derbent yolundan geçip Mtskheta'ya zaferle döndü. Daha sonra Hazar ordusu Derbent'i ele geçirmek için geldi"²¹.

Mirian'la Hazarlar hakkında Ermeni Kralı Trdat'ın davranışı anlatırken de bahsedilmiştir. Mirian oluşan durum yüzünden Hazarlarla savaşı bırakıp Trdat'a karşı savaşmak için geri dönmüştür: "Bu durumda Mirian Hazarlara karşı savaşmayı bıraktı"²².

Benzeri durum Vakhuşti'nin metninde de anlatılmıştır: "Mirian bunu öğrenirken Hazarlarla savaşmayı bıraktı"²³.

Vakainüvist Cuanşeri'nin (XI. yy. tarihçisi) eserinde Kral Vakhtang Gorgasali'nin (449-502) Osetinlere karşı yaptığı sefer anlatıldığında Vakhtang ile müttefiki olan Kafkasya krallarına karşı Hazarlar tarafından Osetinlere verdikleri askeri destekten bahsedilmiştir: "Vakhtang gitti ... Darialan Kapısı'nı geçti ... O zaman Osetin Kralı askerlerini topladı, Hazar güçlerini kendine bağladı ve nehre dayandılar ..." ²⁴. Daha sonra vakainüvist karşı karşıya gelen ordular arasında yedi gün devam eden ağır savaşlardan ve Tarhan adlı Hazar dev adamı ile Vakhtang'ın savaşçısı olan Parsman Faruh isimli dev adamı arasındaki cenkten, daha sonra Tarhan'ın direk Vakhtangla yaptığı vuruştan bahsetmiştir. Kaynağa göre Tarhan: "İlk cenkte Parsman Faruh'u kılıcı ile başından omuzuna kadar yardı"²⁵. Burada Tarhan, korkusuz ve etsiz birisi olarak tanımlanmıştır. Tarhan Vakhtang'ın savaşçıları cenke yeniden davet etti. Ancak, hiç birisi cesaret etmedi. Bundan sonra Vakhtang Hazar dev adamına karşı bizzat savaşmak için karar verdi. Devamında cenk öncesi senaryolar ve Vakhtang'ın Tarhan'a söylediği anlatılmıştır. İkili mücadele Vakhtang'ın galibiyeti ve Tarhan'ın ölümü ile sonuçlandı: "İlk fırsatta Vakhtang mızrağını onun kemerinin üzerine vurdu. Zırhı dayanamadı, mızrak sırtından çıktı ve öldü"²⁶.

Aynı metin az değişikliklerle Vakhuşti'nin eserinde de yer almıştır: "İlk cenkte Vakhtang mızrağını Tarhan'ın kemerinin üzerine vurdu ve vücudundan geçirdi, yere düşürdü ve öldürdü. Bundan sonra Osetinlerle Hazarlar mağlup oldular"²⁷.

20 - a.g.e. 82.

21 - "Kartlis Tskhovreba", c. IV, 1973, s. 72.

22 - "Kartlis Tskhovreba", 2008, s. 82.

23 - "Kartlis Tskhovreba", c.IV, 1973, s. 72.

24 - "Kartlis Tskhovreba", 2008, s. 164.

25 - a.g.e. s. 165.

26 - "Kartlis Tskhovreba", 2008, s. 165-166.

27 - "Kartlis Tskhovreba", c. IV, 1973, s. 102-104.

Cuanşer'in eserinde Kral Vahtang ile Bizans Sezarı arasında yapılan barıştan bahsederken de Hazar ülkesinden söz edilmiştir. Burada Kartli ve Bizans arasındaki sınırlarının belirlendiği şöyle anlatılmıştır: "Sezar Kartli sınırlarını -Tukharisi Kalesi ile Klarceti'yi, denizden Arsiani'ye kadar ve uçurumlar arasında olan vadileri geri verdi ve Bizans sınırı ile sahil ülkesi olan Abhazy'a'yı sordu ve dedi: "İskender'den beri Egrisi nehrinden Hazar ülkesinin küçük nehrine kadar olan sınır Yunan sınırı sayılır ve buralar bizden sana verildi. Şimdi ise geri vermek gerek ve kızımı yani eşini götürdüğünde sana buradan topraklar vereceğim" Egrisi nehrinden Klisura arasındaki toprakları çeyiz olarak verdi. Vahtang ise Abhazya'nın diğer yerlerini geri verdi"²⁸.

Aynı eserde Hazarlar ve Hazar elçisinden Kafkasya'da Bizans-İran çatışmaları anlatıldığında bahsedilmiştir. Bu durumda Kral Vakhtang Sezar ile Pers Kralı Hüsrev arasında arabuluculuk yapmıştı. Kaynağa göre: "Ve üçüncü gün Gorgasali ziyaretine gitti ve Sezar'ın valisi olan Leon'u da yanında bulundurdu ve kendi düşüncelerini birbirlerine açıkladılar ve vali Gorgasali'ye dedi -Sezar ve Hüsrev arasında barış isteriz, çünkü Bizans'ın bütün orduları Hazar ülkesindedir. Hüsrev Gorgasali'ye dedi: "Kendin ve başkası için benden ne istediğini söyleyebilirsin", Vakhtang dedi: "Senin ve sezarın arasında barış isterim", Hüsrev dedi: "Zor bir şey istedin, çünkü Yunanlılar fırsat ele geçirdiklerinde bizi rahat bırakmıyorlar, seni sevdiğim için Bizans sınırına girmeyeceğim ve intikam almayacağım. İşte Hazarların elçisi geleli on gün oldu ve sen düşmanlığımızın sebebini bilmiyorsun..."²⁹.

Vakhuşti'nin çalışmasında bu olay şöyle açıklanmıştır: "Ben Hazarlara karşı savaşmaya gittim; senin yanına ise Leon Patrik komutasında 80.000 kişilik ordu gönderdim ve daha başka bir şey istiyorsan, bütün doğu senin olsun". Kaynağa göre Vakhtang'ın arabuluculuğuyla Yunanlılar ve Persler arasında yapılan barıştan sonra "Pers Kralı Vakhtang'ı yanına çağırdı ve fazlasıyla hediye verdi. Daha sonra, "daha istediğin varsa, söyle" dedi. Vakhtang ise Leon Patrik'in niyetine dayalı Yunanlılarla barışmak istedi. Pers kralı heyecanlandı ve dedi: "Bu yüzden seninle barıştım, yoksa Yunanistan'a girmek için yanımda Hazar Kralı'nın elçisi vardır"³⁰.

Cuanşer eserinde: "Batı'dan Türkleri getirdi"³¹ şeklinde ifadeler kullanmıştır. Buradan anlaşıldığı kadarıyla, Cuanşer'in bu ifadelerinin farklı bir kaynaktan faydalanarak yazdığı gerekir. Bu kaynaktan ise, Hazar Hakanlığı'nda meydana gelen bölünmeden ve Türklerin Batı Hakanlığı'ndan bahsedilmiş olabilirdi. Denilebilir ki, Cuanşer'in eserinde Herakle tarafından "Batılı Türklerle" işbirliği yapıldığı açıkça belirtilmiştir. Kaynağa göre: "O zaman Sezar Bakuri oğlu Adan-

28 - "Kartlis Tskhovreba", 2008, s. 191-192.

29 - "Kartlis Tskhovreba", 2008, s. 197

30 - "Kartlis Tskhovreba", c.IV, 1973, s. 109-110.

31 - "Kartlis Tskhovreba", 2008, s. 229.

erse'yi yani Kaheti Hükümdarı'nı aynı zaman Vahtang'ın oğlu Daçi'nin yani Gürcü krallarının akrabasını çağırdı. Tiflis ile Kartli hükümdarlığını devretti ve yanına Cibğa adlı bir eristav bıraktı ve Kalaya? savaşı açmayı emretti"³². Cuanşer tarafından kullanılan kaynakta Cibğu'nun hakan olarak geçmemesi daha mantıklıdır. Üstelik bu kişinin Hazar Hakanı olarak anılmaması gerekir. Tahmin edildiği kadarıyla, Cuanşer eserini yazdığımda Türkçe bir unvan olan "Cabğu" kelimesini özel isim olarak kullandı. Ayrıca kendinin "Cibğu" kelimesinin bir makam anlamına geldiğinin bilmesi gerekiyordu. Çünkü yazar "Cibğayı" anlattığında yanında eski Gürcüce'de kullanılan ve komutan anlamına gelen "Eristavi" terimi kullanmıştır³³.

„Cibğu" isminden Sezar Herakle Tiflis ve Kartli'de işlerini tamamladıktan sonra Persiya'ya gittiğinde de söz edilmiştir: "Tiflis'te ise kendi eristavisi olan Cibğu'yu, Kartli yöneticisi olarak ise Kral Bakur'un oğlu olan Adanarse'yi bıraktı"³⁴. Aynı Cuanşeri'nin metnine göre: "O zaman Persiya'da Baram Çubin adlı birisi çıktı ve Persiya'ya gelen Türklerle savaşmaya başladı, Türklerin kralı olan Saba'yı öldürdü ve ordularını püskürttü"³⁵. Cuanşer'in metninden anlaşıldığı kadarıyla Saba adlı kişi Türklerin kralı idi (gerek Cabğu, gerekse Saba Perslere karşı savaşıyorlardı). Doğu Persiya topraklarına giren Türklerin Batı Türk Ordusu'nun bir parçası olması gerek. 589'da Saba tarafından Persiya'ya yaptığı seferin ve 626-628 yıllarında yine Persiya'ya karşı yapılan savaşta Cabğu'nun Bizans İmparatoru Herakle'nin yanında yer alması gibi gelişmelerin mutlaka Gürcü dünyası ile bir alakası vardı³⁶.

Hazar ülkesinden Cuanşer'in eserinde ayrıca Kral Arçil ile Leon arasında yapılan sohbet esnasında bahsedilmiştir. Arçil Leon'a "Şimdi bana içtenlikle hizmet ettiğin için arzu ettiklerini söyleyebilirsin". Leon şöyle cevap vermiştir: "Kudretiniz sayesinde Sezar bana bu ülkeyi miras olarak bıraktı ve şimdi ise bu topraklar Klisuri'den Hazar Ülkesi'nin büyük nehrine yani Kafkaslar'ın son ucuna kadar bana aittir. Senden hiç bir şey istemiyorum, bana ait olanlar da sana kalsın"³⁷.

Hazarlar hakkında bilgileri içeren daha bir kaynak "Matiane Kartlisai'dir".

32 - a.g.e. s. 229.

33 - V. Goiladze, cuanşeris thzulebaşı mohseniebuli "turkta mepe saba" da "cibğa eristavi" (vinaobis da urtiertnatesaobis sakithisatvis:), sakartvelos metsnierebata akademiis matsne, istoriis, arkeologiis, etnografiis da khelovnebis istoriis seria, tbilisi, 2.1977, gv. 94/V. Goiladze, Cuanşer'in eserinde isimleri geçen "Türkler Kralı Saba" ile "Cibğa Eristavi'nin" akrabalık konusu üzerine, Gürcistan Bilimler Akademisi Dergisi (Matsne), Tarih, Arkeoloji, Etnografya ve Sanat Tarihi Serisi, 2. 1977, s. 94.

34 - "Kartlis Tskhovreba", c. IV, 1973, s. 122.

35 - "Kartlis Tskhovreba", 2008, s. 227.

36 - V. Goiladze, a.g.e. 95-99.

37 - "Kartlis Tskhovreba", 2008, s. 242.

VIII yy. 60'lı yıllarında Hazarlar Gürcü Hükümdarlarla bağlantı kurmaya caba gösteriyorlardı³⁸. Bu durum “Kartlis Tshovrebe’da” yer alan bir haberden anlaşıl-
maktadır. Buna göre, Hazar Hakanı Kral Arçil’in Şuşana adlı kızına aşk olmuştu. Kaynağa göre: “Aziz çilekeş Arçil vefat ettikten sonra onun İovane ve Cuanşer adlı iki oğlu kaldı. İovane Egrisi’ye geçti ve annesi ile iki kız kardeşini de yanına aldı. Cuanşer ve iki kız kardeşi ise Kartli ve Kaheti’de kaldılar. Onun genç kız kardeşi çok güzeldi ve bu güzelliği Hazar Hakanın kulağına kadar gitmişti. Hakan elçi gönderip Şuşan’la evlenmek istedi ve (ona) Araplar’a karşı yardım etmeyi vadetti”³⁹. Aynı kaynaktan anlaşıldığı kadarıyla, ne Cuanşer, ne de kardeşi ile annesi Şuşan’ın din-
sizle evlenmesini istemediler. Teklif Şuşan tarafından da kabul edilmedi. Aile, Haz-
arların tahmin edilecek istilasından dolayı Yunanistan’a yani Hristiyan bir ülkeye göç
olmayı da düşünüyordu. Aynı yerden anlaşıldığına göre, teklif reddedildikten üç yıl
sonra Hazar Hakanı Bluçan adlı komutanını askerleriyle birlikte gönderdi. Bluçan,
Cuanşer ile kız kardeşini esir aldı, Tiflis’i ve diğer bölgeleri yıktı ve Hazar ülkesine
geri döndü. Esir alınan Şuşan düşüncelerini önce kardeşine söyledi, daha sonra ise
ilaç alıp kendini zehirledi. Bluçan bu olay Hazar Hakanı’na anlattı. Şuşan’ın cesetini
getirmediği için Hakan onu ölümle cezalandırdı. Cuanşer’i ise yedi yıl sonra serbest
bıraktı.

Aynı olayıdan Vakhuşti Batonişvili’nin eserinde Kartli yöneticileri olan İoane ve
Cuanşer’in hayatları anlatıldığına söz edilmiştir⁴⁰.

“Matiane Kartlisai’de” VIII yy. sonunda Abhaz beylerbeyi Leon’un Bizanslılar-
dan ayrıldığı ile bağımsızlık kazandığı hakkında bir bilgi vardır. Leon yaptığı bu
başarıda en önemli destek Hazarlardan almıştır. Kaynağa göre: “Yunanlılar zayı-
fladıklarında Leon adlı Abhaz beylerbeyi onlardan ayrıldı. Bu Leon, Abhazya’nın
mirasçısı olan beylerbeyi Leon’un yeğeni idi. İkinci Leon ise Hazar Kralı’nın kızının
erkek kardeşinin oğlu idi ve onların desteği ile Yunanlılardan ayrılabilirdi. Likhi’ye
kadar Abkhazya ile Egrisi’yi ele geçirdi”⁴¹.

“Matiane Kartlisai’de” Hazarlar’dan Boğa Türk Kafkasya’ya sefer açtığı zaman
da söz edilmiştir: “Derbent Kapısı’nı açtı ve üç yüz aile halinde Hazarları getirdi ve
Şamkir’e yerleştirdi”⁴².

38 - Giuli Alasania, kartvelebi da islamamdeli turkebi, gamomtsemloba “sakartvelos matsne, tbilisi, 2008, gv. 78/Giuli Alasania, Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler, “Sakartvelos Matsne” yayınevi, Tiflis, 2008, s. 78.

39 - “Kartlis Tskhovreba”, 2008, s. 253-254.

40 - “Kartlis Tskhovreba”, c. IV, 1973, s. 127.

41 - “Kartlis Tskhovreba”, 2008, s. 254.

42 - a.g.e. 257.

Vakhuşti “Kartlis Tskhovreba” metninde Boğa Türk tarafından Hazarların getirildiği doğrulanmıştır. Burada Boğa Türk’ün Bağdad’a geri çekme sebebi da anlatılmıştır: “Derbent kapılarını açtı, üç yüz Hazar ailesini geçirdi ve Şamkori’ye yerleştirdi. Takiben batıdan üç bin Osetin ailesini geçirdi ve Dmanisi’ye yerleştirdi ve Osetiya’ya geçmek istedi. Boğa tarafından Hazarlarla anlaştığını öğrenen Emir Muml onu (Boğa’yı) Bağdad’a geri çekti ve yerine Halil oğlu Momed’i tayin etti”⁴³.

Hazarlar hakkında bilgiler VIII.yy. Gürcü yazarı olan İovane Sabanisdze’nin “Abo Tbileli’nin Çilekeşliği”⁴⁴ adlı eserinde de mevcuttur. Burada Araplardan kaçan Kartli yöneticisi olan Nerse’nin Hazar ülkesine göç ettiği anlatılmıştır. Yazar, Hazarları şöyle tanımlamıştır: “Hazarlar vahşi, çirkin yüzlü, canavar doğası olan, kan içenler ve dinsizlerdir, Rabb’ini bilmezler”⁴⁵. Devamında belirtildiği gibi, yabancı misafir olarak gelen Kartli Hükümdarı’nı çok iyi ağırlamışlardı: “Nerse, Hazar Kralı’na gittiğinde, kral onu bir yabancı olarak ve düşmandan kaçtığı için çok iyi kabul etti ve kendine ve arkadaşlarına yemek ve içecek verdi”⁴⁶. Nerse’nin ve heyetinin kabulü kolay değildi, çünkü İovane Sabanisdze’ye göre: “Yanında üç yüz kadar kişi vardı”⁴⁷.

Bunu da belirtmek gerekir ki, V. Gabaşvili’ye göre eski Gürcü kaynaklarında Türkler, Hazarlar ve Bun-Türkler özdeşleştirilmiştir⁴⁸.

Sonuç olarak denilebilir ki, Gürcü tarihi kaynaklar ile edebi eserlerinde Hazarlar hakkında dikkate değer bilgiler mevcuttur. Bu bilgilerin diğer yabancı kaynaklarda muhafaza edilen bilgilerle karşılaştırılması Hazar Tarihi’nin belli bir döneminin konularını açıklanmakla birlikte Hazarların dış dünya ile temaslarının araştırılmasına imkân sağlayabilir.

43 - “Kartlis Tskhovreba”, c. IV, 1973, s. 130.

44 - İovane Sabanisdze, abos tsameba, kartuli proza, I, gamomtsemloba “sabçota sakartvelo”, tbilisi, 1982/İovane Sabanisdze, Abo’nun Çilekeşliği, Gürcü Nesiri, I, “Sabçota Sakartvelo” Yayınları, Tiflis, 1982.

45 - İovane Cavakhişvili, a.g.e. s. 82.

46 - a.g.e. s. 82

47 - a.g.e. s. 82

48 - V. Gabaşvili, tsnobebi turkuli tomebisa da halhebis şesaheb dzvel kartul tskaroebşi, kartuli tskarotmsodneoba, III, gamomtsemloba “metsniereba”, tbilisi, 1971, gv. 44-49/V. Gabaşvili, Gürcü Kaynakları’nda Türk Boyları ile Halkları Hakkında Bilgiler, Gürcü Kaynakbilimi, III, “Metsniereba” Yayınevi, Tiflis, 1971, s. 44-49

TÜRK - GÜRCÜ İLİŞKİLERİ VE İPEK YOLU

Prof. Dr. Mehmet TEZCAN
Uludağ Üniversitesi

Özet

İpek Yolu denilen yol güzergâhı, aslında bir kara yolu olup buradan en pahalı ürün olarak ipek taşındığı için bu şekilde isimlendirilmiştir, ama bunun yanı sıra pek çok ürünün de Doğudan Batıya, Batıdan Doğuya gittiği malumdur. Batıda Antakya'dan başlayan ve bugünkü Kuzey Suriye ve Irak topraklarından geçerek İran'a giren yolun ana güzergâhı, daha sonra Türkistan üzerinden Çin'in iki başkentine kadar uzanmaktaydı. Akdeniz coğrafyasında ve Anadolu'da kurulan, başta Roma ve Bizans İmparatorlukları olmak üzere bütün devletler, Çin ve Hindistan ile irtibat kurabilmek ve onların mallarını doğrudan ve daha ucuza almak istiyorlardı. İran coğrafyasında kurulan devletler ise bu malları işleyerek kendileri Batıya transfer etmek istiyorlardı. Bu sebepten her dönemde İran, kervanların bu anayoldan geçmesinde problem çıkarmış, çoğunlukla da izin vermemiştir. Ahamenid İmparatorluğu döneminde yol güzergâhı açıldı; ama Hellenistik dönemde devletler arasındaki rekabet ve savaşlar, yolun tıkanmasına sebep olmuştur. Böylece Selevkoslar devrinden başlamak üzere İran'ın dışında alternatif yollar aranmaya başlandı. Alternatiflerden biri, Kızıl Deniz'deki Aleksandriya limanı ve Aden vasıtasıyla Hindistan limanlarına açılan Deniz İpek Yolu, bir diğeri ise "İberiya" veya "Kartli" denilen Gürcistan sahasından da geçen Trans-Kafkasya güzergâhıdır. M.Ö. 1. yy.da Fırat ve Dicle nehirlerine kadar Anadolu'yu ve İberiya'yı hâkimiyeti altına alan Roma, İran'daki Parth İmparatorluğu engelini karşı Kafkasya'daki Alan ve İber kavimleriyle anlaşarak Kafkas geçitleri vasıtasıyla Doğu Karadeniz'deki liman kenti Phasis'den Kura-Aras nehri vasıtasıyla Hazar Denizi'ne çıkan bir yolu kullanmak istemişti. Hazar Denizi içerisinden geçerek Oxus/Amu-Derya nehrinin Hazar'a akan kolu Özboy vasıtasıyla Türkistan ve Çin'e kadar devam edecek olan bu güzergâhın, M.S. 4. yy.da Özboy'un kurummasına kadar açık olduğu ve muhtemelen Romalılar tarafından da kullanıldığı tahmin ediliyor. Doğudan gelen mallar, Aras nehri ağzında bugünkü Azerbaycan topraklarında karaya çıktıktan sonra Artakşata üzerinden daha batıdaki Anadolu kentlerine veya İberiya içerisinden geçerek Gürcistan'da Phasis limanından Trabzon ve Sinop limanlarına ulaşıyordu. Özboy'un kurumaya yüz tuttuğu yüzyıllarda Doğudan gelen malların artık Hazar Denizi kuzeyinden ve Volga nehri aşağısından Don nehri ağzına veya Kuzey Kafkasya'daki göçebe kavimler içerisinden geçerek İberiya ve Abhazyaya toprakları-

na girdikten sonra Doğu Karadeniz limanlarına geldikleri ve oradan Anadolu'ya transfer edildikleri biliniyor.

M.S.ki ilk yüzyıllar zarfında Kuzey Kafkasya ve Trans-Kafkasya coğrafyasında, ticarete de yardımcı olan ve muhtelif isimlerle anılan atlı-göçebe gruplar mevcuttu. 4. yy. ortalarındaki Kavimler Göçü ile bölgede artık “Hun” veya “Honk” adıyla anılan, hatta bazı muahhar Gürcü kroniklerinde “Oğuz” denilen Türkler de gözükmemektedir. Bunlar, Kafkasya'nın kuzeyinde bir Hun devleti kurdukları gibi, Anadolu'daki Roma ve sonraki Bizans'ın Iberiya ve Armeniya ile münasebetlerine de zaman zaman müdahil oluyorlardı. M.S. 224 tarihinde İran'da kurulan Sasaniler, Roma ve Bizans'ın İran içerisinden Doğu ile irtibat kurmasına kesinlikle engel oldukları gibi, Kafkaslardaki Daryal ve Derbent gibi önemli geçitleri tutarak kuzeydeki göçebe grupların daha güneye inmelerine de engel oluyorlardı. Aşağı Volga vasıtasıyla güney-batıya devam eden yol, 552 yılında Türk Kağanlığı'nın kurulması, Karadeniz kuzeyindeki Kerç limanına kadar oldukça geniş bir bölgenin hâkimiyete alınması ve Bizans ile siyasi ve ticari bir anlaşma yapılmasıyla daha fazla işlerlik kazandı. Çünkü aynı yıllarda Sasaniler, Mısır'ı işgal ederek ve Yemen'de darbe yaptırarak Kızıl Deniz yolunu Bizans'a kapatmışlardı. Kuzey Kafkasya'da Türk Kağanlığı ve Hazar Kağanlığı dönemlerinde İpek Yolu'nun bu güzergâhının bilfiil işlediğini bize gösteren en önemli deliller, Bizans elçilik kayıtları ve bulunan arkeolojik eserlerdir. Buradaki en önemli buluntu yerlerinden biri, Kuban ırmağı kolları üzerindeki Moşçevaya Balka harabesidir. Gerek bulunan arkeolojik eserlerden, gerekse Bizans elçilik raporlarından, yolun oradan güneye inerek Abhazyaya üzerinden Gürcistan'a girdiği ve Karadeniz'deki limanlar vasıtasıyla Anadolu'ya doğru devam ettiği anlaşılmaktadır. Sasanilerin ortadan kalkması ve İran, Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'da İslam hâkimiyetinin kurulması ile başlayıp 1040 yılında Selçuklu Devleti'nin kurulması ve Türkmen Oğuz gruplarının Hazar Denizi güneyinden Azerbaycan, Gürcistan ve Anadolu coğrafyalarına yönelmeleri, buraları hâkimiyet altına almaları ile devam eden dönemde, Hazar Denizi güneyinden gelip Aras nehri vasıtasıyla Gürcistan topraklarına yönelen ve Karadeniz limanlarına çıkan yol güzergâhı yeniden işlerlik kazanmıştır. 13. yy. başlarındaki Moğol istilası ve sonrasında kurulan İlhanlı ve Altın Ordu devletleri döneminde gerek İran'dan geçen ana güzergâh, gerekse Karadeniz kuzeyinden Orta Asya'ya devam eden Kuzey İpek Yolu faaliyette olmakla beraber, 13. yy. ortalarından itibaren İlhanlılar ile Altın Ordu arasında Kafkasya'daki uzun süren siyasi ve ticari rekabet sonrasında İpek Yolu'nun bu güzergâhı zayıflamış; bazı Altın Ordu hükümdarları ve Timur'un bazı limanları tahrip ettirmesiyle de İpek Yolu ticareti Karadeniz kuzeyinden ve Kafkasya'dan Orta Anadolu'ya yönelmiştir.

Anahtar kelimeler: Türkler, Gürcistan, İpek Yolu, Kafkas, Kafkas geçitleri.

თურქულ-ქართული ურთიერთობები და აბრეშუმის გზა

**პროფესორი მეჰმეთ თეზჯანი
ულუდაღის უნივერსიტეტი**

მოკლე შინაარსი

აბრეშუმის გზად წოდებული მარშრუტი წარმოადგენდა სახმელეთო გზას, რომლის მეშვეობითაც გადაჰქონდათ ყველაზე ძვირფასი ნაწარმი - აბრეშუმი. სწორედ ამის გამო დაერქვა მას ეს სახელი. თუმცა, ამ-ავე დროს, ეს გზა გამოიყენებოდა აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ და დასავლეთიდან აღმოსავლეთისკენ სხვა საქონლის გადასაზიდდაც. ამ გზის მთავარი მაგისტრალი დასავლეთით, ანტიოქიიდან ჩრდილოეთ სირიისა და ერაყის ტერიტორიების გავლით ირანში, შემდეგ კი თურქესტანის გავლით ჩინეთის დედაქალაქამდე გრძელდებოდა. რომისა და ბიზანტიის იმპერიები და ხმელთაშუა ზღვისა და ანატოლიის რეგიონებში მდებარე ყველა სახელმწიფო ცდილობდა დაემყარებინა კავშირი ჩინეთთან და ინდოეთთან. მათი ნაწარმი უშუალოდ მათგან იაფად მიეღოთ. ირანის ტერიტორიაზე არსებული სახელმწიფოები კი ცდილობდნენ გადაემუშავებინათ ეს ნაწარმი და დასავლეთში გაეყიდათ. ამ მიზეზით, ისტორიის ყველა ეტაპზე ირანი ძირითად მაგისტრალზე მოძრავ ქარავნებს პრობლემებს უქმნიდა და ხშირ შემთხვევაში გავლის ნებასაც არ აძლევდა. აქემენიდთა იმპერიის პერიოდში გზა გახსნილი იყო. მაგრამ, ელინისტურ ეპოქაში სახელმწიფოებს შორის არსებული დაპირისპირებისა და ომების გამო გზა ჩაიკეტა. ამიტომ, სელევკიდების ეპოქაში დაიწყეს ალტერნატიული გზების ძიება, რომელიც ირანის გარეთ გაივლიდა. ერთ-ერთი ალტერნატივა წითელი ზღვის, ალექსანდრიისა და ადანის გავლით ინდოეთის პორტებამდე მიმავალი საზღვაო აბრეშუმის გზა იყო. კიდევ ერთი გზა იბერიად ან ქართლად წოდებულ საქართველოს ტერიტორიაზე გამავალი ამიერკავკასიის მარშრუტი იყო. რომის იმპერიამ, რომელმაც ჩვენს წელთაღრიცხვამდე I საუკუნეში თავისი გავლენის ქვეშ მოაქცია ტიგროსსა და ევფრატამდე მდებარე ანატოლია და იბერიის სამეფო, ირანის ტერიტორიაზე არსებული პართიის სამეფოს წინააღმდეგობის გამო დაუკავშირდა იბერიელებს და აღანთა ტომს. იგი მათი მეშვეობით შავი ზღვის პორტიდან, ფაზისიდან კასპიის ზღვამდე კავკასიის გადასასვლელებსა და მდინარეების მტკვარ-არაქსის აუზში გამავალი მარშრუტის გამოყენებას შეეცადა. კასპიის ზღვის გადაკვეთის შემდეგ მდინარე ამუდარიის კასპიის

ზღვისკენ მიმართული ტოტის – უზბოის მეშვეობით თურქესტანისა და ჩინეთისკენ მიმართული მარშრუტი ჩვენი ნელთალრიცხვით IV საუკუნეში უზბოის დაშრობამდე მოქმედებდა და დიდი ალბათობით მას რომაელებიც იყენებდნენ. აღმოსავლეთიდან მოსულ საქონელს მდინარე არაქსის შესართავთან, თანამედროვე აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე ხმელეთზე გადატვირთავდნენ და შემდეგ არტაშატის გავლით დასავლეთით მდებარე ანატოლიის ქალაქებში ან იბერიის გავლით ფაზისის პორტიდან ტრაპიზონსა და სინოპში აგზავნიდნენ. უზბოის დაშრობის შემდეგ აღმოსავლეთიდან წამოსული ნაწარმი უკვე კასპიის ზღვის ჩრდილოეთიდან მდინარე ვოლგას ქვემო წელის გავლით მდინარე დონის შესართავამდე ან ჩრდილოეთ კავკასიის მომთაბარე ტომების ტერიტორიის გავლით იბერიასა და აფხაზეთში ჩამოდიოდა. ხოლო შემდეგ, აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის პორტებიდან ანატოლიაში იგზავნებოდა.

ჩვენი ნელთალრიცხვის პირველ საუკუნეებში ჩრდილოეთ კავკასიასა და ამიერკავკასიაში იყვნენ სხვადასხვა, ნახევრადმომთაბარე ტომები, რომლებიც ხელს უწყობდნენ ვაჭრობას და რომლებსაც სხვადასხვა სახელით მოიხსენიებდნენ. IV საუკუნის შუა წლებიდან რეგიონში ჩნდებიან „ჰუნებად“ ან „ჰონქებად“ წოდებული ან ზოგიერთ გვიანი პერიოდის ქართულ ქრონიკებში „ოლუზებად“ მოხსენიებული თურქები. კავკასიის ჩრდილოეთით ჰუნთა სახელმწიფოს დაარსების შემდეგ, ისინი დროდადრო ანატოლიაში რომალებს, მოგვიანებით ბიზანტიელებსა და იბერია-სომხეთს შორის არსებულ ურთიერთობებშიც ერეოდნენ. ჩვენი ნელთალრიცხვით 224 წელს ირანში დაარსებული სასანიდური სახელმწიფო ეწინააღმდეგებოდა რომაელთა და ბიზანტიელთა კავშირის დამყარებას ირანის აღმოსავლეთით მდებარე სახელმწიფოებთან. ასევე, აკონტროლებდა დარიალისა და დერბენდის დიდი მნიშვნელობის მქონე გასასვლელებს. რითაც ხელს უშლიდა ჩრდილოეთიდან მომთაბარეების სამხრეთით გადმოსვლას. შავი ზღვის ჩრდილოეთით ქერჩის ნავსადგურამდე არსებულ ტერიტორიაზე 552 წელს თურქული სახაკანოს დაარსებისა და ბიზანტიასთან პოლიტიკური და სავაჭრო ხელშეკრულების გაფორმების შემდეგ, ვოლგის ქვემო წელზე გამავალი სამხრეთ-დასავლეთისკენ მიმავალმა გზამ კიდევ უფრო დიდი დატვირთვა შეიძინა. რადგან, იმავე წლებში სასანიდების მიერ ეგვიპტის დაპყრობისა და იემენში მომხდარი გადატრიალების შემდეგ, ბიზანტიელებს ნითელი ზღვის გზა გადაკეტეს. ჩრდილოეთ კავკასიაში თურქული სახაკანოს და ხაზართა სახაკანოს პერიოდებში აბრეშუმის გზის ეს მარშრუტი აქტიურად გამოიყენებოდა, რასაც ადასტურებს ბიზანტიელთა ელჩების ჩანაწერები და არქეოლოგიური აღმოჩენები. ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი აღმოჩენების ადგილი მდინარე ყუბანის ერთ-ერთი შენაკადის მახლობლად „მოშჩევია ბალკას“ ნანგრევებია. არქეოლოგიური აღმო-

ჩენებიდან და ბიზანტიელი ელჩების ანგარიშებიდან ჩანს, რომ აბრეშუმის გზა აქედან სამხრეთით უხვევდა, აფხაზეთის გზით საქართველოში შედიოდა და შავი ზღვის პორტების გავლით ანატოლიისკენ გრძელდებოდა. სასანიდების სახელმწიფოს გაქრობის შემდეგ ირანში, სამხრეთ კავკასიასა და აღმოსავლეთ ანატოლიაში ისლამური მმართველობა დამყარდა. 1040 წელს სელჩუკთა სახელმწიფოს დაარსების, თურქმენ-ოღუზური ჯგუფების კასპიის ზღვის სამხრეთიდან აზერბაიჯანში, საქართველოსა და ანატოლიაში გადანაცვლების და ამ ტერიტორიებზე მათი მმართველობის დამყარების პერიოდში კვლავ ამოქმედდა კასპიის ზღვის სამხრეთიდან მომავალი, მდინარე არაქსის გზით საქართველოში შემომავალი და შავი ზღვის პორტებზე გამავალი მარშრუტი. XIII საუკუნეში მონღოლების შემოსევების შემდეგ დაარსებული ილხანიანთა და ოქროს ურდოს სახელმწიფოების პერიოდში მოქმედი იყო როგორც ირანზე გამავალი აბრეშუმის გზის ძირითადი მაგისტრალი, ისე შავი ზღვის ჩრდილოეთიდან შუა აზიისკენ მიმავალი მარშრუტიც. თუმცა, ილხანიანებსა და ოქროს ურდოს შორის XIII საუკუნის შუა წლებიდან კავკასიაში დანყებული პოლიტიკური და სავაჭრო დაპირისპირების გამო აბრეშუმის გზის ეს მარშრუტი ძალიან დაკნინდა. ოქროს ურდოს ზოგიერთი მმართველის და თემურ ლენგის მიერ ნავსადგურების განადგურების შემდეგ, აბრეშუმის სავაჭრო გზამ შავი ზღვის ჩრდილოეთიდან და კავკასიიდან შუა ანატოლიაში გადაინაცვლა.

საკვანძო სიტყვები: თურქი, ქართველი, აბრეშუმის გზა, ანატოლია, რომი.

RELATIONS BETWEEN THE TURKS AND GEORGIANS AND THE SILK ROAD

Prof. Dr. Mehmet TEZCAN
Uludağ Universitiesy

ABSTRACT

The route named Silk Road was a land one in really. It was so named because as the most expensive production the silk-wares were carried away by this way. However, it is known that a lot of production transported from the East to the West and vice versa. The main route of the Silk Road, beginning from Antiokhia and passing through northern Syria, Iraq and Xinjiang today and then entering to Iran, extended

until to the two capitals of China, Chang'an and Luoyang. The all empires that founded in the Mediterranean area and Anatolia, especially Roman and Byzantine ones wished to connect relations with Chinese and Indian nations and to take their good directly and cheaper. But, the empires in Iranian plateau liked to transfer those goods to the West themselves, manufacturing them in Iran. For this reason and during the whole period of time before long, Iran caused by some problems for the caravans to pass through the main route, and did not give permission them generally. The route of Silk Road was opened during the Achaemenian empire because it ruled the whole area from which the road passed, but the route closed during the period of Hellenistic empires because of struggles and battles among themselves. So, from the period of Seleucids on, they began to seek new and alternative routes outside of Iran. One of those routes was the Sea Silk Route, which arrived at western Indian seaports through Alexandria port in the Red Sea and the bay of Aden, and the other so-called Trans-caucasian route, which passed through also Iberia or Kartli, that is Georgia today.

Key words: Turks, Georgia, Silk Road, Caucasus, Caucasian Gates.

Giriş

Türklerin Gürcülerle ilişkileri her ne kadar Ortaçağlarda başlamış ise de her iki kavmin münasebetleri, buldukları yer itibariyle Kafkaslarda oluşmuştur ve Eskiçağlara kadar dayanır. Bugün “Türk” dediğimiz topluluk, Eskiçağlarda farklı isimlerle boy ve topluluk adlarıyla anılıyordu; bunlar Orta Asya’da, kısmen de Karadeniz ve Kafkasya’nın kuzeyinde yaşıyorlardı. Gürcülerin ise asıl olarak “Kartli” dediğimiz bölgede, Orta Kafkasya’da yaşadıkları malumdur. Ortaçağlarda siyasî durum doğudaki Türk boyları ve devletleri açısından değişti. Muhtelif gruplar halinde Batıya doğru göçmek zorunda kalan Türkler, yine farklı isimlerle Karadeniz kuzeyine ve Kafkaslara geldiler. M.S. 4. yy. ortalarındaki Kavimler Göçüyle alâkalandırılan hadiseler ile bazı Türk grupları, “Hun” adıyla Karadeniz kuzeyinden Orta Avrupa’ya geçtiler. Bunlar genellikle “Batı Hunları” olarak isimlendiriliyorlar. Ermeni kaynaklarında “Honk” adıyla bir kısım Hunlar Kafkaslara, oradan ganimet ve belki yer bulmak umuduyla Kafkas geçitlerinden Anadolu’ya geçtiler ki bunlara da “Kafkas Hunları” demek âdet olmuştur. Hunlardan bazıları ise yine 4. yy. ortalarında, daha sonra “Maveraünnehir” adını alacak olan Soğd bölgesini fethederek oraya yerleştiler. Bu Hunların 5. ve 6. yy.larda siyasî şartlardan dolayı Hazar Denizi güneyinden Kafkaslara ve Gürcistan sahasına doğru ilerledikleri görülüyor. Bunlara şimdi, Kafkaslar ve Gürcistan bölgesiyle ilgilendiğimiz için belki geçici olarak şimdilik “Güney Hunları” demek uygun olacaktır. Orta Asya ve Karadeniz kuzeyindeki bu karışık durum, 6. yy. ortalarında Orta Asya’da “Türk Kağanlığı” adıyla bir Türk devletinin

kurulmasıyla deđiřti. Tarihte belki ilk olarak Orta Asya ile Sođd b6lgesi ve Karadeniz ile Kafkaslar kuzeyindeki topraklar tek bir imparatorluk idaresinde birleřti.

Orta Asya'da bir T6rk devletinin dođuřu, Yakın Dođudaki siyas6i durumun yanı sıra ticareti de yakından ilgilendiren son derece 6nemli sonuçlar ortaya çıkaracaktır. Aynı anda hem Çin, hem İnan, hem de Anadolu'daki devletlerle, Kafkaslardaki siyas6i ve etnik gruplarla m6nasebet kurabilen (G6k) T6rkler zamanında ticaret de farklı bir boyut kazandı ve İpek Yolu'nun kuzey g6zerg6hi açıldı. O zamana kadar sadece İnan içerisinden geçen kara yolu ve Kızıl Deniz'den Hind limanlarına giden deniz yolu g6ndemde iken řimdi Dođu ile Batı arasında yeni bir yol devreye girdi. Bu m6nasebetle İpek Yolu'nun gerek Eskiçađ' dan itibaren asıl g6zerg6hi, gerekse tařınan bařlıca ticaret malları ve Kafkas b6lgesinin bu m6nasebetteki 6nemi hakkında kısa bir bilgi vermek yerinde olacaktır.

1. İpek Yolu ve Bařlıca G6zerg6hları

“İpek Yolu” tabiri, bilindiđi gibi, Alman bilgini Ferdinand von Richthofen'in (1833-1905) Çin'in batısındaki Gansu b6lgesinde arařtırma yaparken ortaya çıkardıđı bazı buluntular sebebiyle ilk olarak 1877 yılında yayınladıđı eserinde ortaya attıđı “SeidenstraÙe” ifadesinden d6nyaya yayılmıř bir terimdir. 6zerinde “SeidenstraÙe” g6zerg6hini g6sterdiđi ve kendi yaptıđı Orta Asya haritası ise 1876 tarihlidir. Richthofen, Çin'in bařkenti Chang'an'dan batıya dođru takip edebildiđi bu yolun sadece Orta İnan'da Hazar Denizi g6neyine kadar olan kısmını teřpit etmiřti. Onun tek bir g6zerg6h ve kara yolu olarak kabul ettiđi bu yolun, bug6n için artık tek bir yol deđil yollar ađı olduđu kabul edilmiřtir. İpek yolunun Richthofen'dan sonraki en 6nemli arařtırmacılarından biri ise A. Herrmann'dır (1886-1945). İpek yolunun gerek monografisini, gerekse Atlasını hazırlayan Herrmann'ın g6r6ř ve vardıđı sonuçlar, daha sonraki arařtırmalar ile de desteklenecek mahiyettedir. Bu yolun tarih içerisinde arařtırılması ve yol boyundaki devletlerin, b6lge ve istasyonların, řehirlerin belirlenmesi ise M.S. 1.yy.da Roma İmparatorluđu zamanındadır. Makedonyalı bir t6ccar olan Maes Titianus'un, Tyr'li Marinus isimli bir Yunandan 6đrendiđine g6re bu yol, batıda Antakya'dan bařlıyor, Mezopotamya topraklarını Fırat ve Dicle nehirleri vasıtasıyla geçtikten sonra Parthların merkezi Ktesifon civarından dođuya, İnan'a giriyordu. İnan'dan dođuya dođru eski Margiana ve Baktriana b6lgesinden geçen yol, dađlık Bedařsan ve Pamirler'den geçerek bug6nk6 Xinjiang'da mal m6badelesi için Tařkurgan'da mola veriyor ve dođudan gelen yolla kavuřuyordu. Xinjiang'da bu karadan giden asıl yolun ikiye ayrıldıđını g6r6yoruz. Taklamakan 6lt6'n6n kuzey ve g6neyinde dađ eteklerindeki vaha řehirlerinden devam eden yol, burada Kuzey ve G6ney olmak 6zere ikiye ayrıldıktan sonra Çin'in kuzeybatısında Dunhuang'da birleřerek Gansu koridoruna giriyor, sonra Çin'in iki bařkenti Ch'ang'an ve Loy-

ang'da sona eriyordu. Roma'nın siyasî gayelerle başlattığı bu yol güzergâhını tespit işi, çok daha önce M.Ö. 2. yy. sonlarında bu defa Çin'in siyasî maksatla Batıya gönderdiği elçi Zhang Qian ve onun görevlendirdiği sonraki ekipler vasıtasıyla başlatılmıştı. Zhang Qian ve heyeti de "Xiyu" adını verdiği Türkistan topraklarına kadar bu yolu ancak takip edebilmiş, İran'a bile girme imkânı elde edememişlerdi. Fakat M.S.ki dönemlerde sürekli Batıya gönderdikleri elçiler ve bu arada Roma ile olan karşılıklı elçi teatileri vasıtasıyla Çin, Roma ve Suriye'ye kadar olan güzergâhı iyi öğrenmişti.

Anadolu'nun büyük bir kısmını hâkimiyet altına almış olan Roma, Fırat ve Dicle nehirleri arasındaki Bereketli Toprakları ve kuzeyindeki "Yukarı Ülke" Armenia'ya da ele geçirmek için İran'daki Hellenistik krallık Parth İmparatorluğu ile siyasî ve ticarî bir mücadele içerisindeydi. Yaklaşık dört asırlık varlıkları süresince Parthlar, Roma'nın buraları ele geçirmesinde problem çıkardıkları ve kendi doğularındaki ülkelerle onların irtibat kurmasına engel oldukları gibi, iki taraf arasında yapılan kısa süreli antlaşmalar hariç, ticaret kervanlarının ve malların İran içerisinden kara yoluyla geçmesine de izin vermiyorlardı. Böyle bir atmosfer içerisinde Roma İmparatorluğu, Doğu ile doğrudan irtibat kurabileceği ve mallarına ulaşabileceği başka güzergâhlar arayışına girdi. Bunlardan biri, Kafkaslardan geçen İpek Yolu münasebetiyle tekrar ele alacağımız, Gürcistan sahasından geçen Karadeniz-Hazar Denizi güzergâhı, diğeri ise Kızıl Deniz yoludur. Makedonyalı Aleksandros'un (Büyük İskender), Doğu ile ticarete Hazar Denizi'nin önemine binaen Herakleides'i Hazar Denizi (Hirkanian) ve çevresini araştırmak üzere görevlendirdiği konusunda Arrianus'un eserinde bazı bilgiler vardır (Anabasis, VII.16.1-4).¹ Ama İskender'in ölümünden sonra yarım kalan bu iş Hellenistik Selevkos hükümdarı I. Nikator döneminde (M.Ö. 311-281) Patrokles öncülüğünde tekrar başlatılmıştı.² Bu dönemde bazı araştırmaların yapıldığı Hazar Denizi'nde seyrü sefer imkânı, Romalılar Güney Kafkasya'ya hâkim olunca yeniden gündeme geldi. Doğu Karadeniz limanlarından ve Fasis ırmağı yoluyla bugünkü Gürcistan ve Azerbaycan topraklarını Kür nehri vasıtasıyla aşır Hazar Denizi'ne çıktığı var sayılan bu muhayyel yol, şimdiki Türkmenistan sahasında bulunan arkeolojik buluntulara göre, doğudan Hazar Denizi'ne dökülen, Amu Derya'nın kolu

¹ - Arrians Anabasis. Erklært von C. Sintensis. II. Baenden: IV.-VII. Buch, Leipzig 1849, s. 194-195; The Anabasis of Alexander, or, The History of the Wars and Conquests of the Alexander the Great. Literally translated, with a Commentary, from the Greek of Arrian the Nicomedian by E. J. Chinnock, London, 1884, s. 400-401; Arrian with an English Translation by E. Iliff Robson, Anabasis Alexandri (Books V-VII), Indica (Book VIII). In Two Volumes. Vol. II, London, 1949, s.256-259; Arrian, Pohod Aleksandra. Perevod M. E. Sergeenko, 1993, s. 235; Flawiusz Arrian, Wyprawa Aleksandra Wielkiego. Przełożyła Helena Gesztoft-Gasztold, Wstępem i komentarzem o patrzył Józef Wolski, Wrocław, 2004, s. 327-328.

² - E. Muradaliyeva, Goroda Kavkaza na Velikom Şelkovim Puti. Baku: "Kavkaz", 2011, s. 13.

Özboy vasıtasıyla Türkmenistan'a, eski Sogd bölgesine kadar ulaşabiliyordu. Bu yol sayesinde Çin malları temin edilebiliyor, İran engeli de aşılmış oluyordu. Ama M.S. 4. yy.da Özboy'un kuruması ile bu muhayyel yolun da kullanımı ortadan kalktı. Kızıl Deniz yolunun kullanılması ise Roma'nın, Suriye kıyılarına ve Mısır'a doğrudan sahip olmasına ve buraları iyi bilen Yunan gemici ve tüccarlardan bilgi almasına bağlıydı. M.Ö. 1. yy. sonlarından itibaren artık Mısır'a hâkim olan Roma, bu İran engelini aşıp Doğunun mallarına ulaşmak ve Çin ile irtibat kurmak üzere Kızıl Deniz vasıtasıyla Aden körfezinden Hint limanlarına ulaşan deniz yolunu bu defa devreye soktu. Genellikle Muson rüzgârlarının mevsimlik esmesine dayalı olan bu yolun bulunmasında da Romalılara yine Yunan gemiciler yardımcı olmuşlardı. Çin'den ve Uzak Doğu'dan gelen mallar bin bir zahmetle Hint limanlarına geliyor, oradan Kızıl Deniz'den İskenderiye limanı vasıtasıyla Roma'nın eline geçiyordu. Yaklaşık dört-beş asır Roma tarafından kullanılan bu yol hem zahmetli, pahalı, hem de ipek gibi hassas bazı mallar için fazla uygun değildi. M.S. 3. yy.ın ilk yarısında İran'da Parthların yerine Sasaniler, Anadolu'da 4. yy. başlarına doğru Doğu Roma / Bizans İmparatorluğu geçmişti, ama her iki coğrafyadaki devletlerin karşılıklı menfaat çatışmasında ve ticaret yolu savaşında değişen bir şey olmamıştı. Sasaniler, Doğudan gelip İran içerisinden batıya geçecek ucuz malları Bizans'ın ele geçirmesine yine engel oluyorlardı. Üstelik Sasaniler, Kafkas Dağları güneyine kadar her yeri zapt ettikleri gibi, 560'lı yıllarda Yemen'de hükümet darbesi (coupe d'état) ile Sasani taraftarı bir yönetimi işbaşına geçirmişler, bir dönem Mısır'ı da işgal ederek Kızıl Deniz yolunu Roma için artık kullanılamaz hale getirmişlerdi. Böyle bir durumda Bizans'ın imdadına, Orta Asya'da yeni kurulan Türk Kağanlığı ve karşılıklı görüşmeler sonucu açılan Karadeniz ticaret yolu yetiştirdi.

2. İpek Yolu Güzergâhı İçerisinde Kafkasların ve Kartli'nin Yeri

Karadeniz ile Hazar Denizi arasında, şimdiki Gürcistan sahasından geçerek güneye ve güney-doğuya doğru devam eden ticaret yolları ve bilhassa "Trans-Kafkasya" transit ticaret yolu hakkındaki ilk kayıtları M.Ö. 1.-M.S. 1. yy.daki Strabon'un, M.S. 1. yy. sonlarındaki Yaşlı Plinius'un eserlerinde bulmak mümkündür. Genel hatlarıyla bu yol, Hazar Denizi'nden Kür (Kura) nehri vasıtasıyla şimdiki Azerbaycan sahasına çıkıyor; oradan Gürcistan'a geçerek daha sonra da Phasis ırmağı vasıtasıyla Karadeniz'e mülâki oluyordu.³

³ - W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*. Türkçeye çeviren: E. Ziya Karal, Ankara, 1975, s. 6; Muradaliyeva, *Goroda Kavkaza*, s. 26-27; M. Tezcan, *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, Trabzon, 2012, s. 156; M. Tezcan, "Klasik ve Erken Ortaçağ Dönemlerinde Transkafkasya'da Anadolu'yu Hazar'a ve Türkistan'a Bağlayan Yollar Hakkında", *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu*. Bildiriler II, Ed. M. Işıklı, B. Can, Cambridge Scholars Publish-

2.1. Strabon ve Plinius'da Trans-Kafkasya Yolu ve Özboy Meselesi

Strabon ve Plinius'un verdikleri kayıtlara dayanan araştırmacılar, Karadeniz'in doğu kıyısında Phasis / Riyoni nehri ağzındaki Phasis kentinden nehir yukarısına doğru, Surami geçidinden geçerek Kür nehrinin yukarı kaynaklarına, oradan Aras nehri güzergâhını takip ederek Hazar Denizi'ne inen, daha sonra da deniz yoluyla karşı kıyıya, Türkmenistan sahasındaki İgdı-kale harabesine, daha sonra Oxus (Amu-derya) nehrinin akıntısı Özboy'u takip ederek Orta Asya'ya ve Çin'e kadar devam eden; Batının mallarını Doğuya, Doğunun mallarını ise aynı yolu ters istikamette Batıya doğru devam ettirerek Batıya transfer eden bir ticaret yolunun mevcudiyetini belirtiyorlar.⁴ Bilhassa Rus arkeoloğu S. P. Tolstov'un 1955-1956 tarihlerinde bölgede yaptığı araştırmalar, 1970'lerden itibaren ise Türkmen arkeologlarının Sarıkamış bölgesindeki araştırmaları böyle bir güzergâhın mevcudiyetini gösterecek niteliktedir.⁵ Bu güzergâhın gerek Kafkasya kısmı, gerekse Türkmenistan tarafı ve Amu-Derya'nın Özboy akıntısı hakkında Azerbaycan'da hususî bir ilmî toplantı da düzenlenmiştir.⁶ Antikçağ'da böyle bir yolun varlığı, Gürcistan sahasında ve Azerbaycan kıyı bölgesinde Doğudan gelmiş bazı ticaret malları ve sikke buluntularının elde edilmesiyle tespit edilmiş gözüküyor. Fakat gerek Hazar Denizi'nin çok çalkantılı bir deniz olması, gerekse bulunan malların deniz yoluyla değil de kara yoluyla buralara gelmiş olabileceği ihtimalleri yanısıra Surami geçidi münasebetiyle itiraz edenler de mevcuttur. Mesela D. Braund, Batı İberia'daki Surami ve Likhi Sıradağlarının, Doğu Karadeniz'den Hazar Denizi vasıtasıyla

ing, 2015, s. 361. Bölgeden geçen ticaret yolları ve Gürcistan için bunların önemi hakkında ayrıca bk. r. metreveli [R. Metreveli], "საქარავნო-სავანრო გზები ძველ საქართველოში (მტრისებო საკითხის ისტორიოგრაფიისათვის)", ქართული დიპლომატია, წელიწდული 18, მთავარი რედაქტორი: როინ მეტრეველი, საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია. საქართველოს ისტორიკოსთა ეროვნული კომიტეტი, 2018, s. 13-32 (bu makaleyi bana temin etme nezaketinde bulunan Gori Devlet Üniversitesi Rektörü sayın Giorgi Sosiashvili'ye ve dostumuz ve meslekdaşımız Prof. Dr. Roin Kavrelişvili'ye çok teşekkür ederim).

⁴ - Kafkasya'daki Albania _ İberya ve Kolhis vasıtasıyla Hazar Denizi ile Kara Deniz arasında güneyde karadan geçen yola paralel olarak bir kuzey yolunun varlığı hakkında bk. D. M. Lang, "Iran, Armenia, and Georgia", The Cambridge History of Iran, Vol. 3(1). The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, Ed. E. Yarshater, Cambridge, 1983, s. 509

⁵ - Bk. S. P. Tolstov, "Horezmskaya arheologo-etnografiçeskaya ekspeditsiya 1955-1955 gg.", SA, 1 (1958), s. 110-111; A. R. Mukhamedjanov, "Economy and Social System in Central Asia in the Kushan Age", Janos Harmatta (Ed.) History of Civilizations of Central Asia, Vol.II. The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations, 700 B.C. to A.D. 250, UNESCO Publishing, 1994, s. 285.

⁶ - Bk. "Doroga Strabona" kak Çast' Velikogo Şelkovogo Puti. Materialı Mejdunarodnoy konferentsii Baku, 28-29 noyabrya 2008 g., Mejdunarodny İnstitut Tsentral'noaziatskih İssledovaniy, Samarkand-Taşkent, 2009.

Hindistan'a doğru bir ticaretin tabii engelleri olduğu görüşünü savunmuştur.⁷ Cl. Rapin ise Hazar içinden geçen böyle bir yolun varlığını yazılı kaynaklar açısından ele alarak bunun gerçek duruma uygun olmadığı gibi fantastik bulmuştur.⁸ Antikçağ'da Gürcistan sahası dağ geçitlerinin gerek ticarete, gerekse kuzeyden güneye istilalarda kullanıldığı; M.Ö. 1. yy.da Pontos hükümdarı VI. Mithradates'in Kolhis'e kaçarken ve onu kovalayan Romalı komutan Pompeius'un Kolhis ve İberya seferleri esnasında Phasis ırmağı yoluyla Karadeniz'e çıkarken bu yolları kullandığı, M.Ö.ki dönemlerden itibaren yazılı kaynaklarla da belirlenebiliyor.⁹ Daryal Geçidi (Der-i Alan, 'Alan Kapıları') vasıtasıyla kuzeydeki Alan kavimlerinin güneydeki topraklara istila hareketinde bulunmaları, aynı durumun çok daha eski dönemlerde Kimmerler ve İskitler zamanında da bu dağ geçitlerinin kullanıldığını akla getirmektedir. Roma'nın gerek Cumhuriyet döneminin sonlarında, gerekse İmparatorluk döneminde Gürcistan sahasındaki Kolhis bölgesi Roma'nın en doğudaki eyaletlerinden biri haline gelmiş, Romalılar bölgedeki geçitler vasıtasıyla kuzeydeki Alan ve İber kavimleriyle siyasi ve ticari münasebetler tesis etmişlerdi.¹⁰ Yine M.S. 4. yy.ın ikinci yarısında Karadeniz kuzeyine ve Kafkaslara gelen Hun boyları, Kafkasların kuzey bölgelerine gelerek buradan güneye muhtemelen Daryal geçidini kullanarak 395 tarihinden itibaren Anadolu'ya bazı akın hareketlerinde bulunmuşlar, dönüşlerini ise Hazar Denizi kıyısındaki Derbent Geçidi (Albania Geçidi) vasıtasıyla yapmışlardı. Hunların sonraki tarihlerde Kuzey Kafkas sahasında bir Hun devleti kurdukları ve zaman zaman güneydeki Sasanilerle çarpıştıkları, Sasanilerin bunlara karşı her iki geçidi tahkim ettirmek zorunda kaldıkları bilinmektedir.¹¹

2.2. Kuzey-batı İran - Gürcistan ve Karadeniz Kara Ticaret Yolu

Geç Antikçağ ve Erken Ortaçağlarda Gürcistan sahası kullanılarak İran'ın kuzeyinden kuzey-batıya doğru Phasis ırmağı vasıtasıyla Karadeniz'e çıkan bir karayolunun varlığı bilinmektedir. Roma İmparatorluğu'nun M.S. 363 tarihinde Aras nehri üzerindeki Artakşata kentini ele geçirmesi ve burayı bir üs haline getirmesi ile başlayan

⁷ - D. Braund, *Georgia in Antiquity: A History of Colchis and Transcaucasian Iberia, 550 BC-AD 562*. Clarendon Press-Oxford; New York: Oxford University Press, 1994, s. 40-41; Tezcan, *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde...*, s. 183. Hazar Denizi'nin milletlerarası bu ticaretteki rolü ve Hazar Denizi'nin kartografik durumu ve arkeolojik belgeler hakkında bk. İ. Nadjafova, "Roli Kaspiya v Mejdunarodny Torgovle (po Strabonu)", "Doroga Strabona", s. 80-85; K. Rapen [Cl. Rapin], "Torgoviy put' iz İndii k Pontu u Strabona: mejdu kartografiçeskim mirajom i arheolgiçeskoy real'nosti", "Doroga Strabona", s. 98-121.

⁸ - Rapen, "Torgoviy put...", s. 113.

⁹ - Tezcan, "Klasik ve Erken Ortaçağ Dönemlerinde...", s. 361.

¹⁰ - Tezcan, "Klasik ve Erken Ortaçağ Dönemlerinde...", s. 362.

¹¹ - Tezcan, *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde...*, s. 279-290, 304.

süreçte İran'ın kuzey-batısındaki Ekbatana'dan (Hemedan) Artakşata'ya, oradan Kür nehri vasıtasıyla Karadeniz kıyısındaki Dioskurias'a (Sebastopolis)¹² ve Phasis'e devam eden bir yol da vardı. Ayrıca, Güney Kafkasya'da İberia'nın başkenti Tiflis'den batıya Anadolu'ya doğru devam eden bir yol da mevcuttu.¹³ 7. yy.da Bizans İmparatoru Heraklios'un bölgedeki seferleri sırasında ve daha sonra bölge, Müslümanların eline geçtikten sonra İslâm döneminde de buradaki yolların kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ortaçağlarda da Phasis ve Dioskurias, Gürcistan sahası üzerinden Doğu ile ve Güney Rusya ile irtibat kurmada en önemli transit kervan ticareti noktaları idiler.¹⁴ Bu limanlarda biriken mallar deniz yoluyla daha batıya, Kuzey Anadolu'nun Karadeniz kıyısındaki limanları Trabzon'a ve Sinop'a transfer ediliyordu.

2.3. Ortaçağ Göçebe Kavimlerinin İstila Yolu Olarak Daryal Geçidi:

Ortaçağ'da Gürcistan sahasını kullanarak kuzeydeki göçebe kavimler ile güneydeki şehirlî toplumların siyasî, ticarî ve diplomatik münasebette buldukları diğer bir bölge de Batı Kafkaslardaki dağ geçitleridir. Bilhassa 6. yy. ortalarında Orta Asya'da kurulan Türk Kağanlığı ile Bizans İmparatorluğu arasındaki ilişkilerde ve aynı yüzyılın ikinci yarısına doğru karşılıklı elçilik teatilerinde bu yolların kullanıldığı Bizans kaynaklarından anlaşılmaktadır. Türk elçilik heyeti başkanı Maniakh'ın 568 yılında Bizans'a gidişini müteakip Gürcistan sahasını kullanarak Kafkasya üzerinden ve Hazar Denizi kuzeyinden Orta Asya'ya giden bu heyetlerin takip ettikleri güzergâh hakkında Menandros ve İmparator Justinianus'un resmî tarihçisi Prokopios'un (History of the Wars, I.10.iii-viii)¹⁵ verdiği bilgiler oldukça çarpıcıdır. Doğu Karadeniz'in Gürcistan sahasındaki kıyı şeridi dağlık olduğu için yol, ya ana karayolu üzerindeki Daryal Geçidi vasıtasıyla güneyden kuzeye, ya da mahallî yollar ve dağ geçitleri üzerinden geçiyordu. Daryal Geçidi, Gürcü Kroniği Kartlis Tsovreba'da Dariali, Dary-

¹² - Antik ve Ortaçağlarda Sebastopolis'in yollar, ticaret, askerî ve arkeolojik bakımlardan durumu için bk. Yu. N. Voronov, Nauçnie Trudi. Tom 4. Oçerki İstorii Abhazii. Suhum: Abhazskiy institut gumanitarnih issledovaniy. Akademiya Nauk Abhazii, 2014, s. 231-253.

¹³ - H. A. Manandian, The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade, Tr. N. G. Garsoian, Armenian Library of the Calouste Gulbenkian Foundation, Lisbon, 1965, s. 51-52; Heyd, Yakın-Doğu Ticaret Tarihi, s. 6-7; M. Tezcan, "The Iranian-Georgian Branch of the Silk Road in I-IV Centuries", 1st International Silk Road Symposium, 25-27 June 2003 Tbilisi / Georgia, İzmir, 2004, s. 211.

¹⁴ - Tezcan, "The Iranian-Georgian Branch...", s. 212

¹⁵ - Procopius with an English Translation by H. B. Dewing in seven volumes, vol. I: History of the Wars, Book I and II, London 1961, s. 78-79; Prokopios, The Wars of Justinian. Translated by H. B. Dewing, Revised and Modernized, with an Introduction and Notes by A. Kaldellis, Indianapolis/Cambridge, 2014, s. 23. Prokopios'un insan eliyle yapıldığına işaret ettiği ve eski Hazar Geçidi olarak isimlendirdiği bu geçidi araştırmacılar Kafkas Sıradağlarında arıyorlar ve haliyle genellikle Daryal ile eşitliyorlar. Ama Derbent geçidi olarak kabul edenler de vardır

alan gibi isimlerle zikredilmektedir. Eski Gürcü ve diğer kaynaklarda geçen Sarmat Kapısı, Alan Kapısı, Alban Kapısı, Kafkas Kapısı, Aragvi Kapısı, Oset Kapısı ve İber Kapısı gibi isimlerin de bu Daryal Geçidi'ne işaret ettiği kabul edilmektedir.¹⁶ Daryal Geçidi, 4. yy. sonlarında Kafkas Hunlarının kuzeyden güneye, Anadolu içlerine yaptıkları akınlarda kullanıldığı gibi, 11. yy. Gürcü tarihçisi Juanşir'in verdiği bilgiye göre, "Ovs" ismiyle anılan bir Türk kavmi de muhtemelen 460-463 tarihleri arasında Daryal Geçidi vasıtasıyla güneye geçerek Albanlar ülkesine akınlarda bulunmuştu.¹⁷ Bu Ovs'ları Oğuzlar ile aynileştirme çabaları da olmakla beraber bunların Hunlar olduğu anlaşılmaktadır.

Fakat Daryal bölgesinde yapılan arkeolojik araştırmalarda, buradan ipekli malların geçtiğine dair herhangi bir ipekli mala rastlanmamış, 2013 yılında yapılan çalışmalarda sadece küçük bir askerî garnizon ve birkaç insan iskeletinden meydana gelen 11. yy.a ait bir mezarlık bulunmuştur; bu mezarlığın 1118 yıllarına kadar kullanıldığı anlaşılmaktadır. Gürcü kralı II. Davit'in (1089-1125), Kıpçak müttefiki ve kayınpederi Atrak'ın 40.000 aileden oluşan Kıpçaklarına yol açmak için 1118 yılında Daryal kalesini alarak bölgedeki diğer geçitlerin yanısıra Daryal geçidini de kontrol altına almasından¹⁸ sonra burasının hâla kullanılıp kullanılmadığı ise belli değildir.¹⁹ Üstelik, oldukça doğuda ve kuzeyde kalan bu kapı, eskiden beri daha çok askerî maksatlarla kullanılan bir geçit idi. Hazar kıyısına yakın Derbent Geçidi'nin (Caspia Portae) Sasani kontrolünde olduğu gibi, Daryal Geçidi de M.S. 3. yy.dan 7. yy.a kadar Kafkasların güneyindeki Sasaneler tarafından sürekli kontrol altında tutuluyordu. Buralar, gerek elçiler, gerekse ticaret açısından emniyetli olmadığı için muhtemelen daha batıda ve Karadeniz'e doğrudan çıkış sağlayan kapılar kullanılıyordu.

2.4. Zemarkhos'un Yolu ve Dareine Atrapos:

Yazılı kaynaklara göre, 569 tarihinde Bizans elçisi Kilikyalı Zemarkhos'un Türk Kağanlığına yaptığı cevabî elçilik yolculuğu ise Hazar Denizi kuzeyinden ve

¹⁶ - Kartlis Tskhovreba. A History of Georgia. Editor in Chief of the English edition: Stephen Jones. Georgian National Academy of Sciences. Commission for the Study of Georgian Historical Sources, Tbilisi, 2014, s. 164; E. W. Sauer vd., "Northern outpost of the Caliphate: maintaining military forces in a hostile environment (the Dariali Gorge in the Central Caucasus in Georgia)", *Antiquity*, 89 (346) (2015), s. 2.

¹⁷ - M. Biro, "On the Presence of the Huns in the Caucasus", *AOH*, L (1-3) (1997), s. 56; M. Bais, *Albania Caucasia. Ethnos, storia, territorio attraverso le fonti greche, latine e armene*, Milano, 2001, s. 126.

¹⁸ - R. W. Thomson, *Rewriting Caucasian History. The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles. The Original Georgian Texts and the Armenian Adaptation, Translated with Introduction and Commentary by R. W. Thomson*, (reprinted), Oxford, 2002, s. 328; İ. Telliöglu, XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri, Trabzon, 2009, s. 74.

¹⁹ - Bk. Sauer vd., "Northern outpost of the Caliphate...", s. 21.

Kafkaslar vasıtasıyla muhtemelen yukarıda belirtilen güzergâhlardan biri üzerinden olmuştur.²⁰ Zemarkhos'un seyahati dolayısıyla Menandros (Fragments 10,5) ve Agathias'daki (Historia iii. 15.8) “Μισυμιανῶν ἀτραποῦ Mindimian / Misumian'ların yolu”²¹ münasebetiyle geçen Dareine geçidini (Δαρείνη ἀτραπος Dareine atrapos) vaktiyle birçok bilginin Daryal ile birleştirmesine²² göre bu elçiler Daryal bölgesinden geçerek yollarına devam edeceklerdi. Ama başta A. Ierusalimskaya ve V. A. Kuznetsov olmak üzere başka bilginlere göre bu geçit konusunda daha batıdaki geçitlere ağırlık verilmesi gerekmektedir. Kuznetsov'a göre Misumianların yolu ile, bugünkü Askerî-Suhum Yolu'nu, Dareine Yolu ile de Misumian'ların daha batısındaki bir yeri, yani Sançar geçidi vasıtasıyla Abhazyayı Kuzey Kafkasyaya bağlayan Bzib bölgesini aynileştirmek daha doğru olur. O. H. Bgajba da Menandros Protektor'un ifadesinden, “Dareine yolunun Misumian'ların yolundan daha batıya devam ettiğini ve doğrudan Apsilia'ya çıktığını” anlamak gerektiği görüşündedir.²³ Dareine geçidini daha batıda bir yerde arama konusuna ilk temas eden araştırmacı, 1770 yıllarında buraları gezen Johannes A. Güldenstädt olup, yaptığı teferruatlı bir Kafkas haritasında Kodor nehri kuzeyindeki nehir kolunu “Dal” olarak isimlendirmiştir ki burası Dareine'ye temas etse gerekir. F. Dubois de Montpereux de 1838'lerde buraları gezmiş, Zemarkhos'un “Misumian'ların yolu” dediği yolu Daryal Geçidinden oldukça batıda aramıştı. Ona göre Dareine yolu, Abhazyada Tsebeldi bölgesindeki Marukh boğazıdır.²⁴ E. Bagaturia ve E. Rtve-

20 - Y. Bedirhan, Ortaçağda İpek Yolu Hâkimiyeti ve Türk Yurtları (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1994, s. 77; Y. Bedirhan, Selçuklular ve Kafkasya, Konya, 2000, s. 49. A. Herrmann, hazırladığı haritada elçileri daha doğudan muhtemelen Daryal'dan geçirmiştir. Bk. A. Herrmann, Historical and Commercial Atlas of China, Harvard-Yenching Institute, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1935, s. 34-35.

21 - Bk. Agathias, The Histories, translated with an introduction and short explanatory notes by Joseph D. Frendo (Corpus fontium historiae Byzantinae), Berlin, 1975, s. 83

22 - Bk. R. C. Blockley, The History of Menander the Guardsman. Introductory Essay, Text, Translation, and Historiographical Notes, Ottawa, 1985, s. 266, n.149. Tomaschek Dareine atrapos'u Alanı ile Apsilia arasında ve Orta Kafkaslar'da arayarak “Der-i Alan”, yani meşhur Daryal Geçidi ile birleştirmişti (Tomaschek, “Δαρείνη ἀτραπος Dareine atrapos”, PRECA. Neue Bearbeitung, Achter Halbband, Corniscae _ Demodoros, Stuttgart, 1901, col. 2183-2184). Blockley de Dareine geçidini Daryal kabul ederek bunun Kafkaslardan Apsilia'ya inen bir geçit olduğunu belirtmişti. Bk. Blockley, The History of Menander the Guardsman. ..., s. 266-267, n. 149.

23 - Bk. V. A. Nyuşkov, “Apsili i Apsiliya v istoriografii poslednih desyatiletii”, Uçenie Zapiski Tsentra izučeniya Tsentral'noy Azii, Kavkaza i Uralo-Povolj'ya. Tom I. Abhaziya, Ot. Red. A. Yu. Skakov, Moskva: İV RAN, 2013, s. 81-82; V. A. Kuznetsov, Oçerki İstorii Alan. 2-e izdanie, dopolnenie, Vladikavkaz, 1992, s. 95.

24 - F. Dubois de Montpéroux, Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée, t. I-II, Paris, 1839, I, s.326-327, II, s.126-127; M. F. Brosset, Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar), Çev. H. Andreasyan, Notlar ve Yay. Haz. E. Merçil, Ankara, 2003, s. 124-125, n. 536

ladze gibi arařtırıcılar da, Kuzey Kafkasya'dan Batı Gürcistan'a inmenin en güvenli yolunun, Kodori ırmađı vadisi vasıtasıyla Tsebeldi'den, Dioskurias'a yani yoğun bir ticaret merkezi olan Sebastopolis'e olduđu görüşündedirler.²⁵ 6. yy. Bizans kaynaklarının bize "Misimian'ların Yolu" olarak tarif ettiđi güzergâh²⁶ da, öyle anlaşılıyor ki Kodori vadisinden güneye Karadeniz'e, oradan Bizans başkentine gidiyordu. Şöyle ki insanlar, Klukhori geçidi vasıtasıyla Kodori ırmađı vadisinden geçtikten sonra önce Rogatorion adlı kaleye,²⁷ sonra muhtemelen Dioskurias'da, yani Sebastopolis'de denize ulaşıyorlar, oradan gemilerle Phasis'e, oradan Trabzon'a, oradan da gemilerle Konstantinopolis'e, İstanbul'a geliyorlardı.²⁸ Gerek Tsebeldi bölgesinde, gerekse Klukhori ve civardaki diđer geçit bölgelerinde çok sayıda ithal mallar bulunmuştur. Bölgede 1966 yılında araştırma yapan A. P. Runiç ve E. V. Rtveladze de bazı yerleşim yeri ve iskelet kalıntıları bulmuşlardı. Her ne kadar burada ipek eşya çıkmamış ise de Klukhori geçidi yukarıdaki Büyük Laba nehri kıyılarında ipekli buluntulara rastlanmıştır.²⁹ Bütün bunlar, Orta Asya ile Karadeniz arasındaki ticaret ve elçilik yolunun Batı Gürcistan üzerinden ve Klukhori geçidi vasıtasıyla olduğunu gösterecek mahiyette gözükmektedir.³⁰ A. Yu. Skakov tarafından Kolhis bölgesinde yapılan incelemeler ve yeni buluntular, bilhassa Cantukh buluntusu

25 - E. Bagaturia, "The Role of Georgia in 'The Great Silk Road's' Trade and Caravan Movements", 1st International Silk Road Symposium, 25-27 June 2003 Tbilisi / Georgia, İzmir, 2004, s. 72; E. Bagaturia, "On the Importance of the 'Misimian's'-Kodori Route in the 1st-6th Centuries", *Ērān ud AnĒrān. Studies Presented to Boris Il'iç Marşak on the Occasion of His 70th Birthday*, edited by M. Compareti _ P. Raffetta _ G. Scarcia, Libreria Editrice Cafoscarina, 2006, s. 75.

26 - A. Ierusalimskaya, bu Misimianlar Yolu münasebetle daha batıdaki Labinskiy (Laba) geçidini Dareine yoluyla bağlamaktadır (A. A. Ierusalimskaya, *Moşçevaya Balka. Neobiçniy Arheologičeskiy Pamyatnik na Severokavkazskom Şelkovom Puti*, SPb., 2012, s. 93, n.2).

27 - Rogatorion'un yeri tespit edilememiştir. Bu konuda yapılan çalışmalar, bunu Kolhis kuzeyinden güneye inerken bir kasaba veya şehir olarak gösteriyor. Bk. Kiessling, "Ρογατοριον Rogatorion", *PRE-CA, Neue Bearbeitung, Zweiter Reihe, Erster Band, Ra bis Ryton*, Stuttgart, 1914, col. 1000-1001; Blockley, *The History of Menander the Guardsman*, s. 266-267, n. 149.

28 - Blockley, *The History of Menander the Guardsman*, s. 126-127; Bagaturia, "On the Importance of the 'Misimian's'-Kodori Route", s. 76; E. V. Rtveladze, "Δαρευης Ατροπιόν: маршрут византийского посольства Зимарха по Средней Азии и Кавказу", *Problemy İstorii, Filologii, Kul'turi. Journal of Historical, Philological and Cultural Studies*, V Çest' 80-letiya Gennadiya Andreeviça Koşelenko 1(47), Yanvar-Fevral'-Mart 2015, s. 363. Rtveladze, kuzeyden güneye doğru bu yolu şöyle tarif ediyor: Borgustan dađları (Dareine tepeleri) boyunca Podkumka nehri boyunca devam eden yol, önce şimdiki Üçkeken ve Tereze köylerine, sonra Podkumka tepelerindeki Abhaz köyü Humara'ya geliyordu. Mara (Gum-başı) geçidinden geçerek Teberde ve Kuban ırmaklarının kavşak yerindeki Karaçevsk şehri bölgesine gelen yol, daha sonra Teberde nehri boyunca Klukhori geçidine, daha sonra Kodori nehri boyunca Karadeniz'e çıkıyordu ki yolun tamamı yaya olarak üç-dört gün sürüyordu (ayrıca bk. s. 362).

29 - Bagaturia, "On the Importance of the 'Misimian's'-Kodori Route", s. 81.

30 - Klukhori geçidi vasıtasıyla Kodori nehrinden devam eden "Dareine Yolu" ve Maruh geçidi vasıtasıyla devam eden "Abhaz Yolu" hakkında bk. A. Yu. Skakov, "Abhaziya v antiçnosti: popitka analiza pis'mennih istoçnikov", *Uçenie Zapiski Tsentra izuçeniya Tsentral'noy Azii, Kavkaza i Uralo-Povolj'ya*. Tom I. Abhaziya, Ot. Red. A. Yu. Skakov, Moskva: İV RAN, 2013, s. 51-52.

ışığında Skakov, Kolhid'i güney-batı _ kuzey-doğu istikametinde Orta Kafkas bölgesine bağlayan ticaret yolunun M.Ö.ki dönemlerde, bugünkü Oçamçire'de Karadeniz'e dökülen Galidzga ırmağı boğazı yoluyla daha sonra küçük Hocalı geçidinden (Çençeli) geçtikten sonra İnguri nehrinin kolu Larakvakva çayı boğazına, oradan da İnguri nehrine ulaştıktan sonra bu nehir boyunca devam ederek daha kuzeydeki ana yola kavuşmakta olduğu görüşünü belirtmiştir. Çünkü ona göre, Kodori-Teberda ve Üçkülen-Kuban ticaret yolunun erken demir devrinde kullanıldığını gösteren arkeolojik deliller henüz yeterince çok değildir.³¹ Buradaki dağ geçitlerinin kullanılmış ve çevredeki göçebe dağ kabilelerinin bu münasebetlerde aracılık etmiş olabilecekleri hususunda Kuzey Kafkasya sahasında bulunmuş arkeolojik buluntular da mevcuttur.

2.5. Moşçevaya Balka Buluntusu ve İpek Yolu Güzergâhı:

Moşçevaya Balka buluntuları, Kuban nehri kollarından Büyük Laba nehrine dökülen Beskes ırmağı kıyısında 1901 yılında N. İ. Veselovskiy tarafından bulundu. Sonraki yıllarda yapılan muhtelif çalışmalardan sonra 1980 yılında A. Ierusalimskaya, bunları teferruatlı olarak inceleyerek yayınladı. Gerek burada bulunan eşyalar, gerekse kadın ve çocuklardan oluşan definler, giyim takımları (kaftan, başlık vs.), ipekli eşyalar ve Çinli tüccarın kısa bir notu bakımından oldukça önemlidir. M.S. 9-10. yy.a tarihlenen definler, burada ele geçen ve Çin'de imal edilmiş ipek mamulü eşyaların bölgeye nasıl geldiğine de cevap verecek niteliktedir. Ierusalimskaya, "Kuzey-Kafkasya İpek yolu" adını verdiği ve bu eşyaların geldiği güzergâhı şöyle çizmektedir: İpek Yolu'nun Aral Gölü ve Hazar Denizi kuzeyinden gelen güzergâhı, aşağı Volga taraflarında ikiye ayrılmakta, bir kol Tanais ve Kerç üzerinden Azak Denizi'ne inerken Kafkaslara doğru inen diğer kol, Hazarların önemli kenti Humara'ya geliyordu. Burada değişik kollara ayrılan yol güzergâhı, Batı Kafkaslarda isimlerini zikrettiği üç önemli geçitten güneye inerek Karadeniz kıyısındaki Pitiunt, Dioskurias ve Phasis'e iniyor, oradan da Trabzon'a ve İstanbul'a devam ediyordu. Bizi burada alâkadar eden yol güzergâhı ise ona göre Humara-Moşçevaya Balka-Tsegerker Geçidi (Laba Geçidi)-Bzıb' nehri vadisi yoluyla kıyıdaki Pitiunt veya Kodor vadisi yoluyla Dioskurias (Suhumi) olmaktadır.³² Fakat

³¹ - Skakov, "Abhaziya v antiçnosti", s. 53-54. Buluntular ışığında M.Ö. 6.-1. yy.lar ve M.S. 6.-10. yy.lar zarfında Abhazy'a dan ve Kolkhis bölgesinden Kafkas geçitleri yoluyla devam eden ticaret yolu, belli başlı geçitler ve bu geçitlerin önemi hakkında ayrıca bk. O. V. Maan, İz istorii torgovo-ekonomičeskih svyazey drevney i srednevekovoy Abhazii (VI v. do n.e. - 70-e gg. XIX v.). Ot. Red. O. H. Bgajba. Suhum: AN Abhazii. Abhazskiy İstitut Gumanitarnih İssledovaniy im. D. İ. Gulia, 2012, s. 62-64, 133-143; Tezcan, Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde..., s. 304-308.

³² - A. A. Ierusalimskaja, Die Gräber der Moşčevaja Balka. Frühmittelalterliche Funde an der nordkaukasischen Seidenstrasse, Hrsg. vom Bayerischen Nationalmuseum München und von der Staatlichen Ermitage Sankt Petersburg, München, 1996, s. 17; A. A. Ierusalimskaya, Moşçevaya Balka. Neobiçnyy Arheologičeskiy Pamyatnik na Severokavkazskom Şelkovom Puti, SPb.: İzd-vo Gosudarstvennogo Ermitaja, 2012, s. 88-89.

yukarıda belirtildiği gibi, kuzeyden güneye inen yolun Klukhori geçidi ve vadisi vasıtasıyla Dioskurias'a³³ indiği görüşü daha fazla kabul görmüştür.

Elçilerin ve tüccarların böyle oldukça sarp yolları seçmelerinde, buraların daha güvenli olması, yol uzun olmasına rağmen gümrük vergileri olmadığı için yolculuğun daha ucuz olması rol oynamış olmalıdır. Dağlık bölgelerden geçerken de mahallî kabilelerden aldıkları atlar ve katırlarla yük hayvanlarını değiştirebiliyorlardı.³⁴

2.5. X. yy.dan Sonra Kafkasya ve Gürcistan'dan Geçen İpek Yolu Güzergâhı Hakkında

10. yy. ortalarından itibaren Karadeniz kuzeyindeki siyasî durum, Hazarların yıkılışı ve her iki başkentlerinin tahrip edilmesi, güneyde Kafkasya'da Müslüman Araplarla eskiden beri devam eden savaşlar, Gürcistan sahasından geçecek İpek yolu güzergâhını etkilemiştir. Ayrıca, 8. yy.dan itibaren İpek yolu güzergâhının Müslümanların elindeki İran ve Doğu Anadolu sahasına tekrar dönmesi de yapılacak ticareti etkilemiştir. Buna rağmen, yukarıda bahsedilen, Hemedan'dan gelerek Artakşata üzerinden kuzey-batıya devam eden yol güzergâhı ticarete aktif idi ve Trabzon limanına kadar uzanıyordu. İslâm hâkimiyeti döneminde Kafkasların gerek kuzey-batı, kuzey-doğu, gerekse batısına doğru devam eden yollar, Kafkasya'nın en büyük şehri olarak gözüken Berdaa'yı bu yollar üzerindeki büyük merkezlere bağlıyordu ki bu merkezlerden biri doğuda Hazar Denizi kıyısındaki Bâbü'l-Ebvâb (Derbent) ise diğeri de Tiflis idi.³⁵ Fakat 13. yy. başlarında kurulan Trabzon Rum Devleti ile birlikte, Müslümanların elinde bulunan güzergâh artık eskisi gibi Trabzon limanına kadar çıkmıyor, Anadolu'ya yöneliyordu. 13. yy.daki Moğol İmparatorluğu, bunun gerek İran, Anadolu, gerekse Kafkaslar'da istilaların başlangıcında sebep oldukları siyasî kargaşalık, ticaret durumunu etkiledi. Altın Orda döneminde Karadeniz kuzeyinde ticaret düzene girmekle beraber, Kafkasların güneyindeki İlhanlı Devletiyle Kafkaslarda başlayan mücadele, İtalyan tüccarların tesis ettikleri birkaç ticaret üssünün de 14. yy. ortalarında bazı Altın Orda hükümdarlarının seferleriyle tahrip edilmesi, ticareti yine kötü etkiledi, şehirler düşüşe

33 - Dioskurias, Strabon'un ifadesine göre Karadeniz'in "en doğudaki noktası" ve "köşesi", Karadeniz'deki seyrü seferin "hududu" idi; burası aynı zamanda diğer birkaç şehirle birlikte büyük ticaret ve zanaat merkezlerinden biriydi. Bk. Voronov, Oçerki İstorii Abhazii, s. 95; Muradalieva, Goroda Kavkaza na Velikom Şelkovim Puti, s. 25.

34 - A. A. İerusalimskaya, "Alanskiy Mir na 'Şelkovom Puti' Moşçevaya Balka _ istoriko-kul'turnıy kompleks VIII-IX vekov)", Gosudarstvennyy Ermitaj, Kul'tura Vostoka. Drevnost i Rannee Srednevekov'e. Sbornik statey, Leningrad, 1978, s. 156.

35 - İslâm hâkimiyetinde bölgeden geçen ticaret yolları, şehirler, yapılan ticaret ve bu konuda İslâm kaynaklarındaki bilgiler hakkında bk. Muradalieva, Goroda Kavkaza na Velikom Şelkovim Puti, s. 33-38.

geçti.³⁶ 14. yy. sonlarında Timur'un gerek Karadeniz kuzeyindeki ticaret limanlarını yaktırması, gerekse yolun kendi hâkimiyetindeki İran'dan geçmesini temin etmesi ile İpek yolu güzergâhı da artık İran ve Anadolu'ya kaydı.

Sonuç olarak, Eskiçağlardan başlayarak erken Ortaçağlarda İpek yolunun, Karadeniz ile Hazar Denizi arasında ve Gürcistan sahasından geçen ve oradan Türkistan'a ve Çin'e kadar uzanan muhtemel bir güzergâhı vardı. Bu yolun M.S. 4. yy.da kapanmasından sonra İran'ın kuzey-batısından Gürcistan sahasına, oradan Karadeniz limanlarına çıkan ticaret yolları daha aktif hale geldi. Karadeniz ve Kafkasların kuzeyinde ise M.Ö.lerden beri, Kimmerler, İskitler ve Sakalar gibi muhtelif isimlerle anılan göçebe boylar ve Türk kavimleri vardı; bunlar, Kartli bölgesindeki kavimler ile gerek savaşlar, gerek ticaret vasıtasıyla ilişkiler kurmuşlardır. En azından bazılarının, Gürcistan toprakları içerisindeki Kafkas geçitlerinden geçip güneye inerek bazı istila hareketlerinde bulduklarını biliyoruz. Mücadele ve savaşlar, Kafkasların iki önemli geçidi olan Daryal ve Derbent geçitleri vasıtasıyla bazan kuzeyden güneye, bazan da güneyden kuzeye doğru olmuştur. Daryal geçidinin adını aldığı Alanların, Roma İmparatorluğu döneminde güneye yaptıkları saldırılar münasebetiyle kaynaklar bilgi vermektedir. Roma'nın Kafkas geçitlerine hâkim olduğu dönemlerde Gürcistan sahasından Karadeniz limanları vasıtasıyla ticaret oldukça iyi idi. Ancak 4. yy. ortalarından itibaren Kafkas Hunları döneminde Sasanilerin güneydeki Kafkas geçitlerini elde tutması ve ipek ticaretinin yapılmasını gerek İran üzerinden, gerekse Güney Kafkaslar üzerinden engellemesi, bölgedeki münasebetleri daha çok savaşlar üzerinde yoğunlaştırdı. İpek yolu güzergâhı da Batı Gürcistan sahasına kaydı. 6. yy. ortasında Orta Asya'da kurulan Türk Kağanlığı döneminde Türkler ve Bizanslılar, Sasanilere karşı ittifak kurarak İran ve Kızıldeniz üzerinden geçmesine izin verilmeyen İpek yolu güzergâhını Batı Kafkaslara ve Gürcistan topraklarına taşıdılar. Gerek diplomatik, gerekse ticaret ilişkilerinin Gürcistan toprakları üzerinden ve dağlık Kafkas geçitleri vasıtasıyla yürütüldüğünü gösteren tarihi ve arkeolojik deliller vardır. Bu münasebetle, Türk ve Bizans elçilik heyetlerinin Kafkaslardan geçtiği Dareine geçidinin doğudaki Daryal değil oldukça batıda olduğunu belirtmek gerekir. Bunun ise Kodori vadisi yoluyla şimdiki liman kenti Suhumi'de denize kavuşmaya uygun olan Klukhori veya daha batıdaki Marukh geçidi olması daha uygun olur. Hazar Kağanlığı döneminde Kuzey Kafkasya'da ticaret yeniden aktif hale geldi, gerek Bizans ile gerekse Kartli sahasındaki hâkimiyetlerle iyi ilişkiler geliştirildi. Akabinde gelen Hazar-Arap mücadelesi ise bölgeyi ve ticareti kötü etkilemekle beraber 11. ve 12. yy.larda bilhassa Selçuklular ve Kıpçaklar ile Gürcüler arasındaki siyasî ve akrabalık münasebetleri gelişti. Bu durum, İpek yolu güzergâhının artık İran ve Anadolu sahasına kaymasına kadar da devam etti.

³⁶ - Bk. Muradalieva, Goroda Kavkaza na Velikom Şelkovim Puti, s. 73-76; Tezcan, Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde..., s. 383-384.

KAYNAKÇA

Agathias, The Histories, translated with an introduction and short explanatory notes by Joseph D. Frendo (Corpus fontium historiae Byzantinae), Berlin: Walter de Gruyter & Co., 1975.

Alemaný, A. Sources on the Alans. A Critical Compilation, HdO, vol.V, Brill: Leiden.Boston.Köln, 2000.

Arrians Anabasis. Erklärt von C. Sintensis. II. Baenden: IV.-VII. Buch, Leipzig: Weidmannsche Buchhandlung 1849.

[Arrian Flavius], The Anabasis of Alexander; or, The History of the Wars and Conquests of the Alexander the Great. Literally translated, with a Commentary, from the Greek of Arrian the Nicomedian by E. J. Chinnock, London: Hodder and Stoughton 1884.

Arrian, Arrian with an English Translation by E. Iliff Robson, Anabasis Alexandri (Books V-VII), Indica (Book VIII). In Two Volumes. Vol. II. London: William Heinemann Ltd. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb Classical Library) 1949.

Arrian, Pohod Aleksandra. Pervod M. E. Sergeenko, "MIF", 1993.

Bagaturia, E. "The Role of Georgia in 'The Great Silk Road's' Trade and Caravan Movements", 1st International Silk Road Symposium, 25-27 June 2003 Tbilisi / Georgia, İzmir, 2004, s. 72-75.

Bagaturia, E. "On the Importance of the "Misimian's"-Kodori Route in the 1st-6th Centuries", Ērān ud Anērān. Studies Presented to Boris II'ič Maršak on the Occasion of His 70th Birthday, edited by M. Compareti _ P. Raffetta _ G. Scarcia, Libreria Editrice Cafoscarina, 2006, s. 75-86.

Bais, M. Albania Caucasica. Ethnos, storia, territorio attraverso le fonti greche, latine e armene, Milano: MIMESIS 2001.

Bedirhan, Y. Ortaçağda İpek Yolu Hâkimiyeti ve Türk Yurtları (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1994.

Bedirhan, Y. Selçuklular ve Kafkasya. Konya: çizgi, 2000.

Biro, M. "On the Presence of the Huns in the Caucasus", AOH, L/1-3, (1997), s. 53-60.

Blockley, R. C. The History of Menander the Guardsman. Introductory Essay, Text, Translation, and Historiographical Notes, Ottawa: Francis Cairns, 1985.

Braund, D. Georgia in Antiquity: A History of Colchis and Transcaucasian Iberia, 550 BC-AD 562. Clarendon Press-Oxford; New York: Oxford University Press, 1994.

Brosset, M. F. Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar), Çev. H. Andreyan, Notlar ve Yay. Haz. E. Merçil, Ankara: TTK, 2003.

Dubois de Montpéroux, F. Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée, t. I-II, Paris: Librairie de Gide, 1839.

Flawiusz Arrian, Wyprawa Aleksandra Wielkiego. Przełożyła Helena Gesztolt-Gasztold, Wstępem i komentarzem o patrzył Józef Wolski, Wrocław: Ossolineum _ De Agostini, 2004.

Herrmann, A. Historical and Commercial Atlas of China. Harvard-Yenching Institute, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1935.

Heyd, W. Yakın-Doğu Ticaret Tarihi. Türkçeye çeviren: E. Ziya Karal, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1975.

Jerusalimskaja, A. A. Die Gräber der Moščevaja Balka. Frühmittelalterliche Funde an der nordkaukasischen Seidenstrasse, Hrsg. vom Bayerischen Nationalmuseum München und von der Staatlichen Ermitage Sankt Petersburg, München: Editio Maris, 1996.

Jerusalimskaya, A. A. “Alanskiy Mir na ‘Şelkovom Puti’ Moščevaya Balka _ istoriko-kul’turnyy kompleks VIII-IX vekov)”, Gosudarstvennyy Ermitaj. Kul’tura Vostoka. Drevnost i Rannee Srednevekov’e. Sbornik statey, Leningrad: İzd-vo “Aurora”, 1978, s. 151-162.

Jerusalimskaya, A. A. Moščevaya Balka. Neobičnyy Arheologičeskiy Pamyatnik na Severokavkazskom Şelkovom Puti, SPb.: İzd-vo Gosudarstvennogo Ermitaja, 2012.

Kartlis Tskhovreba. A History of Georgia. Editor in Chief of the English edition: Stephen Jones. Georgian National Academy of Sciences. Commission for the Study of Georgian Historical Sources, Tbilisi: Artanuji Publishing, 2014.

Kiessling, “Ρογατορίον Rogatorion”, PRECA, Neue Bearbeitung, Zweiter Reihe, Erster Band, Ra bis Ryton, Stuttgart, 1914, col. 1000-1001.

Kuznetsov, V.A. Očerki İstorii Alan. 2-e izdanie, dopolnenie, Vladikavkaz: “İr”, 1992.

Lang, D. M. “Iran, Armenia, and Georgia”, The Cambridge History of Iran, Vol. 3(1). The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, Ed. E. Yarshater, Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

Maan, O. V. İz istorii trgovno-ekonomičeskih svyazey drevney i srednevekovoy Abhazii (VI v. do n.e. - 70-e gg. XIX v.). Ot. Red. O. H. Bgajba. Suhum: AN Abhazii. Abhazskiy İstitut Gumanitarnih İssledovaniy im. D. İ. Gulia, 2012.

Manandian, H. A. *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, Tr. N. G. Garsoian, Armenian Library of the Calouste Gulbenkian Foundation, Lisbon: Livraria Bertrand, 1965.

მეტრეველი, რ. “საქარავნო-სავანრო გზები ძველ საქართველოში (შტრიხები საკითხის ისტორიოგრაფიისათვის)”, ქართული დიპლომატია, ნელინდული 18, მთავარი რედაქტორი: როინ მეტრეველი, საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია. საქართველოს ისტორიკოსთა ეროვნული კომიტეტი: თბილისი, 2018, s. 11-35 [Metreveli, R. “Trade and Caravan Routes in Old Georgia (Traits of the historiography of this topic)”, Georgian Diplomacy, Annual 18, Editor-in-Chief: Roin Metreveli, Tbilisi: National Academy of Georgian Sciences. National Committee of Georgian History, 2018, s. 11-35].

Mukhamedjanov, A. R. “Economy and Social System in Central Asia in the Kushan Age”, Janos Harmatta (Ed.) *History of Civilizations of Central Asia, Vol. II. The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations, 700 B.C. to A.D. 250*, UNESCO Publishing, 1994, s. 265-290.

Muradalieva, E. *Goroda Kavkaza na Velikom Şelkovim Puti*. Baku: “Kavkaz”, 2011.

Nadjafova, İ. “Roli Kaspiya v Mejdunarodnoy Torgovle (po Strabonu)”, “Doroga Strabona” kak Čast’ Velikogo Şelkovogo Puti. Materialy Mejdunarodnoy konferentsii Baku, 28-29 noyabrya 2008 g., Mejdunarodnyy Institut Tsentral’noaziatskih İssledovaniy, Samarkand-Taşkent, 2009, s. 80-85.

Nyuşkov, V. A. “Apsili i Apsiliya v istoriografii poslednih desyatiletii”, Učenie Zapiski Tsentra izučeniya Tsentral’noy Azii, Kavkaza i Uralo-Povolj’ya. Tom I. Abhaziya, Otvetstvennyy redaktör: A. Yu. Skakov, Moskva: İV RAN, 2013, s. 76-94.

Procopius with an English Translation by H. B. Dewing in seven volumes. Vol. I: *History of the Wars, Book I and II*, London: William Heinemann Ltd., 1961.

Prokopios, *The Wars of Justinian*. Translated by H. B. Dewing, Revised and Modernized, with an Introduction and Notes by A. Kaldellis, Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company, 2014.

Rapen, K. [Cl. Rapin], “Torgoviy put’ iz İndii k Pontu u Strabona: mejdu kartografičeskim mirajom i arheolgičeskoj real’nosti”, “Doroga Strabona” kak Čast’ Velikogo Şelkovogo Puti. Materialy Mejdunarodnoy konferentsii Baku, 28-29 noyabrya 2008 g., Mejdunarodnyy Institut Tsentral’noaziatskih İssledovaniy, Samarkand-Taşkent, 2009, s. 98-121.

Rtveladze, E. V. “Δαρειης Ἀτροπών: marşrut vizantiyskogo posolstva Zimarha po Sredney Azii i Kavkazu”, Problemy İstorii, Filologii, Kul’turi. Journal of His-

torical, Philological and Cultural Studies, V Çest' 80-letiya Gennadiya Andreeviça Koşelenko 1(47), Yanvar-Fevral'-Mart 2015, s. 354-365.

Sauer, E.W. and Pitshelauri, K. and Hopper, K. and Tiliakou, A. and Pickard, C. and Lawrence, Dan and Diana, A. and Kranioti, E. and Shupe, C. "Northern outpost of the Caliphate: maintaining military forces in a hostile environment (the Dariali Gorge in the Central Caucasus in Georgia)", *Antiquity*, 89 (346) (2015), s. 885-904.

Skakov, A. Yu. "Abhaziya v antiçnosti: popitka analiza pis'mennih istoçnikov", *Uçenie Zapiski Tsentra izuçeniya Tsentral'noy Azii, Kavkaza i Uralo-Povolj'ya*. Tom I. Abhaziya, Otvetstvennyy redaktör: A. Yu. Skakov, Moskva: İV RAN, 2013, s. 23-74.

Telliöglu, İ. XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri, Trabzon: Serander, 2009.

Tezcan, M. "The Iranian-Georgian Branch of the Silk Road in I-IV Centuries", 1st International Silk Road Symposium, 25-27 June 2003 Tbilisi / Georgia, İzmir, 2004, s. 208-217.

Tezcan, M. *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, Trabzon: Serander, 2012.

Tezcan, M. "Klasik ve Erken Ortaçağ Dönemlerinde Transkafkasya'da Anadolu'yu Hazar'a ve Türkistan'a Bağlayan Yollar Hakkında", *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kùltürleri Sempozyumu. Bildiriler II*, Ed. M. Işıklı, B. Can, Cambridge Scholars Publishing, 2015, s. 360-376.

Thomson, R. W. *Rewriting Caucasian History. The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles. The Original Georgian Texts and the Armenian Adaptation, Translated with Introduction and Commentary by R. W. Thomson*, (reprinted), Oxford: Clarendon Press, 2002.

Tolstov, S. P. "Horezmskaya arheologo-etnografiçeskaya ekspeditsiya 1955-1955 gg.", *SA*, 1 (1958), s. 106-133.

Tomaschek, "Δαρείνη ατροπος Dareine atrapos", *PRECA. Neue Bearbeitung, Achter Halbband, Corniscae _ Demodoros*, Stuttgart, 1901, col.2183-2184.

Voronov, Yu. N. *Nauçnie Trudi. Tom 4. Oçerki İstorii Abhazii*. Suhum: Abhazskiy institut gumanitarnih issledovaniy. Akademiya Nauk Abhazii, 2014.

Web Sayfası:

Карта Кавказа, составлена И. А. Гюльденштедтом в 1780 г. https://ru.wikipedia.org/wiki/Гюльденштедт,_Иоганн_Антон#/media/File:1780-Guldenstadt-Caucasus-map.jpg

შესავალი

ქართულ-თურქული ურთიერთობები, რომელიც შუა საუკუნეებში განვითარდა, მათი მდებარეობიდან გამომდინარე მხოლოდ კავკასიის რეგიონში მიმდინარეობდა და სათავეს უძველეს ხანაში იღებს. დღეისთვის „თურქებად“ წოდებული ხალხს, ძველ დროში სხვადასხვა სახელით, გვაროვნებისა და თემის სახელით მოიხსენებდნენ. მათი უმრავლესობა შუა აზიაში, ნაწილი კი კავკასიისა და შავი ზღვის ჩრდილოეთით სახლობდა. ქართველები კი როგორც ცნობილია, ძირითადად „ქართლად“ წოდებულ რეგიონში, ცენტრალურ კავკასიაში ცხოვრობდნენ. შუა საუკუნეებში პოლიტიკური ვითარება აღმოსავლეთში თურქული ტომებისა და სახელმწიფოების მიმართებაში შეიცვალა. თურქები იძულებული იყვნენ დასავლეთისკენ გადასახლებულიყვნენ სხვადასხვა ჯგუფებად და ისევ განსხვავებული სახელწოდებებით მოვიდნენ შავი ზღვის ჩრდილოეთ და კავკასიის რეგიონებში. ჩვენი ნელ-ნელა ცხვიტით IV საუკუნის შუა ხანებში ხალხთა დიდი გადასახლების დროს „ჰუნებად“ წოდებული თურქული ჯგუფები შავი ზღვის ჩრდილოეთიდან ცენტრალურ ევროპაში გადასახლდა. მათ ზოგადად „დასავლეთ ჰუნებს“ უწოდებენ. სომხურ წყაროებში „ჰონქებად“ მოხსენიებული ჰუნები კი ჯერ კავკასიაში, ხოლო აქედან ნადავლისა და შესაძლოა დასასახლებელი ადგილის ხელში ჩაგდების იმედით ანატოლიაში გადავიდნენ. მათ, როგორც წესი „კავკასიის ჰუნებს“ უწოდებენ. IV საუკუნის შუა ხანებში ჰუნების ნაწილმა დაიპყრო სოგდიანას რეგიონის, რომელსაც შემდგომში მავერანაჰრს (შუამდინარეთი. მთარგმნ. შენიშენა) უწოდებენ და იქ დასახლდა. V-VI საუკუნეებში ვხედავთ, რომ ეს ჰუნები პოლიტიკური ვითარებიდან გამომდინარე კასპიის ზღვის სამხრეთიდან კავკასიისა და საქართველოს მიმართულებით მიემართებიან. რადგან საქართველოს და კავკასიის რეგიონით ვართ დაინტერესებული, ალბათ უპრიანი იქნება თუ მათ დროებით „სამხრეთ ჰუნებს“ ვუწოდებთ. შუა აზიასა და შავი ზღვის ჩრდილოეთით არსებული არეული ვითარება შეიცვალა VI საუკუნეში, როდესაც შუა აზიაში დაარსდა „თურქული კაგანატი“. ისტორიაში პირველად შუა აზიაში, სოგდიანას რეგიონში, შავი ზღვისა და კავკასიის ჩრდილოეთით მდებარე ტერიტორიები ერთ იმპერიის მმართველობის ქვეშ გაერთიანდნენ.

შუა აზიაში ერთიანი თურქული სახელმწიფოს დაარსებამ, ახლო აღმოსავლეთის პოლიტიკურ ვითარებისთვის და განსაკუთრებით ვაჭრობისთვის, უმნიშვნელოვანესი შედეგები მოიტანა. გოქ-თურქებმა ურთიერთობა დაამყარეს ჩინეთთან, ირანთან, ანატოლიის სახელმწიფოებთან, კავკასიის პოლიტიკურ და ეთნიკურ ჯგუფებთან და დროთა განმავლობაში ვაჭრობამ უფრო დიდი მნიშვნელობა მოიპოვა, რასაც აბრეშუმის გზის ჩრდილოეთის მარშრუტის გახსნა მოჰყვა. თუ კი მანამდე მხოლოდ ირანზე გამავალი სახმელეთო

და წითელი ზღვის გავლით ინდოეთის ნავსადგურებამდე მიმავალი საზღვაო გზა ფუნქციონირებდა, ახლა აღმოსავლეთისა და დასავლეთის დამაკავშირებელმა გზამ დაიწყო ფუნქციონირება. ამასთან დაკავშირებით მოგანვლით ინფორმაციას უძველესი ხანიდან მოყოლებული აბრეშუმის გზის ძირითადი მარშრუტების, ამ გზით გადაზიდული მთავარი სავაჭრო საქონლისა და არსებული კავშირებისთვის კავკასიის რეგიონის მნიშვნელობის შესახებ.

1. აბრეშუმის გზა და მისი ძირითადი მარშრუტები

როგორც ცნობილია, ტერმინი „აბრეშუმის გზა“, გავრცელდა მას შემდეგ, რაც გერმანელმა მეცნიერმა ფერდინანდ ფონ რიხტჰოფენმა (1833-1905) ჩინეთის დასავლეთით, განსუს პროვინციაში ჩატარებული კვლევების შედეგად აღმოჩენილი მასალის შესახებ 1877 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში გამოიყენა ფრაზა „Seidenstraße“. 1876 წელს მან თავად შექმნა შუა აზიის რუკა, რომელზეც დატანილია ამ გზის მაჩვენებელი მარშრუტი. რიხტჰოფენმა რუკაზე დააფიქსირა მხოლოდ ჩინეთის დედაქალაქ ჩანანიდან დასავლეთის მიმართულებით კასპიის ზღვის სამხრეთით ცენტრალური ირანის რაიონებამდე მიმავალი გზის მონაკვეთი. იგი თვლიდა, რომ ეს იყო ამ გზის ერთადერთი სახმელეთო მარშრუტი. თუმცა, დღეს დადგენილია, რომ იყო არა ერთი, არამედ გზების მთელი სისტემა. რიხტჰოფენის შემდეგ აბრეშუმის ყველაზე მნიშვნელოვანი მკვლევარი არის ა. ჰერმანი (1888-1945). ჰერმანის მიერ აბრეშუმის გზის შესახებ მომზადებულ მონოგრაფიასა და ატლასში გადმოცემული მოსაზრებებისა და მონაცემებიდან გამომდინარე, შემდგომი თაობის მკვლევარებისთვის მნიშვნელოვან დამხმარე სახელმძღვანელოებს წარმოადგენენ. ამ გზის ისტორიის კვლევის საგანს წარმოადგენს გზის გასწვრივ მდებარე სახელმწიფოები და რეგიონები, ქალაქებისა და სადგურების განსაზღვრა, ხოლო კვლევის პერიოდი ჩვენი წელთაღრიცხვით I საუკუნიდან ანუ რომის იმპერიის ეპოქიდან იწყება. როგორც მაკედონელმა ვაჭარმა მაცს ტიტიანუსმა ტვიროსელი ბერძენი მირიანუსისგან შეიტყო, აბრეშუმის გზა დასავლეთით ანტიოქიიდან იწყებოდა, მესოპოტამიაში ტიგროსსა და ევფრატს მიუყვებოდა პართიის დედაქალაქ ქტესიფონამდე, შემდეგ კი აღმოსავლეთით ირანისკენ უხვევდა. ირანიდან აღმოსავლეთით მარგიანეს და ბაქტრიის რეგიონებს გაივლიდა, შემდეგ გადაკვეთდა მთიან ბადახშანსა და პამირს და დღევანდელ სინძიანის პროვინციაში თაშქურგანამდე მიდიოდა, სადაც უერთდებოდა აღმოსავლეთიდან მოსულ გზებს და აქ ხდებოდა საქონლის გაცვლა. როგორც შეინიშნება სინძიანში გზა ორად იყოფოდა. ორად გაყოფილი გზა ტაკლა-მაკანის უდაბნოს ჩრდილოეთით და სამხრეთით მთის კალთებზე ოაზისებში განლაგებულ ქალაქებზე გავლით გრძელდებოდა და ჩინეთის ჩრდილო-დასავლეთში ქალაქ დუნხუანში ერთდებოდა, შემდეგ გაივლიდა

განსუს კორიდორს და ჩინეთის ორ დედაქალაქში - ჩანანსა და ლოიანში მთავრდებოდა. რომის პოლიტიკურ საზღვრებში დაწყებული ამ გზის მარშრუტის დაფიქსირება ბევრად ადრე დაიწყო, ჩვენს ნელთალრიცხვამდე II საუკუნის ბოლოს ჩინეთიდან პოლიტიკური მიზნით დასავლეთში გამოგზავნილმა ელჩმა, ჩუან ციანმა და მისი ამაღის ნევრებმა. ჩუან ციანმა და მისმა ამაღამ მხოლოდ თურქესტანამდე, (რომელსაც „სიუს“ უწოდებენ) მიაღწიეს, ირანში გადასვლის შესაძლებლობაც კი არ მიეცათ. მაგრამ ახალ ათასწლეულში დასავლეთში გაგზავნილი ელჩების და რომიდან საპასუხოდ გამოგზავნილი დიპლომატების მეშვეობით ჩინეთის, რომის იმპერიისა და სირიის ტერიტორიებზე გამავალი მარშრუტები კარგად იქნა შესწავლილი.

რომის იმპერია, რომლის შემადგენლობაშიც შედიოდა ანატოლიის უდიდესი ნაწილი, ტიგროსსა და ევფრატს შორის მდებარე მოსავლიანი მიწების და ჩრდილოეთით „ზემო ქვეყნის“ სომხეთის დაუფლებისთვის პოლიტიკური და სავაჭრო დაპირისპირება ჰქონდა ირანს ტერიტორიაზე არსებულ ელენისტურ სახელმწიფო პართიის იმპერიასთან. დაახლოებით ოთხი საუკუნის ისტორიის მქონე პართიის სახელმწიფო ეწინააღმდეგებოდა რომის მისწრაფებას, ხელში ჩაეგდო ხსენებული ტერიტორიები და მის აღმოსავლეთით მდებარე სახელმწიფოებთან დაემყარებინა პირდაპირი კავშირი. ამიტომ თუ არ ჩავთვლით მცირე ვადიან შეთანხმებებს პართიელები ნებას არ აძლევდნენ სავაჭრო ქარავნებსა და საქონელს ემოძრავათ ირანის ტერიტორიაზე გამავალი სახმელეთო გზებით. ასეთ ვითარებაში რომის იმპერიამ აღმოსავლეთთან პირდაპირი დაკავშირებისთვის და საქონლის გადაზიდვისთვის ახალი მარშრუტების ძებნა დაიწყო. ამათგან ერთერთი ჩვენს მიერ განსახილველი კავკასიაზე გამავალი აბრეშუმის გზა იყო, რომელიც საქართველოს ტერიტორიის გავლით დააკავშირებდა შავ და კასპიის ზღვებს, ხოლო მეორე წითელ ზღვაზე გამავალი გზა იყო. არიანეს ნაწარმოებში დაცულია ცნობა, რომლის მიხედვითაც ალექსანდრე მაკედონელმა აღმოსავლეთთან ვაჭრობაში კასპიის ზღვის მნიშვნელობიდან გამომდინარე მიავლინა ჰერაკლიდე, რათა შეესწავლა კასპიის ზღვა (ჰირკანია) და მისი მიმდებარე ტერიტორია (ანაბაზისი, VII.16.1-4).¹ მაგრამ ალექსანდრეს

¹ - ians Anabasis. Erklaert von C. Sintensis. II. Baenden: IV.-VII. Buch, Leipzig 1849, s. 194-195; The Anabasis of Alexander; or, The History of the Wars and Conquests of the Alexander the Great. Literally translated, with a Commentary, from the Greek of Arrian the Nicomedian by E. J. Chinnock, London, 1884, s. 400-401; Arrian with an English Translation by E. Iliff Robson, Anabasis Alexandri (Books V-VII), Indica (Book VIII). In Two Volumes. Vol. II, London, 1949, s.256-259; Arrian, Pohod Aleksandra. Perevod M. E. Sergeenko, 1993, s. 235; Flawiusz Arrian, Wyprawa Aleksandra Wielkiego. Przełożyła Helena Gesztolf-Gasztold, Wstępem i komentarzem o patrzył Józef Wolski, Wrocław, 2004, s. 327-328.

გარდაცვალების შემდეგ ნახევრად შესრულებული საქმე სელევეკიდების მეფემ ნიკატორ I-ის პერიოდში (ჩვ.წ.-მდე 311-281) განაგრძო პატროკლემ.² იმ პერიოდის კვლევების თანახმად კასპიის ზღვაზე მიმოსვლის აღდგენა რომაელების მიერ სამხრეთ კავკასიაში გაბატონების შემდეგ კვლავ დადგა დღის წესრიგში. აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ნავსადგურებიდან მდინარე რიონის გზით, შემდეგ დღევანდელი საქართველოსა და აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე მდინარე მტკვრის მეშვეობით კასპიის ზღვამდე მისული ეს წარმოსახვითი გზა, თანამედროვე თურქმენეთის ტერიტორიაზე არქეოლოგიური აღმოჩენების მიხედვით აღმოსავლეთიდან კასპიის ზღვაში ჩამდინარე ამუდარიის ერთერთი შენაკადით - ოზბოის გზით უძველეს სოგდიანას რეგიონამდე გრძელდებოდა. ეს გზა უზრუნველყოფდა ჩინური საქონლის გადაზიდვას ისე, რომ ირანული ბარიერი დაძლეული იყო. მაგრამ ჩვენი წელთაღრიცხვის IV საუკუნეში მდინარე ოზბოი დაშრა და ეს გზაც გამოუსადეგარი გახდა. რომაელებისთვის წითელი ზღვის გზის გამოყენება კი დაკავშირებული იყო სირიისა და ეგვიპტის სანაპიროების დაუფლებასა და ამ ადგილების მცოდნე ბერძენი ზღვაოსნებისგან და ვაჭრებისგან შესაბამისი ინფორმაციის მიღებასთან. ჩვენს წელთაღრიცხვამდე I საუკუნის ბოლო წლებში რომის იმპერია ეგვიპტეში გაბატონდა, ისევ შეძლო დაეძლია ირანული ბარიერი და შეძლო აემოქმედებინა წითელი ზღვისა და ადენის სრუტის გავლით ინდოეთის ნავსადგურებამდე მიმავალი საზღვაო გზა, რისი მეშვეობითაც შესაძლებელი იყო აღმოსავლური საქონლისთვის ჩინეთთან დაკავშირება. ამ გზაზე მიმოსვლა ძირითადად მუსონური ქარების სეზონზე იყო დამოკიდებული. რომაელებს გზის ამ ათვისებაში ისევ ბერძენი ზღვაოსნები დაეხმარნენ. ჩინური და შორეული აღმოსავლეთის საქონელი ათასი სიძნელის გავლით ინდურ ნავსადგურებში მიქონდათ, იქიდან წითელი ზღვის და ალექსანდრიის პორტის გავლით აღწევდა რომაელებამდე. რომაელების მიერ დაახლოებით 4-5 საუკუნის განმავლობაში გამოყენებული ეს გზა ძნელი, ძვირი და აბრეშუმის მსგავსი ფაქიზი საქონლისთვის გამოსადეგი არ იყო. ჩვენი წელთაღრიცხვით III საუკუნის პირველი ნახევრიდან ირანში პართიელების ნაცვლად სასანიდები გაბატონდნენ, ხოლო IV საუკუნის დასაწყისიდან ანატოლია აღმოსავლეთ რომის ანუ ბიზანტიის იმპერიის შემადგენლობაში აღმოჩნდა. მაგრამ ამ ორ გეოგრაფიულ ერთეულში სახელმწიფოების ინტერესთა კონფლიქტსა და სავაჭრო გზის გარშემო დაპირისპირებაში არაფერი შეცვლილა. სასანიდები ისევ ხელს უშლიდნენ ირანის გავლით აღმოსავლეთიდან წამოსული იაფი საქონლის ბიზანტიელებამდე მიღწევას. უფრო მეტიც, სასანიდებ-

² - E. Muradaliyeva, Goroda Kavkaza na Velikom Şelkovim Puti. Baku: "Kavkaz", 2011, s. 13.

მა დაიპყრეს კავკასიის მთების სამხრეთით მდებარე მთელი ტერიტორია, 560 წელს სახელმწიფო გადატრიალების შედეგად იემენში დასვეს მათთვის სასურველი მმართველი და ერთი პერიოდი ეგვიპტის დაპყრობაც კი მოახერხეს. რის გამოც წითელი ზღვის სავაჭრო გზა რომისთვის გამოუსადეგარი გახდა. ასეთ ვითარებაში ბიზანტიელებს მშველელად შუა აზიაში დაარსებული თურქული კაგანატი მოევიდინა და ურთიერთსასარგებლო მოლაპარაკებების შედეგად შავი ზღვის სავაჭრო გზა გაიხსნა.

2. აბრეშუმის გზის მარშრუტზე კავკასიისა და ქართლის ადგილი

პირველი ცნობები, რომელიც შეეხება შავ და კასპიის ზღვებს შორის, თანამედროვე საქართველოს ტერიტორიაზე გამავალ სამხრეთის და სამხრეთ-აღმოსავლეთის მიმართულების სავაჭრო გზებს და განსაკუთრებით „ტრანსკავკასიის“ ტრანზიტულ სავაჭრო გზებს, გვხვდება სტრაბონის და პლინიუს უფროსის ნაშრომებში და განეკუთვნება ჩვ.წ.-მდე 1 - ჩვ.წ.-ით 1 საუკუნეებს. ამ გზის ძირითადი მიმართულება კასპიის ზღვიდან მდინარე მტკვრით თანამედროვე აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე შემოდის, იქიდან გადადიოდა საქართველოში და შემდეგ მდინარე რიონის მეშვეობით შავ ზღვამდე მიდიოდა.³

2.1. ტრანსკავკასიის გზა სტრაბონთან და პლინიუსთან და ოზბეის საკითხი

სტრაბონის და პლინიუსის ცნობებზე დაყრდნობით მკვლევარები ასე განსაზღვრავენ იმ გზის მიმართულებას, რომლის მეშვეობითაც დასავლური საქონელი აღმოსავლეთში, ხოლო აღმოსავლური საქონელი დასავლეთში გადაჰქონდათ: გზა იწყებოდა შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე, მდინარე ფაზისის / რიონის შესართავთან მდებარე ქალაქი ფაზისიდან, აუყვებოდა მდინარეს აღმა, შემდეგ სურამის უღელტეხილით გადადიო-

³ - W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi. Türkçeye çeviren: E. Ziya Karal, Ankara, 1975, s. 6; Muradalieva, Goroda Kavkaza, s. 26-27; M. Tezcan, Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya, Trabzon, 2012, s. 156; M. Tezcan, "Klasik ve Erken Ortaçağ Dönemlerinde Transkafkasya'da Anadolu'yu Hazar'a ve Türkistan'a Bağlayan Yollar Hakkında", Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu. Bildiriler II, Ed. M. Işık, B. Can, Cambridge Scholars Publishing, 2015, s. 361. Bölgeden geçen ticaret yolları ve Gürcistan için bunların önemi hakkında ayrıca bk. რ. მეტრეველი [R. Metreveli], "საქარავნო-სავაჭრო გზები ძველ საქართველოში (მტრინები საკითხის ისტორიოგრაფიისათვის)", ქართული დიპლომატია, წელიწადული 18, მთავარი რედაქტორი: როინ მეტრეველი, საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია. საქართველოს ისტორიკოსთა ეროვნული კომიტეტი, 2018, ს. 13-32 (ამ სტატიის მონოდეპისტის დიდ მადლობას ვუხდის გორის სახელმწიფო უნივერსიტეტის რექტორს, ბატონ გიორგი სოსიაშვილს და ჩვენს მეგობარსა და კოლეგას პროფესორ როინ ყავრელიშვილს).*

და მდინარე მტკვრის სათავეებთან, საიდანაც მდინარე არაქსის კალაპოტს მიუყვებოდა კასპიის ზღვამდე, საზღვაო გზით გადადიოდა მოპირდაპირე ნაპირზე თურქმენეთის ტერიტორიაზე მდებარე იგდი-ყალეს ნანგრევებთან, შემდეგ მიუყვებოდა მდინარე ოქსუსის (ამუ-დარიის) ერთერთ შენაკადს ოზბეის და მიემართებოდა შუა აზიასა და ჩინეთამდე.⁴ მსგავსი მარშრუტის არსებობას ადასტურებს რუსი არქეოლოგის ს.პ.ტოლსტოვის მიერ 1955-1956 წლებში რეგიონში ჩატარებული კვლევები და 1970-იან წლებში თურქმენი არქეოლოგების მიერ სარიყამიშის რაიონში ჩატარებული გათხრები.⁵ აზერბაიჯანში გაიმართა სპეციალური სამეცნიერო კონფერენცია, რომელიც შეეხებოდა ამ მარშრუტის როგორც კავკასიურ მონაკვეთს, ისე თურქმენეთის მხარეს და მდინარე ამუ-დარიის შენაკადს ოზბეის.⁶ ანტიკურ ხანაში ასეთი გზის არსებობას ასევე ადასტურებს საქართველოს ტერიტორიაზე და აზერბაიჯანის სანაპირო ზოლში აღმოჩენილი აღმოსავლეთიდან მოტანილი ზოგიერთი ნივთი და მონეტები. მართალია კასპიის ზღვა ლეღვით გამოირჩევა და აღმოჩენილი ნივთები შესაძლოა აქ არა ზღვით, არამედ სახმელეთო გზით მოეტანათ, მაგრამ არსებობს მოსაზრება, რომელიც უარყოფს სურამის გადასასვლელზე გზის გავლის შესაძლებლობას. მაგალითად დ.ბრაუნდი იცავს მოსაზრებას, რომ შავი და კასპიის ზღვების მეშვეობით ინდოეთისკენ მიმავალ გზაზე დასავლეთ იბერიაში მდებარე სურამისა და ლიხის ქედები ვაჭრობისთვის წარმოადგენს ბუნებრივ ბარიერს.⁷ კლ.რაპინი კი არსებული წერილობით წყაროების ანალიზიდან გამომდინარე არარეალურად მიიჩნევს კასპიის ზღვაზე

4 - კავკასიაში ალბანეთი-იბერიის და კოლხეთის ტერიტორიებზე გამავალი შავი და კასპიის ზღვების დამაკავშირებელი სამხრეთის სახმელეთო გზის პარალელურად არსებული ჩრდილოეთის გზის შესახებ იხ., D. M. Lang, "Iran, Armenia, and Georgia", *The Cambridge History of Iran*, Vol. 3(1). The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, Ed. E. Yarshater, Cambridge, 1983, s. 509.

5 - იხ. S. P. Tolstov, "Horezmskaya arheologo-etnografičeskaya ekspeditsiya 1955-1955 gg.", SA, 1 (1958), s. 110-111; A. R. Mukhamedjanov, "Economy and Social System in Central Asia in the Kushan Age", Janos Harmatta (Ed.) *History of Civilizations of Central Asia*, Vol.II. The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations, 700 B.C. to A.D. 250, UNESCO Publishing, 1994, s. 285.

6 - იხ. "Doroga Strabona" kak Čast' Velikogo Šelkovogo Puti. Materialy Mejdunarodnoy konferentsii Baku, 28-29 noyabrya 2008 g., Mejdunarodnyj Institut Tsentral'noaziatskih Issledovaniy, Samarkand-Taškent, 2009.

7 - D. Braund, *Georgia in Antiquity: A History of Colchis and Transcaucasian Iberia, 550 BC-AD 562*. Clarendon Press-Oxford; New York: Oxford University Press, 1994, s. 40-41; Tezcan, *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde...*, s. 183. Hazar Denizi'nin milletlerarası bu ticarettteki rolü ve Hazar Denizi'nin kartografik durumu ve arkeolojik belgeler hakkında bk. İ. Nadjafova, "Roli Kaspiya v Mejdunarodnoy Torgovle (po Strabonu)", "Doroga Strabona", s. 80-85; K. Rapen [Cl. Rapin], "Torgoviy put' iz İndii k Pontu u Strabona: mejdru kartografičeskim mirajom i arheolgičeskoj real'nosti", "Doroga Strabona", s. 98-121.

მსგავსი გზის არსებობას.⁸ ანტიკურ ხანაში საქართველოს ტერიტორიაზე მდებარე უღელტეხილები გამოიყენებოდა როგორც ვაჭრობისთვის, ისე ჩრდილოეთიდან სამხრეთისკენ თავდასხმების მოსაწყობად. ჩვენს წელთაღრიცხვამდე I საუკუნეში კოლხეთში გაქცეული პონტოს მეფე მითრიდატე VI-ის დევნისას რომაელმა სარდალმა პომპეუსმა, იბერიისა და კოლხეთის დალაშქვრის შემდეგ შავი ზღვის სანაპიროზე მისასვლელად მდინარე ფაზისის გზა გამოიყენა, რაც ძველ წერილობით წყაროებშიც არის დაცული.⁹ დარიალის (Der-i Alan - ალანთა კარი) უღელტეხილის გამოყენებით ალანური ტომები სამხრეთ მიწებზე თავდასხმებს აწყობდნენ. მსგავსი სიტუაცია იყო უფრო ძველ ეპოქაშიც, როდესაც სკვითებმა და კიმერიელებმაც ისარგებლეს ამ უღელტეხილით. რომის რესპუბლიკური ეპოქის ბოლო პერიოდში, ისევე როგორც იმპერიული ხანის დასაწყისში საქართველოს ტერიტორიაზე მდებარე კოლხეთი გადაიქცა რომის ერთერთ აღმოსავლეთ პროვინციად. რომაელები რეგიონში არსებულ უღელტეხილებს იყენებდნენ ჩრდილოეთში ალანების და იბერიელების ტომებთან პოლიტიკური და სავაჭრო კავშირების დასამყარებლად.¹⁰ ჩვენს წელთაღრიცხვამდე IV საუკუნის მეორე ნახევარში შავი ზღვის ჩრდილოეთი და კავკასიაში მოსული ჰუნები, ჩრდილოეთიდან სამხრეთით დიდი ალბათობით დარიალის უღელტეხილის გზით გადმოვიდნენ და 395 წლიდან მოყოლებული ანატოლიაში რამდენიმე თავდასხმა განახორციელეს, უკან კი კასპიის ზღვის სანაპიროზე დერბენდის გადასასვლელით (ალბანეთის გადასასვლელი) დაბრუნდნენ. როგორც ცნობილია, მომდევნო წლებში ჰუნებმა ჩრდილოეთ კავკასიის ტერიტორიაზე თავისი სახელმწიფო დააარსეს და დროდადრო სასანიდებს თავს ესხმოდნენ, რის გამოც ისინი იძულებული იყვნენ ეს ორი გადასასვლელი გაემაგრებინათ.¹¹

2.2. ჩრდილო-დასავლეთ ირანი- საქართველო და შავი ზღვის სახმელეთო-სავაჭრო გზა

ცნობილია, რომ გვიან ანტიკურ ხანაში და ადრეულ შუა საუკუნეებში საქართველოს ტერიტორიაზე გადიოდა სახმელეთო გზა, რომელიც ჩრდილოეთ ირანიდან ჩრდილო-დასავლეთით მიემართებოდა და მდინარე ფაზისის მეშვეობით შავ ზღვამდე მიდიოდა. რომის იმპერიამ ჩვენი წელთაღრიცხვით 363 წელს მდინარე არაქსის ნაპირას მდებარე ქალაქი არტამატი

⁸ - Rapen, "Torgoviy put...", s. 113.

⁹ - Tezcan, "Klasik ve Erken Ortaçağ Dönemlerinde...", s. 361

¹⁰ - Tezcan, "Klasik ve Erken Ortaçağ Dönemlerinde...", s. 362.

¹¹ - Tezcan, "Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde...", s. 279-290, 304.

დაიპყრო და და იგი თავის ბაზად აქცია. აქედან მოყოლებული გააქტიურდა კიდევ ერთი გზა, რომელიც ჩრდილო-დასავლეთ ირანიდან ეკბატანადან (ჰამადანიდან) არტაშატამდე მოდიოდა, აქედან მდინარე მტკვრის მეშვეობით შავი ზღვის სანაპიროზე დიოსკურიასა (სებასტოპოლისი)¹² და ფაზისამდე. ამასთანავე სამხრეთ კავკასიაში არსებობდა კიდევ გზა, რომელიც იბერიის დედაქალაქ თბილისიდან დასავლეთისკენ, ანატოლიის მიმართულებით მიემართებოდა.¹³ როგორც ცნობილია VII საუკუნეში ბიზანტიის იმპერატორ ჰერაკლეს მიერ რეგიონში მონყობილი ლაშქრობების დროს და უფრო მოგვიანებითაც, როდესაც ეს მხარე მუსლიმთა მმართველობის ქვეშ მოექცა, ეს გზები კვლავ გამოიყენებოდა. შუა საუკუნეებში საქართველოს ტერიტორიიდან სამხრეთ რუსეთთან დაკავშირებისთვის ფაზისი და დიოსკურია მნიშვნელოვან სატრანზიტო საქარავნო პუნქტებს წარმოადგენდნენ.¹⁴ ამ ნავსადგურებში თავმოყრილი ტვირთი დასავლეთით, ჩრდილოეთ ანატოლიის პორტებში - ტრაპიზონსა და სინოპში გადაჰქონდათ.

2.3. დარიალის ხეობა, როგორც შუა საუკუნეების მომთაბარე ტომების თავდასხმის გზა

შუა საუკუნეებში ჩრდილოეთის მომთაბარე ტომებსა და სამხრეთის ქალაქურ საზოგადოებებს შორის პოლიტიკური, სავაჭრო და დიპლომატიური ურთიერთობები საქართველოს ტერიტორიასა და დასავლეთ კავკასიონის უღელტეხილებზე გადიოდა. ბიზანტიური წყაროების ცნობით, VI საუკუნეში შუა აზიაში დაარსებულ თურქულ კაგანატს და ბიზანტიის იმპერიას შორის ურთიერთობები და ელჩების გაცვლა, ამ გზების გამოყენებით ხდებოდა. 568 წელს მანიახის მეთაურობით თურქული საელჩოს ბიზანტიაში ჩასვლის და შემდეგ საქართველოს ტერიტორიის, კავკასიისა და კასპიის ზღვის ჩრდილოეთ სანაპიროს გავლით შუა აზიაში დაბრუნების მარშრუტის შესახებ საკმაოდ ამომწურავ ინფორმაციას იძლევიან მენანდრე და იმპერატორ იუსტინიანეს კარის ისტორიკოსი

¹² - ანტიკურ ხანისა და შუა საუკუნეების სებასტოპოლისში გზების, ვაჭრობის, სამხედრო საქმისა და არქეოლოგიის შესახებ ინფორმაციისთვის იხ. Yu. N. Voronov, *Naučnie Trudi. Tom 4. Očerki İstorii Abhazii*. Suhum: Abhazskiy institut gumanitarnih issledovaniy. Akademiya Nauk Abhazii, 2014, s. 231-253.

¹³ - H. A. Manandian, *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, Tr. N. G. Garsoian, Armenian Library of the Calouste Gulbenkian Foundation, Lisbon, 1965, s. 51-52; Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, s. 6-7; M. Tezcan, "The Iranian-Georgian Branch of the Silk Road in I-IV Centuries", 1st International Silk Road Symposium, 25-27 June 2003 Tbilisi / Georgia, İzmir, 2004, s. 211.

¹⁴ - Tezcan, "The Iranian-Georgian Branch...", s. 212.

პროკოფი კესარიელი (History of the Wars, I.10.იი-ვიი).¹⁵ საქართველოს ტერიტორიის შავი ზღვის სანაპირო ზოლი მთიანია, რის გამოც მგზავრობა სამხრეთიდან ჩრდილოეთისკენ შესაძლებელია მთავარი სახმელეთო გზით დარიალის უღელტეხილის გავლით, ან ადგილობრივი გზებით და სხვა უღელტეხილების გამოყენებით. ქართლის ცხოვრებაში დარიალის უღელტეხილი სხვადასხვა სახელით მოიხსენება - დარიალი, დარიალანი და სხვა. მიღებულია, რომ დარიალის უღელტეხილს ქართულ და სხვა წყაროებში სხვადასხვა სახელით აღინიშნება - სარმატთან კარი, ალანთა კარი, ალბანთა კარი, კავკასიის კარი, არაგვის კარი, ოსეთის კარი და იბერიის კარი.¹⁶ XI საუკუნის ქართველი ისტორიკოსი ჯუანშერის ცნობით, როგორც IV საუკუნეში ჰუნები გადმოვიდნენ დარიალის უღელტეხილით ჩრდილოეთიდან სამხრეთით და ანატოლიას შეესივნენ, ასევე 460-463 წლებში „ოვსებად“ წოდებული თურქული ტომი დარიალის გზით გადმოვიდა სამხრეთში და ალბანეთი დალაშქრა.¹⁷ ოვსების ოლუზებთან გაიგივების მცდელობის მიუხედავად, ცხადია, რომ ისინი ჰუნები უნდა იყვნენ.

თუმცა დარიალის ხეობაში ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევების დროს არანაირი აბრეშუმის ნაწარმი ან აბრეშუმის ნაწარმის გადაზიდვის მანიშნებელი კვალი მიკვლეული არ ყოფილა. 2013 წელს ჩატარებული კვლევითი სამუშაოების დროს გამოჩნდა მხოლოდ მცირე სამხედრო გარნიზონის არსებობის კვალი და ადამიანის რამდენიმე ჩონჩხისგან შემდგარი XI საუკუნის სასაფლაო. როგორც გაირკვა, ეს სასაფლაო 1118 წლამდე გამოიყენებოდა. 1118 წელს ქართველთა მეფე დავით II-მ¹⁸ (1089-1125) თავის სიმამრის და მოკავშირის 40000 ყივჩაღური ოჯახის საქართველოში შემოსაყვანად რეგიონში სხვა უღელტეხილების მსგავსად დარიალის ციხეც

15 - Procopius with an English Translation by H. B. Dewing in seven volumes, vol. I: History of the Wars, Book I and II, London 1961, s. 78-79; Prokopios, The Wars of Justinian. Translated by H. B. Dewing, Revised and Modernized, with an Introduction and Notes by A. Kaldellis, Indianapolis/Cambridge, 2014, s. 23. პროკოფის ცნობით, ხაზართა უღელტეხილად მოხსენიებული გასასვლელი ადამიანის ხელითაა შექმნილი. მკვლევარები მას კავკასიონის ქედზე ეძებენ და უმრავლესობა დარიალთან აიგივებს. თუმცა არიან ისეთებიც, ვინც თვლის, რომ საუბარი დერბენდს შეეხება.

16 - Kartlis Tskhovreba. A History of Georgia. Editor in Chief of the English edition: Stephen Jones. Georgian National Academy of Sciences. Commission for the Study of Georgian Historical Sources, Tbilisi, 2014, s. 164; E. W. Sauer vd., "Northern outpost of the Caliphate: maintaining military forces in a hostile environment (the Dariali Gorge in the Central Caucasus in Georgia)", *Antiquity*, 89 (346) (2015), s. 2.

17 - M. Biro, "On the Presence of the Huns in the Caucasus", *AOH*, L (1-3) (1997), s. 56; M. Bais, *Albania Caucasia. Ethnos, storia, territorio attraverso le fonti greche, latine e armene*, Milano, 2001, s. 126.

18 - მ.ბროსეს გავლენით დავით აღმაშენებელი თურქულ ისტორიოგრაფიაში დავით II-ის სახელით არის ცნობილი (მთარგ. შენიშვნა).

საკუთარი კონტროლის ქვეშ მოაქცია.¹⁹ ამის შემდეგ არ არის ცხადი, ისევე გამოიყენებოდა თუ არა ეს უღელტეხილი.²⁰ ამასთანავე საკმაოდ აღმოსავლეთით და ჩრდილოეთით მდებარე ეს უღელტეხილი, უხსოვარი დროიდან უფრო მეტად სამხედრო დანიშნულებით გამოიყენებოდა. ისევე როგორც კასპიის ზღვის სანაპიროზე მდებარე დერბენდის გასასვლელს, რომელსაც სასანიდები ფლობდნენ, დარიალის ხეობასაც მუდმივად, ჩვენი წელთაღრიცხვით III-VII საუკუნეების განმავლობაში სამხრეთ კავკასიაში გაბატონებული სასანიდები აკონტროლებდნენ. რადგან ეს გზები უსაფრთხო არ იყო არც ელჩებისთვის და არც ვაჭრობისთვის, ამიტომ დიდი ალბათობით უფრო დასავლეთით მდებარე გასასვლელებს იყენებდნენ, რომლებიც პირდაპირ შავ ზღვაზე გადიოდნენ.

2.4. ზემარხოსის გზა და დარეინე ატრაპოსი

წერილობით წყაროების მიხედვით, 569 წელს ბიზანტიის ელჩი, კლიკიელი ზემარხოსი საპასუხო ელჩობით გაემგზავრა თურქულ სახაკანოში კავკასიისა და კასპიის ზღვის ჩრდილოეთიდან. მისი განვლილი გზა დიდი ალბათობით ემთხვეოდა ზემოთ ნახსენებ ერთერთ მარშრუტს.²¹ ზემარხოსის მოგზაურობის შესახებ მისი განვლილი გზა მენანდრესთან (ფრაგმენტი 10,5) და აგათიასთან (ისტორია iii. 15.8) მოხსენიებულია როგორც „მინდიმანის/მისუმინათა გზა“ (Μυστιμάνων ἄτραπος)²² და დარეინეს უღელტეხილი (Δαρεινῆ ἄτραπος დარეინე ატრაპოსი), რომელსაც ბევრი მეცნიერი დარიალთან აიგივებს,²³ რომ ელჩები დარიალის ხეობას გაივლიდნენ და გზას

19 - R. W. Thomson, *Rewriting Caucasian History. The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles. The Original Georgian Texts and the Armenian Adaptation*, Translated with Introduction and Commentary by R. W. Thomson, (reprinted), Oxford, 2002, s. 328; İ. Telliöglü, XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri, Trabzon, 2009, s. 74.

20 - იბ. Sauer vd., “Northern outpost of the Caliphate...”, s. 21.

21 - Y. Bedirhan, *Ortaçağda İpek Yolu Hâkimiyeti ve Türk Yurtları* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1994, s. 77; Y. Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, Konya, 2000, s. 49. A. Herrmann, hazırladığı haritada elçileri daha doğudan muhtemelen Daryal'dan geçirmiştir. Bk. A. Herrmann, *Historical and Commercial Atlas of China*, Harvard-Yenching Institute, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1935, s. 34-35.

22 - იბ. Agathias, *The Histories*, translated with an introduction and short explanatory notes by Joseph D. Frendo (*Corpus fontium historiae Byzantinae*), Berlin, 1975, s. 83.

23 - იბ. R. C. Blockley, *The History of Menander the Guardsman. Introductory Essay, Text, Translation, and Historiographical Notes*, Ottawa, 1985, s. 266, n.149. ტომაშჩეკი დარეინე ატრაპოსს ალანისა და აფშილას შორის ცენტრალურ კავკასიაში ეძებს და „დერ-ი ალანთან“ ანუ ცნობილი დარიალთან აიგივებს (Tomaschek, “Δαρεινῆ ἀτραπος Dareine atrapos”, PRECA. Neue Bearbeitung, Achter Halbband, Comiscae _ Demodoros, Stuttgart, 1901, col. 2183-2184). ბლოქლეი კი ეთანხმება, რომ დარეინეს უღელტეხილი დარიალია და განმარტავს, რომ კავკასიიდან აფშილისკენ მიმავალი უღელტეხილია. იბ. Blockley, *The History of Menander the Guardsman...*, s. 266-267, n. 149.

განაგრძობდნენ. მაგრამ სხვა მეცნიერების, მათ შორის ა.იერუსალიმსკაიას და ვ.ა.კუზნეცოვის აზრით, საჭიროა მეტი ყურადღება მივაქციოთ უფრო დასავლეთით მდებარე უღელტეხილებს. კუზნეცოვის აზრით, მისუმიანთა გზა თანამედროვე სოხუმის სამხედრო გზაა, ხოლო დარეინეს უღელტეხილი კი მისუმიანთა გზის დასავლეთით მდებარე ადგილი, ანუ უფრო მართებული იქნება მისი გაიგივება ბზიფის რეგიონთან, რომელიც სანჩაროს უღელტეხილით ერთმანეთს აკავშირებს აფხაზეთსა და ჩრდილოეთ კავკასიას. ო. ჰ. ბლაჯუბაც ეთანხმება იმ მოსაზრებას, რომ მენანდრე პროტიექტორის ახსნა უნდა გავიგოთ, როგორც „დარეინეს გზა მისუმიანთა გზის დასავლეთით მდებარეობდა და პირდაპირ აფშილიაში ჩადიოდა.“²⁴ პირველი მკვლევარი, ვინც წამოჭრა საკითხი დარეინეს უღელტეხილის უფრო დასავლეთით მდებარეობის შესახებ, იყო იოჰან ანტონ გიულდენშტედტი, რომელმაც 1770 წელს იმოგზაურა რეგიონში. მან შეადგინა კავკასიის დაწვრილებითი რუკა, რომელზეც მდინარე კოდორის ჩრდილოეთით მდებარე შენაკადი „დალის ხეობის“ სახელით არის მოხსენიებული და ეს ადგილი დარეინეს უნდა დავუკავშიროთ. 1838 წელს ამ ადგილებში იმოგზაურა ფ.დიუბუა დე მონპერე და ზემარხოსის მიერ „მისუმიანთა გზად“ ნოდებული გადასასვლელს დარიალისგან საკმაოდ დასავლეთით ეძებდა. მისი აზრით, დარეინეს გზა აფხაზეთში, ნებელდას მხარეში მდებარე მარუხის უღელტეხილია.²⁵ ე.ბალათურია, ერთველაძე და სხვა მკვლევარები ფიქრობენ, რომ ჩრდილოეთ კავკასიიდან დასავლეთ საქართველოში გადასასვლელად ყველაზე უსაფრთხო გზა იყო კოდორის ხეობის მეშვეობით ნებელდადან დიოსკურიამდე, ანუ აქტიური ვაჭრობის ცენტრ სებასტოპოლისამდე.²⁶ VI საუკუნის ბიზანტიურ წყაროებში „მისუმიანთა გზად“ მოხსენიებული მარშრუტი²⁷ როგორც ჩანს კოდორ-

24 - იხ. V. A. Nyuşkov, "Apsili i Apsiliya v istoriografii poslednih desyatiletii", Učenije Zapiski Tsentra izučeniya Tsentral'noy Azii, Kavkaza i Uralo-Povolj'ya. Tom I. Abhaziya, Ot. Red. A. Yu. Skakov, Moskva: IV RAN, 2013, s. 81-82; V. A. Kuznetsov, Očerki İstorii Alan. 2-e izdanie, dopolnennie, Vladikavkaz, 1992, s. 95

25 - F. Dubois de Montpéroux, Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée, t. I-II, Paris, 1839, I, s.326-327, II, s.126-127; M. F. Brosset, Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar), Çev. H. Andreasyan, Notlar ve Yay. Haz. E. Merçil, Ankara, 2003, s. 124-125, n. 536.

26 - E. Bagaturia, "The Role of Georgia in 'The Great Silk Road's' Trade and Caravan Movements", 1st International Silk Road Symposium, 25-27 June 2003 Tbilisi / Georgia, İzmir, 2004, s. 72; E. Bagaturia, "On the Importance of the 'Misimian's'-Kodori Route in the 1st-6th Centuries", Ērān ud Anērān. Studies Presented to Boris Il'ič Maršak on the Occasion of His 70th Birthday, edited by M. Compareti _ P. Raffetta _ G. Scarcia, Libreria Editrice Cafoscarina, 2006, s. 7

27 - ა.იერუსალიმსკაია მისუმიანთა გზასთან დაკავშირებით დარეინეს გზას უფრო დასავლეთით მდებარე ლაბის უღელტეხილს უკავშირებს. A. A. Ierusalimskaya, Moşçevaya Balka. Neobičnyy Arheologičeskiy Pamyatnik na Severokavkazskom Şelkovom Puti, SPb., 2012, s. 93, n.2

ის ხეობიდან სამხრეთისკენ შავი ზღვის სანაპიროსკენ მოემართებოდა და შემდეგ ბიზანტიის დედაქალაქისკენ გრძელდებოდა. ამგვარად მგზავრები ქლუხორის უღელტეხილის მეშვეობით კოდორის ხეობაში გადადიოდა, შემდეგ ჯერ როგატორიონის²⁸ ციხემდე, შემდეგ კი დიდი ალბათობით დიოსკურიამდე ანუ სებასტოპოლისამდე მიდიოდნენ, აქედან გემის მეშვეობით ფაზისამდე, შემდეგ ტრაპიზონამდე და აქედან ისევ გემებით კონსტანტინეპოლამდე მიემგზავრებოდნენ.²⁹ ნებელდას რეგიონშიც, ქლუხორის და ახლოს მდებარე სხვა უღელტეხილების მახლობლად დიდი რაოდენობის იმპორტირებული საქონელი იქნა აღმოჩენილი. 1966 წელს ა.პ.რუნიჩმა და ე.ვ.რთველაძემ რეგიონში კვლევები ჩაატარეს და რამდენიმე ნასახლარი და ჩონჩხის ნაშთები აღმოაჩინეს. ამ ადგილებში აბრეშუმის ნანარმი არ აღმოუჩენიათ, მაგრამ აბრეშუმის ნარჩენები გვხვდება ქლუხორის უღელტეხილის მახლობლად მდინარე დიდი ლაბას ნაპირებზე.³⁰ ეს ყველაფერი აჩვენებს, რომ შუა აზიასა და შავ ზღავს შორის სავაჭრო და დიპლომატიური მიმოსვლა დასავლეთ საქართველოზე და ქლუხორის უღელტეხილზე გადიოდა.³¹ ა.ი.სკაკოვის მიერ კოლხეთში ჩატარებულმა კვლევებმა და ახალმა აღმოჩენებმა, განსაკუთრებით ჯანთუხის აღმოჩენებმა, საშუალება მისცა სკაკოვს, განესაზღვრა ჩვენს ნელთალრიცხვამდე ათასწლეულში კოლხეთის სამხრეთ-დასავლეთი და ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილების

²⁸ - როგატორიონის ადგილმდებარეობა დადგენილი არ არის. ამ საკითხზე წარმოებული კვლევები აჩვენებს, რომ იგი კოლხეთის ჩრდილოეთიდან სამხრეთისკენ მიმავალ გზაზე მდებარე ქალაქი ან დაბა უნდა ყოფილიყო. იხ. Kiessling, "Ρογατοριον Rogatorion", PRECA, Neue Bearbeitung, Zweiter Reihe, Erster Band, Ra bis Ryton, Stuttgart, 1914, col. 1000-1001; Blockley, The History of Menander the Guardsman, s. 266-267, n. 149.

²⁹ - Blockley, The History of Menander the Guardsman, s. 126-127; Bagaturia, "On the Importance of the 'Misimian's'-Kodori Route", s. 76; E. V. Rtveladze, "Δραπευς Ἀρποριών: маршрут византийского посольства Зимарха по Средней Азии и Кавказу", Problemy Istorii, Filologii, Kul'tur. Journal of Historical, Philological and Cultural Studies, V Čest' 80-letiya Gennadiya Andreeviča Koşelenko 1(47), Yanvar-Fevral'-Mart 2015, s. 363. რთველაძე ჩრდილოეთი-სამხრეთის მიმართულებს ამ გზას ასე უჩვენებს: გზა მიემართება ბორგუსტანის მთების (დარეინეს ბორცვები) გასწვრივ და მდინარე პოდკუმკას გაყოლებაზე, ჯერ თანამედროვე სოფლებთან უჩკეკენსა და ტერეზემდე, აქედან პოდკუმკას ბორცვებზე მდებარე აფხაზურ სოფელ ჰუმარამდე მიდიოდა. შემდეგ მიემართება მარას (გუმბაშის) უღელტეხილით მდინარეების თებერდისა და ყუბანის შეერთების ადგილას, ქალაქ კარაჩაევსკამდე, საიდანაც მდინარე თებერდას ხეობით კლუხორის უღელტეხილით გადადიოდა კოდორის ხეობაში და ჩადიოდა შავ ზღვამდე. ამ გზას გავლას ქვეითი უნდებოდა 3-4 დღეს (იხ. გვ.362).

³⁰ - Bagaturia, "On the Importance of the 'Misimian's'-Kodori Route", s. 81

³¹ - კლუხორის უღელტეხილსა და კოდორის ხეობაზე გამავალ „დარეინეს გზის“ და მარუხის უღელტეხილზე გამავალ „აფხაზეთის გზის“ შესახებ იხ. A. Yu. Skakov, "Abhaziya v anticnosti: popitka analiza pis'mennih istočnikov", Učenie Zapiski Tsentra izučeniya Tsentral'noy Azii, Kavkaza i Uralo-Povolj'ya. Tom I. Abhaziya, Ot. Red. A. Yu. Skakov, Moskva: IV RAN, 2013, s. 51-52.

ცენტრალურ კავკასიასთან დამაკავშირებელი სავაჭრო გზა. იგი იწყებოდა დღევანდელი ოჩამჩირის მახლობლად, სადაც მდინარე ლალიძგა შავ ზღვას უერთდება, აუყვებოდა ამ მდინარეს, პატარა ხოჯალის უღელტეხილით ენგურის შენაკადის, ლარაკვაკვას ხეობას დაუყვებოდა, ენგურთან მისვლის შემდეგ ამ მდინარეს აუყვებოდა უფრო ჩრდილოეთით მდებარე მთავარ მაგისტრალამდე. იმიტომ რომ მისი აზრით, კოდორი-თებერდას და უჩკულენი-ყუბანის სავაჭრო გზის ადრეულ რკინის ხანაში გამოყენების დამამტკიცებელი არქეოლოგიური მასალა ჯერჯერობით საკმარისი არ არის.³² ჩრდილოეთ კავკასიაში ასევე არის აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალა, რომელიც ადასტურებს ამ უღელტეხილების გამოყენებას და გარშემო მცხოვრები მომთაბარე მთიელი ტომების მონაწილეობას ამ პროცესებში.

2.5. მოშრევათა ბალკას აღმოჩენა და აბრეშუმის გზის მარშრუტი

1901 წელს ნ.ი.ვესელოვსკიმ მდინარე ყუბანის ერთერთი შენაკადის, დიდი ლაბას შენაკადის ბესკესის ნაპირას აღმოაჩინა მოშრევათა ბალკას არქეოლოგიური ძეგლი. მომდევნო წლებში ჩატარებული სხვადასხვა კვლევების შემდეგ, 1980 წელს ა.იერუსალიმსკაიამ დაწვრილებით შეისწავლა ეს აღმოჩენები და გამოაქვეყნა თავისი ნაშრომი. დიდი მნიშვნელობისაა ამ ადგილას ნაპოვნი ნივთები, ისევე როგორც ქალისა და ბავშვების სამარხები, ტანსაცმელი (ხალათები, თავსაფარი და სხვა), აბრეშუმის ნივთები და ჩინელი ვაჭრის მოკლე ჩანანერები. ჩვენი წელთაღრიცხვით IX-X საუკუნეებით დათარიღებულ სამარხებს შეუძლიათ პასუხი გასცენ შეკითხვებს, თუ როგორ მოხვდა რეგიონში ჩინეთში დამზადებული აბრეშუმის ნაწარმი. იერუსალიმსკაია, ამ ნივთების შემოტანის მარშრუტს „ჩრდილოეთ კავკასიის აბრეშუმის გზას“ უწოდებს და ასე აღწერს მას: აბრეშუმის გზა არალის ტბისა და კასპიის ზღვის ჩრდილოეთიდან მოემართებოდა, ვოლგის ქვემო წელში ორად იყოფოდა, ერთი გზა ტანაისის და ქერჩის გავლით აზოვის ზღვისკენ და იქიდან კავკასიისკენ მიდიოდა, მეორე კი ხაზარების ერთერთ მნიშვნელოვან ქალაქში - ჰუმარაში მიდიოდა. აქ გზა ისევ იყოფოდა, დასავლეთ კავკასიონის ხსენებული

³² - Skakov, "Abhaziya v antiçnosti", s. 53-54. აღმოჩენების თანახმად, ჩვენსწელთაღრიცხვამდე VI-I საუკუნეებში აფხაზეთიდან და კოლხეთიდან კავკასიის უღელტეხილებზე გამავალი სავაჭრო გზების, ცნობილი უღელტეხილების და ამ უღელტეხილების მნიშვნელობის შესახებ იხ. O. V. Maan, *Из истории торгово-экономических связей древней и средневековой Абхазии* (VI в. до н.э. - 70-е гг. XIX в.). От. Red. O. H. Bgajba. Suhum: AN Abhazii. Abhazskiy Institut Gumanitarnih Issledovaniy im. D. I. Gulia, 2012, s. 62-64, 133-143; Tezcan, *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde...*, s. 304-308

სამი მნიშვნელოვანი უღელტეხილით გადადიოდა სამხრეთით შავი ზღვის სანაპიროსკენ და პიტიუნტში (ბიჭვინთა), დიოსკურიასა და ფაზისში ჩადიოდა, აქედან კი ტრაპიზონისა და სტამბოლისკენ მიემართებოდა. მისი აზრით, ჩვენთვის საინტერესო მარშრუტს წარმოადგენდა ჰუმარა-მოშჩევია ბალკა-ნეგერკერის (ლაბას) უღელტეხილი-ბზიფის ხეობის გზით პიტიუნტამდე ან კოდორის ხეობით დიოსკურიაამდე (სოხუმი)³³ მაგრამ როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, უფრო მეტად მიღებულია ჩრდილოეთიდან სამხრეთისკენ, დიოსკურიისკენ მიმავალი გზის კლუხორის უღელტეხილზე და ხეობაზე გავლის ვერსია.³⁴

ელჩების და ვაჭრების მიერ ამ საკმაოდ ციცაბო გზების შერჩევაში, დიდ როლს თამაშობდა ის გარემოება, რომ ეს გზა, მიუხედავად დიდი მანძილისა, უფრო უსაფრთხო იყო და აქ არ იყო საბაჟოები, რაც ხარჯებს საგრძნობლად ამცირებდა. მთიან რეგიონში მგზავრობისას ადგილობრივი ტომებთან შეეძლოთ გამოეცვალათ ცხენები, ჯორები და სხვა ცხოველები.³⁵

2.6. X საუკუნის შემდეგ კავკასიასა და საქართველოში გამავალი აბრეშუმის გზის მარშრუტების შესახებ

X საუკუნის შუა ხანებიდან პოლიტიკური მდგომარეობა შავი ზღვის ჩრდილოეთით იცვლება, ხაზართა სახელმწიფო დაეცა, მათი ორი დედაქალაქი კი განადგურდა. სამხრეთ კავკასიაში კი გრძელდება მუსლიმ არაბებთან დანებებული ომები. ამ ყველაფერმა იმოქმედა საქართველოს ტერიტორიაზე გამავალ აბრეშუმის გზაზე. გავლენა მოახდინა იმანაც, რომ VIII საუკუნეში აბრეშუმის გზის მარშრუტმა კვლავ გაიარა არაბების მიერ დაპყრობილ ირანის და აღმოსავლეთ ანატოლიის ტერიტორიებზე. მიუხედავად ამისა, კვლავ აქტიური იყო ზემოთ ნახსენები ჰამადანი-არტაშატის

33 - A. A. Ierusalimskaja, Die Gräber der Moščevaja Balka. Frühmittelalterliche Funde an der nordkaukasischen Seidenstrasse, Hrsg. vom Bayerischen Nationalmuseum München und von der Staatlichen Ermitage Sankt Petersburg, München, 1996, s. 17; A. A. Ierusalimskaya, Moščevaya Balka. Neobıcnıy Arheologičeskiy Pamyatnik na Severokavkazskom Şelkovom Puti, SPb.: İzd-vo Gosudarstvennogo Ermitaja, 2012, s. 88-89.

34 - სტრაბონის გადმოცემით დიოსკურია შავი ზღვის „ყველაზე აღმოსავლეთით მდებარე პუნქტი“ და „კუთხე“ იყო და შავ ზღვაზე მიმოსვლის „საზღვარი“. ეს ადგილი, ამასთანავე, სხვა რამდენიმე ქალაქთან ერთად ვაჭრობისა და ხელოსნობის ერთერთი უდიდესი ცენტრი იყო. იხ. Voronov, Očerki İstorii Abhazii, s. 95; Muradalieva, Goroda Kavkaza na Velikom Şelkovim Puti, s. 25

35 - A. A. Ierusalimskaya, “Alanskiy Mir na ‘Şelkovom Puti’ Moščevaya Balka _ istoriko-kul’turniy kompleks VIII-IX vekov”, Gosudarstvenniy Ermitaj. Kul’tura Vostoka. Drevnost i Rannee Srednevekov’e. Sbornik statey, Leningrad, 1978, s. 156.

და შემდეგ ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულების მარშრუტი, რომელიც შემდეგ ტრაპიზონის ნავსადგურამდე გრძელდებოდა. ისლამური მმართველობის პერიოდში კავკასიის როგორც ჩრდილო-დასავლეთიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ, ისე დასავლეთიდან პირდაპირ აღმოსავლეთისკენ მიმართული მარშრუტები ბარდას, რომელიც როგორც ჩანს, იმ დროს კავკასიის ყველაზე დიდი ქალაქი იყო, აკავშირებდა ამ გზებზე არსებულ ყველა დიდი ცენტრებს, მათ შორის აღმოსავლეთით კასპიის ზღვის პირას ბაბულ-ედვასს (დერბენდს) და თბილისს.³⁶ მაგრამ XIII საუკუნეში ტრაპიზონის იმპერიის დაარსების შემდეგ, მუსლიმთა ხელში მყოფი მარშრუტი ტრაპიზონის ნავსადგურის მაგივრად ანატოლიისკენ უხვევდა. XIII საუკუნეში მონღოლთა იმპერიამ და ირანზე, ანატოლიასა და კავკასიაზე მონღოლების თავდასხმებით გამოწვეულმა პოლიტიკურმა არეულობამ ვაჭრობაზეც მოახდინა ზეგავლენა. ოქროს ურდოს მიერ შავი ზღვის ჩრდილოეთით ვაჭრობის მონესრიგებასთან ერთად, სამხრეთში კავკასიელებსა და ილხანთა სახელმწიფოს შორის დაწყებულმა დაპირისპირებამ და XIV საუკუნეში იტალიელების მიერ დაარსებული რამდენიმე სავაჭრო ფაქტორიის ოქროს ურდოს მმართველების მიერ განადგურებამ ვაჭრობა კვლავ დააკნინა, ქალაქები დაქვეითების გზაზე დააყენა.³⁷ XIV საუკუნის ბოლო პერიოდში თემურ-ლენგის მიერ შავი ზღვის ჩრდილოეთით სავაჭრო ნავსადგურების განადგურების შემდეგ უზრუნველყო, რომ აბრემუმის გზას მის დაქვემდებარებაში მყოფ ირანსა და ანატოლიაზე გაეგლო.

დასკვნის სახით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ უძველესი პერიოდიდან მოყოლებული ადრეულ შუა საუკუნეებში ნამდვილად არსებობდა აბრემუმის გზის მარშრუტი, რომელიც შავ და კასპიის ზღვებს შორის, საქართველოს ტერიტორიაზე გაივლიდა და იქიდან თურქესტანსა და ჩინეთამდე გრძელდებოდა. ჩვენი წელთაღრიცხვით IV საუკუნეში ამ გზის ჩაკეტვის შემდეგ, ჩრდილო-დასავლეთ ირანიდან საქართველოს ტერიტორიის გავლით შავი ზღვის ნავსადგურებამდე მიმავალი სავაჭრო გზები უფრო აქტიურები გახდნენ. ჩვენს წელთაღრიცხვამდე პერიოდიდან მოყოლებული შავი ზღვის და კავკასიის ჩრდილოეთით კიმირიელები, სკვითები, საკები და სხვადასხვა მომთაბარე ტომები და თურქული ნარმოშობის ხალხი იყვნენ. ისინი ქართლის რეგიონში მცხოვრებ ხალხთან ხან ომისთვის, ხანაც ვაჭრობისთვის კავშირებს ამყარებდნენ. ზოგიერთის

³⁶ - ისლამური მმართველობის პერიოდში რეგიონში გამავალი სავაჭრო გზების, ქალაქების, ნარმოებული ვაჭრობისა და ამ საკითხებზე ისლამურ წყაროებში დაცული ცნობების შესახებ იხ. Muradaliyeva, Goroda Kavkaza na Velikom Şelkovim Puti, s. 33-38.

³⁷ - იხ. Muradaliyeva, Goroda Kavkaza na Velikom Şelkovim Puti, s. 73-76; Tezcan, Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde..., s. 383-384.

შესახებ მხოლოდ მცირედი ვიცით, რომ მათ კავკასიონის უღელტეხილები გამოიყენეს და სამხრეთში გადმოვიდნენ თავდასხმების მოსაწყობად. ომები და ბრძოლები კავკასიონის ორი უმნიშვნელოვანესი უღელტეხილის - დარიალისა და დერბენდის გავლით ხან ჩრდილოეთიდან სამხრეთისკენ, ხანაც სამხრეთიდან ჩრდილოეთისკენ მიმდინარეობდა. წყაროებში დაცულია ცნობები, დარიალისთვის სახელის მიმნიჭებელი ალანების მიერ რომის იმპერიის პერიოდში სამხრეთით განხორციელებული თავდასხმების შესახებ. კავკასიაში რომის ბატონობისას საქართველოს ტერიტორიაზე შავი ზღვის ნავსადგურებიდან გამომდინარე ვაჭრობა საკმაოდ კარგად მიმდინარეობდა. მაგრამ IV საუკუნის შემდეგ კავკასიის ჰუნების პერიოდში, სასანიდები დაეპატრონენ კავკასიის უღელტეხილებს და აბრეშუმით ვაჭრობა როგორც ირანის, ისე სამხრეთ კავკასიის გავლით შეფერხდა, ხოლო რეგიონში ურთიერთობების უდიდესი წილი ომმა დაიკავა. აბრეშუმის გზის მარშრუტი დასავლეთ საქართველოზე გავიდა. VI საუკუნის შუა ხანებიდან შუა აზიაში დაარსებული თურქული სახაკანოს პერიოდში თურქებმა და ბიზანტიელებმა სასანიდების წინააღმდეგ კავშირი შეკრეს, რომელიც ხელს უშლიდა მიმოსვლას ირანის ტერიტორიასა და წითელ ზღვაზე. რის გამოც აბრეშუმის გზის მარშრუტი დასავლეთ კავკასიისა და საქართველოს ტერიტორიაზე გავიდა. არსებობს ისტორიული და არქეოლოგიური მტკიცებულება, რომ როგორც დიპლომატიური, ისე სავაჭრო ურთიერთობები საქართველოს ტერიტორიისა და მთიანი კავკასიონის გადასასვლელების მეშვეობით ხორციელდებოდა. ამასთანავე უნდა აღინიშნოს, რომ დარეინეს უღელტეხილი, რომლითაც სარგებლობდნენ თურქი და ბიზანტიელი ელჩები კავკასიონის გადასალახად, არა დარიალი, არამედ უფრო დასავლეთით მდებარე უღელტეხილი უნდა იყოს. ამიტომ დღევანდელი საპორტო ქალაქი სოხუმის მიმართულებით კოდორის ხეობაში გამავალი გზა და ქლუხორის ან უფრო დასავლეთით მდებარე მარუხის უღელტეხილი უფრო შესაფერისი უნდა იყოს. ხაზართა კაგანატის პერიოდში ვაჭრობა ჩრდილოეთ კავკასიაში კვლავ გააქტიურდა, გაუმჯობესდა ურთიერთობები როგორც ბიზანტიასთან, ისე ქართლის ტერიტორიაზე არსებულ ხელისუფლებასთან. ამის შემდეგ ხაზარებსა და არაბებს შორის დაწყებულმა ბრძოლამ რეგიონი და ვაჭრობაც დააზარალა. XI-XII საუკუნეებში ქართველებმა დაამყარეს პოლიტიკური და ნათესაური კავშირი სელჩუკებთან და ყივჩაღებთან. ასეთი მდგომარეობა გაგრძელდა მანამ, სანამ აბრეშუმის გზამ საბოლოოდ არ გადაინაცვლა ირანისა და ანატოლიის ტერიტორიებზე.

ლიტერატურა

Agathias, The Histories, translated with an introduction and short explanatory notes by Joseph D. Frendo (Corpus fontium historiae Byzantinae), Berlin: Walter de Gruyter & Co., 1975.

Alemany, A. Sources on the Alans. A Critical Compilation, HdO, vol.V, Brill: Leiden.Boston.Köln, 2000.

Arrians Anabasis. Erkläert von C. Sintensis. II. Baenden: IV.-VII. Buch, Leipzig: Weidmannsche Buchhandlung 1849.

[Arrian Flavius], The Anabasis of Alexander; or, The History of the Wars and Conquests of the Alexander the Great. Literally translated, with a Commentary, from the Greek of Arrian the Nicomedian by E. J. Chinnock, London: Hodder and Stoughton 1884.

Arrian, Arrian with an English Translation by E. Iliff Robson, Anabasis Alexandri (Books V-VII), Indica (Book VIII). In Two Volumes. Vol. II. London: William Heinemann Ltd. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb Classical Library) 1949.

Arrian, Pohod Aleksandra. Perevod M. E. Sergeenko, "MIF", 1993.

Bagaturia, E. "The Role of Georgia in 'The Great Silk Road's' Trade and Caravan Movements", 1st International Silk Road Symposium, 25-27 June 2003 Tbilisi / Georgia, İzmir, 2004, s. 72-75.

Bagaturia, E. "On the Importance of the "Misimian's"-Kodori Route in the 1st-6th Centuries", Ērān ud Anērān. Studies Presented to Boris Il'ič Maršak on the Occasion of His 70th Birthday, edited by M. Compareti _ P. Raffetta _ G. Scarcia, Libreria Editrice Cafoscarina, 2006, s. 75-86.

Bais, M. Albania Caucasica. Ethnos, storia, territorio attraverso le fonti greche, latine e armene, Milano: MIMESIS 2001.

Bedirhan, Y. Ortaçağda İpek Yolu Hâkimiyeti ve Türk Yurtları (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1994.

Bedirhan, Y. Selçuklular ve Kafkasya. Konya: çizgi, 2000.

Biro, M. "On the Presence of the Huns in the Caucasus", AOH, L/1-3, (1997), s. 53-60.

Blockley, R. C. The History of Menander the Guardsman. Introductory Essay, Text, Translation, and Historiographical Notes, Ottawa: Francis Cairns, 1985.

Braund, D. Georgia in Antiquity: A History of Colchis and Transcaucasian Iberia, 550 BC-AD 562. Clarendon Press-Oxford; New York: Oxford University Press, 1994.

Brosset, M. F. *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, Çev. H. Andreasyan, Notlar ve Yay. Haz. E. Merçil, Ankara: TTK, 2003.

Dubois de Montpéroux, F. *Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée*, t. I-II, Paris: Librairie de Gide, 1839.

Flawiusz Arrian, *Wyprawa Aleksandra Wielkiego*. Przełożyła Helena Gesztot-Gasztold, Wstępem i komentarzem o patrzył Józef Wolski, Wrocław: Ossolineum _ De Agostini, 2004.

Herrmann, A. *Historical and Commercial Atlas of China*. Harvard-Yenching Institute, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1935.

Heyd, W. *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*. Türkçeye çeviren: E. Ziya Karal, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1975.

Jerusalimskaja, A. A. *Die Gräber der Moščevaja Balka. Frühmittelalterliche Funde an der nordkaukasischen Seidenstrasse*, Hrsg. vom Bayerischen Nationalmuseum München und von der Staatlichen Ermitage Sankt Petersburg, München: Editio Maris, 1996.

Jerusalimskaya, A. A. “Alanskiy Mir na ‘Şelkovom Puti’ Moščevaya Balka _ istoriko-kul’turniy kompleks VIII-IX vekov”, *Gosudarstvennyy Ermitaj. Kul’tura Vostoka. Drevnost i Rannee Srednevekov’e*. Sbornik statey, Leningrad: İzd-vo “Aurora”, 1978, s. 151-162.

Jerusalimskaya, A. A. *Moščevaya Balka. Neobiçnyy Arheologičeskiy Pamyatnik na Severokavkazskom Şelkovom Puti*, SPb.: İzd-vo Gosudarstvennogo Ermitaja, 2012.

Kartlis Tskhovreba. *A History of Georgia*. Editor in Chief of the English edition: Stephen Jones. Georgian National Academy of Sciences. Commission for the Study of Georgian Historical Sources, Tbilisi: Artanuji Publishing, 2014.

Kiessling, “*Ρογατορίον Rogatorion*”, PRECA, Neue Bearbeitung, Zweiter Reihe, Erster Band, Ra bis Ryton, Stuttgart, 1914, col. 1000-1001.

Kuznetsov, V.A. *Oçerki İstorii Alan*. 2-e izdanie, dopolnenie, Vladikavkaz: “İr”, 1992.

Lang, D. M. “Iran, Armenia, and Georgia”, *The Cambridge History of Iran*, Vol. 3(1). The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, Ed. E. Yarshater, Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

Maan, O. V. *İz istorii torgovo-ekonomičeskih svyazey drevney i srednevekovoy Abhazii (VI v. do n.e. - 70-e gg. XIX v.)*. Ot. Red. O. H. Bgajba. Suhum: AN Abhazii. Abhazskiy İstitut Gumanitarnih İssledovaniy im. D. İ. Gulia, 2012.

Manandian, H. A. *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient*

World Trade, Tr. N. G. Garsoian, Armenian Library of the Calouste Gulbenkian Foundation, Lisbon: Livraria Bertrand, 1965.

მეტრეველი, რ. “საქარავნო-სავანრო გზები ძველ საქართველოში (შტრიხები საკითხის ისტორიოგრაფიისათვის)”, ქართული დიპლომატია, ნელინდული 18, მთავარი რედაქტორი: როინ მეტრეველი, საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია. საქართველოს ისტორიკოსთა ეროვნული კომიტეტი: თბილისი, 2018, s. 11-35 [Metreveli, R. “Trade and Caravan Routes in Old Georgia (Traits of the historiography of this topic)”, Georgian Diplomacy, Annual 18, Editor-in-Chief: Roïn Metreveli, Tbilisi: National Academy of Georgian Sciences. National Committee of Georgian History, 2018, s. 11-35].

Mukhamedjanov, A. R. “Economy and Social System in Central Asia in the Kushan Age”, Janos Harmatta (Ed.) History of Civilizations of Central Asia, Vol. II. The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations, 700 B.C. to A.D. 250, UNESCO Publishing, 1994, s. 265-290.

Muradalieva, E. Goroda Kavkaza na Velikom Ŗelkovim Puti. Baku: “Kavkaz”, 2011.

Nadjafova, İ. “Roli Kaspiya v Mejdunarodnoy Torgovle (po Strabonu)”, “Doroga Strabona” kak Ŗast’ Velikogo Ŗelkovogo Puti. Materialı Mejdunarodnoy konferentsii Baku, 28-29 noyabrya 2008 g., Mejdunarodny İstitut Tsentral’noaziatskih İssledovaniy, Samarkand-Tařkent, 2009, s. 80-85.

Nyuřkov, V. A. “Apsılı i Apsiliya v istoriografii poslednih desyatiletij”, Uęenie Zapiski Tsentra izuęeniya Tsentral’noy Azii, Kavkaza i Uralo-Povolj’ya. Tom I. Abhaziya, Otvetstvenny redaktör: A. Yu. Skakov, Moskva: İV RAN, 2013, s. 76-94.

Procopius with an English Translation by H. B. Dewing in seven volumes. Vol. I: History of the Wars, Book I and II, London: William Heinemann Ltd., 1961.

Prokopios, The Wars of Justinian. Translated by H. B. Dewing, Revised and Modernized, with an Introduction and Notes by A. Kaldellis, Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company, 2014.

Rapen, K. [Cl. Rapin], “Torgoviy put’ iz İndii k Pontu u Strabona: mejdu kartografięskim mirajom i arheolgięskoy real’nosti”, “Doroga Strabona” kak Ŗast’ Velikogo Ŗelkovogo Puti. Materialı Mejdunarodnoy konferentsii Baku, 28-29 noyabrya 2008 g., Mejdunarodny İstitut Tsentral’noaziatskih İssledovaniy, Samarkand-Tařkent, 2009, s. 98-121.

Rtveladze, E. V. “Δαρρρηę Ατροπόν: marřrut vizantiyskogo posolstva Zimarha po Sredney Azii i Kavkazu”, Problemy İstorii, Filologii, Kul’turi. Journal of Historical, Philological and Cultural Studies, V Ŗest’ 80-letiya Gennadiya Andreevięa

Koşelenko 1(47), Yanvar-Fevral'-Mart 2015, s. 354-365.

Sauer, E.W. and Pitskhelauri, K. and Hopper, K. and Tiliakou, A. and Pickard, C. and Lawrence, Dan and Diana, A. and Kranioti, E. and Shupe, C. "Northern outpost of the Caliphate: maintaining military forces in a hostile environment (the Dariali Gorge in the Central Caucasus in Georgia)", *Antiquity*, 89 (346) (2015), s. 885-904.

Skakov, A. Yu. "Abhaziya v antiçnosti: popitka analiza pis'mennih istoçnikov", *Uçenie Zapiski Tsentra izuçeniya Tsentral'noy Azii, Kavkaza i Uralo-Povolj'ya*. Tom I. Abhaziya, Otvetstvennyy redaktör: A. Yu. Skakov, Moskva: İV RAN, 2013, s. 23-74.

Tellioglu, İ. XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri, Trabzon: Serander, 2009.

Tezcan, M. "The Iranian-Georgian Branch of the Silk Road in I-IV Centuries", 1st International Silk Road Symposium, 25-27 June 2003 Tbilisi / Georgia, İzmir, 2004, s. 208-217.

Tezcan, M. *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, Trabzon: Serander, 2012.

Tezcan, M. "Klasik ve Erken Ortaçağ Dönemlerinde Transkafkasya'da Anadolu'yu Hazar'a ve Türkistan'a Bağlayan Yollar Hakkında", *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kùltürleri Sempozyumu. Bildiriler II*, Ed. M. Işıkli, B. Can, Cambridge Scholars Publishing, 2015, s. 360-376.

Thomson, R. W. *Rewriting Caucasian History. The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles. The Original Georgian Texts and the Armenian Adaptation, Translated with Introduction and Commentary by R. W. Thomson*, (reprinted), Oxford: Clarendon Press, 2002.

Tolstov, S. P. "Horezmskaya arheologo-etnografiçeskaya ekspeditsiya 1955-1955 gg.", *SA*, 1 (1958), s. 106-133.

Tomaschek, "Δαρείνη ατροπος Dareine atrapos", *PRECA. Neue Bearbeitung, Achter Halbband, Corniscae _ Demodoros*, Stuttgart, 1901, col.2183-2184.

Voronov, Yu. N. *Nauçnie Trudi*. Tom 4. Oçerki İstorii Abhazii. Suhum: Abhazskiy institut gumanitarnih issledovaniy. Akademiya Nauk Abhazii, 2014.

Web Sayfası:

Карта Кавказа, составлена И. А. Гюльденштедтом в 1780 г. https://ru.wikipedia.org/wiki/Гюльденштедт,_Иоганн_Антон#/media/File:1780-Guldenstadt-Caucasus-map.jpg

ყივჩალთა საქართველოში ჩამოსახლების, განსახლებისა და შემდგომი ბედის შესახებ

პროფესორი იოსებ ალიმბარაშვილი
გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი

მოკლა შინაარსი

სტატია ეხება საქართველო-ჩრდილო კავკასიის ხალხთა ურთიერთობის ერთ მნიშვნელოვან საკითხს – ყივჩალების ჩამოსახლებას, რომელიც ცნობილმა ქართველმა მეფემ დავით IV აღმაშენებელმა განახორციელა 1118 -1120 წლებში.

განმარტებულია ამ ღონისძიების მიზანი, პირობები, ყივჩალთა საქართველოსა და მის ფარგლებს გარეთ განსახლების შესაძლო გეოგრაფიული არეალი. საქართველოს სამეფო კარის დამოკიდებულება ყივჩალებთან მომდევნო ერთი საუკუნის განმავლობაში (XIII ს. 20-იან წლებამდე).

გაანალიზებულია საკითხთან დაკავშირებით გამოთქმული არა ერთი ავტორის (ივ. ჯავახიშვილი, შ. მესხია, ზ. ანჩაბაძე, ზ. პაპასკირი, ჯ. სტეფენაძე, ნ. მურღულია, ვ. შუშარინი, ს. ერემიანი და სხვ) მოსაზრება, ძველი ქართული (დავითა აღმაშენებლის, თამარის, ლაშა-გიორგის ისტორიკოსები) და რუსული მემატიანეების ცნობები.

ზემოთქმულ ავტორთა მონაცემებსა და წყაროებზე დაყრდნობით სტატიის ავტორი მიიჩნევს, რომ ყივჩალთა დიდი ნაწილი დავით აღმაშენებლის გარდაცვალებიდან მალევე გაბრუნდა უკან და არა ერთი არგუმენტი მოჰყავს საამისოდ.

ამასთანავე, სტატიის ავტორი არ იზიარებს ზოგიერთი თურქი და აზერბაიჯანელი ავტორის (ფ. კირზიოლლუ, ა. იუნუსოვი) მოსაზრებას, რომლებიც თვლიან, რომ ე. წ. „თურქი მესხები», რომლებიც 1944 წელს გაასახლეს საქართველოდან, სწორედ იმ ყივჩალთა შთამომავლები არიან და ცდილობენ ადგილობრივი ქართული ტოპონიმები ყივჩალური წარმომავლობით ახსნან.

საკვანძო სიტყვები: საქართველო, დავით აღმაშენებელი, თამარ მეფე, ლაშა გიორგი, ყივჩალები.

KIPÇAKLAR'IN GÜRCİSTAN'A GETİRİLMESİ, YERLEŞTİRİLMESİ VE SONRAKİ KADERİ ÜZERİNE

Prof. Dr. İoseb ALİMBARAŞVİLİ
Gori Devlet Eğitim Üniversitesi

ÖZET

Makalede Gürcistan-Kuzey Kafkasya Halkları ilişkilerinde çok önemli konu ve Gürcü Kralı IV. Davit Ağmaşenebeli (Kurucu Davit) tarafından 1118- 1120 yıllarında Gürcistan'a Kıpçakların yerleştirdiği mesele irdelenmiştir.

Bu yapılan bu faaliyetin amacı, şartları, Kıpçakların Gürcistan ile dışında yerleştirme ihtimali ve Gürcistan Sarayı'nın daha sonraki bir asır boyunca (XIII. y.y. 20. yıllarına kadar) Kıpçaklarla temasları açıklanmıştır.

Konu ile ilgili muhtelif araştırmacıların (İv. Cavakhişvili, Ş. Meskhia, Z. Ançabadze, Z. Papaskiri, C. Stepnadze, N. Murğulia, V. Şuşarini, S. Eremyan v.s.) düşünceleri, eski Gürcü tarihi kaynaklar olan (Davit Ağmaşenebeli, Kraliçe Tamar, Laşa-Giorgi'nin tarihçileri tarafından verilen) ve Rus vakaynamelerinde muhafaza edilen bilgiler tetkik edilmiştir.

Yukarıda adı geçen yazarlar ile kaynakların verilerine dayalı makale sahibi Davit Ağmaşenebeli'nin vefatından çok yakın zamanda Kıpçakların geri döndüğü iddiasını ileri sürüyor ve düşüncelerini sağlama almak için muhtelif delilleri ortaya koyuyor.

Ayrıca, yazar bazı bir Türk ve Azeri (F. Kırzioğlu, A. Yunusov) tarihçilerin „Meskhet Türkleri“ olarak adlandırılan ve 1944'te Gürcistan'dan sürülen toplumun yukarıda adı geçen Kıpçakların torunları olarak gösterdikleri ile bölgedeki Gürcü yer adlarınının Kıpçakça olduğu fikirlerini kabul etmemektedir.

Anahtar Kelimeler: Gürcistan, Davit Ağmaşenebeli, Kraliçe Tamar, Laşa Giorgi, Kıpçaklar.

ABOUT THE RESETTLEMENT, SETTLEMENT AND FURTHER FATE OF THE KIPCHAKS

Professor Ioseb Alimbarashvili
Gori State Teaching University

ABSTRACT

The article deals with one of the most important issues of the relation between Georgia and the North Caucasian people - the resettlement of the Kipchaks, that was conducted by the famous Georgian King David IV the Builder during 1118-1120 years.

In the article it is explained the purpose and conditions of this event, the possible geographical area of resettlement of the Kipchaks inside Georgia and outside its borders. The attitude of the royal court of Georgia to the Kipchaks during the next century (until the 20s of the XIII century).

It is analyzed the ideas of many authors dealing with this issue (Iv. Javakhishvili, S. Meskhia, Z. Anchabadze, Z. Papaskiri, J. Stephnadze, N. Murghulia, V. Shusharini, S. Eremiani etc.) , information by the old Georgian (historians of David the Builder, Tamar and Lasha-Giorgi) and Russian chroniclers.

Based on the above mentioned authors' data and sources, the author of the article believes that most of the Kipchaks returned back soon after the death of David the Builder and provides many arguments to proof this.

Also, the author of the article does not agree with some Turkish and Azerbaijan authors (F. Kirsyoghlu, A. Yunusov) who believe that the Turk-Mesks, who were evicted from Georgia in 1944, are the descendants of the very Kipchaks and are trying to explain local Georgian Toponyms with the Kipchak origins.

Keywords: Georgia, King David, Queen Tamar, Lasha-Giorgi, Kipchaks.

ცივილიზაციის სამხრეთ კავკასიაში გადმოსახლების თემას არაერთი მეცნიერი შეეხო, როგორც საქართველოში, ისე მის მეზობელ აზერბაიჯანში, სომხეთსა და თურქეთში. თუმცა, დღემდე არ არის ერთიანი თვალსაზრისი, მათი ტერიტორიული განსახლებისა და საბოლოო საცხოვრისის თაობაზე.

როგორც ცნობილია, ცივილიზაციის დიდი მასის (დაახლოებით 200-225 ათასი სულს) სამხრეთ კავკასიაში გადმოსახლება დიდმა ქართველმა მეფემ დავით IV აღმაშენებელმა განახორციელა.

ყივჩალები, მდინარეების: მდ. დონეცისა და დონის შუა ადგილებში მომთაბარეობდნენ¹ და მუდმივ საფრთხეს უქმნიდნენ მეზობლებს. განსაკუთრებით შეწუხებული მათი თავდასხმებით კიევის სამთავრო იყო. მხოლოდ 1063-1068 წლებში ყივჩალებმა ერთიმეორის მიყოლებით დაამარცხეს კიევის მთავრები: ვსევოლოდი, იზიასლავი და სვიატოსლავი და კიევის დაემუქრნენ², მაგრამ 1103 წელს კიევის დიდმა მთავარმა ვლადიმერ მონომახმა მდ. დონის ზემო წელზე მომთაბარე ყივჩალებს მძიმე დარტყმა მიაყენა და ჩრდილო კავკასიაში გამოდევნა, სადაც ისინი ალან-ოსებს შეეჯახნენ. ამ ფაქტით ისარგებლა დავით IV აღმაშენებელმა, რომელსაც წინ დიდი გეგმები ჰქონდა და მათი მთავრის - ათრაქა შარალანის ძის ასული შეირთო ცოლად (რომელიც საქართველოში გააქრისტიანეს და გურანდუხტი დაარქვეს), საქართველოში 40 ათასი ოჯახის გადმოსახლებისა და მათგან მუდმივი ჯარის შექმნის პირობით. ყივჩალებმა ეს პირობა „სიხარულით“ მიიღეს.

ესოდენ დიდმნიშვნელოვანი ამბავი ერთბაშად ვერ მოხერხდებოდა და იდეა გურანდუხტის ცოლად შერთვისთანავე უნდა ჩასახულიყო³. არც ისაა

¹ - იასე ცინცაძე, რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან (X-XVI სს.), თბ., 1956, გვ. 199.

² - Голубовский П. Печениги, тюрки и половцы до нашествия татар, Киев 1884, გვ. 78. http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/P_Golubovski_Petscenezi_torki_polovci.pdf

³ - ქართულ ისტორიოგრაფიაში ამ საკითხთან დაკავშირებით ერთიანი თვალსაზრისი არ არის. ფაქტია, რომ დავითმა გურანდუხტი ყივჩალების ჩამოსახლებამდე შედარებით ადრე შეირთო ცოლად („რამეთუ პირველ მრავალთა წელთასა მიერ მოეყვანაო», წერს მეფის მემკვიდრე). ზურაბ პაპასქირის აზრით, დავითისა და გურანდუხტის ქორწილი, სავარაუდოდ, 1107-1109 წლებში უნდა უნდა შემდგარიყო. მეცნიერს არგუმენტებად მოჰყავს შარალანის (ათრაქას მამის) გარდაცვალება 1107 წელს და ბერი ანსელუსის 1109 წლით დათარიღებული წერილი იერუსალიმში დავითის ქვრივის არსებობის შესახებ (З. Папаскири. У истоков грузино-русских политических взаимоотношений, Тб., 1982, გვ. 85-88). მ. წურწუშია ამ ფაქტს 1104 წლის ახლო ხანებით ათარიღებს. მანვე დაადგინა, რომ ანსელუსის წერილი 1118-1122 წლებში უნდა იყოს დაწერილი. (მ. წურწუშია. ყივჩაღთა საკითხისათვის XII ს. დასაწყისის ქართულ პოლიტიკაში, ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის შრომები, VI, თბ., 2012, გვ. 176; 187). ზურაბ ავალიშვილი ანსელუსის წერილს 1108-1109 წლებით ათარიღებდა და მისი შინაარსიდან გამომდინარე, თვლიდა, რომ იერუსალიმს მივიდა, არა დავითის ცოლი, არამედ მისი ქვრივი, „შემდგომად დავითის სიკვდილისა და მისი შვილის გამეფებისა». რადგან დავითი 1108 წელს ჯანმრთელი იყო, ზ. ავალიშვილმა ივარაუდა, რომ იერუსალიმში დავითის პირველი ცოლი მეფესთან გაყრის შემდეგ უნდა ჩასულიყო (ზურაბ ავალიშვილი. ჯვაროსანთა დროიდან, ოთხი საისტორიო ნარკვევი, პარიზი 1929, გვ. 15-18). იმავე ფაქტზე დაყრდნობით, ჯემალ სტეფანაძე ანსელუსის წერილის 1108-1109 წლებით დათარიღებას საექვოდ მიიჩნევდა და თვლიდა, რომ წერილი დავითის გარდაცვალების (1125 წ.) შემდეგ უნდა ყოფილიყო შედგენილი, მასში დავითის მეორე ცოლზეა ლაპარაკი და არა პირველზე (ჯ. სტეფანაძე. დემეტრე პირველი, თბ.,

გამორიცხული, რომ პოლიტიკური ქორწინება სწორედ ყივჩაღთა ჩამოსახლებას ისახავდა მიზნად. ფაქტია, რომ ეს ღონისძიება დავით აღმაშენებელმა მეორე ცოლის (გურანდუხტის) შერთვის შემდეგ განახორციელა, გავრცელებული მოსაზრებით 1118-1120 წლებში⁴.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ვერ დავეთანხმებით რუს ავტორს ვლადიმერ ზაპოროჟეცს, იმის თაობაზე, თითქოს, სელჩუკთა სულთან მუჰამედ ტაპარის გარდაცვალებისა (1118 წლის 18 აპრილი) და თურქ-სელჩუკთა სახელმწიფოს დასუსტების შემდეგ, მათი ადგილი და გავლენა ხორასანზე, მაზანდარანზე, გილანსა და საქართველოზე ასასინებმა მოიპოვეს⁵. ეს რომ ასე ყოფილიყო, დავით IV ქვეყანას არ მიატოვებდა და ჩრდილოკავკასიაში ყივჩაღების ჩამოსაყვანად თვითონ არ გაემგზავრებოდა გიორგი მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელთან ერთად.

მამუკა წურწუმის დაკვირვებით, მეფის ჩანაფიქრსა და რეალიზაციას შორის ასეთი დიდი შუალედი იმით იყო განპირობებული, რომ უპირველესად, ქართული სახელმწიფო უნდა ყოფილიყო მზად და ისე მომძლავრებული, რომ ზედმეტი კატაკლიზმების გარეშე გადაეტანა თურქთა კიდევ ერთი მომთაბარე ტომის ჩამოსახლება⁶. მისივე აზრით, რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების დროს (1103-04 წ.) დავით მეფე უცოლო უნდა ყოფილიყო (ანუ, პირველ ცოლს გაცილებულია, ხოლო მეორე ჯერ კიდევ არ ჰყავს მოყვანილი). სხვანაირად შეუძლებელია „ძეგლისწერაში“ დავითის მეუღლე-დედოფალი არ მოეხსენებინათ⁷. მართლაც, ალოგიკურად ჩანს,

1990, გვ. 11). ე. მამისთვალისიშვილი ანსელუსის წერილის 1125 წლის შემდეგ დაწერას მხარს უჭერს, მაგრამ „ქვრივ დედოფალში“ გურანდუხტს გამორიცხავს. მისივე აზრით, დავითის პირველ ცოლთან განშორება 1104-1106 წლებში უნდა მომხდარიყო (ელდარ მამისთვალისიშვილი. საქართველოს საგარეო პოლიტიკა და დიპლომატია, ტ. IV, (საქართველო და ჯვაროსნები), თბ., 2014, გვ. 119-120). დავითის მეორე ქორწინება მართლაც 1107 წლის ახლოს უნდა მომხდარიყო, რადგან დავითის სიმამრს ათრაქას და მის ძმას სირჩანს ძალაუფლება ამ დროს მიუღიათ მამისგან. ძველი რუსული წყაროებით დგინდება, რომ ათრაქას მამა შარალანი 1107 წლისათვის უკვე „საკმაოდ მოხუცია“ და მომდევნო წლის ამბებში აღარ გვხვდება. სავარაუდოდ, იგი მალევე გარდაიცვალა (იხ: Полное собрание русских летописей, т. I, Ленинград, 1926 Лаврентьевская летопись, გვ. 281-282, http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_Pol_Sobr_Rus_let_t1_1926/e_dzherela_Pol_Sobr_Rus_let_t1_1926.pdf)

⁴ - ივ. ჯავახიშვილი. თხზულებანი, ტ. II, თბ., 1983, გვ. 200; ჯემალ სტეფენაძე, სად წავიდნენ ყივჩაღები? ურბნ. „მნათობი“, 1984, № 8, გვ. 143.

⁵ - Запорожец Владимир Михайлович. Роль тюрк-сельджуков в исторических процессах на Ближнем и Среднем Востоке в XI - начале XIV века. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук, Москва 2017, გვ. 211.

⁶ - მ. წურწუმია. ყივჩაღთა საკითხისათვის XII ს. დასაწყისის ქართულ პოლიტიკაში, გვ. 187, სქოლიო.

⁷ - მ. წურწუმია. ყივჩაღთა საკითხისათვის XII ს. დასაწყისის ქართულ პოლიტიკაში, გვ. 180.

ძეგლის ავტორს ესოდენ მნიშვნელოვან დოკუმენტში დედოფალი არ მოეხსენებინა, როდესაც გარდაცვლილ-შემონაზვნებულ მარიამსა⁸ (დავითის დიდედა – ი. ა.) და ბიზანტიაში გათხოვილ მართა „ავლუსტინიანსაც“ (დავითის მამიდას – ი. ა.) კი ახსენებს⁹.

ვფიქრობთ, წინდახედული მეფე, საეკლესიო კრებაზე ერთგულთა დანაშაულებისას, წინასწარ ეკლესიის მხარდაჭერას უზრუნველყოფდა და იმ რისკებსა და წინააღმდეგობებსაც ითვალისწინებდა, რაც მომავალში წარმართთა ესოდენ დიდი მასის საქართველოში გადმოსახლებას შეიძლებოდა მოჰყოლოდა.

ცხადია, მხოლოდ დავითის დანათესავება ათრაქა შარალანისძეთან, ყივჩაღთა სამშობლოდან აყრისა და საქართველოში გადმოსახლების ერთადერთი პირობა ვერ იქნებოდა. სწორედ ამიტომ დასჭირდა მეფეს ხანგრძლივი დრო ამ ღონისძიების განსახორციელებლად, ვიდრე, ერთი მხრივ, მათ დასასახლებლად მოხერხებული ადგილების გათავისუფლება და გამოყოფა არ უზრუნველჰყო, ხოლო მეორე მხრივ, შეარჩია მოხერხებული დროც, როდესაც ვლადიმერ მონომახის ორგანიზებულმა თავდასხმებმა ჩრდილოეთიდან, ხოლო სამხრეთით ოსებთან მტრულმა დამოკიდებულებამ, ისინი იძულებულნი არ გახადა საქართველოში ეძიათ თავშესაფარი და ქართველთა მეფის ჯარში სამსახური ეკისრათ.

რატომ შეარჩია დავით აღმაშენებელმა მაინცდამაინც ყივჩაღები? პირველ რიგში მათი მხედრული თვისებებისა და ბრძოლისუნარიანობის გამო. დავითის ისტორიკოსი საგანგებოდ მიანიშნებს, რომ მეფემ „უწყოდა კეთილად ყივჩაღთა ნათესავისა სიმრავლე და წყობათა შინა სიმხნე, სისუბუქე და მიმოსვლა, სიფიცხე მიმართებასა, ადვილად დასამჭირვლობა და ყოვლითურთ მომზავებულობა ნებითა თჳსთაო“¹⁰.

დავითმა ყველაფერი სწორად გათვალა. კიევის რუსეთი ყივჩაღთა 40 ათასი ოჯახის საქართველოში გადმოსახლებით, ფაქტობრივად თავიდან იშორებდა დაუძინებელი მტრის დიდ ნაწილს. მართალია, მონომახს მოცემული დროისათვის ყივჩაღები დამარცხებული ჰყავდა, მაგრამ ეს მხოლოდ დროებითი წარმატება იყო. ასე რომ კიევის მთავარი ყივჩაღთა საქართველოში გადმოსახლებით თვითონაც დიდად უნდა ყოფილიყო დაინტერესე-

⁸ - აღსანიშნავია, რომ ბაგრატ IV-ის დედა, დედოფალი მარიამი, შვილის გარდაცვალებისას (1072 წ.) ჯერ კიდევ ცოცხალი იყო (იხ: როინ მეტრეველი, ჯაბა სამუშია. მეფეთ მეფე გიორგი II, გვ. 38).

⁹ - „ძეგლისწერაჲ რუის-ურბნისის კრებისა“, ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, (საეკლესიო-საკანონმდებლო ძეგლები XI-XIX სს.), ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, თბ., 1970. გვ. 126.

¹⁰ - ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 336.

ბული. ასეთ ვითარებაში ვლადიმერ მონომახი კი არა, დავით IV გამოდიოდა ყივჩაღთა წინააღმდეგ მებრძოლი კიევის რუსეთის დამხმარედ¹¹.

მეფე ჩრდილო კავკასიაში გიორგი ჭყონდიდელთან ერთად ჩავიდა, ყივჩაღ-ოსები შეარიგა, გადმოსასვლელ ციხეებზე კონტროლი დაამყარა და საქართველოში ყივჩაღებთან ერთად დაბრუნდა. იმ დროისათვის ოვსეთი ერთიან პოლიტიკურ ერთეულს არ წარმოადგენს და მრავალი „მეფენი“ და „მთავარნი“ ჰყავს. როდესაც მეფე ოვსეთში ჩადის, „მოეგებნეს მეფენი ოვსეთისანი და ყოველნი მთავარნი მათნი, და ვითარცა მონანი წინაშე დადგნეს მისსა (დავით აღმაშენებლის - ი. ა.) და აღიხუნეს მძევალნი ორთაგანვე (ყივჩაღებმაც და ოსებმაც - ი. ა.)“¹². ისიც ნიშანდობლივია, რომ მეფემ ეს ფაქტი ყოველგვარი სამხედრო ჩარევის გარეშე, მშვიდობიანად მოაგვარა.

მემატინის ცნობით, დავით IV-მ საქართველოში გადმოსახლებული ყივჩაღების „ხელითა მოსრნა სრულიად სპარსეთისა ძალნი, და დასცა შიში და ზარი ყოველთა მეფეთა ქუეყნისათა, და მათითა თანადგომითა ქმნა საქმენი დაურწმუნებელნი“¹³. ყივჩაღებმა განსაკუთრებული როლი ითამაშეს დიდგორის ომში, თბილისის გათავისუფლებაში (1122 წელს) და ა. შ.

გარდა სამხედრო თვალსაზრისისა, ყივჩაღების ჩამოსახლებით მეფემ ქართველ მიწისმოქმედთა საკმაოდ დიდი ნაწილი დაუბრუნა თავის ძირითად საქმიანობას¹⁴ და ქვეყნის ეკონომიკურ აღმავლობას შეუწყო ხელი.

დღევანდელ თურქულ ისტორიოგრაფიაში ნაწილობრივ გაზიარებულია ისტორიკოს ფაჰრედინ კირზიოღლუს თვალსაზრისი, რომლის მიხედვით, ახალციხელი მესხების (ე. წ. „თურქი მესხების“) მნიშვნელოვანი ნაწილი ყივჩაღთა შთამომავლები არიან. ანალოგიურ პათოსს იზიარებს აზერბაიჯანელი ავტორი არიფ იუნუსოვიც¹⁵, რომლის რამდენიმე მოსაზრებაზე კომენტარი მიზანშეწონილად მიგვაჩნია. იუნუსოვი საკმაოდ ცნობილი და გავლენიანი მეცნიერია თანამედროვე აზერბაიჯანულ ისტორიოგრაფიაში. 2000 წელს მან ბაქოში გამოსცა წიგნი „Месхетинские турки: дважды депортированный народ“ („თურქი მესხები: ორჯერ დეპორტირებული ერი“), რომელშიც დასაწყისშივე აღნიშნავს, რომ ე. წ. „თურქი მესხების“, წარმოშობის საკითხი მთლად გარკვეული არ არის, მაგრამ მაინც თვლის, რომ ისინი სწორედ იმ ყივჩაღების შთამომავლები არიან, რომლებიც დავით აღმაშენებელმა ჩამოსახლა საქართველოში. იგი მათი დასახლების

11 - შოთა მესხია. საისტორიო ძიებანი, ტ. III, თბ., 1986, გვ. 57

12 - ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 336.

13 - ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 336.

14 - როინ მეტრეველი. დავით IV აღმაშენებელი, თბ., 1990, გვ. 171.

15 - А. Юнусов. Месхетинские турки: дважды депортированный народ, Баку 2000.

ადგილებსაც აკონკრეტებს: ქვეყნის სამხრეთ-აღმოსავლეთი, მათ შორის, ახალციხისა და მთათაშორისი ვაკეები, სადაც მეცხოველეობისათვის კარგი პირობები არსებობდა.

მიუხედავად იმისა, რომ ავტორი ხსენებულ ნაშრომში ქართულ წყაროებსაც იშველიებს, არაერთ უზუსტობას უშვებს. მაგ., წერს, რომ დიდგორის ბრძოლაში (1121 წ.) დავით IV-ის მხარეს 50 ათასი ყივჩაღი იბრძოდა, რამაც განაპირობა კიდევ მისი გამარჯვება. (სინამდვილეში იბრძოდა 40 ათასი ქართველი და მხოლოდ 15 ათასი ყივჩაღი).

არასწორად განმარტავს ლაშა-გიორგის მემატინის ფრაზას, თითქოს: გიორგი III „ოვსთა და ყივჩაყთა რაოდენ ათას კაცსაც“ ბრძანებს, „მოვიდინან“¹⁶ და მიაჩნია, რომ ეს გულისხმობს გიორგი III-ის დროს საქართველოში დამატებით რამდენიმე ათასი ყივჩაღის ჩამოსახლებას, რის შედეგად, მათმა რაოდენობამ საერთო ჯამში 350 ათასს მიაღწია (?). თითქოს ისინი დასახლდნენ საქართველოს იმ რაიონებში, სადაც დღესაც ცხოვრობენ ეთნიკური აზერბაიჯანელები¹⁷ (იგულისხმება მარნეულის, გარდაბნის, ბოლნისის, დმანისის რაიონები). სინამდვილეში, აღნიშნულ რაიონებში აზერბაიჯანულენოვანი მოსახლეობის გაჩენა შედარებით გვიან განხორციელდა და სხვა ისტორიულ პროცესებთანაა დაკავშირებული. გარდა ამისა, ლაშა-გიორგის მემატინეს ზემოხსენებული წინადადების კონტექსტის მიხედვით იგულისხმება, რომ ყივჩაღები საქართველოში მუდმივი მაცხოვრებლები უკვე აღარ არიან და მათი ხელახალი მოწვევა ხდება სამხედრო მიზნით. უფრო მეტიც, სხვა ძველი ქართული წყაროს „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანის“ ავტორი თბილისში შირვანის მმართველ აღსართანთან შეხვედრისას ამ თვალსაზრისით ახსენებს „ახალ ყივჩაღებს“¹⁸.

ბატონი არიფ იუნუსოვი ისეთ ადგილობრივ ტერმინებს, როგორებიცაა: „ჯური/ჩური“¹⁹, „უნჯა“²⁰ და სხვ., ყივჩაღური წარმომავლობით ხსნის,

16 - ლაშა გიორგის-დროინდელი მემატინე, ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 367.

17 - А. Юнусов. Мехетинские турки: дважды депортированный народ, <http://www.ahiska-gazeta.com/ru/histories/50/>

18 - ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, ქართლის ცხოვრება. ტ. II., გვ. 65.

19 - ჩური - ძველ საქართველოში იმ კაცს, რომელიც კოჭის თამაშისას წაგებული იყო, ასესხებდნენ რამდენიმე კოჭს, თამაშის გაგრძელება რომ შეძლებოდა. ამ კოჭს ერქვა ჩური (იხ: იოსებ გრიშაშვილი. ქალაქური ლექსიკონი, გამოსაცემად მოამზადა რუსუდან კუსრაშვილმა, თბ., 1997, გვ. 304). გარდა ამისა, „ჩურ“ ფუძით ქართულში არაერთი სიტყვა და ზმნა გვხვდება: ჩურთვა, ჩურჩნა, ჩურჩული, ჩურჩხელა და სხვ.

20 - უნჯი - სულხან-საბას მიხედვით, საუნჯე, განძი, ძვირფასი საქონელია (იხ: სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, ავტოგრაფიული ნუსხების მიხედვითამომზადა, გამოკვლევა და განმარტებითი ლექსიკის საძიებელი დაურთო ილია აბულაძემ, ტ. II, თბ., 1993, გვ. 165). უნჯი ყმა ხევსურეთსა და ფშავში ნიშნავდა, მკვიდრი მოსახლეობის პირველ ნაწილს, რომელთაც სათავე, საფუძველი ჩაუყარეს სოფელს.

მისივე აზრით, ქართული ტოპონიმები: აბასთუმანი²¹, ხელთუბანი, წყალტუბო, გარეთუბანი, ზედუბანი და სხვ., თურმე საქართველოში ჯერ კიდევ VI საუკუნეში დამკვიდრებული თურქული წარმომავლობის ხალხის - „ტუბადან“ (ტუბო/ტობა) მომდინარეობს, საქართველოს ერთ-ერთი კუთხის გურიის სახელი ჰუნებს (Гун) უკავშირდება²². ასევე გაუგებარია, რომელი სოფლები მოიაზრება მის მიერ მითითებულ ადიგენის რაიონში: „ჩურტობა“²³, „ჯორგანი“²⁴, ახალციხის რაიონში: „ედინჯა“ „ინჯებლა“, „სური“ ალბათ „სვირია“ და სხვ.

სად უნდა დაესახლებინა მომთაბარე ყივჩაღთა ესოდენ დიდი მასა (40 ათასი კომლი, ანუ, დაახლ. 200 ათასი სული) საქართველოში მეფეს?

დავითის ისტორიკოსი მიუთითებს, რომ მეფემ ყივჩაღნი „დააყენა ადგილთა მათ მარჯვეთა დედა წულითა მათითა“²⁵, მაგრამ ადგილს არ აკონკრეტებს, რაც, ჩვენი აზრით სხვადასხვა ადგილას დასახლებას გულისხმობს. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, მეფეს ყივჩაღები ქართლში უნდა დაესახლებინა, რადგან თურქ-სელჩუკთა შემოსევებისას, ყველაზე მეტად ეს კუთხე დაზარალდა და ხელოვნურ შევსებას საჭიროებდა²⁶. შ. მესხიას ვარაუდით, მეფეს ყივჩაღები არა მხოლოდ შიდა ქართლში, არამედ ქვემო ქართლსა და სომხეთშიც უნდა დაესახლებინა²⁷. იგივე აზრს იზიარებენ როინ მეტრეველი²⁸ და ზურაბ პაპასკირი²⁹. ზ. ანჩაბაძეს მიაჩნდა, რომ ყივჩაღების

21 - ტოპონიმი „აბასთუმანი“ მხოლოდ XIX საუკუნიდან გვხვდება, ადრე მას ოძრხე (ოძრახე/ოძხე) ერქვა და ქართულ ისტორიულ საბუთებშიც ამ სახელებითაა მოხსენიებული, ამიტომ მისი VI საუკუნის თურქულ ტომთან, ან ხალხთან მსგავსება და შედარება, სხვას რომ თავი დავანებოთ, უბრალოდ, ანაქრონიზმია. რაც შეეხება დანარჩენ ტოპონიმებს (ხელთუბანი, წყალტუბო, გარეთუბანი, ზედუბანი). „ხელთუბნის“ თავდაპირველ ფორმად ვახტანგ VI-ის მიერ გაცემულ ერთ სიგელში „ხვეთუბანი“ ჩანს (ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, საბ. HD, საბ. 858; დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, ნ. ბერძენიშვილის რედ., ტ. II, თბ., 1953, გვ. 20-21, დოკ. 28.) „ხევი“ მთათაშორის ჩალრმავებული ადგილია, ხოლო „უბანი“ დასახლებული პუნქტის ერთ ნაწილს მიაწინებს. ორივე ტოპონიმი ძველი ქართულია. „წყალტუბო“ შეტბორებულ ადგილს ნიშნავს და ჯერ კიდევ VII საუკუნიდანაა ცნობილი. რაც შეეხება „გარეთუბანს“ და „ზედუბანს“, „გარეთ“ და „ზედ“ ადგილის ზმნიზედაა.

22 - „გურ“ მეგრულად გულს ნიშნავს, ხოლო უფრო ადრე ლაზურ-მეგრულად მხეს ნიშნავდა, „ია/უა“ კი შვილს (ვაჟს). (კობა ხარაძე. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია, თბ., 2003, გვ. 253).

23 - სავარაუდოდ, იუნუსოვი გულისხმობს სოფელ „შურდოს“ ახალციხის მუნიციპალიტეტში..

24 - სავარაუდოდ, იგულისხმება ადიგენის მუნიციპალიტეტის სოფელი „ჩორჩანი“.

25 - ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 337.

26 - ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. II, თბ., 1948, გვ. 209.

27 - შ. მესხია, საისტორიო ძიებანი, ტ. III, გვ. 53-58.

28 - როინ მეტრეველი. დავით IV აღმაშენებელი, თბ., 1990, გვ. 178

29 - З. Папаскири. У истоков грузино-русских политических взаимоотношений, Тб., 1982, გვ. 97.

ნაწილი მეფეს ივრის ქვემო წელსა და აწინდელ საინგილოში უნდა დაესახლებინა, რისი დამადასტურებელიცაა ადგილობრივი ტოპონიმი „კიპჩაკი“³⁰. ნ. მურღულია და ვ. შუშარინი ყივჩაღთა ზამთრის სადგომებად მტკვრისა და ივრის გასწვრივ ტერიტორიებს მიიჩნევენ³¹ და ამოდიან დავით აღმაშენებლის მემამაციანის ცნობიდან, რომელიც, აღნიშნულ ტერიტორიებს თურქთა ზამთრის სადგომებად მიუთითებს („ჩამოდგიან გაჩიანთა, პირსა მტკუარისასა, ტფილისითგან ვიდრე ბარდავადმდე და იორის პირთა, ყოველთა ამათ შუენიერთა ადგილთა საზამთროთა“)³², და, როგორც კი ქართველებმა რუსთავი აიღეს (1115 წ.), თურქებს საზამთროთა ადგილთა დგომის „რიდობა“ შეექმნათ³³.

სომეხი მეცნიერი ს. ერემიანი თვლიდა, რომ ყივჩაღები დავით აღმაშენებელმა სომხეთის ჩრდილოეთ ნაწილში დაასახლა და არგუმენტებად მოჰყავდა ზაქარია მხარგრძელის მიერ 1206 წელს ჩრდ. სომხეთში აგებული ღვჩახვანქის მონასტერი და მის მეზობლად მდებარე სოფელი ღვჩახი³⁴.

ქველი ჩხატარაიშვილი ყივჩაღების ქართლში ჩასახლებას ეჭვქვეშ აყენებდა, რადგან 200-225 ათასი მომთაბარის ქვეყნის ცენტრში ჩამოსახლება სახელმწიფო ინტერესებს ნაკლებად შეესაბამებოდა, იგი ერემიანის მოსაზრებას ემხრობოდა და თვლიდა, დავით აღმაშენებელს ყივჩაღები ქვემო ქართლსა და სომხეთის ჩრდილოეთში უნდა დაესახლებინა, რადგან, ყივჩაღების დასახლება შეიძლებოდა მხოლოდ ისეთ ადგილას, სადაც მათ მესაქონლეობისათვის ხელსაყრელი პირობები ექნებოდათ, ჩრდილო სომხეთის ტერიტორია კი ამ მხრივ შესაფერი ადგილი იყო³⁵. იგი არც იმას გამორიცხავდა, რომ დავით აღმაშენებელს ყივჩაღები ლორეს მხარეშიც ჩაესახლებინა. თამარის პერიოდში ეს ადგილები ზაქარია და ივანე მხარგრძელებს ებოძათ და აქ მოსახლე ყივჩაღები მხარგრძელთა საპატრონო მოლაშქრეთ იქცნენ. აქედან გამომდინარე, მხარგრძელთა საპატრონო ლაშქარი, ძირითადად, ყივჩაღური შემადგენლობისა იყო³⁶.

30 - ზურაბ ანჩაბაძე, მარინე ცინცაძე. საქართველო და ჩრდილოეთ კავკასია XII საუკუნესა და XIII საუკუნის I ნახევარში, კრებულში: საქართველო რუსთაველის ხანაში, თბ., 1966, გვ. 153-154.

31 - М. Мургулия, В. Шушарин. Половцы, Грузия, Русь и Венгрия в 12-13-х вв. М. 1998, с. 150.

32 - ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 332.

33 - ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 333.

34 - Сурен Еремян. Агарцинская надпись 1184 г. Исследования по истории культуры народов Востока, Сб. в честь акад. И. Орбели, 1960, с. 83-86.

35 - ქველი ჩხატარაიშვილი. უცხოელები XII საუკუნის ქართულ ჯარში, კრებულში: საქართველო რუსთაველის ხანაში, თბ., 1966, გვ. 170-175.

36 - ქველი ჩხატარაიშვილი. უცხოელები XII საუკუნის ქართულ ჯარში, გვ. 175.

ანანია ჯაფარიძე ს. ერემიანისა და ქ. ჩხატარაიშვილის მოსაზრებებს იზიარებს. მისი აზრით, დავით მეფეს ყივჩაღები არა მარტო სომხეთის, არამედ აზერბაიჯანის ტერიტორიაზეც უნდა ჩაესახლებინა, რადგან ისინი საქართველოში კი არ იყვნენ საჭირონი, არამედ ეთნიკური საქართველოს გარეთ, საქართველოს სამეფოს მიერ დაჭერილ ციხე-ქალაქებში ჩასაყენებლად და ქვეყნის გარეთ სალაშქროდ. გარდა ამისა, ყივჩაღებს საზამთრო და საზაფხულო საძოვრები სჭირდებოდათ. საზამთრო საძოვრებად მათთვის მეფეს ივრისპირეთი და შირაქი უნდა გამოეყო, ხოლო ზაფხულობით ისინი სომხეთში, არარატის ველზე უნდა გადასულიყვნენ³⁷.

გასათვალისწინებელია, ის ფაქტი, რომ 1118-20 წლებისათვის დავით აღმაშენებელი შირვანსა და სომხეთს ჯერ კიდევ ვერ აკონტროლებდა (ამ ფაქტს შედარებით, გვიან 1124 წლისათვის ჰქონდა ადგილი), ამიტომ, შირაქსა და, მით უფრო, არარატის ველზე მათთვის საძოვრების გამოყოფა ნაკლებად დამაჯერებლად მიგვაჩნია. დავითის ისტორიკოსის ცნობიდან გამომდინარე, („დააყენნა ადგილთა მათ მარჯვეთა დედა ნულითა მათითა“) მომთაბარე ყივჩაღების დედა-ნულიანად დასახლების ადგილად ვერც შიდა ქართლს მოვიზრებთ. ზემონათქვამის გათვალისწინებით, ვფიქრობთ, ყველაზე დიდი რაოდენობით დავითს ყივჩაღები მაინც ქვემო ქართლსა და კახეთის ველებზე უნდა დაესახლებინა. ამ დროისათვის გიში, სამშვილდე, ლორე, ქვემო ქართლის მნიშვნელოვანი ნაწილი და სომხითი უკვე დავითის სახელმწიფო საზღვრებში შემოდიოდა.

ჩვენი აზრით, ყივჩაღთა ესოდენ დიდი მასის ერთ ადგილას კომპაქტურად ჩასახლებას დავით აღმაშენებლისნაირი გონიერი და წინდახედული პოლიტიკოსი არ დაუშვებდა და საამისოდ არაერთი არგუმენტი შეიძლება მოვიყვანოთ. თუ დავაკვირდებით, მათ დასახლების ადგილს დავითის ისტორიკოსიც მრავლობით რიცხვში მიანიშნებს. რაც შეეხება იმ ფაქტს, რომ მემატიანე ადგილებს არ აკონკრეტებს, მისი სიფრთხილითა და გონიერებით უნდა აიხსნას, რადგან მათი დასახლება პირდაპირი მინიშნება იქნებოდა მტერ-მოყვარისათვის, ქართველობა ამ ადგილებს ნებაყოფლობით მოერიდებოდა, ხოლო მტრისათვის შეიძლება საკუთარი მიზნების განსახორციელებლად მეხუთე კოლონის როლი შეესრულებინა.

რაც შეეხება ყივჩაღთა „დაფანტვის“ არგუმენტებს, შეიძლება ცხოვრების ყველა სფეროში ვიგულისხმოთ:

³⁷ - ანანია ჯაფარიძე. საქართველოს წმინდა მეფეები, ყივჩაღთა ჩასახლება, თბ., 2012, ელ ვერსია: <http://www.nplg.gov.ge/gsd/cgi-bin/library.exe?e=d-01000-00---off-0patriarc-00-1---0-10-0---0---0direct-10--4-----0-11-11-ka-50---20-about---00-3-1-00-0-0-11-1-0utfZz-800&a=d&c=patriarc&cl=CL3&d=HASH0521810f9a47db51542d8.13. 4#HASH0521810f9a47db51542d8.13.4>

პოლიტიკური - 1118-20 წლებისათვის ქვეყნის პოლიტიკური გაერთიანება ჯერ კიდევ არ იყო დასრულებული, აქედან გამომდინარე, უცხო და საბრძოლო თვისებებით გამორჩეული ყივჩაღების დიდი რაოდენობით ერთადგილას ჩასახლება პოლიტიკურად გაუნონასწორებელი ნაბიჯი იქნებოდა, მით უფრო, რომ დავითის ისტორიკოსისავე სიტყვით, ისინი მეფის ლალატში არაერთხელ იყვნენ შემჩნეული³⁸;

ეთნიკურ-დემოგრაფიული - სულ რაღაც 30 წლის წინანდელი „დიდი თურქობიდან“ გამომდინარე, ქართული მოსახლეობის კატასტროფულად შემცირების შედეგად, უცხო ეთნიკური მასის დიდი რაოდენობით კომპაქტურად ჩასახლებას, ადგილზე შესაძლოა, ქართველთა დეეთნიზაციის დიდი საფრთხე გაეჩინა (როგორც, მცირე ხნის წინათ, ნიზამ ალ-მულქის რეფორმას მოჰყვა მეზობელ ალბანეთში);

ეკონომიკური - ამ თვალსაზრისით ორი მომენტია გასათვალისწინებელი: იმ დროისათვის ოჯახის რჩენის ძირითადი საშუალება მინა იყო. ყივჩაღთა ისტორიული სამშობლოს ვრცელი ტრამალებისაგან განსხვავებით, საქართველოში სახნავ-სათესი სავარგულები ნაკლები იყო, ასეთ შემთხვევაში ყივჩაღთა 40 ათასი ოჯახის მასიური ჩასახლება და მათთვის მიწის მიცემა, ბუნებრივია, ქართველთა ხარჯზე უნდა მომხდარიყო, ამას ემატებოდა ჩამოსახლებულთა ხარჯი (იარალი, ცხენები, სასამელ-საჭმელი). მათ შესანახად სპეციალური გადასახადი „საყივჩაღო“ დაწესდა³⁹, რაც ადგილობრივების უკმაყოფილებას უთუოდ გამოიწვევდა. და მეორეც, ყივჩაღები განვითარების პატრიარქალურ სტადიაზე იმყოფებოდნენ, რითაც, უმცირესობაში დარჩენილი ქართული მოსახლეობის ტრადიციულ ყოფას საფრთხე შეექმნებოდა;

რელიგიური - როგორც ითქვა, ყივჩაღები წარმართები იყვნენ, რასაც არ შეიძლებოდა უარყოფითი გავლენა არ მოეხდინა საქართველოს მართლმადიდებლურ მოსახლეობაზე. როგორც შოთა მესხია წერდა: „ყივჩაღთა დიდი მასის ერთ ადგილზე დასახლება ხელს შეუშლიდა, გაახანგრძლივებდა მათ გაქრისტიანებას და ქართულ მოსახლეობაში შერწყმის, ასიმილაციის პროცესს. ყივჩაღთა სწრაფი ასიმილაციით, გაქრისტიანებით კი დაინტერესებული იყო სამეფო ხელისუფლება, რადგან მხოლოდ ამ გზით შეიძლებოდა თურქული წარმოშობის ყივჩაღების გადაქცევა საქართველოს ჯარის მოლაშქრეებად“⁴⁰;

38 - ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 362.

39 - როინ მეტრეველი. დავით IV აღმაშენებელი, გვ. 18;. მარიამ ლორთქიფანიძე. საქართველო XI ს. ბოლოსა და XII ს. პირველ მეოთხედში, დავით IV აღმაშენებელი, წიგნში: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III, თბ., 1999, გვ. 226-227.

40 - შოთა მესხია. საისტორიო ძიებანი, ტ. III, თბ., 1986, გვ. 37.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობით, საქართველოში ჩამოსახლებული ყივჩაღების დიდი ნაწილი გაქრისტიანდა და გაქართველდა: „თუთი ყივჩაყნიცა უმრავლესნი, ქრისტიანე ქმნილნი დღითი დღე შეეძინებოდა სიმრავლე ქრისტესაო“, აღნიშნავს იგი⁴¹. თუმცა, ჯემალ სტეფნაძე მიიჩნევს, რომ დავითის მიერ ჩამოსახლებული ყივჩაღების ძირითადი ნაწილი უკან მალევე გაბრუნდა ისტორიულ სამშობლოში და ამ მოსაზრებას ჩვენც ვიზიარებთ.

ცნობილია, რომ დავითის უფროს ვაჟს დემეტრე I-ს, მის უმცროს ნახევარძმასთან (ვახტანგ-ცვატა) მაინცდამაინც კარგი ურთიერთობა არ ჰქონდა. მდგომარეობა კიდევ უფრო დაამძიმა დავით IV-ის ანდერძმა, რომლის მიხედვით, დემეტრეს შემდეგ ტახტზე მისი შვილები კი არ უნდა ასულიყვნენ, არამედ ვახტანგ-ცვატა.

დემეტრეს მალევე მიეცა ძმის დასჯის საბაბი. 1130 წელს მეფის წინააღმდეგ შეთქმულება გამოიქცა და ივანე აბულეთის ძის მეთაურობით, ვახტანგის (ცვატას) გასამეფებლად. ვარდან დიდის გადმოცემით, დემეტრემ ნახევარძმის შეპყრობა მოახერხა და თვალები დასთხარა⁴².

ბუნებრივია, საქართველოში მყოფი ყივჩაღები, ყოველ შემთხვევაში, მათი მნიშვნელოვანი ნაწილი მაინც, ათრაქა შარალანის ძის შვილიშვილის და გურანდუხტის შვილის - ცვატას მხარეზე გამოვიდოდნენ. მით უფრო, რომ დავითის სიმამრის გარდა, ყივჩაღეთიდან საქართველოში თავის დროზე გურანდუხტის „ძმანიც“ ჩამოვიდნენ⁴³. რუსული წყაროებით ზუსტდება, რომ ათრაქას (ოტროკის) ძმა და შვილი არიან სირჩანი და კონჩაკი⁴⁴. ცვატას დამარცხების შემდეგ ათრაქა, შვილებსა და თანამემამულეებთან ერთად სამშობლოში უნდა დაბრუნებულიყო⁴⁵. არგუმენტად ჯ. სტეფნაძეს მოჰყავს XIII საუკუნის პირველი მეოთხედის ვოლინელი (რუსეთი) მემატანის სიტყვები, რომლის მიხედვით, დონის მახლობლად დარჩენილი სირჩანელი, რომლებიც თევზით ირჩენდნენ თავს, ვლადიმერ მონომახის გარდაცვალების შემდეგ, მებუკე ორევას გზავნიან საქართველოში ოტროკთან და სთავაზობენ თავის ქვეყანაში დაბრუნებას, ხოლო „თუ ოტროკმა არ ისურვოს წამოსვლა, ჯერ ყივჩაღური სიმღერები ემღერა მისთვის, ხოლო თუ ესეც არ გაჭრიდა, საყნოსავად ჯადოსნური მწვანელი ევშანი მიეცათ“. თითქოს, ჯადოს მიღების შემდეგ, თვალცრემლიან ოტროკს უთქვამს: „უმ-

41 - ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 337..

42 - Всеобщая история Вардана Великого, под ред. М. Эмина, Москва 1861. ч. III. გვ. 151..

43 - ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 336..

44 - Селезнёв Юрий Владимирович. Половецкий «князь» Кончак, «Русская правда», <http://ruspravda.info/Polovetskiy-knyaz-Konchak-2037.html>

45 - იასე ცინცაძე, რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან, გვ. 190; ჯემალ სტეფნაძე. საქართველოს პოლიტიკური ურთიერთობა კავკასიის ხალხებთან XII საუკუნეში, თბ., 1974, გვ. 128, სქოლიო.

ჯობესია ჩემი ქვეყნის მინაში ჩონჩხად ქცეული ჩავწვე (დავიმარხო), ვინემ უცხოეთში დიდებით ვიცხოვროო“ და დაბრუნებულა საკუთარ ქვეყანაში⁴⁶.

მკვლევარს ეჭვი იმაშიც ეპარება, რომ ყივჩაღთა 225 ათასიანი მასის აღრევას ქართველებში ასე მცირე კვალი დაემჩნია საქართველოს ტოპონიმიკისა და ისტორიული წყაროებისათვის⁴⁷.

ჩვენი აზრით, ჯემალ სტეფანაძის მოსაზრება უთუოდ ანგარიშგასანევია. მაგ., თუ დავით აღმაშენებლის მიერ ჩამოსახლებული ყივჩაღები ქართული სახელმწიფოს ნაწილნი ხდებიან, ფეოდალურ ურთიერთობებში აქტიურად არიან ჩართულნი და მუდმივ ჯარსაც ჰქმნიან, სხვაგვარი დამოკიდებულება ჩანს გიორგი III-სა და თამარის დროს. როგორც ითქვა, გიორგი III-ის დროს ყივჩაღები ადგილობრივ უკვე აღარ ცხოვრობენ და მეფე „ოგსთა და ყივჩაყთა რაოდენ ათას კაცსაც“ ბრძანებს, „მოვიდიან“⁴⁸. გ. ალასანიასაც ეჭვი ეპარება, რომ გიორგი III-ს დროს ყივჩაღები საქართველოში მუდმივად აღარ უნდა ცხოვრობდნენ და მხოლოდ მეფის მოწვევით ჩამოდიან დროებითი სამსახურისათვის⁴⁹.

ამ თვალსაზრისით, საგულისხმო არგუმენტს გვანვდის სტეფანოზ ორბელიანი, რომლის მიხედვით, როდესაც გიორგი III-ს ორბელები აუჯანყდნენ და მეფემ დასახმარებლად ნაყივჩაღარ ყუბასარს მოუწოდა, მათ ერთად, 500 კაციანი ჯარი ძლივს შეკრიბეს⁵⁰.

თამარის დროს შამქორის ომში (1195 წ.) ყივჩაღები კვლავ „ნინამსრბოლნი“⁵¹ (ჯარის ავანგარდში) არიან და საშინაო ასპარეზზეც უმაღლეს თანამდებობებზე ინიშნებიან, რისი მაგალითიც ყუბასარ ნაყივჩაღარის ამირსპასალარობაა. ნიშანდობლივია, რომ თამარის პირველი ქმარი, ბიძისაგან დევნილი იური ბოგოლიუბსკი სწორედ ყივჩაღებთან აფარებს თავს. თამარის გარდა, ყივჩაღებს საქართველოში გადმოსვლა და დასახლება უთხოვიათ ლაშა-გიორგისთვისაც, სამაგიეროდ, ერთგულ სამსახურს შეჰპირებიან, მაგრამ უარი მიუღიათ⁵².

46 - ჯემალ სტეფანაძე, სად წავიდნენ ყივჩაღები? ჟურნ. „მნათობი“, 1984, № 8, გვ. 154; იასე ცინცაძე, რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან, გვ. 190.

47 - ჯემალ სტეფანაძე, სად წავიდნენ ყივჩაღები? გვ. 154.

48 - ლაშა გიორგის-დროინდელი მემოტიანი, ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 367.

49 - გ. ალასანია, ყივჩაღები საქართველოში, კრებულში: „ვალერიან გაბაშვილი – 90“, თბ., 2003, გვ. 48.

50 - სტეფანოზ ორბელიანი. „ცხოვრება ორბელიანთა“-ს ძველი ქართული თარგმანები. ქართულ-სომხური ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი და საძიებლები დაურთო ე. ცაგარეიშვილმა. თბ., 1978. გვ. 46.

51 - ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, ქართლის ცხოვრება. ტ. III., გვ. 70.

52 - ზურაბ ანჩაბაძე, მარინე ცინცაძე. საქართველო და ჩრდილოეთ კავკასია XII საუკუნე-სა და XIII საუკუნის I ნახევარში, გვ. 156.

1223 წელს ჩრდილო კავკასიაში მდ. კალკასთან გამართულ ბრძოლაში ყივჩაღებმა, რუსებთან ერთად, მძიმე მარცხი განიცადეს მონღოლთა სარდლებთან ჯებესა და სუბუდაისტან, რის შემდეგ ისინი კავკასიის სხვადასხვა ხალხებში გაითქვიფნენ და, მიუხედავად იმისა, რომ ქართულ წერილობით წყაროებში XIV ს. დასაწყისშიც (დავით VIII-სა და ვახტანგ III-ის დაპირისპირებისას) ჩანან⁵³, პოლიტიკურ ცხოვრებაში მნიშვნელოვან როლს აღარ თამაშობენ.

დამონშებანი:

ავალიშვილი ზურაბ. ჯვაროსანთა დროიდან, ოთხი საისტორიო ნარკვევი, პარიზი 1929.

ალასანია გიული. ყივჩაღები საქართველოში, კრებულში: „ვალერიან გაბაშვილი – 90“, თბ., 2003.

ალიმბარაშვილი იოსებ. ჩრდილოკავკასიელები ქართულ ჯარში (XI-XIII სს. დასაწყისი). გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის ისტორიისა და არქეოლოგიის ცენტრის შრომათა კრებული № 14, თბ., 2016. გვ. 7-29.

ალიმბარაშვილი იოსებ (სოსო). საქართველო-კავკასიის ქვეყნების ურთიერთობის ისტორიიდან (უძვ. პერიოდიდან - XIX ს. 60-იან წლებამდე), თბ., 2014.

ანჩაბაძე ზურაბ, ცინცაძე მარინე. საქართველო და ჩრდილოეთ კავკასია XII საუკუნესა და XIII საუკუნის I ნახევარში, კრებულში: საქართველო რუსთაველის ხანაში, თბ., 1966.

გრიშაშვილი იოსებ. ქალაქური ლექსიკონი, გამოსაცემად მოამზადა რუსუდან კუსრაშვილმა, თბ., 1997.

დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, ნ. ბერძენიშვილის რედ., ტ. II, თბ., 1953.

ლორთქიფანიძე მარიამ. საქართველო XI ს. ბოლოსა და XII ს. პირველ მეოთხედში, დავით IV აღმაშენებელი, წიგნში: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III, თბ., 1979.

მამისთვალიშვილი ელდარ. საქართველოს საგარეო პოლიტიკა და დიპლომატია, ტ. IV, (საქართველო და ჯვაროსნები), თბ., 2014.

მესხია შოთა. საისტორიო ძიებანი, ტ. III, თბ., 1986.

მეტრეველი როინ. დავით IV აღმაშენებელი, თბ., 1990.

⁵³ - ქართლის ცხოვრება. ტ. II, გვ. 316-317.

მეტრეველი როინ, სამუშაო ჯაბა. მეფეთ მეფე გიორგი II, თბ., 2003.

ორბელიანი სტეფანოზ. „ცხოვრება ორბელიანთა“-ს ძველი ქართული თარგმანები. ქართულ-სომხური ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი და საძიებლები დაურთო ე. ცაგარეიშვილმა. თბ., 1978.

ორბელიანი სულხან-საბა, ლექსიკონი ქართული, ავტოგრაფიული ნუსხების მიხედვით მოამზადა, გამოკვლევა და განმარტებითი ლექსიკის საძიებელი დაურთო ილია აბულაძემ, ტ. II, თბ., 1993

პაპასკირი ზურაბ. ერთიანი ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს წარმოქმნა და საქართველოს საგარეო-პოლიტიკური მდგომარეობის ზოგიერთი საკითხი, თბ., 1990.

სტეფნაძე ჯემალ. დემეტრე პირველი, თბ., 1990.

სტეფნაძე ჯემალ სად წავიდნენ ყივჩაღები? ჟურნ. „მნათობი“, 1984, № 8.

სტეფნაძე ჯემალ. საქართველოს პოლიტიკური ურთიერთობა კავკასიის ხალხებთან XII საუკუნეში, თბ., 1974.

ქართლის ცხოვრება. I. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955.

ქართლის ცხოვრება. II. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1959.

ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, (საეკლესიო-საკანონმდებლო ძეგლები XI-XIX სს.), ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, თბ., 1970.

ჩხატარაიშვილი ქველი. უცხოელები XII საუკუნის ქართულ ჯარში, კრებულში: საქართველო რუსთაველის ხანაში, თბ., 1966.

ცინცაძე იასე. რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან (X-XVI სს.), თბ., 1956.

წურნუშია მამუკა. ყივჩაღთა საკითხისათვის XII ს. დასაწყისის ქართულ პოლიტიკაში, ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის შრომები, VI, თბ., 2012.

ხარაძე კობა. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია, თბ., 2003.

ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, ფ. HD, საბ. 858;

ჯავახიშვილი ივანე. ქართველი ერის ისტორია, ტ. II, თბ., 1948.

ჯავახიშვილი ივანე. თხზულებანი, ტ. II, თბ., 1983.

ჯაფარიძე ანანია. საქართველოს წმინდა მეფეები, თბ., 2012.

ჯიჭონია ია. „ქართლის ცხოვრება“ VII-XII საუკუნეების საქართველო-ჩრდილოეთ კავკასიის პოლიტიკური ურთიერთობების შესახებ, თბ., 2012.

Всеобщая история Вардана Великого, под ред. М. Эмина, Москва 1861.
ч. III.

Голубовский П. Печениги, тюрки и половцы до нашествия татар, История южно-русских степей IX-XIII вв. Киев 1884.

Еремян Сурен. Агарцинская надпись 1184 г. Исследования по истории культуры народов Востока, Сб. в честь акад. И. Орбели, 1960.

Запорожец Владимир Михайлович. Роль тюрк-сельджуков в исторических процессах на Ближнем и Среднем Востоке в XI - начале XIV века. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук, Москва 2017.

Мургулия М., Шушарин В. Половцы, Грузия, Русь и Венгрия в 12-13-х вв. М. 1998.

Папаскири Зураб. У истоков грузино-русских политических взаимоотношений, Тб., 1982.

Полное собрание русских летописей, т. I, Лаврентьевская летопись, Ленинград, 1926.

Селезнёв Юрий Владимирович. Половецкий «князь» Кончак.

Юсуфов Ариф. Ахыскинские турки: Дважды депортированный народ, Баку 2000.

ელ.რესურსები:

http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/P_Golubovski_Petscenezi_torki_polovci.pdf

www.vostlit.info/Texts/rus11/Vardan/frametext4.htm

<http://www.nplg.gov.ge/gsd/cgi-bin/library.exe?e=d-01000-00---off-0patriarc--00-1----0-10-0---0---0direct-10---4-----0-11--11-ka-50---20-about--00-3-1-00-0-0-11-1-0utfZz-8-00&a=d&c=patriarc&cl=CL3&d=HASH0521810ff9a47db51542d8.13.4#HASH0521810ff9a47db51542d8.13.4>

http://tbiliselebi.ge/?mas_id=5794&year=2009&rubr_id=27&jurn_id=34

<http://ruspravda.info/Polovetskiy-knyaz-Konchak-2037.html>

http://imwerden.de/pdf/psrl_tom01_lavrentjevskaya_letopis_1926.pdf

<http://www.ahiska-gazeta.com/ru/histories/50/>

http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_Pol_Sobr_Rus_let_t1_1926/e_dzherela_Pol_Sobr_Rus_let_t1_1926.pdf

Kıpçakların Güney Kafkasya'ya yani hem Gürcistan'a, hem Azerbaycan ile Ermenistan'a yerleştirme meselesi birçok bilim adamı tarafından kaleme alınmıştır. Ancak, günümüze kadar Kıpçakların yerleştikleri ile daimi yaşadıkları bölgeler hakkında ortak bir fikir ortaya konulmamıştır.

Bilindiği kadarıyla, Kıpçakların büyük bir kitlesinin (yaklaşık 200-250 bin kişi) Güney Kafkasya'ya getirilip yerleştirilmesi Büyük Gürcü Kralı IV. Davit Ağmaşenebeli tarafından gerçekleştirilmiştir.

Kıpçaklar, Donets ve Don nehirlerinin orta bölgelerinde oturup göçebe hayatını yaşıyorlardı¹ ve komşularını daima tehdit içinde tutuyorlardı. Özellikle, Kıpçakların akınlarından Kiyev Knezliği rahatsız oluyordu. 1063-1068 yıllarında Kıpçaklar üst-üste Kiyev knezleri olan Vsevolod, İziaslav ile Svyatoslav'ı mağlup edip Kiyev'e tehdit ettiler². Ancak, 1103'te Kiyev Büyük Knezi Vladimir Monomah Don nehri-nin üst bölgelerinde göçebe Kıpçakları ağır yenilgiye uğrattı ve Kuzey Kafkasya'ya doğru sürdü. Burada, Kıpçaklar Osetinlerle karşı karşıya geldiler. Bu durumdan faydalanan ve büyük planları olan IV. Davit Ağmaşenebeli Gürcistan'a 40 bin Kıpçak ailesinin göç edileceği ve bunlardan düzenli ordu çıkarılacağı şartıyla Kıpçak Beyler Bey Şarağan Oğlu Atrak'ın kızı ile evlendi (Gürcistan'da kız Hiristiyanlığı kabul etti ve adını Guranduht koydular). Kıpçaklar bu teklifi "memnuniyetle" kabul ettiler.

Tabi ki bu kadar önemli iş ön hazırlıklar olmadan yapılamazdı. Anlaşıldığı kadarıyla bu fikir Guranduhtla evlilikle birlikte doğacaktı³. Daha bir ihtimale göre,

¹ - İase Tsintsaddze, Ruset-sakartvelos urtiertobis istoriidan, (X-XVI), Tiflis, 1956, s. 199.

² - Голубовский П. Печениги, тюрки и половцы до нашествия татар, Киев 1884, 33. 78. http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/P_Golubovski_Petscenezi_torki_polovci.pdf.

³ - Gürcü Tarihçiliğinde bu konu üzerine ortak bir fikir yoktur. Davit'in Kıpçakları getirip yerleştirmesinden önce Guranduhtla evlendiği bellidir (Davit'in tarihçisine göre "Çünkü yıl ar öncesinde ilk onu getirmişti"). Zurab Papaskiri'ye göre Davit ile Guranduht'un düğünü tahminen 1107-1109 yıllarında yapılacaktı. Kendisi buna delil olarak Şarağan'ın (Atrak'ın babası) 1107'de vefat ettiği ile 1109'da papaz Anselus tarafından Kudüs'e yazılan mektubu kullanmıştır. Bu mektupta Davit'in dul karısından söz edilmiştir (З. Папаскири. У истоков грузино-русских политических взаимоотношений, Тб., 1982, 33. 85-88). M. Tsursumia bu olaya tarih olarak 1104 yıla yakın dönemleri koymuştur. Kendi tespitine göre Anselus tarafından mektubun 1118-1122 yıllarında yazılması gerekiyordu (M. Tsursumia, kivçağta sakithisatvis XII s. dasatskisis kartul politikaşi, iv. cavahişvilis sahelobis tbilis sahelmtspo univesitetis humanitarul metsnierebata pakultetis sakartvelos istoriis şromebi, VI, Tb., 2012, gv. 176;187). Zurab Avalişvili Anselus mektubunu 1108-1109 yıllarıyla tarihlendirmiş ve buradan hareketle Kudüs'e Davit'in karısının değil de dulunun gittiği iddiasını ileri sürmüştür "Davit'in vefatından ve oğlunun tahta geçtiğinden sonra". 1108'de Davit daha sağlıklı iken Z. Avalişvili Kudüs'e Davit'ten ayrıldıktan sonra onun birinci karısının gittiğini tahmin etmiştir (Zurab Avalişvili, cvarosanta droidan, othi saistorio narkvevi, parizi 1929, gv. 15-18). Cemal Stepnadze aynı gelişmelere dayalı Anselus mektubunu 1108-1109 yılları ile tarihlendirmesini şüpheli buluyor ve söz konusu mektubun Davit'in vefatından (1125) sonra yazıldığı düşüncesini ileri sürüyor. Kendine göre, bu mektupta Davit'in ilk eşinden değil de ikincisinden söz edilmiştir (C. Stepnadze, demetre pirveli, Tb.,

siyasi evlilik Kıpçakların getirip yerleştirilmesi için de yapılabilirdi. Gerçek şu ki bu iş ikinci evlilikten (Guranduh'tla evlilik) sonra ve yaygın görüşlere göre 1118-1120 yıllarında yapıldı⁴.

Yukarıda bahsedilenlerden hareketle Rus bilim adamı olan Zaporjets, Selçuklu Sultanı Muhamed Tapar 18 Nisan 1118'de vefat ettikten ve Selçuklu Devleti zayıfladıktan sonra Horasan, Mazandaran, Gilan ile Gürcistan, Haşhaşilerin etkisine geçti der ancak bu düşünceleri kabul etmemek gerekir⁵. Durum bu şekilde olsaydı IV. Davit ülkesini terk edip de Giorgi Mtsignobartukhutsesi-Çkondideli ile birlikte Kuzey Kafkasya'ya Kıpçakları getirmek için gitmezdi.

Mamuka Tsursumia'ya göre, kralın düşüncesi ile fikrin yerine getirilmesi arasında bu kadar büyük bir zaman diliminin var olduğu öncelikle Gürcü Krallığı'nı güçlendirmek ve daha sonra ise aşırı felaketler yaşamadan Türklerin daha bir göçmen boyunun yerleştirmesinden kaynaklanıyordu⁶. Aynı yazara göre, Ruis-Urbni Kilise toplantısı zamanında (1103-1104) Kral Davit'in bekâr olaması gerekiyordu (yani ilk eşinden ayrılmış, ancak ikinci kez henüz evlenmemişti). Diğer halde, "Dzeglistsera" adlı kanunname Davit'in eşinin isminin geçmesi gerekiyordu⁷. Çünkü kanunnameyi düzenleyen kişi Davit'in merhum annesi Meryem⁸ ve Bizans'a evlenen Davitin halası Marta'dan (Avğustinia) dahi söz etmiştir⁹.

Bize göre, öngörüşlü kral kilise toplantısında kendi adamlarını önemli mevkilere getirdiğinde öncelikle kilise tarafından destek aldı ve gelecekte putperest olan büyük

1990, gv. 11). E. Mamistvalişvili Anselus mektubunun 1125 yılından sonra yazıldığını kabul ediyor. Ancak, "dul kadın" olarak Granduh'tu düşünmüyor. Kendine göre, Davit ilk eşinden 1104-1106 yıllarında ayrılmıştır (Eldar Maistvalişvili, sakartvelos sagareo politika da diplomatia, t.IV, (sakartvelo da cvarosnebi), Tb., 2014, gv. 119-120). Davit'in ikinci evliliğinin gerçekten 1107 yılına yakın tarihlerde olması gerek, çünkü Davit'in kayınpederi Atrak ile kardeşi Sirçan iktidarı babalarından o dönemde devralmışlardır. Eski Rus kaynaklarına göre Atrak'ın babası Şarağan 1107 yılında "yeterinceye kadar yaşlı imiş" ve daha sonraki yıl meydana gelen hadiselerde ismi geçmiştir. Tahmin edildiği kadarıyla, kısa bir süre sonra vefat etmiştir. (bkz: Полное собрание русских летописей, т. I, Ленинград, 1926 Лаврентьевская летопись, гл. 281-282, [http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_Pol_Sobr_Rus_let_t1_1926.pdf](http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_Pol_Sobr_Rus_let_t1_1926/e_dzherela_Pol_Sobr_Rus_let_t1_1926.pdf))

⁴ - İv. Cavakhişvili, thzulebani, t.II, Tb., 1983, gv. 200; Cemal Stepnadze, sad tsavidnen kivçağebi? jum. "mnatobi", 1984, N8, gv. 143.

⁵ - Запорожец Владимир Михайлович. Роль тюрк-сельджуков в исторических процессах на Ближнем и Среднем Востоке в XI - начале XIV века. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук, Москва 2017, гл. 211.

⁶ - M. Tsursumia, kivçağta sakithisatvis XII s. dasatskisis kartul politikasi, gv. 187, dipnot.

⁷ - M. Tsursumia, kivçağta sakithisatvis XII s. dasatskisis kartul politikasi, gv. 187,

⁸ - Şunu da belirtmek gerekir ki, IV. Bagrat'ın annesi Kraliçe Mariam, Bagrat vefat ettiğinde daha hayattaydı (bkz. Roin Metreveli, Caba Samuşia, mepet mepe Giorgi II, s. 38.

⁹ - „dzeglistserai ruis-urbnisi krebis“, kartuli samartlis dzeglebi, t. III, saeklesio-sakanonmdeblo dzeglebi XI-XIX ss) İ. Dolidze tarafından yayına hazırlanmıştır, Tiflis, 1970, s. 126.

bir kitlenin Gürcistan'a yerleştireceği için tahmini risk ile güçlükleri göz önünde bulundurdu.

Tabi ki, yalnız Davit'in Şarağan Oğlu Atraka ile akrabalığı Kıpçakların vatanlarını terketmek ve Gürcistan'a yerleşmek için yegâne sebep değildi. Bu yüzden kral yukarıdaki fikrini yerine getirmek için uzun zamana ihtiyaç duydu. Kendisi elverişli bir zaman seçti, Kıpçakları yerleştirmek için uygun bölgeleri ayarladı. Çünkü kuzeyden Vladimir Monomah'ın düzenli saldırıları, Güney'den ise Osetinlerin düşmanlığı Kıpçakları Gürcistan'da barınak aramaya ve Gürcü kralının ordusunda hizmet etmeye zorladı ve kral da bu durumdan faydalandı.

Kral Davit Ağmaşenebeli'nin Kıpçakları neden seçtiği sorulursa, öncelikle dövüş nitelikleri ve dövüş yeteneklerinden dolayı seçmiştir diye cevap verilebilir. Davit'in tarihçesine göre: “[Kendisi] Kıpçakların kalabalık, cesur, nitelikli ve ateşli savaşçı, kolay kullanılan ve her yönüyle kendiliğinden hazır olduklarını bilirdi”¹⁰.

Kral Davit her şeyi doğru hesapladı. Kiyev Rusyası Kıpçakların 40.000 ailesinin Gürcistan'a göç etmesiyle katı düşmanın büyük bir kısmından kurtulmuş oluyordu. Gerçi, bu dönemde Monomah Kıpçakları yenilgiye uğratmıştı, ancak bu yalnız geçici bir başarı sayılabılırdi. Şöyle ki, Kıpçakların Gürcistan'a göçmeleri Kiyev Knezi'nin işine geliyordu. Bu durumda Vladimir Monomah değil de IV. Davit Kıpçaklara karşı savaşan Kiyev Rusyası'nın bir müttefiki haline geldi¹¹.

Kral Davit Kuzey Kafkasya'ya Giorgi Çkondideli ile birlikte gitti. Kıpçakları ve Osetinleri barıştırdı, geçitlerdeki kalelere kontrolünü sağladı ve Gürcistan'a Kıpçaklarla birlikte döndü. Bu dönemde Osetya birleşik bir siyasi birim değildi ve burada “krallar” ve “beyler” hükmederdiler. Kral Osetya'ya gittiğinde “Osetya kralları ve beyleri onu karşıladılar ve köle gibi huzuruna çıktılar ve her iki taraf (hem Osetinler, hem de Kıpçaklar) birbirinden rehin aldılar”¹². Böylece kral bu işi askeri güç kullanmadan çözebildi.

Vakainüviste göre, IV. Davit Gürcistan'a getirdiği Kıpçaklar gücüyle “Fars güçlerini yok etti, bütün dünya krallarını korkuttu ve Kıpçakların desteğiyle inanılmaz işler yaptı”¹³. Kıpçaklar Didgori Savaşı'nda, Tiflis'in kurtuluşunda vs. özel rol oynadılar. Askeri yaklaşımlar haricinde, Kral Kıpçakları getirmekle Gürcü rençperlerin büyük kısmını asıl işine iade etti¹⁴ ve ülkenin ekonomik kalkınmasını sağladı.

10 - „dzeglistserai ruis-urnbis krebisa”, kartuli samartlis dzeglebi, t. III, saeklesio-sakanonmdeblo dzeglebi XI-XIX ss) İ. Dolidze tarafından yayına hazırlanmıştır, Tiflis, 1970, s. 126.

11 - Şota Meshia, saistorio dziebani, t. III. Tb., 1986, gv. 57.

12 - tshovreba mepet-mepe davitisi, kartlis tshovreba, t.I. gv. 336.

13 - tshovreba mepet-mepe davitisi, kartlis tshovreba, t.I. gv. 336.

14 - Roin Metreveli, davit IV ağmaşenebeli, Tb., 1990, gv. 171.

Günümüz Türk tarihçiliğinde Prof. Dr. Fahrettin Kırzioğlu tarafından ileri sürdüğü düşünceler kısmen kabul edilmiştir. Buna göre, Akhaltsikheli (Ahıskalı) Meskhler'in (Sözde "Türk-Meskhler") büyük kısmının Kıpçakların torunları olduğu gerek¹⁵. Aynı fikir Azarbaycanlı bilim adamı Arif Yunusov tarafından da paylaşılmıştır¹⁶. Burada Yunusov'un bir kaç düşüncesinin değerlendirmesini uygun gördük. Yunusov Azarbaycan tarihçileri arasında etkili ve tanınmış bir bilim adamıdır. 2000'de Yunusov Bakü'de „Месхетинские турки: дважды депортированный народ” (Türk-Meskhler: İki Defa Sürgün Edilmiş Halk) adlı bir kitap çıkardı. Yazar kitabın başında "Türk-Meskhlerin türeyişi konusu tam açıklanmış değildir" gibi ifadesini kullanıyor, ancak, yine de onların Davit Ağmaşenebeli tarafından Gürcistan'a getirilen ve yerleştirilen Kıpçakların torunları olarak kabul ediyor. Kendisi gelen Kıpçakların yerleşim yerlerini de belirtmiştir. Örneğin Gürcistan'ın Güney-Doğu bölgeleri. Onlar arasında hayvancılığa müsait Akhaltsikhe ile dağlararası düzlükler de dâhildir.

Gerçi yazar kitabında Gürcü kaynaklarından da bahsetmiş, ancak buna rağmen birçok yanlış yapmıştır. Örn: yazara göre Didgori Savaşı'nda (1121) IV. Davit'in ordusunda 50 000 Kıpçak yer aldı ve galibiyeti sağladılar. (Aslında Davit'in ordusunda 40 000 Gürcü ve 15 000 Kıpçak vardı).

Yazar Laşa-Giorgi tarihçisi tarafında kullanılan "III. Giorgi kaç bin kişi Osetiv ve Kıpçağı çağırıyordu, geldiler"¹⁷ kelimeleri yanlışlıkla izah ediyor. Kendine göre, III. Giorgi döneminde Gürcistan'a daha bir kaç bin Kıpçak yerleşti ve sayıları 350 bin (?) kişiye ulaştı. Sanki bunlar günümüzde Gürcistan'da Azerbaycanlıların¹⁸ oturduğu Marneuli, Gardabani, Bolnisi, Dmanisi gibi bölgelere yerleşmişlerdi. Aslında bahsedilen bölgelerde Azerbaycanlılar daha geç zamanda yerleştiler ve yerleşmeleri de farklı tarihi gelişmelere bağlıdır. Bunun dışında, Laşa-Giorgi tarihçisinin yukarıda bahsedilen sözlerinden anlaşıldığına göre Kıpçaklar Gürcistan'ın daimi sakinleri değiller ve onların davet edilmesi de yalnız askeri amaçlardan kaynaklı yapıyordu. Daha fazlası, başka bir eski Gürcü kaynağı olan "İstoriani Da Azmani Şaravandedtani (Tadarların Tarihi ve Medhi)'nin" yazarı Tiflis'te Şirvan Şah'ı olan Ağsartanla görüştüğünde "Yeni Kıpçaklardan" söz etmiştir¹⁹.

15 - А. Юнусов. Месхетинские турки: дважды депортированный народ, Баку 2000.

16 - laşa-giorgis droindeli mematiene, kartlis tshovreba, t.I, gv. 367.

17 - А. Юнусов. Месхетинские турки: дважды депортированный народ, <http://www.ahiska-gazeta.com/ru/histories/50/>.

18 - istoriani da azmani şaravandedtani, kartlis tskhovreba, t.II, gv. 65.

19 - Çuri _ eski Gürcistan'da aşık kemiği oyununda yenilen insana oyunu devam ettirmek için bir kaç aşık kemiğini borç verirlerdi. Söz konusu aşık kemiğine Çuri denirdi (bkz. İoseb Grişavili, kalakuri leksikoni, Rusudan Kusraşvili tarafından yayına hazırlanmıştır, Tiflis, 1997, s. 304). Bunun dışında Gürcüce'de "Çur" kökünü taşıyan birçok kelime ve fiil vardır: Çurtva, Çurçna, Çurçuli, Çurçela v.s.

Sayın Arif Yunusov “Curi/Çuri”²⁰, “Unca”²¹ gibi bölgedeki yer adlarını Kıpçakça olarak açıklıyor. Ayını Yunusov’a göre Abastumani²², Kheltubani, Tskaltubo, Garetubani, Zedubani v.s gibi Gürcü yer adları sanki daha VI. yüzyılda Gürcistan’a yerleşmiş Türk boyu olan “Tuba’dan” (Tubo/Toba) geliyormuş. Gürcistan’ın Guria bölgesinin ismini de Hunlara (Gun) bağlıyor²³. Adigeni ilçesinde gösterdiği “Çurto-ba”²⁴, “Corgani”²⁵; Akhaltsikhe ilçesinde ise “Edinca”, “İncebla”, “Suri” gibi gösterdiği köylerin hangilerin olduğu belirsizdir. “Suri”, Sviri köyü olabilir.

Gürcü Kralı sayısı çok olan (40 000 aile, yaklaşık 200 000 kişi) Kıpçakları nereye yerleştirebilirdi? Davit’in tarihçesine göre Kral, Kıpçakları “Çoluk-çocukları ile birlikte uygun yerlere yerleştirdi”²⁶. Ancak, vakainüvist bölgeyi belirtmemiştir. Bize göre bu ifade onların çeşitli yerlere yerleştirmesi anlamına geliyor. İvane Cavakhişvili’ye göre Kral’ın Kıpçakları Selçukluların istilası yüzünden fazla zarar gören ve yeniden canlandırması gereken Kartli bölgesine yerleştirilmesi gerekiyordu²⁷. Ş. Meskhia’ya göre, Kral Kıpçakları yalnız Şida Kartli bölgesine değil, Kvemo Kartli ve Somkhiti bölgelerine de yerleştirmişti²⁸. Aynı fikir Roin Metreveli²⁹ ve Zurab Papaskiri³⁰ tarafından da paylaşılmıştır. Z. Ançabadze ise Kralın Kıpçakların bir kısmının İori ırmağının alt kısmına yani günümüz Saingilo bölgesine yerleştirdiği

20 - Unci _ Sulhan-Saba’ya göre değerli eşyaya veya hazineye “saunce” denir (bkz: sulhan-saba orbeliani, leksikoni kartuli, elyazmalarla birlikte, İlia Abuladze tarafından işlenmiş ve yayına hazırlanmıştır, c. II, Tiflis, 1993, s. 165). Khevsureti ile Pşavi bölgelerinde “Unci” köyü ilk kuran insana denirdi
21 - İYer adı “Abastumani” yalnız XIX. yüzyıldan itibaren var. Eskiden ona (Odzrahe/Odze) denirdi ve Gürcü tarihi belgelerinde de aynı isimle anılırdı. Bu yüzden VI. yy.’da bu ismin bir Türk böyü ile bağlanması tutarsızlıktır. Kheltubani, Tskaltubo, Garetubani, Zedubani gibi toponimlere gelince VI. Vakhtang tarafından yazılan bir fermanında “Kheltuban’in” ilk ismi “Khevtubani” olarak belirtilmiştir (Gürcistan Elyazmalar Milli Merkezi, Belge.HD.858; dokumentebi sakartvelos socialuri istoriidan, Editör N. Berdzenişvili, t.II, Tb., 1953, gv. 20-21, dok. 28). “Khevi” dağlar arası dereye denir, ubani ile yerleşim yerin bir semtidir. Buradan hareketle her iki toponimin Gürcüce olduğu belli olmaktadır. “Tskaltubo” gölcük olan yere denir ve daha VII. yy.’dan beri bilinir. “Garetubani” ve “Zedubani’ye” gelince “Garet” dış ve “Zed” üst anlamına gelir.

22 - “Gur” Megrelce’de yürek anlamına gelir. Daha eski zamanlarda Lazca-Megrelce’de güneş anlamına gelirdi.”ia/ua” ise oğul anlamına gelir (Koba Kharadze, sakartvelos istoriuli geograpia, Tb., 2003, gv. 253).

23 - Tahmin edildiği kadarıyla Yunusov Akhaltsikhe ilçesindeki “Şurdo” köyünden bahsetmiştir/

24 - Tahminen Adigeni ilçesindeki “Çorçani” köyünden bahsedilmiştir.

25 - tskhovreba mepet-mepisa davitisi, kartlis tskhovreba, t.I, gv. 337.

26 - İv. Cavakhişvili, kartveli eris istoria, t. II, Tb., 1948, gv. 209.

27 - Ş. Meskhia, saistorio dziabani, t. II, gv. 53-58.

28 - Roin Metreveli, davit IV ağmaşenebeli, tb., 1990, gv. 178.

29 - 3. Папаскири. У истоков грузино-русских политических взаимоотношений, Тб., 1982, 83. 97.

30 - Zurab Ançabadze, marine tsintsadze, sakartvelo da çrdiloet kavkasia XII saukunesa da XIII saukunis I nahevarşi, krebuli: sakartvelo rustavelis khanaşi, tb., 1966, gv. 153-154

fikrini ileri sürmüştür. Bu düşünce yer adı olan “Kıpçak”³¹ tan da belli olmaktadır. N. Murğulia ve V. Şuşarin’e göre Kıpçakların kışlaları Kura ve İori ırmakları boyunca kurulabilirdi³². Bu iki tarihçi Davit Ağmaşenebeli tarihçisi tarafından (“Gaçiani’ye gelirdiler, Kura nehrinin kıyılarına, Tiflis’ten Bardav’a ve İori ırmağına kadar bu güzel yerlerde kışlaları vardı”)³³ ve Gürcüler 1115’te Rustavi’yi kurtardıktan sonra Türkler kışlalarından “uzak durdular”³⁴ gibi kullanılan kelimelerden hareketle yukarıdaki düşüncelerini ileri sürmüşlerdir.

Ermeni bilim adamı S. Eremyan’a göre Davit Ağmaşenebeli Kıpçakları Ermenistan’ın kuzey bölgelerine yerleştirmişti ve delil olarak da 1206’da kuzey Ermenistan’da Zakaria Mkhargrdzeli tarafından inşa edilen Ğpçakhvank ile Ğpçakh köyün kurduğunu getirmiştir³⁵.

Kveli Chataraişvili Kıpçakların Kartli bölgesine yerleştirme konusuna şüpheli bakardı. Çünkü 200-250 bin göçmenin ülke merkezine yerleştirmesi devletin menfaatlerine uymazdı. Chataraişvili ise Eremya’nın düşüncesine katılıyor ve Davit Ağmaşenebeli tarafından Kıpçakların Kvemo Kartli ile Ermenistan’ın Kuzeyi’nde yerleştirileceğine inanıyor. Çünkü Kıpçakların yerleştirilmesi için hayvancılığa müsait bölgeler gerekiyordu. Kuzey Ermenistan ise bu açıdan uygundu³⁵. Aynı Chataraişvili’ye göre Davit Ağmaşenebeli tarafından Kıpçakların Lore bölgesine yerleştirilmesi de mümkündü. Kral Tamar döneminde buralar Zakaria ve İvane Mhargrdzelilere verildi ve burada yaşayan Kıpçaklar Mhargrdzelilerin sahipliğinde orduya dâhil oldular. Bu yüzden, Mhargrdzelilerin sahipliğindeki ordunun genel olarak Kıpçaklardan oluştuğu denilebilir³⁶.

Anania Caparidze S. Eremyan ile K. Chataraişvili’nin düşüncelerini Kabul ediyor. Ona göre, Kral Davit Kıpçakları yalnız Ermenistan’a değil Azerbaycan topraklarına da yerleştirebilirdi. Çünkü, onlara, ülke içinde değil de ülkenin etnik sınırları dışında yani Gürcistan Krallığı tarafından tutulan kale-şehirlerine yerleştirmek ile ülke dışında yapılacak askeri hareketler için ihtiyaç vardı. Bunun dışında, Kıpçaklar için yaylak ve kışlaklar da gerekiyordu. Kışlak için kralın onlara İori ırmağının havzası ile Şiraki bölgesinin verilmesi gerekiyordu. Yazın ise Ermenistan’a, Ararat düzlüğüne taşımabilirdiler³⁷.

31 - М. Мургулия, В. Шушарин. Половцы, Грузия, Русь и Венгрия в 12-13-х вв. М. 1998, с. 150.

32 - tskhovreba mepet-mepisa davitisi, kartlis tskhovreba, t.I, gv. 332.

33 - tskhovreba mepet-mepisa davitisi, kartlis tskhovreba, t.I, gv. 333.

34 - Сурен Еремян. Агарцинская надпись 1184 г. Исследования по истории культуры народов Востока, Сб. в честь акад. И. Орбели, 1960, с. 83-86.

35 - Kveli Çkhataraişvili, utshoelebi XII saukunis katrul carşı, Kitap: sakartvelo rustavelis khanaşi, tb., 1966, gv. 170-175.

36 - Kveli Çkhataraişvili, utshoelebi XII saukunis katrul carşı, krebuli: sakartvelo rustavelis khanaşi, tb., 1966, gv. 170-175

37 - anania caparidze, sakartvelos tsminda mepeebi, kivçağta çasahleba, tb., 2012, <http://www.nplg.gov.ge/gsdll/cgi-bin/library.exe?e=d-01000-00---off-0patriarc--00-1----0-10-0---0---0direct-10---4-----0-11-11-ka-50---20-about---00-3-1-00-0-0-11-1-0utfZz-800&a=d&c=patriarc&cl=-CL3&d=HASH0521810ff9a47db51542d8.13.4#HASH0521810ff9a47db51542d8.13.4>

Ayrıca şunu da göz önünde bulundurmalı ki, 1118-1120’de Davit Ağmaşenebeli Şirvan ile Ermenistan’ı henüz etkisi altına almamıştı (bunu yalnız 1124’te yapabildi). Bu yüzden Şirak ve dahası, Ararat düzlüğünde Kıpçaklar için yer ayırması az inandırıcıdır. Davit’in tarihçisinin ifadesine (“Çoluk-çocukları ile birlikte uygun yerlere yerleştirdi”) rağmen göçmen Kıpçakların çoluk-çocuklarıyla Şida Kartli bölgesine yerleştirilmesi pek inandırıcı gelmiyor. Yukarıda bahsedilenlerden hareketle, Kral Davit’in en fazla Kıpçak kitlesinin Kvemo Kartli ile Kaheti düzlüklerine yerleştirdiği kanaatindeyiz. Bu dönemde Gişi, Samşvde, Lore, Kvemo Kartli’nin büyük kısmı ile Somhiti Davit’in krallığı sınırları dâhilindeydi.

Bize göre, Davit akıllı ve öngörüşlü bir siyasetçi olarak bu kadar fazla Kıpçak kitlesinin tek bir yere yerleştirmezdi. Bu fikri desteklemek için çeşitli argümanlar da ileri sürülebilir. Kıpçakların yerleştirdiği yerini Davit’in tarihçisi çoğul halde ifade etmiştir. Yerleştikleri yerlerin isimlerini vermemek ise vakainüvistin dikkatli ve akıllı olduğunu göstermektedir. Çünkü bu yerleri göstermek düşman ile dost için direk bir işaret sayılırdı. Gürcüler bu bölgelerden kendilerini uzak tutardılar. Düşmanlar ise kendi menfaatlerini yerine getirmek için “casus” olarak kullanılabildiler. Kıpçakları dağıtma argümanlara gelince bu mesele hayatın farklı açılarından değerlendirilebilir:

Siyasi duruma bakıldığında 1118-1120 yıllarında devletin siyasi bütünlüğü henüz sağlanmış değildi. Buradan hareketle yabancı ve ayrıntılı savaş kabiliyeti olan Kıpçakların büyük bir kitle halinde tek bir yere yerleştirmesi siyasi açıdan dengesiz bir adım sayılırdı. Dahası, aynı Davit’in tarihçisine göre Kıpçaklar krala defalarca ihanet ettiler³⁸.

Etno-Demografik duruma bakıldığında 30 yıl öncesi “Büyük Türklük” yüzünden Gürcü nüfusunun sayısının fazlasıyla azaldığı yüzünden yabancı etnik grubunun tek bir yere yerleştirilmesi Gürcülerin de etnileşmesine sebep olabilirdi (buna örnek olarak, daha önceden Nizamülmülk tarafından yapılan reformun komşu Albanya’da ki sonucu gösterilebilir).

Ekonomik duruma bakıldığında bu açıdan iki meselenin göz önünde bulundurulması gerekir: O dönemde aileyi geçindirmek için asıl kaynak arazi idi. Kıpçakların geniş bozkıra nispeten Gürcistan’da ekim için müsait arazi azdı. Bu durumda Kıpçakların 40 000 ailenin kitle halinde tek bir yere yerleştirmesi ve arazi sahibi yapması tabii ki Gürcülerin hesabına olacaktı. Buna ilaveten silah, atlar, gıda maddeleri de vardı. Ayrıca Kıpçakları geçindirmek için özel vergi “Sakivçağö” da çıkarıldı³⁹. Demek olur ki, bütün bu gelişmeler yerliler arasında hoşnutsuzluk yaratırdı. İkincisi, Kıpçaklar ataerkil gelişim evresinde oldukları için azınlıkta kalan Gürcü toplumun geleneksel yaşamı için bir tehdit olabilirdiler.

38 - tskhovreba mepet-mepisa davitisi, kartlis tskhovreba, t.I, gv. 362.

39 - Roin Metreveli, davit IV ağmaşenebeli, gv. 18; mariam lortkipanidze, sakartvelo XI s. bolos da XII s. pirvel meothedşi, davit Iv ağmaşenebeli, krebuli: sakartvelos istoriis narkvevebi, t. III, tb., 1999, gv. 226-227.

Dini duruma bakıldığında bahsedildiği gibi, Kıpçaklar paganlardı ve bu durumun Gürcü Ortodoks Kilisesi'nin olumsuz şekilde etkilemesi gerekirdi. Şota Meskhia'nın kaleme aldığına göre: "Kıpçakların bir yere yerleştirmesi onların Hıristiyanlaşma süreci ile Gürcü toplumuna dâhil etme ve asimilasyon sürecini uzatırdı. Kıpçakları Hıristiyanlaştırmakla çabuk asimile edilmesi Kral sarayının menfaatleri dâhilindeydi. Çünkü Türk kökenli Kıpçakları Gürcü ordusu savaşçıları yapmak yalnız bu şekilde mümkündür"⁴⁰.

Davit Ağmaşenebeli'nin tarihçisine göre Gürcistan'a yerleştirilen Kıpçakların büyük kısmı Hıristiyanlaştı ve Gürcüleştirdi. Kendisi bu konuda "Kıpçakların çoğu, gün geçtikçe Hıristiyanlaşıp İsa'nın cemaatine dâhil olurdular" gibi ifadelerini kullanmıştır⁴¹. Ancak, Cemal Stepnadze'ye göre Davit tarafından getirilen Kıpçakların büyük kısmı fazla zaman geçmeden tarihi vatanlarına geri döndüler. Bu fikir tarafımızdan da kabul görmüştür.

Bilindiği kadarıyla, Davit'in büyük oğlu I. Demetre'nin üvey kardeşi olan Vahtang (Tsvata) ile soğuk ilişkileri vardı. IV. Davit'in iradesi bu durumu daha da kötüleştirdi. Çünkü bu iradeye göre Demetre'den sonra tahta oğulları değil de Tsvata geçecekti.

Çok geçmeden Demetre'ye kardeşini cezalandırmak için fırsat verildi. 1130'da Vahtang'ı (Tsvata) tahta çıkarmak için Abulet oğlu Dzagan başta olmak üzere krala karşı düzenlenen bir komplonun var olduğu ortaya çıktı. Vakainüvist Büyük Vardan'a göre Demetre kardeşini yakaladı ve gözlerini çıkardı⁴².

Doğal olarak Gürcistan'da bulunan Kıpçaklar, her ihtimale karşı, tamamı olmazsa da en azından büyük çoğunluğu Şarağan oğlu Atrak'ın torunu ve Guranduht'un oğlu Tsvata'ya destek verirdiler. Daha fazlası, Davit'in kayınpederi dışında Kıpçak ülkesinden Gürcistan'a zamanında Guranduht'un kardeşleri de geldiler⁴³. Rus kaynaklarına göre bunlar Atrak'ın (Otrok) kardeşi Sirçan ve oğlu Konçak'tı⁴⁴. Tsvata mağlup olduktan sonra Atrak'ın, çocuk ve soydaşlarıyla birlikte kendi ülkesine döndükleri düşünülüyor⁴⁵. Buna argüman olarak C. Stepnadze XIII. y.y. ilk yarısında faaliyet gösteren Volinli (Rusya) vakainüvistin kelimeleri kullanılabilir. Buna göre, Don yakınlarında kalan ve balıkçılıkla geçinen Sirçanlılar Vladimer Monomah'ın vefatından sonra Oreva adlı birini Gürcistan'a Atrak'ın yanına gönderip kendi ülkesine dönmesini teklif etmişlerdi ve "Atrak gitmek istemediğinde Kıpçakça türküler

40 - Şota Meshia, saistorio dziebani, t.III, tb., 1986, gv. 37.

41 - tskhovreba mepet-mepisa davitisi, kartlis tskhovreba, t.I, gv. 337.

42 - Всеобщая история Вардана Великого, под ред. М. Эмина, Москва 1861. ч. III. 83. 151.

43 - tskhovreba mepet-mepisa davitisi, kartlis tskhovreba, t.I, gv. 336.

44 - Селезнёв Юрий Владимирович. Половецкий «князь» Кончак, «Русская правда», <http://ruspravda.info/Polovetskiy-knyaz-Konchak-2037.html>

45 - iase tsintsadze, ruset-sakartvelos urtiertobis istoriidan, gv. 190; cemal stepnadze, sakartvelos politikuri urtiertoba kavkasiis halhebstan XII saukuneşi, tb., 1974, gv. 128. dipnot.

söyleyemesini, bu da kesmediği takdirde koklamak için sihirli yeşil ot olan Evşan'ın vermesini istemişlerdi". Otark sanki sihirlenmişçesine gözleri yaşararak "Yabancı bir ülkede şan ile yaşamaktansa kendi vatanımın toprağıma kemiklerimin gömmesini daha tercih ederim" kelimelerini kullanarak vatanına dönmüştür"⁴⁶.

Bazı araştırmacılar, 225 bin Kıpçak Gürcülere karışmışsa da Gürcü yer adları ile tarihi kaynaklarında neden bu kadar az iz bıraktığından şüphelenmiştir⁴⁷.

Bize göre, Cemal Stepnadze'nin düşünceleri dikkate değerdir. Örneğin Davit Ağmaşenebeli tarafından getirilen Kıpçaklar Gürcü Devleti'nin bir parçası ve feodal dönemi ilişkilerine aktif bir şekilde dâhil olmakla birlikte düzenli ordu kurmuşlarsa dahi, III. Giorgi ve Tamar döneminde durum farklılaşmıştır. Yukarıda denildiği gibi artık Kıpçaklar Gürcistan'ın sakinleri değillerdi ve Kral III. Giorgi "kaç bin kişi Osetin ve Kıpçağı çağırıydu, o kadarı gelirdiler"⁴⁸. G. Alasania göre, yalnız kralın daveti üzerine geçici bir hizmet için gelmeleri sebebiyle III. Giorgi döneminde Kıpçakların Gürcistan'da sürekli yaşamamaları gerekiyordu"⁴⁹.

Bu açıdan Stepanoz Orbeliani'nin argümanları dikkate değerdir. Buna göre, Orbellier III. Giorgi'ye karşı komplo kurduklarında ve kral yardım için Kıpçak kökenli Kubasar'ı çağırduğında, Kubasar 500 kişiyi zor toplayabildi⁵⁰.

Tamar döneminde Şamkir Savaşı'nda (1195) Kıpçaklar yine de öncü askerlerdi⁵¹ ve ülkenin iç işlerinde de yüksek mevkilere getiriliyorlardı. Buna örnek olarak Kıpçak kökenli Kubasar'ın ordu komutalığı sayılır. Bunu da belirtmek gerekir ki, amcasından kaçan Tamar'ın ilk eşi İuri Bogolubski de Kıpçaklara sığınmıştı. Tamar haricinde Kıpçaklar Gürcistan'a gelip yerleşmeyi oğlu Laşa-Giorgi'den de istemişlerdi, anca Kral bu isteği kabul etmedi⁵².

1223'te Kuzey Kafkasya'da Kalka muharebesinde Kıpçaklar Ruslarla birlikte Moğol komutanları olan Cebe ile Subutay'ya karşı ağır bir yenilgiye uğradılar. Bundan sonra Kıpçaklar Kafkasya'nın diğer halklarına karışıp eridiler. Gerçi XIV yüzyıl başlarında Gürcü yazılı kaynaklarında VIII. Davit ve III. Vahtang arasındaki mücadelelerde Kıpçaklar'dan söz edilmiş⁵³ olsa da bunlar ülkenin siyasi hayatında önemli rol oynamıyorlardı.

46 - Cemal Stepnadze, sad tsavidnen kivçağebi? jum. "mnatobi", 1984, N8, gv. 154; iase tsintsadze, ruset-sakartvelos urtiertobis istoriidan, gv. 190;

47 - Cemal Stepnadze, sad tsavidnen kivçağebi? jum. "mnatobi", 1984, N8, gv. 154;

48 - laşa-giorgis droindeli mematiene, kartlis tshovreba, t.I. gv. 367.

49 - G. Alasania, kivçağebi sakartveloşi, Krebuli: "valerian gabaşvili" _ 90, tb., 2003, gv. 48.

50 - Stepanoz Orbeliani, „tshovreba orbalianta"-s dzveli kartuli targmanebi. Gürcüce ve Ermenice metinler işlenerek E. Tsagareişvili tarafından çıkarılmıştır, Tiflis, 1978, s. 46.

51 - istoriani da azmani şaravantedtani, kartlis tskhovreba, t. II, gv. 70.

52 - Zurab Ançabadze, marine tsintsadze, sakartvelo da çrdiloet kavkasia XII saukunesa da XIII saukunis I nahevarşi, gv. 156.

53 - kartlis tashovreba, t. II, gv. 316-317.

HAZAR-GÜRCÜ İLİŞKİLERİ

Prof. Dr. Muallâ UYDU YÜCEL
İstanbul Üniversitesi

ÖZET

Türkistan coğrafyasından batıya doğru akan Türk boylarının kullandığı güzergâhlar arasında yer alan Kafkasya stratejik öneminden dolayı, bu bölgeye hem kuzeyden hem de güneyden gelenlerin siyasi mücadelelerinde önemli bir rol oynamıştır. Türk boylarından Hun, Bulgar, Avar ve Hazarlar bir taraftan bu topraklarda siyasi mücadele vermişler diğer taraftan da bölgede yaşayan diğer halklar ile ilişkiler kurmuşlardır. Konumuzu oluşturan Hazarların başlangıçta Köktürk devletinin batı kanadını oluşturmalarından dolayı Gürcüler ile ilk temasları, bağlı buldukları bu devletin isteği üzerine olmuştur. Bu yüzden de miladi 3. yüzyıldan 4. yüzyılın ortalarına kadar Ermenistan bölgesinde Bizans ve Sâsânî İmparatorlukları arasında yaşanan mücadelede Hazarlar, Köktürkler adına daima Sâsânîlerin yanında yer almışlar ve Bizans'a karşı onlarla birlikte savaşmışlardır. Ancak 4. yüzyılın ikinci yarısından itibaren durum değişmiş ve zaman içerisinde Sâsânîlerin Ermenistan'ı istilâ ederek, komşularına karşı istilâcı bir siyaset izlemeye başlamaları üzerine Hazarlar, bu sırada yani 7. yüzyılda I. Köktürk devletinin de yıkılması üzerine kendi devletlerini kurarak, o güne kadar izlenen siyaseti değiştirip Bizans ile anlaşma yoluna gitmeyi tercih etmişlerdir. Hazarlar yıllardır yaşadıkları coğrafyanın bütün siyasi ve kültürel özelliklerini çok iyi bildikleri için güçlü bir devlet yapılanması gerçekleştirmişlerdir. Bir taraftan Bizans ile güçlü ilişkiler kurarken, diğer taraftan İslam dinini yaymak üzere fethetmeye çıkan Arap orduları karşısında Kafkaslarda amansız bir var olma mücadelesi vermişlerdir. İşte ele aldığımız Hazar-Gürcü ilişkileri de bu minval üzere Hazar-Bizans ve Hazar-Arap ilişkileri içerisinde gerçekleşmiştir.

İlk Hazar-Gürcü karşılaşması, Bizans imparatoru Heraklios'un Sâsânîler üzerine 627-28'de düzenlediği seferde gerçekleşmiştir. Heraklios, Köktürk hakanından yardım istemiş o da batıdaki temsilcisi olan Hazarlardan bunu yapmalarını isteyerek Tiflis kuşatmasına katılmalarını sağlamıştır. Bu tarihten kısa bir süre sonra bölgeye yeni bir güç olarak Araplar girmiş ve böylece bölge Hazar-Arap mücadelesine sahne olmuştur. Hazarlar ile Araplar arasındaki çatışmalar ve savaşlar çoğu zaman Derbent (Mesela 652 yılındaki Belencer Savaşında Derbent Geçidi önemli bir rol oynamıştır) ile Daryal Kapılarında gerçekleştiği için bugünkü Gürcistan toprakları

savaş alanı haline gelmiş; Kafkaslar özellikle de bu topraklar yaşanan iktidar mücadelesinden üzerlerine düşeni fazlası ile almışlardır. Bu arada Hazarların güçlü bir siyasi varlık ortaya koymaları zamanla Gürcü destan ve hikâyelerinde kendilerine bulmalarını da sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Hazar, Gürcü, Bizans İmparatorluğu, Sasaniler, Kafkasya.

საზარეთა და ქართველთა ურთიერთობები

პროფესორი მუალა უიდუ იუჯელი
სტამბოლის უნივერსიტეტი

მოკლე შინაარსი

კავკასია, რომელიც თურქესტანიდან დასავლეთისკენ მოძრავი თურქული ტომების მარშუტზე მდებარეობდა, თავისი სტრატეგიული მდებარეობიდან გამომდინარე, როგორც ჩრდილოეთიდან, ისე სამხრეთიდან მოსულთა შორის წარმოებულ პოლიტიკურ ბრძოლაში მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა. თურქული ტომები-ჰუნები, ბულგარელები, ავარები და საზარები - მონაწილეობდნენ იმ მიწებზე გამართულ პოლიტიკურ ბრძოლაში და ამავდროულად, რეგიონში მცხოვრებ ხალხებთან ამყარებდნენ ურთიერთობებს. ჩვენი თემის კვლევის ობიექტები - საზარები თავდაპირველად გოქთურქთა სახელმწიფოს დასავლეთ ნაწილს წარმოადგენდნენ და მათი ქართველებთან პირველი ურთიერთობა სწორედ ამ სახელმწიფოს სურვილით მოხდა, რომლის დაქვემდებარებაშიც ისინი იმყოფებოდნენ. ჩვენი წელთაღრიცხვით III საუკუნიდან IV საუკუნის შუა წლებამდე სომხეთის ტერიტორიაზე სასანიდურ ირანსა და ბიზანტიას შორის მიმდინარე დაპირისპირებაში საზარები გოქთურქების სახელმწიფოს სახელით მუდმივად სასანიდების მხარეს გამოდიოდნენ და ბიზანტიელთა წინააღმდეგ იბრძოდნენ. თუმცა, IV საუკუნის II ნახევრიდან მდგომარეობა შეიცვალა. სასანიდებმა დაიპყრეს სომხეთი და სხვა მეზობლების მიმართაც დამპყრობლური პოლიტიკის გატარება დაიწყეს. VII საუკუნეში გოქთურქების პირველი სახელმწიფოს დაშლის შემდეგ, საზარებმა საკუთარი სახელმწიფო დაარსეს, შეცვალეს პოლიტიკა და ბიზანტიასთან მოკავშირეობის გზა აირჩიეს. საზარებმა გამოიყენეს დაგროვილი ცოდნა რეგიონში არსებული პოლიტიკური და

კულტურული ნიუანსების შესახებ და საკმაოდ ძლიერ სახელმწიფოს ჩაუყარეს საფუძველი. ერთის მხრივ ბიზანტიასთან დაამყარეს მჭიდრო ურთიერთობები, ხოლო მეორეს მხრივ კავკასიის რეგიონში გააჩაღეს დაუნდობელი ბრძოლა არაბებთან, რომლებიც ისლამის გავრცელების მიზნით ახალ ტერიტორიებს იპყრობდნენ. ამგვარად, ჩვენიკვლევის საგანი - ქართულ-ხაზარული ურთიერთობები ბიზანტია-ხაზარულ და არაბულ-ხაზარული ურთიერთობების ქრილში მიმდინარეობდა.

ქართველებისა და ხაზარების პირველი შეხვედრა შედგა ბიზანტიის იმპერატორის ჰერაკლესს მიერ 627 – 628 წლებში სასანიდური ირანის წინააღმდეგ განხორციელებული ლაშქრობის დროს. ჰერაკლემ გოქთურქთა ხაკანისგან დახმარება ითხოვა, მან კი ეს საქმე დაავალა სახელმწიფოს წარმომადგენელს დასავლეთში და ამით უზრუნველყო ხაზარების მონაწილეობა თბილისის ალყაში. მალე რეგიონში ახალი ძალა გამოჩნდა არაბების სახით და კავკასია არაბებსა და ხაზარებს შორის ბრძოლის ველად გადაიქცა. ხაზარებსა და არაბებს შორის შეტაკებები ძირითადად დერბენდის (მაგალითად ბელენჯერის ბრძოლაში დერბენდმა მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა) და დარიალის კარიბჭეებთან მიმდინარეობდა. ამის გამო, საქართველოს დღევანდელი ტერიტორია ბრძოლის ველად იქცა. მიმდინარე ბრძოლების გამო, ყველაზე მეტი დანაკარგი სწორედ კავკასიელებმა გაიღეს. ამავდროს ხაზარებმა პოლიტიკური სიძლიერის წყალობით, ადგილი დაიმკვიდრეს ქართულ თქმულებებსა და ლეგენდებში.

საკვანძო სიტყვები: ხაზარი, ქართველი, ბიზანტიის იმპერია, სასანიდები, კავკასია.

KHAZAR-GEORGIAN RELATIONS

Professor Muallâ UYDU YÜCEL
İstanbul University

ABSTRACT

Among the routes of the Turkic tribes migrating in waves from the Turkistan region towards the west, the Caucasus with its strategic geography has been a major scene for the political conflicts between the masses flowing to the region from the north and south throughout history. Various Turkic tribes including the Huns, Bul-

gars, Avars and Khazars have given a political struggle on this soil while building up strong relations with the local peoples. Since the Khazars in our focus initially constituted the western wing of the Gokturk Khaganate, their first contact with the Georgians was established subsequent to the request of this sovereign state. Consequently, the Khazars have always sided with the Sassanids on behalf of the Gokturks and fought on their side against Byzantine during the clashes between the Sassanid and Byzantine Empires in the region enclosing Armenia from the 3rd century towards the middle of the 4th century AD. However, this situation started to change as of the second half of the 4th century as the Sassanids invaded Armenia and adopted oppressive policies against their neighbours. After the collapse of the first Gokturk Khaganate in the 7th century, the Khazars founded their own state, and overturning their former policies, made a covenant with the Byzantine Empire. Since the Khazars had a thorough insight into the political and cultural characteristics of the region they had settled centuries ago, they established a robust government structure. While they built strong relations with the Byzantines, they also gave a relentless fight for survival against the Arabic armies who were on a quest to spread Islam in the Caucasus. The Khazar-Georgian relations we shall discuss have thus developed in connection with the Khazar-Byzantine and Khazar-Arab relations.

The first contact between the Khazars and the Georgians occurred during the campaign of the Byzantine Emperor Heraclius against the Sassanids in 627-28. Heraclius had appealed to the Gokturk Khan for help, who in return had requested the Khazars - his representatives in the west - to join the ranks against the siege of Tbilisi. Shortly after that, the Arabs stepped into the region as a new power, which soon led to a Khazar-Arab conflict. Since the clashes and battles between the Khazars and the Arabs mostly took place at the Derbendpass (e.g. the Derbend pass played a major role in the Battle of Balanjar in 652) and the Darialgorge, the territories of today's Georgia were ravaged by war. The ongoing power struggle had taken its toll on the Caucasus and especially on this area. Thanks to their powerful political presence, the Khazars have also claimed their place in the Georgian legends and folklore throughout the ages.

Key Words: Khazar, Georgian, Byzantine Empire, Sassanids, Caucasus.

Hazarlar ile Gürcüler arasındaki ilişkiler her iki milletin birbirlerine karşı güttükleri siyasi faaliyetler üzerinden değil, Bizans ve Arapların bölgede hakimiyet kurma mücadelesi üzerinden olmuştur. Hazar-Gürcü ilişkilerine dair Bizans, Arap, Ermeni ve Gürcü kaynaklarında bilgiler bulunmaktadır. Çalışmamızda bunlardan istifade edildiği gibi, Gürcü tarihinin anonim ana kaynağı olan, Kart'lis Tskhovreba'daki kayıtlardan da faydalanılmıştır¹.

Kök-Türklerin Batı'daki en uç kanadını meydana getiren Hazarların tarih sahnesine çıkışları kaynakların ifadesi ile M.S. 2. yüzyılın sonlarına doğru oldu². Miladi 3. yüzyıldan 4. yüzyılın ortalarına kadar Ermenistan bölgesinde Bizans ve Sâsânî İmparatorlukları arasında yaşanan mücadelede Hazarlar, Kök-Türkler adına daima Sâsânîlerin yanında yer aldılar ve Bizans'a karşı onlarla birlikte savaştılar³. Ancak 4. yüzyılın ikinci yarısından itibaren durum değişti; Sâsânîlerin Ermenistan'ı istilâ ederek, komşularına karşı istilâcı bir siyaset izlemeye başlamaları Hazarların saf değiştirerek Bizans ile anlaşma yapmalarına sebep oldu. Bu anlaşma gereğince de Hazarlar, 363 yılında Bizans imparatoru II. Julianus (361-363)'un Ermenistan'da bulunan Sâsânîlere karşı yaptığı savaşa katıldılar⁴. Bu duruma son derece kızan Sâsânî Devleti, Kafkasya'da bulunan diğer kabilelerle anlaşarak onların Hazarlara saldırılarını sağlamaya çalışarak başarılı oldu⁵.

Hazar ismi Gürcü kroniklerinde ilk defa 5. yüzyıl hadiseleri anlatılırken geçmektedir. Bu kronikler arasında en önemlisi 17. yüzyılda kaleme alınan Kart'lis Tskhovreba (ქართლის ცხოვრება)'dır. Kronik Kral VI. Vahtang'ın (1675-1737) emri ile halk arasında dilden dile dolaşan bilgilerin değerlendirilip bir araya getirilmesi ile oluşmuştur⁶. Bu eserin derlenmesi sırasında pek çok bölüm 11. yüzyılda yaşayan Leonti Mroveli (Rahip)'nin bilgileri

¹ - Gürcü kaynaklarını tercüme eden doktora öğrencimiz Ketevan Khoblatze'ye teşekkür ederim. Kartlis Tskhovreba, Editör S. Kauçişvili, kaynak eserinde yer alan Leonti Mroveli tarafında yazılmış "İlk Gürcü Kralların Hayatı ve Akımları", C.1, Tiflis 1955, s.10; Kartlis Tskhovreba, Editör Dekanozi Maksime Çanturia, C.1, Tiflis 2011, s.10; Ermeni kaynaklarındaki bilgilerden, 3. yüzyılın başlarına doğru Hazarların ve Hunların bugünkü Gürcistan'a akınlar düzenlediği, ancak burada tutunamayarak Karadeniz'in kuzeyine çekildikleri görülmektedir. Hazarlardan ilk bahsedilen Ermeni tarihçisi Khoreneli Moses'dir. Bkz. M.İ. Artamonov, Hazar Tarihi, Çev. A. Batur, İstanbul 2004, s.157.

² - Artamonov, a.g.e., s.157.

³ - P. L. Gell-C. Norton-E. Elliot, "Chazars", The Encyclopedia Britanica, C. XV, London 1911, s. 775.

⁴ - H. Rosenthal, "Chazars", The Jewish Encyclopaedia, C. IV, s.1.

⁵ - Gell., a.g.e., s.775.

⁶ - Derlenmesi sırasında Gürcü kilisesi kayıtlarından istifade edilmiş, M. Brosset ise bu kroniği Fransızca'ya "Historie de la Georgie" olarak çevirmiş, çevirinin 1212 yılına kadar olan dönemi Fransızca'dan Türkçe'ye Hrand D. Andreasyan tarafından çevrilerek Türk Tarih Kurumu yayınları arasından çıkmıştır. Kroniğin tamamı ise önemli bir Gürcü tarihçisi Roin Metreveli tarafından geçtiğimiz yıllarda İngilizce olarak yayınlanmıştır.

erine dayanılarak yazılmıştır. Nitekim Leonti Mroveli tarafından yazılan “Gürcü Ailelerin ve Krallarının Tarihi” adlı bölümde Hazar ismi ilk defa geçmektedir. Bu bölümde M.Ö.4 yy’dan M.S 5. yüzyıla kadar yaşanan olaylar kaydedilmiştir.¹¹ Yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olan yazarın, bu eseri yazarken hangi kaynaklardan istifade ettiği bilinmemektedir, ama verdiği bilgilerden yazarın gerçek ile mitolojik bilgileri birbirine karıştırdığı ve sadece kendisinin bildiği kavimlerin isimlerini kullandığı anlaşılmaktadır. Bu eserde “Hazarların Akınları”⁷ adını taşıyan başlıkta, Kuzey Kafkasya’da bulunan güçlenmiş Hazarların, Kafkas Dağlarını aşarak, Derbent Geçidini geçtikleri ve Gürcüleri yenilgiye uğrattıkları bilgisi şu şekilde verilmiştir: “Bu zamanda, kuvvetlenen Hazarlar, Tiret’in oğlu Durdzuk’un hâkim bulunduğu Lek ve Kafkas kavimleriyle savaşmağa başladılar. Bunlar da altı Togarmoslu⁸ kavimleriyle birleşerek onları Hazarlara karşı yardıma çağırdılar. Bu şekilde birleşen bütün Togarmolu kavimler, Kafkas Dağını aşarak Hazar ülkesini istila edip esirler aldıktan ve orada şehirler kurduktan sonra geri çekildiler.”⁹ Bu bilgilerle beraber, Gürcü tarihçi Hazarlarda krallık sistemi olduğunu ve tüm Kafkas milletlerinin Hazar kralına (kağanına) haraç verdiği bilgisini de aktarmaktadır: “Hazarlar, kendilerine bir kral seçerek ve ona tabi olarak, bugün Duruband(Derbent) denilen Deniz-Kapısı’nu geçtiler. Togarmolular da onların muazzam kalabalığını görünce hiç karşı gelmediler. Hazarlar, Togarmoslular’ın memleketini zapt ederek Ararat’da, Masis’de (Ağrı Dağı) ve kuzey mıntıklarındaki şehirleri zorladılar. Tuharis, Şamşvilde, Mtskuris-Tzire veya Hunan ile Şida-Kartli ve Egris müstahkem şehirleri bu olaydan uzak kaldılar. Hazarlar bu suretle Deniz Kapısı (Derbent) ve Aragvi Kapısı (Daryal) gibi iki yolu tanımış oldular. Hazarlar, Togarmolular tarafından hiçbir mukavemet görmeksizin, akınlarına devam ederek bütün bu kavimleri vergiye tabi kıldılar.”¹⁰ Ayrıca müellif Doğu’da güçlenen Sâsânî hükümdarlarının Kartli’ye girip Hazarları kılıçtan geçirdiğini ve Kafkasya’da onların yer tuttuklarını,¹¹ Sâsânîlere karşı mücadele eden Gürcülerin Hazarlarla iş birliği yaptıklarını, Kartli Krallığının kalabalık bir yer olduğunu ve orada Ermenice, Gürcüce, Hazarca, Süryanice, Yahudice ve Grekçe olmak üzere altı dilin konuşulduğunu belirtmektedir.¹² Sonra Makedonyalı İskender’in Kartli’ye girdiğini ve onun tarafından Kartli Eristavi olarak

7 - KartlisTskhovreba, Editör S. Kauçişvili, kaynak eserinde yer alan Leonti Mroveli tarafında yazılmış “İlk Gürcü Kralların Hayatı ve Akımları”, C.1, Tiflis 1955, s.10; KartlisTskhovreba, Editör Dekanozi Maksime Çanturia, C.1, Tiflis, 2011, s.10; Gürcistan Tarihi, Editör Marie F. Brosset, Türkçe Çeviren Hrand D. Andreasyan, Hazırlayan Erdoğan Merçil, TTK Yay., 2003, s.9.

8 - Gürcü kaynaklarında geçen bilgilerden, Kafkasya milletlerinin, Nuh Peygamberin oğlu Yafes’in oğlu Targamos’tan geldiği, Gürcülerin ise Targamos’un ikinci oğlu Kartlos’tan geldiği anlaşılmaktadır.

9 - Brosset, a.g.e., s.9; Kauçişvili, a.g.e., C.1, s.10-11; Çanturia, a.g.e., C.1, s.10.

10 - Brosset, a.g.e., s.9; Kauçişvili, a.g.e., C.1, s.10-16; Çanturia, a.g.e., C.1, s.10-11.

11 - Brosset, a.g.e., s.10-11; Çanturia, a.g.e., C.1, s.11

12 - Brosset, a.g.e., s.15; Kauçişvili, a.g.e., C.1, s.16; Çanturia, a.g.e., C.1, s.10-14.

Azon'un tayin edildiğini söylemektedir. İşte bu AzonEgris'i zapt ederek, Osları, Lekleri ve Hazarları vergiye bağlamıştır.¹³ Yine bu bölümde birkaç yerde daha Hazar ismi kaydedilmiş de ne yazık ki müellif bu olayların tarihini belirtmemiştir¹⁴. Görüldüğü üzere burada olaylar karıştırılmış, Milattan sonra verilen bilgiler birden Milattan önceye geçirilerek devam edilmiştir.

Bu kroniğin bir diğer bölümüCuanşerianitarafından kaleme alınan“Kral Vahtang-Gorsalgal'ın Hayatı (Tarihi)”dır¹⁵. Bu bölümdeyer alan “Oset'eKarşı Sefer Hazırlıkları” ve “SâsânîlerinVakhtangGorgasali ile Savaşmak Üzere Gürcistan'a Gelmeleri ve Vahtang'ınOnları Mağlup Etmesi”başlıklaraltındaverilen bilgilerde Hazarlardan bahsedilmektedir. Cuanşerani'ninkaleme aldığı bu bölümde 5-8. yüzyıllar arasında yaşanan olaylar anlatılmıştır. Bu kaynak eserin “Oset'eKarşı Sefer Hazırlıkları” başlığı altında, henüz on altı yaşında olan Kartli Krallığının hükümdarı I. VahtangGorgasali'nin (d.442-ö.503), Kafkas kralları ile birleşerek Gürcistan'a karşı sıkça akınlar yapan Osetlilere karşı 50.000 kişilik ordu ile savaşa çıktığındaOset Kralı'nın yardımı Hazarları çağırdığı bilgisini şu şekilde kaydetmiştir: “Harekete geçen Kral, Kafkas krallarının 50. 000 atlı ile kendisine katıldıkları Tianet'te bekledikten sonra, yoluna devam ederek Daryal Kapısı'nı geçti. VahtangOset'e girdiği zaman henüz 16 yaşında idi. OsetKralı, askerlerini birleştirdikten ve Hazar memleketinden de takviye getirdikten sonra, Daryal'dan geçerek, Oset ovasına da sulayan nehrin kenarında Vahtang'ı karşıladılar”¹⁶. Devamında,savaş meydanında yedi gün boyunca her iki tarafın askerlerinin kahramanlar gibi savaştıklarını, bu savaş sırasında, Hazarlardan dev gibi Tarhan isimli bir adamın, Gürcüler tarafından savaşan Fars Farsman-Faruk adındaki devi öldürdüğünü, Gürcü ordusu içinde, Farsman-Faruk gibi savaşçı birisi kalmadığı için korku ve keder içinde kaldıklarını belirtmiştir. Müellif, “Vahtang ve Tarhan'ın Savaşı” başlığını taşıyan bölümde, ertesi gün Hazar Tarhan'ın genç kral tarafında öldürmesini ise şöyle anlatmaktadır: “Vahtang, elinde mızrak ve iki ağızlı bir kılıç olduğu halde tepeyi aşarak nehrin kıyısına geldi. Kralı gören Tarhan: “Ben çocuklarla değil, kahraman ve tecrübeli atlılarla dövüşürüm ancak bu sefer sana kadar inip seninle dövüşeceğim”dedi. İkisi de bağırarak birbiri üzerine atıldılar. Vahtang, ilk hamlede mızrağını düşmanın beline sapladı, zırhını deldi ve yere yıkılan Tarhan öldü. Sevinçten çılgına dönen Gürcüler, korkunç bir bağırış kopardılar ve Tanrı'ya şükrettiler. Vahtang, bundan sonra, Tarhan'ın kellesini kesti, atına bindi ve sevinç ile kralları ve Tanrının şükreden askerlerinin yanına döndü.”¹⁷

13 - Brosset, a.g.e., s.17-18; Çanturia, a.g.e., C.1, s.16.

14 - Yazarn olayları karıştırdığı, birbirleri ile bağlantısını kuramadığı açıktır zira hem Miladi 5. Yüzyıldan bahsedip daha sonra Milattan önce Makedonyalı İskender dönemine gitmesi bunun açık bir delilidir.

15 - Çanturia, a.g.e.,C. 1, s.109; Brosset, a.g.e.,s.120.

16 - Brosset, a.g.e., s.124-126; Çanturia, C.1, s.118-119.

17 - Brosset, a.g.e., s.127; Çanturia, C.1, s.120.

Cuanşeriani tarafından yazılan bölümde “Sâsânîlerin (Farşlıların) Vahtang Gorgasali ile Savaşmak Üzere Gürcistan’a Gelmeleri; Vahtang’ın Onları Mağlup Etmesi” başlığının altında verilen bilgilerde de Hazarlara yer vermiştir. Gürcülerle Sâsânîler arasında 484 yılında yaşanan savaşın dört sene sürdüğünü, bu savaş sırasında Bizans imparatorunun “Hazar Devleti’ne”¹⁸ karşı sefere çıktığını, bu nedenle Gürcü kralı ile iyi münasebette bulunan imparatorun, Gürcülere yardımcı olmak üzere bizzat kendisinin gelemese de onlara, Leon’un başkomutanlığında 80.000 kişilik bir Bizans ordusunu gönderdiğini belirtmiş ve imparatorun gönderdiği mektubu vermiştir. Bu mektupta şunlar yazılmıştır: “Hakan’a karşı yaptığım seferden dönmüş olarak sana 80.000 süvari asker gönderiyorum. Bundan başka, fazla askere ihtiyacın olursa, Malatya’dan Lamde’ye kadar ve hatta daha yukarılarda bulunan Karnukalاک eyaletlerinin ve kendisinin de şahsen senin emrinde olacaklarını Leon’a yazdım”¹⁹. İmparatorun Vahtang’a yardıma yetiştiği haberini alan Sâsânî hükümdarı III. Hürmüz, Gürcü kralına elçi göndererek barış istediğini bildirmiştir. Dört sene süren savaştan sonra, Gürcüler ve Sâsânîler barış yapmak şartı ile, savaşı bitirerek müzakereye başlamışlardır. Bu müzakere kral Vahtang ile Leon arasında yapılmıştır. Bunun nedeni ise müellife göre, Bizans ordunun “Hazar Topraklarında” bulunduğu sırada, Sâsânîlerin Bizans İmparatorluğu’na savaş açma korkusu idi: “İmparatorun antipatrice’i Leon refakat ediyordu, çünkü Bizanslılar, Hazar memleketinde meşgul olan askerlerinin yokluğundan dolayı, Farşlıların kendi topraklarına girerek tahribat yapmalarından korkuyorlardı.”²⁰ Bu korku boşa duyulan bir korku değildi, zira yazar Farşlılardan, Bizanslılara karşı yardım almak için kral III. Hürmüz’ün yanında Hazar elçisinin bulunduğunu belirtmiştir.²¹ Kaynaktan, Kral Vahtang’ın sayesinde Gürcü, Bizans ve Sâsânîler arasında barış sözleşmesinin imzalandığı anlaşılmaktadır. Ancak burada dikkat edilmesi gereken yazarın Hazar adı ile verdiği Türk devletinin Hazar devleti olmadığıdır zira Hazarlar 5. yüzyılda devletlerini henüz kurmamışlardır. Burada bahsedilenler büyük bir ihtimalle Avrupa Hunlarıdır.

Hazarlar hakkında bilgi veren diğer Gürcü kaynağımız ise Vakhushti Batonishvili-Bagratiuni tarafından (d.1696-ö.1770) yazılan “Gürcistan Tarihi” adlı eserdir. Vakhushti Batonishvili 1724 yılında, Gürcistan’da yaşanan siyasi karışıklıklar sırasında ülkesini terk ederek, babası Kral VI. Vahtang ile beraber Rusya’ya gitmek zorunda kalmış ve burada “Gürcistan Tarihi” kitabını tamamlamıştır. Vakhushti, bu çalışmasında Gürcü kaynaklarının yanında doğu ve batı kaynaklarından da faydal-

18 - Burada Hazar adı ile verilenler Hazarlar olamazlar zira Hazarlar 5. Yüzyılda devletlerini henüz kurmamışlardır. Burada bahsedilenler büyük bir ihtimalle Avrupa Hunlarıdır.

19 - Brosset, a.g.e., s.147; Çanturia, C. 1, s.141.

20 - Brosset, a.g.e., s.148; Çanturia, C. 1, s.142.

21 - Brosset, a.g.e., s.148- Çanturia, s C. 1, s.142-143.

anmıştır. Yazar eserinde, KartlisTskhovrebakaynak kitabındaki bilgileri düzelterek tarihlerini de belirtmeyi çalışmıştır.

Vakhushti Batonishvili kitabında “Gürcistan Krallığı’nın Açıklaması”²² başlığını taşıyan bölümde Gürcülerin kökeni ve siyasi durumu hakkında bilgi verirken, komşu halklarla olan ilişkilerini anlatırken Hazarlara da değinmiştir. “Kuvvetlenen Hazarlar, Kafkas halkları ile savaşmaya başladılar. Ve Kafkas torunları arasından öne çıkan DurdukosTineni’nin oğlu altı akraba kardeşi ile anlaşarak beraberce Kafkas Dağlarını geçtiler ve Hazarları kılıçtan geçirip esir aldılar. Ve Hazar sınırına bir kale inşa ettiler (Yunan takvimine göre 3861 (yılında)’de, Hazar Nehri Ten (Don) suyudur, Hazareti(Hazar Devleti)Ten Nehrinden Turla (Dinyester) Nehrine, Karadeniz sahilinden Litova’danRusya’ya kadar mevcuttur.) ve geri döndüler. Bunlar başlangıçtan 2302, Gürcü takvime göre ise 232 yılında yaşandı. Bundan sonra Hazarlar kendilerine kralı seçtiler ve onun önderliğinde Derbend’den geçtiler. Targamoslular buna karşı çıkamadılar, girdiler ve Targamos’un torunlarını mağlup ettiler.Başlangıçtan 2310, Gürcü takvime göre 241 yılında. Böylece Hazarlar Derbend ve Aragvi yolunu öğrenmiş oldular sıkça Targamoslulara karşı akınlar yaptılar ve onlar da Hazarlara vergi verdiler.”²³

Vakhushti Batonishvili de RahipLeonti gibi Sâsânilerdenkorkan Gürcülerin Kartli’ye gelen Süryaniler, Yunanlılar hatta Hazarlar ile bir iş birliği yaparakSâsânilerekarşı mücadele ettiklerini söylemektedir.²⁴ Ayrıca, Vakhushti de Kartli Krallığının kalabalık bir yer olduğunu ifade ederek orada Ermenice, Gürcüce, Hazarca, Süryanice, Yahudice ve Grekçe olmak üzere altı dil konuşulduğunu söylemektedir.²⁵ Bunun tarihi olarak ise başlangıçtan 3419, Gürcü takvime göre de 286 yılında olmuş olduğu söylemektedir. Aslındagörüldüğü üzere, Vakhushti’nin eserinde verilen bilgilerleKartlisTskhovreba KroniğindeLeontiMrovelitarafından yazılan“Gürcü Ailelerinin ve Krallarının Tarihi (İlk Gürcü Krallarının Hayatı ve Aileleri)”bölümünde verilen bilgilerle aynıdır. Sadece, Vakhushtitarihleri vermeye çalışmıştır.

VakhushtiKral VahtangGorgasal’ın hayatını anlatırken de Osetliler ile savaşırken Osetlerinyanında Hazarların da olduğunu söylemektedir. O da olayları aynen Cuanşeriani gibi anlatmıştır: “Kral Vahtang 172.000 kişilik ordu ile Tineti’ye girdiğinde onu Kafkas krallarının 40.000 kişilik ordusu karşıladı. Sonra Daryal’ı geçerek Aragvi Nehrinin kıyısına yerleştiler, İsa’dan sonra 454, Gürcü takvime göre 206 yılında. Oslar (Osetler) yardıma Hazarları çağırdılar, onlar da geldiler ve nehrin karşı sahiline yerleştiler.Yedi gün boyunca her iki tarafın kahramanları yapılan dövüşlerde yer

22 - KartlisTskhovreba, Editör Dekanozi Maksime Çanturia, C.4, Tiflis2012, s.3.

23 - Çanturia, a.g.e., C.4 s.42-43.

24 - Çanturia, a.g.e., C.4 s.44.

25 - Çanturia, a.g.e., C.4 s.45.

aldılar. Hazarlarda Tarhan adlı bir dev vardı. Tarhan Gürcülerden iyi savaşçı, kahraman olan RanlıFarsman-Faruk'ü öldürdü. Gürcüler ordularında, Farsman-Faruk gibi savaşçı kalmadığı için üzüldüler. Ertesi gün, Gürcülerden genç kraldan başka kimse Tarhan'la dövüşmeye cesaret edemedi. Vahtang genç olmasına rağmen Tarhan'ı öldürdü, bunu ne Osetler ne Hazarlar ne de Gürcülerden hiç kimse beklemiyordu. Gürcüler Kralı övmeye başladılar, o'da Tarhan'ın başını kestikten sonra karargahına döndü. Bundan sonra meydana savaşı yaşandı. Osetler ve Hazarlar mağlup edilerek çoğu kılıçtan geçirildi.”²⁶ Vakhushti çalışmasında, Gürcülerin Osetler ve Hazarlarla beraber Peçenekler ve Cıklarında (Çerkes) zarpt ettiğini söyleyip; bu olayın 458 yılında yaşandığını belirtmiştir.

Gürcü kaynaklarında da görüldüğü üzere 5. yüzyılda Hazarları bir taraftan Sâsânî İmparatorluğu ile sürekli savaşan²⁷; diğer taraftan artık kendinden emin adımlar ile Doğu Avrupa sahasında ilerleyen devlet olarak görüyoruz.Ermeni ve İslâm kaynaklarındaki bilgilere göre Kök-Türk hânedanımensûpAşına soyundan gelen bir başbuğun idâresi altında bu durum 7. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etti²⁸. Bağlı buldukları Batı Kök-Türk Hakanının isteği üzerine Hazarlar, 7. yüzyılda Sâsânîler'e karşı Bizans'a yardım ettiler ve bu yardım sayesinde Sâsânîler artık büyük bir devlet olmaktan çıkarıldılar.Böylece de Hazarlar Sâsânîler karşısında Bizans'ın en iyi müttefiki durumuna geldiler. Bizans, 582'de Bosphorus üzerinde yeniden hakimiyet tesis etmek üzere Kök-Türk ve Hazarlardan yararlanmayı deneyerek 589 yılında Hazarları Azerbaycan ve Ermenistan'a girdirtmeyi başardı. Ancak Sâsânî komutanı Behram Çubin, Herat açıklarında yapılan savaşta onları yendi ve bu arada ganimetin peşine düşen Hazar askerleri de düzenli Sâsânî ordusu tarafından kılıçtan geçirildiler²⁹.

589'da Hazarların da saflarında yer aldığı Türk-Bizans ortak güçlerinin Sâsânîleri ortadan kaldırma girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra kaynaklarda yaklaşık 35 yıl kadar Hazarlarla ilgili bilgilere yer verilmemektedir. 610 yılında Bizans tahtına Herakleios (610-640)'un geçmesi, bu sırada oldukça sıkıntılı bir dönemden geçen Bizans'a bir nebze de olsun rahat bir nefes aldırttı. Genç imparatorun çözmek zorunda olduğu en büyük problem Sâsânî saldırıları oldu ve bu saldırılara karşı acilen önlem almak zorunda kaldı. Sâsânîlerin bu sırada imparatorluğun, Anadolu toprakları boyunca (Kayseri, Kapadokya) ilerleyerek Kudüs'ü ele geçirmeleri, Boğaziçi'nde Kadıköy'e kadar yaklaşmaları Herakleios'u, Kök-Türk Hakanın-

26 - Çanturia, a.g.e., C.4 s.82-83.

27 - Artamonov, a.g.e., s.158-177; Rosenthal, a.g.e., s.1.

28 - H. N. Orkun, Türk Tarihi, II, Ankara 1946, s.144.

29 - Artamonov, a.g.e., s.188.

dan yardım istemek zorunda bıraktı³⁰. Hakan gelen elçileri iyi karşıladı ve yardım teklifini kabul etti. Böylece Bizans, hem Kök-Türkler; hem de onların Batı'daki temsilcileri olan Hazarlar ile uzun bir süreden sonra münasebet kurmuş oldu.

Bizans bu sırada Sâsânî hükümdarı II. Hüsrev (590-628)'e de elçiler gönderip barış teklif etti ise de beklediğini alamadı. Heraklios Sâsânîlere karşı düzenlediği ilk seferde başarısızlığı tadınca kendisine yardım edecek kuvveti çok kısa süre önce 617'lerde anlaştığı Hazarlarda aramaya karar verdi. Bu ümitle elçi sıfatı ile André isimli bir soyluyu 626 yılının yazında Hazarlara çeşitli hediyeler vermek üzere gönderdi³¹. Kaynaklarımız arasında bu yabgunun kim olduğu noktasında farklı görüşler yer alsada bu kişinin T'unf-she-hu (Tung Yabgu)'nun küçük kardeşi Moho-şad olma ihtimali yüksektir³². Hazarları idâre eden Kök-Türk yabgusu, Andre'ye getirdiği oldukça değerli altın karşılığında yardım edeceklerine dair söz verdi ve yanına 1000 seçme süvari ile okçu ve bir elçi vererek geri gönderdi³³. Bunlar Kür Nehri'ni geçerek önlerine kim çıktı ise mahvederek Trabzon'da Bizans İmparatoru Herakleios ile görüştüler. Bu görüşmede birbirlerine verdikleri sözlere sadık kalacakları hususunda mutabık kaldılar ve Herakleios'dan topraklarından serbestçe geçmek için izin alarak geri döndüler³⁴.

Bundan sonra Hazarlar, 626 yılının yazında Şad idâresinde asıl kuvvetlerini göndererek Kafkaslar'da pek çok yeri aldılar. Bu durum derhal Hüsrev'in dikkatini çekerek elçisini göndermesine sebep oldu kiburada sözü bu konudaki en önemli kaynağımız olan Kalankatlı Moses'e bırakalım:

“Herakleios'un tahrikiyle sayısız-hesapsız Hazar orduları ülkemize sokulup talan etmeye başladılar. Bununla alakadar olarak İran Şah'ı Hüsrev, elçisini onlara gönderip şöyle sual etti: “Siz kimin emriyle benim ülkeme sokuldunuz? Yoksa benden kaçıp garp denizlerinin adalarında gizlenip serseri gezenin emriyle mi? Eğer sizin altın, gümüş, kıymetli taşlar, ipek kumaş ve altınla nakışlanmış ve incilerle süslenmiş elbiselere ihtiyacınız varsa, o zaman ben sana onun vaat ettiğinin iki katını verebilirim, bundan dolayı sana şöyle diyorum: Herakleios'un beyhude desiselerine kanarak benim üzerime akınlarda bulunmayın. Yok, eğer akın yaparsanız, sizin istediğiniz gibi olsun. Ancak ben size önceden aldığım tedbirler hakkında şunları söyleyeyim. ...”³⁵. Diyerek aldığı tedbirleri açıklamış ve hatta daha da ileri giderek Hüsrev'in

30 - G.Ostrogorskiy, Bizans Devleti Tarihi, /Çev. F. Isiltan/, Ankara 1995, s.86.

31 - Kalankatlı Moses, Alban Tarihi ve Alban Salnamesi, Çev. Y. Gedikli, İstanbul 2006, s149.; Artamonov, a.g.e., s.194-195.

32 - Artamonov, a.g.e., s.197, Moses,a.g.e., s.149-150.

33 - Moses, a.g.e., s.150.

34 - Moses, a.g.e., s.150.

35 - Moses, a.g.e., s.143-144

sözlerini aktarıp “Bu birliklere hangi ülke mukavemet gösterebilir? Eğer siz bütün dediklerimi yerine getirmeyip ülkeden çıkmazsanız, o zaman size haber verdiğim gibi hareket edeceğim”³⁶ sözleri ile Hazarları nasıl tehdit ettiğini gözler önüne sermek istemek istemiştir. Aslında Hüsrev, Şad’ı kendi tarafına çekmek istemiş ve bu yüzden Bizans’ın verdiğinin iki katını vermeyi teklif etmiştir. Mosese’e göre “böyle kinli ve tehdit edici sözler karşısında Hazarlar ameliyatlarını bir yıl durdurup meşhur Derbent Geçidi yoluyla vatanlarına dönmüşlerdir”³⁷. Aslında Moses burada olayları karıştırmış ve ileride bu olaya tekrar girerek bu sefer hadiseyi bütün gerçekliği ile şu şekilde anlatmıştır:

“Hüsrev Şahın hükümdarlığının 37. yılının evvelinde (626 yazında) kuzey hükümdarı Hazarların arasında prenslik rütbesine göre şad denilen kardeşinin oğlunun başbuğluğu altında vaat ettiği orduyu baskına gönderdi. O Albanya’nın bütün vilayetlerini ele geçirdi. Ordugâhını Aras Nehrinin kıyısında kurdu ve Hüsrev’e elçi gönderdi. Ona, imparatorla imzaladığı ittifak ve bu ittifak gereğince imparatorun imdadına geldiğini haber verdi ve ona bir mektup gönderdi. Gönderdiği mektupta şöyle diyordu: Eğer sen Bizanslıların imparatorunun yakasını bırakıp ondan zorla aldığı toprak ve şehirleri iade etmezsen, eğer onun ülkesinden esirlerle birlikte götürdüğün ve bütün haçperest halklarının ihtiram gösterdiği ve taptığı İsa haçını iade etmezsen ve eğer ordularını onun topraklarından geriye çağırılmazsan, o zaman kulak ver. Bak, kuzeyin hakani, bütün yeryüzünün hükümdarı, senin ve bütün hükümdarların hükümdarı sana ne diyor? Ey Suriye’nin valisi, ben yüzümü sana doğru çevirip imparatora verdiğin bir zarar yerine iki kat zarar veririm. Sen onun topraklarında kılıcınla gezdiğin gibi, ben de senin topraklarında kılıcımınla gezerim. Sana hiç acımam da ve bütün bunların hepsini ben tehir etmeden yerine getireceğim”³⁸.

Hüsrev bunları elçilerden işitince büyük bir korkuya kapılmış ise de bunu belli etmemiş ve:

“Git ve hükümdarıma ve bizim kardeşimize deki, sizin sülaleniz benim cedlerim ve benim tarafımdan asırlar boyunca daima hürmetle, sevimli kardeşin sülalesi gibi görünüyordu ve biz oğullarımız, kızlarımız vasıtasıyla birbirimize hısım olmuşuz. Şimdi benim azmış Bizans kulumun sözlerine ehemmiyet vermen sana hiç yakışmaz”³⁹ diyerek küstahça bir cevap vermiştir.

Görüldüğü üzere Şad gönderdiği Tarkan adlı elçisiyle bu teklifi kabul etmek şöyle dursun, ondan aldıkları esirler ve şehirlerin yanı sıra Hristiyanlarca kutsal sayılan

36 - Moses, a.g.e., s.144.

37 - A.y.

38 - Moses, a.g.e., s.151.

39 - Moses, a.g.e., s.152.

“kutsal haç”ı da geri vermesini istemiştir. Tabii bu istek Hüsrev tarafından kabul edilmemiş ve elçileri vasıtası ile Kök-Türk hakanını “kardeşi” olarak kabul ettiğini zira aralarında akrabalık olduğunu belirtmek istemiştir. Bilindiği üzere 562 yılında aralarındaki dostluğu pekiştirmek için Sâsânî hükümdarı Hüsrev Perviz, Kök-Türk Hakanı İstemi'nin kızı ile evlenmiştir⁴⁰. Moses'in adını Türkan verdiği, elçi ülkesine geri dönmüştür.

Her iki taraf arasındaki bu söz düellosu yerini silahlara bıraktı ve Hazar Şad'ı içinde Bulgarlarında bulunduğu ordusu ile Kafkaslar'a girerek, bölgeye karşı 627 (bazı kaynaklarda 628) yılında ilk ciddi harekâtını gerçekleştirdi⁴¹. Gerçi Moses, Hazarların “bu baskınlarda elde ettikleri ganimetleri yani esirleri, hayvanları, altın kapları ve debdebeli giyimleri gören hâkim şehzadesi ertesi yıl bu yerlere akın yapmak hakkında kendi kendine karar verdi. Kendisine tâbi olan bütün muhtelif kabilelere, dağlı ve ovalılara, dam altında yaşayan şehirlilere yıldızlar altında yatan bozkırlılara, denizde ve karada yaşayanlara, başları tıraş edilmiş ve uzun saçlılara şu emri verdi: Sizin hepiniz işaret ettiğim an baştan ayağa silahlanıp bir araya toplanmalısınız”⁴² sözleriyle, Hazar Şad'ından sonra aç gözlü olarak tarif ettiği Hazar hakanı Yabgu Kagan'ın ertesi yıl gelerek, Sâsânîler üzerine bizzat kendisinin yürüme kararı aldığını anlatmak istemiştir. Gerçekten de Zeibel unvanlı Yabgu Kagan diğer adı ile Cebgu-Kagan yanında oğlu ve sayısız askerle beraber her yeri yakıp yıkarak Tiflis önlerine gelmiş ve burada bazı kaynaklara göre Bizans İmparatoru Herakleios ile bir görüşme yapmış, birbirlerine hediyeler sunmuşlar ve kaleyi beraberce kuşatmışlardır;⁴³ bazı kaynaklara göre de sadece görüşme yaparak geri dönmüşlerdir. Kanaatimizce Hazar Yabgu Kagan Tiflis önlerine sadece görüşme yapmak için gelmemiştir. Ermeni tarihçi Moses'e göre Hazarlar, Kafkaslar'da taş üstünde taş bırakmamışlar, Çer (Derbent) şehrini yerle yeksan etmişler ve halkına amansızca muamele etmişlerdir. Daha sonra İberya (Gürcistan)'ya yönelmişler ve Tiflis'i kuşatmışlardır⁴⁴.

Hazar ve Bizans ordularının sayısının bir hayli kalabalık olması; “surları döven ve iyi kayalar fırlatan” çeşitli mancınıklara sahip olmaları; nehir suyunu şehir üzerine çevirmek için Kura Nehrinin yatağını değiştirecek taş ve kumlarla dolu büyük tulumlara sahip olmaları bir işe yaramamış ve iki ay süren başarısız bir kuşatmadan sonra Tiflis muhasarasını kaldırmışlardır. Bunda hem kışın gelmesi hem de her iki or-

40 - Artamonov, a.g.e., s.180.

41 - Moses, a.g.e.,s.Artamonov, a.g.e., s.197..

42 - Moses, a.g.e., s.144-145.

43 - Moses, a.g.e., s.147.

44 - Artamonov, a.g.e., s.199; A. Koestler, TheThirteenthTribe, New York 1976, s.26 (Bu eser Türkçe'ye kazandırılmıştır. BkzA.Koestler, Onüçüncü Kabile, Çev.Belkis Çorakçı/, Say Yayınları, ts.)

dunun yorulması ve kayıplarının gittikçe artması en büyük etken olmuştur. Bu durum karşısında Herakleios, “sıcak ayların sürüp gittiği günlerde” yani ilkbaharda tekrar gelmek üzere Hazar ordusuna izin vermiş ve kendisi de kuşatmayı kaldırmıştır⁴⁵. Bu arada Moses, Tiflis kuşatmasıyla ilgili ilginç hikâyeler de anlatmıştır. Bunlardan en ilgi çekici olanı, Tiflis sakinlerinin şehirdeki sorun üzerine büyük bir kabak getirerek üzerine Türk hükümdarının resmini çizmeleri ile ilgili olanıdır:

“İri bir bal kabağı getirip üzerine Hun hükümdarının bir dirsek uzunluğundaki suretini yaptılar. Kirpikleri yerine göze görünmeyen ince hatlar çizdiler, sakal yerini utanmazca üryan bıraktılar, burun deliklerini bir karış boyunda yapıp altına bıyığa benzer seyrek kıllar dizdiler. Maksatları herkesin onu tanıyabilmesiydi...”⁴⁶.

Hazar Kaganı, oğlunun komutasında imparatorun yanına 40.000 kişilik bir asker bırakarak ülkesine geri döndü⁴⁷. Ortak yapılan Bizans-Hazar seferi ve Tiflis kuşatmasına dair Vakhushti de bilgi vermekte ama Cuanşeriani gibi, bu seferde Hazarların olduğundan ve Sâsânî hükümdarının yanında Hazar elçisinin bulunduğu bahsetmemektedir. Eserinde Tiflis şehrinin zaptının İsa’dan sonra 619 yılında olduğunu kaydetmiştir. İsa’dan sonra 619 yılında imparator Heraklios Tiflis’i kuşatmış, ama bir türlü alamayarak İran’a yaptığı bu ilk seferinde geri dönme kararı almıştır. Heraklios Tiflis kalesinde kendisinin güvendiği kişi olan Hazar Yabgusu Cebgu’yu ordusu ile bırakmıştı.⁴⁸ İşte bu Cebgu bir sene sonra Tiflis kalesine girmiş ve çok büyük hazine ele geçirmiş, ayrıca Bizanslıların eline Sper, Klarcet’in yarısı ile Egris bölgesi geçmiştir. Burada verilen 619 tarihi yanlış kaydedilmiştir. Yukarıda verdiğimiz gibi bu tarih 626/27’dir. 627 yılında İmparator Heraklios ile beraber Tiflis’e Hazarların girdiği ve imparatorun şehri terk etmesinden sonra, 628 yılında Hazarlar tarafından zapt ettiği biliniyor.⁴⁹ Vakhushti’nin eserinde geçen Cibgu Hazarların hakanı olmalıdır.

Hazar kuvvetlerinin kendisinden ayrılmasından sonra Herakleios, Kafkaslar’da Sâsânîler’e ait pek çok yeri ele geçirerek, İran içlerine kadar sokulmuş ancak bu sırada yanındaki Hazar kuvvetleri ondan ayrılmışlardır. Bu terk yine de onu durdurmamış ve Sâsânî başkentine ilerlemeye karar vermiştir. Karşılaştığı Sâsânî birliklerini yenmişse de bu başkent yakınlarında durdurulmasına engel olamamıştır. Bu sırada Sâsânî Devletinde bir kan değişimi olmuş ve Hüsrev öldürülerek yerine oğlu Kovard geçmiştir. Dengenin değişmesi onun önünü açmış ve Kovard ile bir barış anlaşması imzalamıştır. Bu anlaşma kısa sürede olsa Bizans’ın Sâsânî tehlikesine son vermesi anlamına gelmiştir⁵⁰.

45 - Moses, a.g.e., s.148; Dunlop, a.g.e., s.43-46’da bütün bu olayları özetleyerek anlatmaktadır.

46 - Moses, a.g.e., s.148-149.

47 - Tiflis’in kuşatılması ve bu konudaki masalımsı hikâyeler için bk. Moses, a.g.e., s.147-149.

48 - Çanturia, a.g.e., C.4 s.96-97.

49 - Gürcistan Tarihi, Ed: N. Berdzenişvili-A. Afakidze, C.1, Tiflis 1956, s.1067.

50 - Artamonov, a.g.e., s.201.

Söz verdiği gibi ertesi sene yani 629'da Yabgu Kağan yanında Şad' ile beraber geldi, Tiflis'i aldı ve yönetmek üzere Şad'ın idâresine verdi. Ondan ayrıca Armenya'yı ele geçirmesini istedi. Şad, Çorpan Tarkan adlı komutanını 3000 asker ile bölgenin Doğu taraflarına gönderdi, o da buralardaki Sâsânî bakiyelerini çok kısa bir sürede temizledi ve bölgeyi Bizans hâkimiyetine açık hale getirdi⁵¹. Ancak Kök-Türk Devletinde başlayan iç mücadeleler, Yabgu Kagan'ın da sonunu hazırladı ve kagan muhalifleri tarafından öldürüldü.

Hazarlar kısa sürede kendilerini toplayarak gözlerini tekrar Albanya topraklarına çevirdiler. Ancak bu topraklar bıraktıkları gibi kalmamıştı; Bizans ile Sâsânî Devleti aralarında anlaşmışlar ve Sâsânîler hükümdarları Cavanşir (Juanser) zamanında Bizans'ın himayesini kabul etmişlerdi. Hazarlar bölgedeki gelişmeleri yakından takip ettikleri için en uygun zamanda yani 661 veya 662 yılında ordularını bölgeye gönderdiler. Bu Bizans ile müttefikliklerinin bittiği anlamına geliyordu zira onun vassalı altındaki bir devletin topraklarına saldırmışlardı. Fakat umduklarını bulamadılar ve Cavanşir ile yaptıkları savaşı kaybettiler⁵². Ancak onun ölümünden sonra bölgeye Arapların gelmesi Hazarlara tekrar bir üstünlük kurdurttu. Böylece Kafkaslar'da Araplar'dan başka Bizans ile de karşı karşıya geldiler. Alban yöneticiler ise çareyi hem Araplara hem Hazarlara hem de Bizans'a vergi vermekte buldular.

Bundan sonra Hazar-Gürcü münasebetleri genelde Hazarların Araplar ile girdikleri mücadeleler neticesinde Gürcistan topraklarında bulunan Derbent ve Daryal Kapılarının tam bir savaş alanı olarak kullanılması üzerinden gerçekleşmiştir. İslam Ordusu Halife Hz. Ömer zamanında (634-644) ilk defa Derbent (Babü'l-Ebvab)'i ele geçirmiştir. İslam coğrafyacısı Taberî'nin verdiği bilgilere göre Türk tarihinde "Demir Kapı" olarak adlandırılan Derbent Geçidi dolaylarında adı geçen ilk Müslüman komutan Bükeyr b. Abdulah'tır⁵³. Ancak Derbent'in ele geçirilmesi o an için Müslümanlar açısından tam bir başarı olarak telakki edilse de Hazarlar bu bölgedeki varlıklarını devam ettirmek istedikleri için daimî bir kalıcılık sağlayamamışlardır. Yine bu bölge Hazarlar açısından hep alınması gereken bir yer olma özelliğini korumuştur. Bu da Derbent'in Araplar ile Hazarlar arasında sık sık el değiştirmesine sebep olmuştur. Derbent için 714'de, 722-723'de, 731-732'de, 737'de karşı karşıya gelmişlerdir. 775 yılında Hazarlar, diğer Türk boylarının da yardımlarıyla Ermenistan'a saldırarak Tiflis'i tekrar ele geçirmişler ve birçok Müslüman'ı öldürmüşlerdir⁵⁴. Bu mağlubiyet-

51 - Moses, a.g.e., s.161; Hazarların, Kafkasya'daki saldırıları ve münasebetler 162-170 sayfalarda detaylı olarak anlatılmaktadır. Artamonov, a.g.e., s.202-203; 206-207.

52 - A.g.e., s.200.

53 - Taberî, Tarihu'rRusulve'l-Mulûk, (Neşr. DedGooje), Leiden 1879-1901, I, s.261.

54 - İbnü'l Esîr, El-Kâmil fi't-Tarih, Türk.Trc. A.Özaydın, A.Ağırakça, B.Eryarsoy/İstanbul 1991, C.V, s. 96; D.M.Dunlop, Hazar Yahudi Tarihi, Çev. Zahide Ay, Selenge Yayınları, İstanbul 2008, s. 64; H.D.Yıldız, İslamiyet ve Türkler, İstanbul 1976, s.27.

ten sonra İslam orduları Kafkaslar'da Hazarlara karşı büyük bir askerî harekâtın içerisinde olmamıştır. Bunda Abbasî Halifeliğinin barış ortamını destekleyen faaliyetleri de etkili olmuştur. Hazarlar ile Araplar arasındaki son savaş 799 tarihinde Halife Hârûnürreşîddöneminde yapılmıştır. Hazarlar 799 yılında Derbent'ten harekete geçerek Arapların idâresindeki topraklara saldırmışlardır. Bu harekâtlarına tam bir mukavemetle karşılaşmayınca da Kür Nehrine kadar ulaşmışlar ve Güney Kafkasya'yı yağmalayarak çok sayıda esir almışlardır. Bölgede 70 gün kalmışlar ve oldukça fazla tahribatlar yapmışlardır⁵⁵.

Tekrar Gürcü kaynaklarındaki bilgilere dönersek;KartlisTskhovreba'nın içerisinde yer alan bir diğer bölümde 11. yüzyıl Anonim Gürcü tarihi olan“MatianeKartlisa” adlı bölümdür ve bu bölümde 8-11. yüzyıllar arasındaki olaylar kaydedilmiştir. Girişinde Hazarlar hakkında bilgiler yer almaktadır. Burada, Hazarların 764 yılında Tiflis'te bir sefer yaptıklarını ve bu seferinin arkasında Hazar hakanının Cuanşer'inkızkardeşiŞuşan'ın güzelliği karşısında ona aşık olduğunu, onunla evlenmek istediğini ancak red cevabı alması üzerine komutanı Bluçan'ın onları üzerlerine göndererek Tiflis'i zor durumda bıraktıklarını aktarmıştır ki verdiği bilgiler şu şekildedir:“Aziz martar-kral Arçil'in ölümünden sonra, İoane ve Cuanşer adlarındaki oğullarından birincisi, annesi ve iki kız kardeşiyle beraber Egris'e gitti. Diğer de kalan iki kız kardeşiyle beraber Kartli ve Kakheti memleketlerinde kaldı. Hazar hakanı, bu prenseslerin en küçüğü olan Şuşan'ın güzelliğini duyuncaCuanşer'e gönderdiği bir elçi vasıtasıyla kendisi Araplara karşı müdafaa etmek vaadi ile kız kardeşini eş olarak kendisine vermesini teklif etti. Hakan'ın elçisi geldikten sonra, Cuanşer, durumu kardeşi İane'ye ve annelerine bildirdi. Onlar da bunu reddederek, elçiye: “Vaziyetimiz ümitsiz bir hale geldiği vakit, çocuğumuzu kirletmektense, Bizans topraklarına gidip Hristiyanlara müracaat etmeyi tercih ederiz” dedirttiler. Şuşan kendisi de Hazar kralını tahkir etti. Üç sene sonra, Hakanın sevk ettiği kumandanı Bluçan, Lek memleketi yolu ile Kakheti'ye girdi ve Cuanşer ile Şuşan'ın buldukları kaleyi kuşatarak birkaç gün içinde ele geçirdi, prensleri esir etti, Tiflis'i zorladı ve bütün toprakları ile Kartli'yi zapt etti. Daryal yolundan giderken, bir gün, Şuşan, kardeşine “Tanrı'nın beni aziz kadınların arasında koymak lütfunda bulunması için, dinsizler tarafından kirletilmektense ölmem daha iyi olacaktır” dedi ve yüzük taşıyı kopararak, altında saklı bulunan öldürücü zehri emdi ve derhal öldü. Bluçan, Cuanşer'i hakanın yanına götürdü ve prenses Şuşan'ın ölümünü ona anlattı. Hakan, Bluçan'ın kızın cesedini görmesi için getirmediğine hiddetlenerek, Bluçan'ın tevkif edilmesini ve boynuna geçirilen bir ipin uçlarının atlara

⁵⁵ - Taberî, Tarihu'rRusulve'l-Mulûk, III, s. 648, Dunlop, a.g.e., s.183 vd.

bağlanılmasını emretti. Böylelikle, iki zıt istikamete koşan atlar Bluçan'ın kafasını feci bir surette kopardılar. Cuanşer yedi sene orada kaldıktan sonra, hakan sekizinci senede, onu kıymetli hediyelerle kendi topraklarına geri gönderdi.”⁵⁶ Anonim müellif bu bilgileri verdikten sonra, Arapların gittikçe kuvvetlendiklerinden ve Gürcistan'a sık-sık seferler yaptıklarından bahsetmekte ve Hazarlar hakkında bilgi vermemektedir sadece Agarian'ın Hazarların yıktığı Tiflis'i inşa ettiğini ve Abhaz krallığının kuruluşunda Hazar hakanın rol oynadığını da kaydetmektedir⁵⁷.

Hazarlar, Abhaz krallığının kuruluşuna destek verdiler. Bu desteğin en önemli sebebi Abhazya Eristavlığına getirilen veya veraset yolu ile kendisine bırakılan II. Leon'un annesinin Hazar kağanının kızı olması idi. 8. yüzyılda Abhazya ve Abhazlar artık nüfusu kalabalık ve güçlü bir siyasi varlık olarak bu yüzyılda Bizans'da başlayan iç karışıklıklardan yararlandılar ve Abhaz Eristavı Leon II. Leon Hazar Hakanının destek ve yardımları ile bağımsızlığını ilan etti. Gürcü kaynaklarına göre II. Leon gücünü kaybeden Egris Krallığını da kendisine bağlanıp Kutaisi şehrini başkent yaptı. Böylece Leon Abhaz Kralı unvanı alarak Abhaz Krallığını kurdu.⁵⁸ Gürcü kroniklerinde bu durum şu şekilde anlatılmıştır: “Bizanslılar, zayıf düşmüşlerdi, Abhazya Eristavlığı miras hakkı ile kendisine verilmiş olan Bizans imparatoru Leon'un yeğeni Abhaz Eristavı Leon, onlarla olan bağlarını kopardı. Bu Leon'un annesi Hazar kağanının kızı olduğundan, bu hareketinde Hazarlar tarafından desteklenerek bütün Abhazya'yı ve Egris'i ilih dağına kadar zapt etti.”⁵⁹. Cuanşer'in yazdığı bölümde de Abhaz Krallığı'nın kuruluşunda Hazarların rol oynadığı zikredilmekte, Vakhushti ise sadece Leon tarafından kurulan bu krallığın Hazarların akınlarının zayıflamış olduğu ve yine o sırada Bizans'ın durumundan faydalanarak kurduğunu söylemektedir⁶⁰. Burada dikkat edilirse Gürcü kaynaklarının Gürcüler ile Hazarlar arasında bir akrabalık bağı kurmaya çalıştıkları görülmektedir.

Hazarların Gürcü kaynaklarına göre Tiflis'e yaptıkları bir diğer seferin tarihi 764'dür ve bu sefer Vakhushti'nineserinde şu şekilde anlatılmıştır: “Kral Arçil'in ölümünden sonra, İoane annesi ve iki kız kardeşiyle beraber Egris'e gitti. Cuanşer kız kardeşiyle beraber Kartli ve Kakheti memleketlerinde kaldı, kız kardeşi çok güzeldi. Hazar hakanı, bu prensesin güzelliğini duydu ve Cuanşer'e

56 - Brosset, a.g.e., s.219-220; Çanturia, C.2, Tiflis, 2012, s.3-4.

57 - Çanturia, a.g.e., C.2, s.4-5.

58 - N.Berdzenişvili- S.Canaşia, Gürcistan Tarihi, Sorun Yayınevi, 1997, s.119-120.

59 - Brosset, a.g.e., s.221; Çanturia, a.g.e., C.2, s.4-5.

60 - Çanturia, a.g.e., C.4 s.100-101.

gönderdiği bir elçi vasıtasıyla kendisi Araplara karşı müdafaa etmek vaadi ile kız kardeşini eş olarak kendisine vermesini teklif etti. Ama onlar kız kardeşini kirletmesini istemediler. Red cevabı alan hakan, Bluçan önderliğinde ordu gönderdi. Lek toprakları geçerek Cuanşer ve kardeşinin sığındığı kaleye geldiler. Ve Tiflis'i İsa'dan 731⁶¹, Gürcü takvime göre 483 yılında zapt ettiler. Daryal yolundan geçtiler, Şuşan dinsizin kendisini kirletmesini istemedi veyüzükte bulunan öldürücü zehri içerek öldü. Bluçan, Cuanşer'i hakanın yanına götürdü ve prenses Şuşan'ın ölümünü ona anlattı. Hakan, kızın cesedini görmesi için getirmedigiine hiddetlenerek, Bluçan'ın tevkif edilmesi ve boynuna geçirilen bir ipin uçlarını atlara başlanılmasını emretti. Böylelikle, iki zıt istikamete koşan atlar Bluçan'ın kafasını feci bir surette kopardılar. Cuanşer yedi sene orada kaldıktan sonra, hakan sekizinci senede, onu kıymetli hediyeler vererek kendi topraklarına geri gönderdi⁶². Görüldüğü üzere MatianeKartli gibi, Vakhushti de Hazarların yıktığı Tiflis'in, zaman geçtikten sonra Husrev tarafından inşa ettirildiğini söylemektedir.⁶³

Hazarlar hakkında bilgi veren Gürcü yazılı bir diğer kaynak da 786-790 yıllar arasında İoaneSabanisdzeta tarafından yazılan ve "AboTbileli" adını taşıyan eserdir⁶⁴. Sabanisdze, eserinde Bağdatlı bir Arap gencin Hristiyanlık için kendini feda etmesini anlatmaktadır. Yazar, Abo'nun hayatını (D.756-Ö.786) anlatmadan önce Gürcistan'da Arapların güçlenmesi ve onların siyasetleri yüzünden Hristiyanların zulüm gördüklerini ifade etmektedir. İşte bu sırada, AboKartli'ninErstav'i Nerse ile birlikte Tiflis'e gelmiştir. "Sarkinozlardan (Gürcüler Arapları, kaynak eserlerinde Sarkinoz olarak kaydetmişlerdir) zulüm gören NerseKartli'yi terk edip yanında yer alan yaklaşık 300 kişi ve Abo ile Oset kapısından geçti. Memleketinde göçmen olan Nerse, Kuzey Devleti'ne (yani Hazar Devleti) girdi, burası Magogi'nin oğullarının yurdudur, Onlar Hazarlardır. Vahşi halk, korkunç yüzlü, canavarlar, kana suşamışlar, dinsizler, ama bir yaratıcı Tanrı'yı biliyorlar. Ve Hazar kralına giden düşmanlardan kaçan Nerse'ye barınak, yiyecek-içecek, kıyafet verdiler. Ve Sarkinozların, korku, zulümden uzakta olduğunu gören Abo, aziz rahipler elinden vaftiz oldu. Sarkinozlardan uzak olan Kuzey Devleti'ndeki şehirler ve köylerde, Tanrı'nın kutsalı ile çok sayıda kiliseler var ve Hristiyanlıktan dolayı insanlar endişesiz yaşıyorlar. Bunu gören Aziz Abo, korkmadan

61 - Burada tarih 764 verilmesi gerekirken, 731 olarak yanlış verilmiştir.

62 - Çanturia, a.g.e., C.4, s.100-101.

63 - Çanturia, a.g.e., C.4 s.100-101.

64 - Bu eser 8. yüzyıldaki Gürcistan'ın siyasi, milli idealler, kamu hayatı hakkında bilgi veren önemli kaynaklardan biridir. Günümüze ulaşan eserin ilk el yazması 10. yüzyıl'a aittir. Kaynak, 1905'te Almanca, 1934'te Latince, 1956'da da Rusça tercüme edilmiştir.

ibaret etmeye ve oruca başladı. Zaman geçtikten sonra, Nerse Kuzey Krala (yanı Hazar hakana), kendisini Abhazdevleti'ne göndermesini rica etti. Çünkü orası Sarkinozlardan uzak ve güvenli bir yerdi ve oraya ailesi ile göndermesini istedi. Tanrı Kuzey Kralını sakinleştirdi ve o da onları (yanı Abo ve Gürcüleri) değerli hediyelerle gönderdi. Onlar da mutlu ve Tanrı'dan gelen buyruk ile Tanrı'yı bilinmeyen dinsizlerin yurtlarından geçerek, üç ay gece-gündüz yol aldıktan sonra Abhaz Devleti'ne girdiler.”⁶⁵. Bu bilgiler bize Hazarların Gürcüler üzerindeki kuvvetlisi etkisini 8. yüzyılda bütün hızı ile devam ettirdiğini göstermektedir. Gürcistan'a döndükten 3 yıl sonra Abo, 786 yılının 6 Ocak ayında Hristiyanlığı terk etmediği için Araplar tarafından idam edildi. Bu bilgilerideğerlendirdiğimizde Nerse ve Abo'nun Hazar Devleti'ne gelmesi 782-783 yılında olmuştur.

KartliTskhovrebakroniğinde yer alan bölümlerdeGürcistan ve Kafkas Bölgesi'nin geçmişi anlatırken çoğu zaman bu bölümleri yazan müellifler, bilinmeyen kabileleri zikretmek için ya kendi çağında çok duydukları isimleri veya diğer eserlerde gördükleri kabilelerin isimlerini kullanmışlardır. Nitekim LeontiMroveli tarafından yazılan bölümde yer alan “Hazarların Akınları” adlı başlıkta, M.Ö 7-6. yüzyıllarda Kafkas ve Ön Asya'ya akınlar yapan İskit ve Sarmat kavimleri “Hazarlar”olarak adlandırılmıştır. Yine Cuanşeriani'ninkaleme aldığı “Kral Vakhtang'ın Hayatı”bölümünde bahsedilen Hazarlar büyük ihtimalle Hunların bir kolu olmalıdır. Eserde bahsedilen Bizans-Hazar savaşı ise 5. yüzyılın sonlarına doğru Doğu Roma İmparatorluğu'nun Tuna ile Balkan coğrafyasında varlık gösteren Hunlara karşı düzenlenmiştir.

Netice olarak görüldüğü üzere Gürcü kaynakları arasında Hazarlar hakkında gerçekten bilgi veren kaynaklar MatianeKartlisaile AboTbileliadlı eserlerdir.

Sonuç

Hazar-Gürcü münasebetleri konusunda en önemli kaynaklarımız hiç şüphesiz Bizans, Arap ve Gürcü kaynaklardır. Bu kaynaklarda Hazarların Gürcistan'a ilk sefer yaptıkları tarih olarak 627-628 yılları kaydedilmiştir. Bu bilgilere dayanarak, 627 yılında Hazar hakanı, Bizans imparator Heraklios ile Gürcüler ve Sâsânîlere karşı düzenlenen Tiflis seferine katılmıştır. Bundan sonra, 7. Yüzyılın ikinci yarısında Hazar Devleti'nin kuruluşu ile güneye doğru akınlar da daha art-

⁶⁵ - KartuliHagiografia, Ed: L. Beraşvili-L.Gigineşvili, Tiflis 2016, s.89-91; Hazar-Gürcü ilişkilerinin detayı için bkz.GuiliAlanasia, Gürcüler veİslam Öncesi Türkler, Karen Yayınları, Trabzon 2013.

miştir. Hazarların Tiflis'e ikinci geliřleri 764 yıllarında olmuřtur. Daha önce bölgeye yeni güç olarak Araplar girmiřtir. Hazar ile Araplar arasındaki çatıřmalar çoęu zaman Derbent ile Daryal Kapılarında Hz. Ömer döneminde başlayıp 714, 722-723, 731-732, 737, 775 ve 799 yıllarında yařanmiřtır. Bu nedenle Gürcistan toprakları savař alanı haline gelmiřtir. Bu arada özellikle Gürcü kaynakları her iki millet arasında akrabalık kurmak için uğrařmıřlardır.

KAYNAKÇA

ARTAMONOV, V, Hazar Tarihi, Ahsen Batur, Selenga Yayınları, İstanbul 2004.

BERDZENİŐVİLİ N.-S.CANAŐIA, Gürcistan Tarihi, Tiflis 1997.

DUNLOP D.M., Hazar Yahudi Tarihi, Çev. Zahide Ay, Selenge Yayınları, İstanbul 2008.

GELL, P.L. -C. Nortan-E. Elliot, "Chazars", The Encyclopedia Britanica, C. XV, London 1911.

GÜRCİSTAN TARİHİ, Ed: N. Berdzeniřvili-A. Afakidze, C.1, Tiflis 1956.

GÜRCİSTAN TARİHİ, Ed: Marie F. Brosset, Çeviren Hrand D. Andreasyan, Hazırlayan Erdoğan Merçil, TTK Yay., 2003.

İBNÜ'L ESİR, El-Kâmil fi't-Tarih, C.III, V, Çev. A.Özaydın- A.Ağırakça, B.Eryarsoy, İstanbul 1991.

KALAKANTLI MOSES, Alban Tarihi ve Alban Salnamesi, Çev. Y. Gedikli, İstanbul 2006.

KARTLİS TSKHOVREBA, Ed: S. Kaukçiřvili, C.1, Tiflis, 1955.

KARTLİS TSKHOVREBA, Ed: Dekanozi Maksime Çanturia, C. 1,2, 4, Tiflis 2011-2012.

KARTULİ HAGİOGRAFİA, Ed: L. Beriařvili-L, Gigineiřvili, Tiflis, 2016.

KOESTLER, A., The Thirteenth Tribe, New York 1976.

ORKUN, H.N., Türk Tarihi, II, Ankara 1946.

OSTROGORSKİY, G., Bizans Devleti Tarihi, Çev. F. Isiltan, Ankara 1995.

ROSENTHAL H., "Chazars", The Jewish Encyclopediae, C. IV.

TABERİ, Tarihu'r Rusulve'l-Mulûk, I, (Neřr. DedGooje), Leiden 1879-1901.

YILDIZ, H.D., İslamiyet ve Türkler, İstanbul 1976.

ქართველებსა და ხაზარებს შორის დამოკიდებულება გამოიხატებოდა არა ამ ორი ერი მხრიდან მიერ ერთმანეთის მიმართ გატარებულ დაპირისპირების პოლიტიკაში, არამედ ბიზანტიისა და არაბების რეგიონში გაბატონების მცდელობის დროს არსებულ ორმხრივ ურთიერთობებში. ცნობები ქართულ-ხაზარული ურთიერთობების შესახებ, რომლებიც ჩვენს სტატიაში გამოვიყენეთ, შემონახულია ქართულ, ბიზანტიურ, არაბულ და სომხურ წყაროებში. ასევე, ვისარგებლეთ საქართველოს ისტორიის ძირითადი წყაროთი - „ქართლის ცხოვრებით“.¹

წყაროების მიხედვით, გოქთურქების სახელმწიფოს უკიდურესი დასავლეთით მცხოვრები ხაზარები ისტორიულ სარბიელზე ჩვენი წელთაღრიცხვის II საუკუნეში გამოჩნდნენ.² ჩვენი წელთაღრიცხვით III საუკუნიდან IV საუკუნის შუა წლებამდე ბიზანტიასა და სასანიდებს შორის სომხეთისთვის მიდინარე ომში ხაზარები გოქთურქების სახელით მუდამ მხარს უჭერდნენ სასანიდებს და ბიზანტიელების წინააღმდეგ მათთან ერთად იბრძოდნენ.³ თუმცა, IV საუკუნის მეორე ნახევრიდან მდგომარეობა შეიცვალა. სასანიდების მიერ სომხეთის დაპყრობის შემდეგ, მათ მეზობლების მიმართ აგრესიული პოლიტიკის გატარება დაიწყო, რის გამოც ხაზარებმა მხარი იცვალეს და ბიზანტიელებს შეუთანხმდნენ. ამ შეთანხმების ძალით ხაზარები 363 წელს ბიზანტიის იმპერატორ იულიან II-ს (361-363) დაეხმარნენ სომხეთში მყოფი სასანიდების წინააღმდეგ.⁴ განაწყენებული სასანიდები დაუკავშირდნენ კავკასიაში მყოფ სხვა ტომებს და ისინი ხაზარების წინააღმდეგ აამხედრეს.⁵

ხაზარების სახელი ქართულ მატყანეებში პირველად V საუკუნის მოვლენების თხრობისას დაფიქსირდა. ამ მატყანეებიდან ყველაზე მნიშვნელოვანი XVII საუკუნეში დანერგილი ქართლის ცხოვრებაა. მატყანე მეფე ვახტანგის (1675-1737) ბრძანებით ხალხს შორის არსებული ზეპირი ცნობების

¹ - მაღლობას ვუხდით ჩვენს დოქტორანტს ქეთევან ხობლაცხს ქართული წყაროების თარგმნისთვის. ქართლის ცხოვრება, რედ. ს.ყაუხჩიშვილი, ლეონტი მროველის „ქართველ მეფეთა ცხოვრება“, ტ.1, ტბ. 1955 გვ.10; ქართლის ცხოვრება, რედ. დეკანოზი მაქსიმე ჭანტურია, ტ.1 თბ. 2011 გვ.10; სომხური წყაროების ცნობებიდან ჩანს III საუკუნის დასაწყისისთვის ხაზარებს და ჰუნებს დღევანდელი საქართველოს ტერიტორიაზე თავდასხმები მოუწყვიათ, მაგრამ ვერ დამკვიდრებულან და შავი ზღვის ჩრდილოეთით გადასულან. პირველი სომეხი ისტორიკოსი ვინც ახსენებს ხაზარებს, მოსე ხარანეცია. იხ. Bkz.M.İ. Artamonov, Hazar Tarihi,Çev. A.Batur, İstanbul 2004, s.157

² - Artamonov, a.g.e., s.157.

³ - P. L. Gell-C. Nortan-E. Elliot, “Chazars”, The Encyclopedia Britanica, C. XV, London 1911, s. 775.

⁴ - H. Rosenthal, “Chazars”, The Jewish Encyclopaedia, C. IV, s.1.

⁵ - Gell., a.g.e., s.775.

შეგროვების შედეგად შეიქმნა.⁶ ამ ნაშრომის შექმნისას ძირითადად გამოიყენეს XI საუკუნის მოღვაწე ლეონტი მროველის ნაშრომები. სწორედ ლეონტი მროველის ნაწარმოებში „ქართული ოჯახებისა და მეფეთა ისტორია“ („ქართველ მეფეთ ცხოვრება“) პირველად არიან მოხსენებული ხაზარები. „ქართლის ცხოვრების“ ამ ნაწილში აღწერილია ჩვენს წელთაღრიცხვამდე IV საუკუნიდან ჩვენი წელთაღრიცხვით V საუკუნემდე მომხდარი ამბები. XI საუკუნის II ნახევარში მცხოვრები მემატიანის ნაწარმოებში არ არის მითითებული, თუ რომელი წყაროებიდან ისარგებლა მან, მაგრამ მოწოდებულ ცნობებში ერთმანეთშია არეული რეალობა და მითოლოგია და ზოგჯერ მხოლოდ მისთვის ნაცნობი დასახელების ხალხს მოიხსენიებს. ნაშრომში ერთ-ერთ თავში „ხაზარების შემოსევა“⁷ („გამოსვლა ხაზართა“) ჩრდილოეთ კავკასიაში მყოფი გაძლიერებული ხაზარების მიერ დერბენდის გასასვლელით კავკასიონის გადმოლახვა და ქართველების დამარცხება შემდეგნაირად არის გადმოცემული: „იმ დროს გაძლიერებულმა ხაზარებმა ბრძოლა დაუწყეს დურძუკ ტირეთის ძის მმართველობაში მყოფ ლეკებს და კავკასიის სხვა ტომებს. ესენი გაერთიანდნენ თარგამოსის⁸ ექვსივე ტომთან და ხაზარების წინააღმდეგ მათი დახმარება ითხოვეს. ამგვარად გაერთიანდა თარგამოსიანთა ყველა ტომი, გადალახეს კავკასიონი, შეიჭრნენ ხაზართა ქვეყანაში, ბევრის დატყვევებისა და იქ ქალაქების დაარსების შემდეგ უკან დაბრუნდნენ.“⁹ ამასთან ერთად ქართველი ისტორიკოსის მიერ მოწოდებული ცნობებიდან ირკვევა, რომ ხაზარებს მონარქიული სისტემა ჰქონდათ და კავკასიის ყველა ერი ხაზარების მეფეს (ხაკანს) ხარკს უხდიდა: „ხაზარებმა აირჩიეს მეფე, მას შეფიცეს ერთგულება და დღეს დერბენდად წოდებული ზღვის-კარი გადალახეს. მათი რაოდენობის მნახველმა თარგამოსიანებმა წინააღმდეგობა აღარ გაუწიეს. ხაზარებმა თარგამოსიანთა ქვეყანა დაიპყრეს და არარატის, მისისის და ჩრდილო-

⁶ - ცნობების მოგროვების დროს ასევე უსარგებლიათ საეკლესიო დოკუმენტებით. მ.ბროსემ ეს მატთანე ფრანგულად “*ჴისტორიე დე ლა ჩეორგიე*” სათაურით თარგმნა, ნათარგმნის პირველი ნაწილი 1212 წლამდე ფრანგულიდან თურქულად ჴრანდ არდრეასიანმა თარგმნა და თურქეთის საისტორიო საზოგადოების გამომცემლობამ დაბეჭდა. სრული მატთანე ინგლისურ ენაზე ცნობილმა ქართველმა ისტორიკოსმა როინ მეტრეველმა გამოსცა გასულ წლებში.

⁷ - KartlisTskhovreba, Editör S. Kaukçivili, kaynak eserinde yer alan Leonti Mroveli tarafında yazılmış “İlk Gürcü Kralların Hayatı ve Akrabaları”, C.1, Tiflis 1955, s.10; KartlisTskhovreba, Editör Dekanozi Maksime Çanturia, C.1, Tiflis, 2011, s.10; Gürcistan Tarihi, Editör Marie F. Brosset, Türkçe Çeviren Hrand D. Andreasyan, Hazırlayan Erdoğan Merçil, TTK Yay., 2003, s.9.

⁸ - ქართულ წყაროებში დაცული ცნობების მიხედვით, კავკასიელი ხალხის წინაპარი ნოეს ძე იაფეთის შვილი, თარგამოსია, ხოლო ქართველები თარგამოსის მეორე ვაჟის ქართლოსის შთამომავლები არიან.

⁹ - Brosset, a.g.e., s.9; Kaukçivili, a.g.e., C.1, s.10-11; Çanturia, a.g.e., C.1, s.10.

თის მხარის ქალაქები დაარბიეს. თუხარისს, სამშვილდეს, მტკვრის ციხეს იგივე ხუნანა, შიდა ქართლის და ეგრისის სხვა გამაგრებულ ციხეებს ეს მოვლენები არ შეეხო. ხაზარებმა შეიტყვეს ორივე გადასასვლელის - ზღვის კარის ანუ დერბენდის და არაგვის კარის ანუ დარიალის შესახებ და რადგან თარგამოსიანებისგან წინააღმდეგობა არ შეხვდათ, გააგრძელეს შემოსევები და ყველა ეს ტომი აიძულეს ხარკი ეხადა.¹⁰ ავტორის ცნობით, აღმოსავლეთში გაძლიერებული სასანიდები შეიჭრნენ ქართლში, დახოცეს ხაზარები და კავკასიაში მათი ადგილი დაიკავეს,¹¹ სასანიდების წინააღმდეგ მებრძოლმა ქართველებმა კი ხაზარებთან კავშირი შეკრეს. მისივე ცნობით, ქართლის სამეფო ხალხმრავალი ქვეყანა იყო და იქ ექვს ენაზე - ქართულად, სომხურად, ხაზარულად, სირიულად, ებრაულად და ბერძნულად ლაპარაკობენ.¹² შემდეგ ნათქვამია, რომ ქართლში შემოვიდა ალექსანდრე მაკედონელი და მან ქართლის ერისთავად დანიშნა აზო. ამ აზომ დაიპყრო ეგრისი, ოსებს, ლეკებს და ხაზარებს კი ხარკი დააკისრა.¹³ ამ ნაწილში ხაზარები კიდევ რამდენჯერმეა ნახსენები, მაგრამ სამწუხაროდ ავტორი ამ მოვლენების თარიღს არ ასახელებს.¹⁴ როგორც ვხედავთ, აქ მოვლენები ერთმანეთშია არეული, ჯერ ქრისტეშობის შემდეგ მომხდარი ამბებია მოთხრობილი, ხოლო შემდეგ თხრობა ქრისტეშობამდე მომხდარი მოვლენებით გრძელდება.

ამ მატთანეს კიდევ ერთი შემადგენელი ნაწილია ჯუანშერის მიერ დანერგილი „ვახტანგ გორგასლის ცხოვრება“.¹⁵ ამ ნაწილში ხაზარები მოხსენიებულია ორ თავში - „ოსთა წინააღმდეგ ლაშქრობის მზადება“ და „სასანიდების მოსვლა ქართლში ვახტანგთან საბრძოლველად და ვახტანგის მიერ მათი დამარცხება“. ჯუანშერის ნაშრომში აღწერილია V-VIII საუკუნეების მოვლენები. წყაროს ერთ-ერთ თავში „ოსების წინააღმდეგ ლაშქრობის მზადება“, შემდეგი სახითაა აღწერილი ქართლის 16 წლის მეფის, ვახტანგ გორგასლის (442-503) მიერ სხვა კავკასიელ მმართველებთან ერთად 50000-იანი ჯარით ოსების წინააღმდეგ გალაშქრება, რომლებიც ხშირად ესხმოდნენ თავს საქართველოს: „მეფეს თიანეთში შეუერთდა კავკასიის სხვა მმართველების 50000 მხედრისგან შემდგარი ჯარი, შემდეგ გზა გა-

10 - Brosset, a.g.e., s.9; Kauhçivili, a.g.e., C.1, s.10-16; Çanturia, a.g.e., C.1, s.10-11.

11 - Brosset, a.g.e., s.10-11; Çanturia, a.g.e., C.1, s.11.

12 - Brosset, a.g.e., s.15; Kauhçivili, a.g.e., C.1, s.16; Çanturia, a.g.e., C.1, s.10-14.

13 - Brosset, a.g.e., s.17-18; Çanturia, a.g.e., C.1, s.16.

14 - ცხადია, რომ მწერალი ურევს სხვადასხვა მოვლენებს, ვერ აკავშირებს ერთმანეთთან და სხვა. ამის უტყუარი საბუთია ის, რომ ჯერ ჩვენი წელთაღრიცხვით V საუკუნის ამბებს ყვება, შემდეგ უცებ ალექსანდრე მაკედონელის ეპოქაზე გადადის.

15 - Çanturia, a.g.e., C.1, s.109; Brosset, a.g.e., s.120.

ნაგრძო და დარიალის კარი გაიარა. ვახტანგი ოსეთში შესვლისას 16 წლის იყო. ოსთა მეფემ შეკრიბა თავისი მეზობლები და ხაზარებისგან მიღებული სამხედრო დახმარებით გაძლიერებული ოსეთის დაბლობზე, მდინარის პირას დაუხვდა ვახტანგს¹⁶. ბრძოლის ველზე შვიდი დღის განმავლობაში მიმდინარეობდა ორივე მხარის ფალავანთა შერკინება. ამ ბრძოლის დროს ხაზარების ერთმა დევივით მეზობლმა, სახელად თარხანმა ორთაბრძოლაში მოკლა ქართველების მხარეს მეზობლი სპარსი დევგმირი ფასმან-ფარუხი. რადგან ქართველთა ჯარში ფარსმან-ფარუხით მეომარი აღარ დარჩენილიყო, ქართველები შიშსა და მწუხარებას მიეცნენ. ავტორი შემდეგ თავში „ვახტანგისა და თარხანის ბრძოლა“, მეორე დღეს ახალგაზრდა მეფის მიერ ხაზარი თარხანის მოკვლის ამბავს შემდეგი სახით აღწერს: ვახტანგს ხელთ ეპყრა ოროლი და ორლესული ხმალი. გადაიარა ბორცვი და მდინარის პირას მივიდა. თარხანმა მეფის დანახვაზე თქვა: „მე ბავშვებს კი რა, გმირებს და გამოცდილ მხედრებს ვებრძვი, მაგრამ ამ ჯერად შენს დონეზე დავეშვები და შეგებრძოლებიო“. ორივე ყვირილით ეკვეთა ერთმანეთს. ვახტანგმა პირველივე შეტაკებისას მოწინააღმდეგეს შუბი აძგერა წელის არეში და ცხენიდან ჩამოვარდნილი თარხანი ადგილზე მოკვდა. სიხარულით გადარეულმა ქართველებმა საშინელი ყიჟინა დასცეს და ღმერთს მადლობა შესწირეს. ვახტანგმა თარხანს თავი მოკვეთა, ცხენზე შეჯდა და გახარებული თავის მეზობლებთან დაბრუნდა, რომლებიც მეფეს და ღმერთს მადლობას სწირავდნენ¹⁷.

ჯუანშერის ნაწარმოების ერთერთ თავში „სპარსელების მოსვლა საქართველოში ვახტანგ გორგასალთან საბრძოლველად და ვახტანგის მიერ მათი დამარცხება“ მოცემულია ცნობები ხაზარების შესახებ. ქართველებსა და სასანიდებს შორის ომი 484 წელს დაიწყო და ოთხ წელიწადს გრძელდებოდა. ამ ომის დროს ბიზანტიის იმპერატორმა „ხაზართა სახელმწიფოს“¹⁸ წინააღმდეგ ლაშქრობა მოაწყო, რის გამოც მან ქართველ მეფესთან კარგი ურთიერთობები დაამყარა. მართალია თავად არ ჩამოსულა, მაგრამ ლეონის სარდლობით 80000 კაციანი ბიზანტიური არმია და წერილი გამოგზავნა. ამ წერილში ეწერა შემდეგი: „ხაკანის წინააღმდეგ ლაშქრობიდან დაებრუნდი და გიგზავნი 80000 მხედარს. ამას გარდა თუ უფრო მეტი სამხედრო დაგჭირდება, იციდე, ლეონს მივწერე, რომ თავად იგი და მალათიიდან ლამდემდე და უფრო ზემოთ, კარნუ-ქალაქამდე მყოფი ჯარი შენს

16 - Brosset, a.g.e., s.124-126; Çanturia, C.1, s.118-119.

17 - Brosset, a.g.e., s.127; Çanturia, C.1, s.120.

18 - ამ ადგილას ხსენებული „ხაზარები“ ხაზარები არ უნდა იყვნენ, რადგან V საუკუნეში მათ საკუთარი სახელმწიფო ჯერ არ ჰქონდათ ჩამოყალიბებული. დიდი ალბათობით ამ ადგილას საუბარია ევროპელ ჰუნებზე.

განკარგულებაშია.¹⁹ როდესაც სასანიდების მეფემ ჰორმიზდ III-მ შეიტყო იმპერატორის მიერ ვახტანგისთვის დახმარების გამოგზავნის შესახებ, ქართველ მეფეს ელჩი გაუგზავნა და ზავის დადების სურვილი შეატყობინა. ოთხნობიანი ომის შემდეგ ქართველებმა და სასანიდებმა მშვიდობის დამყარების მიზნით შეწყვიტეს ბრძოლა და მოლაპარაკებები დაიწყეს. ამ მოლაპარაკებებს ვახტანგი და ლეონი ერთობლივად აწარმოებდნენ. ავტორის ცნობით, ამის მიზეზი იყო შიში, რომ სასანიდები, ბიზანტიის არმიის „ხაზართა ტერიტორიაზე“ ყოფნისას ბიზანტიას თავს დაესხმებოდნენ: „იმპერატორის ანთიპატი ლეონი მას თან ახლდა, რადგან ბიზანტიელებს, ხაზართა ქვეყანაში მყოფი სამხედროების არყოფნის დროს სპარსელების თავდასხმის და მათი ქვეყნის აოხრების ეშინოდათ.“²⁰ ეს შიში საფუძველს არ იყო მოკლებული, რადგან ავტორის ცნობით, ბიზანტიელების წინააღმდეგ სპარსელებისგან დახმარების მიღების იმედით მეფე ჰორმიზდთან ხაზარების ელჩი იმყოფებოდა.²¹ წყაროდან ირკვევა, რომ ვახტანგ მეფის მეშვეობით მოხერხდა ქართველებს, ბიზანტიელებსა და სპარსელებს შორის სამშვიდობო ხელშეკრულების მიღწევა. თუმცა, აქ ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ ხაზარების სახელით მოხსენიებული თურქული სახელმწიფო ხაზარებს არ ეკუთვნოდათ, რადგან ხაზარებს V საუკუნეში ჯერ კიდევ არ ჰქონდათ დაარსებული საკუთარი სახელმწიფო. დიდი ალბათობით აქ საუბარია ევროპის ჰუნებზე.

ხაზარების შესახებ ცნობებს კიდევ ერთი ქართული წყარო იძლევა. ეს არის ვახუშტი ბატონიშვილის (1696-1770) დაწერილი „საქართველოს ისტორია“. ვახუშტი ბატონიშვილი, ქვეყანაში არსებული პოლიტიკური არეულობიდან გამომდინარე, 1724 წელს იძულებული გახდა მამასთან, ვახტანგ VI-სთან ერთად რუსეთში წასულიყო და თავისი წიგნი „საქართველოს ისტორია“ იქ დაესრულებინა. ვახუშტი თავის ნაშრომში ქართულ წყაროებთან ერთად აღმოსავლური და დასავლური წყაროებითაც სარგებლობდა. იგი ასევე შეეცადა შესწორებები შეეტანა „ქართლის ცხოვრებაშიც“.

ვახუშტი ბატონიშვილის წიგნის ერთერთ თავში „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“²² მოყვანილია ცნობები ქართველების წარმოშობისა და პოლიტიკური მდგომარეობის შესახებ. აქვე, მეზობელ ხალხებთან ურთიერთობის კონტექსტში ნახსენები არიან ხაზარებიც. „გაძლიერებულმა ხაზარებმა კავკასიის ხალხებთან ბრძოლა დაიწყეს. და კავკასიის შვილიშვილთა შორის წარჩინებულმა ტინენის ძე ღურძუკოსმა ექვს ნათესავთან ერთად გადა-

19 - Brosset, a.g.e., s.147; Çanturia, C. 1, s.141.

20 - Brosset, a.g.e., s.148; Çanturia, C. 1, s.142.

21 - Brosset, a.g.e., s.148- Çanturia, s C. 1, s.142-143.

22 - Kartlis Tskhovreba, Editör Dekanozi Maksime Çanturia, C.4, Tiflis2012, s.3.

ლაბა კავკასის მთები, ბევრი ხაზარი დახოცა და ბევრიც დაატყვევა. და ხაზართა საზღვარზე ციხე ააგეს და უკან დაბრუნდნენ (ბერძნული კალენდრით 3861 წელს. ხაზართა მდინარე იყო თენი (დონი). ხაზარეთი (ხაზართა სახელმწიფო) გადაჭიმული იყო მდინარე დონიდან მდინარე თურლამდე (დნესტრამდე), შავი ზღვის ნაპირებიდან ლიტოვადან რუსეთამდე). ეს მოხდა დასაბამიდან 2302, ხოლო ქართული კალენდრით 232 წელს. ამის შემდეგ ხაზარებმა აირჩიეს მეფე და მისი მეთაურობით დერბენდიდან გადმოვიდნენ. თარგამოსიანებმა მათ წინააღმდეგობა ვერ გაუწიეს და მათ დაამარცხეს თარგამოსის შვილიშვილები. დასაბამიდან 2310, ხოლო ქართული კალენდრით 241 წელს. ამგვარად ხაზარებმა დერბენდის და არაგვის გზები ისწავლეს, ხშირად ესხმოდნენ თავს თარგამოსიანებს და ამის გამო ისინი ხაზარებს ხარკს უხდიდნენ.“²³

ვახუშტი ბატონიშვილი, ბერი ლეონტის მსგავსად ამბობს, რომ სასანიდებისგან შეშინებული ქართველები სპარსელების წინააღმდეგ ბრძოლისთვის ქართლში მოსულ სირიელებთან, ბერძნებთან და ხაზარებთანაც კი თანამშრომლობდნენ.²⁴ ამასთანავე ვახუშტის ცნობით, ქართლის სამეფო ხალხმრავალი ქვეყანა იყო და აქ ექვს ენაზე - სომხურად, ქართულად, ხაზარულად, სირიულად, ებრაულად და ბერძნულად საუბრობდნენ.²⁵ ამის თარიღად დასაბამიდან 3419 წელს, ხოლო ქართული კალენდრით 286 წელს ასახელებს. როგორც ვხედავთ ვახუშტის ნაშრომში მოყვანილი ცნობები იგივეა, რაც „ქართლის ცხოვრებაში“ შესული ლეონტი მროველის „ქართველი ოჯახების და მეფეთა ისტორიაში“ („ქართველ მეფეთა ცხოვრება“) დაცული ინფორმაცია. უბრალოდ, ვახუშტი შეეცადა დაეთარილებინა თავისი ისტორია.

ვახუშტი, ვახტანგ გორგასლის ცხოვრების თხრობისას აცხადებს, რომ ოსებთან ომის დროს მათთან ერთად ხაზარებიც იმყოფებოდნენ. ისიც ამ ამბავს ჯუანშერის მსგავსად ყვება: „როდესაც ვახტანგ მეფე 172000-იანი არმიით თიანეთში მივიდა, მას შეეგება კავკასიელი მეფეების 40000-იანი არმია. შემდეგ დარიალი გაიარეს და არაგვის პირას დაბანაკდნენ. ეს მოხდა ქრისტეშობიდან 454, ხოლო ქართული კალენდრით 206 წელს. ოსებმა დახმარებისთვის ხაზარებს უხმეს. ისინიც მოვიდნენ და მდინარის მეორე ნაპირას დაბანაკდნენ. შვიდი დღე გრძელდებოდა ორივე მხარის ფალავნების შერკინება. ხაზარებს შორის იყო ერთი გოლიათი, სახელად თარხანი. თარხანმა ქართველების კარგი მებრძოლი, რანელი ფალავანი ფარსმან ფარუხი მოკლა. ქართველები დალონდნენ, რადგან მათ ჯარში ფარსმან-ფარუხის

23 - Çanturia, a.g.e., C.4 s.42-43..

24 - Çanturia, a.g.e., C.4 s.44.

25 - Çanturia, a.g.e., C.4 s.45.

მსგავსი მებრძოლი აღარ დარჩა. მომდევნო დღეს თარხანთან საბრძოლველად მხოლოდ ქართველთა ახალგაზრდა მეფეს ეყო სიმამაცე. მიუხედავად ახალგაზრდობისა, ვახტანგმა მოკლა თარხანი. ამას არ ელოდა არავინ - არც ოსები, არც ხაზარები და არც ქართველები. ქართველებმა მეფის ქება დაიწყეს, მან კი თარხანს თავი მოკვეთა და თავისიანებთან დაბრუნდა. ამის შემდეგ ბრძოლა გაჩაღდა. ოსები და ხაზარები დაამარცხეს და ბევრი მათგანი დახოცეს.²⁶ ვახუშტის ნაშრომში ნათქვამია, რომ ქართველებმა ოსებთან და ხაზარებთან ერთად პაჭანიკები და ჯიქებიც (ჩერქეზები) დაამარცხეს. ამ ამბის თარიღად 458 წელი სახელდება.

როგორც ქართული წყაროებში ჩანს, V საუკუნეში ხაზარები სასანიდების იმპერიას ებრძოდნენ გამუდმებით²⁷ და იმავდროულად აღმოსავლეთ ევროპის ტერიტორიაზე მტკიცე ნაბიჯებით აყალიბებდნენ საკუთარ სახელმწიფოს. სომხური და ისლამური წყაროების მიხედვით, მათ მართავდა ბაშბული გოქთურქების დინასტიის მონათესავე აშინას საგვარეულოდან და ეს მდგომარეობა გაგრძელდა VII საუკუნის მეორე ნახევრამდე.²⁸ ხაზარები, როგორც დასავლეთ გოქთურქების კაგანატის ქვეშევრდომები, სიუზერენის სურვილისამებრ დაეხმარნენ ბიზანტიელებს სპარსელების წინააღმდეგ ბრძოლაში და ამის გამო სასანიდებმა დაკარგეს დიდი სახელმწიფოს სტატუსი. ამგვარად ხაზარები ბიზანტიელებისთვის სპარსელების წინააღმდეგ საუკეთესო მოკავშირეები გახდნენ. 582 წელს ბიზანტიელებმა კვლავ შეძლეს ბოსფორის სამეფოში საკუთარი მმართველობის დამყარება. 589 წელს მათ სცადეს თავის სასარგებლოდ გამოეყენებინათ გოქთურქები და ხაზარები და ისინი აზერბაიჯანსა და სომხეთს შეუსიეს. თუმცა სასანიდების სარდალმა ბეჰრან ჩუბინმა, ჰერათის მახლობლად გამართულ ბრძოლაში ისინი დაამარცხა და ნადავლს დახარბებული ხაზარი მებრძოლები სპარსელების რეგულარულმა არმიამ გაანადგურა.²⁹

589 წელს სასანიდების წინააღმდეგ თურქულ-ბიზანტიური კავშირის მოქმედების წარუმატებლად დასრულების შემდეგ წყაროები დაახლოებით 35 წლიან მონაკვეთში ხაზარების შესახებ ცნობებს აღარ იძლევიან. 60 წელს ბიზანტიის ტახტზე ადის ჰერაკლე კეისარი (610-640), რომელმაც საკმაოდ გაჭირვებული პერიოდის შემდეგ ბიზანტიას მცირედი, მაგრამ მაინც შვება მოჰგვარა. ახალგაზრდა იმპერატორს უნდა მოეგვარებინა ყველაზე დიდი პრობლემა - სანქაროდ უნდა აღეკვეცა სპარსელების თავდასხმები. ამ პერიოდისთვის სასანიდები წინ მოინევენ. მათ დაიპყრეს ანატოლია

26 - Çanturia, a.g.e., C.4 s.82-83.

27 - Artamonov, a.g.e., s.158-177; Rosenthal, a.g.e., s.1.

28 - H. N. Orkun, Türk Tarihi, II, Ankara 1946, s.144.

29 - Artamonov, a.g.e., s.188.

(კაპადოკია, კაისერი), ხელში ჩაიგდეს იერუსალიმი და ბოსფორის პირას მდებარე ქადიქიოსაც მიუახლოვდნენ.³⁰ ჰერაკლე იძულებული გახდა დახმარება გოქთურქებისთვის ეთხოვა. ხაკანმა ელჩები კარგად მიიღო და დახმარების მიცემაზე თანხმობა განუცხადა. ამგვარად, ბიზანტიელებმა გოქთურქებთანაც და დასავლეთში მათ წარმომადგენლებთან - ხაზარებთან დიდი ხნის შემდეგ აღადგინეს ურთიერთობა.

ამავე დროს ბიზანტიელებმა სასანიდების შაჰს ხოსრო II-ს (590-628) ელჩები გაუგზავნეს და ზავი ითხოვეს, მაგრამ სასურველი შედეგი ვერ მიიღეს. ჰერაკლეს პირველი ლაშქრობა სპარსელების წინააღმდეგ წარუმატებელი გამოდგა, ამიტომ 617 წელს მიღწეული შეთანხმების საფუძველზე დახმარების მიღებას ხაზარებისგან შეეცადა. ამ იმედით 626 წელს ხაზარებთან ელჩად მიავლინეს დიდგვაროვანი ანდრეა და ძვირფასი საჩუქრები გაუგზავნეს.³¹ წყაროები ვერ თანხმდებიან, თუ ვინ იყო ამ დროს ხაზარების იაბგუ (მბრძანებელი), თუმცა დიდი ალბათობით ეს იყო თუნფ-შე-ჰუს (თუნფ იაბგუს) უმცროსი ძმა მოჰო-შადი.³² ხაზარების მმართველმა გოქთურქების იაბლუმ, ანდრეას მორთმეული ძვირფასი ოქროს სანაცვლოდ დახმარების პირობა მისცა და 1000 რჩეულ მხედართან, მშვილდოსნებთან და თავის ელჩთან უკან გააგზავნა.³³ რაზმმა მდინარე მტკვარი გადალახა, ყველა ვინც შეეჩებათ, დაამარცხეს და ტრაპიზონში მყოფ ბიზანტიის იმპერატორ ჰერაკლეს შეხვდნენ. შეხვედრისას კიდევ ერთხელ დაადასტურეს, რომ მიცემული სიტყვის ერთგულები დარჩებოდნენ, რის შემდეგაც ხაზარებმა ჰერაკლესგან მის ტერიტორიაზე გავლის ნებართვა აიღეს და უკან დაბრუნდნენ.³⁴

ამის შემდეგ 626 წელს ხაზარებმა გაგზავნეს ძირითადი ძალები შადის სარდლობით, რომლებმაც კავკასიაში ბევრი ადგილი ჩაიგდეს ხელში. ამ მოქმედებამ მიიქცია ხოსროს ყურადღება და მან ხაზარებს ელჩი გაუგზავნა. ამ თემაზე ყველაზე მნიშვნელოვანი წყარო მოვსეს კალანკატვაცის ნაშრომი:

„ჰერაკლეს ნაქეზებით ხაზართა ურიცხვი არმია ჩვენს ქვეყანაში შემოიჭრა და ყაჩაღობა დაიწყო. ამასთან დაკავშირებით ირანის შაჰმა ხოსრომ მათ ელჩი გაუგზავნა და ჰკითხა: „თქვენ ვისი ბრძანებით შემოიჭერთ ჩემს ქვეყანაში? ნუთუ ჩემგან გაქცეული და დასავლეთის ზღვის კუნძულებზე თავშეფარებული მანანნალას ბრძანებით? თუ თქვენ ოქრო, ვერცხ-

30 - G.Ostrogorskiy, Bizans Devleti Tarihi, /Çev. F. Isiltan/, Ankara 1995, s.86.

31 - Kalankatlı Moses, Alban Tarihi ve Alban Salnamesi, Çev. Y. Gedikli, İstanbul 2006, s149.; Artamonov, a.g.e., s.194-195.

32 - Artamonov, a.g.e., s.197. ; Moses, a.g.e., s.149-150.

33 - Moses, a.g.e., s.150.

34 - Moses, a.g.e., s.150.

ლი, ძვირფასი ქვეები, აბრეშუმის ქსოვილი, ოქროთი მოქარგული და მარგალიტებით მორთული ტანსაცმელი გინდათ, მე შემიძლია ორჯერ უფრო მეტი მოგცეთ, ვიდრე ის დაგპირდათ. ამიტომ ასე გეტყვით: ჰერაკლეს ამო ხრიკებს ნუ მიენდობით და შემოსევებს ნუ მიწყობთ. თუ მაინც მოაწყობთ, თქვენი ნებაა. თუმცა მე თქვენ წინასწარ მიღებული ზომების შესახებ ამას გეტყვით...“³⁵ ავტორს აღწერილი აქვს ეს ზომები და ამასთანვე მოყავს ხოსროს სიტყვები: „რომელ ქვეყანას შეუძლია გაუწიოს წინააღმდეგობა ამ რაზმებს? თუ თქვენ არ შეასრულებთ ჩემს სიტყვებს და ქვეყნიდან არ გახვალთ, მაშინ ისე მოგექცევით, როგორც უკვე გითხარით.“³⁶ ამ სიტყვებით მან ხაზარებს მუქარის სიტყვები წინ აუფრიალა. ხოსროს სურდა, რომ შადი გადაებირებინა და ამისთვის სთავაზობდა ორჯერ მეტს, ვიდრე გადაუხადეს ბიზანტიელებმა. მოვსესის მიხედვით: „ასეთი ბოროტი და საშიში სიტყვების შემდეგ ხაზარებმა შეაჩერეს თავისი მოქმედებები და დერბენდის გზით სამშობლოში დაბრუნდნენ.“³⁷ მოვსესი ამ მოვლენებს ერთმანეთში ურევს, უფრო ქვემოთ ამ ამბავს კიდევ ერთხელ ყვება და ამჯერად ამ მოვლენის ყველა დეტალს ასე გადმოსცემს:

„ხოსრო შაჰის მეფობის 37-ე წელს (626 წელს), ჩრდილოეთის მბრძანებელმა ხაზარებს შორის თავადის ნოდების მექონე თავისი ძმის შვილი, სახელად შადი, დაპირებული არმიის მთავარსარდლად დანიშნა და საბრძოლველად გაუშვა. მან ალბანეთის ყველა მხარე ხელში ჩაიგდო. ბანაკი მდინარე არაქსის ნაპირას დასცა და ხოსროს ელჩი გაუგზავნა. მან წაიღო წერილი, რომელშიც შაჰს აცნობებდა იმპერატორთან დადებული შეთანხმების და ამ შეთანხმების ძალით იმპერატორის დასახმარებლად წამოსვლის შესახებ. წერილში ეწერა შემდეგი: „თუ კი შენ ბიზანტიის იმპერატორის მხარეს არ დატოვებ და იქ ძალით დაკავებულ მიწებსა და ქალაქებს არ დააბრუნებ, თუ კი მისი ქვეყნიდან ტყვეებთან ერთად წაღებულ და ჯვრის თაყვანისმცემელი ყველა ხალხისთვის პატივსაცემი და სათაყვანო იესოს ჯვარს უკან არ დააბრუნებ და თუ შენს ჯარებს მისი მიწებიდან უკან არ გამოიხმობ, მაშინ ყური მიგდე. შეხედე, ჩრდილოეთის ხაკანი, მსოფლიო მბრძანებელი, შენი და სხვა მმართველების მმართველი რას გეუბნება? ჰეი, სირიის მმართველო, მე შენსკენ მოვბრუნდი და იმპერატორისთვის მიყენებული ზარალის სანაცვლოდ ორმაგად გაზარალებ. როგორც შენ გაიარე მის მიწაზე ხმლით, ისე გავივლი შენს მიწაზე ჩემი ხმლით. საერთოდ არ შეგიბრალებ და ამას გაჭიანურების გარეშე განვახორციელებ.“³⁸

35 - Moses, a.g.e., s.143-144.

36 - Moses, a.g.e., s.144.

37 - A.y.

38 - Moses, a.g.e., s.151.

როდესაც ხოსრომ ელჩისგან მოისმინა ეს სიტყვები, ძლიერ შეშინდა, მაგრამ არ შეიმჩნია და ცინიკურად უპასუხა:

„ნადი და შენს მბრძანებელს და ჩვენს ძმას გადაეცი, რომ თქვენი გვარი ჩემი სანათესაოა, და მას საუკუნეების მანძილზე მუდამ პატივისცემით, საყვარელი ძმის ოჯახივით ვუყურებ და ჩვენ ჩვენი ვაჟებისა და ქალიშვილების მეოხებით დანათესავებულები ვართ. ახლა კი ჩემი ავადმყოფი ბიზანტიელი მონის სიტყვების დიდ მნიშვნელობას ნუ მიანიჭებ, რადგან ეს შენ არ შეგფერის.“³⁹

როგორც უკვე ვნახეთ, შადმა მივლინებული ელჩის ტარკანის პირით მოითხოვა ხელში ჩაგდებულ ტყვეებთან და ქალაქებთან ერთად დაებრუნებინათ „წმინდა ჯვარიც“. რა თქმა უნდა ხოსრო შაჰმა ეს სურვილი არ დააკმაყოფილა, გოქთურქების ხაკანი ძმად“ მოიხსენია და ელჩის მეშვეობით შეეცადა საზი გაესვა, რომ მათ შორის ნათესაური კავშირი არსებობდა. როგორც ცნობილია, 562 წელს მხარეებს შორის მეგობრობის განმტკიცების მიზნით, სასანიდების შაჰმა ხოსრო პეროზმა (ანუშირვანმა) გოქთურქების ხაკანის ისთემის ქალიშვილზე იქორწინა.⁴⁰ მოვსესის მიერ თურქანად მოხსენიებული ელჩი უკან დაბრუნდა.

მხარეებს შორის მიმდინარე სიტყვიერმა დაპირისპირებამ ადგილი იარაღს დაუთმო და შადის საზარული არმია, რომელშიც ბულგარელებიც იმყოფებოდნენ, 627 წელს (ზოგი მონაცემებით 628 წელს) კავკასიაში შეიჭრა და პირველი სერიოზული ოპერაცია განახორციელა.⁴¹ მოვსესის ცნობით: „როდესაც უფლისწულმა ნახა თავდასხმების დროს ხელში ჩაგდებული ნადავლი - ტყვეები, საქონელი, ოქროს ჭურჭელი და ბრწყინვალე ტანსაცმელი, მომდევნო წელს ამ ადგილებში ახალი ლაშქრობის მოწყობის გადანყვეტილება პირადად მიიღო. მის დაქვემდებარებაში მყოფ ყველა განსხვავებულ ტომს, მთიელებს და ბარის მაცხოვრებლებს, სახურავის ქვეშ მცხოვრებ ქალაქელებს და სტეპებში ვარსკვლავების ქვეშ მძინარეებს, ზღვებსა და ხმელეთზე მცხოვრებლებს, თავგადაპარსულებსა და გრძელთმიანებს შემდეგი ბრძანება მისცა: მოხმობისთანავე თავიდან ფეხებამდე შეიარაღებული უნდა გამოცხადდეთ შეკრების ადგილზეო.“⁴² ამ სიტყვებით ხაზარების ხაკანს იაბგუ კაგანს, სურდა ეცნობებინა სასანიდებისთვის, რომ შადის შემდეგ მომდევნო წელს იგი მათ პირადად დაესხმებოდა თავს. ზეიბელის ტიტულის მქონე იაბგუ კაგანმა, რომელიც ასევე ცნობილია ჯებგუ კაგანის სახელით, შვილთან და ურიცხვ მეომ-

39 - Moses, a.g.e., s.152.

40 - Artamonov, a.g.e., s.180.

41 - Moses, a.g.e.,s.Artamonov, a.g.e., s.197.

42 - Moses, a.g.e., s.144-145.

რებთან ერთად გაანადგურეს გზად შემხვედრი ყველა ადგილი და თბილისამდე მოვიდნენ. სხვადასხვა წყაროების ცნობით, აქ შეხვედნენ ბიზანტიის იმპერატორ ჰერაკლეს, გაცვალეს საჩუქრები და ციხე-სიმაგრეს ერთად შემოარტყეს ალყა;⁴³ ზოგიერთი წყაროს ცნობით კი მხოლოდ შეხვედრა გამართეს და უკან დაბრუნდნენ. ჩვენი შეხედულებით, ხაზარი იაბგუ კაგანი თბილისთან მხოლოდ შეხვედრის გასამართავად არ მივიდოდა. სომეხი ისტორიკოსის მოვსესის ცნობით, ხაზარებმა კავკასიაში ქვა ქვაზე არ დატოვეს, ქალაქი ჩერი (დერბენდი) მიწასთან გაასწორეს და ხალხს ძალიან დაუნდობლად მოექცნენ. შემდეგ კი იბერიისკენ გაემართნენ და თბილისს ალყა შემოარტყეს.⁴⁴

ხაზარების და ბიზანტიელების ჯარების სიმრავლემ, სხვადასხვა სახის „კედლის მბურღავმა და ლოდსატყორცნმა“ მანქანებმა, მდინარის წყლის ქალაქზე მიშვებისთვის ქვებითა და ქვიშით სავსე ტომრებით მტკვრის კალაპოტის შეცვლის მცდელობამ არ გაამართლა და ორთვიანი წარუმატებლობის შემდეგ თბილისს ალყა მოხსნეს. ამის მიზეზი იყო როგორც ზამთრის მოახლოება, ისე ორივე არმიის დაღლა და დანაკარგის ზრდა. ასეთ ვითარებაში ჰერაკლემ, „ცხელ თვეებში“ ანუ გაზაფხულზე უკან მობრუნების პირობით დაითხოვა ხაზართა ჯარი და თვითონაც მოხსნა ალყა.⁴⁵ თბილისის ალყასთან დაკავშირებით მოვსესი საკმაოდ საინტერესო ამბებს გვიამბობს. მათგან ყველაზე საინტერესო თბილისის მცხოვრებლების მიერ გალავანზე დიდი გოგრის მოტანის ამბავია, რომელზეც თურქი მმართველი იყო გამოსახული:

„უზარმაზარი გოგრა მოიტანეს და ზედ ერთი წყრთის სიგანეზე ჰუნების მბრძანებლის სურათი გამოსახეს. წამნამების მაგივრად თვალით შეუმჩნეველი ხაზები დახაზეს, წვერის ადგილი ტიტველი დაუტოვეს შესარცხვენად, ერთი მტკაველის ზომის ცხვირის ნესტოები გაუკეთეს და ცხვირ ქვეშე კი უღვაშების მსგავსი ბალანი მიამაგრეს. მიზანი იყო ყველას ეცნო იგი.“⁴⁶

ხაზართა კაგანმა, თავისი 40000 მეომარი თავისი შვილის სარდლობით იმპერატორს დაუტოვა და სამშობლოში დაბრუნდა.⁴⁷ ერთობლივი ბიზანტიურ-ხაზარული ლაშქრობის და თბილისის ალყის შესახებ ცნობებს ვახუშტიც იძლევა, მაგრამ ჯუანშერის მსგავსად ამ ლაშქრობაში ხაზარების

43 - Moses, a.g.e., s.147.

44 - Artamonov, a.g.e., s.199; A. Koestler, The Thirteenth Tribe, New York 1976, s.26 (ეს ნაწარმოები თურქულადაც არის ნათარგმნი. იხ. A.Koestler, Ontüncü Kabile, Çev.Belkis Çorakçı/, Say Yayınları, ts.).

45 - Moses, a.g.e., s.148; Dunlop, a.g.e., s.43-46'da bütün bu olayları özetleyerek anlatmaktadır.

46 - Moses, a.g.e., s.148-149.

47 - Tbilisis alyisa da am Temaze legendebi ix. Moses, a.g.e., s.147-149.

მონაწილეობისა და სპარსეთის შაჰის კარზე ხაზარების ელჩის ყოფნის შესახებ არ მოგვითხრობს. ნაშრომში ქალაქ თბილისის აღების თარიღად ქრისტეშობიდან 619 წელია მითითებული. ქრისტეშობიდან 619 წელს იმპერატორმა ჰერაკლემ თბილისს ალყა შემოარტყა, მაგრამ ვერ აიღო და ირანში მოწყობილი ამ პირველი ლაშქრობიდან უკან დაბრუნება გადაწყვიტა. ჰერაკლემ თბილისის ციხე-სიმაგრესთან ნდობით აღჭურვილი პირი, ხაზართა იაბგუ ჯებგუ დატოვა ჯართან ერთად.⁴⁸ ერთი წლის შემდეგ ეს ჯებგუ თბილისში შეიჭრა და დიდი საგანძური ჩაიგდო ხელში. ამასთან ერთად სპერი, კლარჯეთი და ეგრისიც ბიზანტიელების ხელში გადავიდა. აქ მოყვანილი 619 წელი შეცდომით უნდა იყოს ჩანერილი. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, სწორი თარიღი 626/627 წელია. ცნობილია, რომ 627 წელს ჰერაკლე კეისართან ერთად ხაზარებმა აიღეს თბილისი და იმპერატორის ქალაქიდან წასვლის შემდეგ, 628 წელს ხაზარებმა ხელმეორედ დაიპყრეს ქალაქი.⁴⁹ ვახუშტისთან ნახსენები ჯიბლუ კი ხაზარების ხაკანი უნდა იყოს.

ხაზარების ძალებთან განშორების შემდეგ ჰერაკლემ კავკასიაში სასანიდების კუთვნილი ბევრი ტერიტორია ჩაიგდო ხელში და ირანის ცენტრისკენ განაგრძო სვლა. თუმცა ამ დროს მასთან დარჩენილმა ხაზარებმა იგი მიატოვეს. ძალების შემცირებამ იგი ვერ შეაჩერა და სასანიდების დედაქალაქისკენ გზის გაგრძელების გადაწყვეტილება მიიღო. დაამარცხა სპარსელების შენაერთები, რომლებიც გზაზე გადაელობნენ და დედაქალაქს მიადგა. ამ დროს სასანიდების სახელმწიფოში გადატრიალება მოხდა და ხოსროს მკვლელობის შემდეგ ტახტზე მისი შვილი კავადი ავიდა. მან სწორად შეაფასა ძალთა ბალანსის ცვლილება და კავადთან სამშვიდობო ხელშეკრულებას მოაწერა ხელი. მართალია ეს ხელშეკრულება მოკლევადიანი აღმოჩნდა, მაგრამ ითვლება, რომ მან ბიზანტიისთვის ბოლო მოუღო სასანიდურ საფრთხეს.⁵⁰

პირობის თანახმად იაბგუ ხაკანი მომდევნო 629 წელს შადთან ერთად დაბრუნდა, თბილისი აიღო და მისი მმართველობა შადს ჩააბარა. შემდეგ კი სომხეთის დაპყრობა მოინდომა. შადმა 3000 მეომარი ჩორფან თურქანის სარდლობით ქვეყნის აღმოსავლეთ ნაწილში გააგზავნა. მან იქაურობა მოკლევადიანად დაიპყრო, ხაზარების ნარჩენებისგან განმინდა და ქვეყანა ბიზანტიელებს დაუქვემდებარა.⁵¹ მაგრამ გოქთურქების სახელმწიფოში დაწყებულმა შინააშლილობამ იაბგუ კავანსაც ბოლო მოუღო და იგი მონინააღმდეგეებმა მოკლეს.

48 - Çanturia, a.g.e., C.4 s.96-97.

49 - Gürcistan Tarihi, Ed: N. Berdzenişvili-A. Afakidze, C.1, Tiflis 1956, s.1067.

50 - Artamonov, a.g.e., s.201.

51 - Moses, a.g.e., s.161; კავკასიაში ხაზარების თავდასხმები და ურთიერთობები 162-170 გვერდებზე დეტალურად არის აღწერილი. Artamonov, a.g.e., s.202-203; 206-207.

ხაზარებმა მალევე შეძლეს მობილიზება და კვლავ ალბანეთს დაადგეს თვალი. თუმცა რეგიონში ვითარება უკვე შეცვლილი დახვდათ. ბიზანტიელებსა და სასანიდებს შორის მიღწეულ იქნა შეთანხმება და სპარსელმა მმართველმა ჯავანშირმა ბიზანტიის მფარველობის ქვეშ ყოფნა აღიარა. ხაზარები ყურადღებით ადევნებდნენ თვალს რეგიონში მიმდინარე მოვლენებს და ხელსაყრელ მომენტში ანუ 661 ან 662 წელს ამ მხარეში ჯარები გაგზავნეს. ეს ბიზანტიასთან მოკავშირეობის დასასრულს ნიშნავდა, რადგან მის ვასალურ სახელმწიფოს დაესხნენ თავს. მაგრამ სასურველი შედეგი ვერ მიიღეს და ჯავანშირთან ბრძოლაში დამარცხდნენ.⁵² მაგრამ მისი სიკვდილის და რეგიონში არაბების გამოჩენის შემდეგ ხაზარებმა კვლავ შეძლეს რეგიონში გარკვეული უპირატესობის მოპოვება. ამგვარად კავკასიაში ისინი არაბებსაც და ბიზანტიელებსაც დაუპირისპირდნენ. ალბანეთის მმართველებმა კი გამოსავალი არაბებისთვის, ბიზანტიელებისთვის და ხაზარებისთვის ხარკის გადახდაში იპოვეს.

ამის შემდეგ, ქართულ-ხაზარული ურთიერთობები ძირითადად შემოიფარგლებოდა ხაზარების არაბებთან ბრძოლის კონტექსტში საქართველოს ტერიტორიაზე მდებარე დერბენდის და დარიალის გადასასვლელების ბრძოლის ველად გამოყენებისას. ხალიფა ომარის დროს (634-644) ისლამურმა არმიამ პირველად ჩაიგდო ხელში ქალაქი დერბენდი. მუსლიმი გეოგრაფის, ტაბერის ცნობით, პირველი მუსლიმი სარდალი, რომელიც პირველად მოიხსენიეს თურქულ ისტორიოგრაფიაში „რკინის კარად“ ცნობილ დერბენდის გადასასვლელთან, არის ბუქეირ ბინ აბდულაჰი.⁵³ თუ კი დერბენდის ხელში ჩაგდება მუსულმანებისთვის წარმატებად ჩავთვლით, თუმცა, მათ ეს საბოლოოდ ვერ შეინარჩუნეს, რადგან ხაზარებსაც დიდი სურვილი ჰქონდათ შეენარჩუნებინათ თავისი გავლენა რეგიონში. ხაზარების თვალსაზრისით ეს რეგიონი მნიშვნელოვანი იყო და მუდამ უნდა ჰქონოდათ დაკავებული. ამ მიზეზით დერბენდი არაბებსა და ხაზარებს შორის ხშირად გადადიოდა ხელიდან ხელში. დერბენდისთვის ისინი ერთმანეთს 714, 722-723, 731-732 და 737 წლებში დაუპირისპირდნენ. 775 წელს ხაზარებმა სხვა თურქული ტომების დახმარებით სომხეთის წინააღმდეგ ლაშქრობისას თბილისი კიდევ ერთხელ აიღეს და ბევრი მუსლიმი გამოასალმეს სიცოცხლეს.⁵⁴ ამ მარცხის შემდეგ ისლამურ არმიას კავკასიაში ხაზარების წინააღმდეგ დიდი სამხედრო ოპერაცია არ განუხორციელებია.

52 - A.g.e., s.200.

53 - Taberî, Tarihu'rRusulve'l-Mulûk, (Neşr. Ded Gooje), Leiden 1879-1901, I, s.261.

54 - İbnü'l Esîr, El-Kâmil fi't-Tarih, Türk.Trç. A.Özaydın, A.Ağırakça, B.Eryarsoy İstanbul 1991, C.V, s. 96; D.M.Dunlop, Hazar Yahudi Tarihi, Çev. Zahide Ay, Selenge Yayınları, İstanbul 2008, s. 64; H.D.Yıldız, İslamiyet ve Türkler, İstanbul 1976, s.27.

ამის მიზეზი აბასიანთა სახალიფოს მიერ მშვიდობიანი გარემოს შექმნის მცდელობა იყო. ხაზარებსა და არაბებს შორის უკანასკნელი ბრძოლა 799 წელს ხალიფა ჰარუნ-არ-რაშიდის დროს მოხდა. 799 წელს ხაზარები დერბენდის გავლით არაბების მმართველობის ქვეშ მყოფ ტერიტორიებს დაესხნენ თავს. რადგან სათანადო წინააღმდეგობას არ შეხვდნენ, მდინარე მტკვრამდე მოვიდნენ, სამხრეთ კავკასია გაძარცვეს და დიდი რაოდენობით ტყვე ჩაიგდეს ხელში. რეგიონში 70 დღე დარჩნენ და ძალიან გააჩანაგეს იგი.⁵⁵

დავუბრუნდეთ ქართულ წყაროებს. „ქართლის ცხოვრების“ კრებულში არის XI საუკუნის ანონიმი ქართველი ავტორის ნაწარმოები „მატიანე ქართლისა“, რომელშიც აღწერილია VIII-XI საუკუნეების მოვლენები. შესავალში მოცემულია ცნობები ხაზარების შესახებ. კერძოდ მოთხრობილია ხაზარების მიერ 764 წელს თბილისის წინააღმდეგ მოწყობილი ლაშქრობის შესახებ. ამ ლაშქრობის მიზეზი გახდა ჯუანშერის დის შუშანის სილამაზე, რომელიც ხაზარების ხაკანს შეუყვარდა და მასზე დაქორწინება მოინდომა. მაგრამ უარყოფითი პასუხის გამო გაგზავნა თავისი სარდალი ბლუჩანი, რომელმა თბილისი ძალიან მძიმე მდგომარეობაში ჩააგდო. ნაშრომში ცნობები ასეა გადმოცემული: „წმინდა მონამე მეფე არჩილის სიკვდილის შემდეგ, მისი ვაჟებიდან ერთი, იოანე დედასთან და ორ დასთან ერთად ეგრისში გადავიდა, ხოლო მეორე ვაჟი ჯუანშერი ორ დასთან ერთად დარჩა ქართლსა და კახეთში. როდესაც ხაზართა ხაკანმა ამ უფლისწულებიდან უმცროსის - შუშანის სილამაზის შესახებ გაიგო, ჯუანშერს ელჩის მეშვეობით შესთავაზა არაბების წინააღმდეგ ბრძოლაში დახმარება, თუ სანაცვლოდ მის დას ცოლად მიცემდა. ხაკანის ელჩის მოსვლის შემდეგ ძმას და დედას აცნობა არსებული ვითარების შესახებ. მათ კი ეს წინადადება არ მიიღეს. ელჩს უთხრეს: „როდესაც ჩვენი მდგომარეობა უიმედო გახდება, ბავშვებს ჩირქს არ მოვცხებთ, ბიზანტიაში წასვლას და ქრისტიანებისთვის მიმართვას ვარჩევთ“. შუშანიც აუგად მოიხსენიებდა ხაზართა მეფეს. სამი წლის შემდეგ ხაკანის მიერ გაგზავნილი სარდალი ბლუჩანი ლეკეთის გზით გადმოვიდა კახეთში, ალყა შემოარტყა და რამდენიმე დღეში აიღო ციხეს, რომელშიც იმყოფებოდნენ ჯუანშერი და შუშანი და დაატყვევა ისინი. შემუსრა ქალაქი თბილისი და დაიპყრო ქართლი. ერთ დღეს დარიალისკენ მგზავრობისას, შუშანმა ძმას უთხრა: „ღმერთი ჩემს მიმართ რომ კეთილად განწყოს და წმინდა დედებს შორის მომახვედროს, უღმერთოების მიერ ჩემს შერყვნას სიკვდილი მირჩევნია“ და ბეჭედს თვალი მოხსნა, მის ქვეშ დამალული სასიკვდილო შხამი დალია და მაშინვე გარდაიცვალა. ბლუჩანმა

⁵⁵ - Taberî, Tarihu'rRusulve'l-Mulûk, III, s. 648, Dunlop, a.g.e., s.183 vd.

ჯუანშერი ხაკანს მიჰგვარა და შუშანის სიკვდილის ამბავი უამბო. ხაკანს ძალიან უნდოდა გოგოს ნახვა და მისი გვამის არმიტანის გამო განურისხდა ბლუჩანს, ბრძანა დაეჭირათ იგი, ყელზე შეეხათ თოკი და ცხენებზე მიეხათ. ამგვარად სხვადასხვა მხარეს გაქცეულმა ცხენებმა ასეთი სასტიკი ფორმით მოგლიჯეს თავი ბლუჩანს. შვიდი წლის ტყვეობის შემდეგ, ხაკანმა ჯუანშერი მერვე წელს ძვირფასი საჩუქრებით სამშობლოში დააბრუნა.⁵⁶ ამ ცნობების მონოდების შემდეგ არაბების თანდათან გაძლიერებისა და საქართველოში მათი ხშირი ლაშქრობების ფონზე ანონიმი ავტორი ხაზარებს აღარ ახსენებს. ისინი მოიხსენებიან მხოლოდ აგარიანის მიერ ხაზარების დანგრეული თბილისის აღდგენისას და აფხაზთა სამეფოს დაარსებაში ხაზარების ხაკანის როლზე საუბრისას.⁵⁷

ხაზარებმა მხარი დაუჭირეს აფხაზეთის სამეფოს დაარსებას. ამ მხარდაჭერის ყველაზე მნიშვნელოვანი საბაბი იყო ის, რომ აფხაზეთის ერისთავად მემკვიდრეობის გზით დასმული ლეონ II-ის დედა ხაზარების ხაკანის ქალიშვილი იყო. VIII საუკუნეში აფხაზეთი და აფხაზები ხალხმრავალი მოსახლეობით ძლიერ პოლიტიკურ ძალას წარმოადგენდნენ. ამ პერიოდში ბიზანტიაში დანყებულნი შიდა არეულობით ისარგებლა აფხაზეთის ერისთავმა ლეონ II-მ და ხაზარების ხაკანის მხარდაჭერითა და დახმარებით დამოუკიდებლობა გამოაცხადა. ქართული წყაროების მიხედვით ლეონ II-მ ეგრისის დაუძლურებული სამეფოც შეიერთა და ქალაქი ქუთაისი დედაქალაქად გამოაცხადა. ამგვარად ლეონმა აფხაზეთის მეფის ტიტული მიიღო და აფხაზეთის სამეფო დააარსა.⁵⁸ ქართული მატყანე ამ ამბავს ასე გადმოგვცემს: „ბიზანტიელები დასუსტდნენ. ბიზანტიის იმპერატორის ლეონის ძმიშვილმა, აფხაზეთის ერისთავმა ლეონმა, რომელმაც აფხაზეთის საერისთავო მემკვიდრეობით მიიღო, ბიზანტიის დამოკიდებულებიდან გამოვიდა. რადგან ამ ლეონის დედა ხაზარების ხაკანის ქალიშვილი იყო, მან ხაზარების დახმარებით ლიხის მთამდე მთლიანად დაიპყრო აფხაზეთი და ეგრისი“.⁵⁹ ჯუანშერის დანერილ განყოფილებაში ნათქვამია, რომ აფხაზეთის სამეფოს დაარსებაში ხაზარებმა გარკვეული როლი შეასრულეს, ხოლო ვახუშტი მხოლოდ ამბობს, რომ ლეონის მიერ დაარსებული სამეფო ხაზარების შემოსევის შედეგად იყო დასუსტებული და იმ მომენტში ბიზანტიის რთული მდგომარეობით ისარგებლა.⁶⁰ თუ დავაკვირდებით, ქართული წყაროების მიხედვით ქართველებსა და ხაზარებს შორის ნათესაური კავშირების დამყარების მცდელობები არსებობდა.

56 - Brosset, a.g.e., s.219-220; Çanturia, C.2, Tiflis, 2012, s.3-4.

57 - Çanturia, a.g.e., C.2, s.4-5.

58 - N.Berdzenişvili- S.Canaşia, Gürcistan Tarihi, Sorun Yayınevi, 1997, s.119-120.

59 - Brosset, a.g.e., s.221; Çanturia,a.g.e., C.2, s.4-5.

60 - Çanturia, a.g.e., C.4 s.100-101.

ქართული წყაროების მიხედვით, ხაზარებმა თბილისი კიდევ ერთხელ 764 წელს დალაშქრეს და ვახუშტისთან ეს ამბავი ასეა მოთხრობილი: „არჩილ მეფის სიკვდილის შემდეგ იოანე დედასთან და ორ დასთან ერთად ეგრისში გადავიდა. ჯუანშერი დასთან ერთად ქართლსა და კახეთში დარჩა. მისი და ძალიან ლამაზი იყო. ხაზართა ხაკანმა შეიტყო მისი სილამაზის შესახებ ჯუანშერს ელჩი გაუგზავნა. ალუთქვა არაბების წინააღმდეგ დახმარება თუ კი დას მას მიათხოვებდა. მაგრამ მათ არ სურდათ მათ დას პატივი აჰყროდა. უარყოფითი პასუხის გამო ხაკანმა ბლუჩანის სარდლობით ჯარი გამოაგზავნა. ჯარი ლეკების მიწების გავლით მიაღწა ციხეს, სადაც იმყოფებოდნენ ჯუანშერი და მისი და. მათ თბილისი დაიპყრეს ქრისტიეზობიდან 731 წელს,⁶¹ ქართული კალენდრით კი 483 წელს. უკან დარიალის გზით დაბრუნდნენ. შუშანს ურწმუნოების მიერ პატივის აყრა არ სურდა, ბეჭედში დამალული შხამი დალია და გარდაიცვალა. ბლუჩანმა ჯუანშერი ხაკანს მიჰგვარა და უფლისწული შუშანის სიკვდილი აუნყა. ხაკანს მისი გვამის ნახვა სურდა და განრისხდა, რადგან არ წამოიღეს. ბრძანა დაეკავეზინათ ბლუჩანი, მისი ყელზე შებმული თოკის ბოლოები კი ცხენებისთვის მიეხათ. ამგვარად სხვადასხვა მიმართულებით გაქცეულმა ცხენებმა ბლუჩანის თავი სასტიკი მეთოდით მოწყვიტეს. ჯუანშერი იქ 7 წელი დარჩა. მერვე წელს ხაკანმა მდიდრული საჩუქრებით სამშობლოში დააბრუნა“.⁶² როგორც ვნახეთ „მატიანე ქართლისას“ მსგავსად ვახუშტიც აცხადებს, რომ ხაზარების მიერ დანგრეული თბილისი ხოსრომ აღადგინა.⁶³

კიდევ ერთი ქართული წყარო, რომელიც ხაზარების შესახებ იძლევა ცნობებს, არის 786-790 წლებში იოვანე საბანისძის მიერ დანერილი „აბო თბილელის წამება“.⁶⁴ საბანისძე თავის ნაწარმოებში მოგვითხრობს ბაღდადეღი არაბი ახალგაზრდის ქრისტიანობისთვის თავის განირვის შესახებ. ავტორი აბოს ცხოვრების აღწერამდე (756-786) გადმოგვცემს ცნობებს საქართველოში არაბების გაძლიერებასა და მათ მიერ გატარებული პოლიტიკის გამო ქრისტიანების შევიწროვების შესახებ. სწორედ ამ დროს აბო ქართლის ერისთავი ნერსესთან ერთად თბილისში ჩამოვიდა. „როდესაც ნერსემ ნახა სარკინოზების (ქართველები თავის წყაროებში არაბებს სარკინოზებად მოიხსენიებენ) ძალადობა, ქართლი დატოვა და დაახლოებით 300 მხლებელთან და აბოსთან ერთად ოსეთში გადავიდა. საკუთარი ქვეყნიდან

61 - აქ თარიღად 764 წელი უნდა იყოს. 731 წელი შეცდომით არის მოცემული.

62 - Çanturia, a.g.e., C.4, s.100-101.

63 - Çanturia, a.g.e., C.4 s.100-101.

64 - ეს ნაწარმოები ერთერთი იმ მნიშვნელოვან წყაროთაგანია, რომელიც იძლევა ცნობებს VIII საუკუნის საქართველოს პოლიტიკური, ეროვნული თვითმყოფადობის და საზოგადოებრივი ცხოვრების შესახებ. ჩვენამდე მოღწეული ხელნაწერი X საუკუნეს განეკუთვნება. წყარო 1905 წელს გერმანულად, 1934 წელს ლათინურად, 1956 წელს კი რუსულად ითარგმნა.

ლტოლვილი ნერსე, ჩრდილოეთის ქვეყანაში (ანუ ხაზართა სახელმწიფოში) გადავიდა. აქაურობა მაგოგის შვილების - ხაზარების სამშობლო იყო. ესენი არიან ველური ხალხი, საშიში შესახედაობის, მხეცები, სისხლისმამელები, უღმერთოები, მაგრამ იცოდნენ ერთადერთი შემოქმედი ღმერთის შესახებ. მტრებისგან გაქცეული ნერსე ხაზარების მეფესთან მივიდა. მას თავმესაფარი, საჭმელ-სასმელი და ტანსაცმელი მისცეს. სარკინოზებისგან, შიშისგან, ძალადობისგან შორს მყოფი აბო, წმინდა ბერების ხელით მოინათლა. სარკინოზებისგან შორს მყოფი ჩრდილოეთის ქვეყნის ქალაქებსა და სოფლებში სულიწმინდის მაღლით მრავლად იყო ეკლესიები და ქრისტიანები უშფოთველად ცხოვრობდნენ. ამის მნახველმა წმინდა აბომ უშიშრად დაიწყო ლოცვა და მარხვა. გარკვეული დროის შემდეგ ნერსემ ჩრდილოეთის მეფეს (ანუ ხაზართა ხაკანს) მისი აფხაზეთში გაგზავნის ნებართვა სთხოვა. იმიტომ რომ ის მხარე სარკინოზებისგან შორს მდებარე უსაფრთხო მხარე იყო იქ ოჯახთან ერთად წასვლა უნდოდა. ღმერთმა დააწყნარა ჩრდილოეთის მეფე და მან ისინი (ანუ აბო და ქართველები) ძვირფასი საჩუქრებით გამოისტუმრა. ისინი ბედნიერები, რომ ღმერთის ნებით ღმერთის არმცოდნე ურწმუნოთა ქვეყანაში მცირე დრო დაყვეს, სამთვიანი მგზავრობის შემდეგ აფხაზეთში ჩავიდნენ.⁶⁵ ეს ცნობები გვიჩვენებს, რომ ხაზარებს მთელი VIII საუკუნის განმავლობაში ძლიერი გავლენა ჰქონდათ ქართველებზე. საქართველოში დაბრუნებიდან სამი წლის შემდეგ, 786 წლის 6 იანვარს ქრისტიანად დარჩენის გამო არაბებმა აბო სიკვდილით დასაჯეს. ამ ცნობის გაანალიზებით, შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ნერსე და აბო ხაზართა სახელმწიფოში 782-783 წლებში იმყოფებოდნენ.

ქართლის ცხოვრების შემადგენელ ნაწილებში ავტორები საქართველოსა და კავკასიის წარსულის თხრობისას ხშირად მათთვის ცნობილი ხალხების მოხსენიებისთვის ან მათ ეპოქაში ხშირად გაგონილ ან სხვა ნაწარმოებებში ამოკითხული ხალხის სახელებს იყენებენ. მაგალითად ლეონტი მროველის ნაშრომის ერთერთ თავში „ხაზარების შემოსევა“, სკვითები და კიმერიელები, რომელებიც ჩვენს წელთაღრიცხვამდე VII-VI საუკუნეებში კავკასიასა და წინა აზიას შეესიენ, „ხაზარებად“ არიან მოხსენიებული. ასევე ჯუანშერის ნაწარმოებში „მეფე ვახტანგის ცხოვრება“ ხსენებული ხაზარები, დიდი ალბათობით ჰუნების ერთერთი განშტოება უნდა იყოს. ნაწარმოებში მოყვანილი ბიზანტია-ხაზარების ომი, V საუკუნეში აღმოსავლეთ რომის იმპერიის მიერ დუნაისპირეთსა და ბალკანეთზე ჰუნების წინააღმდეგ წარმოებული ბრძოლებია.

⁶⁵ - Kartuli Hagiografia, Ed: L. Beriaşvili-L.Gigineşvili, Tiflis 2016, s.89-91; ქართულ-ხაზარული ურთიერთობის დეტალებისთვის იხ.: Giuli Alanasia, Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler, Karen Yayınları, Trabzon 2013.

როგორც ვნახეთ, ქართული წყაროები, რომლებიც ხაზარების შესახებ ნამდვილ ცნობებს გვანვდიან, არის „მატიანე ქართლისა“ და „აბო თბილელი“.

დასკვნა

ქართულ-ხაზარული ურთიერთობების თემაზე ეჭვგარეშეა, რომ ყველაზე მნიშვნელოვანი წყაროები ბიზანტიური, არაბული და ქართული წყაროებია. ამ წყაროების მიხედვით ხაზარების მიერ საქართველოში მოწყობილი პირველი ლაშქრობა 627-628 წლებში განხორციელდა. ამ ცნობებზე დაყრდნობით, ვიცით, რომ 627 წელს ხაზართა ხაკანი შეუერთდა ბიზანტიის იმპერატორ ჰერაკლეს მიერ სასანიდებისა და ქართველების წინააღმდეგ მოწყობილ თბილისის ლაშქრობას. ამის შემდეგ VII საუკუნის მეორე ნახევარში ხაზართა სახელმწიფოს დაარსებასთან ერთდ იზრდება სამხრეთის მიმართულებით მოწყობილი ლაშქრობების რაოდენობა. ხაზარები თბილისს მეორედ 764 წელს დაესხნენ თავს. უფრო ადრე რეგიონში ახალი ძალა - არაბები გამოჩნდნენ. ხაზარებსა და არაბებს შორის ბრძოლები ძირითადად დერბენდის და დარიალის გადასასვლელებთან მიმდინარეობდა 714, 722-723, 731-732, 737, 775 და 799 წლებში. ამის გამო საქართველო ბრძოლის ველად იქცა. ამავე დროს ქართული წყაროების მიხედვით, ორივე ხალხი ცდილობდა ერთმანეთთან ნათესაური კავშირის დამყარებას.

ლიტერატურა

- ARTAMONOV, V, Hazar Tarihi, Ahsen Batur, Selenga Yayınları, İstanbul 2004.
BERDZENIŞVİLİ N.-S.CANAŞIA, Gürcistan Tarihi, Tiflis 1997.
DUNLOP D.M., Hazar Yahudi Tarihi, Çev. Zahide Ay, Selenge Yayınları, İstanbul 2008.
GELL, P.L. -C. Nortan-E. Elliot, “Chazars”, The Encyclopedia Britanica, C. XV, London 1911.
GÜRCİSTAN TARİHİ, Ed: N. Berdzenişvili-A. Afakidze, C.1, Tiflis 1956.
GÜRCİSTAN TARİHİ, Ed: Marie F. Brosset, Çeviren Hrand D. Andreasyan, Hazırlayan Erdoğan Merçil, TTK Yay., 2003.
İBNÜ'L ESİR, El-Kâmil fi't-Tarih, C.III, V, Çev. A.Özaydın- A.Ağırakça, B.Eryarsoy, İstanbul 1991.
KALAKANTLI MOSES, Alban Tarihi ve Alban Salnamesi, Çev. Y. Gedikli, İstanbul 2006.
KARTLİS TSKHOVREBA, Ed: S. Kauçışvili, C.1, Tiflis, 1955.
KARTLİS TSKHOVREBA, Ed: Dekanozi Maksime Çanturia, C. 1,2, 4, Tiflis 2011-2012.
KARTULİ HAGİOGRAFİA, Ed: L. Beriaşvili-L.Gigineişvili, Tiflis, 2016.
KOESTLER, A., The Thirteenth Tribe, New York 1976.
ORKUN, H.N., Türk Tarihi, II, Ankara 1946.
OSTROGORSKIY, G., Bizans Devleti Tarihi, Çev. F. Isiltan, Ankara 1995.
ROSENTHAL H., “Chazars”, The Jewish Encyclopaedia, C. IV.
TABERİ, Tarihu'r Rusulve'l-Mulûk, I, (Neşr. DedGooje), Leiden 1879-1901.
YILDIZ, H.D., İslamiyet ve Türkler, İstanbul 1976.

აფხაზეთის ეთნიკური სპეციალური შუა საუკუნეების ზოგიათი საისტორიო წყაროს მიხედვით (ეპი- გრაფიული ძეგლები)

ასოცირებული პროფესორი ლია ახალაძე
სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

მოკლე შინაარსი

შუა საუკუნეების აფხაზეთის მოსახლეობის ეთნიკური ვინაობის პრობლემა ისტორიკოსთა შორის დღემდე სადავო საკითხად რჩება. არსებული აზრთა სხვადა-სხვაობა წყაროების სიმწირით, მათი არასწორი ინტერპრეტაციით, ან სრული უგულვებელყოფით არის გამოწვეული. მოსახლეობის ეთნიკური ვინაობის გარკვევ-ვისთვის ერთ-ერთ სახლო საისტორიო წყაროს წარმოადგენს ეპიგრაფიკული ძეგლები, რომლებიც შემორჩენილია აფხაზეთის ტერიტორიაზე. ისტორიული შინაარსის წარწერები შემორჩენილია ქართულ, ბერძნულ, თურქულ და ლათინურ ენებზე. ისევე როგორც დანარჩენი საქართველოს ტერიტორიაზე, აფხაზეთშიც უძველესი ეპიგრაფიკული ძეგლები ბერძნულ ენაზეა, რაც საუკუნეების მანძილზე, ბერძნულ სამყაროსთან ჩამოყალიბებულმა მჭიდრო კულტურულმა კავშირებმა განაპირობეს. ქრონოლოგიურად მომდევნოა სამი ლათინური წარწერა, რომლებიც II – III საუკუნეებით თარიღდება. VIII-IX საუკუნეებიდან მოყოლებული XIX საუკუნის ჩათვლით გვაქვს ასზე მეტი ისტორიული შინაარსის ეპიგრაფიკული ძეგლი, რომელთა ნაწილი ლაპიდარულია, ნაწილი ფრესკული, ხოლო ნაწილი ქედური. მოგვიანო პერიოდს ეკუთვნის 6 თურქული წარწერა, რომლებიც XVI-XVIII საუკუნეებითა დათარიღებული და ძირითადად, საფლავის ქვის ეპიტაფიებია.

მრავალრიცხოვანი ქართული წარწერები ძირითადად, საეკლესიო დანიშნულების ძეგლებზე გვხვდება და მათი შინაარსის უმარვესობა საამშენებლო, მემორიალური ხასიათის, ან საფლავის ქვის ეპიტაფიებია. ნამდვილ ეპიგრაფიკულ კრებულს წარმოადგენს ლიხნის, ბედიის, ილორის, ნკელიკარის, მოქვის, ანუხვის, მსიგხვას და სხვა წარწერები. ქართული წარწერებით მდიდარია ნებელდის მხარეც. ისტორიული შინაარსის ქართულ წარწერებში დასახელებულია აფხაზთა მეფეები გიორგი II, ლეონ III, გურანდუხტ დედოფალი; გაერთიანებული საქართველოს მეფეები და დედოფლები: ბაგრატ III, ბაგრატ IV, გიორგი II, დავით IV, დავით VI ნარინი, კონსტანტინე მეფეთა-მეფე დავით ნარინის ძე, დედოფალი მარიაში;

იმერეთის მეფეები და დედოფლები: ბაგრატ III და გიორგი III, დედოფალი მართა; ოდიშის ერისთავთ ერისთავები, მთავრები და დედოფლები: ვამეყ I დადიანი, გიორგი II, გიორგი III, გიორგი IV დადიანები, ოზბეგ დადიანი, ლევან I, ლევან II, მამია III დადიანები; „დიოფალთ დიოფალი“ მარიხი, „დიოფალთ დიოფალი“ საგდუხტი, დეოფალი თამარი; საქართველოს სამეფო კარის ვეზირები: მოხელეები: მნიგნობართუხუცეს - ჭყონდიდელი, მეჭურჭლეთუხუცესი აბულასან იობისძე, ერისთავთ-ერისთავები და მანდატურთუხუცესები; ტაძრის მაშენებელი მსხვილი ფეოდალები: გიორგი ბასილის ძე და მისი ვაჟები: ბასილი, თევდორე, დემეტრე, მერკილე ანუხვადან, გიორგი გურგენიძე ილორიდან, ლუკა მარტინავა და მიქაელი ნებელდიდან, რაბაჟ და მისი მეუღლე ნუგამწირა გუდავიდან, ნკელიკარის მაშენებელი დიდებულები, ქტიტორი ჩიჩუა და მისი დედოფალი ნკელიკარიდან, ემხვარი დიხაზურგიდან, მიხეილ მარშანია მოქვიდან, სალომე ანჩაბაძის ასული დიხაზურგადან, საეკლესიო პირები: ვაჩე პროტოსპათარი და იპატოსი, პეტრიკ პატრიკი, აფხაზეთის (დასავლეთ საქართველოს) კათალიკოსებიდან ნიკოლოზ კათალიკოსი, ევდემონ ჩხეტიძე, ეფთვიმე საყვარელიძე, ანდრია საყვარელიძე; ბედიელი მთავარეპისკოპოსები: მიქაელ გონგლიბაისძე, სოფრონ ბედიელი, გიორგი, ანტონ ჟუანისძე, კირილე ჟუანისძე, გერმანე ჩხეტიძე, მოქველი მთავარეპისკოპოსები: გრიგოლი გუძანისძე, მოქველი ანდრია და სხვები. მღვდლები: გიორგი ქოჩოლავა, ხუცესი მერკილე, მიქაელი, ლიხნელი მოძღვარი, ტაძრის ხუროთმოძღვრები და გალატოზები: სვიმეონი ბედიიდან, მიქაელი დიხაზურგადან, გიორგი ილორიდან, გიორგი და მიქაელი ნებელდიდან, რუშა ან როშა ნკელიკარიდან; უბრალო მლოცველები და პილიგრიმები და ა. შ. საგულისხმოა, რომ ქართულ ენაზეა დაცული აფხაზეთის უკანასკნელი მთავრის მიხეილ შერვაშიძის, მისი მეუღლის ალექსანდრა დადიანისა და ვაჟის გიორგის საფლავის ეპიტაფიები. ასევე ქართულ ენაზეა დაცული მათი ოფიციალური წერილები და მიმონერა ერთამენეთთან.

ყურადსაღებია ის ფაქტიც რომ აფხაზთა მეფეების წერილობითი ძეგლებიც კი, რომელიც ცალკე კვლევის საგანია ქართულ ენაზეა დაცული: ეს არის ოცამდე ეპიგრაფიკული ძეგლი, რომლებიც არამარტო თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე, არამედ ისტორიულად აფხაზთა სამეფოს, ანუ ეგრის-აფხაზეთის სამეფოს ტერიტორიაზე გვხვდება. ასევე ქართულადაა შექმნილი მათი ისტორიულ-გენეალოგიური თხზულება „მეფეთა დივანის“ სახით.

როგორც ვხედავთ, წარწერებში დასახელებულია მოსახლეობის ყველა ფენა: მეფეები, ადგილობრივი წარჩინებული ფეოდალები, სასულიერო

პირები, ტაძრის ხუროთმოძღვრები, კალატოზები და უბრალო ადამიანები, ანუ აფხაზეთის მოსახლეობის დიდი უმრავლესობა საკუთარი თავის იდენტიფიკაციას ქართულ ენაზე, ქართული დამწერლობით ახდენს. ვფიქრობთ, ცხადია ვინ იყო ამ რეგიონის ისტორიული მოსახლეობა და არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს გენეტიკურად ვინ იყვნენ ისინი, ფაქტია, რომ ისინი ქართული კულტურულ-ისტორიულ სამყაროს ნაწილი იყვნენ.

საკვანძო სიტყვები: აფხაზეთი, ეპიგრაფიკა, წარწერები, მოსახლეობა, წერილობითი კულტურა

BAZI TARİHİ KAYNAĞA (YAZITLAR) GÖRE GEÇ ORTAÇAĞ DÖNEMLERİNDE ABHAZYA'NIN ETNİK DURUMU

Doç. Dr. Lia AKHALADZE
Sokhumi Devlet Üniversitesi

ÖZET

Orta Çağlarda Abhazya nüfusunun etnik kimliği konusu tarihçiler arasında bir tartışmamesesi olarak günümüze kadar devam etmektedir. Konu hakkında ileri sürülen farklı düşünceler kısıtlı kaynak, var olan kaynakların yanlış yorumlama veya tamamen inkar etmekle birlikte yanlış metodolojik yaklaşımlardan kaynaklanmıştır. Abhazya toplumunun etnik kimliğini öğrenmek için bu bölgede bulunan ve güvenilir kaynaklar arasında yer alan yazıtlar olabilir. Tarihi yazıtlar Gürcüce, Yunanca, Türkçe ve Latince dillerinde muhafaza edilmiştir. Gürcistan'ın diğer topraklarında olduğu gibi, Abhazya'da da eski yazıtlar Yunancadır. Bu durum bölgenin Yunan dünyası ile uzun süreli kültürel münasebetlerden kaynaklanmıştır. Yunan yazıtlarından sonra kronolojik olarak II-III. yüzyıla ait üç latince yazıt gelir. VIII-IX. yüzyıldan itibaren XIX. yüzyıl dahil olmak üzere yüzden fazla yazıt, fresk ve dövme yazıları mevcuttur. Daha geç döneme altı adet Türkçe olan ve XVI-XVIII. yüzyıllara tarihlendirilen mezar kitabesi aittir.

Çok sayıda Gürcü yazıtlar genellikle kiliseler üzerinde bulunan inşaat yazıları ile mezar kitabeleridir. Likhni, Bedia, İlori, Tskelikari, Mokvi, Anukhva, Msighk-

va v.s. gibi kiliseler üzerindeki yazıtlar bir yazıt külliyyatı olarak değerlendirilebilir. Gürcü yazıtları Tsebelda bölgesinde de bol miktarda bulunur. Gürcüce olan Tarihi yazıtlarda Abhazlar kralları olan I. Giorgi'den, III. Leon'dan, Kraliçe Guranduh'tan; birleşmiş Gürgistan kral ile kraliçelerden: III. Bagrat, IV. Bagrat, II. Giorgi, IV. Davit, VI. Davit Narin, Davit Nanin Oğlu Krallar-Kralı Konstantin, Kraliçe Meryem'den; İmereti Kral ile Kraliçelerinden: III. Bagrat ile III. Giorgi, Kraliçe Marta'dan; Odişi bölgesi eristavt-eristavlarından, prensleri ile prenseslerinden: I. Vamek Dadiani, II. Giorgi, III. Giorgi, IV. Giorgi Dadianilerden, Ozbeg Dadiani'den, I. Levan ve II. Levan ile III. Mamia Dadianilerden; "Kraliçeler Kraliçesi" Marikh'ten, "Kraliçeler Kraliçesi" Sagduht'tan, Kraliçe Tamar'dan; Gürcistan kralı sarayında hizmet eden vezirler ile memurlardan: Mtsnignobartukhutses-Çkondideli'den, Meçurçletukhutsesi Abusalan İobizsdze'den, Eristavt-Eristavlar'dan ve Mandaturtukhutsesilerden; Kilise inşaatını finanse eden zengin derebeylerden: Basili Oğlu Giorgi ile oğulları olan Basili, Tevdore, Demetre'den; Anuhvali Merkile'den, İlori'den olan Giorgi Gurgenidze'den, Tsebeldalı olan Luka Martinava ile Mikail'den, Nugamtsira Gudavi'den olan Rabai ile eşinden, Tselikari kilisesinin inşaatını finanse eden derebeylerden, aynı kiliseye maddi destek sağlayan Çiçua ile eşinden, Dikhazurgalı Emukhvari'den, Mokvili Mikail Marşania'dan, Dikhazurgalı olan Ançabadze kızı Salomeden, Din adamları: Vaçe Protospatari ile İpatos'tan, Petrik Patriki'den, Abhazy (Batı Gürcistan) katalikosları olan Nikoloz'dan, Evdemon Çkhetidze'den, Epvtime Sakvarelidze'den, Andria Sakvarelidze'den; Bedia'nın başpiskoposları olan: Mikail Gonglibaisdze'den, Sopron Bedieli'den, Giorgi'den, Anton Juanisdze'den, Kirile Juanisdze'den, Germane Çkhetidze'den; Mokvi başpiskoposları olan: Grigoli Gudzanisdze'den, Mokveli Andria'dan v.s. Papazlar olan: Giorgi Koçolava'dan, Merkile'den, Mikail'den, Lihni kilisesi papazından (Modzğvari), mimarlardan ve taş ustaları olan: Bedialı Svimeon'dan, Dikhazurgalı Mikail'den, İlorili Giorgi'den, Tsebeldalı Giorgi ile Mikail'den, Tskelikarili Ruşa veya Roşa'dan, cemaat üyelerinden, hacılardan v.s. bahsedilmiştir. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, Abhazy'nın son prensi olan Mikail Şerveşidze'nin, eşi Aleksandra Dadiani ile oğlu Giorgi'nin mezar kitabeleri Gürcücedir. Bunun dışında bu ailenin resmi ile aile üyeleri arasındaki yazışmalar da Gürcücedir.

Ayrıca, Abhaz krallarına ait bütün yazıtlar tamamen Gürcücedir. Bunlar yirmi civarında olup gerek Günümüz Abhazy, gerekse Tarihi Abhazlar Krallığı olan yani Egris-Abhazy Krallığı Topraklarında bulunur ve bunlar ayrı bir araştırma konusudur. Bu kralların soy ağacını anlatan "Krallar Divanı" da Gürcücedir.

Görüldüğü kadarıyla, yazıtlar ile yazılarda bahsedilen toplumun bütün ta-

bakası: krallar, yerli derebeyler, din adamları, kilise mimarları, taş ustaları ve sıradan insanlar yani toplumun büyük kısmı kendi kimliğini Gürcü Dili ve Gürcü Alfabeti ile tanımlıyordu. Buradan anlaşıldığı kadarıyla, bu bölgenin yerli nüfusunun kim olduğu bellidir. Ancak, bu insanların genetik olarak kim oldukları hiç önemli değil. Çünkü, bunlar Gürcü kültürü ile tarihinin bir parçasını temsil ediyorlardı.

Anahtar Kelimeler: Abhazya, Epigrafik, Yazıtlar, Nüfus, Yazı Kültürü.

ETHNIC SPECTRUM OF ABKHAZIA ACCORDING TO SOME HISTORICAL SOURCE (EPIGRAPHIC MONUMENTS) OF THE MIDDLE AGES

ABSTRACT

The problem of ethnic identity of the medieval Abkhazian population still remains a controversial issue among the historians. The diffusion of existing opinions is due to the lack of sources, their incorrect interpretation or complete disregard. One reliable source of evidence for the ethnic identity of the population is the epigraphic monuments that are preserved in the territory of Abkhazia. Historical content inscriptions are found in Georgian, Greek, Turkish and Latin languages. Ancient epigraphic monuments in Abkhazia, as well as in the rest of Georgia, exist in Greek, which is caused by close cultural connections established with the Greek world for centuries. There are three Latin inscriptions dating back to the 2nd - 3rd centuries. Since the VIII-IX centuries including XIX century we have more than one hundred epigraphic statues of historical content, part of which is lapidary, partial mural and partial embossing. Six Turkish inscriptions belong to the later period, dating to the XVI-XVIII centuries, and mainly they are the graveyard stone epitaphs.

The numerous Georgian inscriptions are mainly found on ecclesiastical monuments and their content is the construction, memorial, or grave stone epitaphs. Inscriptions of Likhni, Bedia, Ilori, Tskelikari, Mokvi, Anukhvi, Msikhva and other inscriptions are part of true epigraphic collection. Area of Tsebeldi is also rich in Georgian inscriptions. In Georgian inscriptions of historical content are mentioned the kings of the Abkhazians Giorgi II, Leon III, the Queen Gurandukht; Kings and queens of the United Georgia: Bagrat III, Bagrat IV, Giorgi II, David IV, David VI Narin, Constantine King, son of David Narin, Queen

Mariam; kings and queens of Imereti: Bagrat III and Giorgi III, Queen Marta; chief feudal lords of Odishi, Princes and Queens: Vamek I Dadiani, Giorgi II, Giorgi III, Giorgi IV Dadiani, Ozbeg Dadiani, Levan I, Levan II, Mamia III Dadiani; "Queen of Queens" Marikhi, "Queen of Queens" Sagdukht, Queen Tamar; officials of the Kingdom Hall of Georgia: Chkondideli _ royal chancellor, Abulasan Iobisdze _ royal treasurer, chief feudal lords and chiefs of interior affairs; church builder big feudals: Giorgi, son of Basil and his sons: Basil, Tevdore, Demetre, Merkile from Anukhva, Giorgi Gurgenidze from Ilori, Luka Martinava and Miqael from Tsebeldi, Rabai and his wife Nugamtsira from Gudavi; Chiefs, builders of Tskelikari, church bursar Chichua and his queen from Tskelikari, Emkhvar from Dikhazurgi, Mikheil Marshania from Moqvi, Salome _ daughter of Anchabidze from Dikhazurgi, Clergy: Vache Protospatari and Ipotos, Petrik Patrik, Catholicoses of Abkhazia (West Georgia) Nikoloz Catholicos, Evdemon Chkhetidze, Eptvime Sakvarelidze, Andria Sakvarelidze; Archbishops of Bedia: Michael Gonglibaisdze, Sopron Bedieli, Giorgi, Anton Zhuanisdze, Kirile Zhuanisdze, Germane Chkhetidze, Archbishops of Moqvi: Grigol Gubanisdze, Andria from Moqvi and others. Priests: Giorgi Qocholava, Presbyter Merkile, Mikael, priest of Likhni, architects and stonemasons of the churches: Svimeon from Bedia, Miqael from Dikhazurga, Giorgi from Ilori, Giorgi and Miqel from Tsebeldi, Rusha or Roshia from Tskelikari; simple prayers and pilgrims; etc. It is noteworthy that the grave epitaphs of Mikheil Shervashidze, his wife Alexandra Dadiani and his son Giorgi are kept in Georgian language. Their official letters and correspondence with one another are also preserved in Georgian.

It is also noteworthy that even the written monuments of the Abkhazian kings, which are the subject of separate research are preserved in the Georgian language: about twenty epigraphic monuments, not only on the territory of modern Abkhazia, but also in the territory of the kingdom of Abkhazia, ie, the territory of the Egrisi-Abkhazian kingdom. Their historical-genealogical work "Royal office of the Kings" is also created in Georgian.

As we can see, all the layers of the population are mentioned in the inscriptions: kings, local noble feudals, clergy, church architects, stonemasons and ordinary people, the vast majority of the population of Abkhazia makes identification of themselves in Georgian language, by Georgian writing script. We think it is clear who was the historic population of this region and it is no matter how genetically they were; the fact is that they were part of the Georgian cultural-historical world.

Key words: Abkhazia, epigraphy, inscriptions, population, written culture

შუა საუკუნეების აფხაზეთის მოსახლეობის ეთნიკური ვინაობის პრობლემა ისტორიკოსთა შორის დღემდე სადავო საკითხად რჩება. არსებული აზრთა სხვადა-სხვაობა წყაროების სიმწირით, მათი არასწორი ინტერპრეტაციით, სრული უგულვებელყოფით, ან არასწორი მეთოდოლოგიური მიდგომებით არის გამოწვეული. მკვლევართა მოსაზრებები უნდა ეფუძნებოდეს მტკიცებულებებს, ანალიზსა და კვლევის შედეგებს.

ისტორიულ კვლევაში არგუმენტირებას კვლევის ვალიდურობის განმსაზღვრელი ფუნქცია აქვს, შესაბამისად, აზრის დასაბუთება, მტკიცებულება და წყაროთა ანალიზი კვლევის სანდოობას ადასტურებს. საისტორიო წყაროთა შორის ინფორმაც-იისა და მონაცემების სანდოობის თვალსაზრისით ეპიგრაფიკული ძეგლები პირველხარისხოვან საისტორიო წყაროებს მიეკუთვნებიან.

მაინც რას გვიამბობენ VIII- XIX საუკუნეების აფხაზეთის ეპიგრაფიკული ძეგლები რეგიონის ეთნიკური სპექტრის შესახებ?

ის ფაქტი, რომ „აფხაზთა სამეფოსა“ (VIII ს. 90-იანი წლები – X ს. 70-იანი წლების შუახანები) და მომდევნო პერიოდის აფხაზეთის წარწერები საქართველოს წერილობითი კულტურის ძეგლებს შორის ერთ-ერთ მრავალრიცხოვან და მნიშვნელოვან ჯგუფს წარმოადგენენ, ერთიან ქართულ კულტურულ სივრცეში აფხაზეთის წამყვან კულტურულ ტენდენციებზე მიუთითებს.

აფხაზეთის წერილობითი ძეგლები სამ ჯგუფად იყოფა: ა) ეპიგრაფიკული ძეგლები, ანუ მაგარ მასალაზე შესრულებული წარწერები და ბ) ხელნაწერები (რბილ მასალაზე შესრულებული წერილობითი ძეგლები), გ) ნუმიზმატიკური მასალა, რომელზეც დაცულია წარწერები (ახალაძე, 2013: 11). ხელნაწერები მთლიანად ქართულენოვანია, ნუმიზმატიკურ ერთეულებზე გვაქვს ქართული და ბერძნული ლეგენდები.

ისევე როგორც დანარჩენი საქართველოს ტერიტორიაზე, აფხაზეთშიც უძველესი ეპიგრაფიკული ძეგლები ბერძნულ ენაზეა, რაც საუკუნეების მანძილზე, ბერძნულ სამყაროსთან ჩამოყალიბებულმა მჭიდრო კულტურულმა კავშირებმა განაპირობეს. ქრონოლოგიურად მომდევნოა სამი ლათინური წარწერა, რომლებიც II – III საუკუნეებით თარიღდება. VIII-IX საუკუნეებიდან მოყოლებული XIX საუკუნის ჩათვლთ გვაქვს ასზე მეტი ისტორიული შინაარსის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლი, რომელთა ნაწილი ლაპიდარულია, ხოლო ნაწილი ფრესკული და ჭედური. მოგვიანო პერიოდს ეკუთვნის 6 თურქული წარწერა, რომლებიც XVI-XVIII საუკუნეებითა დათარიღებული და ძირითადად, საფლავის ქვის ეპიტაფიებია.

ისტორიული შინაარსის ბერძნული წარწერები, რამდენჯერმე გამოსცა აკადემიკოსმა თინათინ ყაუხჩიშვილმა (ყაუხჩიშვილი, 1951:1-31; ყაუხჩიშვილი, 2004: 59-79; ყაუხჩიშვილი 2008). სოხუმთან ახლოს, ივერიის მთის

წმ. თევდორესა და წმ. სიმონ კანანელის ტაძრების ბერძნული ეპიგრაფიკა ბოლო დროს რუსმა მეცნიერმა ანდრეი ვონოგრაძოვმა გაშიფრა და გამოაქვეყნა (Виноградов, 2011:209 – 224). ბერძნული წარწერები საქართველოს თითქმის ყველა კუთხეში გვხვდება, ლაპიდარულ წარწერები IX – XI საუკუნემდელი ძეგლებია, ხოლო მომდევნო პერიოდის ბერძნული წარწერები შემორჩენილია ფრესკებზე.

სამიოდე ლათინურენოვანი წარწერიდან ერთ-ერთი, სოხუმის ციხესთან მე-19 საუკუნის 80-იან წლებში აღმოჩნდა და მასში იმპერატორი ადრიანე და მისი მოხელე ფლავიუს არიანე არიან დასახელებული (Ростовцев, 1907: 4-6; Куфтин, 1949: 125)) . შესაბამისად, წარწერა ადრიანეს იმპერატორობის წლებით (ახ. წ. 117-138 წწ.) თარიღდება. მასში მოთხრობილია არიანეს მიერ სოხუმში საფორტიფიკაციო ნაგებობის მშენებლობის ამბავი. როგორც ცნობილია, ფლავიუს არიანემ იმპერატორის ბრძანებით, სამხრეთ და აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში, მათ შორის სოხუმში (სებასტოპოლისში), რომელიც გარნიზონების საინსპექციო აღწერა და ციხე-სიმაგრეთა სამშენებლო-სარესტავრაციო სამუშაოებიც ჩაატარა (არიანე, 1961).

მეორე ლათინურენოვანი წარწერა აღმოჩნდა ბიჭვინთაში, რომლის ფრაგმენტიდან შემორჩენილია მხოლოდ სამი გრაფემა „ლეგ“. მკვლევართა დიდ ნაწილს მიაჩნია, რომ აქ სიტყვა „ლეგიონი“, ან „ლეგიონერი“ იკითხებოდა. ეს წარწერა ახ. წ. II – IV საუკუნეებით შეიძლება დათარიღდეს.

მესამე წარწერა 2011 წელს სოხუმის ციხის გათხრების დროს აღმოჩნდა და მასში რომის იმპერატორი ვალერიანუსი (253-260) იხსენიება. აქედან გამომდინარე, წარწერა 253-260 წლებით თარიღდება. სამივე წარწერის შინაარსზე დაყრდნობით შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ახ. წ. II –IV საუკუნეებში სებასტოპოლისი, ანუ ცხუმი//სოხუმი რომის იმპერიის მნიშვნელოვან დასაყრდენს წარმოადგენდა, სადაც რომაელთა გარნიზონი იყო განლაგებული.

ექვსი თურქული წარწერა XVI-XIX საუკუნეებითაა დათარიღებული. მათ შორისაა ორი აფხაზი დიდებულის XIX საუკუნის საფლავის ქვის ეპიტაფია თურქულ ენაზე (Бгажда, 1967: 26-28). თურქული წარწერები არაბული დამწერლობით გვხვდება სოხუმსა და მის შემოგარენში, სოფ. ჭალასა და ჯირხვაში. აფხაზი ენათმეცნიერის ხ. ბლაჟბას სიტყვებით, თურქულმა დამწერლობამ აფხაზეთში ვერ მოიპოვა გავრცელება და იგი ფრაგმენტული სახითაა წარმოდგენილი ცალკეული საფლავის ქვების ეპიტაფიებზე (Бгажда, 1967. 27). ყველაზე ძველი თურქულენოვანი ეპიტაფია დათარიღებულია XVI საუკუნის მიწურულით, 1598 წლით და ეკუთვნის მეჰმედ ნასუხის ძეს. მეორე ანალოგიური წარწერა ეძღვნება მეჰმედ ემინის, ყადიზადე ჰასან ეფენდის ვაჟის ხსოვნას და დათარიღებულია 1785 წლით. XIX საუკუნიდან გვაქვს აფხაზეთის მთავრის ქელემ ბეი შერვაშიძის ვაჟის -

ჰასან ბეი შერვაშიძის საფლავის საფლავის წარწერა სოხუმში, დათარიღებულია 1838 წლით¹. 1859 წლით თარიღდება ბათალ-ბეი მარშანიას წარწერა ლათაში. გარდა ზემოთ ჩამოთვლილი ოთხი წარწერისა, XVIII საუკუნით დათარიღებული ორი წარწერა გვაქვს გუდაუთის მუნიციპალიტეტის სოფელ ჯირხვადან და ოჩამჩირის მუნიციპალიტეტის სოფელ ქლოუდან. ექვსი წარწერიდან ორი, ცხადია ადგილობრივი წარჩინებული გვარის შერვაშიძისა და მარშანიას წარმომადგენლები არიან, ხოლო დანარჩენი ოთხი ან ადგილობრივი გამუსულმანე-ბული მოსახლეობაა, ან ოსმალეთის სულთნის ადგილობრივი მოხელე. სოხუმსა და მის შემოგარენში ნაპოვნი თურქული წარწერების არსებობა ადასტურებს საისტორიო წყაროებში მოცემულ ინფორმაციას, დასავლეთ საქართველოს შავიზღვისპირეთის, განსაკუთრებით აფხაზეთის მიმართ ოსმალეთის გაძლიერებულ ინტერესს და სოხუმის ციხეში ოსმალური გარნიზონის რსებობას.

საგულისხმოა, რომ აფხაზეთის მატერიალური კულტურის ძეგლების და მათ შორის წარწერების შესახებ ინფორმაცია დაცულია კათოლიკე მისიონერების, კერძოდ, თეატინელი ბერების ქრისტიანულ კასტელის, არქანჯელო ლამბერტის და სხვათა თხზულებებში. კასტელის ალბომსა და ლამბერტის თხზულებაში „სამეგრელოს აღწერა“ არაერთი ძვირფასი ცნობაა შემონახული იმ ეკლესია - მონასტრებისა და საეპისკოპოსო კათედრალების შესახებ, რომელთა ნაწილი შემორჩენილია, ნაწილი განადგურებულია, ან ნანგრევებადაა ქცეული.

ქართული წარწერების შესახებ პუბლიკაციები XIX საუკუნიდან გვხვდება, თავდაპირველად ძველი არქიტექტურისა და არტეფაქტების აღწერისას, ხოლო მოგვიანებით, მე-20 საუკუნის 80-იანი წლებიდან გვაქვს მიზნობრივი კვლევები ქართულ ეპიგრაფიკაში². საგულისხმოა, რომ ქართული წარწერების მოიძიების და პუბლიკაციის საქმეში განსაკუთრებული წვლილი მიუძღვის ფრანგ, რუს, ქართველ და აფხაზ სიძველეთმცოდნეებსა და მეცნიერებს. მათ შორის განსაკუთრებულია მარი ფელისიტე ქსავიე ბროსეს, პრასკოვია უვაროვას, ანდრეი პავლინოვის, დიმიტრი ბაქრაძის, ექვთიმე თაყაიშვილის, თედო ჟორდანიას, იოსებ აძინბას, ზურაბ ანჩაბაძის, ანატოლი კაციას, ხუხუტი ბლაჟბას, ვიანორ ფაჩულიას, თამარ

¹ - ზოგიერთ მკვლევარს ჰასან - ბეი შერვაშიძის გარდაცვალების თარიღად 1837 წელი მიაჩნია.

² - მხედველობაში გვაქვს ქართული წარწერების კორპუსების I, II და III ტომების გამოქვეყნება, მათ შორის მეორე ტომში აფხაზეთის 22 ლაპიდარული წარწერა გამოქვეყნდა. იხ. ქართული ლაპიდარული წარწერების კორპუსი ტ. II დასავლეთ საქართველოს წარწერები ნაკვ. I (IX - XIII სს), შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ვალერი სილოგავამ, თბ., 1980.

ხაჯომიას, თეიმურაზ ბარნაველის, ვალერი სილოგავას³ წვლილი. მე-20 საუკუნის მიწურულს აფხაზეთის ქართული ეპიგრაფიკულ ძეგლების ისტორიულ მნიშვნელობა სადისერტაციო ნაშრომში სპეციალური კვლევის საგანი გახდა (ახალაძე, 1998), ხოლო XXI საუკუნის დასაწყისში გამოქვეყნდა ორი მონოგრაფია (სილოგავა, 2005; ახალაძე, 2005). იმავე პერიოდში ყურადღება დაეთმო აფხაზეთა მეფეთა წერილობით ძეგლებს - საუბარია ოცამდე ქართულ წარწერაზე და გენეალოგიური ხასიათის თხზულებაზე „მეფეთა დივანი“, რომელშიც აფხაზეთა მეფეთა ანუ ეგრის-აფხაზეთის მეფეთა ქრონოლოგიაა დაცული (ახალაძე, 2004: 56-64; ახალაძე, 2009). ეგრის - აფხაზეთის მეფეთა წარწერები დაცულია აფხაზეთის, სამეგრელოს, ქართლისა და ჯავახეთის ეკლესია - მონასტრებზე, ანუ აფხაზეთა სამეფოს მთელ ტერიტორიაზე. ყველა წარწერა საამშენებლო ხასიათისაა და მოგვითხრობს ამ მეფეების მიერ ჩატარებულ საამშენებლო საქმიანობაზე. წარწერების შინაარსიდან ირკვევა, რომ აფხაზეთა მეფეების გიორგი I-ის (861-867), კონსტანტინე III-ის (893-922), გიორგი II - ის (922-957), ლეონ III-ის (957-967) მიერ არის აგებული, ან რესტავრირებული არმაზის, ერედვის, სამწევრისის, ნირქოლის, კუმურდოს, (შოშიაშვილი, 1980: 167-168; 170-172; 220-222; 262-264;), მოქვის, მარტვილის, ხუაფის, ქიაჩის (ახალაძე 2004: 56-640); ღირბის (გაგოშიძე 2006: 30, 32) ტაძრები. ასევე მათი დაკვეთით შეჭედულია ჭედური ხელოვნების რამდენიმე საეკლესიო ნივთი. რაც შეეხება „მეფეთა დივანს“, იგი დაცულია ხელნაწერ კრებულში, რომელსაც ექვთიმე თაყაიშვილმა მიაკვლია და გამოსცა 1913 წელს (თაყაიშვილი 1913, 28). მეფეთა დივანში მოცემულია აფხაზეთა მეფეების ნუსხა, რომლის მიხედვით პირველი მეფე იყო ანოსი, ხოლო ბოლო ბაგრატ III (975-1014) - გაერთიანებული საქართველოს პირველი მეფე. ექ. თაყაიშვილის აზრით, ეს არის აქტი, მანიფესტი, რომლითაც ბაგრატ მესამე ბაგრატიონი „გვამცნევს მის კანონიერად გამეფებას თავის დედუღეთში, ესე იგი აფხაზეთა სამეფოში, და იხსენიებს თავის ყველა წარმომადგენელს“ (თაყაიშვილი 1913: 49). გამოთქმულია მოსაზრება, რომ გარდა ბაგრატ მესამის „მეფეთა დივანისა“, ქართულ ენაზე არსებობდა „აფხაზეთა მეფეთა ცხოვრება“ (თაყაიშვილი 1913: 49), რომლის ტექსტი ჩვენამდე არ არის მოღწეული, მაგრამ ცნობა მის შესახებ დაცულია „ქართლის ცხოვრების“ უცნობი მატიანის თხზულებაში. მ. ლორთქიფანიძეს ამ თხზულების არსებობის ნაკლებად სჯერა, მაგრამ დოსითეოს იერუსალიმის პატრიარქის „იერუსალიმის პატრიარქთა ისტორიაში“, მოცემული აფხაზეთა მეფე-

³ - ვფიქრობთ, ამ ადამიანების წვლილის გახსენება აუცილებელია, რადგან რომ არა მათი პუბლიკაციები დღეს შესაძლოა, ბევრი წარწერის შესახებ ინფორმაცია არც გვქონოდა.

თა სიისა და „მეფეთა დივანის“ ქრონოლოგიური სიის შედარების შემდეგ დაასკვნა, რომ დოსითეოსს ხელთ ჰქონდა ჩვენთვის უცნობი სხვა წყარო (ლორთქიფანიძე 1999: 81). დოსითეოსს მოჰყავს აფხაზთა მეფეთა სია, მაგრამ ზუსტად არ იმეორებს „მეფეთა დივანის“ სიას და ამავე დროს „მატიანე ქართლისაჲს“ ავტორი მკითხველს გარკვევით აცნობს, რომ კონსტანტინე მეფის (893-922) შვილებს ბაგრატსა და გიორგის „შორის იყო ბრძოლა ფიცხელი, რომელი თვითოეულად ჰპოვო ცხოვრებასა მათსა“ (მატიანე, 1955: 265), ანუ ავტორს ხელთ ჰქონია ამ მეფეთა ცხოვრება, რომელშიც უფრო დანვრილებით ყოფილა ეს ისტორია წარმოდგენილი. ცხადია, მატიანის ავტორი ამ ტექსტით სარგებლობდა თავისი თხზულების წერის პროცესში და ეს ვერ იქნება „მეფეთა დივანი“, რომელიც მხოლოდ მშრალი ქრონოლოგიით შემოიფარგლება. თუ ეს საისტორიო წყაროები და მსჯელობა სწორია, მაშინ ბაგრატ მესამის მიერ შედგენილი „მეფეთა დივანის“ გარდა, ქართულ ენაზე არსებული ვრცელი თხზულება „ცხოვრება აფხაზთა მეფეთა“, რაზეც თავის დროზე მიუთითებდა ექ. თაყაიშვილი, ან „მეფეთა დივანის“ ტექსტი არასრული სახითაა ჩვენამდე მოღწეული და მას აკლია თხზულების მთავარი ნაწილი, რომლის დამატებას წარმოადგენდა მეფეთა მშრალი ქრონოლოგია. აქვე დავაზუსტებთ, რომ მეფეები, რომლებსაც დღეს ისტორიოგრაფიაში „აფხაზთა მეფეებს“, ვუნოდებთ, მათი დაკვეთით შესრულებულ არცერთ წარწერაში, ეპიგრაფიკულ ძეგლებში დასახელებული არ არიან როგორც „აფხაზთა მეფე“, ან „მეფე აფხაზთა“ - ეპოქის თანამედროვე ყველა წარწერა და ნარატიული თხზულება, მათ შორის სომეხი ისტორიკოსი იოანე დრასხანაკერტცი მათ „ეგრისის მეფეს“, ან უბრალოდ „მეფეს“ უწოდებს (დრასხანაკერტელი 1965, 109). პირველად „აფხაზთა მეფე“ ჩნდება ბაგრატ III - ის სამეფო ტიტულატურაში ეპიგრაფიკულ ძეგლებში, ხოლო მოგვიანებით XI საუკუნის უცნობი ქართველი ისტორიკოსის „მატიანე ქართლისაჲს“ თხზულებაში (ახალაძე 2004: 26-33). და რადგან „მეფეთა დივანში“ უკვე გვხვდება ტიტული „მეფე აფხაზთა“, ეს მონაცემები თხზულების დამატარილებელ ერთ-ერთ არგუმენტად უნდა განვიხილოთ და ის ბაგრატ მესამის ეპოქაში სხვა, უფრო ძველი, „ჟამითი ჟამად“⁴ განახლებადი საისტორიო თხზულების საფუძველზე შექმნილი ისტორიული თხზულების ნაწილად უნდა მივიჩნიოთ.

ზემოთმოყვანილი ინფორმაციის თანახმად, ერთმნიშვნელოვნად დასტურდება, რომ აფხაზთა მეფეთა წერილობითი ძეგლების ენა და სადამწერლობო კულტურა ქართული იყო. გარდა ამისა, საგულისხმოა ის ფაქტი,

⁴ - ეს კიდევ ერთხელ ადასტურებს, რომ „ჟამითი ჟამად“ ისტორიის წერის მეთოდოლოგიას, საქართველოს გაერთიანების შემდეგ XI საუკუნეში, არ ჩაყრია საფუძველი.

რომ დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლები, სწორედ აფხაზთა სამეფოს ეპოქიდან VIII-IX საუკუნეებიდან ჩანს, ანუ, მას შემდეგ, რაც აფხაზთა მეფეების საეკლესიო პოლიტიკის საფუძველზე, დასავლეთ საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე⁵ მცხეთის საკათალიკოსოს იურისდიქცია გავრცელდა და ქართული ენა და ქართული დამწერლობა აღმსარებლობისა და წერილობითი კულტურის მთავარი ენა გახდა. დასავლეთ საქართველოს ყველაზე ძველი ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლები აფხაზთა სამეფოს ეპოქას განეკუთვნება. 1962 წელს აფხაზმა მეცნიერმა ანატოლი კაციაშვილმა გუდაუთის მუნიციპალიტეტში მსიგხვას მთის ეკლესიის ნანგრევებში აღმოაჩინა 46 წარწერა კრამიტის კალიბტერების ანტიფიქსებზე (Кашия 1967, 66, 67, 68). კალიბტერებზე შინაარსობრივად ორი სახის წარწერებია ამოკვეთილი, ერთში მიქაელი უფალს შეწყალებას თხოვს, ასეთია 30 წარწერა, ხოლო მეორე ტიპის წარწერებში მიქაელს თხოვს შენდობას - ასეთი შინაარსისაა 16 ანტიფიქსის წარწერა. ცხადია, რომ პირველი ტიპის წარწერებში დასახელებული ისტორიული პირი მიქაელი ტაძრის ქტიტორი საეკლესიო პირი, ან ტაძრის ხუროთმოძღვარი და გალატოზი უნდა იყოს. მეორე ტიპის წარწერები შინაარსის მიხედვით კი მიუთითებს, რომ ტაძარი მიქაელ მთავარანგელოზის სახელობისაა. და რადგან ხუროთმოძღვარი და გალატოზი ვერ გადაწყვეტდნენ ვის სახელზე აგებულყო ტაძარი, შესაბამისად, მიქაელი მაღალი საეკლესიო იერარქიის წარმომადგენელი იყო, რომელმაც მსიგხვას მთაზე მიქაელ მთავარანგელოზის სახელზე VIII-IX საუკუნეების მიჯნაზე ეკლესია ააგო.

იმავე აფხაზთა სამეფოს ეპოქას განეკუთვნება ხუაფის წარწერაც, რომლის შინაარსის მიხედვით, გიორგი II აფხაზთა მეფე (922 – 957) ქალიშვილის გურანდუხტის დაბადების აღსანიშნავად წმინდა ნიკოლოზის სახელზე აგებს ტაძარს. წარწერაში დასახელებული ისტორიული პირების (მეფე გიორგი და გურანდუხტი) იდენტიფიკაციის საფუძველზე აფხაზმა მეცნიერმა ლეონ შერვაშიძემ იგი 922-957 წლებით დაათარილა.⁶ თუ ვიმსჯელებთ, წარ-

⁵ - მანამდე ზღვისპირა ზოლში არსებული საეპისკოპოსოები გუდაყვა, ფაზისი, სებასტოპოლისი და სხვები კონსტანტინოპოლის სამწყსო იყო, რასაც ადასტურებს კონსტანტინოპოლის ეპიკოპოსები (კუდავა 2002);

⁶ - არსებობს განსხვავებული დათარიღებაც (სილოგავა 1980: 142; სილოგავა 2008: 282), რომელიც წარწერის კიდურწარწერობას და ხელოვნებით დამწერლობის ამ სახის მხოლოდ XI საუკუნით დათარიღებას ეფუძნება. ასევე პირად საუბარში აღნიშნული აქვს, რომ სოხუმში, დ. გულიას სახელობის აფხაზეთის ენისა და ლიტერატურის ინსტიტუტში დაზიანებული და რამდენიმე ნაწილად გაპოხილი ქვის ფილებიდან ვერ იპოვა ის ნაწილი, რომელზეც გურანდუხტი იკითხებოდა, შესაბამისად, არ გაიზიარა ლეონ შერვაშიძის მოსაზრება. მაგრამ ქვის ეს ნაწილი ომამდე ნამდვილად ინახებოდა ხსენებულ ინსტიტუტში და ვ. სილოგავას მოსაზრება არგუმენტირებულად იქნა უარყოფილი, თანაც

წერის შინაარსზე, სავარაუდოდ, მეფე გიორგის ოთხი ვაჟის შემდეგ ქალიშვილის დაბადება უფლის წყალობად მიუჩნევია და მადლიერების მიზნით, წმ. ნიკოლოზის სასწაულმოქმედის სახელზე ააგო ხუაფის ტაძარი. წარწერაში ასევე დასახელებულია „მამამთავარი“, რომლის სახელი ტექსტში არ იკითხება. ანუ, აფხაზთა მეფე და ადგილობრივი მამამთავარი (საეკლესიო პირი) ტაძრის მშენებლობისას საკუთარი თავის იდენტიფიკაციას ახდენენ ქართული ენითა და ქართული დამწერლობით. გიორგი მეორის სახელით ჩვენამდე მოღწეულია ასევე ქართული წარწერები ჭედური ხელოვნების ძეგლებზე: ქიანის სამწერობელზე, ვერცხლის საცეცხლურზე და ჯვარზე;

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ქართლისა და ჯავახეთის ტაძრებზე მრავლად გვხვდება აფხაზთა მეფეების გიორგი I-ის, კონსტანტინე მესამისა და ლეონ III-ის წარწერები; განსაკუთრებით საინტერესოა ლეონ III, როგორც ტაძრების მამშენებელი და ქველი მეფე: ის საკუთრივ აფხაზეთში აგებს მოქვის ტაძარს (მატიანე 1955: 270). წარწერების მიხედვით, ქართლსა და ჯავახეთში მის სახელს უკავშირდება ნირქოლის, დირბისა და კუმურდოს მშენებლობა; უფრო მეტიც, კუმურდოს ტაძარზე ლეონის დის გურანდუხტის⁷ ბარელიეფი და წარწერაც არის გამოსახული (ჯავახეთის ეპიგრაფიკა 2012: 79-80). რადგან აფხაზთა მეფეთა სხვა წარწერები, საკუთრივ თანამედროვე აფხაზეთის⁸ ტერიტორიაზე არ გვხვდება მათზე აქ საუბარს აღარ გავაგრძელებთ.

მართალია, თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე ისტორიული შინაარსი წარწერების უმრავლესობა, გაერთიანებული საქართველოს ეპოქას - X ს. 70-იანი წლები - XV სს. უკავშირდება, მაგრამ მოგვიანო პერიოდის XV-XVII საუკუნეების წარწერებიც. ნიშანდობლივია, რომ არცერთი წარწერა არ თარიღდება XVIII საუკუნით, თუმცა გვაქვს ხელნაწერები. რაც შეეხება XIX საუკუნეს, ამ პერიოდიდან შემორჩენილია ორიოდე საამშენებლო წარწერა და მრავალრიცხოვანი საფლავის ქვის ეპიგრაფიები.

საქართველოში კიდურნაისრული ქვის კალიგრაფიული სკოლის არსებობა X საუკუნის თარიღიან ძეგლებშიც გვხვდება. ამ და სხვა არგუმენტების საფუძველზე გამყარებულია ლ. შერვაშიძის მოსაზრება და ხუაფის წარწერა ერთმნიშვნელოვნად გიორგი II აფხაზთა მეფის ზეობის წლებით არის დათარიღებული.

⁷ - ეს ის გურანდუხტია, რომლის დაბადების აღსანიშნავად აფხაზეთში აიგო ხუაფის წმ. ნიკოლოზის ტაძარი და რომელიც ბაგრატ II ქართველთა მეფის ვაჟს გურგენს გაჰყვა ცოლად, შესაბამისად ის გახლავთ გაერთიანებული საქართველოს პირველი მეფის ბაგრატ III ბაგრატიონის დედა;

⁸ - მატიანე ქართლისაჲს ცნობით, აფხაზთა სამეფო საერისთავოებად დაყო ლეონ II-მ და საკუთრივ, აფხაზეთის საერისთავო ცხუმის (სოხუმის) საერისთავოს ჩრდილო - დასავლეთით, თანამედროვე გუდაუთისა და გაგრის მუნიციპალიტეტებს, ასევე და სოჭის მიდამოებს მოიცავდა.

სამონასტრო კომპლექსებს შორის ეპიგრაფიკული ძეგლების სიმრავლით გამოირჩევა ბედია, რომელიც X საუკუნის ბოლო მეოთხედში ააგო გაერთიანებული საქართველოს მეფე ბაგრატ მესამე ბაგრატიონმა (978-1014 წწ), იქვეა მისი ფრესკა შესაბამისი განმარტებითი წარწერით. ბაგრატი დასახელებულია მის მიერ მოჭედილ ბედიის ბარძიშზე, რომლის პირს მიუყვება ბაგრატისა და დედოფალ გურანდუხტის ულამაზესი წარწერა, რომელშიც მეფე და დედოფალი ტაძრის აღმშენებლებად, ბარძიშისა და სხვა საჭურჭლის შემომწირველებად არიან დასახელებულნი (ახალაძე, 2000: 50-51; სილოგავა 2004: 309-315). ეს ადასტურებს ქართლის ცხოვრების უცნობი ავტორის „მატიანე ქართლისაჲს“ ცნობას, რომ ტაძარი ბაგრატმა ააგო.

X საუკუნის ბედიის ტაძართან, გარდა ბაგრატ მესამისა და გურანდუხტ დედოფლის წარწერებისა, დაკავშირებულია ტაძრის აგებისდროინდელი და მომდევნო პერიოდის რესტავრაციისა და საფუძვლიანი გადაკეთებ-განახლების ამსახველი ისტორიული შინაარსის ქართული წარწერები. მათ შორის ქრონოლოგიურად ყველაზე ადრინდელია ტაძრის ხუროთმოძღვრის, სემეონ გალატოზთუხუცესის წარწერა. XIII-XIV საუკუნეების მიჯნაზე, ბედიის ტაძარს საფუძვლიანი განახლება-რესტავრაცია განუცდია ლიხთ-იმერეთის მეფის კონსტანტინე მეფეთა მეფის ეპოქაში (1293-1327), წარწერების მიხედვით, მასვე აუგია ბედიის სამრეკლო აფხაზეთის კათალიკოსთან ნიკოლოზთან და ბედიის მთავარეპი-სკოპოსთან სოფრონ ბედიელთან ერთად (ახალაძე, 1998:21-23; ახალაძე 2005: 31-35). იერუსალემის ჯვრის მონასტრის ხელნაწერების მინაწერი დოკუმენტების მიხედვით ნიკოლოზ კათალიკოსი და სოფრონ ბედიელი გონგლიბა სძეთა ფეოდალურ გვარს ეკუთვნოდნენ. ამავე გვარის წარმომადგენელი გახლდათ მომდევნო ბედიელი მიქაელ გონგლიბასძეც.

ბედიის ტაძრის მომდევნო რესტავრაცია დაკავშირებულია ოდიშის ერისთავთ ერისთავის ვამეყ I - ისა და მისი ოჯახის სახელთან, ვამეყ I დადიანის სახელს უკავშირდება ხობის ტაძრისა და ნალენჯიხის ტაძრების რესტავრაცია და მოხატვა, როგორც ჩანს მან წამოიწყო ბედიის ტაძრის რესტავრაცია, მაგრამ ვერ მოასწრო და ეს საქმე დაასრულა მისმა მეუღლე მარხიმა და ვაჟმა ერისთავთ - ერისთავმა და მანდატურთუხუცესმა გიორგი დადიანმა. „დეოფალთ დეოფალი“ მარხი და ძე მისი ერისთავთ ერისთავი და მანდატურთუხუცესი გიორგი დადიანი გამოსახული არიან ბედიის ჩრდილოეთი კედლის ფრესკაზე შესაბამისი განმარტებითი წარწერით, რომელშიც დაზუსტებულია მათი ტიტულატურაც (ახალაძე 2005: 62-73; არახამია, 2002: 107); ქრონოლოგიურად ტაძრის რესტავრაციის მომდევნო ეტაპია XVI საუკუნე, როდესაც აქ მოღვაწეობდნენ ცნობილი ქართველი საეკლესიო მოღვაწეები ანტონ და კირილე ყუანისძეები. ბედიის საეპისკო-

პოსო სასახლის XVI საუკუნის 50 - 60-იანი წლების ლაპიდარული წარწერის მიხედვით, საეპისკოპოსო „პალატა“ აუგია ანტონ ბედიელს, მასვე შეუქმნია მდიდარი წიგნთსაცავი, სადაც ინახებოდა ქართული ხელნაწერების მნიშვნელოვანი ნაწილი, (მაგალითად ვარძიის დაწვის შემდეგ აქ შეუნახავთ ცნობილი ვარძიის ოთხთავი, რომელიც გიორგი მთაწმინდლისეული თარგმანის XII-XIII სს. ხელნაწერს წარმოადგენდა) მიმდინარეობდა ძველი ხელნაწერების განახლება - გადანუსხვა და ორიგინალურის შექმნა (ახალაძე, 1998:41-46; 2005:52-58; ქართველიშვილი 2014: 212-225). აქვე ინახებოდა ბედიის ცნობილი საჭურჭლეც, რომელიც მოგვიანებით, ბედიის გაუკაცრიელების შემდეგ, ილორის ტაძარში გადაიტანეს. ბედიის საეპისკოპოსო კათედრაზე ანტონ ჟუანისძის მემკვიდრე გახდა კირილე ჟუანისძე, რომელიც დასახელებულია რამდენიმე წყაროში, თუმცა ჩვენთვის მნიშვნელოვანია მის მიერ ბედიის ტაძრისადმი შეწირული წმ. გიორგის ხატი, რომლის „მომგებელი“ არის თავად კირილე, თუმცა ხატის საამშენებლო წარწერაში მასთან ერთად დასახელებულია მხარის გამგებელი, ოდიშის მთავარი გიორგი IV დადიანი (1572 – 1582) და მისი მეუღლე დედოფალი თამარი. ბედიის ტაძრის ჭედურ წარწერებს შორის გვერდს ვერ ავუვლით ბედიის ბარძიმის ფეხზე ამოკვეთილ წარწერას, რომელიც XIX საუკუნეში ილორის ტაძარში უნახავს დიმიტრი ბაქრაძეს, გადმოუწერია და წარწერის ტექსტი მხოლოდ მისი გადმონაწერით არის ჩვენამდე მოღწეული (Бакрадзе, 1875: 39). როგორც ირკვევა ბედის ბარძიმის ფეხი შემოუძარცვავთ XVII საუკუნეში და მისი განახლება ბედიელი მიტროპოლიტისა და მთავარეპისკოპოსის გერმანე ჩხეტიძის სახელთან არის დაკავშირებული, რასაც მოგვითხრობს ბარძიმის ფეხის წარწერა (ბაქრაძე, ანჩაბაძე). დიმიტრი ბაქრაძის პირველი ვიზიტის შემდეგ, ბედიის ბარძიმის ფეხი კიდევ ერთხელ „შემოუძარცვავთ“ და ილორის ტაძარში მეორედ ჩასვლის დროს დიმიტრი ბაქრაძეს ბედიის ბარძიმი ფეხის გარეშე დახვდა. სწორედ ამის შემდეგ გადანუსდა ბარძიმის თბილისში გადმოტანა და საეკლესიო მუზეუმში შენახვა. როგორც ვხედავთ, გერმანე ჩხეტიძე ანტონ და კირილე ჟუანისძეების საქმის ღირსეული გამგრძელებელია, ის იცავს წიგნთსაცავს, ამდიდრებს მას ახალი ხელნაწერებით, აფართოებს მის საქმიანობას და სამხრეთ საქართველოდან სპეციალურად ჩამოჰყავს კალიგრაფიაში ცნობილი გაბრიელ ლომსანისძე, ამბროსე კარგარეთელი, და სკემონ გიორგის ძე, მისივე ინიციატივით გადწერილია ბედიის ცნობილი გულანი.

ოდიშის ერისთავთ-ერისთავი და მანდატურთუხუცესი ოზბეგ დადიანი დასახელებულია ოჩამჩირის მუნიციპალიტეტის სოფელ ჭალის 1442-1452 წლების წარწერაში, რომელიც საფლავის ქვის ეპიტაფიას წარმოადგენს. ოზბეგი საქართველოს სამეფო კარის საქვეყნოდ გამრიგე მოხელის - ერისთავთ ერისთავისა და მანდატურთუხუცესის სახელოს მფლობელია,

ფლობს მამულებს ოდიშში, თანამედროვე აფხაზეთსა და სვანეთში, მისი პირადი რეზიდენცია ქალის სასახლე და კარის ეკლესია იყოს, სადაც აღმოჩნდა მისი ეპიტაფიაც (ახალაძე 2005: 117-131).

გუდაუთის მუნიციპალიტეტის სოფელ ლიხნში, აფხაზეთის მთავრების რეზიდენციის მახლობლად, XI საუკუნის ღმრთისმშობლის მიძინების ტაძრის ქართულ წარწერებში დასახელებულია საქართველოს ორი მეფე ბაგრატონთა დინასტიიდან, ბაგრატ IV (1027-1072) და გიორგი II (1072-1089), სამეფო კარის მოხელე - მნიგობართუხუცესი, უმაღლესი საეკლესიო პირები - ჭყონდიდელის დისწული ვაჩე პროტოსპათარი და იპატოსი, მონა ქრისტესი პატრიკოპული, პეტრიკ პატრიკი, გალატოზები და როგორც ჩანს, უბრალო მლოცველები (სილოგავა 2006: 189-220), მარი ბროსემ ერთ-ერთ წარწერაში, რომელიც ვ. სილოგავას დროს უკვე აღარ იკითხებოდა, ნაიკითხა მეფეთმეფე გიორგი და შარაშიძე (ანუ შერვაშიძე), (Brosset 1949: 118). შერვაშიძეები, რომ საქართველოს სამეფო კართან დაახლოებული წარჩინებულთა გვარია, ჩანს ქართლის ცხოვრების თხზულებებშიც (ისტორიანი, 1959: 33-34; ჟამთააღმწერელი, 1959: 192, 194). ლიხნში, წმინდა აბრაამისა და სამების ფრესკასთან, წმინდა მამების კირილე იერუსალიმელის, წმ. ბასილის, წმ. გრიგოლ ღვთისმეტყველის, წმ. გრიგოლ ნოსელის ფრესკულ გამოსახულებებს დართული აქვთ ქართული განმარტებითი წარწერები (ახალაძე 1998: 70 - 75; ახალაძე 2005: 167-169); შეიძლება ითქვას, რომ ლიხნის ტაძარი ეპიგრაფიკული ძეგლების ნამდვლ კრებულს წარმოადგენს და მასზე 17-ზე მეტი ქართული წარწერა არის აღრიცხული და გამოქვეყნებული.

იმავე გუდაუთის მუნიციპალიტეტში სოფელ ანუხვის ეკლესიის ნანგრევებში, XIX საუკუნეში რუსმა არქეოლოგმა პრასკოვია უვაროვამ აღმოაჩინა ქართული ასომთავრული წარწერები, რომლებიც მოგვითხრობენ XI საუკუნეში ანუხვის ტაძრის მამულებლების გიორგი ბასილისძისა და მისი ძმების თევდორეს, მერკილესა და დემეტრეს მიერ ანუხვის ტაძრის მშენებლობის ისტორიას (ახალაძე 2005: 154 -161). დღეს ანუხვის ტაძრიდან ცნობილია ოთხი წარწერა, მათგან ყურადღებას იქცევს გიორგი ბასილის ძის წარწერა, რომელიც კიდურწაისრული ხელოვნებითი დამწერლობით არის შესრულებული და პალეოგრაფიულად ანალოგებს პოულობს იმავე პერიოდის სვეტიცხოვლის, ნიკორწმინდის, გოდოგანის, ალავერდის, შიომღვიმის, კაცხის წარწერებთან, რაც ქვეყანაში კიდურწაისრული ქვის კალიგრაფიული სკოლის არსებობაზე მიუთითებს (ახალაძე 2005: 194). უფრო მეტიც, ამ სკოლის ყველაზე ადრეული ნიმუშები (X ს. ხუაფის წარწერა) აფხაზეთში გვხვდება, რაც მიუთითებს, რომ სკოლას აქ ჩაეყარა საფუძველი და შემდეგ გავრცელდა დანარჩენ საქართველოში. ანუხვის მიქაელ და გაბრიელ მთავარანგელოზების ტაძარი XIV საუკუნეში განუახლებიათ რაზეც მიუთითებს ტაძრის კიდევ ერთი წარწერა.

X საუკუნეში აფხაზთა მეფემ ლეონ III (957-967) ააგო მოქვის საეპისკოპოსო ტაძარი (მატიანე, 1955: 270), თუმცა აგების დროინდელი ეპიგრაფიკული ძეგლები ჩვენამდე მოღწეული არ არის, მაგრამ დაცულია XII საუკუნის ქართული ასომთავრული წარწერა, რომელშიც ტაძრის სამრეკლოს მამულებელი, მოქველი ეპისკოპოსი გრიგოლ გუძანისძე არის დასახელებული (სილოგავა, 2004: 284; ახალაძე, 2005: 109-116). იმავე XII საუკუნის ფრესკული წარწერა დაცული ყოფილა იერუსალიმის პატრიარქის დოსითეოსის საქართველოში მოგზაურობის დროს. მისი ცნობით ერთ-ერთ წარწერაში დასახელებლი იყო დავით აღმაშენებელი (1089-1125) და ალექსი კომნენოსი (1156-1118), რადგან მათი ზეობის დროს მოუხატავთ მოქვის ტაძარი. სამწუხაროდ, ეს წარწერა დღეს შემორჩენილი აღარ არის⁹. მოქვის ტაძარი, რომ მდიდარი იყო ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლებით, ამაზე მიუთითებს მოქვის მკვიდრის თედო ჟორდანიას გულისტკივილი, რომელიც მან 1902 წელს გამოაქვეყნა: „აფხაზეთის უკანასკნელი მთავრის დროს განახლებულ, ან უკეთ რომ ვთქვათ გაფუჭებულ მოქვის ტაძარში უჩინონი გახდნენ ქართული წარწერანი“ (ჟორდანიას, 1902). რა თქმა უნდა, ჩვენ შორს ვართ იმ მოსაზრებიდან რომ ეს აფხაზეთის უკანასკნელი მთავრის მიხეილ შერვაშიძის დაკვეთით მოხდა, რადგან მთავრის კანცელარია ქართულენოვანი იყო, რაზეც მიუთითებს ოფიციალური წერილები და პირადი მიწერ-მოწერაც კი. საგანგებოდ, უნდა აღვნიშნოთ ის ფაქტიც, რომ მიხეილისა და მისი მეუღლის ალექსანდრა დადიანის საფლავის ქვის ეპიტაფიები იმავე მოქვის ტაძარში ქართულად არის შემონახული (Брашна, 1967: 32-33). ასევე ქართულ ენაზე იყო დაცული მიხეილის და ალექსანდრას ვაჟის, ცნობილი პოეტის გიორგი მიხეილის ძე შერვაშიძის¹⁰ საფლავი მოქვის ტაძარში. მაგრამ დღეს ეს ეპიტაფია დაცული არ არის. როგორც ჩანს, მიხეილ შერვაშიძის კეთილშობილურ სურვილს, აღედგინა და განეახლებინა მოქვის ტაძარი, სხვა მიმართულება მიეცა, რადგან იგივე თედო ჟორდანიას 1902 წლის გაზეთში წერდა: „ქართულის მოძულეებმა“ და „უმეცრეებმა“ „ბუკით და ნალარით გამოაცხადეს ვითომ მოქვის ტაძარი ქართული ხელოვნება არ

⁹ - წარწერას პირველად ახსენებს იერუსალიმის პატრიარქი დოსითეოსი, რომელმაც ორჯერ იმოგზაურა საქართველოში, პირველად 1658-1659 წლებში იერუსალიმის პატრიარქ პაისთან ერთად, ხოლო მეორედ პატრიარქად კურთხევის შემდეგ 1681-1682 წლებში, ის იმყოფებოდა მოქვის ტაძარში და გადმოწერა წარწერის ტექსტი (ყაუხჩიშვილი, 1951: 131; ¹⁰ - მისი ქართული ლექსები და პუბლიცისტური წერილები დაცულია და გამოქვეყნებული. ასევე გამოქვეყნებულია მისი პოლემიკური ხასიათის წერილები რუსი და გერმანელი ჩინოვნიკებისა და ჟურნალისტებისადმი, რომლებშიც ქართულ კულტურას და საქართველოს ისტორიას იცავდა. ერთ-ერთ წერილში ის მიუთითებდა „ჩემს სამშობლოს ივერიასო....“, ცნობილია, რომ ძველ საისტორიო წყაროებში სოხუმსა და აფხაზეთს ქვემო ივერიას, ხოლო აღმოსავლეთ საქართველოს ზემო იბერიას უწოდებდნენ.

იყოს, ვითომ აფხაზეთში ქართული კულტურის გავლენა არ იყოფილიყოს. ამისთანა გვამნი, ქართულ წარწერას თუ სადმე მოიხელთებდნენ, ჰშლიდნენ. რყვნიდნენ და კედლებზე ჯღაბნიდნენ ბერძნულ წარწერათა“ (ჟორდანიას, 1902). ამას წერდა იმავე მოქვის მკვიდრი, რომლის მამულში შედიოდა მოქვისა და მისი შემოგარენის მიწები.

მეფე დავით აღმაშენებლის სახელი გვხვდება 1871 წელს სოხუმთან ახლოს აღმოჩენილ მონეტებზე, სულ სამი მონეტა, რომლებიც დღეს საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში ინახება (სილოგავა, 2004: 246-252);

მოქვის ტაძართან დაკავშირებული წერილობითი ძეგლებიდან შეუძლებელია, რომ არ დავასახელოთ 1300 წლით დათარიღებული მოქვის უნიკალური, მინიატურებითა (156) და საზედაო ასოებით შემკული ქართული ნუსხურით შესრულებული ოთხთავი - სახარება და მოქვის ომფორი¹¹ წარწერებით. მოქვის ოთხთავის მომგებელია მოქველი ეპისკოპოსის დანიელი, რომელიც გამოსახულია სახარების მინიატურაზე, იქვე ახლავს განმარტებითი წარწერა „დანიელ მოქვის ეპისკოპოსი“. იმავე სახარების მინაწერში მოხსენიებულია სხვა პირები, მათ შორის მოქველი მთავარეპისკოპოსი აბრაჰამი. ქართული საისტორიო წყაროებით, დადგენილია მოქველი ეპისკოპოსების ქრონოლოგიური რიგი¹² (ახალაძე 2005: 116) რაც შეეხება მოქვის ომოფორს, მის წარწერებში დასახელებულია ლიპარიტ II (1482-1513) დადიანი, მისი ვაჟი მამია III დადიანი (1512-1533) თანამეცხედრესთან იმერეთის მეფის ასულ ელენესთან ერთად (ჟორდანიას 1902: N92).

მოქვის ეკლესიასთან არის დაკავშირებული ჭედური წარწერები, რომლებშიც ამოკვეთილის მოქვის საწინამძღვრე ჯვარზე და მოქვის ღმრთისმშობლის ხატის კარედზე. მოქვის საწინამძღვრე ჯვარის წარწერებში დასახელებული არიან აფხაზეთის კათალიკოსები¹³ ევდემონ ჩხეტიძე და

11 - ომოფორი (ბერძნული სიტყვაა ὄμοσ - მხარი, φερ - მიმაქვს) მხოლოდ კათალიკოსების სამოსია, რომელიც მხრებზე აქვთ შემოხვეული მისი ერთი ბოლო მარცხენა მხარეს წინ ეშვება, ხოლო მეორე ბოლო - უკან, ომოფორი გრძელი და, ოლართან შედარებით, განიერი სამოსია, შემკული ჯვრებით (ქართული ნაქარგობა 2011: 336).

12 - მოქველ ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიური რიგის დაზუსტებაში თავისი წვლილი შეიტანეს: ბ. ხორავამ, ლია ახალაძემ, გიორგი კალანდიამ, თემო ჯოჯუამ (ხორავა, 1998: 47-54; ახალაძე 1998; 70-74; ახალაძე, 2005:116; კალანდია, 2004; ჯოჯუა, 2003: 36).

13 - აფხაზეთის კათალიკოსი - დასავლეთ საქართველოს კათალიკოსი, რომელიც ბიჭვინთაში იჯდა და ექვემდებარებოდა მცხეთის კათალიკოს - პატრიარქს. ვახუშტის მიხედვით, დაარსდა ლეონ II-ის დროს, რათა თავი გაენთავისუფლებინა კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს ზეგავლენისგან. მკვლევართა ერთი ნაწილი ვარაუდობს, რომ დაარსდა ბაგრატ I აფხაზთა მეფის ეპოქაში (887/888-893) , მეორე ნაწილის აზრით X, ან XI საუკუნეებში (ჯაფარიძე, 89-97; კუდავა, 2002); აფხაზეთის კათალიკოსთაგან ქართულ საისტორიო წყაროებში დაცულია სახელები, ზოგიერთის სახელიც და გვარიც. მაგალითად: მალაქია აბაშიძე (1529-1632), ევდემოზ ჩხეტიძე (1557-1578), ექვთიმე I საყ-

ეფთვიმე საყვარელიძე არიან დასახელებული, ხოლო მოქვის ხატზე მისი ქტიტორი მოქველი ეპისკოპოსი ანდრია საყვარელიძე,

აფხაზეთის ხუროთმოძღვრების ძეგლებს შორის ილორის პატარა ეკლესია საკმაოდ მდიდარი იყო ეპიგრაფიკულ ძეგლებით. ეკლესია XX საუკუნის 60-იან წლებში შეისწავლა აფხაზმა მეცნიერმა, ხელოვნებათმცოდნე ანატოლი კაციაძემ, რომელმაც თავის სადისერტაციო ნაშრომში შეისწავლა ტაძრის არქიტექტურული ფორმები, ასევე პირველად გამოაქვეყნა ქართული ისტორიული წარწერების ტექსტები (წარწერების წაკითხვა ეკუთვნის თეიმურაზ ბარნაველს). აფხაზი მეცნიერის აზრით, ილორის ტაძარი თავისი მხატვრული ფორმებითა და სტილით ზუსტ ანალოგებს პოულობს საქართველოს სხვა ისტორიულ კუთხეებში (იმერეთი, რაჭა, ქართლი) აგებულ ერთნაზიან ეკლესიებთან და რომ ილორის ეკლესია XI საუკუნის ქართული ხუროთმოძღვრების ნიმუშია (Кашия 1963);

ილორის ეკლესიის აღმოსავლეთ ფასადზე 1992-1993 წლების ომამდე დაცული იყო ისტორიული შინაარსის ექვსი ქართული წარწერა, რომელთაგან 90-იანი წლების დასაწყისში იკითხებოდა მხოლოდ ხუთი წარწერა. ერთი წარწერა, რომელიც ადამიანის სიმაღლეზე იყო ამოკვეთილი, საგულდაგულოდ იყო გადაშლილი. XX საუკუნის 90-იანი წლების მეორე ნახევარში ილორის ტაძრის წარწერების შინაარსის ისტორიულ - წყაროთმცოდნეობითი ანალიზის საფუძველზე გამოვიტანეთ დასკვნები, რომ ტაძრის ქტიტორები იყვნენ, როგორც ადგილობრივი საერო ფეოდალები, ასევე საკლესიო პირები, რადგან წარწერებში დასახელებულია ეკლესიის ამგები ქტიტორები: ადგილობრივი ფეოდალი გიორგი გურგენიძე, მთავარეპისკოპოსი გიორგი, მღვდელი გიორგი ქოჩოლავა, ტაძრის გალატოზები მიქაელი და გიორგი და ადგილობრივი მლოცველები (ახალაძე, 1998; ახალაძე 2005: 96-108). XXI საუკუნის დასაწყისში სეპარატისტული ხელისუფლების მიერ ჩატარებული სარესტავრაციო სამუშაოების დროს გამოვლინდა მრავალრიცხოვანი საფლავის ქვის ეპიტაფიები, მათ შორისაა საქართველოს კათალიკოს პატრიარქის ამბროსი ხელაიას მამის მღვდელ ბესარიონ ხელაიას, ასევე მისი მეუღლის კესარია მერჭულეს 1893 წლით დათარიღებული ეპიტაფია. აქვე აღმოჩნდა ათონის ივერიის მონასტრის ბერის ივანე გრიგოლის ძე შენგელიას ეპიტაფია და სხვები.

ვარელიძე (1578-1605), ევდემონ საყვარელიძე (1600), მალაქია გურიელი (1616-1639) მაქსიმე მაჭუტაძე (1639-1657), ზაქარია ქვარიანი (1657-1660), სვიმონ ჩხეტიძე (1660-1666), ევდემოზ II საყვარელიძე (1666-1669), ექვთიმე II საყვარელიძე (1669-1673), დავით ნემსაძე (1673-1696), გრიგოლ ლორთქიფანიძე (1696-1742), გერმანე წულუკიძე, ბესარიონ ერისთავი (1755-1769) იოსებ ბაგრატიონი (იმერეთის მეფის ძე) მაქსიმე ათაბაგი (1776-1795) და სხვები.

სამწუხაროდ, დღეს ილორის ტაძარმა ავთენტურობა დაკარგა, რადგან 2005-2010 წლებში, ტაძარს ჩაუტარდა ე. წ. „სარესტავრაციო სამუშაოები“, რომლის შედეგად უგუმბათო აფსიდით დასრულებული ერთნავიანი ნაგებობის ნაცვლად მივიღეთ გაურკვეველი სახის ნაგებობა, რომელსაც ე.წ. რუსული გუმბათი ადგას. ჩატარებული ე.წ. „სარესტავრაციო სამუშაოების“ შედეგად ნაშლილი და შელესილია ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადზე ამოკვეთილი ექვსი ქართული ლაპიდარული წარწერა, რომელთაგან ერთი, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ჯერ კიდევ XX საუკუნეში გადაშალეს, თუმცა საგულდაგულოდ გადაშლილი წარწერის ნაკვალევი XX საუკუნის 80-იანი წლების ბოლოს ჯერ კიდევ ჩანდა. ვფიქრობთ, წარწერების გადაშლა-გადათეთრების მიზეზი ქართული ანბანი და მისი შინაარსი გახდა. გარდა მდიდარი ისტორიული შინაარსისა, ილორის ეკლესიის წარწერებს აქვს განსაკუთრებული პალეოგრაფიული ღირებულება: ეკლესიის ფასადზე წარწერების ამოკვეთისას ოსტატს გამოყენებული აქვს ქართული ანბანის სამივე საფეხური: ქართული ასომთავრული, ნუსხა-ხუცური და მხედრული. ეს საინტერესო ფაქტი, კიდევ ერთხელ არგუმენტირებულად ადასტურებს ქართული ანბანის სამივე საფეხურის ერთიანი, უწყვეტი ხაზის განვითარებას.

მიუხედავად იმისა, რომ ილორის ეკლესია გარეგნულად წარმოადგენს ერთ პატარა სალოცავს, მას ქართული კულტურის განვითარების ისტორიაში განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს, როგორც დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს სალოცავს, ქართული დარბაზული ხუროთმოძღვრების ნიმუშს და ქართული ანბანის სამივე საფეხურის ერთიანი უწყვეტი ხაზის განვითარების დამადასტურებელ წერილობით ძეგლს.

ილორის პატარა სალოცავთან დაკავშირებულია მრავალრიცხოვანი საეკლესიო ჭედური ხელოვნების ძეგლი, რომლებზეც ჭედური წარწერებია ამოკვეთილი და მათი დიდი ნაწილი ისტორიული შინაარსისაა. პირველ რიგში უნდა დავასახელოთ საქართველოს მეფის, დავით VI ნარინის (1249-1293) მიერ ილორის ეკლესიისადმი შეწირული წმ. გიორგის ხატი, ლევან I დადიანისა და ლევან II დადიანების მიერ ილორის წმ. გიორგის ეკლესიისადმი შეწირული ხატები, რომლებშიც შემომწირველები და სხვა ისტორიული პირებიც არიან დასახელებული.

ბიჭვინთის X- XI საუკუნეების ტაძარში შემორჩენილია ბერძნული ლაპიდარული წარწერები ასევე რამდენიმე ფრესკა ბერძნული და ქართული განმარტებითი წარწერებით. ქართული წარწერები დაცულია ევდემონის კაპელის ფრესკულ განმარტებით წარწერებს შორის. ფაქტობრივად ეს არის, მემორიალური წარწერა, რომელშიც იესო ქრისტე არის დასახელებული. საინტერესოა, ბერძნული წარწერების ონომასტიკური ერთეულები,

რომელთა ნაწილი ბერძნულია, ნაწილი ქართული (ყაუხჩიშვილი, 2004: 59-63).

ბიჭვინთის ტაძართან არის დაკავშირებული ერთ-ერთი უძველესი, XII საუკუნით დათარიღებული ქართული ოთხთავი, რომელიც ქართული ნუსხური (საეკლესიო) ანბანითაა შესრულებული და შემკულია მინიატურებით: მათ შორისაა მარკოზისა და ლუკა მახარებლის გამოსახულებანი. ბიჭვინთის ოთხთავი მოაჭედინეს და ბიჭვინთის ღმრთისმშობლის ეკლესიას შესწირეს შერვაშიძეებმა „ცოდვილი სულის საცხოვნებლად და საოხად“, მინაწერში ისინი, ასევე მიმართავენ ღმრთისმშობელს „ცათა სასწორი ბიჭუტისა მღვთისმშობელს“, ან „დიდი ბიჭვიტის ღვთის: მშობელო“ (არახამია 2012: 151; ქართველიშვილი, 2014: 212-214).

ბიჭვინთას უკავშირდება რამდენიმე საეკლესიო ნივთი ქართული ჭედური წარწერებით: მათ შორის გვერდს ვერ აფუვლით ბიჭვინთის საწინამძღვრე ჯვარს, რომელიც ასომთავრული საქტიტორო წარწერების შინაარსის მიხედვით დამზადებულია აფხაზეთის კათალიკოსის ევდემონ ჩხეტიძის დაკვეთით ოსტატ მამნეს მიერ დაახლოებით 1565 წლისთვის. ჯვარი გაფორმებულია და შემკულია ძვირფასი თვლებითა და მედალიონებით: გამოსახულია ჯვარცმული ქრისტე და ა. შ. წარწერებში ევდემონ ჩხეტიძისა და ოსტატ მამნეს გარდა დასახელებულნი არიან საერო პირებიც: ბაგრატ III იმერთა მეფე (1510-1565), ოდიშის მთავრები მამია III დადიანი (1512 – 1532), ლევან I დადიანი (1532-1572) და ოსტატ მამნეს მეუღლე ულუშპია (საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობა 2007: 58);

XVI საუკუნეშია დამზადებული ბიჭვინთის ღმრთისმშობლის კარედი ხატი, რომლიდანაც შემორჩენილია მხოლოდ თავი ხატი - ღმრთისმშობელი ყრმით, სახატე დაკარგულია. ღმრთისმშობლის ქვედა რეგისტრში გამოსახულია მიქაელ და გაბრიელ მთავარანგელოზები, იოანე ნათლისმცემელი და იოანე ოქროპირი. ყველა მათგანს თან ახლავს განმარტებითი ჭედური წარწერები. ხატის უკანა მხარეს ამოკვეთილი წარწერა მოგვითხრობს რომ „ყოვლისა ჩრდილოეთისა და აფხაზეთის კათალიკოსმან“ ევდემონ ჩხეტიძემ მოაჭედინა ღმრთისმშობლის კარედი ხატი და დაასვენა ბიჭვინთის ტაძარში, მაგრამ მას შემდეგ, რაც აფხაზეთის საკათალიკოსო რეზიდენცია ბიჭვინთასა და მის შემოგარენში დაწყებული მუდმივი თავდასხმების გამო, გადმოტანილ იქნა გელათში, ხატიც სხვა ნივთებთან ერთად გადმოტანილ იქნა გელათში. გარდა ევდემონ ჩხეტიძისა, ბიჭვინთის ხატის წარწერებში დასახელებულია ოდიშის მთავრები მამია III (1512 – 1532) და ლევან I (1532-1572) დადიანები (საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობა 2007: 50);

შუა საუკუნეების ძველი არქიტექტურისა და წერილობითი ძეგლებით მდიდარია ნებელდის მხარე. ფაქტობრივად, ეს არის ერთი პატარა მიკრორეგიონი, რომელიც ადრეშუასაუკუნეებიდან არის ცნობილი

და რომლის ისტორია მოგვეპოვება, როგორც ქართულ ასევე უცხოენოვან ისტორიულ თხზულებებში. ამ პატარა მიკრორეგიონიდან ათზე მეტი ტაძარი და ექვსი ქართული წარწერაა ცნობილი. წარწერების შინაარსიდან ირკვევა, რომ XI საუკუნეში წმინდა თევდორეს სახელზე ტაძარი აუგია ვინმე მიქაელს, იმავე საუკუნეში წარჩინებული ქალბატონი მარიამი აგებს წმინდა ეკატერინეს სახელობის ტაძარს¹⁴, რომლის ეტიმოლოგიური წარწერა წარმოადგენს კიდურნაისრული დამწერლობის ულამაზეს ნიმუშს (ახალაძე, 2003: 45-47). წებელდაში აღმოჩენილი ერთ-ერთი ხატის წარწერიდან ირკვევა, რომ ვინმე საბა მალელის ძემ წებელდის იოანე ნათლისმცემლის სახელობის ეკლესიას იმავე წმინდანის სახელობის ხატი შესწირა, ხოლო XII საუკუნის ხუთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერის მიხედვით, წებელდაში წმ. გიორგი სახელობის ეკლესია აუგიათ. საგულისხმოა, რომ ამ პატარა მიკრორეგიონში კიდევ ერთი ტაძარი არის აგებული წმინდა გიორგის სახელზე, რომლის მაშენებელი არის ლიკა მარტინავა, ამის შესახებ მოუვითხრობს XIV საუკუნის ქართული ასომთავრული წარწერა.

XII საუკუნის მინურულის ერთ-ერთი ჭედური წარწერის მიხედვით, საქართველოს სამეფო კარის მოხელე ერისთავთ ერისთავი და მეჭურჭლეთუხუცესი აბულასან იობის ძე, რომელიც წარმოშობით დალინებელდის ხეობიდანაა¹⁵, წებელდის წმ. ანდრია მოციქულის სახელობის ტაძარს სწირავს წმინდა ანდრია მოციქულის ხატს (ახალაძე, 2003:50-55).

ცალკე თემაა სამურზაყანოს ეპიგრაფიკული ძეგლები, რომელთა დიდი ნაწილი, საამშენებლო ან მემორიალური ხასიათისაა. მრავალრიცხოვან წარწერებში არის საფლავის ქვის ეპიტაფიებიც. მაგალითად არის როგორც X-XI საუკუნეების, ასევე XVII და XIX საუკუნის წარწერებიც. გალის მუნიციპალიტეტის სოფ. დიხაზურგაში წმ. ბარბარეს ეკლესიის ნანგრევებში XX საუკუნის დასაწყისში აღმოჩნდა ქართული წარწერა, შესრულებული მხედრული ანბანით. წარწერაში დასახელებულია დიხაზურგას ეკლესიის ხუროთმოძღვარი გრიგოლ გალატოზთუხუცესი, რომელიც იმავე ქვის ფილაზე, გამოსახულია ხელში ქვის საჭრეთლით. წარწერა, მოსე ჯანაშვილმა X-XI საუკუნეებით დაათარილა¹⁶. დღეს ეს წარწერა დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ყველაზე ძველი მხედრული ანბანის ნიმუშად ითვლება.

XI საუკუნის უნდა იყოს საგდუხტ „დიოფალთ დიოფალის“¹⁷ წარ-

14 - ვ. სილოგავას აზრით, ეს არის ბაგრატ IV-ის დედა, მარიამ დედოფალი.

15 - დალი-წებელდის ხეობიდან იყო წარმოშობით აფხაზთა სამეფოს ერისთავი ქართლში იოანე მარუშიანი.

16 - ვალერი სილოგავა აღნიშნულ წარწერას XI საუკუნით ათარილებს.

წერა ლუმურიშიდან, რომელიც მოგვითხრობს საგდუხტის მიერ ტაძრის მშენებლობის ისტორიას. წარწერა არქეოლოგიური გათხრების დროს აღმოაჩინა აფხაზმა მეცნიერმა ლეონ შერვაშიძემ. მასვე ეკუთვნის გალის მუნიციპალიტეტის სოფ. რეჩხო-ცხირში წკელიკარის ტაძრის მრავალრიცხოვანი წარწერების აღმოჩენები. გამოვლინდა როგორც ლაპიდარული, ასევე ფრესკული წარწერები. ლაპიდარული წარწერების მიხედვით ირკვევა, რომ აქ წმინდა გიორგის სახელობის ტაძრის მაშენებელი ყოფილა ხუცესი მერკილე, ხოლო რუშა/ან რომა საერო მლოცველი. ტაძრის ერთ-ერთ ფრესკულ წარწერაში დასახელებულია ადგილობრივი ფეოდალი, ტაძრის კტიტორი ჩიჩუა (Шервашидзе 1980: 193-211).

გალის მუნიციპალიტეტიდან გვერდს ვერ ავუღივს ტაძრის წარწერებს, რომლებიც ერთი დიდი ქვის ფილაზეა მოთავსებული. როგორც ჩანს, წარწერაში ტაძრის ქტიტორები ადგილობრივი ფეოდალი რაბაჟ და მისი მეუღლე ნუგამწირა არიან დასახელებული, მეორე წარწერაში მოხსენიებული დეკანოზი, ამავე ტაძრის სასულიერო პირი უნდა იყოს. წარწერები XV –XVI საუკუნეებითაა დათარიღებული.

ყურადღებას იქცევს სოფელ წარჩეს ეკლესიის XVII საუკუნის ნუსხური წარწერა, რომელიც ვინმე ფაშაძის მიერ წარჩეს ეკლესიის ეგვტერის მშენებლობის ისტორიას მოგვითხრობს. ფაშაძის გვარი ასოციაციას იწვევს თურქულ ონომასტიკონთან (სიტყვით ფაშა) თუმცა გვარის დაბოლოება და ქრისტიანულ ტაძარში მის მიერ ეგვტერის მშენებლობა გვაფიქრებინებს, რომ ის შესაძლოა ის გაქართველებული მუსლიმი იყოს.

XIX საუკუნის ქართულ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში ყურადღებას იქცევს 1846-1862 წლების საამშენებლო წარწერა ბესლახუბიდან, საფლავის ქვის ეპიტაფიები მოქვიდან, რომლებშიც დასახელებულია აფხაზეთის უკანასკნელი მთავარი მიხეილ შერვაშიძე და მისი მეუღლე ალექსანდრა დადიანი, მიხეილ მარშანია და მისი მეუღლე კნენა დარია მანუჩარ შერვაშიძის ასული და სხვები. უკანასკნელ წლებში რეგიონში რამდენიმე ქართული წარწერა გამოვლინდა: დიხაზურგას ეკლესიაში სალომე ანჩაბაძისა და პოლკოვნიკ ემხვარის საფლავის ქვის ეპიტაფიები, ბესარიონ ხელაიასა და მისი მეუღლის საფლავის წარწერები ილორში, ორი საბერიოს ტაძრის მაშენებელთა წარწერა (წარწერები??), რომელიც წინასწარი ვარაუდით ისინი გვიანი შუა საუკუნეებით უნდა

17 - როგორც ჩანს, „დეოფალთ დეოფალისა“ და „დიოფალთ დიოფალის“ ტიტულს ძველ საქართველოში მხარის გამგებლის - ერისთავთ-ერისთავის მეუღლე ატარებდა (ახალაძე, 1998: 47-52).

დათარილდეს.

როგორც ვხედავთ, აფხაზეთის ეპიგრაფიკული წარწერები შინაარსობრივად და გარეგნული ნიშნითაც მრავალფეროვანია. მრავალფეროვანია მოსახლეობის სოციალური სპექტრიც: წარწერებში დასახელებულია ყველა ფენა: საქართველოს მეფეები, აფხაზთა მეფეები, ადგილობრივი წარჩინებული ფეოდალები, სასულიერო პირები, ტაძრის ხუროთმოძღვრები, გალატოზები და უბრალო ადამიანები. ამ უძველესი არტეფაქტების წარწერებიდან ჩანს, რომ აფხაზეთის მოსახლეობის დიდი უმრავლესობა საკუთარი თავის იდენტიფიკაციას ქართულ ენაზე, ქართული დამწერლობით ახდენდა. ვფიქრობთ, არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს გენეტიკურად ვინ იყვნენ ისინი, რადგან საუკუნეების მანძილზე აქ მცხოვრები ქართველებიც და აფხაზებიც ქართული კულტურულ-ისტორიული სამყაროს ნაწილი იყვნენ.

გამოყენებული ლიტერატურა - Bibliyografya

1. არახამია 2002: ოდიშის ერისთავთა ქრონოლოგიის საკითხისათვის, საისტორიო ძიებანი, ტ. 5, გვ. 98 – 113; თბილისი; //Arakhamia 2002: Arakhamia, G., To the issue of the chronology of the Odishi Eristavi, Yearbook: “Historical Searches”, Vol. 5, pp. 98-113. Tbilisi (In Georgian);
2. არახამია 2012: გ. არახამია, აფხაზეთის ხელნაწერები, კრებულში: საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობა ოკუპირებულ ტერიტორიებზე - აფხაზეთი, თბი-ლისი //Arkhamia 2012: G. Arakhamia, Manuscripts of Abkhazia, in the collection of works: Georgia’s Cultural Heritage on the Occupied Territories - Abkhazia, Tbilisi (In Georgian);
3. არიანე 1961: ფლავიუს არიანე. მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო. თარგმანი, გა-მოკვლევა, კომენტარები და რუკა ნ. კეჭყმაძისა. თბილისი, 1961. // Arrian 1961: Lucius Flavius Arrianus, Travel around the Black Sea. Translation, research, comments and map by N. Ketchakmadze. Tbilisi, 1961 (In Georgian);// Arrian’s Voyage rounds the Euxine Sea, Translated and accompanied with a Geographical dissertation and Oxford, London, 1805. <https://books.google.com.ph/books?id=eJhAAAAcAAJ&dq=in-author%3A”-Flavius%20Arrianus”&pg=PP1#v=onepage&q&f=false>
4. ახალაძე 2003: ლ. ახალაძე. ნებელდის ჭედური წარწერები, ნე-ლინდეული: საისტორიო ძიებანი. ტ. 6. გვ. 43-61; თბილისი; //Akhaldze 2003: Akhaladze, I., Engraved inscriptions of Tsebelda, Yearbook:”Historical Searches”, Vol. 6. pp. 43-61; Tbilisi (In Georgian);
5. ახალაძე 2005: ლ. ახალაძე. აფხაზეთის ეპიგრაფიკა როგორც

საისტორიო წყარო. I. (ლაპიდარული და ფრესკული წარწერები), თბილისი; საფუძველი: ახალაძე 1998: ახალაძე, ლ., ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლები აფხაზეთში IX-XVII საუკუნეებში. დისერტაცია, თბილისი, 1998; //Akhaldze 2005: Akhaldze, L., Abkhazian Epigraphy as a Historical Source. I. (lapidary and mural inscriptions), Tbilisi; Basis: Akhaldze 1998: Akhaldze, L., Georgian Epigraphic Monuments in Abkhazia in the IX-XVII Centuries. Dissertation, Tbilisi, 1998;(In Georgian);

6. ახალაძე 2004 (ა): ახალაძე ლ., ეგრის-აფხაზეთის („აფხაზთა“) მეფეთა წარწერები, აფხაზეთი - საინფორმაციო ანალიზტიკური ჟურნალი, კოალიცია „არასამთავროების აფხაზეთისთვის“. თბილისი, გვ. 56-61 (წარწერების ტექსტები და მცირე ანალიზი); //Akhaldze 2004 (a): Akhaldze, L., Inscriptions of the kings of Egris-Abkhazia (Abkhazs’), Abkhazia - Information Analytical Journal, Coalition “NGOs for Abkhazia”. pp. 56-61, Tbilisi;

(Texts of inscriptions and a little analysis) (In Georgian);

7. ახალაძე 2004 (ბ): ახალაძე ლ., ქართული და სომხური წყაროები აფხაზთა მეფეთა ტიტულატურის შესახებ, წელიწდეული: „საისტორიო ძიებანი“. ტ. VII. თბილისი, გვ. 26-33; // Akhaldze 2004 (b): Akhaldze, L., Georgian and Armenian Historical Sources on the titles of the kings of Abkhazia, Yearbook: “Historical Searches”. Vol. VII. Tbilisi, pp. 26-33 (In Georgian);

8. გაგოშიძე 2006: გ. გაგოშიძე, ნ. ჩიხლაძე, დირბის ღმრთისმშობლის მიძინების მონასტერი, თბილისი; // Gagoshidze 2006: Gagoshidze G., Chikhladze N., The Monastery of Assumption of the Virgin Mary of Dirbi, Tbilisi (In Georgian);

9. მატიანე 1955: მატიანე ქართლისაჲ, წიგნში: ქართლის ცხოვრება, ტ. I. ტექსტი დადგენილი ყველა ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, გვ. 249- 317, თბილისი; //Chronicle 1955: Chronicle of Kartli, in the book: The Life of Georgia, Vol. I. Text as prescribed according to all manuscripts By S. Kaukhchishvili, pp. 249- 317. Tbilisi;(In Georgian);

10. თაყაიშვილი 1913: ძველი საქართველო, ტ. II. ე. თაყაიშვილის რედაქტორობით, ტფილისი //Takaishvili 1913: Takaishvili, E., Old Georgia, Vol. II. Edited by E. Takaishvili, Tiflis;(In Georgian);

11. ისტორიანი 1959: ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, წიგნში: ქართლის ცხოვრება. ტ. II. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ. გვ. 1- 114, თბილისი; // Historian 1959: History and praise of King Tamari. in the book: The Life of Georgia, Vol. II. Text as prescribed according to all manuscripts By S. Kaukhchishvili, pp.1-114,Tbilisi;

12. კალანდია 2004: კალანდია გ., ოდიშის საეპისკოპოსოები, თბილი-

სი; //Kalandia 2004: Kalandia, G., Episcopal Bishops of Odishi, Tbilisi;(In Georgian);

13. კუდავა 2002: ბ. კუდავა, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო ცენტრები კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს დაქვემდებარებაში (VI-IX სს), თბილისი; //Kudava 2002: Kudava, B., Church Centers of Western Georgia under the Patriarchate of Constantinople (VI-IX centuries), Tbilisi;(In Georgian);

14. ლორთქიფანიძე 1999: ლორთქიფანიძე მ., „აფხაზთა მეფეთა დივანის“ და იერუსალემის პატრიარქ დოსითეოსის შრომაში აფხაზთა მეფეების შესახებ არსებულ ცნობათა შედარებისთვის. თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, ისტორია, არქეოლოგია, ხელოვნებათმცოდნეობა, ეთნოგრაფია, ტ. 328. თბილისი; //Lortkipanidze 1999: Lortkipanidze, M., For comparison of the information about the kings of Abkhazia in the work of the Patriarch of Jerusalem Dositheo and “the Chronicles of the Abkhazian Kings”. Works of Tbilisi University, History, Archeology, Art Studies, Ethnography, Vol. 328. Tbilisi; (In Georgian);

15. ჟამთააღმწერელი 1959: ჟამთააღმწერელი, ასნლოვანი მატიანე, ნიგნში: ქართლის ცხოვრება. ტ. II. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ. გვ. 151 – 325, თბილისი; // Jamtaagmtsereli (Chronograph) 1959: Jamtaagmtsereli (Chronograph), One hundred years of history. in the book: The Life of Georgia, Vol. II. Text as prescribed according to all manuscripts By S. Kaukhchishvili, pp. 151 _ 325.Tbilisi;(In Georgian);

16. ჟორდანია 1902: ჟორდანია, თ., მოქვის ეკლესიის ომოფორი ისტორიული წარწერებით, გაზეთი „ივერია“, 1902, N 92; // Jordania 1902: Jordania T., Mokvi Church Omophor with Historical Inscriptions, Newspaper“Iveria”, 1902, N 92;(In Georgian);

17. საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობა 2007: საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობა - აფხაზეთი, ტ. I. პროექტის ავტორი და რედაქტორი სალომე კაპანაძე, ავტორები: ლია ახალაძე, ბეჟან ხორავა, ელენე მაჭავარიანი, ელენე კავლელაშვილი, თბილისი; //Cultural Heritage of Georgia 2007: Cultural Heritage of Georgia - Abkhazia, Vol. I. Project Author and Editor Salome Kapanadze, Authors: Lia Akhaladze, Bezhan Khorava, Elene Machavariani, Elene Kavlelashvili, Tbilisi (In Georgian, English and Russian languages);

18. სილოგავა 1980: ქართული ლაპიდარული წარწერების კორპუსი ტ. II დასავლეთ საქართველოს წარწერები ნაკვ. I (IX - XIII სს), შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ვალერი სილოგავამ, თბილისი; (წარწერის ტექსტები დათარიღებით) // Silogava 1980: Georgian Lapidary Inscription

Corpus. Vol. II. Inscriptions of Western Georgia. Part I (IX - XIII cc), compiled and prepared for publication by Valeri Silogava, Tbilisi; (Texts of inscriptions with dating), (In Georgian);

19. სილოგავა 2004 (2006, 2008): სილოგავა ვ., სამეგრელო-აფხაზეთის ეპიგრაფიკა. თბილისი 2006, 2008. (წარწერის ტექსტები დათარიღებით)// Silogava 2004 (2006, 2008): Silogava V., Epigraphy of Samegrelo-Abkhazia. Tbilisi, 2006, 2008. (Texts of inscriptions with dating), (In Georgian);

20. ყაუხჩიშვილი 1951: ყაუხჩიშვილი თ., ბერძნული წარწერები საქართველოში. თბილისი; // Kauhchishvili 1951: Kauhchishvili T., Greek inscriptions in Georgia. Tbilisi (In Georgian);

21. ყაუხჩიშვილი 2004 (2008): ყაუხჩიშვილი, თ., საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი, მეორე შევსებული გამოცემა. თბილისი; (წარწერის ტექსტები მოკლე ანალიზით)// Kauhchishvili 2004 (2008): Kauhchishvili S., The Corps of Greek Inscriptions of Georgia, Second Edition. Tbilisi (Texts of inscriptions with a short analysis);(In Georgian);

22. ქართველიშვილი 2014: ქართველიშვილი თ., აფხაზეთის ხელნაწერი მემკვიდრეობა (ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცული კოლექციის მიხედვით), კრებული - გივი წულაია - 80, თბილისი; // Kartvelishvili 2014: Kartvelishvili, T., Manuscript Heritage of Abkhazia (According to the Collection Preserved at the National Center of Manuscripts of Georgia), Collection - Givi Tsulaia - 80, Tbilisi; (In Georgian);

23. ქართული ნაქარგობა 2011: ქართული ნაქარგობა, ავტორები: გულნაზ ბარათაშვილი, ეკა ბერელაშვილი, მზისტვალა კეცხოველი, იზოლდა მელიქისვილი, ნინო ნადარაია, ეთერ სულხანიშვილი; რედაქტორი ლეილა ბერიაშვილი; თბილისი; //Georgian Embroidery 2011: Georgian Embroidery, Authors: Gulnaz Baratashvili, Eka Berelashvili, Mzistvala Ketskhoveli, Izolda Melikisvili, Nino Nadaraia, Eter Sulkhaniashvili; Editor: Leila Beriashvili; Tbilisi;(In Georgian);

24. შოშიაშვილი 1980: ქართული წარწერების კორპუსი I, აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X სს) შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნოდარ შოშიაშვილმა, თბილისი; // Shoshiashvili 1980: Shoshiashvili N., Georgian Inscription Corps I, Eastern and Southern Georgia (V-X cc) compiled and prepared for publication by Nodar Shoshiashvili, Tbilisi;(In Georgian);

25. ხორავა 1998: ხორავა, ბ., მოქველ ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიური რიგი, საისტორიო ძიებანი. ტ. 1. თბილისი, გვ. 47-54; // Khorava 1998: Khorava, B., Chronological order of bishops of Mokvi, Yearbook: "Historical Searches", Vol. I. Tbilisi, pp. 47-54; (In Georgian);

26. ჯავახეთის ეპიგრაფიკა 2012: ჯავახეთის ეპიგრაფიკული კორპუსი, ლაპიდარული წარწერები, ტოპონიმია, საღვთისმეტყველო - ლიტურგიული ცენტრები, გამოსაცემად მოამზადეს ვალერი სილოგავამ, ლია ახალაძემ, მერაბ ბერიძემ, ნესტან სულავამ და როინ ყავრელიშვილმა, თბილისი; // Epigraphy of Javakheti 2012: Javakheti Epigraphic Corps, Lapidary Inscriptions, Toponymy, Theological-Literary Centers, Prepared for publication by Valeri Silogava, Lia Akhaladze, Merab Beridze, Nestan Sulava and Roin Kavrelishvili, Tbilisi;(In Georgian);

27. ჯოჯუა 2003: ჯოჯუა, თ., მოქვის უცნობი ეპისკოპოსი ლუკა ოძრხელი და მისი ხუთი მინაწერი XII საუკუნის გარეჯული კრებულის აშიეზიდან. ისტორიულ-ეთნოგრაფიული შტუდიები, ტ. VI. თბილისი; // Jojua 2003: Jojua T., Unknown bishop of Mokvi Luka Odzrkeli and his five signatures from the collection in Garej dating the XII Century. Historical and Ethnographic Studies, Vol. VI. Tbilisi; (In Georgian);

28. Brosset 1849: Rapports sur un Voyage Archeologique dans La Georgie et Dans L'Armenie, Execute en 1847-1848 par M. Brosset, St.-Petersbourg, 1849; // Brosset 1849: Reports on an Archaeological Journey in Georgia and Armenia, Executed in 1847-1848 by M. Brosset, St. Petersburg, 1849 (In French);

29. Ахаладзе, 1999: Ахаладзе, Л., Эпиграфические памятники Абхазии, в книге Разыскания по истории Абхазии(Грузия), с. 363-375, Тбилиси; // Akhaladze 1999: Akhaladze, L., Epigraphic monuments of Abkhazia, in the book: Studies of the history of Abkhazia (Georgia), с. 363-375, Tbilisi (In Russian);

30. Бакрадзе, 1875: Бакрадзе Д., Кавказ в древних памятниках христианства, Записки Общества любителей кавказской археологии. I. Тиф. 1875. //Bakradze, 1875: Bakradze D., Caucasus in the ancient monuments of Christianity, Notes of the Society of Fans of Caucasian Archeology. I. Tbilisi (Tiflis) 1875. (In Russian);

31. Бгажба, 1967: Бгажба Х., Из истории письменности в Абхазии Тбилиси // Bgazhba 1967: Bgazhba H., From the history of writing in Abkhazia, Tbilisi, (In Russian);

32. Бгажба, Лакоба 2016: Бгажба О., Лакоба С., История Абхазии, Сухум; //Bgazhba, Lakoba 2016: Bgazhba O., Lakoba S., History of Abkhazia, Sokhumi, (In Russian);

33. Ростовцев, 1907: Надпись из Сухума, Записки императорского Одесского общества истории и древностей. Т. XXII Одесса 1907 //Rostovtsev, 1907: Inscription from Sokhumi, Notes of Odessa Imperial Society of History and Antiquity. Т. XXII, Odessa. (In Russian);

34. Куфтин, 1949: Куфтин Б., Материалы по археологии Кольхиды. т I. Тбилиси; // Kuftin 1949: Kuftin B., Materials of the archeology of Colchis. Vol. I. Tbilisi. (In Russian);
35. Кация 1967: Кация А., Памятники архитектуры в долине Цкуара, Материалы по археологии Абхазии, Сухуми; // Katsia 1967: Katsia A., Architectural monuments in the Tskuara valley, Materials of the archeology of Abkhazia, Sokhumi. (In Russian);
36. Кация 1963: Кация А., Илори (памятник XI века), Сухуми ; // Katsia 1963: Katsia A., Pori (a monument of the XI century), Sokhumi. (In Russian);
37. Шервашидзе 1980: Шервашидзе Л. А., Средневековая монументальная живопись в Абхазии, Издательство „Мецниереба“. Тбилиси; // Shervashidee 1980: Shervashidee L. A., Medieval monumental painting in Abkhazia, Publishing House “Metsniereba”. Tbilisi. (In Russian);
38. Виноградов 2011: Виноградов А., Искусство Абхазского царства VIII-XI веков - Христианские памятники Анакопийской крепости. Санкт - Петербург. Издательство РХГА. // Vinogradov 2011: Vinogradov A., Art of the Abkhazian kingdom of the 8th-11th centuries - Christian monuments of the Anakopia fortress. St. Petersburg. Publishing house RHGA. (In Russian);
39. Павлинов 1893: Павлинов А., Экспедиция на Кавказ 1888 года, «Материалы по археологии Кавказа», Москва. // Pavlinov 1893: A. Pavlinov, Expedition to the Caucasus of 1888, “Materials of the archeology of the Caucasus”, Moscow, (In Russian);
40. Чачхалия 2011: Чачхалия Д. К., Абхазская школа Византийской Архитектуры (о принципах абхазского храмостроения IX-XIII вв.). Сухум // Chachkhalia 2011: Chachkhalia D. K., The Abkhaz school of Byzantine Architecture (on the principles of the Abkhaz temple construction of the 9th-13th centuries). Sokhumi, (In Russian);
41. Чачхалия 2016: Чачхалия Д. К., Трехпритворная композиция Храмов Средневековой Абхазии и ее влияние на архитеконику памятников Алании, Руси и Трапезунда. Москва; // Chachkhalia 2016: Chachkhalia D. K. Three-part composition of the Temples of Medieval Abkhazia and its influence on the architectonics of the monuments of Alania, Russia and Trabzon. Moscow, (In Russian);

Orta Çağlarda Abhazya nüfusunun etnik kimliği konusu tarihçiler arasındaki tartışmalar günümüze kadar devam etmektedir. Konu hakkında ileri sürülen farklı düşünceler kısıtlı kaynak, var olan kaynakların yanlış yorumlanması veya tamamen inkârı sebebiyle oluşan yanlış metodolojik yaklaşımlardan kaynaklanmıştır. Araştırmacıların görüşleri kanıt, analiz ve araştırma bulgularına dayanmalıdır.

Tarih araştırmalarında kanıtlama metodu araştırmanın geçerliliğini belirleme konusunda önemli fonksiyona sahiptir. Buna göre görüş, kanıt ve kaynak analizi çalışmanın güvenilirliğini onaylar. Tarih kaynakları arasında bilgi ve veri güvenirliliği açısından, yazıtlar birinci derece kaynak olarak değerlendirilir.

VIII-XIX. Yüzyıllar Abhazya'nın epigrafik anıtları bize bölgenin etnik durumu hakkında neler anlatıyor?

“Abhazlar Krallığı'nın” (VIII. yüzyılın 90'lı yılları-X. yüzyılın 70'li yılların ortaları) ve daha sonraki Abhazya'nın yazıtları Gürcistan epigrafik kültürü arasında hem sayı olarak çoktur, hem de önemli kaynak grubu olarak değerlendirilmiştir. Bunlar ise birleşik Gürcü kültüründe Abhazya'nın ön sırada bulunduğunu gösterir.

Abhazya'nın yazılı eserleri üç gruba ayrılır: a) Epigrafik eserleri, yani soğuk malzeme üzerindeki yazılar b) elyazmalar (Yumuşak malzemeye yazılanlar), c) sikkelerdeki yazılar (Akhaldze, 2013: 11). Elyazmalar tamamen Gürcüce, sikkelerdeki yazılar ise Gürcüce ve Yunancadır.

Bütün Gürcistan topraklarında olduğu gibi Abhazya'da da eski yazıtlar Yunancadır. Bu durum asırlar boyunca Yunan dünyası ile temaslardan kaynaklanmıştır. Kronolojik olarak bunlardan sonra II-III. yüzyıllara tarihlendirilen Latince olan üç yazıt gelir. VIII-IX yüzyıldan itibaren XIX. yüzyıl dâhil olmak üzere tarihi değerinde olan yüzden fazla Gürcüce yazılı eser mevcuttur. Bunlardan bir kısmı yazıt, diğer kısmı ise fresk ve dövme yazısıdır. Daha sonraki döneme yani XVI-XVIII yüzyıl ile tarihlendirilen ve Türkçe olan altı yazıt var. Bunlar, genellikle kitabe tarzındadır.

Tarihi öneminde olan Yunanca yazıtlar Akademik Tinatin Kaukçişvili tarafından birkaç defa yayımlandı (Kaukçişvili, 1961:1-31; Kaukçişvili, 2004:59-79; Kaukçişvili 2008). Sokhumi yakınlarında, İveria Dağı'nda bulunan Aziz Tevdore ve Aziz Simon Kananeli kiliselerinin Yunanca yazıtları son zamanlarda Rus bilim adamı Andrey Vinogradov tarafından çözüldü ve neşredildi (Виноградов, 2011:209 _ 224). Yunanca yazıtlar Gürcistan'ın hemen hemen bütün bölgesinde vardır. Benzeri yazıtlar IX-XI. yüzyıla kadar devam eder. Daha sonraki döneme ait Yunanca yazılar ise freskler üzerinde muhafaza edilmiştir.

Latince olan üç yazıttan birisi 19. Yüzyılın 80'li yıllarında Sokhumi kalesi yakınlarında bulundu ve içinde İmparator Hadrianus ve memuru Arrianos Flavius'tan bahsedilmiştir (Ростовцев, 1907: 4-6; Куфтин, 1949: 125). Buna göre, yazıt Hadrianus'ın imparatorluk dönemine göre (M.S. 117-138) tarihlendirilebilir. Bu yazıtta Arrianos'un Sokhumi'deki tahkimat inşaatından bahsedilmiştir. Bilindiği kadarıyla

Arrianos Flavius Bizans İmparatoru'nun emri üzerine Sokhumi (Sebastopolis) dahil olmak üzere Güney ve Doğu Karadeniz bölgesinde Roma askeri garnizonlarının teftişini yaptı ve kale ile kulelerin tadilatını yaptırdı (Arrian, 1961).

İkinci Latince yazıt Biçvinta'da bulundu. Bu yazıtın parçasında "lej" şeklinde olan yalnız üç harf muhafaza edilmiştir. Birçok araştırmacıya göre burada "Legion" veya "Legioner" kelimesinin bulunması gerekiyordu. Bu yazı M.S. II-IV yüzyıl ile tarihlendirebilir.

Üçüncü yazıt 2011'de Sokhumi kalesi kazılarında çıktı ve içinde Roma İmparatoru Valerianvs'tan (253-260) bahsedilmiştir. Bu nedenle, yazı 253-260 yıllarıyla tarihlendirilebilir. Her üç yazıtın içeriğinden M.S. II-IV. yüzyılda Sebastopolis (Tskhumi//Sokhumi)'nin Roma İmparatorluğu'nun önemli bir kalesi ve içinde Roma askeri birliğinin var olduğu anlaşılmaktadır.

Altı adet Türkçe yazı XVI-XIX. yüzyıllara aittir. Bu yazılar arasından ikisi, iki Abhaz soylunun mezar kitabesidir (Бражба, 1967: 26-28). Arap harfleriyle yazılan Türkçe metinler Sokhumi civarında bulunan Çala ve Cirkhva köylerinden çıkmıştır. Abhaz dilbilimcisi olan Bğajba'ya göre Türkçe yazı sistem Abhazy'a da yayılmadı ve yalnız birkaç mezar taşı üzerinde bulunur (Бражба, 1967:27). Türkçe olan en eski yazıt 1598 ile tarihlendirilmiş ve Nasuh oğlu Mehmet'in mezar kitabesidir. İkinci ve benzeri yazıtın tarihi 1785 olup Kadızade Hasan Efendi'nin oğlu olan Mehmet Emin'in mezar kitabesidir. 1838 ile tarihlendirilen ve Sokhumi'de bulunan yazıt Abhazy'a prensi Keleş Bey Şeravaşidze'nin oğlu olan Hasan Bey Şeravaşidze'nin mezar kitabesidir¹. Lata'da bulunan ve 1859 yılına ait yazıt ise Batal Bey Marşania'ya aittir. Yukarıda bahsedilen dört kitabe dışında XVIII. yüzyıla ait daha iki yazıt Gudauta ilçesi Cirkhva ve Oçamçire İlçesi Çlou köylerinden çıkmıştır. Anılan altı yazıt yerli derebeyler olan Şeravaşidze ve Marşanialar aile üyelerinin mezar kitabeleridir. Diğer dört yazıt ise ya Müslümanlığı kabul eden yerli insanların, ya da Padişah tarafından gönderilen memurların mezar kitabeleridir. Sokhumi ve civarında bulunan Türkçe yazıtlar tarihi kaynaklarda geçen bilgiyi yani genel olarak Batı Gürcistan bölgesinin ve özellikle Abhazyanın Osmanlı Devleti'nin menfaatleri dâhilinde olduğunu, Sokhumi kalesinde Osmanlı askeri birliklerinin bulunduğunu doğrulamaktadır.

Abhazyanın mimari kültür eserleri ile yazıtlar hakkındaki bilgilerin Katolik misyoneler ve Teatin papazları olan Christoforo De Casteli ve Arcangelo Lamberti ve diğerlerin eserlerinde bulunması da ayrıca dikkate değerdir. Casteli ile Lamberti'nin "Samegrelo'nun Tanımı" adlı eserlerinde günümüzde bir kısmı tahrip edilen, bir kısmı ise hala ayakta duran kilise ile manastırlar hakkında birçok önemli bilgi mevcuttur.

¹ - Bazı araştırmacıya göre Hasan Bey Şeravaşidze 1837'de vefat etmiştir.

Gürcü yazıtları hakkında bilimsel çalışmalar XIX. yüzyıldan itibaren neşredilmiştir. İlk önce bu çalışmalar eski mimari ile artefaktlar üzerine yapıldı. Daha sonra ise yani 20. yüzyılın 80'li yıllarından itibaren Gürcü epigrafisi üzerine özel çalışmalar başlatıldı². Gürcü yazıtlarla yazıların araştırmakla birlikte neşretmek konusunda Fransız, Rus, Gürcü ve Abhaz bilim adamlarının özel emeği vardır. Bunlar arasında değerli çalışmalar olarak Marie Felicite Brosset, Praskovia Uvarova, Andrey Pavlinov, Dimitry Bakradze, Ekvtime Takaişvili, Tedo Jordania, İoseb Ardzinba, Zurab Ançabadze, Anatoli Katsia, Khukhuti Bğajba, Vianor Paçulia, Tamar Khacomia, Teimuraz Barnaveli, Valeri Silogava'nın eserleri sayılır³. 20. yüzyıl sonunda Abhazya'nın Gürcü epigrafik eserleri bir doktora tezinin özel araştırma konusu oldu (Akh-aladze, 1998), XXI. yüzyıl başında ise konu üzerine iki kitap çıktı (Silogava, 2005; Akhaladze, 2005). Aynı dönemde Abhaz krallarının yirmiyeye kadar Gürcüce yazı ve "Krallar Divanı" adlı soyağacı anlatımı tarzında olan eserler gibi yazılı malzemeler üzerine özellikle duruldu. "Krallar Divanı" adlı eserde Abhaz yani Egris-Abhazya krallarının soyağacı kronolojisi muhafaza edilmiştir (Akh-aladze, 2004:56-64); Akhaladze, 2009). Egris-Abhazya krallarına ait yazıtlar Abhazya, Samegrelo, Kartli ve Cavakheti gibi bölgelerin kilise-manastırları üzerinde yani bütün Abhazya Krallığı topraklarında muhafaza edilmiştir. Bütün yazıtlar inşaat yazısıdır ve bahsedilen krallar tarafından yapılan inşaatları anlatmaktadır. Yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Abhaz kralları I. Giorgi (861-867), III. Konstantine (893-922), II. Giorgi (922-957), III. Leon (957-967) tarafından Armazi, Eredvi, Samtsevrisi, Tsirkoli, Kumurdo (Şoşiaşvili, 1980: 167-168; 170-172; 220-222; 262-264), Mokvi, Martvili, Khuapi, Kiaçi (Akh-aladze, 2004:56-640), Dirbi (Gagoşidze, 2006:30, 32) gibi kiliseler inşa edilmiş veya tadilatı yapılmıştır. Ayrıca, söz konusu kralların siparişi üzerine birkaç kilise eşyanın dövmesi yapılmıştır."Krallar Divanı'na" gelince bu eser Ekvtime Takaişvili tarafından bulunan bir elyazma eserinden çıkmıştır. E. Takaişvili tarafından bu eser 1913'te neşredilmiştir (Takaişvili, 1913:28). "Krallar Divanı'nda" Abhaz krallarının listesi bulunur. Buna göre ilk kral Anos'tu, son kral ise Birleşmiş Gürcistan'ın birinci kralı III. Bagrat (975-1014) idi. E. Takaişvili'ye göre "Krallar Divanı" bir manifestodur ve buna dayalı Bagratlı hanedanından olan III. Bagrat "Anne toprakları olan Abhaz krallığında tahta çıkışının yasal olduğunu belirtir ve bütün atalarından bahsetmiştir" (Takaişvili, 1913:49). E. Takaişvili tarafından ileri sürülen fikirlere göre III. Bagrat'ın "Krallar Divanı" adlı eser haricinde Gürcü Dilinde "Abhaz Kralları'nın

² - Burada I. II ve III. cilt halinde olan Gürcü Yazıtları Küllüatı'ndan söz edilmiştir. II. Ciltte Abhazya'da bulunan 22 yazıt neşredilmiştir. b.k.z. Gürcü Yazıtlar Küllüatı c. II. Batı Gürcistan Yazıtları, I. bölüm (IX-XIII yüzyıl). Yayın için Valeri Silogava tarafından hazırlanmıştır, Tb., 1980.

³ - Bize göre bu insanlar tarafından verilen emekten muhakkak söz etmek gerek. Bu kişilerin çalışmaları olmasaydı çoğu yazıt hakkında bilgi edinmek çok zor olurdu.

Hayatı” adlı eserin olması da gerekiyordu (Takaişvili, 1913:49). Aynı yazara göre, bu eser günümüze kadar muhafaza edilmemiştir. Ancak, konu üzerine bilgi “Kartlis Tskhovreba’da” yer alan anonim vakainüvistin eserinde mevcuttur. Tarihçi M. Lortkipanidze benzeri eserin var olduğuna pek inanmıyordu. Ancak, aynı tarihçi Küdüs Patriği Dositeos’un “Küdüs Patrikleri Tarihi” adlı eserinde bulunan Abhaz Kralları listesi ile “Krallar Divanı” adlı eserdeki kronolojik listeyi karşılatırdığında Dositeos’un elinde henüz bilinmeyen bir kaynağın olduğundan bahsetmiştir (Lortkipanidze, 1999:81). Dositeos Abhaz krallarının listesini vermiştir. Ancak, “Krallar Divanı” eserdeki listeyi tamamen tekrar etmemiştir. “Matiane Kartlisa” adlı eserde ise vakainüvist Kral Konstantine’nin (893-922) oğulları olan Bagrat ile Giorgi arasındaki durumu hakkında “aralarında şiddetli savaş vardı, bunu onların hayat hikayesiden öğrenebilirsiniz” gibi ifadelerini kullanmıştır. (Matiane, 1955:265). Öyleyse “Matiane’yi” yazan kişinin elinde bu kralların hayatını daha etraflıca anlatan bir eser vardı. Belli ki “Matiane’nin” yazarı kendi eserini yazdığında kralların hayatını anlatan eserden faydalanıyordu. Tabi ki bu eser “Krallar Divanı” adlı eser değildi. Çünkü burada yalnız kuru kronoloji yer almıştır. Yukarıda bahsettiğimiz tarihi kaynaklarla ortaya konulan düşüncelerin doğru olduğu takdirde, E. Takaişvili tarafından belirtilen ve Gürcüce yazılan “Abhaz Krallarının Hayatı” adlı eserin gerçekten var olduğu gerekiyordu. Ya da “Krallar Divanı” adlı eser ana metinsiz olarak ve yalnız kralların kraliyet tarihlerini anlatarak günümüze kadar ulaşmıştır. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, günümüzdeki tarih biliminde “Abhazlar Kralı” olarak adlandırdığımız krallar tarafından verilen siparişler üzerine yazılan hiçbir yazı ile epigrafik eserde kendilerini “Abhazlar Kralı” olarak göstermemişlerdir. Dönemin bütün yazıt ile anlatı tarzı eserlerinde ayrıca Ermeni tarihçisi İoane Draskhanaketsi’nin eserinde bunlar “Egrisi Kralı” veya “sadece “Kral” olarak anılmışlardır (Draskhanaketsi, 1965:109). “Abhazlar Kralı” adlandırması ilk defa epigrafik eserlerde geçiyor ve III. Bagrat’ın kraliyet ünvanları tarif edildiğinde dile getirilmiştir. Daha sonra ise aynı adlandırma XI. yüzyıl anonim yazarı tarafından kaleme alınan “Matiane Kartlisa” adlı eserde geçmiştir (Akhaladze, 2004:26:33). “Krallar Divanı” adlı eserde ünvan olarak “Abhazlar Kralı” geçtiğini bu eserin tarihlendirmesinde bir delil olarak kullanılabilir. Ayrıca aynı eser III. Bagrat döneminde başka ve “zaman zaman”⁴ yenilenen bir tarihi eserin parçası olarak da değerlendirilebilir.

Yukarıda bahsedilen bilgilerden “Abhaz Krallarının” yazılı eserleri ile yazı kültürünün Gürcüce olduğu kesinlikle belli olmaktadır. Bunun dışında şunu da belirtmek gerekir ki, Batı Gürcistan topraklarında Gürcü epigrafik eserleri “Abhaz Kral-

4 - “Zaman Zaman” tarih yazma metodolijisi ifadesinden hareketle Gürcistan’da tarih yazma geleneğine ülkenin toprak bütünlüğü sağlandıktan yani XI. yüzyıldan sonra değil de daha eski zamanda temel atıldığı belli olmaktadır.

ları” devrinden yani VIII-IX yüzyıldan itibaren ortaya çıkmıştır. Demek ki, Abhaz krallarının kilise siyaseti sonucunda Batı Gürcistan’ın bütün topraklarına⁵ Mtskheta Katalikosluğu’nun yargı yetkisi yayıldı ve Gürcüce ve Gürcü yazı sistemi bölgenin din ile yazı kültüründe ana dil haline geldi. Batı Gürcistan’ın en eski Gürcü yazıtları Abhazlar Kralığı dönemine aittir. 1962’de Abhaz bilim adamı Anatoli Katsia Gudauta ilçesi Msighva dağındaki kilise kalıntılarından çıkan kiremit kumpanslarının antefiksleri üzerinde 46 adet yazıt buldu (Кацяя 1967, 66, 67, 68). Kumpanslardaki yazıtlar iki türdür. 30 tanesine göre Mikail Peygamber Rabbin’denmerhamet, diğer 16 tanesine göre ise affetmek istiyor. Belli ki ilk belirttiğimiz yazıtlarda adı geçen Mikael’in ya kilise inşaatçısı olan bir din adamı ya mimar ya da duvar ustası olması gerek. İkinci grup yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla bu kilise Mikael Başmelek adına inşa edilmiştir. Bilindiği gibi, ne mimarın ne de duvar ustasının kilisenin kimin adına inşa edileceğine dair karar vermeye yetkisi yoktu. Bu nedenle, adı geçen Mikael’in kilise hiyerarşisinde yüksek mevkide bulunduğu gerek. Aynı kişi tarafından VIII-IX. yüzyılda Msighva dağında Mikael Başmelek adına daha bir kilise inşa ettirilmiştir.

Khuapi yazıtı da aynı Abhazlar krallığı dönemine aittir. Bu yazıtın içeriğine göre Abhaz Kralı II. Giorgi (922-957) kızı olan Guranduht’un anadan doğumunu kutlamak adına Aziz Nikoloz kilisesini inşa etmiştir. Abhaz tarihçisi Leon Şervaşidze yazıtta isimleri geçen ve tarihi simalar olan Kral Giorgi ile Gurandut’un özdeşlediğini göz önünde bulundurarak bu yazıtı 922-957 yıllarıyla tarihlendirmiştir⁶. Yazıtın içeriğine gelince, büyük olasılıkla Kral Giorgi dört oğuldan sonra kızının dünyaya gelmesini Rabbin merhameti olarak kabul etmiş ve minnettar olduğunu belirtmek için Aziz Nikoloz adına Khuapi kilisesini inşa etmiştir. Yazıtta “mamamtavari” (din adamı) şeklinde bir kelime daha geçiyor. Ancak bu “mamamtavarinin” ismi belirtilmiş değildir. Demek olur ki, Abhazlar ve yerli “mamamtavari” kendilerini Gürcü Dili ve Gürcü Alfabeti ile ifade ediyorlardı. II. Giorgi adına yazılan ve dövme sanat eşyaları üzerinde bulunan Gürcüce yazıtlar günümüze kadar muhafaza edilmiştir.

⁵ - Bu zamana kadar sahil bölgesinde bulunan Gudava, Pazisi, Sebastopolis ve diğerleri gibi Piskoposluk Merkezleri İstanbul’a bağlı idi. Bu durum İstanbul “Din Anlatılarından” anlaşılmaktadır (Kudava, 2002).

⁶ - Tarihlendirme açısından konu üzerine farklı görüşler de ileri sürülmüştür (Silogava 1980:142; Silogava, 2008:282). Bu görüşler yazıtın “Kidurtsaisruli” denen hattın ve yazı sanatına ait bu şeklin XI. yüzyılda meydana geldiği iddiasına dayanmaktadır. Valeri Silogava özel görüşmemizde Sukhumi D. Gulia Abhaz Dili ve Edebiyatı Enstitüsü’nde bulunan tahrip halinde olan bu taş levhası parçalarından “Guranduht” denen yazıtı bulamadığını söylemişti. Bu yüzden Leon Şervaşidze tarafından ileri sürülen düşünceleri kabul etmedi. Ancak, savaştan önce söz konusu parça adı geçen enstitüde kesinlikle bulunuyordu ve V. Silogava’nın ileri sürdüğü düşünceleri ispat edilerek reddedildi. Bunun dışında, Gürcistan’da “Kidurtsaisruli” yazı türü X. yüzyıldan itibaren mevcuttur. Bu ve diğer delillere dayalı L. Şervaşidze’nin düşünceleri ve Khuapi yazıtının kesinlikle Abhazlar Kralı II. Giorgi’nin hükümdarlık döneminde yapıldığı ispat edildi.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi Kartli ve Cavakheti bölgelerinde bulunan kilisele-
rde Krallar I. Giorgi'nin, III. Konstantine'in ve III. Leon'un adları geçen çok sayıda
yazı bulunur. Bunlar arasında III. Leon hem kilise inşaatırcısı, hem de merhametli
bir kral olarak gösterilmiş ve kendisi de Abhazya'da Mokvi kilisesini inşa etmiştir.
(Matiane, 1995:270). Yazıtlara göre Kartli ve Cavakheti'de bulunan Tsirkoli, Dirbi
ve Kumurdo gibi kiliselerini de III: Leon inşa ettirmiştir. Dahası Kumurdo kilisesinde
Leon'un kızkardeşi olan Guranduht'un⁷ yarım kabartması ve onu anlatan yazıt da
bulunur (Cavakhetis Epigrapika, 2012, 79-80). Günümüz Abhazya⁸ topraklarında
Abhaz krallarına ait başka yazıtlar bulunmadığı için konu üzerine yaptığımız değer-
lendirmelere burada son veriyoruz.

Günümüzde Abhazya topraklarında bulunan yazıtların çoğu kısmı birleşmiş Gür-
cistan dönemine yani X. yüzyılın 70'li yıllarıyla XV. yüzyıl arasına aittir. Ancak
bunun dışında daha sonraki döneme yani XV-XVII. Yüzyıl arasına ait yazıtlar da
mevcuttur. Bunu da belirtmek gerekir ki XVIII. yüzyıla ait değildir. Bu döneme ait
olan yalnız elyazma eserleri mevcuttur. XIX. yüzyıla gelince bu dönemden iki adet
inşaat yazısı ile birçok mezar kitabesi muhafaza edilmiştir.

Manastır binalarından epigrafik eserler açısından en zengin olan X. yüzyılın
son çeyreğinde Birleşmiş Gürcistan Kralı Bagratlı hanedanından olan III. Bagrat
(978-1014) tarafından inşa edilen Bedia'dır. Aynı kilise üzerinde Bagrat'ın freski
ile onu tanımlayan bir yazıt bulunur. Bagrat'ın ismi kendi tarafından dövülen Bedia
Kilise kadehi üzerinde de vardır. Aynı kadehte ağzının kenarını takip eden Bagrat
ve Kraliçe Guranduht'u anlatan bir yazı bulunur. Burada kral ve kraliçe kilisenin
inşaatçıları, kadeh ile diğer değerli eşyaları bağışlayanlar olarak anılmışlardır (Akha-
ladze, 2000: 50-51; Silogava 2004:309-315). Buradan anonim vakainüvist tarafından
yazılan "Matiane Kartlisa" adlı eserde Bagrat tarafından bu kilisenin inşa ettirildiğine
dair verilen bilginin doğru olduğu anlaşılmıştır.

X. yüzyılda inşa edilen Bedia kilisesi üzerinde III. Bagrat ile Guranduht'un yazıt-
ları dışında kilisenin inşaatı ile daha sonraki dönemlerde restorasyon ve tam anlamıyla
yenileme-şekil değiştirmesine dair Gürcüce yazıtlar bulunur. Bu yazıtlar arasında
kronolojik olarak en eskisi kilise mimarı olan Simeon Galatoztukhutsesi'yi anlatan
yazıttır. XIII-XIV. yüzyıl şafağında Bedia kilisesi Likht-İmereti Kralı olan Krallar
Kralı Konstantine (1293-1327) tarafından tamamen yenilenmiştir. Yazıtlara göre

⁷ - Adı geçen Guranduht adına Abhazya'da Khuapi köyünde Aziz Nikoloz Kilisesi inşa edildi.
Söz konusu hanımefendi Gürcü Kralı II. Bagrat'ın oğlu Gurgen'le evlendi. Oğlu ise birleşmiş Gür-
cistan'ın ilk Kralı III. Bagtar Bagrationi'dir.

⁸ - Matiane Kartlisa'ya göre II. Leon Abhaz Krallığı'nı prensliklere böldü. Abhazya Prenslığı
Tskhumi'nin (Sokhumi) Kuzey-Batı yani günümüz Gudauta ve Gagra İlçeleri ile Soçi yakınlarını
kapsıyordu.

aynı kral Abhazya Katalikosu Nikoloz ve Sopron Bedieli adlı Bedia Başpiskoposu ile birlikte Bedia Kilisesi'nin çan kulesini inşa etmiştir (Akhaladze, 1998:21-23, Akhaladze, 2005:33-35). Kudüs Cvari Manastırı'nda muhafaza edilen elyazmalar üzerindeki ek yazmalara göre Nikoloz Katalikosla Sopron Bedieli'nin Gonglibaisdze feodal ailesinde oldukları anlaşılmıştır. Bedia'da hizmet eden Mikael Gonglibaisdze adlı bir sonraki başpiskopos da aynı ailedendi.

Bedia kilisesinin bir sonraki restorasyonu Odişi bölgesi Eristavt-Eristavi (Hükümdar) I. Vamek ve ailesi tarafından yapılmıştır. I. Vamek Dadiani Khobi ve Tsalencikha kiliselerin restorasyonu ile resimlerle süslemesini de yaptırmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla I. Vamek Bedia kilisesinin restorasyonunu başlatmış ancak bitirememiş ve bu iş eşi olan Marikh ve Oğlu Eristavt-Eristavi ve Mandaturtukhutsesi Giorgi Dadiani tamamlamışlardır. "Kraliçeler Kraliçesi" Marikhi ve oğlu Eristav-Eristavi ve Mandaturtukhutsesi Giorgi Dadiani Bedia'nın kuzey duvarındaki fresk üzerinde bir tanım yazısıyla birlikte tasvir edilmişlerdir. Bu yazıda adı geçen kişilerin unvanları da belirtilmiştir (Akhaladze, 2005:62-73); Arakhamia, 2002:107). Kilisenin bir sonraki restorasyonu XVI. yüzyılda yani ünlü Gürcü din adamları olan Anton ve Kirile'nin faaliyet ettikleri dönemde yapılmıştır. Bedia Piskoposluk konağı üzerinde bulunan ve XVI. yüzyılın 50-60'lı yıllarına ait bir yazıta göre piskoposluk odası Anton Bedieli tarafından inşa ettirilmiştir. Aynı kişi tarafından Gürcü yazmalarının önemli kısmı muhafaza edilen bir kütüphane yaptırılmıştır. (Örn. Vardzia yangınından sonra burada Giorgi Mtatsmindeli tarafından XII-XIII. yüzyılda çevrilen meşhur Vardzia İncili'nin elyazması muhafaza edilmiştir). Burada eski elyazmaların yenileme-yeniden yazması yapılırdı ve yeni elyazmalar yazılırdı (Akhaladze, 1998:41-46; 2005:52-58; Kartvelişvili, 2014:212-225). Burada Bedia'nın hazinesi de muhafaza ediliyordu. Bedia boşaldıktan sonra hazine İlori kilisesine taşındı. Bedia piskoposluk merkezinde Anton Juanisdze'den sonra birkaç kaynakta adı geçen Kirile Juanisdze atandı. Bu kaynaklardan en önemlisi Bedia kilisesine bağışlanan Aziz Giorgi ikonasıdır. Bu ikona bizzat Kirile tarafından yapıldı. İkona yazısında Kirile ile birlikte bölge hükümdarı Prens IV. Giorgi Dadiani (1572-1582) ile eşi Prenses Tamar'dan söz edilmiştir. Bedia kilisesinde muhafaza edilen dövme yazılarından bu kiliseye ait kadehin ayağı üzerine oyulan yazı da tarihi açısından çok önemlidir. Bu yazı XIX. yüzyılda Dimitri Bakradze tarafından İlori kilisesinde keşfedilmiş ve kopyasını yapmıştır. D. Bakradze sayesinde bu yazının kopyası günümüze kadar ulaşmıştır (Бакрадзе, 1875: 39). Bedia kadehinin ayağı XVII. yüzyılda soyguna uğramış ve aynı ayak yazısındaki bilgiye göre bu ayak Bedia Metropoliti ve Başpiskoposu Germane Çkhetidze tarafından yenilenmiştir (Bakradze, Ançabadze). Dimitri Bakradze'nin İlori'yi ilk ziyaretinden sonra Bedia kadehinin ayağını yeniden soymuşlardır. Dimitri Bakradze'nin ikinci ziyaretinde kadehi ayaksızmış. Bu yüzden kadehin Tiflis'e getirilmesi ile kilise müzesinde muhafaza edilmesine karar verildi. Görüldüğü kadarıyla, Germane Çkhetid-

ze Anton ve Kirile Juanisdzeler tarafından yapılan işleri layıkıyla devam etmiştir. Aynı Germane kütüphaneyi koruma altına almış, yeni elyazmalarıyla donatmış, kütüphanedeki çalışmaları da genişletmiş ve Güney Gürcistan'dan ünlü hattatlar Gabriel Lomsianidze, Ambrosi Kargareteli ile Simeon Giorgisdze gibi kişileri getirmiştir. Aynı Germane'nin girişimleriyle Bedia'nın "Gulani" denen ünlü din kitabı yeniden yazılmıştır.

Odişi'nin Eristavt-Eristavisi ve Mandaturtukhutsesi (İç İşleri Bakanı) Ozbeg Dadiani'nin adı Oçamçire ilçesi Çala köyünde bulunan ve 1442-1452 yılları ile tarihlendiren mezar kitabesinde geçmektedir. Ozbeg Gürcistan kral sarayının Eristavt-Eristavi ve Mandaturtukhutsesi denen çok güçlü makam sahibidir. Kendisi Odişi'de, Abhazya ile Svane ti gibi bölgelerde geniş araziler sahibiydi. Mezar kitabesinin Çala'da olması yüzünden konağı ile kilisenin de burada bulunması gerekiyordu (Akhaldze, 2005:117-131).

Gudauta ilçesi Likhni köyünde Abhaz prensleri sarayının yakınında, XI. yüzyılda Meryem Ana'nın Uykusu (Koimesis) adına inşa edilen kilisenin Gürcüce yazıtlarında Bagratlılar hanedanından olan iki Gürcü kraldan IV. Bagrat (1027-1072) ve II. Giorgi (1072-1089), saray memuru Mtsignobartukhutsesinden (Yazı İleri Müdürü), yüksek makam sahibi olan rahiplerden Çkondideli'nin yeğeni Vaçe Protospatari ve İpatosi'den, "İsa'nın kulu" Patrikopulo'dan, Petrik Patriki'den, mimarlardan ve cemaatan söz edilmiştir (Silogava, 2006, 189-220). Mari Brosset yazıtlardan birisini okuduğunda Krallar-Kralı Giorgi ve Şaradze (yani Şervaşidze) isimlerini çıkarmıştı. Maalesef, Valeri Silogava yazıtları yeniden okuduğunda bu isimler silinmiş durumdaydı. Soylu bir aile olan Şervaşidzelerin Gürcü krallar sarayına yakın oldukları "Kartlis Tskhovreba'nın" metinlerinden de anlaşılmaktadır (İstoriani, 1959, 33:34; Jamtaaağmtsereli, 1959, 192:194). Likhni kilisesi'nde, Aziz Abraam ve Sameba (Kutsal Üçlü) freskinin yanında, Aziz babalarolan Kudüslü Kirile, Basili, Grigol Ğvtismetkveli, Grigol Noseli'nin freskleri üzerinde Gürcüce olan tanım yazıtlar bulunur (Akhaldaze, 1998:70-75; Akhaldze, 2005:167-169). Denilebilir ki, Likhni kilisesi yazıtların tam bir hazinesidir. Bu kilise üzerinden 17'den fazla Gürcüce yazıt çıktı ve okunduktan sonra neşredildi.

XIX. yüzyılda Rus arkeolog Praskovya Uvarova Gudauta ilçesinde bulunan Anukhva köyü kilise kalıntıları üzerinde Gürcü Alfabeti'nin Asomtavruli şekliyle yazılan yazıtları keşfetmişti. Yazıtlarda XI. yüzyılda bu kilisenin Giorgi Basilisdze ile kardeşleri Tevdore, Merkile ve Demetre tarafından inşa ettikleri anlatılmıştır (Akhaldze, 2005:154-161).Günümüzde Anukhva kilisesinde çıkan dört yazıt vardır. Bunlardan dikkatimizi çeken Giorgi Basilisdze'yi anlatan yazıttır. Bu yazıttaki harflerin son kısımları ok ucu şeklinde tamamlanarak yazılmıştır. Bu tür yazı şekli dönemin yazmalarında kullanılan bir sanat kültürü olarak kabul edilirdi. Benzeri yazıtlar Sevetitskhoveli, Nikortsminda, Godogani, Alaverdi, Şiomğvime, Katskhi kiliseleri üzerinde de bulunur ve hepsi aynı döneme aittir. Demek olur ki, dönemin Gürcistan'ın

da taş üzerinde “ok uçlu” denen oyma tarzı yazıt yazma geleneği vardı (Akhaldze, 2005:194). Dahası söz konusu yazıt tarzıyla yazılan en eski yazıtlar (X. yüzyıla ait Khuapi yazıtı) Abhazya’da bulunur. Anlaşıldığı kadarıyla söz konusu geleneğin temeli burada atıldı ve daha sonra Gürcistan’ın diğer bölgelerine yayıldı. Anukhva’nın Mikail ve Cebrail Başmelekleri adına yapılan kilisenin XIV. yüzyılda restore edildiği kilise üzerinde bulunan daha bir yazıttan anlaşılmaktadır.

X. yüzyıl Abhaz kralı III. Leon (957-967) tarafından piskoposluk merkezi olan Mokvi kilisesi inşa edildi (Matiane, 1955:270). Maalesef inşaat sürecini anlatan yazıtlar günümüze kadar gelmedi. Ancak kilise üzerinde XII. yüzyılda yazılan ve içinde kilisenin çan kulesini inşa ettiren Mokvi Piskoposu Grigol Guanisdze’yi anlatan başka bir yazıt günümüze kadar muhafaza edildi. (Silogava, 2004:284; Akhaldze, 2005:109-116). Kudüs Patriği Dositeos’un Gürcistan ziyareti döneminde kilise üzerinde XII. yüzyıla ait daha bir fresk yazıtı varmış. Dositeos’a göre yazıtlardan birisinde Kral IV. Davit Ağmaşenebeli’den (1089-1125) ve Aleks Komnenos’tan (1156-1118) söz edilmişti. Çünkü bu kişilerin hükümdarlık döneminde Mokvi kilisesi fresklerle süslendi. Maalesef, bu yazıt günümüze kadar muhafaza edilmemiştir⁹. Kilisesi Gürcü yazıtlarıyla bir zaman dolu olan Mokvi köyünde doğup büyüyen meşhur bilim adamı Tedo Jordania 1902’de yazdığı bir açıklamada şunları belirtmiştir: “Abhazya’nın son prensi tarafından restore edilen, daha doğrusu batırılan Mokvi kilisesinde Gürcü yazıtları okunmaz haline geldi” (Jordania, 1920). Tabi ki, yukarıda yazıtlarla ilgili söz ettiğimiz bu olayın Abhazya’nın son prensi olan Mikail Şervaşidze ile hiçbir alakası yoktu. Çünkü prenslikteki yazıtlar tamamen Gürcüce yapıldı. Bu durum prensin resmi ve özel yazışmalarından da belli olmaktadır. Özellikle şunu da belirtmek gerekir ki, Mokvi kilisesinde bulunan Mikail ile eşi Aleksandra Dadiani’nin Gürcüce yazılan mezar kitabeleri günümüze kadar muhafaza edilmiştir (Бражба, 1967: 32-33). Mikail ile Aleksandra’nın oğlu ünlü şair Giorgi Şervaşidze’nin¹⁰ mezar kitabeleri de Gürcüce idi. Maalesef, bu kitabe şimdilik yok edilmiş durumdadır. Anlaşıldığı kadarıyla, Mikail Şervaşidze’nin Mokvi kilisesini restore etmeye yönelik olumlu düşüncesi birileri tarafından farklı bir şekilde kullanıldı. Çünkü 1920’de T. Jordaniya gazeteye verdiği yazısında “Gürcüceye kin-

⁹ - Bu yazıttan ilk defa Gürcistan’ı iki defa ziyaret eden Kudüs Patriği Dositeos söz etmiştir. İlk defa 1658-1659 yıllarında ondan önceki Kudüs Patriği olan Pai ile birlikte, daha sonra ise kendisi patrik makamına geçtikten sonra 1681-1682 yıllarında gelmiştir. Dositeos Mokvi kilisesini bizzat ziyaret etti ve yazıtın kopyasını yaptı (Kaukhçişvili, 1951:131).

¹⁰ - Gürcüce olan şiirleri ve gazete makaleleri muhafaza edilmiş ve neşredilmiştir. Ayrıca Gürcü kültürü ile tarihi üzerine Rus ve Alman devlet adamlarıyla gazetecilerle yaptığı tartışma metinleri de korunmuştur. Mektuplardan birisinde kendisi “Vatanım İveria...” gibi ifadelerini kullanmıştır. Bilindiği kadarıyla eski tarihi kaynaklarda Sokhumi ile Abhazya’ya Aşağı İveria, Doğu Gürcistan’a ise Yukarı İberia denirdi.

le bakan ve cahiller tarafından Mokvi kilisesinin Gürcü kültür mirası ile Abhazya'da Gürcü kültürünün etkisinin olmadığı ilan edilerek Gürcü yazıtlarının silinmesi ile tahribi başlatıldı ve bunlar duvarlarda Yunanca karalamaya başladılar” gibi ifadelerini kullanmıştır (Jordania, 1902). Bu kelimeler Mokvi’de doğup büyüyen ve Mokvi köyü ile civar arazilerinin sahibi olan kişi tarafından kaleme alınmıştır.

Kral Davit Ağmaşenebeli’nin adı 1871’de Sokhumi civarında bulunan üç sikke üzerinde bulunur. Günümüzde bu sikkeler Gürcistan Devlet Müzesi’nde muhafaza edilmektedir (V. Silogava, 2004:246-252).

Mokvi kilisesi elyazma eserleri arasında 1300 olarak tarihlendirilen Mokvi’nin meşhur ve üzerinde 156 adet minyatürü olan ve Gürcü Alfabeti’nin Nuskhuri şekli ile yazılan incili ile yazılarla süslü Mokvi’nin omporis (Papaz kıyafetinin bir parçası) vardır¹¹. Mokvi İncili’nin yazılması, ciltlenmesi ile süslenmesi için maddi destek Mokvi Piskoposu Daniel tarafından sağlanmıştır. Bu kişi incilin bir minyatüründe tasvir edilmiş ve aynı miniyatürde “Mokvi Piskoposu Daniel” şeklinde tanımlayıcı bir yazı da bulunur. Yukarıda bahsedilen İncil’in bir dipnotunda isimleri geçen kişilerle birlikte Mokvi Başpiskoposu Abraham’ın ismi de mevcuttur. Gürcü tarihi kaynaklara göre Mokvi piskoposların kronolojik listesi de tutulmuştur¹² (Akhaldze, 2005:116). Mokvi’nin omporisine gelince, üzerindeki yazılarda II. Liparit (1482-1513) Dadiani’den, oğlu III. Mamia Dadiani’den (1512-1533) ve eşi olan İmereti Kralı’nın kızı Elene’den bahsedilmiştir.

Mokvi başrahiplerine ait ve “önder haç” denen haç ve Mokvi Meryem Ana ikonası üzerinde bulunan dövme yazılar da Mokvi kilisesi ile alakalıdır. “Önder Haç” üzerindeki yazılarda Abhazya Katalikosları¹³ olan Evdemon Çkhetidze ile Epvtime Sakvarelidze’den bahsedilmiştir. Mokvi ikonasında ise bu kiliseyi inşa ettiren Mokvi Piskoposu Andria Sakvarelidze’den söz edilmiştir.

¹¹ - Omopori Yunanca bir kelimedir ve bu giysiyi yalnız katalikoslar taşırdı. Bu giysi insanın omuzlarına sarılırsı ve bir ucu da sol taraftan aşağıya doğru asılırdı. İkinci ucu ise arkaya doğru giderdi. Omopori oları denen daha bir giysiye göre daha geniş olup haçlarla süsülüdür (Kartuli Nakargoba, 2011:336).

¹² - Mokvi piskoposlarının kronolojik listesinin tutulmasında Bejan. Khorava, Lia Akhaldze, Giorgi Kalandiya, Temo Cocua gibi bişlim adamları katkıda bulunmuşlardır (Khorava, 1998:47-54; Akhaldze, 1998:70:74; Akhaldze, 2005,:116; Kalandia, 2004; Cocua, 2003:36).

¹³ - Abhazya Katalikosu yani Batı Gürcistan Katalikosu Bçvinta’da oturuyordu ve Mtskheta Patriğine bağlı idi. Vakhişti Batonişvili’ye göre adı geçen katolikosluk merkezi II. Leon tarafından Bizans etkisinde kurtulmak için kuruldu. Araştırmacıların bir kısmına göre bu merkez I. Bagrat Abhazlar Kralı döneminde (887/888-893) kuruldu. Diğer bir kısmına göre ise X. veya XI. yüzyılda kurulmuştur (Japaridze, 89-97); Kudava, 2002); Abhazya Katalikoslarından bir kısmını adları, bir kısmının ise ad ile soyadlar gününzde kadar gelmiştir. Örneğin: Malakia Abaşidze (1529-1632), Evdemon Çkhetidze (1557-1578), I. Ekvtime Sakvarelidze (1578-1605), Evdemon Sakvarelidze (1600), Malakia Gurieli (1616-1639), Maksime Maçutadze (1639-1657), Zakaria Kvariani (1657-16660), Svimon Çkhetidze (1660-1666), II. Evdemoz Sakvarelidze (1666-1669), II. Ekvtime Sakvarelidze (1669-1673), Davit Nemsadze (1673-1696), Grigol Lortkipanidze (1696-1742), Germane Tsulukidze , Besarion Eristavi (1755-1769), İoseb Bagrationi (İmereti Kralının oğlu), Maksime Atabagi (1776-1795) v.s.

Abhazya'nın mimari eserleri arasında yazıtlarla dolu olan İlori'nin Küçük Kilisesi de dâhildir. Bu kilise XX. yüzyılın 60'lı yıllarında Abhaz bilim adamı ve sanat tarihçisi Anatoli Katsia tarafından tetkik edilmiştir. Adı geçen bilim adamı kendi doktora çalışmasında kilisenin mimari şeklini incelemiş ve ilk defa kilisedeki Gürcüce yazıtları neşretmiştir (Gürcüce metinler Teimuraz Barnaveli tarafından çözülmüştür). Abhaz bilim adamı İlori kilisesine benzer mimari eserlerin Gürcistan'ın diğer - İmereti, Raça, Kartli gibi bölgelerdeki tek nefli kiliselerle aynı olduğunu ve söz konusu kilisenin XI. yüzyıl Gürcü mimari eseri olduğu iddiasını ileri sürmüştür (Кацця 1963);

İlori kilisesinin Doğu cephesinde daha 1992-1993 savaşına kadar tarihi öneminde olan altı adet Gürcü yazıtı bulunurdu. 90'lı yıllarının başlarında bunlardan beş tane sinin okunması mümkündü ve yazıtlar duvar üzerinde ayakta duran insanın rahat görebileceği kadar yerde bulunurdu. Maalesef, daha sonra söz konusu yazıtlar birileri tarafından iyice silindi. İlori kilisesi yazıtlarının tarih ve kaynakbilim açısından yapılan analizden söz konusu kilisenin inşaatçıları arasında yerli derebeyi Giorgi Gurgenidze'nin, başpiskopos Giorgi'nin, keşiş Giorgi Koçolava'nın, mimarları olan Mikail ve Giorgi'nin ve yeli cematın var olduğu tespit edilmiştir (Akhaladze, 1998; Akhaladze, 2005:96-108). XXI. yüzyıl başlarında ayrılıkçı hükümet tarafından bu kilisede yapılan restorasyon zamanında çok sayıda mezar kitabesi çıktı. Bunlar arasında Gürcistan'ın merhum patriği Ambrosi Khelaia'nın babası olan keşiş Besarion Khelaia'nın ve eşi Kesaria Merçule'nin 1893'te yazılan mezar kitabeleri vardır. Bunlar haricinde Atoni İverler (Gürcüler) manasında görev yapan kara papaz Grigol oğlu İvane Şengelia ile diğerlerin mezar kitabeleri de buradan çıktı.

Maalesef İlori kilisesi 2005-2010 yıllarında yapılan sözde "restorasyon" sonucunda orijinalliğini kaybetmiştir. Çünkü eski mimarisine göre kubbesiz ve apsidle sonuçlanan tek nefli binanın şekli değiştirilerek ve üzerine Rus mimarisine has bir kubbe inşa edilerek bu bina belirsiz bir yapı tipine dönüştürüldü. Yapılan "restorasyon" sonucunda kilisenin doğu cephesinde oyulan ve Gürcüce olan altı yazıt tamamen silindi ve sıva ile kaplandı. Yukarıda bahsettiğimize göre bu yazıtlardan birisi daha XX. yüzyılda birileri tarafından silindi. Ancak, iyice silinen yazıtın izleri XX. yüzyılın 80'li yıllarına kadar yine de belli idi. Bize göre, yazıtların silme ve kireçle boyaması Gürcü alfabesi ile içeriklerinden dolayı yapıldı. Zengin bir tarihi gelişmeleri anlatan içerik dışında İlori kilisesi yazıtları paleografik incelemeler açısından da çok önemlidir. Kilisenin ustasıkilise cephesindeki yazıtları oyduğunda Gürcü alfabesinin her üç - Asomtavruli, Nuskha-Khutsuri ve Mkhedruli gibi aşamasını kullanmıştır. Bu örnek Gürcü Alfabesi'nin her üç aşamasının kesintisiz gelişmesini belirtmektedir.

İlori kilisesi görünüşte küçük olduğuna rağmen Gürcü kültürünün gelişmesinde özel bir rolü vardır. Bu kilise Batı Gürcistan'ın önemli bir ibadethanesi olduğu yüzünden ve salon tarzı mimari eser ile Gürcü Alfabesi'nin kesintisiz gelişmesini gösterdiği açısından fazlasıyla önemlidir.

İlori'nin küçük kilisesi ile dövme tarzında yapılan çok sayıda kiliselik el sanatı

eseri de alakalıdır. Bunlar üzerinde tarihi öneminde olan birçok yazı bulunur. Kiliselik eşyalar arasında Gürcistan Kralı VI. Davit Narin (1249-1293) tarafından İlori kilisesine bağışladığı Aziz Giorgi İkonası, I. Levan Dadiani ve II. Levan Dadiani tarafından bağışlanan ikonalar bulunur. Söz konusu ikonalar üzerindeki yazılardan bağış yapan kişilerle birlikte diğer tarihi simaların isimlerin öğrenmesi de mümkündür.

X-XI. yüzyılda inşa edilen Biçvinta kilisesinde Yunanca yazıtlar yanı sıra üzerinde Yunanca ve Gürcüce tanım yazıtları bulunan birkaç fresk günümüze kadar muhafaza edilmiştir. Gürcüce yazıtlar “Evdemon Kapelası” denen fresklerin tanım yazıtları arasındadır. Aslında bu bir anıt yazıtı olup içinde İsa’dan söz edilmiştir. Yunanca yazıtlar onomastik inceleme açısından da önem arz etmektedir, çünkü yazıtlarda söz edilen kişilerin isimlerinin bir kısmı Gürcüce, bir kısmı ise Yunancadır (Kauhçişvili, 2004: 59:63).

En eski incillerden birisi olan ve XII. yüzyıl Gürcü alfabesinin Nuskhuri şekli ile yazılan ve minyatürlerle süslenen İncil’in de Biçvinta kilisesi ile alakası vardır. Miniyatürler arasında Markoz ve Evangelist Luka’nın miniyatürleri bulunur. Biçvinta İncili Şervaşidzeler tarafından dövme metodu ile süslenmiş ve “günahkâr ruhlarını yaşatmak için” Biçvinta Meryem Ana Kilisesi’ne bağışlanmıştır. Aynı Şervaşidzeler Metindeki dipnotta “Gökyüzü kadar yüksek Biçuta Meryem Anası’na” veya “Büyük Biçvinta’nın Meryem Anası” şeklinde hitap etmişlerdir (Arakhamia, 2012:151; Kartvelişvili, 2014:212-214).

Üzerinde dövme tarzı Gürcüce yazılan metinler bulunan birkaç kilise eşyası da aynı Biçvinta ile bağlantılıdır. Bunlar arasında fazlasıyla önem arzedenden birisi de Biçvinta kilisesi “önder haçı” denen bir haçtır. Haçın üzerinde yer alan ve Gürcü Alfabesi Asomtavruli şekli ile yazılan yazılara göre bu haç Abhazya Katalikosu Evdemon Çkhetidze siparişi üzerine yaklaşık 1565’te Mamne isimli bir usta tarafından yapılmıştır. Söz konusu haç değerli taş ile madalyonlarla süslenmiş, üzerinde İsa’nın çarmıha gerilmesi tasvir edilmiştir. Bunun dışında farklı süslemeler de yapılmıştır. Üzerindeki yazılarda Evdemon Çkhetidze ve Mamne dışında İmereti kralı III. Bagrat (1510-1565), Odişi prensleri III. Mamia Dadiani (1512-1532), I. Levan Dadiani (1532-1572) ve Mamne’in eşi Ulumpia’dan bahsedilmiştir (Sakartvelos Kulturuli Memkvidzereoba 2007:58).

Biçvinta’nın Meryem Ana adına yapılan ve üç parçadan oluşan ikona XVI. yüzyıla aittir. Bu ikonadan yalnız orta parçası günümüze kadar ulaşmıştır. Bu parça üzerinde çocuğu ile birlikte Meryem Ana’nın portresi tasvir edilmiştir. İkonanın konulduğu kab ise kaybolmuştur. Meryem Ana portresinin altında Mikail ve Cebrayil Başmeleklerin resimleri ile birlikte Vaftizci Yahya ve John Chrysostom’un tasvirleri bulunur. Her bir portrenin altında tanımlayıcı bir yazı vardır. İkonanın arkasında oyulan bir yazıdan bu ikonanın “Bütün Kuzey’in ve Abhazya’nın Katalikosu” Evdemon Çkhetidze tarafından dövme uslubu ile yaptırılıp Biçvinta kilisesine bağışlandığı anlaşılmaktadır. Ancak, Biçvinta ve civarında başlatılan kesintisiz yağmalar yüzünden Abhazya’nın Katalikosluk Merkezi Gelati’ye taşındı. Bu yüzden ikona ile birlikte diğer kiliselik eşyalar da

buraya getirildi. Evdemon Çkhetidze dışında ikona yazılarında Odişi Prensi III. Mamia (1512-1532) ve I. Levan (1532-1572) Dadianilerden bahsedilmiştir (Sakartvelos Kulturuli Memkvidzreoba 2007:50).

Orta Çağlarda yapılan mimari eser ve yazı kültürü ile Tsebelda bölgesi de ayrıca çok zengindir. Küçük olan bu bölge hakkındaki bilgiler erken Orta Çağlar döneminden itibaren vardır. Bunlar gerek Gürcüce, gerekse yabancı dillerde yazılan tarihi kaynaklarda geçmektedir. Bölgede bulunan ondan fazla kilisede altı adet Gürcüce yazıt bulunmaktadır. Yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla XI. yüzyılda Aziz Tevdore adına Mikail adlı birisi burada bir kilise inşa etmiştir. Aynı sırada Meryem adında olan soylu bir hanımefendi Aziz Ekaterine kilisesini inşa etmiştir¹⁴. İnşa ettirenin ismi geçen kilisedeki yazıtlar “kidurtsaisruli” yani harflerde ok ucu şeklinde küçük bir motif kullanılarak yazılan hatıyla süslenmiştir (Akhaldze, 2003:45:47). Tsebelda’da bulunan ikinalardan birisi üzerinde olan yazıda Maleli Oğlu Saba adlı kişi tarafından Aziz Vaftizci Yahya adına Tesbelda kilisesine aynı azizin ikonasının bağışladığı anlatılmıştır. XII. yüzyılda Gürcü Alfabeti’nin Asoomtavruli şekliyle yazılan beş satırlı yazıtta ise Tsebelda’da Aziz Giorgi adına bir kilisenin inşa edildiğinden bahsedilmiştir. Bunu da belirtmek gerekir ki, bu kadar küçük bir bölgede Aziz Giorgi adına daha bir kilisenin inşa edilmesi önemli gelişmelerin bir göstergesidir. XIV. yüzyılda Asoomtavruli hatıyla yazılan bir yazıtta göre söz ettiğimiz bu kilise Lika Martinava’nın siparişi üzerine inşa edilmiştir.

XII. yüzyıl sonunda yapılan bir dövme yazısına göre Gürcistan Kralı Sarayı’nda Meçurçletukhutsesi (Maliye Bakanı) görevinde bulunan ve Dali-Tsebelda bölgesinde dünyaya gelen¹⁵ ve aynı zaman Eristavt-Eristavi ünvanını taşıyan İob Oğlu Abusalan Tsebelda Aziz Havari Andrew kilisesine bu azizin ikonasını bağışlamıştır (Akhaldze, 2003:50-55).

Samurzakano bölgesinde bulunan epigrafik eserlerinin büyük kısmı ya inşaat ya da anıt yazıtıdır. Çok sayıda yazıt arasında mezar kitabeleri de vardır. Yazıtlar gerek X-XI. yüzyıl gerekse XVII. ve XIX. yüzyıla aittir. XX. yüzyıl başlarında Gali İlçesi Dikhazurga köyünde bulunan Aziz Barbare kilisesinin kalıntılarından Gürcü alfabesi Mkhedruli şekli ile yazılan bir yazıt çıktı. Yazıtta Dikhazurga kilisesi mimarisi olan Grigol Galaztozukhutsesi’den bahsedilmiştir. Kabartmada mimarın elinde bir taş keseri olarak tasvir edilmiştir. Tanım yazıtı da kabartmanın bulunduğu taş levhasındadır. Mose Canaşvili bu yazıtı X-XII. Yüzyıla tarihlendirmiştir¹⁶. Günümüzde bu yazıt

14 - Omopori Yunanca bir kelimedir ve bu giysiyi yalnız katalikoslar taşırdı. Bu giysi insanın omuzlarına sarılırsı ve bir ucu da sol taraftan aşağıya doğru asılırdı. İkinci ucu ise arkaya doğru giderdi. Omopori oları denen daha bir giysiye göre daha geniş olup haçlarla süsülüdür (Kartuli Nakargoba, 2011:336).

15 - Aphazlar Krallığının Kartlide Eristavi görevinde bulunan İoane Maruşiani’nin memleketi Dali_Tsebelda vadisidir.

16 - Valeri Silogava söz konusu yazıtı XI. yüzyıla tarihlendirmiştir.

Batı Gürcistan’da bulunan ve Mkhedruli ile yazılan en eski yazıt olarak kabul edilmiştir.

Ğumurişi’de bulunan “Diopalt Diopali”¹⁷ yani Kraliçeler Kraliçesi Sagduht’un yazıtının da XI. yüzyıla ait olacağı tahmin edilmiştir. Yazıtta Sagduht tarafından kilisenin inşa ettirildiği konusu anlatılmıştır. Bu yazıt arkeolojik kazılar yapıldığında Abhaz bilim adamı Leon Şervaşidze tarafından bulunmuştur. Aynı bilim adamı Gali İlçesi Reçkho-Tskhiri’deki Tskelikari kilisesinde bulunan çok sayıda yazıtlar bulmuştur. Burada gerek yazıtlar, gerekse freskler üzerindeki yazılar ortaya çıkmıştır. Yazıtlara göre Aziz Giorgi adına olan bu kilise Papaz Merkile ile sivil kişi ve cemaat üyesi olan Ruşa/Roşa tarafından inşa edilmiştir. Fresk yazılarından birisinde ismi geçen yerli derebey Çiçua ise inşaatın maddi desteğini sağlamıştır (Шервашидзе 1980: 193-211).

Aynı Gali İlçesi’nde Gudakva köyü kilisesinde büyük bir taş levhası üzerinde bulunan yazıtlardan birisinde kilisenin inşaatına maddi destek veren yerli derebey Rabai ve eşi Nugamtsira’dan söz edilmiştir. Diğer yazıttan ise söz edilen başpapazın bu kilisede hizmet ettiği anlaşılmıştır. Yazıtlar XV-XVI. yüzyıllara tarihlendirilmiştir.

Tsarçe köyünde bulunan kilise üzerindeki Gürcü alfabesinin nuskhuri şekli ile yazılan ve XVII. yüzyıla ait yazıttan Paşadze adlı birisi tarafından bu kilise apsisinin inşa edildiği tespit edilmiştir. Paşadze soyadında mevcut paşa kelimesinin Türkçe ile alakası olduğu, son eki olan _dze ve apsisin inşaatı bize bu kişinin Gürcüleşmiş bir Müslüman olduğunu düşündürüyor.

Beslakhuba köyünde bulunan ve 1846-1862’de yazılan inşaat yazıtlarında ve Mokvi’de bulunan mezar kitabelerinde Abhazya’nın son prensi Mikail Şervaşidze ve eşi Aleksandra Dadiani, Mikail Marşania ve eşi Manuçar Şervaşidze’nin kızı Prensese Daria ile diğer soylu kişilerden söz edilmiştir. Son yıllarda bölgede birkaç Gürcüce yazıt daha çıktı: Dikhazurga kilisesinde bulunan Salome Ançabadze ile Albay Emkhvari’nin mezar kitabeleri; İlori kilisesinde Besarion Khelaia ile karısının mezar kitabeleri; Sabe-rio kilisesinde bu kilisenin inşaatçılarını anlatan yazıt gibi eserler. Ön tahmine göre, bu son yazıtların Geç Ortaçağ döneminde ait olması gerekir.

Görüldüğü kadarıyla, Abhazya’da ortaya çıkan yazıtlar gerek içerik, gerekse şekil açısından çok çeşitliliği arz etmektedir. Burada yaşayan insanların sosyal tabakaları da çeşitlidir. Yazıtlarda Gürcistan ve Abhazlar Krallarından, yerli derebeylerden, din adamlarından, kilise mimarlarından, kiliseleri inşa eden ustalardan ve sıradan bir insanlardan söz edilmiştir. Söz konusu eski eserler üzerindeki yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Abhazya sakinlerinin büyük kısmı kendilerini Gürcü Dili ve Gürcü Alfabe-si ile tanımlıyordu. Bize göre bu insanların genetik olarak kim olduklarını sınıflandırmak hiç önemli değildir. Çünkü asırlar boyunca burada oturan gerek Gürcüler, gerekse Abhazlar Gürcü kültürü ile tarihinin bir parçasını temsil ediyorlardı.

¹⁷ - Anlaşıldığı kadarıyla, “Deopalt Deopali” ve “Diopalt Diopali” ünvanı eski Gürcistan’da bölge hükümdarı olan Eristavt-Eristavi’nin esine verilirdi (Akhaldze, 1998:47-52).

EMİR TİMUR'UN GÜRCİSTAN POLİTİKASI

Doç. Dr. Mustafa ALİCAN
Muş Alparslan Üniversitesi

Özet

Güney Kafkasya'da bulunan dağlık bir bölge olan Gürcistan, tarih boyunca Türk devletlerinin ilgisini çekmiş ve Türklerin kontrol altında tutmak istedikleri yerler arasında bulunmuştur. Bu coğrafyada meskûn olan Hıristiyan Gürcüler ile özellikle de İslâmî dönemde Müslüman Türk devletleri arasında gerek sosyal, gerek siyasal, gerekse ekonomik anlamda süreklilik arz eden ilişkiler kurulmuştur. Selçuklular döneminden itibaren İran, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da hâkimiyet iddiasında olan Türkler, Gürcistan coğrafyasını doğal olarak önemsemiş, hem gazâ edecekleri bir Hıristiyan ülkesi, hem de kuzeyden, Derbent ötesinden gelebilecek saldırıların engellenmesi açısından en stratejik yer durumunda olması nedeniyle burada tabir yerindeyse bir barikat kurma gayreti içerisinde olmuşlardır. Nitekim Türk tarihinin en büyük cihangirleri arasındaki Emir Timur'un da sözü edilen saikler dolayısıyla Gürcistan havalisine ilişkin güçlü bir perspektife sahip olduğu bilinmektedir. 1385 yılının kış aylarında, daha önce himaye edip Altınorda hükümdarı olmasını sağladığı Toktamış'ın Kafkaslar yoluyla Tebriz'e kadar inerek bölgede büyük bir yağma ve tahribat yapması üzerine Gürcistan ve Güney Kafkasya siyasetini daha etkin bir biçimde ele aldığı görülen Emir Timur, hükümdarlık süresi boyunca bu bölgeye defalarca sefer düzenlemiştir. Bu bildiride, ülkesinin güvenliği açısından Gürcistan havalisini her zaman kontrol altında tutması gerektiğinin farkında olan Timur'un bölgeye yönelik siyasî yaklaşımı ve faaliyetleri incelenecek, ayrıca Emir'in bu coğrafyadaki hâkimiyetinin mahiyeti değerlendirme konusu edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Emir Timur, Gürcistan, Güney Kafkasya, Derbent, Gürcü Krallığı.

თემურ ლენგის პოლიტიკა საქართველოსთან მიმართებაში

ასოცირებული პროფესორი მუსტაფა ალიჯანი
მუშის ალფ-არსლანის უნივერსიტეტი

მოხალე შინაარსი

სამხრეთ კავკასიაში მდებარე მთიანი ქვეყანა საქართველო მთელი ისტორიის მანძილზე იქცევდა თურქული სახელმწიფოების ყურადღებას და მათ მუდმივად ჰქონდათ ამ ქვეყნის საკუთარი კონტროლის ქვეშ ყოლის სურვილი. ქრისტიანი ქართველებით დასახლებულ ამ რეგიონსა და მუსულმანურ თურქულ სახელმწიფოებს შორის მუდმივად მყარდებოდა სოციალური, პოლიტიკური და ეკონომიკური ურთიერთობები. სელჩუკთა პერიოდიდან მოყოლებული ირანში, აზერბაიჯანსა და აღმოსავლეთ ანატოლიაში გაბატონებული თურქები საქართველოს ანიჭებდნენ დიდ მნიშვნელობას, რადგან იგი იყო საღვთო ომის ერთ-ერთი სამიზნე ქრისტიანული ქვეყანა და ამავე დროს მას ეჭირა სტრატეგიული ადგილმდებარეობა ჩრდილოეთიდან, დერბენდის გადაღმა ტერიტორიიდან შემოჭრილი მტრებისთვის წინააღმდეგობის შექმნის თვალსაზრისით. შესაბამისად, თურქთა ისტორიაში ერთ-ერთ ყველაზე დიდ დამპყრობელს თემურ ლენგს, ზემოთ ხსენებული ფაქტორებიდან გამომდინარე, გაცნობიერებული ჰქონდა საქართველოსთან ურთიერთობის პერსპექტივები. 1385 წლის ზამთარში ოქროს ურდოს ხანი თოხთამიში კავკასიის გზით გადმოვიდა და თავრიზამდე ტერიტორია გაძარცვა და გაანადგურა. ამის შემდეგ, თემურ ლენგმა საჭიროდ მიიჩნია უფრო მეტად გაეგრძელებინა თავისი პოლიტიკური გავლენა საქართველოსა და სამხრეთ კავკასიაზე და თავისი მმართველობის პერიოდში მრავალი ლაშქრობა მოაწყო აღნიშნულ რეგიონში. წინამდებარე მოხსენებაში წარმოდგენილი იქნება საკუთარი ქვეყნის უსაფრთხოების თვალსაზრისიდან გამომდინარე, თემურ ლენგის მიერ რეგიონში გატარებული პოლიტიკა და მიღებული ზომები, რათა მუდმივად კონტროლის ქვეშ ჰყოლოდა საქართველო. ამავე დროს, შეფასებული იქნება თემურ ლენგის მმართველობის მნიშვნელობა ამ რეგიონისთვის.

საკვანძო სიტყვები: თემურ ლენგი, საქართველო, სამხრეთ კავკასია, დერბენდი, ქართული სამეფო.

THE GEORGIA POLICY OF AMIR TIMUR

Assoc. Prof. Dr. Mustafa ALİCAN
Muş Alparslan University

ABSTRACT

Georgia, a mountainous region in the South Caucasus, has attracted the attention of Turkish states throughout history and was among the places the Turks wanted to keep under control. Relations between Christian Georgians, the inhabitants of this geography, and especially with Muslim Turkish states in the Islamic period, have been established in terms of social, political, and economic sense. Since the Turks, who have been in control of Iran, Azerbaijan and Eastern Anatolia since the Seljuk period, did naturally care about the geography of Georgia both as a Christian country that a place will organize ghaza campaigns and the most strategic place in terms of blocking the attacks that may come from beyond the Derbent, from the north and they have made efforts to establish a barricade. As a matter of fact, it is known that Amir Timur, one of the greatest jhangirs (world conquerer) of Turkish history, has a strong perspective on Georgia due to the motives mentioned. In the winter of 1385, Emir Timur, who had dealt with the politics of Georgia and South Caucasus more effectively in the wake of the plunder and destruction of the region by Toktamış's coming to Tabriz through the Caucasus, which he had previously patronized and became the sovereign of Golden Horde, have organized campaigns to this region several times during his reign. In this paper, will be examined Timur's political approach and activities towards the region, which is aware of the need to always keep Georgia under control in terms of the security of his country, and the nature of Amir's dominance in this region.

Keywords: Amir Timur, Georgia, South Caucasia, Derbent, Georgian Kingdom.

Giriş: Gürcistan'ın Stratejik Konumuna Dair

Kafkasya'nın kuzeyi ile güneyini ayıran Büyük Kafkas sıradağlarının alt kısmında yer alan ve bu haliyle önemli bir coğrafi konuma sahip olan Gürcistan'ın ilgi çekici bir tarih trafiği vardır. Eline haritayı alıp Gürcistan'ın coğrafi konumuna bakan biri, bölgeye ilişkin bir tarih bilgisine sahip olmasa bile, bu coğrafyanın tarihî süreçte oldukça etkili olduğunu anlayabilir. Sırtını Kafkasya'nın tedirgin edici dağlarına yaslayan bu ülke engebeli, korunaklı ve güvenlidir.¹ Yükseklikleri yer yer 5 bin metreyi bulan Şhara, Kazbeg, Rustaveli, Tetnuldi ve Uşba gibi devasa dağlarla adeta bir sığınak-labirente dönüştürülmüş, sakinlerini haricî saldırılar karşısında hiç yalnız bırakmamıştır.² Öyle ki, bu doğal özelliklerinden dolayı hiçbir zaman kalıcı bir istilaya maruz kalmamış, Gürcistan coğrafyasını işgal edenlerin burada kalıcı oldukları görülmemiştir. Gürcüler, kendilerini hedef alan her istilanın ardından çok geçmeden toparlanabilmeyi başarmış, her seferinde kendilerine özgü hayatlarına geri dönebilmişlerdir. Bu bakımdan, Gürcülerin tarihî varlığını onların sahibi oldukları coğrafyanın bir armağanı olarak değerlendirmek herhalde hata olmaz.

Kendisini kalıcı istilalardan muhafaza edebilen bir coğrafi yapıya sahip olan Gürcistan birçok kez istila girişimine maruz kalmış, şehirleri defalarca harap edilmiştir. Bunun nedenini, bölgenin bir geçiş güzergâhı üzerinde olması ile izah edebiliriz. Gürcistan, Kafkasların kuzeyi ile Deşt-i Kıpçak coğrafyasından Azerbaycan, Ermenistan ve Anadolu'ya; yine Azerbaycan'dan Anadolu'ya giden yolların üzerinde bulunmaktadır. Dolayısıyla da tarihi boyunca birçok kez istilacı ordular ile karşı karşıya gelmiş, zaman zaman bunlardan zarar görmüş, zaman zaman da kendileri ile birtakım anlaşmalar yaparak görebileceği zararı en aza indirebilmenin gayreti içerisinde olmuştur. Nitekim Selçuklu, Moğol ya da Timurlu gibi cihan hâkimiyeti idealini bir tür tarihi dönüştürme aygıtı olarak kullanan devlet ve toplulukların yolu defalarca Gürcistan'a düşmüş, bu devletler siyasî tarihleri boyunca adı geçen coğrafya ile ilgilenmekten kendilerini alıkoyamamışlardır.³ Mesela Selçukluların siyasî ve askerî ilgilerinin merkezî İslâm coğrafyası olması dolayısıyla Gürcistan'da ya da Kafkasya'nın tamamında doğrudan hâkimiyet kurmayı, bir diğer ifadeyle bu bölgeleri doğrudan doğruya ilhak etmeyi düşünmediklerini, buna rağmen bölgenin öneminin idrakinde de oldukları için Gürcistan ile her zaman bağlarının olduğunu iyi biliyoruz.

¹ - İbni Arabşah, Acâibu'l-Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela), çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012, s. 336. Krş. Kâzım Paydaş, "Timur'un Gürcistan Seferleri," Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 16/1, Elazığ 2006, s. 421; Figen Tavil Alsirt, Bağımsızlık Sonrası Gürcistan'ın Yeniden Yapılanması ve Bu Süreçte Türkiye İle İlişkileri, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Atılım Üniversitesi SBE Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Danışman: İdris Bal, Ankara 2009, s. 5.

² - İbni Arabşah, s. 336. Krş. Davut Dursun, "Gürcistan," DİA, XIV, Ankara 1996, s. 310.

³ - Hüsâmettin M. Karamanlı, "Gürcistan," DİA, XIV, Ankara 1996, s. 313; Paydaş, "Timur'un Gürcistan Seferleri," s. 420.

Tarihte birçok “barbar” topluluk Kafkas geçitlerini geçerek aşağı inmiş, bölgeyi bir anlamda tarumar etmişlerdi.⁴ Hem Selçuklu coğrafyasının hem de İslâm ülkelerinin güvenliği Kafkas geçitlerine yaslanan Gürcistan’dan başlıyordu.⁵

Askerî ve siyasî strateji açısından bakıldığında, denilebilir ki Gürcistan bölgesi tarihte birkaç bakımdan önemli işlevler görmüştür. Örneğin, Kafkasların kuzeyinden güneyin zengin ve bereketli ülkelerine inme arzusu içerisinde olan göçer, genellikle de tahripkâr toplulukların istila girişimlerinde kilit rol oynamıştır. Moğol istilası esnasında dikkate değer bir işleve sahip olmuş, Selçuklu yükselişine yakından tanıklık etmiştir. Gerek Orta ve Yakındoğu’da, gerekse dünyanın diğer birçok yerinde pek çok kalıcı tahavvüllere sebebiyet veren bütün bu büyük dönüşümlere rağmen, Gürcistan kısa süreli sarsıntılarla varlığını muhafaza etmeyi sürdürmüş, Gürcüler bu coğrafyanın otokton halkı olmaya devam etmişlerdir. Bunun en önemli nedeninin Gürcü nüfusunun fazla olmaması, bölgede siyasî iddialar içerisinde olan toplulukların bunları kendileri açısından nihaî bir tehdit olarak görmemeleri ve varlıklarını kendi siyasî anlayışları içerisinde bir kazanım olarak kavramalarıdır. Son derece elverişli koşullara rağmen, Gürcü siyasetinin tarih içerisinde büyük iddiaları olan dev bir imparatorluk haline gelememesinde de takip edilebilecek olan bu neden, aynı zamanda Gürcü varlığını garanti altına alan bir durum da olmuştur denilebilir.

Emir Timur’un Gürcistan Seferleri

13. yüzyılı kasıp kavurarak dünyanın hatırı sayılı bir kısmında köklü siyasî, tarihî, kültürel ve sosyal, hatta dinî değişmelere neden olan büyük Moğol istilasının ardından ortaya çıkıp aşağı yukarı bir yüzyıl devam eden karışıklık ortamında sahne alan Emir Timur, Cengiz Han’ın mirasına göz koymuş cihangir bir hükümdardı. Çağatay ulusunu birleştirmeyi ve Cengiz Han’ın kaldığı yerden devam ederek dünyayı fethetmeyi hayal ediyordu.⁶ Dolayısıyla da hâkimiyet sahasının merkezi durumundaki

⁴ - Örneğin Kıpçakların bölgeye göçleri ve buradaki etkinlikleri ile alakalı olarak bkz. Mehmet Çoğ, “Ortaçağ’da Kafkasya Havzasında Kıpçaklar,” Karadeniz İncelemeleri Dergisi, 19, 2015, s. 58, 64.

⁵ - Mustafa Alican, “Büyük Selçuklular ve Kafkasya,” Yeni Türkiye, 21/72 (Kafkaslar Özel Sayısı-II), Temmuz-Aralık 2015, s. 237-243.

⁶ - Timur’un tarih sahnesinde kendisini göstermeye başladıktan bir süre sonra kendisi Emir unvanını kullanarak Cengiz Han soyundan gelen Suyurgatmış’ı tahta çıkarması, temellerini atmakta olduğu devleti doğrudan doğruya Cengiz Han’ın mirası üzerine kurmak istediğini göstermektedir. Bkz. Nizamüddin Şâmî, Zafernâme, çev. Necati Lügal, TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 68-69. Krş. İsmail Aka, “Timurlularda Hâkimiyet Anlayışı,” Makaleler, 2, Yay. Haz. E. Semih Yalçın, Şarika Gedikli, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 73-74; Aynı yazar, Timur ve Devleti, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 6; Paydaş, “Timur’un Gürcistan Seferleri,” s. 429; Mustafa Alican, “Emir Timur,” Türklerin Büyükleri, ed. Cansu Canan Özgen, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 107; Timur’un Cengiz Han’a bakış açısını yansıtan önemli ipuçlarını tartışan önemli bir çalışma için bkz. A. Zeki Velidi Togan, “Emir Timur’un Soyuna Dâir Bir Araştırma,” Tarih Dergisi, S. 26, İstanbul 1972, s. 75-84.

Mâverâünnehir bölgesinde kontrolü sağladıktan sonra batıya ilerlemesi de, bir vakitler kendisini himâye ettiği Cengiz soylu Altınorda Hanı Toktamış ile karşı karşıya gelmesi de doğaldı. Hem batıya ilerledi, hem de Toktamış ile kaçınılmaz bir iktidar savaşına girdi. Emir Timur'un Gürcistan seferlerinin bu çerçevede içerisinde gerçekleştiği söylenebilir.

Emir Timur'un Gürcistan'a ilk gelişi, 1360 yılında tahta çıkan ve uzun yıllardan beri Gürcülerin hükümdarı olan V. Bagrat döneminde gerçekleşti. Toktamış Han'ın Tebriz'i işgal etmesinden hemen sonra, 1386 yılında Üç Yıllık Sefer olarak bilinen meşhur askerî harekâtını başlatan Timur, önce Sürmeli ve Kars kalelerini ele geçirip tahrip etmiş, ardından Nahcivan ve Kars havalisinde bazı fetihlerde bulunup Tiflis'e gelmişti. Burada "bölge yüzyıllardan beri Müslüman hâkimiyetinde olmasına rağmen Hıristiyan Gürcülerin halen buralarda hâkimiyet iddiası içerisinde olduklarını" yadırgadığı etkileyici sözleri söyleyen Timur, Kral Bagrat'ın en korunaklı şehri durumundaki Tiflis'i muhasara etti.⁷ Kral Bagrat'ın, hiç kuşkusuz müstahkem şehrine de güvenerek gücü tükenene kadar teslim olmamakta direndiğini biliyoruz. Fakat hiç şansı yoktu. O vakte dek hiç yenilgi yüzü görmemiş, savaşmayı ve ele geçirmeyi bir tür hayat tarzı haline getirmiş olan düşmanı karşısına ne kadar direnebilirdi ki? Kısa bir süre içerisinde soluk nefesi tükendi. Şehir düştü ve Bagrat, Kraliçe Anna başta olmak üzere, yanındaki diğer Gürcü büyükleri ile birlikte esir edildi. Emir Timur'un huzuruna çıkarılan Gürcü hükümdarı, Timurlu askerleri ülkesini talan etmeyi sürdürürken, bir süre ağırlandığı Karabağ'da rakibinin önerisini makul bularak İslâm dinini kabul etti.⁸ Timur tarafından kendisine kıymetli hediyeler verilmiş, tabiiyetini kayıt altına alan hil'atler giydirilmiş ve ülkesinin idaresine iade edilmişti. Gürcü Vekâyinâmesi ile Metsoplu Thomas onun ihtidasının bir tür savaş hilesi olduğunu ileri sürseler de, Timur'un bölgeden çekilmesinden sonra örneğin İmereti'de çıkan isyanlar, Gürcü monarşisinin meşruiyet bakımından süreçten zarar gördüğünü gösterir.⁹

⁷ - V. Minorsky, "Tiflis," İA, XII/I, İstanbul 1979, s. 270; Aka, Timur ve Devleti, s. 12-13; Aynı yazar, Timurlular, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 23; Aynı yazar, "Timurluların Azerbaycan İle Alakaları," Makaleler, 1, Yay. Haz. E. Semih Yalçın, Şarika Gedikli, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 413-414; Paydaş, "Timur'un Gürcistan Seferleri," s. 422; Fahrettin Çiloğlu, Dilden Dine, Edebiyattan Sanata Gürcülerin Tarihi, Ant Yayınları, İstanbul 1993, s. 53-54; Cüneyt Kanat, Mustafa Alican, Timur, Yıldızların Bahtına Hükmeden Son Cihangir, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018, s. 93.

⁸ - Minorsky, "Tiflis," s. 270; René Grousset, Bozkır İmparatorluğu, Attila, Cengiz Han, Timur, çev. M. Reşat Uzman, Ötüken Neşriyat, tarih yok, s. 404; Kanat ve Alican, Timur, s. 93; Justin Marozzi, Timurlenk, İslam'ın Kılıcı, Cihan Fatih, çev. Hülya Kocaoluk, YKY, İstanbul 2006, s. 163-164.

⁹ - Minorsky, "Tiflis," s. 270; Paydaş, "Timur'un Gürcistan Seferleri," s. 421-423.

Timur'un ikinci Gürcistan seferinin tarihi 1393'tür. İlk seferin ardından kendisine tabi olarak şartlarını kabul eden Gürcüler süreç içerisinde toparlanmış ve Kral Bagrat, daha önceki ihtidasının adeta bir hile olduğunu gösterircesine isyan etmişti. Fakat bu düşüncesizce tutumu kendisine ve ülkesine pahalıya mal oldu. Bu sırada korkunç bir veba salgını ile boğuşmakta olan Gürcistan, Timur karşısında neredeyse hiçbir varlık gösteremedi. Tiflis'i bir kez daha ele geçiren Timurlular, Gürcistan'ın doğusundaki Kaheti ve Kartli arasında kalan sahayı acımasız bir şekilde çığnediler. Yıkım, tahribat ve katliamdan Hıristiyan din adamlarının yanında kutsal mekânlar da nasibini aldı. Kilise ve katedraller, tarihî yapılar tahrip edildi. Ruisi'de karargâh kuran Timur'un askerleri, Kartli'nin üst kısımlarındaki yağma, tahribat ve kıyımları günlerce devam ettirdiler. Bölgeye sevk ettiği emirleri vasıtasıyla Gürcistan harekâtını sonraki sene de sürdüren Timur'un öfkesi görülmeye değerdi. Kendisi ile bir anlaşma yapıp da bu anlaşmaya uymayan hükümdarlara tahammülü yoktu ve ikinci Gürcü seferiyle de bunu açık bir biçimde göstermişti.¹⁰

Emir Timur tarafından Gürcistan'a düzenlenen üçüncü sefer, Altınorda Hanı Toktamış ile ilgiliydi. Timur'un büyük düşmanı Toktamış Han ile birlikte hareket eden Gürcüler, güney ile kuzey Kafkasya arasındaki tarihî geçiş noktalarından biri olan Daryal geçidini tutmuş ve böylece Toktamış'ın Derbent üzerinden güneye sızmak suretiyle Timur'un ülkesine girmesine katkı sağlamışlardı. Bu kabul edilir bir tavır değildi. Timur, Azerbaycan üzerinden ilerleyerek Gürcistan'a girdi ve Tiflis'e yürüdü. Burayı kontrol altına alıp harekâtına devam ederek Şeki havalisine doğru ilerledi. Toktamış ile gireceği savaştan önce doğal olarak arkasını güvenceye almak, bir de Gürcülerle uğraşmak istemiyordu. Bir yandan emir ve kumandanlarını ülkenin dört bir yanına gönderirken, kendisi de Aragvi vadisine doğru ilerledi. Bu verimli ve doğa harikası vadiye bulunan birçok Gürcü kalesini ele geçirerek buradaki Gürcü kudretini kırıp Toktamış tehlikesini bertaraf etmek üzere seferine devam etse de, Timurlu kuvvetleri sarp Daryal geçidini kontrol altında tutabilmeyi bir türlü başaramamışlardı. Öyle ki, 1395 yılında Terek Irmağı kıyısında Timurlu kuvvetleri Toktamış'ın birliklerini hezimete uğrattıkları zaman bile, şüphesiz bölgenin coğrafi durumundan dolayı Timurlular Gürcistan'da tam bir hâkimiyet tesis edebilmeyi başaramamış değillerdi.¹¹

Timur'un üçüncü Gürcistan seferinden sonra fazla yaşamadığı anlaşılan Kral Bagrat'ın yerine geçen oğlu Kral VII. Giorgi, Şekî hâkimi Sidi Ali ve Celâyirliler

¹⁰ - Minorsky, "Tiflis," s. 270; Grousset, s. 407; Paydaş, "Timur'un Gürcistan Seferleri," s. 423-424.

¹¹ - Paydaş, "Timur'un Gürcistan Seferleri," s. 425.

ile irtibat tesis ederek bir tür ittifak kurma gayreti içerisinde girmiş, Azerbaycan'ın yönetimini yürüten Timur'un oğlu Miranşah'ın zayıf idaresini kendisi açısından fırsata dönüştürerek bölgeye dönük tazyiklerini arttırmıştı. 1398 yılında Timur'un Hindistan seferine çıkması Giorgi'yi cesaretlendirmiş, yeni bir tutum benimseyip bağımsız hareket etmeye başlamıştı. Ani ve Erzurum'a saldırmış, Tebriz yakınlarına kadar gelmişti. Geçtiği yerleri tahrip ediyor, Müslüman halkı katlediyor ve adeta intikam alırcasına yakıp yıkıyordu. Timur'un torunu Ömer ve Tebriz kumandanı Ömer Toban Gürcüler karşısında bir varlık gösteremediler. Bölgedeki Timurlu birlikleri Giorgi tarafından mağlup edilmiş ve etkisiz kılınmıştı. Halk tarafından doğal olarak Şehzade Ömer'in dedesinde olan askerî ve siyasî dirayete sahip olmadığı biçiminde değerlendirilen yaşananlar, Timur'un sessiz kalabileceği türden şeyler değildi. İki yıla yakın bir süre devam eden Hindistan seferini tamamlamış olan Emir Timur, 1399 yılı sona ermeden Gürcistan üzerine yürüdü.¹²

Sultaniye istikametinde ilerleyerek Tebriz'e gelen Emir Timur, hiç vakit kaybetmeden doğu sınırları üzerinden Gürcistan'a girdi. Ormanlık alanlarla kaplı Kaheti bölgesini kontrolü altına almış, kışın bastırmasını fırsat bilerek ordusuna baskınlar düzenleyen Gürcü birliklerine fırsat vermemişti. İlk harekâtın ardından Karabağ'a dönen Timur'un bu dördüncü Gürcistan seferi, bahar geldiğinde de sürdü.¹³ 1400 yılı baharında Karabağ'da yapılan istişarelerden sonra Gürcistan'a giren Timur'un birlikleri gazâ faaliyetlerine hız verdiler. Bu sırada Emir Timur, Kral Giorgi'ye elçi göndererek isyan hareketinden vazgeçmesini tavsiye etmiş, aksi halde olacaklar için kendisinin sorumlu tutulamayacağını bildirmişti. Gürcü hükümdarı düşmanınin öğütlerine kulak asmadı ve elçilere de diplomatik teamülleri hiçe sayarak fazlasıyla kaba davrandı. Artık savaşın önüne geçmenin imkânı kalmamıştı. Timur ve askerleri, karşısına çıkan her şeyi alıp da önüne katan şiddetli bir fırtına gibi Gürcistan içlerine doğru ilerlediler. Korunaklı dağlarına sığınan ve kendilerine müstahkem mevziler yapan Gürcüler, doğanın kendilerini koruyacağı konusunda şüphe duymuyorlardı. Fakat Timur'un askerî taktikleri karşısında onların korunma çabası pek işe yaramadı. Sepetler içerisine konulup uzun sırtıklar ve iplerle mağaraların önüne çıkarılan askerler ya da ok ve mızraklarla mağaralara fırlatılan neft karşısında yapabilecekleri pek bir şey yoktu. Göğüs göğüse çarpışmalar ve çıkan yangınlar Gürcü direnişini kısa süre-

¹² - Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, Târîh-i Kebîr (Tevârîh-i Enbiyâ ve Mülûk), çev. İsmail Aka, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 6. Krş. Aka, Timur ve Devleti, s. 24-25; Paydaş, "Timur'un Gürcistan Seferleri," s. 424-426

¹³ - Aka, Timur ve Devleti, s. 25.

de sona erdirdi. Giorgi can havliyle kaçmayı tercih etse de, Tiflis başta olmak üzere birçok şehir, belde ve kale ele geçirilmiş, tahrip edilmişti.¹⁴ Tiflis'e şehrin muhafazası için bir askerî birlik bırakan ve anlaşılan bölgeye ilişkin yeni bir politik tutum içerisine giren Emir Timur Mukran taraflarına inse de Gürcistan'daki gazâ faaliyetleri tüm hızıyla devam etti. Öyle ki önce Gürcü ileri gelenlerinin, daha sonra da Kral Giorgi'nin Timur'dan af ve bağışlanma dileyerek tabiyet arz etmeleri bile harekâtı durdurmaya yetmedi.¹⁵ Bölgeye dair daha kalıcı bir perspektif ortaya koymanın zamanı gelmişti. Zaten kendisinin ayrılmasından sonra Gürcülerin her zamanki gibi yine düşmanca tavırlar içerisine girmesi de bunun aciliyetini ortaya koymuyor muydu?

Anadolu üzerine yürümeden önce, 1400 yılında yapılan kurultayda Gürcistan'ın ilhak edilmesi kararını alan Timur, beşinci kez Gürcistan seferine çıktı. Trabzon Rumlarının da açık destek ve yardımları ile Timur'a karşı direnmeye çalışan Giorgi, ülkesindeki şehir ve kalelerin ardı ardına Timur'un eline geçmeye başlaması üzerine daha fazla mücadele etmenin gereksiz olduğuna kanaat getirip itaat arz etti. Fakat bölgede Timur'un istediği sükûnet bir türlü temin edilemiyor, siyasî bir statüko oluşturulamıyordu. Bölgeye gidildiğinde önce direnip ardından teslim olan Gürcüler, ordunun buradan ayrılmasından sonra yeniden kendi dünyalarına dönüp bağlılıktan uzaklaşıyorlardı. Osmanlılarla karşı karşıya gelmeden önce bu meseleden mustarip olduğu görülen Emir Timur, 1401 yılında bölgeye iki sefer düzenlemiş, fakat döngünün aynı şekilde işlemesi dışında bir şey olmamıştı: Saldırı, direniş, zafer ve itaat.¹⁶

1402 yılı yazında gerçekleşen Ankara Savaşı'nda Osmanlı Sultanı Yıldırım Bâyezid'i mağlup eden Timur'un, Gürcistan'ı hedef alan yeni bir saldırı dalgası başlattığını görüyoruz. Bunda mevcut kronik sorunlara ek olarak, Gürcü Kralı'nın zaferinden dolayı kendisini tebrik etmemesinin de etkisi vardı. Nitekim Timur'un, Anadolu dönüşünde Bingöl'e ulaşarak burada konakladığında huzuruna gelip ona kıymetli hediyeler sunan Giorgi'nin kardeşi Konstantine'in hediyelerini kabul etmediğini ve eğer af dilemek istiyorsa Kral'ın bizzat kendisinin huzura gelmesi gerektiğini söylediğini biliyoruz. Öte yandan, Timur'un gazâ için önden gönderdiği bey ve emirleri Gürcistan topraklarını talan ediyor, bölgenin durumu hakkında bilgi edinerek efendilerine rapor ediyorlardı. Nitekim adam-

14 - El-Hüseynî, s. 10-11. Krş. Grousset, s. 407; Marozzi, s. 303.

15 - Nizamüddîn Şâmî, s. 257-258. Krş. Minorsky, "Tiflis," s. 270; Paydaş, "Timur'un Gürcistan Seferleri," s. 427-429.

16 - Nizamüddîn Şâmî, s. 291-292. Krş. Karamanlı, "Gürcistan," s. 313; Çiloğlu, s. 54; Paydaş, "Timur'un Gürcistan Seferleri," s. 429-431.

larının sunduğu raporlardan hareketle bir siyaset tayin eden Emir Timur da ilerlemeye başladı. Yüksek bir dağın üzerindeki müstahkem Kurtin kalesini bin bir zahmetle fethettiğinde takvimler 1403 yılının Ağustos'unu gösteriyordu. Daha sonra seferine devam eden Timur, Abhazya'ya yürüdü. Öncü birlikleri kendisinden daha önce adı geçen bölgeye gitmiş ve burada yağma, talan ve katliamlarda bulunmuşlardı. Durumunun parlak olmadığını gören Kral Giorgi, değerli hediyeler gönderdiği düşmanından bağışlanma diledi ve itaatini arz etmek istedi. Kral'a olan öfkesinin geçmemiş olduğu anlaşılan Timur, kararlılıkla sürdürdüğü seferini tamamlamak ve Gürcü hükümdarına nihaî bir darbe indirmek istediği için onun bu talebini reddetme eğiliminde olsa da, araya giren ulemanın ve büyük emirlerin ricasını kıramayarak geri adım attı.¹⁷ Giorgi'nin gönderdiği kıymetli hediyeleri kabul edip onu bağışladı ve tabiyetini onayladı. Sefer sırasında Algeti nehri boyunca uzanan Bintvisi bölgesindeki pek çok kale fethedilmiş, Kral Giorgi'nin boyun eğişine kadar geçen süre içerisinde yüzlerce köy, kasaba ve yerleşim birimi talan edilmişti. 1403 yılının kış mevsimini bölgede geçiren Timur, daha sonra buradan ayrılarak Karabağ'a yöneldi.¹⁸ Sözüünü ettiğimiz bu sefer, Timur tarafından Gürcistan'a düzenlenen altıncı ve son seferdi. O, bir daha bu coğrafyaya gelemeyecekti.

Sonuç Yerine: Timur'un Gürcistan Politikasını Anlamak

1387 ve 1403 yılları arasında Gürcistan'a altı sefer düzenleyen Emir Timur,¹⁹ nihai manada bu coğrafyayı kontrol altında tutmayı başaramamış ise de burada kalıcı izler bırakmış, Gürcistan'a damgasını vurmuştu. Timur'un seferleri sonucu İslâm dininin Gürcistan'da bir yer edinmesini sağlamış, Gürcü şehirlerindeki birçok kilise camiye çevrilmiş, Saingilo ve Gence halkı Müslümanlaştırılmıştı.²⁰ Bununla birlikte, bölgede kalıcı bir İslâm hâkimiyetinin tesis edilebildiğini söylemek zordur. Tıpkı daha önce Selçuklu ve Harezmsaşahlar döneminde olduğu gibi Gürcistan'daki Türk-İslâm hâkimiyeti geçici olmaktan daha öteye geçememiş, her seferinde Gürcüler yeniden toparlanmayı bilmişlerdi. Bunun en temel nedeni,

¹⁷ - İbni Arabşah, s. 343-344. Krş. Minorsky, "Tiflis," s. 270-571; Karamanlı, "Gürcistan," s. 313; Paydaş, "Timur'un Gürcistan Seferleri," s. 431 vd.

¹⁸ - Nizamüddîn Şâmî, s. 331 vd., 346-347; İbni Arabşah, s. 344-345. Krş. Aka, Timur ve Devleti, s. 31; Aynı yazar, Timurlular, s. 47; Aynı yazar, "Timurluların Âzerbaycan İle Alakaları," s. 416; Paydaş, "Timur'un Gürcistan Seferleri," s. 435; Marozzi, s. 385-386.

¹⁹ - Mirza Bala, "Gürcistan," İA, IV, İstanbul 1979, s. 841; İbrahim Tellioğlu, "Orta Çağ'da Türk-Gürcü Münasebetlerini Şekillendiren Faktörler," ICANAS 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, VI, 6, Ankara 2012, s. 7.

²⁰ - Sami Kılıç, "Gürcülerin Dinî Tarihçesi," Dinî Araştırmalar, 8/22, 2005, s. 72.

Gürcistan'ın yer itibarıyla Müslüman Türk devletlerin odak noktasının dışarısında kalması, Kafkas geçitlerinin, dolayısıyla da kuzeyden gelebilecek saldırılara karşı sınır güvenliğinin sağlanması dolayısıyla anlam kazanmasıydı. Nitekim Timur'un Gürcistan politikası da bu temel istinat etmekteydi.

Bölgeye düzenlediği ilk sefer sırasında sergilediği tavırlarından ve komutanlarına sarf ettiği sözlerden Gürcistan'daki gayrimüslim egemenliğini yadrigadığı görülen Emir Timur, bu tutumunu temel bir politikaya dönüştürmemiş, muhtemelen zamanla bunun gerekli olmadığını düşünmeye başlamıştı. Osmanlı Devleti'ni dize getirip İslâm dünyasının bütününe hitap eden kuvvetli bir siyaset vizyonu geliştirme ve cihana hâkim olma yolunda devasa adımlar atmaya çalışırken kendisi için hiçbir tehdit oluşturmayan Gürcülerle uğraşmasının bir anlamı yoktu. Gürcistan'ın coğrafi yapısı nedeniyle bölgede kalıcı bir hâkimiyet tesis etmenin imkânsız gibi bir durum olduğu açıktı. Üstelik daha önemli işleri varken bütün enerjisini buraya sarf etmesi de gerekmiyordu. Dolayısıyla, Kuzey Kafkasya'dan gelebilecek tehditleri bertaraf ettiği ve bir anlamda Gürcü ülkesini kendisini hedef alabilecek bir saldırının güzergâhı olmaktan çıkardığı sürece Gürcülerin bir şekilde varlığını devam ettirmelerinin mahsuru yoktu. Kendisine tabiyet sunup vergi vermeleri ve düşmanları ile işbirliği yapmamaları yeterliydi. Özellikle Toktamış'ı etkisiz hale getirdikten sonra Gürcistan bölgesi stratejik açıdan nispeten daha da önemsiz bir hale gelmişti.

Sonuç olarak denilebilir ki, bölgeye geldiği ilk dönemlerde cihat fikrine istinat eden ve bir tür ilhak arzusunu yansıtan Timur'un Gürcistan politikası, zaman içerisinde reel-politiğin ilkeleri dolayısıyla farklılaşmış ve kendisinden önceki Türk-İslâm devletleri tarafından Güney Kafkasya'ya uygulanan politikayı andıran bir biçime bürünmüştü. Bir diğer ifadeyle, Timur'u devletin ve siyasî hedeflerinin dolayımında ilgilendirmeye başlamış, başlıbaşına bir menzil olmaksızın çıkıp devletin güvenlik konseptine bağlı olarak yeni bir anlam edinmişti.

KAYNAKÇA

Aka, İsmail, Timur ve Devleti, TTK Yayınları, Ankara 1991.

Aka, İsmail, Timurlular, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.

Aka, İsmail, "Timurluların Âzerbaycan İle Alakaları," Makaleler, 1, Yay. Haz. E. Semih Yalçın, Şarika Gedikli, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 413-421.

Aka, İsmail, "Timurlularda Hâkimiyet Anlayışı," Makaleler, 2, Yay. Haz. E. Semih Yalçın, Şarika Gedikli, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 71-78.

Alican, Mustafa, "Büyük Selçuklular ve Kafkasya," Yeni Türkiye, 21/72 (Kafkaslar Özel Sayısı-II), Temmuz-Aralık 2015, s. 237-243.

Alican, Mustafa, "Emir Timur," Türklerin Büyükleri, ed. Cansu Canan Özgen, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

Alsirt, Figen Tavail, Bağımsızlık Sonrası Gürcistan'ın Yeniden Yapılanması ve Bu Süreçte Türkiye İle İlişkileri, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Atılım Üniversitesi SBE Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Danışman: İdris Bal, Ankara 2009.

Bala, Mirza, "Gürcistan," İA, IV, s. 837-845.

Çiloğlu, Fahrettin, Dilden Dine, Edebiyattan Sanata Gürcülerin Tarihi, Ant Yayınları, İstanbul 1993.

Çog, Mehmet, "Ortaçağ'da Kafkasya Havzasında Kıpçaklar," Karadeniz İncelemeleri Dergisi, 19, 2015, s. 57-74.

Dursun, Davut, "Gürcistan," DİA, XIV, Ankara 1996, s. 310-311.

el-Hüseynî, Ca'ferî b. Muhammed, Târîh-i Kebîr (Tevârîh-i Enbiyâ ve Mülûk), çev. İsmail Aka, TTK Yayınları, Ankara 2011.

Grousset, René, Bozkır İmparatorluğu, Attila, Cengiz Han, Timur, çev. M. Reşat Uzman, Ötüken Neşriyat, tarih yok.

İbni Arabşah, Acâibu'l-Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela), çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012.

Kanat, Cüneyt, Alican, Mustafa, Timur, Yıldızların Bahtına Hükmeden Son Cihangir, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018.

Karamanlı, Hüsamettin M., "Gürcistan," DİA, XIV, Ankara 1996, s. 311-313.

Kılıç, Sami, "Gürcülerin Dinî Tarihçesi," Dinî Araştırmalar, 8/22, 2005, s. 63-74.

Marozzi, Justin, Timurlenk, İslam'ın Kılıcı, Cihan Fatihi, çev. Hülya Kocaoluk, YKY, İstanbul 2006.

Minorsky, V., "Tiflis," İA, XII/I, İstanbul 1979, s. 264-279.

Nizamüddin Şâmî, Zafernâme, çev. Necati Lügal, TTK Yayınları, Ankara 1987.

Paydaş, Kâzım, "Timur'un Gürcistan Seferleri," Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 16/1, Elazığ 2006, s. 419-437.

Telloğlu, İbrahim, "Orta Çağ'da Türk-Gürcü Münasebetlerini Şekillendiren Faktörler," ICANAS 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, VI, 6, Ankara 2012, s. 3077-3089.

Togan, A. Zeki Velidi, "Emir Timur'un Soyuna Dâir Bir Araştırma," Tarih Dergisi, S. 26, İstanbul 1972, s. 75-84.

შესავალი:

საქართველოს სტრატეგიული მდებარეობა

კავკასიონის ქედის სამხრეთით მდებარე საქართველოს, მნიშვნელოვანი გეოგრაფიული თავისებურების გამო საკმაოდ საინტერესო ისტორიული წარსული გააჩნია. რეგიონის ისტორიის არმცოდნე პირისთვისაც კი რუკაზე დაკვირვებისას ცხადად ჩანს, რომ საქართველოს მისი მდებარეობიდან გამომდინარე მთელი ისტორიის მანძილზე რეგიონში საკმაოდ მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა. იგი თითქოს ზურგით კავკასიონის მთებზეა მიყრდნობილი, მთა-გორიანი, დაცული და უსაფრთხოა.¹ ზოგიერთი მთის - შხარას, მყინვარწვერის, რუსთაველის, თეთნულდის, უშბას - სიმაღლე 5 ათას მეტრს აღწევს და წარმოქმნის თავშესაფარ-ლაბირინთებს, რომლებიც დიდ სამსახურს უწევდნენ ადგილობრივ მცხოვრებლებს გარეშე მტრების წინააღმდეგ.² ამიტომ ამ ბუნებრივი თავისებურებიდან გამომდინარე საქართველოს ხანგრძლივი დაპყრობა არ განუცდია და დამპყრობლები აქ დიდხანს ვერ ჩერდებოდნენ. ქართველები მათზე თავდასხმის შემდეგ, მალევე ახერხებდნენ მობილიზებას და ყოველთვის იბრუნებდნენ დამოუკიდებლობას. ამიტომ არ შეეცდებით თუ ვიტყვით, რომ ქართველებს ძალიან გაუმართლათ ისტორიულ საცხოვრისთან დაკავშირებით.

მიუხედავად რელიეფისა, რაც იცავდა საქართველოს ხანგრძლივი შემოსევებისგან, იგი მაინც ხშირად გამხდარა თავდასხმის ობიექტი და მისი ქალაქები ბევრჯერ დაუზღვრებიათ. ამის მიზეზად შეგვიძლია დავასახელოთ ის, რომ ქვეყანა მნიშვნელოვან გზაჯვარედინზე მდებარეობს. საქართველოზე გადის ჩრდილოეთ კავკასიიდან და ყივჩაღთა სტეპებიდან აზერბაიჯანში, სომხეთსა და ანატოლიისკენ, ასევე აზერბაიჯანიდან ანატოლიისკენ მიმავალი გზები. აქედან გამომდინარე, ეს ქვეყანა ისტორიის მანძილზე ხშირად თავდამსხმელების წინააღმდეგ პირისპირ დარჩენილა, დროდადრო მათგან დაზარალებულა. თუმცა, ქართველებს დროდადრო თავდასხმების გამო განცდილი ზარალი ზოგი ხელშეკრულებების ძალით შეუმცირებიათ კიდევ. საქართველო ბევრჯერ აღმოჩენილა სელჩუკების, მონღოლების და თემურ-ლენგის მსგავს მსოფლიო მბრძანებლობაზე მეოცნებე სახელმწიფოების და ხალხების გზაზე და ამ სახელმწიფოებს თავისი პოლიტიკური ისტორიის მანძილზე არ განელებიათ ინტერესი ხსენებუ-

¹ - İbni Arabşah, Acâibu'l-Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela), çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012, s. 336. Krş. Kâzım Paydaş, "Timur'un Gürcistan Seferleri," Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 16/1, Elazığ 2006, s. 421; Figen Tավil Alsirt, Bağımsızlık Sonrası Gürcistan'ın Yeniden Yapılanması ve Bu Süreçte Türkiye İle İlişkileri, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Atılım Üniversitesi SBE Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Danışman: İdris Bal, Ankara 2009, s. 5.

² - İbni Arabşah, s. 336. Krş. Davut Dursun, "Gürcistan," DİA, XIV, Ankara 1996, s. 310.

ლი ტერიტორიების მიმართ.³ მაგალითად, სელჩუკების პოლიტიკური და სამხედრო ინტერესებს ისლამური სამყარო წარმოადგენდა, ამიტომ, მათ სურდათ საქართველოს და მთლიანად კავკასიის თავისი მმართველობის ქვეშ მოქცევა. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, რეგიონის მთლიანად დაპყრობას ფიქრობდნენ, მიუხედავად ამისა ვიცით, რომ ისინი აცნობიერებდნენ რეგიონის მნიშვნელობას და ამიტომ მუდმივად ინარჩუნებდნენ კავშირს საქართველოსთან. ისტორიის მანძილზე ბევრ „ბარბაროს“ ხალხს გადმოუღალხავს კავკასიის უღელტეხილები და რეგიონში გარკვეული არეულობა შეუტანია.⁴ როგორც სელჩუკების, ისე ისლამური ქვეყნების უსაფრთხოება კავკასიის უღელტეხილების მცველ საქართველოდან იწყებოდა.⁵

სამხედრო და პოლიტიკური თვალსაზრისით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ საქართველომ რეგიონის ისტორიიდან გამომდინარე მნიშვნელოვანი ცვლილებები განიცადა. მაგალითად კავკასიონის ჩრდილოეთიდან სამხრეთის მდიდარ და შემოსავლიან ქვეყნებში გადმოსვლის სურვილის მქონე მომთაბარე და ძირითადად მძარცველი ხალხების შეტევის მცდელობისას ჩამკეტის როლს ასრულებდა. ამ თავისებურებას მონღოლთა შემოსევის დროს დიდი ყურადღება ექცეოდა, ხოლო სელჩუკთა აღზევებისას მას ახლოს გაეცნენ. ახლო და შუა აღმოსავლეთში იქნებოდა თუ მსოფლიოს ბევრ სხვა ადგილას ხანგრძლივი გარდაქმნიდან გამომდინარე დიდი ცვლილებების მიუხედავად, საქართველომ მოკლევადიანი რყევებით შეძლო საკუთარი არსებობის დაცვა და ქართველები დარჩნენ რეგიონის ავტოქტონ მოსახლეობად. ამის ძირითადი მიზეზებია ქართველების მცირერიცხოვნობა, რეგიონის პოლიტიკურ ბატალიებში მყოფი ძალების მიერ მათში სერიოზული საფრთხის დაუნახაობა და საკუთარ პოლიტიკურ სისტემაში აღდგენის შესაძლებლობა იყო. მიუხედავად უაღრესად ხელსაყრელი პირობებისა, ქართული პოლიტიკა დიდი ამბიციების მქონე დიდი იმპერიად არ გადაიქცა და შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ეს მიზეზი ამავე დროს ქართველების არსებობის გარანტიც გახდა.

თემურ-ლენგის საქართველოში მონყობილი ლაშქრობები

XIII საუკუნეში მონღოლთა დიდი შემოსევის შემდეგ, მსოფლიოს გარკვეულ ნაწილში მოხდა ძირფესვიანი ცვლილებები პოლიტიკურ, ისტორიულ, კულტურულ, სოციალურ და რელიგიურ სფეროებში. ასეთ არეულ

³ - Hüsametdin M. Karamanlı, "Gürcistan," DİA, XIV, Ankara 1996, s. 313; Paydaş, "Timur'un Gürcistan Seferleri," s. 420.

⁴ - მაგალითად ყივჩაღების რეგიონში გადასახლებისა და აქ მათი გავლენის შესახებ იხილეთ: Mehmet Çog, "Ortaçağ'da Kafkasya Havzasında Kıpçaklar," Karadeniz İncelemeleri Dergisi, 19, 2015, s. 58, 64.

⁵ - Mustafa Alican, "Büyük Selçuklular ve Kafkasya," Yeni Türkiye, 21/72 (Kafkaslar Özel Sayısı-II), Temmuz-Aralık 2015, s. 237-243.

პერიოდში ასპარეზზე გამოვიდა თემურ ლენგი, რომელიც მსოფლიო დონის მმართველად იქცა და თვალი დაადგა ჩინგიზ ხანის მემკვიდრეობას. იგი ოცნებობდა შეეერთებინა ჩალათაის ულუსი და ჩინგიზ ხანის დაწყებული მსოფლიოს დაპყრობა გაეგრძელებინა.⁶ ამიტომ მავერანაჰრის (შუამდინარეთის. ავტ. შენიშვნა) რეგიონში მისი ხელისუფლების განმტკიცების და დასავლეთით წინსვლის დაწყების შემდეგ ბუნებრივი შეიქნა მისი დაპირისპირება ჩინგიზ ხანის შთამომავალთან, ოქროს ურდოს ხანთან თოხთამიშთან. იგი თან დასავლეთით მიიწევდა, თან ხელისუფლებისთვის თოხთამიშთან გარდაუვალ ბრძოლაში ჩაერთო. თემურმა საქართველოს წინააღმდეგ ლაშქრობები ამ მოცემულობების გათვალისწინებით განახორციელა.

თემურ-ლენგი საქართველოში პირველად ბაგრატ V-ის დროს შემოვიდა, რომელიც 1360 წელს გამეფდა და დიდი ხნის განმავლობაში მართავდა ქართველებს. თოხთამიშის მიერ თავრიზის დაპყრობიდან მალევე, 1386 წელს თემურ-ლენგმა სამწლიანი ლაშქრობა დაიწყო და ჯერ სურმელის და ყარსის ციხე-სიმაგრეები დაიპყრო, შემდეგ ნახიჭევანის და ყარსის მიდამოები დაიმორჩილა და თბილისს მიადგა. თემურ-ლენგმა ჯარს განუცხადა, რომ ეს ადგილი საუკუნეების მანძილზე მუსულმანებს ეკუთვნოდეთ, მაგრამ ახლა ქრისტიანების ხელშიაო და ბაგრატ მეფის ყველაზე დაცულ ქალაქს ალყა შემოარტყა.⁷ ცნობილია, რომ ბაგრატი თავისი ქალაქის სიძლიერეს ენდო, ძალების ამონურვამდე უწევდა წინააღმდეგობას და არ ნებდებოდა. მაგრამ მას შანსი არ ჰქონდა. ან როდემდე გაუწევდნენ წინააღმდეგობას მტერს, რომელსაც მანამდე დამარცხება არ ეგემა და ბრძოლა და დაპყრო-

⁶ - თემურ ლენგმა ისტორიის სცენაზე გამოსვლიდან მალევე შეძლო თავი გამოეჩინა, მიიღო ამირას ტიტული და ჩინგიზ ხანის შთამომავალი სუიურგათშიში აიყვანა ტახტზე, შემდეგ კი მოინდომა მის მიერ დაარსებული სახელმწიფო ჩინგიზ ხანის მემკვიდრეობის აღდგენისთვის გამოეყენებინა. იხ.: Nizamüddin Şâmi, Zafemâme, çev. Necati Lügal, TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 68-69. Krş. İsmail Aka, "Timurlularda Hâkimiyet Anlayışı," Makaleler, 2, Yay. Haz. E. Semih Yalçın, Şarika Gedikli, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 73-74; Aynı yazar, Timur ve Devleti, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 6; Paydaş, "Timur'un Gürcistan Seferleri," s. 429; Mustafa Alican, "Emir Timur," Türklerin Büyükleri, ed. Cansu Canan Özgen, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 107; Timur'un Cengiz Han'a bakış açısını yansıtan önemli ipuçlarını tartışan önemli bir çalışma için bkz. A. Zeki Velidi Togan, "Emir Timur'un Soyuna Dâir Bir Araştırma," Tarih Dergisi, S. 26, İstanbul 1972, s. 75-84.

⁷ - V. Minorsky, "Tiflis," İA, XII/I, İstanbul 1979, s. 270; Aka, Timur ve Devleti, s. 12-13; Aynı yazar, Timurlular, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 23; Aynı yazar, "Timurluların Azerbaycan İle Alakaları," Makaleler, 1, Yay. Haz. E. Semih Yalçın, Şarika Gedikli, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 413-414; Paydaş, "Timur'un Gürcistan Seferleri," s. 422; Fahrettin Çiloğlu, Dilden Dine, Edebiyattan Sanata Gürcülerin Tarihi, Ant Yayınları, İstanbul 1993, s. 53-54; Cüneyt Kanat, Mustafa Alican, Timur, Yıldızların Bahtına Hükmeden Son Cihangir, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018, s. 93.

ბა ცხოვრების წესად ექციათ. ქალაქი დაეცა და ბაგრატ მეფე, დედოფალი ანა და მათთან მყოფი სხვა დიდგვაროვნები ტყვედ ჩავარდნენ. მაშინ როცა თემურ-ლენგის ჯარისკაცები ჯერ კიდევ ძარცვავდნენ ქვეყანას, მისი მმართველი თემურ-ლენგს მიჰგვარეს და ყარაბაღში მცირე ხნით მასთან სტუმრობის შემდეგ ბაგრატი დათანხმდა მასპინძლის შეთავაზებას და ისლამი მიიღო.⁸ თემურ-ლენგმა მას ძვირფასი საჩუქრები გადასცა, მისი ქვეშევრდომობის დამადასტურებელი ხალათი ჩააცვა და საკუთარ ქვეყანაში მმართველად დანიშნა. ქართველი მემატიანე და თომა მენოფეცი, მის გამუსლიმებას სამხედრო ხრიკად აფასებენ, თუმცა, თემურ-ლენგის რეგიონიდან გასვლის შემდეგ იმერეთში დანყებულმა აჯანყებებმა ქართული მონარქიული მმართველობის სისუსტე აჩვენა.⁹

თემურ-ლენგმა მეორე ლაშქრობა საქართველოში 1393 წელს მოაწყო. პირველი ლაშქრობის დროს მოთხოვნილ პირობებზე დათანხმებით ქართველებმა დრო მოიგეს და მოახერხეს მობილიზება. ბაგრატ მეფე აჯანყდა, რითიც ღიად აჩვენა, რომ მის მიერ ისლამის მიღება, მხოლოდ ფანდი იყო. თუმცა, საქმისადმი ასეთი მიდგომა მას და მის ქვეყანას ძვირი დაუჯდა. იმ პერიოდში საქართველოში მძვინვარებდა შავი ჭირის ეპიდემია, რის გამოც თემურ-ლენგს ვერავითარი წინააღმდეგობა ვერ გაუწიეს. თემურ-ლენგის ჯარებმა კიდევ ერთხელ აიღეს თბილისი და ქართლსა და კახეთს შორის მდებარე ტერიტორია დაუნდობლად მოაოხრეს. დანგრევის, განადგურებისა და ხოცვა-ჟლეტასთან ერთად დაეუფლნენ რელიგიურ პირებთან დაცულ წმინდა განძსაც. ეკლესიები და საკათედრო ტაძრები დაანგრიეს. თემურ-ლენგის არმია რუისში დაბანაკდა და დიდი ხნის განმავლობაში აქედან აწიოკებდა და ძარცვავდნენ ზემო ქართლს. რეგიონის ავტორიტეტული ამირების მეშვეობით თემურ-ლენგის მრისხანება დაცხრა და მან შეწყვიტა საქართველოს წინააღმდეგ ერთი წლით გაგრძელებული მოქმედება. მასთან დადებული შეთანხმების შეუსრულებლობა რომ ძვირად დაუჯდებოდათ მმართველებს, ამის ნათელი მაგალითი საქართველოს წინააღმდეგ მონყობილი მეორე ლაშქრობა გახდა.¹⁰

საქართველოში თემურ-ლენგის მესამე ლაშქრობა ოქროს ურდოს ხანს თოქთამიშს უკავშირდება. ქართველები თემურ-ლენგის დაუძინებელ მტერთან თოხთამიშთან ერთად მოქმედებდნენ, მათ დაიკავეს ჩრდილოეთ და

⁸ - Minorsky, "Tiflis," s. 270; René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu, Attila, Cengiz Han, Timur*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, tarih yok, s. 404; Kanat ve Alican, *Timur*, s. 93; Justin Marozzi, *Timurlenk, İslam'ın Kılıcı, Cihan Fatih*, çev. Hülya Kocaoluk, YKY, İstanbul 2006, s. 163-164.

⁹ - Minorsky, "Tiflis," s. 270; Paydaş, "Timur'un Gürcistan Seferleri," s. 421-423.

¹⁰ - Minorsky, "Tiflis," s. 270; Grousset, s. 407; Paydaş, "Timur'un Gürcistan Seferleri," s. 423-424.

სამხრეთ კავკასიის დამაკავშირებელი ერთ-ერთი გადასასვლელი - დარიალი და საშუალება მისცეს თოხთამიშს დერბენდის გასასვლელით შეჭრილიყო თემურ-ლენგის სახელმწიფოში. თუმცა ეს მოსაზრება საყოველთაოდ მიღებული არ არის. თემურ-ლენგი აზერბაიჯანის გზით საქართველოში შემოიჭრა და თბილისი აიღო. ამ ადგილების საკუთარი კონტროლის ქვეშ მოქცევის შემდეგ შაქის მიმართულებით დაიძრა. მაგრამ თოხთამიშთან მოსალოდნელი ომის დროს მას სურდა ზურგი დაცული ჰქონოდა და არც ქართველებთან სურდა კინკლაობის გაგრძელება. თავისი ჯარები ქვეყნის ყველა კუთხეში გაგზავნა, თვითონ კი არაგვის ხეობას აუყვავა. ამ ნაყოფიერი და ბუნებრივი სილამაზით სავსე ხეობაში ბევრი ქართული ციხე-სიმაგრე ჩაიგდეს ხელში, გატეხეს ქართველების წინააღმდეგობა და თოხთამიშისგან მომდინარე საფრთხის განეიტრალებისთვის ლაშქრობა გააგრძელეს, თუმცა, თემურლენგის ჯარებმა ვერ შეძლეს შეენარჩუნებინათ კონტროლი დარიალის მთიან გადასასვლელზე. 1395 წელს თერგის ნაპირებთან თემურ-ლენგმა დაამარცხა თოხთამიშის არმია, თუმცა რელიეფის თავისებურებიდან გამომდინარე შეუძლებელია იმის მტკიცება, რომ თემურ-ლენგის ჯარები სრულად ფლობდნენ საქართველოს მართვის სადავეებს.¹¹

თემურ-ლენგის მესამე ლაშქრობის შემდეგ ბაგრატ მეფეს დიდხანს არ უცოცხლია და საქართველოს სამეფო ტახტზე მისი შვილი გიორგი VII ავიდა. მან შაქის მმართველი სიდი ალისთან და ჯალალიებთან შეკრა კავშირი და ზენოლა გააძლიერა აზერბაიჯანის მმართველად დანიშნულ თემურ-ლენგის შვილ მირანშაჰზე, რომელიც სუსტი მმართველი გამოდგა. თემურ-ლენგის ინდოეთის წინააღმდეგ სალაშქროდ ყოფნამ გიორგის გამბედაობა შემატა და 1398 წელს მან დაიწყო მოქმედება დამოუკიდებლობის მოპოვებისთვის. იგი თავს დაესხა არზრუმსა და ანისს და თავრიზამდე მივიდა. სადაც გაიარა, ყველა ადგილი მოაოხრა, მუსლიმი მოსახლეობა ამოხოცა, გარკვეულწილად მისი ქმედება შურისძიება იყო. თემურ-ლენგის შვილიშვილმა ომერმა და თავრიზის გამგებელმა ომერ თაბანმა ქართველებს სათანადო წინააღმდეგობა ვერ გაუწიეს. ქართველებმა დაამარცხეს რეგიონში მყოფი თემურ-ლენგის შენაერთები და დაფანტეს ისინი. ხალხის შეფასებით, თემურ-ლენგის სამხედრო და სტრატეგიული შესაძლებლობებიდან გამომდინარე, უფლისწულ ომერის მიმართ ჩადენილი უპასუხოდ არ დარჩებოდა. ინდოეთის წინააღმდეგ ორწლიანი ლაშქრობის დასრულების შემდეგ, თემურ-ლენგმა 1399 წელს საქართველოს შეუტია.¹²

¹¹ - Paydaş, “Timur’un Gürcistan Seferleri,” s. 425.

¹² - Ca’ferî b. Muhammed el-Hüseyinî, *Târîh-i Kebîr (Tevârîh-i Enbiyâ ve Mülûk)*, çev. İsmail Aka, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 6. Krş. Aka, *Timur ve Devleti*, s. 24-25; Paydaş, “Timur’un Gürcistan Seferleri,” s. 424-426.

თავრიზში ჩამოსვლის შემდეგ, თემურ-ლენგი დროის დაუკარგავად საქართველოში აღმოსავლეთიდან შეიჭრა. ზამთრის მოახლოების გამო ტყით დაფარული კახეთი დაიკავა და ქართველებს საშუალება არ მისცა ზამთრის პირობების გამოყენებით თავს დასხმოდნენ მის ჯვარს. ამ პირველი ოპერაციის შემდეგ თემურ-ლენგი ყარაბაღში დაბრუნდა და საქართველოს წინააღმდეგ მეოთხე ლაშქრობა გააგრძელა.¹³ 1400 წლის გაზაფხულზე თემურ-ლენგმა ყარაბაღში თათბირი გამართა და საქართველოს წინააღმდეგ ჯიჰადი გამოაცხადა. ამავე დროს მეფე გიორგის ელჩი გაუგზავნა და ურჩია შეენწყვიტა აჯანყება, წინააღმდეგ შემთხვევაში პასუხისმგებლობას საკუთარ თავზე არ იღებდა. ქართველმა მეფემ მტრის რჩევა არ გაითვალისწინა და დიპლომატიური წეს-ჩვეულების დარღვევით ელჩს ზედმეტად უხეშად მოექცა. ომის შეჩერების მეტი საშუალება აღარ დარჩა და თემურ-ლენგი და მისი არმია გამანადგურებელი ქარიშხალივით შეიჭრა საქართველოში. ქართველებს იმედი ჰქონდათ, რომ ბუნება მათ დაიცავდა და მთებში მოაწყვეს სახიზარები და გამაგრებული ადგილები. თუმცა თემურ-ლენგის სამხედრო ტაქტიკის წინააღმდეგ მათი მცდელობა ფუჭი გამოდგა. სამხედროები კალათებში სხდებოდნენ და გამოქვაბულებამდე გრძელი ჭოკების და თოკების მეშვეობით ადიოდნენ, შემდეგ კი ნავთიან ისრებს და შუბებს ისროდნენ გამოქვაბულებში. პირისპირ ხელჩართულმა ბრძოლებმა და ხანძრებმა ქართველების წინააღმდეგობას მალე მოუღო ბოლო. მეფე გიორგიმ თავის გადარჩენისთვის გაქცევა არჩია. თბილისი და სხვა ბევრი ქალაქი, დაბა და ციხე-სიმაგრე აიღეს და დაანგრიეს.¹⁴ თემურ-ლენგმა თბილისის დაცვისთვის სამხედრო შენაერთი დატოვა, მუხრანში გადავიდა და საქართველოს დაპყრობა მთელი ძალით განაგრძო, რითიც დაიწყო რეგიონის მიმართ ახალი პოლიტიკის გატარება. ჯერ ქართველი დიდებულების, შემდეგ კი გიორგი მეფის თხოვნა პატიების, მოწყალებისა და მორჩილების შესახებ, თემურ-ლენგის შეჩერებისთვის საკმარისი არ აღმოჩნდა.¹⁵ მისი შეფასებით უკვე დამდგარიყო ის დრო, როცა უნდა გამოეყენებინა რეგიონის შენარჩუნების პერსპექტივა. თანაც ქართველები თავად იწვევდნენ ამის პროვოცირებას, როდესაც თემურ-ლენგის რეგიონიდან გასვლისთანავე იწყებდნენ მტრულ მოქმედებას.

ანატოლიაში ლაშქრობამდე, 1400 წელს მოწყობილ ყურუღთაიზე, თემურ-ლენგმა საქართველოს ანექსიის გადანყვეტილება მიიღო და საქართველო მეხუთედ დალაშქრა. თავდაპირველად მეფე გიორგი ღიად უწევ-

13 - Aka, Timur ve Devleti, s. 25.

14 - El-Hüseyinî, s. 10-11. Krş. Grousset, s. 407; Marozzi, s. 303.

15 - Nizamüddîn Şâmî, s. 257-258. Krş. Minorsky, "Tiflis," s. 270; Paydaş, "Timur'un Gürcistan Seferleri," s. 427-429

და წინააღმდეგობას ტრაპიზონის იმპერიის დახმარებით, მაგრამ როდესაც მტერმა ერთმანეთის მიყოლებით აიღო ციხეები და ქალაქები, იგი მიხვდა წინააღმდეგობის განხრის უაზრობას და მორჩილება გამოაცხადა. თუმცა, თემურ-ლენგის სასურველი სიმშვიდე რეგიონში არ დამყარდა, პოლიტიკური სტატუს-კვო ვერ შეინარჩუნეს. რეგიონში ჯარების შეყვანისას ქართველები წინააღმდეგობას უწევდნენ და შემდეგ ნებდებოდნენ, ჯარების გასვლის შემდეგ კი ძველ წესებს უბრუნდებოდნენ და დამოკიდებულებისგან თავისუფლდებოდნენ. ოსმალებთან ომის დაწყებამდე ამ საკითხის მოგვარებისთვის თემურ-ლენგმა 1401 წელს საქართველო კიდევ ორჯერ დალაშქრა, მაგრამ ყველაფერი ძველებურად განმეორდა: თავდასხმა, წინააღმდეგობა, გამარჯვება და მორჩილება.¹⁶

1402 წელს ანკარის ბრძოლაში ოსმალების სულთნის ბაიზიდ ილდირიმის დამარცხების შემდეგ თემურ-ლენგმა საქართველოს წინააღმდეგ თავდასხმების ახალი ტალღა წამოიწყო. არსებული მათიანების მიხედვით ამის ერთერთი მიზეზი იყო ის, რომ ქართველმა მეფემ არ მიულოცა მას ეს გამარჯვება. ცნობილია, რომ ანატოლიიდან უკან დაბრუნებისას ბინგოლში დაბანაკებულ თემურ-ლენგს გიორგი მეფის ძმა კოსტანტინე ეახლა და ძღვენი მიართვა, თუმცა, თემურ-ლენგმა საჩუქრები არ მიიღო და შენდობის მისაღებად თავად მეფის ხლება მოითხოვა. მეორეს მხრივ, თემურ-ლენგის მიერ ავანგარდად გაგზავნილი ბეგები და ამირები საქართველოს არბევდნენ და რეგიონში არსებულ ვითარებას თავის ბატონს ატყობინებდნენ. ასე, რომ ქვეშევრდომებისგან მიღებული ანგარიშებიდან გამომდინარე, თემურ-ლენგმა გარკვეული პოლიტიკა შეიმუშავა და საქართველოში შეიჭრა. 1403 წლის აგვისტოში მაღალი მთის მწვერვალზე მდებარე მგელციხე დიდი ძალისხმევით შედეგად აიღეს. ამის შემდეგ თემურ-ლენგმა ლაშქრობა განაგრძო და აფხაზეთში გადავიდა. მისმა ჯარმა გაძარცვა და ამოხოცა რეგიონის მოსახლეობა. გიორგი მეფემ, რომელმაც დაინახა მდგომარეობის სიმძიმე, ძვირფასი საჩუქრები გაუგზავნა, მოწყალება ითხოვა და მორჩილება გამოაცხადა. თემურ-ლენგი მიხვდა, რომ მეფე ისევ გაბრაზებული იყო. ამიტომ გადაწყვიტა გიორგი მეფის ჩამოგდებით დაესრულებინა თავისი ლაშქრობა და მისი შემოთავაზება უარყო. მაგრამ ანგარიში გაუნია უღემებს და დიდი ამირებს, რომლებმაც შუამავლობა იკისრეს და უკან დაიხია.¹⁷ გიორგის გამოგზავნილი საჩუქრები მიიღო, შეინყაღა იგი და თავის ქვეშევრდომად აღიარა. ამ ლაშქრობის დროს ალგეთის ხეობაში

16 - Nizamüddîn Şâmî, s. 291-292. Krş. Karamanlı, "Gürcistan," s. 313; Çiloğlu, s. 54; Paydaş, "Timur'un Gürcistan Seferleri," s. 429-431.

17 - İbni Arabşah, s. 343-344. Krş. Minorsky, "Tiflis," s. 270-571; Karamanlı, "Gürcistan," s. 313; Paydaş, "Timur'un Gürcistan Seferleri," s. 431 vd.

ბირთვისის მახლობლად ბევრი ციხე დაიპყრეს, გიორგი მეფის მიერ ქედის მოხრამდე მრავალი სოფელი, დაბა და დასახლებული პუნქტი გაძარცვეს. თემურ-ლენგმა 1403 წლის ზამთარი საქართველოში გაატარა, შემდეგ კი ყარაბაღში გადავიდა.¹⁸ ხსენებული ლაშქრობა თემურ-ლენგის მიერ საქართველოში მოწყობილი მეექვსე და უკანასკნელი ლაშქრობა იყო. იგი ამ მხარეში მეტი აღარ მობრუნებულა.

დასკვნის მაგიერ: თემურ-ლენგის ქართული პოლიტიკის გაგებისთვის

1387-1403 წლებში თემურ-ლენგმა საქართველოში ექვსი ლაშქრობა მოაწყო,¹⁹ რეალურად ამ რეგიონზე სრული კონტროლის შენარჩუნება ვერ შეძლო, თუმცა საკუთარი კვალი დაამჩნია საქართველოს. თემურ-ლენგის ლაშქრობების შემდეგ საქართველოს ბევრ კუთხეში გავრცელდა ისლამი, ბევრი ქალაქის ეკლესია გადაკეთდა მეჩეთად. საინგილოსა და განჯის მოსახლეობა ისლამზე მოექცა.²⁰ თუმცა ამასთანავე ძნელია ითქვას, რომ რეგიონში ხანგრძლივად იყო ისლამური მმართველობა. ისევე როგორც სელჩუკებისა და ხვარაზმელების დროს, თურქულ-ისლამური მმართველობა დროებითი იყო და ქართველები ყოველ ჯერზე ახერხებდნენ მობილიზებას. ამის უმთავრესი მიზეზი იყო ის, რომ საქართველო თავისი მდებარეობიდან გამომდინარე რჩებოდა ისლამურ-თურქული სახელმწიფოების მთავარი ორბიტის გარეთ და კავკასიის გადასასვლელების და შესაბამისად ჩრდილოეთიდან თავდასხმის წინააღმდეგ შეეძლო საზღვარი უსაფრთხოდ ჰქონოდა, თემურ-ლენგის ქართული პოლიტიკა სწორედ ამ მოსაზრებას ემყარებოდა.

რეგიონში მოწყობილი პირველი ლაშქრობის დროს თემურ-ლენგის ქცევიდან და ჯარის მეთაურებთან წარმოთქმული სიტყვებიდან ვხედავთ, რომ იგი საქართველოში არამუსლიმების ჰეგემონიის მოსპობას აპირებდა, თუმცა, ეს მან ეს მოსაზრება ძირითად პოლიტიკად არ უქცევია, დროთა განმავლობაში შეცვალა მოსაზრება, რადგან დიდი ალბათობით მან ამის აუცილებლობა ვერ დაინახა. ოსმალეთის სახელმწიფოს დამჩოქებელი და ისლამური სამყაროს გამაერთიანებელი პოლიტიკური ძალისთვის, რომელიც გიგანტური ნაბიჯებით მიიწევდა მსოფლიო ბატონობისკენ, არავითარი

¹⁸ - Nizamüddîn Şâmî, s. 331 vd., 346-347; İbni Arabşah, s. 344-345. Krş. Aka, Timur ve Devleti, s. 31; Aynı yazar, Timurlular, s. 47; Aynı yazar, "Timurluların Âzerbaycan İle Alakaları," s. 416; Paydaş, "Timur'un Gürcistan Seferleri," s. 435; Marozzi, s. 385-386..

¹⁹ - Mirza Bala, "Gürcistan," İA, IV, İstanbul 1979, s. 841; İbrahim Tellioğlu, "Orta Çağ'da Türk-Gürcü Münasebetlerini Şekillendiren Faktörler," ICANAS 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, VI, 6, Ankara 2012, s. 7.

²⁰ - Sami Kılıç, "Gürcülerin Dinî Tarihçesi," Dinî Araştırmalar, 8/22, 2005, s. 72.

მნიშვნელობა არ უნდა ჰქონოდა ქართველებზე ასეთი ძალისხმევის დახარჯვას, მით უფრო, რომ ისინი საფრთხეს არ წარმოადგენდნენ. ცხადი იყო, რომ საქართველოს გეოგრაფიული თავისებურებებიდან გამომდინარე შეუძლებელი იყო რეგიონში მუდმივი მმართველობის დამყარება. თანაც არანაირ აუცილებლობას არ წარმოადგენდა მთელი ენერჯის აქ დახარჯვა, მაშინ, როცა უფრო მნიშვნელოვანი საქმეებიც არსებობდა. აქედან გამომდინარე, ჩრდილოეთ კავკასიიდან მომდინარე საფრთხის განეიტრალების და თავდასხმებისთვის საქართველოს მიზანში ამოღების მიუხედავად ქართველები მაინც ახერხებდნენ არსებობას. თემურ-ლენგისთვის საკმარისი იქნებოდა გამოეცხადებინათ მორჩილება, გადაეხადათ გადასახადები და მის მტრებთან არ ეთანამშრომლათ. განსაკუთრებით თოხთამიშის განეიტრალების შემდეგ საქართველოს რეგიონმა სტრატეგიული თვალსაზრისით მნიშვნელობა დაკარგა.

დასკვნისთვის შეგვიძლია ვთქვათ, რომ რეგიონში პირველად მოსვლისას თემურ-ლენგი მიზნად ისახავდა ჯიჰადის განხორციელებას და საქართველოს შეერთებას, მაგრამ გარკვეული დროის გასვლის შემდეგ არსებული ვითარებიდან გამომდინარე მან შეცვალა საქართველოს მიმართ გატარებული პოლიტიკა და მისი პოლიტიკა მანამდე სხვა თურქულ-ისლამური სახელმწიფოების მიერ სამხრეთ კავკასიაში გატარებულ პოლიტიკას დაემსგავსა. ასევე, არსებობს მოსაზრება, რომ თემურ-ლენგმა სახელმწიფოსა და პოლიტიკური მიზნების შემადგენელი ნაწილებით დაიწყო დაინტერესება და განსხვავებული მიდგომით სახელმწიფო უსაფრთხოების კონცეფციას ახალი მნიშვნელობა მიანიჭა.

ლიტერატურა

- Aka, İsmail, Timur ve Devleti, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- Aka, İsmail, Timurlular, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.
- Aka, İsmail, “Timurluların Âzerbaycan İle Alakaları,” Makaleler, 1, Yay. Haz. E. Semih Yalçın, Şarika Gedikli, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 413-421.
- Aka, İsmail, “Timurlularda Hâkimiyet Anlayışı,” Makaleler, 2, Yay. Haz. E. Semih Yalçın, Şarika Gedikli, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 71-78.
- Alican, Mustafa, “Büyük Selçuklular ve Kafkasya,” Yeni Türkiye, 21/72 (Kafkaslar Özel Sayısı-II), Temmuz-Aralık 2015, s. 237-243.
- Alican, Mustafa, “Emir Timur,” Türklerin Büyükleri, ed. Cansu Canan Özgen, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

Alsirt, Figen Tavid, Bağımsızlık Sonrası Gürcistan'ın Yeniden Yapılanması ve Bu Süreçte Türkiye İle İlişkileri, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Atılım Üniversitesi SBE Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Danışman: İdris Bal, Ankara 2009.

Bala, Mirza, "Gürcistan," İA, IV, s. 837-845.

Çiloğlu, Fahrettin, Dilden Dine, Edebiyattan Sanata Gürcülerin Tarihi, Ant Yayınları, İstanbul 1993.

Çog, Mehmet, "Ortaçağ'da Kafkasya Havzasında Kıpçaklar," Karadeniz İncelemeleri Dergisi, 19, 2015, s. 57-74.

Dursun, Davut, "Gürcistan," DİA, XIV, Ankara 1996, s. 310-311.

el-Hüseynî, Ca'ferî b. Muhammed, Târîh-i Kebîr (Tevârîh-i Enbiyâ ve Mülûk), çev. İsmail Aka, TTK Yayınları, Ankara 2011.

Grousset, René, Bozkır İmparatorluğu, Attila, Cengiz Han, Timur, çev. M. Reşat Uzman, Ötüken Neşriyat, tarih yok.

İbni Arabşah, Acâibu'l-Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela), çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012.

Kanat, Cüneyt, Alican, Mustafa, Timur, Yıldızların Bahtına Hükmeden Son Cihangir, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018.

Karamanlı, Hüsamettin M., "Gürcistan," DİA, XIV, Ankara 1996, s. 311-313.

Kılıç, Sami, "Gürcülerin Dinî Tarihçesi," Dinî Araştırmalar, 8/22, 2005, s. 63-74.

Marozzi, Justin, Timurlenk, İslam'ın Kılıcı, Cihan Fatih, çev. Hülya Kocaoluk, YKY, İstanbul 2006.

Minorsky, V., "Tiflis," İA, XII/I, İstanbul 1979, s. 264-279.

Nizamüddin Şâmî, Zafernâme, çev. Necati Lügal, TTK Yayınları, Ankara 1987.

Paydaş, Kâzım, "Timur'un Gürcistan Seferleri," Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 16/1, Elazığ 2006, s. 419-437.

Tellioğlu, İbrahim, "Orta Çağ'da Türk-Gürcü Münasebetlerini Şekillendiren Faktörler," ICANAS 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, VI, 6, Ankara 2012, s. 3077-3089.

Togan, A. Zeki Velidi, "Emir Timur'un Soyuna Dâir Bir Araştırma," Tarih Dergisi, S. 26, İstanbul 1972, s. 75-84.

თეთრბატკნიანთა ტომის პირველი ურთიერთობები საქართველოსთან

ასოცირებული პროფესორი მირიან მახარაძე
ივანე ჯავახიშვილის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

მოხლეა შინაარსი

XV საუკუნის II ნახევარში საქართველოს საგარეო პოლიტიკა მჭიდროდ იყო დაკავშირებული თეთრბატკნიანთა კონფედერაციულ სახელმწიფოსთან. თეთრბატკნიანები არ შემოიფარგლებოდნენ მხოლოდ საქართველოში ლაშქრობებით. ისინი ერეოდნენ საქართველოს შიდა პოლიტიკაშიც. ასევე გამოყოფის ღირსია უზუნ ჰასანისა და ქართველების ერთობლივი მონაწილეობა ანტიოსმალურ კოალიციაში. ამ ფაქტების შესახებ მოგვითხრობს, როგორც ქართული, ასევე აღმოსავლური და ევროპული წყაროები. თუმცა, XV საუკუნემდე საქართველოსა და ბაინდურთა ტომის ურთიერთობაზე გადმოცემა აქვს მხოლოდ თეთრბატკნიანთა ისტორიკოსს აბუ-ბექრ თიჰრანის.

აბუ-ბექრ თიჰრანი თავის ნაწარმოებში „დიარბაქირის ისტორია“ გადმოგვცემს ორ ფაქტს:

1. ბაინდურთა ტომის მბრძანებელი ვინმე ყივჩაღ ხანმა ქართველებს აღნიშნის ციხე წაართვა. თუ ხალიფების მიხედვით ვიმსჯელებთ, აღნიშნული ლაშქრობა VIII საუკუნის ბოლოსა და IX საუკუნის დასაწყისში უნდა მომხდარიყო. მსგავსი ფაქტი ქართულ წყაროებში არ მოიპოვება და აღნიშნულ ფაქტთან დაკავშირებით სხვადასხვა ვარაუდის გამოთქმა შეიძლება.

2. თეთრბატკნიანთა მბრძანებელმა ქუთლუმ ახალციხე დაიპყრო. არც ამ ფაქტის შესახებ მოგვითხრობენ ქართული წყაროები. თუმცაღა, ვახუშტი ბატონიშვილს მოეპოვება ცნობა ამავე პერიოდში თურქთა მიერ სამცხის დარბევის შესახებ. სადაც ნათქვამია, რომ ქართველთა მეფემ ბაგრატ V თურქები დაამარცხა და განდევნა სამცხიდან. ვახუშტი ბატონიშვილს, აბუ-ბექრ თიჰრანის და მიქაელ პანარეტოსის გადმოცემათა ანალიზის საფუძველზე, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ თეთრბატკნიანთა მბრძანებელი ქუთლუ შესაძლოა იყნმარა თავის მოკავშირე ტრაპიზონის იმპერატორს ქართველების წინააღმდეგ ბრძოლაში. თუმცაღა, აღნიშნული ლაშქრობა უშედეგოდ დასრულდა.

საკვანძო სიტყვები: თეთრბატკნიანები, საქართველო, უზუნ ჰასანი, აბუ-ბექრ თიჰრანი, სამცხე.

AKKOYUNLULARIN GÜRCİSTAN İLE İLK TEMASLARI

Doç. Dr. Mirian Makharadze
İvane Cavakhişvili Tiflis Devlet Üniversitesi

ABSTRACT

XV. yüzyılın II. yarısında Gürcistan dış politikası AkkoyunluKonfederal Devleti'ne sıkı bir şekilde bağlıydı. Akkoyunlular, Gürcistan üzerine yaptıkları seferlerle sınırlı kalmayıp Gürcistan'ın iç politikasına da karışıyordu. Bu açıdan Uzun Hasan ile Gürcülerin Osmanlı karşıtı koalisyona müştereken katılmalarıdeğınmeye değerdir. Söz konusu olaylara ilişkin bilgilere gerek Gürcü gerekse Doğu ve Avrupa kaynaklarında rastlanmaktadır. Ancak, Gürcüler ile Bayındırıye Aşireti arasında XV. yüzyıldan önceki ilişkilerle ilgili bilgilere sadece Ebu Bekr-i Tihranî'nin kaynak eserinde rastlanmaktadır.

Ebu Bekr-i Tihranî, Kitâb-ı Diyârbekriyye adlı eserinde aşağıda belirtilen iki olaydan bahsetmektedir.

1) Bayındırıye Aşireti Hükümdarı Kıvçak Han, Alıncı Kalesi'ni Gürcülerin elinden aldı. Kaynakta rastlanan Halifelerin isimlerine göre söz konusu seferin VIII. yüzyılın sonunda ve IX. yüzyılın başında yapılmış olması lazımdır. Benzer olaya ilişkin bilgiye hiçbir Gürcü kaynakta rastlanmadığı için çeşitli tahminlerde bulunmak mümkündür.

2) Akkoyunlu Hükümdarı Kutlu, Ahıska'yı zaptetti. Bu olayla ilgili bilgiye de Gürcü kaynaklarında rastlanmamaktadır. Ancak, Vakhushti Batonishvili'nin söz konusu dönemde Türklerin Samtskhe'yi yağmaladıklarına ilişkin kaynak eserinde, Kral V. Bagrat'ın Türkleri yenerek düşmanı kovduğu belirtilmektedir. Vakhushti Batonishvili, Ebu Bekr-i Tihranî ve Michael Panaretos'un kaynak eserlerinin analizine dayanarak, Akkoyunlu Hükümdarı Kutlu'nun Gürcülere karşı verilen mücadelede müttefiki olan Trabzon İmparatoruna muhtemelen yardım ettiğini düşünmemiz mümkündür. Ancak, söz konusu sefer sonuçsuz kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: Akkoyunlular, Gürcistan, Uzun Hasan, Ebu Bekr-i Tihranî, Samtskhe.

THE FIRST RELATIONSHIP BETWEEN GEORGIA AND WHITE SHEEP TURKOMANS

Associated Professor Mirian Makharadze
Ivane Javakhišvili Tbilisi State University

Özet

In the first half of the XV century, Georgian foreign policy was closely linked to White Sheep Turkomans confederate State. White Sheep Turkomans not only invaded Georgia, but they interfered in Georgia's internal policy. It is also worth to note the fact of Uzun Hassan's and Georgians' joint participation in the anti-Ottoman's coalition. These facts are described as in Georgian as well as in Eastern and European sources. However, until the XV century, the information about relationship between Georgia and the Baidur tribe is only described in works of White Sheep Turkomans's historian Abu Bakr Tihiran.

Abu Bakr Tihiran, in his work "History of Diarbak" describes two facts: 1. The ruler of the Baidur tribe, head of Kipchaks, invaded Georgian castle Alinji. If we consider the facts provided in the sources of Khalips, this hike must be conducted approximately at the end of VIII century and in the beginning of IX century. Similar facts are not provided in Georgian sources and there may be different assumptions regarding this fact.

2. The ruler of the White Sheep Turkomans, Kutlu invaded Akhaltsikhe. Neither about this fact Georgian sources provide any information. However, Vakhushiti Batonishvili has a source describing the Turkish invasion in Samtskhe in the same period, informing that Georgian king Bagrat V defeated Turks and expelled from Georgia. According to the sources provided by Vakhushiti Batonishvili, Abu Bekr Tihiran and Michael Panaretos, we can make assumption, that the ruler of the White Sheep Turkomans, Kutlu could possibly help the emperor of his allies Trabzon in the fight against Georgians, but without success.

Keywords: Turkomans, Georgia, Uzun Hasan, Abu-Bekr Tihiran, Samtskhe.

XV საუკუნის II ნახევარში საქართველოს გაუმეზობლდა თეთრბატკნიანთა მძლავრი კონფედერაციული სახელმწიფო. მისმა მბრძანებელმა უზუნ ჰასანმა რამოდენიმეჯერ დალაშქრა ქართული ტერიტორიები. შეიძლება ითქვას, რომ ერთიანი ქართული სახელმწიფოს დაშლის მიზეზი, არა მარტო ქვეყნის შინააშლილობით, არამედ უზუნ ჰასანის ქართული სამეფო-სამთავროების მიმართ გატარებული პოლიტიკითაც იყო გამოწვეული. XV საუკუნის II ნახევრის საქართველოსა და თეთრბატკნიანთა ურთიერთობაზე მოგვითხრობენ, როგორც აღმოსავლური, ასევე დასავლური წყაროები. ამ მხრივ გამოყოფია უზუნ ჰასანის კარის ისტორიკოსი აბუ-ბექრ თიჰრანი, რომელიც შეიძლება ითქვას ერთადერთი ავტორია, რომელიც ქართველებისა და თეთრბატკნიანთა ურთიერთობაზე XV საუკუნემდეც მოგვითხრობს. აბუ-ბექრ თიჰრანის შესახებ ცნობებს „დიარბაქირის ისტორიიდან ვიგებთ“. ამ ცნობების მიხედვით იგი ისფაჰანის სოფელ თიჰრანში დაიბადა 849 (1445) წლებთან ახლოს. აქვე ვიგებთ, რომ იგი ისფაჰანში მოღვაწეობდა და ახლო იყო მმართველ ელიტასთან. 1469 წელს იგი უზუნ ჰასანის სამსახურში ჩადგა. თიჰრანი გარდაიცვალა 1477 წლის შემდეგ¹.

აბუ-ბექრ თიჰრანი თავის თხზულებას თეთრბატკნიანთა გენეოლოგიით იწყებს. პირველ ნომრად ანუ თეთრბატკნიანთა სახელმწიფოს შემქმნელად იგი ასახელებს ოსმანს და ნუმერაციით გადმოგვცემს მის წინაპრებს. სულ ჩამოთვლილია 68, სადაც უკანასკნელი, ანუ პირველი წინაპარი არის ადამი. ამ ჩამონათვალში ვხვდებით, როგორც ბიბლიურ, ასევე ოლუზ-ნამეს პერსონაჟებს. ასე მაგალითად, ოლუზ ხანი ორმოცდამეთოთხმეტეა, მისი შვილი გუნ ხანი ორმოცდამეცამეტე, ხოლო თეთრბატკნიანთა ტომის წინაპარი ბაინდური ორმოცდამეტორმეტე. საქართველოს შესახებ ცნობებს ამ გენეოლოგიაში ვხვდებით მეთექვსმეტე – ყივჩაღ ხანის და მეორე – ქუთლუ ბეგის ცხოვრების აღწერისას: აბუ-ბექრ თიჰრანი ამ ცნობებს შემდეგნაირად გადმოგვცემს:

მეთექვსმეტე: ყივჩაღ ხანი: ის იყო დიდებული და ბრწყინვალე ფადიშაჰი, სახელოვანი და ძლევამოსილი. მან დიდი დამპყრობლური ბრძოლები გადაიხადა და დიდი სახელმწიფო შექმნა. ქალაქ ოთრარიდან ხოჯენდამდე, იანგი კენტისა და ანდუკანიდან ჰატაისა და ყივჩაღის ველებამდე მიწები დაიპყრო. აღინჯაკის ციხე, რომელიც ქართველებს ეპყრათ დაიმორჩილა. 200 ათასი ფრანკი დახოცა. მის დროს ჰარუნი და ჰადი ბაღდადის ემირები იყვნენ.

ყივჩაღ ხანის შესახებ ჯერჯერობით ვერცერთ სხვა წყაროს ვერ მივაკვლიეთ. წყაროს შინაარსიდან ჩვენ ვიგებთ, რომ თეთრბატკნიანთა

¹ - Fakur Sumer, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kitab-i-diyarbakriyye>.

მეთაური მოღვაწეობდა აბასიანთა ხალიფების მუსა ალ-ჰადის და ჰარუნ ალ-რაშიდის დროს. ეს კი მერვე საუკუნის ბოლო და მეცხრე საუკუნის დასაწყისია, კერძოდ 785-809 წლები. წყაროდან ვიგებთ, რომ აღნიშნულ ყივჩაღ ხანს ქართველებისათვის აღინჯის ციხე წაურთმევია. აღნიშნულ პერიოდში ქართველების მიერ აღინჯის ციხის მფლობელობა არცერთი სხვა ისტორიული დოკუმენტით არ მტკიცდება. უფრო მეტიც ამ პერიოდში საქართველო ძალზე მძიმე მდგომარეობაშია. ქართული მინაწერი ასპარეზია ხაზარებისა და აბასიანთა დაპირისპირების. ამავე პერიოდში ყალიბდება თბილისის საამირო, რამაც იძულებული გახადა ამოტ ბაგრატიონი სამცხეში გადასულიყო². აღნიშნული წყარო შეიძლება გამოძახილი იყოს თემურ ლენგის მოღვაწეობისა. სწორედ მის პერიოდში გიორგი VIII ფლობდა აღინჯის ციხეს. აგრეთვე დასახელებულია ოთარი სადაც გარდაიცვალა თემურ ლენგი. ყოველივე აქედან გამომდინარე ჯერჯერობით მივდივართ იმ დასკვნამდე, რომ ყივჩაღ ხანი გამოგონილი პიროვნებაა.

მეორე: ქუთლუ ბეგი: ცოდვისგან დაცული მორწმუნე ამირა იყო. ის ყოველთვის ქვეყნის გარშემო მყოფ ურწმუნოებს თავს ესხმოდა და ანადგურებდა. ისლამის დროის განდიდება და სარწმუნოების მტრების გასანადგურებლად ძალას არ იშურებდა მუდამ გამარჯვებული გამოდიოდა. მის დროს ისლამის წინააღმდეგ ხელალებულმა ტრაპიზონის ლაშქარმა იუსუფ დუჰარი მოკლა და მის ტომსა და ჯარს თავს დაესხა, მისი სიმდიდრე ფეხქვეშ გათელა და ტყვედ აყვანით მისგან ქალები და ბავშვები განაშორა, ყველაფერი ხელში ჩაიგდო. ამის გამო ისლამის საზოგადოების ცეცხლი, სიბოროტისა და განრისხების ქარიშხალმა მოიცვა. რწმენის ფანატთა სახეები წუხილსა და სიბნელებში გაეხვია. ლექსი:

„მორევივით გარშემომყოფები ჩაითრია; მონმნდილი ცა ცეცხლიმა გაანათა;

მძვინვერე ლომივით, უშიშარი ვეფხვივით, მთიდან გადმოშვებული მდინარესავით გახდა;

ცხენებით გამოედევნა და უმწეობაში ჩავარდნილი მტრები გოგრას თესლივით ადგილზე მიმოფანტა“.

ისლამის გამარჯვებისათვის და მტერზე შურისძიებისათვის მრისხანების მახვილი აღმართა და გამბედავი მეომრებითა და გულადი და სისხლისმემელი ლაშქრით ტრაპიზონის ლაშქრისკენ იბრუნა პირი; და მთელი მათი

² - გ.ალასანია, ქართველების ბრძოლა დამოუკიდებლობისათვის და ხაზართა როლი საქართველოს VIII საუკუნის მეორე ნახევრის ისტორიის მოვლენებში (ქართველთა სამეფოს შექმნის სათავეებთან), ქართველები და ისლამადელი თურქები, თბილისი, 2008, გვ. 127-168

ტომი მახვილის ძალით და ცეცხლისმფრქვეველი ხმლების სამართლიანი ჭიდილით, სიცოცხლის უდაბნოდან იმ უბედურების მორევში ჩაატრიალა. ისეთი თავდასხმა დაატყდათ მათ თავს, რომ არავინ დარჩა მათ შორის შეუბღალავი. არცერთ სიმაღლეს თავი, ტანს სისხლი და სხეულს კი სული არ შერჩენია. მთელი მათი გვარი და ტომი და სიმდიდრე მიიტაცა და ტრაპიზონის მმართველის ქალიშვილი, სახელად დესპინა დაატყვევა. შემდეგ დაბრუნდა. მისი სხვა, დამპყრობლური ბრძოლებიდან ერთი ის იყო, რომ ურწმუნოთა წინააღმდეგ რისხვის ლაშქარი შეკრიბა და საქართველოს ერთ-ერთ მბრძანებელზე გაილაშქრა. ორივე მხარეს ლაშქარი ჩამწკრივდა. ურწმუნოთა და მუსლიმთა ლაშქარი დღე და ღამესავით შეიყარნენ ერთმანეთის პირისპირ. ისლამის მზის წინმავალმა განაყოფმა ხმალი იშიშვლა და მზის სხივთა ნათება წყვდიადის დამცველ ურჯულოებზე აღმოსავლეთისკენ მიმართა; და ბრძანება გასცა. მუსლიმთა თავდასხმის სამართლიანმა დღის ნიაჟმა ურწმუნოთა ლაშქარი მათი ამპარტავნული ძილისგან გამოაღვიძა და მათ გონება დაებინდათ. რწმენით გაძლიერებულმა ამირამ ერთი დარტყმით ურწმუნოთა ლაშქარი გაანადგურა და ქალაქი ახალციხე დაიმორჩილა. უამრავი სიმდიდრე და ალაფი ჩაიგდეს ხელთ და ქალაქი ცარიელი თასივით მიუგდეს ძაღლებს“.

აღნიშნული წყაროდან ჩვენ ვიგებთ, რომ თეთრბატკნიანთა მბრძანებელს ქუთლუ ბეგს ულაშქრია საქართველოში და კერძოდ ახალციხეში. ამ შემოსევის შესახებ არაფერს გადმოგვცემს ქართული წყაროები, უფრო მეტიც ამ შემოსევას არ ადასტურებს ჩვენს მიერ მოძიებული არცერთი აღმოსავლური წყარო. ჯონ ვუდსი აღნიშნავს, რომ სხვა წყაროებით არ მტკიცდება ქუთლუ ბეგის ახალციხეში შემოსვლა და ფიქრობს, რომ შეიძლება ეს ასახავდეს უზუნ ჰასანის ლაშქრობების გამოძახილს³. ილჰან ერდემი და ნეჯიბ აქქოიუნლუ გამოთქვამენ ვარაუდს, რომ შესაძლებელია ეს ლაშქრობა ტრაპიზონელებთან ერთად ქუთლუმ ლაზებისა და ქანების წინააჟმდეგ განახორციელა⁴. სეიფეთინ ერშაჰინი ამბობს, რომ ქუთლუ ბეგმა აიღო ახალციხე და ამის მიზეზი არა მარტო ქართველების, არამედ ტრაპიზონის გარშემო სხვა ხალხების დასჯა იყო⁵. ჰალილ ინანჩიკ ასახელებს ქუთლუ ბეგის ახალციხეში შემოსვლას⁶. საქართველოს ურთიერთობას თეთრბატკნიანებთან და შავბატკნიანებთან ცალკე სტატია მი-

³ - John E. Woods, *The Aqquyunlu (Clan, Confederation, Empire)*, Salt Lake City, 1999, p. 35

⁴ - İlhan Erdem; Necip Akkoyunlu, *Akkoyunlu İmperatorluğunun Kuruluşu*, Ankara, 1999, s. 36

⁵ - Seyfettin Erşahin, *Akkoyunlular, Siyasal, Kültürel, Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Ankara 2002, s. 31

⁶ - Mükrimin Halil İnanç, *Akkoyunlu, Türkmen Akkoyunlu İmperatorluğu*, Ankara 2000?, s. 22

უძღვნა ქაზიმ ფაიდაშმა, რომელიც ფაქურ სუმერზე დაყრდნობით უარყოფს აღნიშნულ შემოსევას⁷.

თეთრბატკნიანთა მბრძანებლის ქუთლუს შესახებ ცნობები აბუ-ბექრ თიჰრანის გარდა გვხვდება მიქაელ პანარეტოსის „ტრაპიზონის ქრონიკაში“. მიუხედავად იმისა, რომ აღნიშნულ ქრონიკაში არაფერია ნათქვამი ქუთლუ ბეგის საქართველოში შემოსევის შესახებ, ამ პერიოდის ტრაპიზონისა და თეთრბატკნიანების ურთიერთობაზე გადმოცემული ამბები ემთხვევა აბუ-ბექრ თიჰრანის გადმოცემას.

ამიდიელები, რომლებშიც გაიგივებულია თეთრბატკნიანები, პირველად „ტრაპიზონის ქრონიკაში“ გვხვდება 1340 წელს. „იმავე წელს იმავე თვეს (1340 წლის ივლისი) გაილაშქრა ჩვენმა ჯარმა პარხარსს; დაარბიეს ამიდიელები და ბევრი ალაფი აიღეს, მაშინ დაიხოცნენ დოლინოსის ძენი“⁸. ამის შემდეგ, 1341 ამიდიელთა მეორედ შეუტყეს ტრაპიზონს და დაარბიეს მისი შემოგარენი „იმავე წელს (1341) შაბათს 4 ივლისს ამიდიიდან მოვიდნენ თურქნი, ხოლო რომეები უბრძოლველად გაიქცნენ. ძალიან ბევრი იქნა მოკლული, ხოლო ტრაპიზონის ციხის შიგნითა და გარე მხარეები ცეცხლს მიცემული. ძალიან ბევრი ქალი და ბავშვი დაიხოცა ცეცხლში და ამ უბედურების შემდეგ დამწვარი ხალხისა და ცხოველებისაგან დაიწყო ჭირის გავრცელება. მაგრამ მანამაღე დიდი კირ-ალექსანდრე კომნენის ქალიშვილმა კირ-ანამ, რომელიც ცნობილია, როგორც ანა-ხუტლუ, მონაზნის სამოსელი გაიხადა და გაემართა ლაზეთში, სადაც იგი გამაგრდა. მას შემდეგ რაც გადაიარა ხანძარმა და (თურქთა) თავდასხმებმა, ამავე წლის ოთხშაბათს, 17 ივლისს ანახუტლუ დაბრუნდა ლაზთა ჯარით, სამეფო ტახტი დაიკავა“⁹. აღნიშნული წყაროდან ნათელი ხდება, რომ პარხარში დამარცხების შემდეგ ამიდიელებს მეორე წელს შური უძიებიათ და დაუმარცხებიათ ტრაპიზონელები. ამის შემდეგ მიქაელ პანარეტოსი ამიდიელების მხრიდან ტრაპიზონის ორ უშედეგო ლაშქრობაზე გვიყვება.

⁷ - Kâzım Paydaş, Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Türkmenlerin Gürcistan'a Yaptıkları seferler, Tarih İncelemeleri Dergisi, EGE Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları, c. XXI, Sayı 2, İzmir-Bornova, 2006, s. 183.

⁸ - მიქაელ პანარეტოსი, ტექსტები ქართული თარგმნითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სვიმონ ყაუხჩიშვილმა ტრაპიზონის ქრონიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, გეორგია VII, თბილისი, 1967, გვ. 178-179; მიქელ პანარეტოსი, ტრაპიზონის ქრონიკა, ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავალი წერილით, შენიშვნებითა და საძიებლით გამოსცა ალ.გამყრელიძემ, 1961, გვ. 23; Михаил Панарет, Трапезундская Хроника, Греческий текстъ съ переводомъ, предисловіем и комментаріями издаль А.Хахановъ, Москва, 1905. ст. 25.

⁹ - მიქაელ პანარეტოსი, ყაუხჩიშვილი 179-180; მიქელ პანარეტოსი, ტრაპიზონის ქრონიკა, ალ.გამყრელიძე, 1961, გვ. 24; Михаил Панарет, ст. 25-26.

პირველად თეთრბატკნიანთა წინამძღოლის სახელი 1348 წლის შემოსევაში გვხვდება: „ამავე 6556 (1348) წელს იანვარში იანუელებმა კერასუნტი აილეს, ნარტყენეს და გადანვეს. ამავე წლის 29 ივნისს, 1 ინდიქტიონს მოვიდა ტრაპიზონს ბევრი თურქი. წინამძღოლობდნენ მათ ერზინკელი ახის აინა-ბეგი და ბაიბურთელი მეჰმედ ეიკეპტარისი და ამიდიელთაგან თურ ალი ბეი პოსდოგანისი და მათთან ერთად ჭანიდები. იბრძოდნენ 3 დღეს და გაიქცნენ სირცხვილეულნი და დამარცხებულნი და გზაში მრავალი თურქი დაიღუპა“¹⁰.

აბუ-ბექრ თიჰრანის გადმოცემით თურ ალის მამას ფეჰლივანს ალინჯის ციხე ეკავა, ხოლო თურ ალი ყაზან ყაენს ახლდა სირიის ლაშქრობებში¹¹.

ერთადერთი ქართული წყარო, რომელიც შეიძლება ასახავდეს თეთრბატკნიანთა მბრძანებლის ქუთლუს საქართველოში ლაშქრობას გადმოცემული აქვს ვახუშტი ბატონიშვილს: „ამავე ჟამსა მოერთუა ამბავი, რამეთუ თურქთა მოარბიეს სამცხე. მსმენელი მეფე მსწრაფელ წავიდა იქ ბრძოლა მხედრითა. გარდავლო ფერსათი და სამ დღე-ღამე მსვლელითა მიენია რახს იქით, ხოლო თურქთა მათ ეცნოთ ტყუეთაგან მეფისა და სპათა შორს ყოფნა და ვიდოდნენ უშიშრად: არამედ რა იხილეს სპანი მიმწველნი მათნი. მოიქცნენ ფიცხლად და ეკუთნენ და იქმნა ბრძოლა ძლიერ. შემდგომად ძალითა ღუთისათა სძლო მეფემან ბაგრატ, მოსწყვიდნა ესრეთ, ვითარ მცირედნი გადაეხუენნენ, უკ-მოიხუნა ტყუენი და ალაფნი მათნი და მოვიდა სამცხეს“¹².

ვახუშტის ეს ცნობა საშუალებას გვაძლევს ამ შემოსევის ქრონოლოგიური ჩარჩო დავადგინოთ „გამეფდა შემდგომად დავით მეფისა ძე მისი ბაგრატ“¹³. საქართველოს მეფე ბაგრატ V კი 1360 წელს გამეფდა¹⁴, ანუ თურქთა შემოსევა 1360 წლის შემდეგ მომხდარა. თურქთა შემოსევის შემ-

¹⁰ - მიქაელ პანარეტოსი, ყაუხჩიშვილი 184-185; მიქელ პანარეტოსი, ტრაპიზონის ქრონიკა, აღ.გამყრელიძე, 1961, გვ. 26; Михаил Панарет, ст. 28.

¹¹ - Abu bekr-i Tihranî, Kitabı Diyarbekriyye,, çeviren Mürsel Öztürk, Ankara, 2001, ს. 22-23; აბუ ბექრ თიჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, სპარსული ტექსტი ქართულად თარგმნა და ტექსტის კრიტიკული ანალიზი დაურთო თეა ჯანაშიამ. ისტორიული ხასიათის შენიშვნები და დამატებები დაურთო მირიან მახარაძემ, თბილისი 2010, გვ. 38-40.

¹² - ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს.ყაუხჩიშვილის მიერ, ქართლის ცხოვრება ტ. IV, თბილისი, 1973. გვ. 262.

¹³ - იქვე, გვ. 266.

¹⁴ - ჯავახიშვილი ივანე, ქართველი ერის ისტორია, ნ. 3, ნაწილი I, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. 3, თბილისი, 1982, გვ. 180.

დეგ ვახუშტი გვიყვება დედოფალი ელენეს გარდაცვალებას, რომელიც 1366 წელს მოხდა¹⁵. ყოველივე აქედან კი ნათელი ხდება, რომ ვახუშტის მიერ გადმოცემული ცნობა ემთხვევა 1360-66 წლების შორის მომხდარ ამბავს. დიდი ქართველი ისტორიკოსი, უფრო კონკრეტულ თარიღსაც გვაძლევს. თურქების შემოსვლის დროს: „ამავე წელსა მოკუდა ათაბაგი ყუარყუარე და მიუბოძა ათაბაგობა მეფემან ბაგრატ ძესა მისსა ბექას“¹⁶. თურქი მკვლევარი ჰ.ოზდემირი თვლის, რომ სამცხის ათაბაგი ყუარყუარე I გარდაიცვალა 1364 წელს¹⁷, თუმცაღა ქართული წყაროებით მისი გარდაცვალების თარიღი 1361 წელია. ყოველივე აქედან შეიძლება დავუშვათ ვარაუდი, რომ თუ ვახუშტის ცნობაში, ქუთლუს შემოსევას აღწერილი საქართველოში ეს მოხდებოდა 1361 წელს.

ბაგრატ V-ს გამეფებისთანავე შეუდგა, როგორც ქვეყნის გაერთიანებას, ასევე საქართველოს მოსაზღვრე ქვეყნებში ქართული გავლენის გაძლიერებას. ქართული წყაროები ბაგრატ V-ს მეფობის პირველ ეტაპზე, კერძოდ თემურ ლენგის საქართველოში პირველ შემოსევამდე (1386 წელი), თუ არ ჩავთვლით მეფის დახასიათებას, სვანების აჯანყების ჩახშობას და თურქთა შემოსევას, არაფერს გვეუბნებიან. ვახუშტი ბატონიშვილი შემდეგნაირად ახასიათებს საქართველოს მეფეს: „გამეფდა შემდგომად დავით მეფისა ძე მისი ბაგრატ, შემოიკრიბნენ კათოლიკოზ-ეპისკოპოსნი, დიდებულნი და წარჩინებულნი და აკურთხეს ქუთაისს. ამან დაიპყრა ყოველი ივერია საბრძანებელსა შინა თვისსა, რამეთუ იყო მხნე, ახოვანი, ტანითა ძლიერი, შუენიერებითა ჰაეროვანი, უცთური მოისარი, სამხედროთა სრული, სამღვდელთა პატივისმცემელი, მშვიდი, მოწყალე შემართებელი ძლიერი“¹⁸. ბაგრატის შეუპოვარ მოქმედებებზე მოგვითხრობს თომა მენოფეცი¹⁹ და ნიზამუდდინ შამი²⁰. ყოველივე აქედან გამომდინარე შეიძლება გამოითქვას ვარაუდი, რომ საქართველოს მეფემ ტრაპიზონის სამეფოში დაიწყო ბიზანტიური პარტიის მხარდაჭერით მოსული იმპერატორის წინააღმდეგ მოქმედებები და მხარი დაუჭირა ქართული პარტიის დანიშნულებას. ტრაპიზონის მოსაზღვრედ გურიის მმართველობა მისცა სვანთა აჯანყების მოთავე ვარდანძეს, რომელიც შემდგომში მუდამ ტერიტორიულ პრეტენზიებს გამოთქვამდა ტრაპიზონის ხელისუფალთა

15 - იქვე, გვ. 181.

16 - ბატონიშვილი ვახუშტი, გვ. 262.

17 - H.Özdemir, Artvin Tarihi, Artvin, 2001, s. 60-61.

18 - ბატონიშვილი ვახუშტი, გვ. 261.

19 - თომა მენოფეცი, ისტორია თემურ ლენგისა და მისი შტამომავლებისა, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო კ.კუციამ, თბილისი, 1987, გვ. 24-25.

20 - Nizamüddin Şâmî, Farsçadan çeviren N.Lugat, Ankara 1987, p. 122-123.

მიმართ. XIV საუკუნის 70-იანი წლების დასაწყისში ბაგრატ V-ს შუამდგომლობით მოხდა ტრაპიზონის იმპერატორსა და გურიის მთავრს შორის მშვიდობის ჩამოგდება²¹. სტატიაში „შემოესია თუ არა თეთრბატკნიანთა მბრძანებელი ქუთლუ საქართველოს“, ჩვენ გამოვთქვით ვარაუდი, რომ შესაძლებელია, სწორედ ბაგრატის გააქტიურების გამო ტრაპიზონის იმპერატორმა ალექსი III-მ მოიწვია, თავისი მოკავშირე ქუთლუ საქართველოში სალაშქროდ. თეთრბატკნიანთა წარუმატებელი ლაშქრობის შემდეგ კი ტრაპიზონის იმპერატორმა 1467 წელს საქორწინო კავშირით დაარეგულირა ურთიერთობა ქართველებთან²².

1361 წელს თურქების საქართველოში შემოსვლაზე მოთხრობილია ოსმან თურანის მოძიებულ წყაროში, სადაც გადმოცემულია, რომ: „ყველაზე დიდმა სამართლიანმა ემირმა ყაისედდინ აჰი აინა ბეგმა ახალციხის, სამციხის და აწყურის ქალაქებსა და ციხეებზე ლაზავათი განახორციელა და ურწმუნო ქართველებიდან 12 000 კაცი დაატყვევა და დახოცა. აღბულა გაუბედურებით და მანგლი ჯიზიეთი და გადასახადებით დაიმორჩილა. 762 წლის შაბანის თვის 24 ოთხშაბათი დღე იყო“²³. ზოგიერთი თურქი მკვლევარი ამ წყაროზე დაყრდნობით ამბობს, რომ ახი აინა ბეგმა საკმაოდ წარმატებული ლაშქრობა განახორციელა საქართველოში²⁴, რაც ნაკლებად რეალურია, თუ გავითვალისწინებთ ერზინჯანის მართველის ჯარის რაოდენობას. ეს საკითხი დანვრისგან განვიხილეთ სტატიაში „შემოესია თუ არა ახი აინა ბეგი საქართველოს“²⁵, თუმცა საჭიროდ ჩავთვალეთ მოკლედ აქაც მოგვეტანა ზოგიერთი ცნობა. ახი აინა ბეგი პანარეტოსის ტრაპიზონის ქრონიკაში გვხვდება 1348 წელს, როდესაც იგი ბაიბურთის ემირ მაჰმუდთან და თეთრბატკნიანთა მბრძანებელ ქუთლუს მამა, თურ ალისთან ერთად უშედეგო თავდასხმა ახორციელებს ტრაპიზონზე²⁶. აღსანიშნავია, რომ ამ პერიოდში ერზინჯანის მმართველი ერენტას გამგე-

21 - მ.მახარაძე, შემოესია თუ არა თეთრბატკნიანთა მბრძანებელი ქუთლუ საქართველოს, ქართული წყაროთმცოდნეობა XI, თბილისი, 2006, გვ. 151-152.

22 - იქვე, გვ. 149-154

23 - İstanbul'un fethinden önce yazılmış Tarih Takvimler, yayınlayan Osman Turan, Ankara, 1954, s. 81.

24 - Y.Yücel, Erenta Devleti Kadi Burhaneddin Ahmed ve Devleti Mrtaharten ve Erzincan Emirliği, Ankara, 1989. s. 250; M.Ynaç, Akkoyunlar, İslam Ansiklopedisi, Ankara, 1940, s. 254; M.Gül, XIII-XV yüzyıllarda Anadolu Türkleri ile Trabzon İmperatorluğu Arasındaki ilişkiler. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, c. 13, sayı 2, Elazığ, 2003, s. 431.

25 - მ.მახარაძე, შემოესია თუ არა ახი აინა ბეგი საქართველოს, აღმოსავლეთმცოდნეობა 2, თბილისი, 2013. გვ. 199-207.

26 - მიქელ პანარეტოსი, ყაუხჩიშვილი 184; მიქელ პანარეტოსი, ტრაპიზონის ქრონიკა, აღ.გამყრელიძე, 1961, გვ. 26; Михаил Панарет, ст. 25-26.

ბლის სიუზერენიტეტს აღიარებს. 1348-52 წლებში ერზინჯანის გარდა იგი უჯის სახით ფლობს ბაიბურთსაც²⁷, თუმცა 1355 წელს ბაიბურთის მმართველი ხოჯა ლატიფია, რომელიც სომხური წყაროს მიხედვით თავდასხმას ახორციელებს ახი აინა ბეგზე²⁸. აღსანიშნავია, რომ მათი დაპირისპირება გრძელდება ბაიბურთი-ერჯიზანის სავაჭრო გზის ხელში ჩასაგდებად, თუმცა ამ გზაზე თავისი ინტერესები ჰქონდა ტრაპიზონის სამეფოსაც. შეიქმნა ე.წ. სამკუთხედი დაპირისპირება ტრაპიზონსა და ბაიბურთს, ტრაპიზონსა და ერზინჯანს, ერჯიზანსა და ბაიბურთ შორის²⁹. ხოჯა ლატიფიც და ახი აინა ბეგიც ცალ-ცალკე ახორციელებენ თავდასხმებს ტრაპიზონზე, თუმცა უშედეგოდ. მიქაელ პანარეტის მიხედვით ხოჯა ლატიფმა 400 მეომრით გამოილაშქრა ტრაპიზონზე³⁰, ძნელი წარმოსადგენია, რომ მისგან დამარცხებულ ახი აინა ბეგს, უფრო მეტი ჯარის გამოყვანა შესძლებოდა. აქვე აღსანიშნავია, რომ დიდი მცდელობის მიუხედავად, ხოჯა ლატიფის მსგავსად, ვერც ერჯიზანის გამგებელმა მოახერხა ტრაპიზონელების დამარცხება, მაშინ როდესაც თარიჰი თავკვიმლერის მიხედვით, მან საქართველოსი სამი მძლავრი ციხე აიღო და 12 ათასი კაცი დაატყვევა.

ერჯიზანის მმართველს ახი აინა ბეგს მარტო ამგვარი ლაშქრობის მოწყობა არ შეეძლო და თუ თარიჰი თავკვიმლერის ცნობა მართებულია, მაშინ საქართველოს წინააღმდეგ მხოლოდ კოალიციურ ლაშქრობაში თუ მიიღებდა მონაწილეობას. ამის მოთავე კი თეთრბატკნიანთა მბრძანებელი ქუთლუა. ერჯიზანის მმართველი ჯერ კიდევ 1348 წელს კოალიციურ ლაშქრობაში გამოდიოდა ქუთლუს მამა თურ ალისთან ერთად ტრაპიზონის წინააღმდეგ.

წყაროების ანალიზის საფუძველზე შეგვიძლია შემდეგი ვარაუდების გამოთქმა:

1460 წელს საქართველოს სამეფო ტახტზე ადის ბაგრატ V, რომელსაც გამეფებისთანავე სვანები აუჯანყდნენ. საქართველოს მეფე აჯანყებას ახშობს და მათ მთავარს ვარდანის ძეს შეინყალებს და გურიის გამგებლობად ნიშნავს. 1361 წელს ერჯიზანის მმართველი, ახი აინა ბეგი თავს ესხმის ტრაპიზონს, თუმცა მისი აღება ვერ შეძლო. ალყის მოხსნა,

27 - Y.Yücel, s. 248

28 - R.Shukurov, *Between Place and Hostility: Trabizond and the Pontic Turkish Periphery in the Fourteenth Century*, *Mediterranean Historical Review*, v. 9. N. 1, London, 1994. p. 32-33; Р.Шукуров, *Великие Комнены и Восток*, Санкт-Петербург, 2001, сг. 209-212.

29 - მ.მახარაძე, *შემოესია თუ არა ახი აინა ბეგი საქართველოს*, გვ. 202.

30 - მიქაელ პანარეტოსი, *ყაუხჩიშვილი 194*; მიქელ პანარეტოსი, *ტრაპიზონის ქრონიკა*, ალ.გამყრელიძე, 1961, გვ. 34; Михаил Панарет, сг. 33.

შესაძლოა დაკავშირებული იყოს თეთრბატკნიანთა მბრძანებლის ქუთლუ ბეგის ტრაპიზონის მფარველობასთან, გამორიცხულიც არ არის თეთრბატკნიანთა საჯარისო ნაწილები ტრაპიზონისკენ წამოსულიყვნენ. ყოველივე ამან კი იძულებული გახადა ერჯიზანის მმართველი მოეხსნა ტრაპიზონისთვის ალყა. ამ პერიოდს ემთხვევა სამცხეში მთავრის გარდაცვალება, რითაც ისარგებლა ქუთლუმ და ახი აინა ბეგმა და გაერთიანებული ლაშქრით სამცხეს შეესია. ქართული წყაროს მიხედვით, თავდაპირველად მუსლიმურ ჯარს დაუმარცხებია სამცხის ჯარი, ხოლო საქართველოს მეფე ბაგრატ V-ს ბრძოლაში მონაწილეობის შემდეგ, ქართველებს თურქები დაუმარცხებიათ და საქართველოს საზღვრებიდან განუდევნიათ.

დასკვნის სახით შეიძლება ითქვას, რომ მიუხედავად ჩვენი ამგვარი მსჯელობისა აბუ-ბექრ თიჰრანის ამ ცნობების ნამდვილობის გადაჭრით მტკიცება ჯერჯერობით შეუძლებელია და მომავალი კვლევის საგანია, თუმცაღა ჩვენ მოსაზრებასაც აქვს არსებობის უფლება და დაეხმარება სხვა მკვლევარებს სხვადასხვა ისტორიული წყაროს შეჯერებით, უფრო კრიტიკულად შეხედონ ამ ეპოქას.

XV. yüzyılın II. yarısında Gürcistan'ın komşusu olan güçlü Akkoyunlu Konfederal Devleti'nin Hükümdarı Uzun Hasan birkaç defa Gürcistan'a sefer yaptı. Birleşik Gürcü Devletinin dağılması sebebinin sadece iç sorunlardan değil Uzun Hasan'ın Gürcü Krallıklarına yönelik uyguladığı politikadan da kaynaklandığını söylememiz mümkündür. XV. yüzyılın ikinci yarısında Gürcistan-Akkoyunlu ilişkilerine dair bilgilere gerek Batı gerekse Doğu kaynaklarında rastlanmaktadır. Bu açıdan belirtilmesi gerekir ki, Uzun Hasan'ın tarihçisi Ebû Bekr-i Tihrânî, Gürcistan ile Akkoyunlu arasında XV. yüzyıldan önceki ilişkiler konusunda da bilgi ileten tek tarihçidir. Ebû Bekr-i Tihrânî hakkındaki bilgiler Kitâb-ı Diyârbekriyye'deki kayıtlara dayanmaktadır. Bu kayıtlardan onun İsfahan köylerinden Tihran'da doğduğu, 849 (1445) yılı civarında İsfahan'da bulunduğu ve bu şehrin ileri gelenleriyle yakın ilişki içinde olduğu anlaşılmaktadır. 1469'da Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın hizmetine girdi.). 1477 yılından sonra vefat etti¹.

Eserini Akoyunlular'ın soyunu anlatmasıyla başlayan Ebû Bekr-i Tihrânî, Osman'ın Akkoyunlu Devleti'nin kurucusu olduğunu belirterek sıraya göre atalarına ilişkin bilgi veriyor. Toplam saydığı 68 kişiden birincisi Adem. Söz konusu listede gerek İncil'de gerekse Oğuzname'de geçen isimlere rastlanmaktadır. Örneğin bu sıralamada elli dördüncüsü Oğuz Han, elli üçüncüsü oğlu Gün Han, elli ikincisi

¹ - Fakur Sumer, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kitab-i-diyarbakriyye>.

Bayındır'dır. On altıncısı Kıpçak Han ve ikincisi Kutlu Bey hakkında anlatılırken Gürcistan hakkındaki bilgiye de rastlanmaktadır. Ebû Bekr-i Tihriânî şu bilgi iletmiştir:

On altıncısı: Kıpçak Han: İhtişamlı ve azametli büyük bir padişah idi. Çok sayıda fetih yaptı. Büyük bir ülkeye sahip oldu. Bu arada Otrar şehrinden Hocendi, Yengi kent ve Andükan'dan Hıtay ve Kıpçak ovası sınırlarına kadar yerleri ele geçirdi. Gürcülerin elinde bulunan Alıncak kalesini fethetti. Frenklerden 200 bin kişi öldürdü. Onun zamanda Harun ve Hadi Bağdat'ta halife idiler.)

Başka kaynaklarda Kıpçak Han hakkındaki bilgiye daha rastlanmamıştır. Kaynak içeriğinden anlaşıldığı gibi Akkoyunlu Hükümdarı, Abbasi Halifeler Harun er-Reşid ve Müsa el-Hadi döneminde faaliyet gösteriyordu. Bu dönem 8. yüzyılın sonu ve 9. yüzyılın başlangıcı yani 785-809 yıllarıdır. Kaynaktan Kıpçak Han'ın Gürcülerin elinden Alıncı Kalesi'ni aldığı anlaşılmaktadır. Gürcülerin söz konusu kaleye sahip olduğu hiçbir diğer kaynak tarafından teyid edilmemektedir. Üstelik anılan dönemde Gürcistan çok zor durumdaydı. Zira Gürcü toprakları, Hazarlar ile Abbasiler arasındaki çatışma alanı haline gelmişti. Anılan dönemde Tiflis Emirliği'nin kurulması nedeniyle I. Aşot Bagrationı Kartli bölgesine geçmek zorunda kaldı². Anılan kaynağın Timur dönemini yansıttığı düşünülebilir. Bahse konu dönemde Alıncı Kalesi VII. Giorgi'ye aitti. Ayrıca kaynaktan, Timur'un öldüğü Otrar da yer almaktadır. Bu bağlamda şimdilik, Kıpçak Han'ın uydurulmuş şahıs olduğu kanaatine varmış bulunuyoruz.

İkincisi: Kutlu Beg: Günahattan sakınan dindar bir emir idi. Onun emirlik binası, o beldelerin etrafında bulunan din düşmanlarıyla savaşıp cihat etmek, ibadet işlerinde çalışıp gayret göstermek ve şeriate dayanmak üzerine kurulmuştu. O, her zaman ülkenin sınır boylarında kâfirlerin karşısına dikilmiş ve onların ülkelerini almak için kuşak kuşanmış, İslâm bayrağının yükselmesi ve din düşmanlarının kırılması için çaba gösterip girişimlerde bulunmuştur. Kendi zamanında İslam'a karşı koyma konusunda büyük bir gayret gösteren Trabzon ordusu, Yusuf-i Duharî'yi öldürmüş ve onun kabilesini ve askerlerini (haşem) yağmaya ve talana bırakmış; esir alma elini onların kadınlarına ve çocuklarına uzatarak hepsi ele geçirmişti. O yüzden İslâm cemaatinin ateşi, kahır ve gazap rüzgârına uğramış; din bağnazlığı yüzünden sıkıntı ve darlık baş göstermişti: Nazım:

“Girdap gibi kendi etrafında kıvrıldı; kamışlığa düşen ateş gibi parladı.

Kükreyen bir aslan, korkusuz bir kaplan ve dağdan aşağı inen bir ırmak gibi oldu.

Atını takip edip aciz bıraktığı düşmanı, kabağın sapı gibi yere serdi.”

² - G.Alasania, QartvelebisBrdzolaDamoukideblobisatvis da Khazartarisakhartvelos VIII saukunismeorenaxev risistori ismovlenebşi (Qartveltasamefosşeqmmissataveebtan), qartvelebidaislamamdeliturqebi, Tiflis, 2008, s. 127-168 (Gürcüce).

İslam'ın başarısı için ve gerisi olmayan düşmandan intikam almak uğruna, oç kılıcını çekip çevik bir ordu ve kan içen yiğitlerle birlikte Trabzon ordusunun üzerine yürüdü. O topluluğun tamamını, göğsü delen okun aracılığı ve sapmayan mızrağın kılavuzluğu ve ateş yağdıran kılıcın öncülüğü ile itibarsız hayat çölünden sürüp, yokluk ülkesine, bibahtılık ve felâket diyarına gönderdi. O kavmi öyle bir yağmaya maruz bıraktı ki onlardan hiçbirinin boynunda kellesi, vücudundan kanı ve teninden canı kalmadı. Duharlıları mal zararından ve çoluk çocuk ayrılığından kurtardı. Trabzon tekfurunun Tesbina'sını esir alıp geri döndü.

Onun fetihlerinden birisi da şuydu: Gazaba gelerek din düşmanlarına karşı orduyu harekete geçirip Gürcistan krallarından birinin üzerine yürüdü. İki taraf saflar kuruldu. Küfür ve İslâm ordusu gece ve gündüz gibi karşı karşıya geldi. Sonunda İslâm güneşinin öncü birlikleri kılıcını çekip orduğâhtan dışarı çıkınca; parlak güneşin gölgeli çetri hidayet doğusundan başını gösterince, küfrün karanlık kara ulusunun mumunu ve lambasını söndüren gerçek sabah gelip, Müslümanların saldırısı uykuya dalmış kâfirleri gurur uykusu elbisesinden dışarı çıkardı. Onların başlarındaki şüphe perdesini kaldırdı. Dini güçlendiren Emir'in bir darbesiyle o düşkün ordu bozguna uğradı. Ahısa (Ahıska) şehri ele geçti. Çok miktarda ganimet elde ettiler. Götürülecekleri götürüp yenilecekleri yediler. O şehri boş bir kâse gibi köpeklerin önüne attılar.

Söz konusu kaynaktan anlaşıldığı üzere Akkoyunlu Hükümdarı Kutlu Bey Gürcistan'a, somut olarak Akhaltsikhe'ye sefer yapmış. Gürcü kaynaklarında anılan akına ilişkin bilgiye rastlanmadığı gibi, bu akının uygulandığı incelediğimiz hiçbir Doğu kaynağı tarafından teyit edilmemektedir. John E. Woods, Kutlu Beg'in Akhaltsikhe'ye sefer yaptığının diğer kaynaklar tarafından teyit edilmediğini belirterek, Uzun Hasan'ın yaptığı seferleri yansıtan hadiseden bahsedildiğini düşünmektedir³. İlhan Erdem ve Necip Akkoyunlu, Kutlu Bey'in Trabzonlularla birlikte söz konusu seferi Lazlara ve Çanlara karşı gerçekleştirdiğini düşünmektedir⁴. Seyfettin Erşan, Kutlu Bey'in Akhalthikhe'yi aldığını ve anılan seferin amacının sadece Gürcüleri değil Trabzon etrafındaki diğer halkları cezalandırmak olduğunu belirtmektedir⁵. Halil İnanç da Kutlu Bey'in Akhaltsikhe'ye girişine değinmektedir⁶. Gürcistan-Akkoyunlu-Karakoyunlu ilişkileri hakkında ayrı bir makale hazırlayan

³ - John E. Woods, The Aqquyunlu (Clan, Confederation, Empire), Salt Lake City, 1999, p. 35

⁴ - İlhan Erdem; Necip Akkoyunlu, Akkoyunlu İmparatorluğunun Kuruluşu, Ankara, 1999, s. 36

⁵ - Seyfettin Erşahin, Akkoyunlular, Siyasal, Kültürel, Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Ankara 2002, s. 31

⁶ - Mükrimin Halil İnanç, Akkoyunlu, Türkmen Akkoyunlu İmparatorluğu, Ankara 2000?, s. 22

Kazım Paydaş, söz konusu akının uygulandığını Faruk Sümer tarafından verilen bilgiye istinaden doğrulamamaktadır⁷.

Hükümdar Kutlu Bey hakkındaki bilgilere Ebû Bekr-i Tihriî haricinde Mikhael Panaretos'un "Trabzon Kroniđi"nde de rastlanmaktadır. Söz konusu kronikte Kutlu Bey'in Gürcistan'a uyguladığı akinden bahsedilmemişse de bu dönemdeki Trabzon-Akoyunlular ilişkilerine dair anlatılan olaylar ve Ebû Bekr-i Tihriî tarafından verilen bilgiler birbirini tutmaktadır.

Akoyunlularla özdeşleştirilmiş Amidlilere ilişkin ilk bilgiler "Trabzon Kroniđi"nde 1340 yılı olaylarından bahsedildiđi sırada verilmektedir. "Aynı senenin aynı ayında (Haziran 1340 yılı) ordumuz Barhal'a sefer yaptı; Amidlileri yağmaladılar ve ganimet elde ettiler, Dolinos ođulları bu olayda öldüler"⁸. Ondan sonra 1341 yılında Amidliler Trabzon'a hücum ederek civarını yağmaladılar." Aynı senede (1341) 4 Temmuz cumartesi günü Türkler geldi, Rumlar ise savaşmadan kaçtılar. Birçok insan katledildi, Trabzon Kalesi içerden ve dışardan ateşe verildi. Çok sayıda kadın ve çocuk ateşte hayatını kaybetti. Ve bu faciadan sonra ateşte ölen insan ve hayvan cesetlerinden veba yayılmaya başladı. Ancak daha önce Büyük Kir-Aleksios Komnini'nin kızı ve Kutluana adıyla da bilinen Kır-Anna rahibe kıyafetini çıkardı ve Lazistan'a kaçtı. Yangından ve (Türklerin) akınlardan sonra aynı yılın 17 Temmuz Çarşamba günü Kutluana Lazistan'a Lazlar ordusu ile birlikte döndü ve tahta çıktı⁹. Bu kaynaktan anlaşıldığı gibi mağlup olduktan bir sene sonra Amidliler intikam alarak Trabzonluları yenilgiye uğratmışlar. Bu olaydan sonra Mikhael Panaretos tarafından Amidlilerin Trabzon'a yaptıkları başarısız iki sefere ilişkin bilgi verilmektedir.

Akoyunlular önderinin adına ilk defa 1348 yılında yapılan akına ilişkin kaynaқта rastlanmaktadır: "Aynı 6556 (1348) yılının Ocak ayında Cenevizliler Giresun'u zaptettiler, yağmaladılar ve ateşe verdiler. Aynı yılın 29 Haziran günü Trabzon'a çokTürk geldi. Türkler, Erzincanlı Ayna Bey, Bayburtlu Mehmet, Amidlilerden Tur Ali ve Çanlar önderliğindeydiler. 3 gün boyunca savaştılar, yenildiler, rezil oldular ve kaçtılar. Yolda birçok Türk öldü"¹⁰.

⁷ - Kâzım Paydaş, Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Türkmenlerin Gürcistan'a Yaptıkları seferler, Tarih İncelemeleri Dergisi, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, c. XXI, Sayı 2, İzmir-Bornova, 2006, s. 183.

⁸ - Mikhael Panaretos, Trabzon Tarihi, hazırlayan S.Khauçişvili, Georgika VII, Tiflis 1967, s. 178-179 (Gürcüce); MMikhael Panaretos, Trabzon Tarihi, hazırlayan Al.Gamkrelidze, Tiflis 1961, s. 23 (Gürcüce); Михаил Панарет, Трапезундская Хроника, Греческий текст съ переводомъ, предисловіем и комментаріями издать А.Хахановъ, Москва, 1905. ст. 25.

⁹ - MMikhael Panaretos, hazırlayan S.Khauçişvili, s. 179-180; MMikhael Panaretos, hazırlayan Al.Gamkrelidze, s. 24; Михаил Панарет, ст. 25-26.

¹⁰ - Mikhael Panaretos, hazırlayan S.Khauçişvili, s. 184-185; MMikhael Panaretos, hazırlayan Al.Gamkrelidze, s. 26; Михаил Панарет, ст. 28.

Ebû Bekr-i Tihrânî tarafından verilen bilgiye göre, Alıncı Kalesi Tur Ali'nin babası Pehlivan'ın elindeydi, Tur Ali ise Suriye seferlerinde Kazan Han'a refakat ediyordu¹¹.

Akkoyunlu Hükümdarı Kutlu Bey'in Gürcistan'a yaptığı seferle ilişkilendirebileceğimiz tek Gürcü kaynağı Vakhushti Batonishvili'ye aittir: "Aynı zaman Türklerin Samskhe'yi yağmaladıklarına dair bilgi ulaştı. Kral bunu öğrenir öğrenmez seçkin askerleriyle birlikte gitti. Persati üzerinden geçti, 3 gün boyunca yoldaydı ve Rakh civarında yetiştı. Türkler ise esirlerden Kralın orada bulunmadığını öğrendiği için rahattılar. Kralın ordusunu görünce toparlandılar ve mücadele başladı. Kral Bagrat Tanrının yardımıyla kazandı. Çoğunu katletti. Kurtulanlar kaçtı. Onların esirleri ve ganimet Kralın elinde kaldı. Sonra Samtkhe'ye gitti"¹².

Vakhushti'nin şu bilgiye dayanarak söz konusu akının kronolojik çerçevesini tespit edebiliriz. "Kral Davit'ten sonra oğlu Bagrat tahta çıktı¹³. Gürcistan Kralı V. Bagrat 1360 yılında tahta çıktı"¹⁴. Buna göre, Türklerin 1360 yılından sonra sefer yaptıkları anlaşılıyor. Bu seferden sonra Vakhushti, Kraliçe Elene'nin ölümü hakkında bilgi veriyor. Kraliçe Elene 1366 yılında vefat etti¹⁵. Anlaşıldığı gibi Vakhushti tarafından verilen bilgi, 1360-66 yılları arasında meydana gelen olaya denk düşüyor. Meşhur Gürcü tarihçi Türklerin girişine dair daha somut bilgi de veriyor: Aynı senede Atabeg Korkore vefat etti ve Kral Bagrat Atabeg unvanını oğlu Beka'ya verdi"¹⁶. Türk araştırmacı H. Özdemir Samtkhe Atabegi I. Korkore'nin 1364 yılında vefat ettiğini düşünmektedir¹⁷. Ancak Gürcü kaynaklarına göre, anılan Atabeg 1361 yılında vefat etmiştir. Bu bağlamda, Vakhushti tarafından verilen bilgi Kutlu Bey'in Gürcistan'a girişini yansıtır ise, bu olayın 1361 yılında meydana gelmiş olması lazımdır.

V. Bagrat Gürcistan'da 1460 yılında tahta çıktı. Ve ülkeyi birleştirmeye ve Gürcistan'ın sınır ülkeler üzerindeki etkisini artırmaya başladı. V. Bagrat'ın krallık döneminin Timur'un Gürcistan'a akını (1386 yılı) öncesindeki birinci etabı hakkında Kralla ilgili genel bilgiler, Svanlar ayaklanması bastırılması ve Türklerin akını hariç Gürcü kaynakları tarafından herhangi bir bilgi verilmemektedir.

Vakhushti Batonishvili Gürcü Kralını şu şekilde anlatıyor: "Kral Davit'ten sonra oğlu Bagrat tahta çıktı. Patrik, Piskoposlar bir araya geldiler ve Kutaisi'de Kral ilan ettiler. Bütün

11 - Abu bekr-i Tihranî, Kitabı Diyarbekriyye,, çeviren Mürsel Öztürk, Ankara, 2001, s. 22-23; Abu bekr Tihranis cnobebi saqartvelosa da kavkasiis şesaxe, hazırlayan T.Djanaşia, M.Makharadze, Tiflis, 2010. S. 38-40.

12 - Batonışvili Vakhuşti, Agtsera samefosa saqartvelosa, hazırlayan S.Khauçişvili, Qartlis Tskhovreba IV, Tiflis, 1973. s. 262.5.

13 - Batonışvili Vakhuşti, s. 266.

14 - Djavakhişvili İvane, s.181.

15 - Djavakhişvili İvane, Qartveli Eris İstoria, Tkzülebani tormet tomad, k. 3, c. I, Tiflis, 1982, s. 180.

16 - Batonışvili Vakhuşti, s. 262

17 - H.Özdemir, Artvin Tarihi, Artvin, 2001, s. 60-61

Gürcistan'ın hükümdarı oldu, cesur, güçlü, saygın, dirayetli ve merhametli kişiydi¹⁸. Tona Metsofesi¹⁹ ve Nizamüddin Şâmî²⁰ tarafından Kral Bagrat'ın kararlı hareketleri hakkında bilgi verilmektedir. Buna göre, Gürcistan Kralının Trabzon Krallığı'na Rumlar partisinin desteğiyle gelen İmparatora karşı hareket etmeye ve bu şekilde Gürcü partisinin güçlendirmeye başladığını düşünmekteyiz. Trabzon sınırlarına yakın Guria Valiliğini Svanlar Ayaklanması önderi ve daha sonra toprakları üzerine Trabzon yönetimine gayesini sürekli beyan eden Vardanidze'ye verdi. XIV. yüzyılın 70'li yılları başında V. Bagrat'ın arabuluculuğuyla Trabzon İmparatoru ile Guria Valiliği arasında barış sağlandı²¹.

“Akkoyunlular Önderi Kutlu Bey Gürcistan'ı İstila etti mi etmedi mi?” adlı makalede, Kral Bagrat'ın etkili hale gelmesi nedeniyle Trabzon İmparatoru III. Aleks'in müttefiki Kutlu Bey'i sefer yapmak için Gürcistan'a davet ettiğine ve Akkoyunluların başarısız seferinden sonra ise evlilik bağı sayesinde Gürcistan ile yaşadığı sorunu çözdüğüne dair görüşümüzü dile getirmiştik²².

1361 yılında Türklerin Gürcistan'a girişine ilişkin bilgi Osman Turan'ın keşfettiği kaynakta da mevcuttur. En büyük adil emir Gıyaseddin Ahi Ayna beyin Ahalsıhı, Samsıhı ve Azgur belde ve kalelerine gazası ve Gürcü kâfirleri halkından on iki bin kişinin esir ve katli, Akbuka'nın nikbeti ve Manglı'nın cizye ve vergiye itaati 762 yılı şaban ayının yirmi dördü Çarşamba günü”²³.

Bazı Türk araştırmacı bu kaynağa dayanarak Ahi Ayna Bey'in Gürcistan'a oldukça başarılı sefer yaptığını düşünmektedir²⁴. Ancak, Erzincan Emirinin ordu sayısının dikkate alındığında söz konusu görüşün gerçeği yansıtmaya ihtimalinin düşük olduğunu düşünmekteyiz. Bu husus, “Ahi Ayna Bey Gürcistan'ı İstila etti mi etmedi mi?” adlı makalede kısmen değerlendirilmiştir²⁵. Ancak bu konuda kısa bilgi vermeye karar verdik. Ahi Ayna Bey'in ismine ilk defa Panaretosun Trabzon Kroniğinde 1348 yılında Bayburt Emiri ile Akkoyunlular Hünkârı Kutlu Bey'in

18 - Batonişvili Vakhuşti, s.261

19 - Tona Metsofesi, İstoria Temur lengisa da misi ştamomavlebisa, hazırlayan K.Kutsia, Tiflis, 1987, s. 24-25 (Gürcüce).

20 - Nizamüddin Şâmî, Farsçadan çeviren N.Lugat, Ankara 1987, p. 122-123.

21 - M.Makharadze, Şemoesia tu ara tetrbatknianta mbrdzanebeli qutlu saqartvelos, Qartuli Tskaroncodneoba XI, Tiflis 2006, s. 151-152.

22 - M.Makharadze, Şemoesia tu ara tetrbatknianta mbrdzanebeli qutlu saqartvelos, s. 149-154.

23 - İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler, yayınlayan Osman Turan, 3. Baskı, Ankara, 2007, s. 81.

24 - Y.Yücel, Eretna Devleti Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti Mutahharten ve Erzincan Emirliği, Ankara, 1989. s. 250; M.Ynanç, Akkoyunlar, İslam Ansiklopedisi, Ankara, 1940, s. 254; M. Gül, XIII-XV Yüzyıllarda Anadolu Türkleri ile Trabzon İmparatorluğu Arasındaki İlişkiler. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, c. 13, sayı 2, Elazığ, 2003, s. 431.

25 - M.Makharadze, Şemoesia tu ara akhi ayba begi saqartvelos, Agmosavletmcodneoba 2, Tiflis, 2013, s. 199-207.

babası Tur Ali ile birlikte Trabzon'a başarısız sefer yaptıklarına dair bilgi verilirken rastlanmaktadır²⁶. Belirtilmesi gerekir ki, bu dönemde Erzincan Emiri tarafından Eretna Emirinin egemenliği tanınmıştı. 1348-52 yıllarında Ahi Ayna Bey Bayburt'a da sahipti²⁷, ancak 1355 yılında Bayburt Emiri Ermeni kaynaklarına göre aynı senede Ahi Ayna Bey'e saldıran Hoca Latip isimli kişiydi²⁸. Aralarındaki çatışma Trabzon Krallığında ilgi alanı olan Bayburt-Erzincan ticari yolunu elde etmek için devam ediyordu²⁹. Hem Hoca Latip hem Ahi Ayna Bey' Trabzon'a ayrı ayrı saldırıyordu ancak bu saldırılar başarısızdı. Mikael Panaretos'un kaynağına göre Hoca Latif 400 askeri ile Trabzon seferine çıktı³⁰, Ahi Ayna Bey'in ordu sayısının Hoca Latif'in ordusundan daha fazla olmasının mümkün olmadığını düşünmekteyiz. Zira Ahi Ayna Bey daha önce Latif'e yenilmişti. Tarihi Takvimlere göre ise Ahi Ayna Bey Gürcistan'a yaptığı sefer sonucunda 12.000 kişi esir olarak aldı. Ancak bunun imkânsız olduğunu düşünmekteyiz. Tarihi Takvimlerde yer alan söz konusu bilgi doğru ise Ahi Ayna Bey tek başına Gürcistan'a sefer yapamazdı. Kutlu Bey'in anılan seferi Ahi Ayna Bey ile birlikte ortaklaşa yaptığının ihtimal dışı olmadığını düşünmekteyiz. Bilindiği gibi üzere Ahi Ayna Bey 1348 yılında Kutlu Bey'in babası Tur Ali Bey ile birlikte Trabzon'a karşı devam eden seferlere katılıyordu.

Kaynakların analizine istinaden şu kanaate varılmıştır: 1460 yılında Gürcistan'da tahta çıkan V.Bagrat'a karşı Svanlar isyan etti. Gürcistan Kralı bu isyani bastırdı ve Gurya Valiliğini, daha sonra defalarca Trabzon'a saldıran isyancılar önderi Vardanidze'ye verdi. 1361 yılında Ahi Ayna Bey'in Trabzon'a yaptığı seferin başarısız sonuçlanmasının Akkoyunlar ordusunun Trabzon'a doğru yola çıkmasından kaynaklandığını düşünmekteyiz. Aynı dönemde Ahıska Atabeği vefat etti. Sahipsiz kalan topraklara Erzincanlılar ile Akkoyunluların ortak ordusu saldırdı. Gürcü kaynaklarına göre ilk etapta Ahıska ordusunu mağlup eden İslam ordusu savaşa Kral V. Bagrat'ın katılması nedeniyle yenildi. Görüşümüzün belirttiğimiz yönde olmasına rağmen gerek Tihrani tarafından verilen gerekse Tarihi Takvimlerde yer alan bilgi gerçeği yansıtmış olmayabilir. Diğer kaynakların keşfedilmesi halinde makalemizde değindiğimiz seferlerin daha ayrıntılı ve net bir şekilde araştırılabileceğini düşünmekteyiz.

26 - Mikhael Panaretos, hazırlayan S.Khauçişvili, s. 184; MMikhael Panaretos, hazırlayan Al.Gamkrelidze, s. 26; Михаил Панарет, ст. 25-26

27 - Y.Yücel, s. 248

28 - R.Shukurov, *Between Place and Hostility: Trebizond and the Pontic Turkish Periphery in the Fourteenth Century*, *Mediterranean Historical Review*, v. 9. N. 1, London, 1994. p. 32-33; Р.Шукуров, *Великие Комнены и Восток*, Санк-Петербург, 2001, ст. 209-212.

29 - M.Makharadze, *Şemoesia tu ara akhi ayba begi saqartvelos*, s. 202.

30 - MMikhael Panaretos, hazırlayan S.Khauçişvili, s. 194; MMikhael Panaretos, hazırlayan Al.Gamkrelidze, s. 34; Михаил Панарет, ст. 33.

TÜRKİYE SELÇUKLULARI DÖNEMİ TÜRK-GÜRCÜ İLİŞKİLERİ

Doç. Dr. Erkan GÖKSU
Dokuz Eylül Üniversitesi

ÖZET

Türklerin tarih içerisinde temas ettikleri milletlerden birisi de Gürcülerdir. Bu ilişkilerin Selçuklular döneminde yoğunlaştığı görülür. Özellikle Türklerin Anadolu'ya geliştikten sonra artan ilişkiler, siyasi ve askeri olduğu kadar sosyo-ekonomik, kültürel ve dini sahalarda da kendini gösterir. Bu dönemde Doğu Anadolu'da faaliyet gösteren ilk Türk beylikleriyle başlayan Türk-Gürcü ilişkileri Türkiye Selçuklu Devleti'nin Anadolu'ya hâkim olmasından sonra da devam etmiştir. Türkiye Selçuklu sultanı Rükneddîn Süleymânşâh ve Alâeddin Keykubâd dönemlerinde Gürcistan üzerine seferler düzenlenmiştir. Buna karşılık Gürcü Krallığının da Türkiye Selçuklularına yönelik askeri faaliyetleri olmuştur. Ancak iki toplum arasında bu siyasi ve askeri faaliyetler yanında karşılıklı ekonomik, sosyo-kültürel ve dini ilişkiler yaşanmıştır. Ticari faaliyetler, kurulan akrabalık ilişkileri ve Gürcistan'dan gelen devlet ve ilim adamları ile sanatkârlar, iki millet arasında canlı bir kültür alışverişini beraberinde getirmiştir. Türkiye Selçuklu sarayında ve ordusunda görev alan Gürcü melikeler, devlet adamları, komutan ve askerler, Türkiye Selçuklu tarihinde iz bırakmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Selçukluları, Gürcü Krallığı, Rükneddîn Süleyman Şah, Kral David, Kraliçe Tamara, Gürcü Hatun

ანატოლიის სელჩუკთა ჰეროდის თურქულ-ქართული ურთიერთობები

ასოცირებული პროფესორი ერქან გოქსუ
ცხრა სექტემბრის უნივერსიტეტი

მოხალე შინაარსი

ისტორიის განმავლობაში, რომელ ერებთანაც ჰქონდათ თურქებს ურთიერთობა, ერთი-ერთი ქართველებია. ამ ურთიერთობების უფრო მეტად გაღრმავება ჩანს სელჩუკთა პერიოდში. განსაკუთრებით, თურქების ანატოლიაში მსვლის შემდეგ ამ ურთიერთობებმა უფრო მოიმატა სოციალურ-ეკონომიკური, კულტურის და რელიგიის მიმართულებით, თითქმის იმავე დონეზე, როგორც ეს იყო სამხედრო და პოლიტიკური მიმართულებით. ამ პერიოდში აღმოსავლეთ ანატოლიაში არსებული პირველი თურქული სამთავროებით იწყება თურქულ-ქართული ურთიერთობები, რომელიც გრძე-

ლდება ანატოლიაში სელჩუკთა სახელმწიფოს ჩამოყალიბების შემდეგაც. ანატოლიის სელჩუკთა სულთნის რუქნადინ სულეიმანშაჰის და ალაედინ ქეიყობადის პერიოდში საქართველოს წინააღმდეგ განხორციელებულ იქნა ლაშქრობები. ის სანინააღმდეგდაც ქართულმა სამეფომაც განხორციელა ანატოლიის სელჩუკთა წინააღმდეგ სამხედრო ოპერაციები. თუმცა, ამ ორ საზოგადოებას შორის არსებულ პოლიტიკურ და სამხედრო დაპირისპირებებს გარდა, არსებობდა ეკონომიკური, სოციო-კულტურული და რელიგიური ურთიერთობებიც. სავაჭრო ურთიერთობებმა, დამყარებულმა ნათესაურმა კავშირებმა და საქართველოდან ჩამოსულმა სახელმწიფო მოღვაწეებმა, მეცნიერებმა და ხელოვანებმა თან მოიტანეს ორ ხალხს შორის ცოცხალი კულტურათაშორისი ურთიერთობები. ანატოლიის სელჩუკთა სასახლეებში და არმიაში მოღვაწე ქართველმა წარჩინებულმა ქალბატონებმა, სახელმწიფო მოღვაწეებმა, სამხედრო მეთაურებმა და ჯარისკაცებმა, ანატოლიის სელჩუკთა ისტორიაში თავიანთი კვალი დატოვეს.

საკვანძო სიტყვები: ანატოლიის სელჩუკები, ქართულ სამეფო, რუქნადინ სულეიმან შაჰი, მეფე დავითი, თამარ მეფე, გურჯი ხათუნი.

TURKISH-GEORGIAN RELATIONS IN THE ERA OF SELJUK SULTANATE OF RUM

Assoc. Prof. Dr. Erkan Gösu
Dokuz Eylül University

ABSTRACT

The Georgians are one of the nations with whom Turks had had relations in history. We see that these relations intensified in the reign of Seljuks. Especially after the settlement of Turks in Anatolia, the relations increased in socioeconomic, cultural and religious areas as in military and political grounds. In this era, the Turkish-Georgian relations began with the founding of two Turkish beyliks existing in Eastern Anatolia continued after the sovereignty of Seljuk Sultanate of Rum over Anatolia. Military campaigns were undertaken against Georgia in the era of the sultans of Seljuk Sultanate of Rum, Ruknaddin Suleiman Shah and Alaaddin Kaykubad. On the other hand, the Georgian Kingdom had military activities against the Seljuk Sultanate of Rum. But between the two societies, in addition to political and military activities, mutual economic, sociocultural and religious relations were experienced. Commercial activities, kinship relations and statesmen, scientists and artists coming from Georgia brought about a dynamic cultural exchange between the two nations. Georgian-originated queens, statesmen, commanders and soldiers in the court and army of Seljuk Sultanate left a mark in the history of Seljuk Sultanate of Rum.

Keywords: Seljuk Sultanate of Rum, Georgian Kingdom, Ruknaddin Suleiman Shah, King David, Queen Tamara, Gürcü Hatun (Georgian Lady)

XI. yüzyılın ikinci yarısında Selçukluların Bizans'a karşı kazandıkları başarılar ve özellikle 1071 yılında meydana gelen Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'daki Türk-Türkmen varlığı büyük güç kazandı¹. Zira bölgeye önceden beri yerleşen ve gerek askeri, gerekse sosyo-kültürel ve ekonomik olarak varlığını gösteren Türkmenler, Malazgirt Savaşı'ndan hemen sonra kurulan Dânişmendli, Mengüceklî, Saltuklu ve Artuklu beylikleri gibi siyasi teşekküller sayesinde artık siyasi olarak da Anadolu'da varlık göstermeye başladılar².

Türkler tarafından Anadolu'da kurulan siyasi teşekküller içinde en önemlisi Türkiye Selçuklu Devleti'di. Kurulduğu 1075 yılından 1170'li yıllara kadar geçen bir asırlık süre zarfında üst üste birçok talihsizlik yaşamasına rağmen ayakta kalmayı başaran Türkiye Selçuklu Devleti, özellikle 1176 yılında Miryokefalon'da Bizans'a karşı kazandıkları savaştan sonra Anadolu'daki varlıklarını kuvvetlendirdiler ve bu bölgenin temel unsurlarından biri haline geldiler³.

Gürcüler ise 1089 yılında II. Giorgi'nin ölümünden sonra 16 yaşındayken yerine Gürcü tahtına geçen IV. David (1089-1125) döneminde altın çağlarına ulaşmışlardı. Selçuklulara karşı seferlere girişen IV. David, çok sayıda askerî zafer kazandı. 1104 yılında Kakheti'yi, 1110'da Şamsvilde ve Dzerna'yi, 1115'te Rustav'ı, 1117'de Giş

¹ - 1071 yılında meydana gelen Malazgirt zaferinden sonra Sultan Alparslan ile Bizans İmparatoru Romanos Diogenes, arasında bir anlaşma yapılmıştı. Ancak Sultan Alparslan'ın, payitahtı İstanbul'a gidip tahtına oturması için serbest bıraktığı Romanos Diogenes, muhalifleri tarafından öldürüldü. Yeni imparator VII. Mihail Dukas, Romanos'un yaptığı anlaşmayı kabul etmedi ve böylece Selçuklu-Bizans ilişkileri tekrar savaş durumuna döndü. Malazgirt zaferinden sonra İsfahan'a dönen ve gelişmeleri takip eden Sultan Alparslan, İmparator Romanos'un başına gelenleri ve anlaşmanın bozulduğunu öğrenince Türkmen beyleri ve kumandanlarına "Artık haça tapanların memleketleri istila edilecektir... Bundan böyle aslan yavruları olunuz; yeryüzünde gece gündüz kartal gibi uçunuz ve Rumlara artık merhamet göstermeyiniz." diyerek Anadolu'nun fethini başlattı. Emri alan Türkmen beyleri ve emirler, dört bir yandan Anadolu içlerine doğru hareket ettiler. Dönemin kaynaklarının ifadesiyle "Kara ve deniz, sanki bütün dünya Türkler tarafından dolduruldu." Eskisinden farklı "ele geçirdikleri yerlerin hakiki sahibi sıfatıyla" Anadolu'ya giren Türklerin karşısında duramayan Rumlar, onlara karşı hiçbir bir varlık gösteremediler. "İmparator Mihail Dukas'ı bir korku sardı ve korkak, kadınlaşmış müşavirlerinin sözüne uyararak saraydan dahi çıkamadı. Sadece Türk harekâtına maruz kalan bölgelerdeki Hıristiyanlara acıyıp adamlar gönderdi ve onların eşyalarını denizin ötesine (Balkanlara) nakletmeye çalıştı. Böylece ahalisi kalmayan bu bölgelere Türklerin daha kolay yerleşmesine sebep oldu." Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, Türkiye, İstanbul 2008, s.188-189; Aynı Yazar, Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 2002, s.34.

² - Bu beylikler hakkında toplu bilgi bkz, Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 2001; Faruk Sümer, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Ankara 1990.

³ - Bkz, Yusuf Ayönü, "Myriokephalon Savaşı'nın Bizans İmparatorluğu Açısından Ne İfade Ettiğine Dair Bazı Düşünceler", Isparta Bölgesinin Tarihi Coğrafyası ve Myriokephalon Savaşı Sempozyumu (19-20 Haziran 2014), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (Özel Sayı), Ekim 2014), s.139-148.

ve Kaladzor kalelerini, 1118'de Agarani'yi ve Ermenilere bir süre başkentlik yapmış olan Lori şehrini aldı⁴.

1121'de ise Kral David, Kıpçakların desteğiyle⁵ oluşturduğu güçlü ordusuyla Didgorni Savaşı'nda kazandığı başarıyla Gürcü tarihinin en önemli zaferlerinden birine imza attı⁶. Irak Selçuklu Meliki Tuğrul, Artuklu hükümdarı İlgazi, Dubey b. Sadaka ve Bitlis ve Erzen hükümdarı Togan Arslan'a karşı kazandığı bu savaştan sonra bölgedeki Selçuklu hâkimiyetini sona erdiren Kral David, doğu ve batıdaki farklı Gürcü siyasi teşekküllerini birleştirip bugünkü Gürcistan'ın meydana gelmesini sağladı⁷.

4 - Geniş bilgi için bkz, Marie Félicité Brosset, Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 Yılına Kadar), (Çev. Hrand D. Andreasyan, Notlarla Yay. Haz. Erdoğan Merçil), TTK Yay., Ankara 2003 s. 317-318; Donald Rayfield, Edge of Empires A History of Georgia, London, 2012, s. 85 vd.; İbrahim Telliöğlü, XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri, Trabzon 2009, s.67-84.

5 - Gürcü Krallığı'nın bu dönemdeki yükselişinde Kıpçakların büyük rolü vardır. Kral David, eldeki mevcut kuvvetin kendisine yetmeyeceğini bildiğinden Gürcü vekâyinâmesinin ifadesiyle "çok nüfuslu, cesur savaşçı ve çevik koşucu Kıpçaklardan" faydalanmaya başlamıştır. Bunun için Kral David, daha önceden, Kıpçak beyi Şarağan'ın oğlu Atrak'ın güzelliği ile tanınmış kızı Guranduh ile evlenerek akrabalık ilişkisi kurmuştu. Kral David, yukarıda bahsettiğimiz sebepten dolayı, Kıpçakları ülkesine davet etmek üzere elçisini Kıpçak Beyi Atrak'ın yanına göndermiştir. Kıpçak beyi Atrak ise Rus Knezliğinin Kıpçaklar üzerinde baskı yapmasından dolayı, bu teklifi memnuniyetle karşılamış ve emrindekilerle beraber Gürcistan'a gelmiştir. Kral David, Kıpçakları en iyi yerlere yerleştirerek, onlardan büyük bir ordu oluşturmuştur. Gürcistan'a gelen Atrak yönetimdeki Kıpçaklar, zamanla Gürcüceyi ve Hristiyanlığı benimseyerek yerli halkla karışmışlar ve nemli mevkilere gelmişlerdir. Gürcülerin Türklere karşı zaferlerde Kıpçakların çok önemli bir rolü bulunmaktadır. 1121 Didgorni Savaşı'nda 40.000 kişilik Gürcü ordusunun 15.000'i Kıpçaklardan oluşmaktadır. Kral David döneminde izlenen genişleme politikasında, bu gayrimüslim Türk unsurunun büyük etkisi olduğu ortadadır." Brosset, s. 319-320; Telliöğlü, s. 76; Aynı yazar, "Gürcü İllerinde Siyasi Birliğin Sağlanmasında Kıpçakların Rolü", Türk Kültürü, 489-490: 453-464; Aynı yazar, "Doğu Karadeniz Kıpçakları". Karadeniz Araştırmaları Dergisi, (48), s.59-78; Vahit Özdemir, XII. Ve VIII. Yüzyılda Türk-Gürcü Münasebetleri (Türkiye Selçukluları ve Doğu Anadolu Türk Beylikleri Döneminde), SÜ SBE, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2011, s.32; Erhan Ateş, XII-XIII. Yüzyıllarda Güney Kafkasya'da Kıpçaklar, AÜ SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2015, s.25 vd.; Aydın Usta, "XIII. Yüzyıldaki Moğol İstilasına Kadar Kıpçakların Kafkasya'daki Faaliyetleri", Türk Dünyası Tarih Dergisi, 154, İstanbul 1999, s. 36-43.

6 - David'in elde ettiği bu başarılar, Gürcüler arasında VII. Yüzyılın ortalarından itibaren ülkelerini baskı altına alan ve Selçuklularla birlikte etkisini artıran İslam hâkimiyetine karşı Hristiyanlığın bir zaferi olarak kabul görmüştür. Ağustos 1121'de Didgorni'de kazanılan zaferin her yıl Ağustos ayının ortalarında "didgoroba" bayramı olarak kutlanması bunun bir göstergesidir. Geniş bilgi için bkz, Telliöğlü, s. 80; Erhan Ateş, "Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgorni Savaşı (1121) ve Sonuçları", TAD, XXV/60 (2016), s.73-96; Özdemir, a.g.t., s.40-41.

7 - Bu siyasi gelişme içtimaî sahada da kısa sürede etkisini göstermiştir. Kısa süre öncesine kadar Selçukluların yenilmez olduğunu düşünerek onlara karşı savaşmaya cesaret edemeyen Gürcüler, şimdi kendilerini Bizans İmparatorluğunun yerine koyarak Hristiyanlığın doğudaki temsilcisi olarak görmeye başlamışlardır. Yaklaşık beş sırdır Müslümanlara karşı uğradıkları

Karal David, 1121 zaferinden sonra yönünü yaklaşık 400 yıldır Müslümanların kontrol ettiği Tiflis'e çevirdi. Tiflis'i ele geçiren David, 1124'te de Ani şehrini aldı. Müslümanların elindeki kutsal yerlerini tekrar ele geçirmeye başladıkça dinin toplum üzerindeki gücü ve birleştiriciliği daha da arttı. Bu değişimin bir neticesi olarak bölgedeki tarihî roller değişti ve Gürcüler, daha önce ülkelerine gaza ve cihat akınları düzenleyen Türk unsurlara karşı faaliyetlere giriştiler. David'in elde ettiği zaferlerin neticesinde bölgedeki Hristiyan unsurlar da Selçuklulara karşı Gürcülerin etrafında birleşmeye başladılar. Böylece Gürcü Krallığı, Doğu Anadolu ve Azerbaycan'daki Hristiyanlar nezdinde XI. yüzyılın ortalarındaki Bizans'ın konumuna yerleşti. Gürcü Krallığı artık bölgesel bir güç haline gelmişti⁸.

Bütün bu mücadeleler sırasında Gürcülerle Türkiye Selçukluları arasında doğrudan bir ilişki yaşanmamıştı. Gürcü krallığı ya Büyük Selçuklular ve takipleri Irak Selçukluları, ya bölgedeki atabeglikler⁹ ya da Doğu Anadolu'daki Türk beylikleriyle karşılaşmışlardı¹⁰. Doğrudan ilk temaslar ise II. Kılıç Arslan'ın (1156-1192) döneminde yaşandı. II. Kılıç Arslan'a karşı bir ittifak kurmaya çalışan Bizans İmparatoru I. Manuel Komnenos (1118-1180), onun yerine Ankara ve Çankırı meliki olan Şâhinşâh'ı sultan yapmak istedi. Bu amaçla Suriye'deki Frankları, Danişmendli hükümdarı Yağlıbasan'ı ve Gürcü hükümdarı III. Giorgi'yle ittifak kurdu. Ancak ittifak başarılı olamadı. Şahinşah mağlup edildi. Önce Meyyafarikin'e, sonra Ahlat'a giden Şâhinşah, ardından Azerbaycan'da Atabeg İldeniz'e sığındı. Onun ölümü üzerine ise Gürcü Kralı III. Giorgi'nin yanına giderek, Sohoun limanından gemi ile İstanbul'a, I. Manuel'in yanına geldi.

III. Giorgi'nin kızı Kraliçe Tamara (1184-1213) döneminde Irak Selçukluları, Atabeglikler ve Doğu Anadolu'daki Türk beyliklerin eski güçlerini kaybetmiş olmaları, Gürcü Krallığı için bir fırsattı. Kraliçe Tamara'nın kocası David Soslan idaresindeki Gürcü ordusu, ansızın Erzurum surlarının dışına kadar ilerledi. Fakat Saltuklu hükümdarı Nasireddin Muhammed tarafından müdafaa edilen şehri ele

başarısızlıklar karşısında David döneminde kazanılan zaferler, Gürcülerde üstünlük duygusunun oluşmasına sebep olmuştu ki bu duygunun oluşmasında en önemli sebeplerden birisi Hristiyanlığın koruyucusu oldukları yönündeki inançtır. Bu sebeple 1121'den sonraki savaşlarda Gürcülerin ordudaki sayısı gün geçtikçe artmaya başlamıştır. Bkz, İbrahim Tellioglu, "Orta Çağ'da Türk-Gürcü Münasebetlerini Şekillendiren Faktörler", 38. İcanas Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (10-15 Eylül 2007 Ankara), Doğubilim Çalışmaları, Bildiriler, VI, Ankara, 2009, s.3081

⁸ - Tellioglu, "Orta Çağ'da Türk-Gürcü Münasebetlerini Şekillendiren Faktörler", s.3081.

⁹ - Hüseyin Kayhan, "Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Kafkasya Politikası ve Gürcü Krallığı", Vakavüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 2, Kafkasya Özel Sayısı), s.195-217.

¹⁰ - Bu beylikler Danişmendliler, Mengücekliler, Saltuklular, Artuklular ve Ahlatşahlardı. Bu beyliklerle Gürcüler arasındaki ilişkiler hakkında geniş bilgi için bkz, Özdemir, a.g.t., s.27-47

geçiremedi. Bir müddet sonra Kars üzerine yürüyen Gürcü ordusu, bu sefer şehri ele geçirmeyi başardı. Bu, Türkler için büyük bir kayıptı¹¹. Tamara şehri “atabeg” unvanı taşıyan¹² meşhur Gürcü komutanı İvane’ye verdi ve onu sınır boylarının korunmasına memur etti¹³.

Türkiye Selçuklularının, Gürcüler üzerine ilk seferi, Rükneddîn Süleymânşâh (1196-1204) döneminde gerçekleşti. Rükneddîn Süleymânşâh, II. Kılıç Arslan’ın oğullarından biri olup meliklik merkezi Tokat’tı. Dolayısıyla daha bu dönemden itibaren Gürcülerin Doğu Anadolu ve Karadeniz sahillerindeki faaliyetlerini yakından izlemiş ve Gürcü Krallığı’nın Anadolu’nun siyasî ve ekonomik durumu için büyük tehlike arz ettiğini fark etmişti¹⁴.

Tahta oturduktan sonra saltanat iddiacı olan kardeşlerini ve Kilikya Ermenilerini kontrol altına alan Rükneddîn, 1202 yılında Kars’ı ele geçiren, akınlarını Erzurum’a kadar uzatan Gürcüler üzerine yürümeye kadar verdi¹⁵. Bunun yanında İbn Bibî’ye göre bu seferin bir sebebi daha vardı. Onun masal ve efsanelerle karışık olarak anlattığı bu sebep şuydu: Rivayete göre Gürcü Kraliçesi Tamara, daha II. Kılıç Arslan’ın sağlığında onun oğulları arasında kendisine bir eş bulmak istemiş ve Anadolu’ya ressam (nakkaş) gönderip onların resimlerini çizdirmişti. Bunlar arasında Tokat Meliki Süleymânşâh’ı beğenen Kraliçe Tamara, Sultan II. Kılıç Arslan’a “Âlemin efendisi, İslam ve Müslümanların sultanı...” hitabıyla başlayan bir mektup gönderdi. Bu mektupta “memleketinin çok mamur ve zengin olduğunu, kendisinin eski melikeler arasında ihtişam sahibi bulunduğunu, kendi evlatlarından birinin David hanedanından adını ihya edeceğini ve müstakil olarak bu ülkeye hâkim olacağını, din ve itikat ayrılıklarına rağmen kendi tebaasının onun padişahlığında ittifak edeceğini” belirtti. Hemen ardından da “Melik Süleymânşâh’ın güzel ahlak ve huylarını duyduğunu ve bu sebeple memleketine böyle bir hükümdarın layık olduğunu” belirterek, kendisiyle nikâh akdedip ülkesine hükümdarlık yapmasını teklif etti. Sultan II. Kılıç Arslan, Melik Rükneddîn’i huzuruna çağırıp bu durumu kendisine aktardı. Fakat Rükneddîn Süleymânşâh, kraliçenin bu teklifine çok sinirlendi ve babasına “Bir kâfir kadının işvesine ve dünya hevesine kapılıp Hıristiyan diyarına gidemeyeceğini söyledi. Oraya ancak Sultanın yardımı ve fermanı olursa kilise ve manastırların yerine cami ve me-

11 - Tellioglu, XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri, s. 92-99.

12 - Gürcülerdeki atabeg unvanı hakkında bkz, Ömer Subaşı, “XIII. Yüzyılda Güney Kafkasya’da Selçuklu İzleri: Atabeglik Müessesesi ve Atabegler”, Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 2 (Kafkasya Özel Sayısı), s.507-537.

13 - Brosset, s. 404.

14 - Tellioglu, XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri, s.99; Özdemir, a.g.t., s.50.

15 - İbn Bibî, el-Evâmirü'l-‘Alâ’iye fi'l-Umûri'l-‘Alâ’iye, Tıpkı Basım, (Önsöz ve fihristi haz. Adnan Sadık Erzi), TTK Yay., Ankara 1956, s.70.

drese, çan sesi yerine de ezan seslerini yerleştirmek maksadıyla gideceğini” söyledi.¹⁶

Gürcü vekâyinâmesine göre “çok geçmeden seksen bin kişilik bir ordu toplayan Rükneddîn, baba ve atalarının hazinelerini açarak muazzam meblağlar çıkardı. Bu adamlar bütün ülkeleri, Mezopotamya’yı, Kalonero’yu, Galati’yi, Gangra (Çankırı)’yı, Ankuria (Ankara)’yı, Isavria’yı, Kapadokya’yı, Büyük Ermenistan’ı, Bitinya’yı, Paflagonya sınırlarını dolaştılar ve şehirlerde yalnız kadınları bırakarak bütün erkekleri silahaltına aldılar. Kendisi (sultan) de acilen, çekirge ve karınca sürüleri gibi sayısız ve savaşlarda gösterdikleri cesaretleri ile meşhur olan Uç Türklerinin memleketine gitti ve onlara pek çok altın ve hediyeler vererek tam teçhizatlı 100,000 atlı aldı. Sultan, aynı zamanda zor ve korku ile Ezinga (Erzincan), Halferdlieleri (Harputluları) ve Karnakulak (Erzurum) sahibi Saltuk’un oğlunu da zorla refakatine aldı.”¹⁷

Bütün hazırlıkları tamamlayan Rükneddîn, Gürcistan’a doğru hareket etti. Bu arada Doğu Anadolu’daki bütün beylere haber gönderip orduya katılmalarını emretmişti. İlk önce Sivas’a, oradan Erzincan’a ve ardından da Doğu Anadolu’nun kapılarını korumakta olan Saltukluların merkezi Erzurum’a geldi. Burada Türkiye Selçuklularına tâbi olarak hüküm süren Saltuklu emiri Alâeddin Melikşah’ı da huzuruna çağırdı. Ancak Alâeddin, Sultan’a karşı bazı yanlış hareketlerde bulununca Rükneddîn onun tutuklatarak hapsedilmesini emretti. Yerine de kardeşi Selçuklu meliki Mugiseddin Tuğrulşah’ tayin etti¹⁸. Böylece Saltukoğulları beyliği tarihe karışırken başta Erzurum olmak üzere Saltuklu arazisi, doğrudan Türkiye Selçuklu devletine bağlandı. Böyle Selçuklularla Gürcüler doğrudan doğruya komşu durumuna geldiler.¹⁹

16 - İbn Bîbî, s.65-70. Burada özetlediğimiz İbn Bîbî’nin kayıtlarının doğru olup olmadığı tartışmalıdır. Buna karşılık Gürcü vekâyinâmesinde de Sultanın elçilerinin Kraliçe Tamara’ya “Hükümdarınız kendi dinini terk ederse sultan kendisiyle evlenecek, reddettiği takdirde ise onu kendisine cariyeye yapacaktır” gibi bir teklifte bulunduğu bahsetmektedir. Bu sözler üzerine başkumandan Zakaria’nın elçiyi tokatladığı ve “Eğer elçi olmasaydın önce dilini, sonra da başımı keser ve bu küstahlığın cezasını verirdim” dediği rivayet edilmektedir. Brosset, s.406.

17 - Brosset, s.404. Gürcü kaynağının toplanan askerin sayısı ile ilgili verdiği bilgi bir hayli abartılıdır. Zira bu kayda göre 180.000 kişiye ulaşan Türkiye Selçuklu ordusuna Erzincanlılar, (Erzinga), Harputluları (Halferd) ve Karnakalak (Erzurum) sahibi Saltuk’un oğlunun da katıldığı zikredilmektedir ki bu durumda Gürcü kaynağına nazaran ordunun mevcudu daha da fazladır. Buna karşılık Gürcistan seferindeki asker sayısını Aksarayî, 20.000, Ünsî ise 50.000 olarak kaydetmiştir (Aksarayî, Müsâmeretü’l-Ahbâr, (Neşr. Osman Turan), TTK Yay., Ankara 1999, s.31-32, Türkçe terc.,s.24; Ünsî, Selçuk Şehnâmesi, (Türkçe terc., M. Mesud Koman), Konya 1944, s.24.

18 - Sultan’ın asker toplaması konusunda fermân gönderdiği bir emir olan Erzurum hâkimi (Sâhib) Melik Alâü’d-dîn Saltukî asker toplamada ve fermânın hükümlerini yerine getirmede ihmâlkâr davrandığı için azledilmiş, tasarrufunda bulunan bölge Mugiseddin Tuğrulşah’a verilmiştir. İbn Bîbî, s.73; Brosset, s.406; Ebu’l-Ferec (Bar Hebraus), Ebu’l-Ferec Tarihi, II, (Süryaniceden İngilizceye çev. Ernest A. Wallis Budge-İngilizceden Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK Yay., Ankara 1999, II, s.474; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil fi’t-Târîh, XII, (Türkçe terc. Abdülkerim Özyayın), İstanbul 1987, XII, s.147; Müneccimbaşı, s.23

19 - İbn Bîbî, s.73; Brosset, s.406; Ebu’l-Ferec, II, s.474; İbnü’l-Esîr, (Türkçe terc., XII, s.147).

Gürcü vekâyinâmesine göre “Büyük Rum memleketinde Karadeniz’e kadar Asya ve Kapadokya’da hüküm süren Çaraslan (Kılıç Arslan)’ın oğlu büyük Selçuklu sultanı Nikardin (Rükneddîn) hainliğini gösterişi altında gizleyerek, barış dilemek için sık sık elçiler ve güzel hediyeler yolluyordu”. Rükneddîn Süleymânşâh’ın Sivas’tayken gönderdiği mesaj şu şekildeydi: “Göklerin altında yükselmiş sultanların en yükseği, meleklere benzeyen ve büyük Muhammed’i göndermiş olan Allah’ın yardımcısı ben, Rükneddîn, Gürcülerin hükümdarı olan sana Tamara’ya bildirim ki her kadın akılcı zayıftır. Sen Gürcülere, Allah’ın sevgilileri olan İslam halkını katletmek için kılıç kaldırmalarını, bundan başka da, hür bir milleti kölelik vergisine tabi tutmalarını emretmişsin. İşte ben İranlılar (Türkler) hanedanının adaletini icra etmeye ve sana ve halkına anlatmaya geliyorum. Ben gelmeden önce, önüme diz çökerek, Muhammed’in resullüğünü kabul ettiğini beyan eden ve kendi dinini inkâr edip, boş yere ümit bağladığın haçı huzurunda kıracak olanların hayatlarını bağışlamaya razı olacağım. Şimdilik, İran’a iade edeceğim vekilimi bekle.”²⁰

Mektubu alan Kraliçe Tamara, hemen hazırlıklara başladı. Bu arada askerleriyle birlikte Cavahat’e doğru Meryem Ana Kilisesi’ne giderek burada ayin yaptı. Kocası David Soslan’ın da kendisine katılmasından sonra birlikte hareket ettiler. Meşhur Gürcü kumandanları Zakaria, Şalve ile İvane’nin idaresinde bulunan Gürcü ordusu Kars’a kadar geldi. Bu sırada Kraliçe Tamara Rükneddîn’e bir elçi gönderdi. Gürcü vekâyinâmesine göre Kraliçe Tamara’nın, dini duyguları ağır basan, sert ve gururlu cevabî mektubu şu şekildeydi:

“Ey Rükneddîn, mutlak kudret sahibi Allah’a tam güvenle, Meryem Ana’ya dua ederek ve ümidimi mukaddes haça bağlı olduğu halde, gökleri gazaba getirmek üzere yazılmış olan mektubunu okudum ve orada, Allah’ın muhakeme edeceği kötülüğünün delillerini gördüm. Allah’ın adına boş yere yemin edenlerin O’nun tarafından mahvedileceğini biliyor musun? Sen para kuvveti ile toplanmış eşek sürücülerine dayanıyorsun, fakat ben ne servete, ne asker çokluğuna ne de diğer herhangi bir insani şeye değil, yalnız mutlak kudret sahibi Rab Oğlu’na ve senin tahkir ettiğin İsa haçına itimat ederim. Bana yolladığın mesaja göre, Hazret-i İsa’nın adını taşıyan orduyu sana saygı göstermek için değil, mağrur yüreğini mahcup etmek ve Allah’a küfretmeğe bizzat kendisi tarafından öğrenmen için sana karşı sevk ediyorum. Seninki değil, O’nun iradesi yerine gelsin, seninkinin yerine O’nun adaleti yerine getirilsin. Senin adamlarının savsaklığını bildiğim için cevabımın tam zamanında yetişmesi ve tedbir alabilmen için benim adamlarımdan birini de sana gönderiyorum. Harekete geçirdiğim askerlerim ise esasen kapına dayanmışlardır”²¹

20 - Brosset, s.406.

21 - Brosset, s.407.

Gürcü ordusu, Pasinler'e doğru ilerlediği sırada Türkiye Selçuklu ordusu da Erzurum-Kars arasındaki Micingerd civarına geldi. Bir süre sonra savaş başladı. Gürcü vekâyinâmesine göre Gürcülerin ansızın Selçukluların olduğu bölgeye geldiler. Onların nöbetçi muhafızlarının olmadığını görünce baskın yaptılar²². Bu ani baskınla neye uğradığını anlayamayan Türk ordusu, ordugâhı ve çadırları bırakarak çekildi ve uygun bir mevkide savaş düzeni aldı. Gürcü ordusunda başkumandan Zakaria, Şalve ve İvane ile diğer Torlular ön safta yer alıyordu. Ordunun bir tarafında Abhazlar ve İmerler, diğer tarafında ise Kartliler, Kahet ve Heretliler bulunuyordu. Şiddetli bir savaş başladı. İki taraftan da birçok insan öldü. Başlangıçta Türkiye Selçuklu ordusu üstün durumdaydı. Fakat son bir gayretle Türk ordusuna saldıran Gürcüler, onları dağıtmayı başardılar.²³

İbn Bibî'nin rivayetine göre Selçuklu sultanının çetrdârının atının ayağı bir deliğe girdi. At tökezleyip düşerken üzerindeki çetrdâr ve onun tuttuğu çetr de düştü. Çetrin yere düştüğünü gören Selçuklu askerleri, Sultan'ın öldüğünü düşündüler. Büyük bir panik ve korkuya kapılıp kaçmaya başladılar. Sultan bizzat komutanlarına kendi isimleri ile seslenip uyarsa da, çavuşlar Sultan'ın sağ olduğunu askerlere duyurmayla çalışsalar da kargaşanın önüne geçilemedi. Böylece İbn Bîbî'nin ifadesiyle galip mağlup, vuran vurulan, öldürülen öldüren, bey esir, esir de bey durumuna geçti. Türkiye Selçuklu ordusu dağıldı ve böylece zafer Gürcülerin oldu.²⁴

Gürcü ordusu parlak bir zafer, çok sayıda ganimet ve esir ele geçirirken²⁵, Sultan Rükneddîn Süleymânşâh, çaresiz yanında kalan emir ve askerlerle Erzurum'a çekilmek zorunda kaldı. Sonra da gerisin geriye Konya'ya döndü. Sultan'ın kendine aşırı güveni, gurur ve tedbirsizliği, mağlubiyetin temel sebebiydi. Ertesi sene yeni bir Gürcü seferi için hareket ettiyse de yolda şiddetli bir kulunç hastalığına yakalanarak vefat etti. Yerine oğlu III. Kılıç Arslan, kısa bir süre sonra da ikinci kez Türkiye Selçuklu tahtına oturan I. Gıyâseddîn Keyhüsrev (1205-1211) geçti.

22 - Brosset, s.408. Aksarayî'ye göre de Gürcüler, Selçuklu ordusunu ordugâhta istirahat halinde iken ve düşmanın yaklaşmasından habersiz olarak pusuya düşürdü. Bkz, Aksarayî, s.31.

23 - Brosset, s.408-409.

24 - İbn Bîbî, s.73-74; Telliöğlü, XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri, s.99-102.

25 - Gürcüler, Türklerin yenilgisinden sonra sayısız eşya ve levazımı, altın ve gümüş kapları, mücevherat ve incileri, kıymetli kumaşları, çadırları, halıları, at, deve ve katırları ele geçirmişlerdir. Bu savaş sırasında esir edilenler arasında birçok güzel hasletlere sahip olan Mengücek hükümdarı Fahreddin Behrâmşâh da bulunmaktaydı. Birçok Türk emiri gibi Fahreddin Behrâmşâh da Kraliçe Tamara'nın huzuruna çıkarılmış ve kendilerine misafir gibi davranılmıştır. Fakat Fahreddin Behrâmşâh hariç olmak üzere diğer beyleri muhtelif kalelere hapsedmiştir. Kraliçe Tamara, Behrâmşâh'ı eski dostluk münasebetlerinden dolayı esir olarak Tiflis'te alıkoymuştur. Bu çok büyük ve meşhur zat, Gürcü vekâyinâmesinin belirttiği gibi bir at nalı mukabilinde satılmıştır. Bkz, Brosset, s.409-410.

I. Gıyâseddîn Keyhüsrev, 1205'te tahta oturduğunda Gürcüler ile ilişkiler hassasiyetini korumakta idi. Zira Gürcüler, Rükneddîn'e karşı kazandıkları Micingerd galibiyetinden sonra Doğu Anadolu'daki faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Hatta Erzurum ve Erciş'e kadar ilerleyerek bu bölgeleri tahrip ettiler. Bunun üzerine Ahlat hükümdarı Balaban askerlerini toplayıp Erzurum Meliki Mugîseddîn Tuğrulşâh'la birlikte Gürcüler üzerine yürüdü. Türk orduları Gürcistan'a girerek Gürcüleri yenilgiye uğrattı ve birçok ganimet elde etti. Bu sefer sırasında Gürcülerde öldürülen arasında meşhur kumandan Zakaria da vardı.²⁶

Kraliçe Tamara, Micingerd Zaferi'nden sonra Karadeniz sahiline bir ordu sevk edip kontrol altına alabilecek güçte idi. Bu sayede Karadeniz'in güney kıyılarına doğru kolayca genişleme imkânı bulabilirdi. Ancak ele geçirilecek bölgelerdeki halkın tavrı ve ana yurdun korunması için gerekli ordu gücünün paylaşılması hususu, onu farklı bir yol izlemeye itti. Şöyle ki, 1204 yılında Bizans tahtında meydana gelen sarsıntılar ve sonrasında İstanbul'un Haçlılar tarafından işgali esnasında Komnenos ailesine mensup olan Aleksios ve David Komnenos, Doğu Karadeniz sahillerine gelmişlerdir. Aynı zamanda Gürcü Kraliçesi Tamara'nın yeğeni olan Aleksios, Gürcistan'a giderek Tamara'dan yardım istedi ve ondan aldığı yardımla Trabzon'da olması dolayısıyla Komnenosların yeni bir hanedanlığını (1204-1461) kurdu. Böylece bölgede Tamara'ya bağlı bir siyasi teşekkül doğmuş oldu. Tamara, bu siyasi hamlesiyle bizzat kendisi askerî gücünü kullanmak yerine, kendi etkisinde bir siyasi teşekkül ile Karadeniz'de nüfuzunu genişletti.²⁷

26 - Tellioglu, XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri, s.103; Özdemir, a.g.t., s. 59..

27 - Trabzon Rum İmparatorluğu'nun kuruluşunda Bizans Komnenos hanedanı ile Gürcü Bagratid Hanedanı arasında nasıl bir ilişkinin bulunduğu, Gürcü Kraliçesi Tamara'nın Komnenos sülalesinden gelen Aleksios ve David Komnenos'a neden Trabzon'da devlet kurmalarına yardımcı olduğu konusunda iki görüş bulunmaktadır. Bunlardan birincisi iki hanedan arasındaki akrabalık ilişkisidir. Gürcü Bagrat ailesinin (Bagratidler), Bizans Komnenos ve Ducas ailesi ile III. Romanos Argros'un (1028-1034) hükümdarlığı döneminden itibaren akrabalık ilişkisi içinde oldukları bilinmektedir. 1170 yılında, Manuel Komnenos'un (1143-1180) imparatorluğu döneminde, Isaakios Komnenos'un oğlu Andronikos Komnenos, Gürcü Kralı III. Georges'in (1155-1180) kız kardeşi ile evlenmiş ve kralın seferlerine de katılmıştır. Gürcü prensesi ile bu evlilikten doğan oğlu Manuel de aynı şekilde, bir başka Gürcü prensesiyle evlenmiştir. Bizans tahtına 1183 yılında geçen Andronikos Komnenos 1185 yılında çıkan iç savaşta öldürülmüştü. Bu isyanı başlatan Isaakios Angelos, Komnenos ailesini ortadan kaldırmaya girişmişti. Andronikos Komnenos'un oğlu Manuel'in de öldürüldüğü bu isyanda, Manuel'in çocukları bu katliamdan kurtulmayı başarmışlardır. İki hanedan arasındaki akrabalık ilişkisine dayanarak da Gürcü Kraliçesi Tamara, Trabzon Rum Devleti'nin kurulmasına yardımcı olmuştur. Diğer görüş ise meseleyi şöyle izah eder: 1203 yılında III. Aleksios Angelos, Gürcü Kraliçesi Tamara'nın Gürcü manastırlarına gönderdiği zengin kervanlara el koyar. Ailenin uğradığı kıyımdan da sorumlu tuttuğu Angelos hanedanının bu yolsuzluğunu da öğrenen Kraliçe Tamara, hem suçluyu cezalandırmak hem de kendisinin siyasi çıkarlarına uygun olacağını düşündüğü için, yeğenleri Aleksios ve David Komnenos kardeşlere sağladığı orduyla Trabzon'u

Aleksios ve David Komnenos kardeşler, Bizans'ın Pontus ve Paflagonya temalarını ele geçirdikten sonra doğal olarak 1204'ten sonra kurulan diğer bir devlet olan İznik İmparatorluğu'nun hükümdarı Theodoros Laskaris'in rakibi haline geldiler. Laskaris'e kıyasla Komnenos kardeşler, Bizans Hanedan aileleri içerisinde daha soylu bir aileden, Komnenos Hanedanlığından gelmekteydiler. Bu yüzden kendilerini imparator olarak Theodoros Laskaris'ten daha üstün görüyorlardı. Bu sebepten dolayı, Trabzon İmparatoru I. Aleksios Komnenos, İznik İmparatoru'nun en ciddi rakibi haline gelmişlerdi.²⁸

Kommenoslar, Karadeniz'de Gürcülerden de aldığı destekle hızlı bir şekilde güçlenmiş ve Sinop'a kadar olan kıyılara hâkim oldular. Ancak bu durum Türkiye Selçukluları açısından pek de iyi olmadı. Sebebi ise bu bölgelerde güvenliğinin kaybolmasıyla ticaretin aksamasıydı. Bu durum karşısında Sultan Gıyâseddîn Keyhüsrev, İznik İmparatoru Laskaris ile bir ittifak içerisine girdi. Her iki devletin menfaatlerine uygun olan bu anlaşma sayesinde Laskaris, David'in ordusunu mağlup ve kendisini esir ederken Selçuklular da Aleksios'a karşı önemli bir zafer kazandı. Bu zafer sonucunda hem bölgede Gürcülerin desteğiyle yeni bir gücün ortaya çıkması engellenmiş, hem de ticaret yollarının güvenliği yeniden sağlanmış oluyordu.²⁹

I. Gıyâseddîn Keyhüsrev'den sonra Türkiye Selçuklu Devleti tahtına oturan I. İzzeddîn Keykavus (1211-1220), 1214'te Karadeniz'de bir ticaret limanı kazanmak amacıyla Sinop üzerine yürüdü. Bu sırada Gürcü tahtında, Kraliçe Tamara'nın 1213'te ölümü üzerine onun yerine geçen Giorgi Laşa (1213-1222) bulunuyordu. İzzeddîn Keykavus, Sinop seferi için Sivas'ta hazırlıklarına devam ettiği sırada Trabzon İmparatoru Aleksios, onu takip eden Türkiye Selçuklu uç birlikleri tarafından bir av esnasında esir alındı³⁰. Hemen ardından Sinop ele geçirildi. Böylece Gürcü Krallığı'yla Türkiye Selçukluları arasında tampon bir devlet haline gelmiş olan Trabzon İmparatorluğu, Türkiye Selçuklularının tabiiyeti altına girmiş oluyordu³¹.

ele geçirerek burada yerel bir hanedanlık kurmalarına olanak sağlamıştır. Murat Keçiş, Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler (1204-1404), AÜ SBE, Doktora Tezi, Ankara, 2009, s. 79; Aynı yazar, "Trabzon Rum İmparatorluğunun Kuruluşunda Çevreyle Olan İlişkileri", TAD, XXVIII/46, s.143-162; İbrahim Telliöğlü, "Trabzon Rum Devleti'nin Kuruluşu Hakkında Tartışmalar", Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi, XIV/41, 2004, s. 139-146; Cyril Toumanoff, "Gürcü Kraliçesi Tamar Ve Trabzon İmparatorluğu'nun Kurucusu Arasındaki İlişki Üzerine", Çev: Murat Keçiş-Murat Hanar, Karadeniz İncelemeleri Dergisi, 22 (2017), s.251-268; George Finlay, The History of Greece and the Empire of Trebizond, London, 1851, s. 367; William Miller, Son Trabzon İmparatorluğu, (Çev. Nurettin Süleymangil), İstanbul 2007, s. 11-14.

28 - Keçiş, a.g.t., s. 83

29 - Özdemir, a.g.t., s. 60.

30 - İbn Bîbî, s.148-149.

31 - Telliöğlü, XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri, s.109-110; Erkan Göksu, "Türkiye Selçuklu Devleti'ne Tâbi Devletler ve Tâbiyet Hukuku Üzerine Bir Değerlendirme", Belleten, LXXXI/290 (Nisan 2017), s.43-65.

I. İzzeddîn Keykavus'tan sonra tahta oturan Alâeddin Keykubâd (1220-1237) dönemiyle Türkiye Selçukluları altınçağına girdi. Alâeddin Keykubâd, gerçekçi ve uzak görüşlü politik bir zekâyâ sahipti. Ona göre en büyük tehdit ve tehlike, Cengi Han idaresinde batıya doğru ilerleyen Moğollardı. Moğollar er veya geç Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'nun sınırlarına ulaşacaklardı. Amacı, bunu mümkün olduğu kadar geciktirmek, muhtemel Moğol taarruzuna karşı tedbir ve hazırlıkları artırmaktı. Bu yüzden Moğolların tâbiyet teklifini kabul edip onlara il olmayı bile kabul etmiş, bu suretle hem Moğol beylerini memnun etmiş hem de en azından bir müddet Moğol tehlikesini uzak tutmayı başarmıştı³². Bu arada Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'da hâkimiyetini kuvvetlendirmek ve bu sınırları tahkim etmek zorundaydı. Bir yandan da bölgedeki bey ve krallarla iyi geçinerek Moğollara karşı bir ittifak oluşturmaya çabalıyordu.³³

³² - Ögedey, 633 (1236)'de Kazvinli Emir Şemseddin Ömer'i bir yarlığla beraber Alaeddin Keykubad'a göndermişti. Şemseddin Ömer'le Kayseri'de görüşen Sultan'a takdim edilen yarlığda şunlar söyleniyordu: "Adil Sultan Alaeddin Keykubad bilir ki bizim hükümdarlıktaki ünümüzü cihan duymuştur. O tarafa gidip gelen yolcular senden hoşnutluk gösteriyorlar. Bunu duyuyor ve takdir ediyoruz. Bunun için de seni korumak ve kollamak istiyoruz. Böylece sen kendi ülkende gönül hoşluğu ile yaşayabilirsin. Ulu Tanrı bizi yüceltmiş ve yeryüzünü bizim soyumuza armağan etmiştir. Seni illiğimize (itaatimize) davet ediyoruz. Bizim buyruğumuzu dinlemeyenlerin, bizden ayrılanların yurtlarını çerilerimiz ele geçirir. Onları öldürür, kadınlarını, çocuklarını tutsak eder. Mal ve davarlarını talan, mülklerini harap eder. Fakat onlara erişen bu kötülük bizden değildir." Alaeddin Keykubad, mektubu okuyunca Şemseddin Ömer ile özel olarak görüşmek için onu bir odaya çağırttı. Daha sonra "Tanrı'ya çok şükür ki sizin gibi değerli bir elçi bizim yanımıza geldi. Siz ki Müslümansınız, soracağım şeylere dindarlık icabı doğru cevap veriniz" dedi. Bunun üzerine elçi "Bildığım her şeyi doğru söyleyeceğim" dedi. Sultan, "Moğol hanının illiğini kabul edersem bizim ülkemize göz diker mi?" diye sordu. Elçi "Allah etmesin, onun o kadar çok ülkesi var ki her yıl huzuruna birçok elçiler gelip gider, ayrıca çok zengin hazineleri, toprakları var. Ona ufak bir armağan gönderip gizli saklı bir şey yapmazsanız size karşı iyi davranır" dedi. Moğollara karşı savaş yerine barışı yeğleyen bir hükümdar olan Alaeddin Keykubad, Emir Şemseddin Ömer'in sözlerinden sonra Ögedey'in teklifini kabul etti ve bu manayı içeren bir mektup kaleme alınarak hediyeler tertip edilmesini emretti. Ancak heyet yola çıkmadan vefat etti (3 Şevval 634/31 Mayıs 1237). Bunun üzerine II. Gıyâseddîn Keyhüsrev babası tarafından kaleme alınan mektuba "Babam sana kardeşim diye hitap ederdi; ben baba diye çağıracağım, babam gibi itaat yolunu tutacağım" cümlelerini ilave edip elçiyi uğurladı. Elçilik heyeti Ögedey'in huzuruna varınca Sultan Alaeddin'in katında gördükleri itibar ve ikramlardan bahsettiler. Sonra tekliflerinin Sultan tarafından kabul edildiğini, hediyeler hazırlattığını, ancak aniden vefat ettiğini ve onun yerine oğlu II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in geçtiğini bildirdiler. Moğol hanı, Sultan Alaeddin Keykubad'ın vefat ettiğini duyunca "yazık" anlamında olmak üzere üç defa "kıran, kıran, kıran" dedi. II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in davranışını da memnuniyetle karşıladı. Bkz, İbn Bîbî s.452-456.

³³ - Salim Koca, "Türkiye Selçuklu Tarihine Damgasını Vuran Menfur Bir Cinayet: Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın Zehirlenmesi", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 27, 2010, s. 355.

Aynı yıllarda Anadolu'nun doğu sınırında Moğollarla savaşa savaşa bölgeye kadar çekilen Celâleddîn Hârezmşâh (1220-1231) ve Hârezmşâhlar belirdi. Celâleddîn, bir asırdır Gürcülerin elinde bulunan Tiflis'i (1226), Kars ve Ani şehirlerini ele geçirdi. Bu fetihlerle İslam dünyasında büyük saygı kazandı. Ancak o, bu fetihlerinin yanı sıra Anadolu'da da hâkimiyet kurma düşüncesindeydi. Bu yüzden Türkiye Selçuklu idaresinde bulunan Ahlat'ı kuşattı. Bu durum, doğudaki mücadelenin seyrini değiştirdi. Alâeddin Keykubâd'ın defalarca elçiler ve mektuplar gönderip Celâleddîn Hârezmşâh'ı uyardı. Moğollara karşı birlikte hareket etmek istedi. Ancak herhangi bir sonuç alamadı. Neticede Sultan Alaeddin Keykubâd ve müttefiki Eyyubî Meliki el-Melikü'l-Eşref'le Celalaedin Hârezmşâh Yassıçemen Savaşı'nda (1230) karşı karşıya geldiler. Savaşın neticesinde Celâleddîn Hârezmşâh mağlup oldu ve kısa süre sonra da hayatını kaybetti³⁴.

1232 yılında bir Moğol birliği Sivas yakınlarına kadar gelerek yağma faaliyetlerinde bulundu³⁵. Alaeddin Keykubâd, bu taarruzun, Giorgi Laşa'nın yerine Gürcü Kraliçesi olan Rosudan'ın (1222-1245) tahriki ile yapıldığını düşünerek Gürcüler üzerine sefer emri verdi. Erzurum sübaşısı Mübarizüddin Çavlı ile birlikte Gürcü topraklarına giren Türkiye Selçuklu ordusu, bazı kaleleri de zapt etti³⁶.

Gürcü Kraliçesi Rosudan, Selçuklu ordusunun kazandığı zaferler karşısında hemen devletin ileri gelenlerini topladı. Sultan'ın devletin adamlarına ve ileri gelenlerine iyi davranmanın ve onlara tatlı dil ve iyi sözle yaklaşmanın en doğru yol olduğuna karar verdi. Emir Kemaleddin'e elçilerle birlikte mektup göndererek Moğol ordusunun Anadolu'ya saldırmasında parmağı olan Gürcü devlet adamlarının yaptığı bu işlerden dolayı özür diledi. Gürcü Kraliçesi, elçisiyle birlikte Kemaleddin Kâmyâr'a hediyelerle birlikte bir de mektup gönderdi ve barış teklifine bulundu. Kraliçe mektubunda "Bizim Melikü'l-Ümera'nın merhametinden beklediğimiz odur ki, geri kalan beldelerimizi yakıp yıkmaktan, yağma ve talan etmekten kaçınması, barış talebimizi saltanat dergâhının huzuruna arz etmesi, Sultan bize iyilik yapmak istiyorsa bunu evlilik akrabalığı kurarak göstermesidir. Bizim aklımızdan geçen, Selçuk sulbünden ve David neslinden gelen iffetli ve namuslu kızımızı, ülke komşuluğu ve memleket yakınlığı dolayısıyla Melik Gıyâseddîn Keyhüsrev'in evlilik haremine ve birleşme odasına sokmaktır" diy-

34 - Tellioglu, XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri, s.110-123.

35 - İbn Bîbî, s.419

36 - İbn Bîbî, s.420-421.

ordu. Kemaleddin Kâmyâr, Kraliçe Rosudan'ın barış teklifini Sultan Alâeddin Keykubâd'a bildirdi. Sultan, Gürcü melikesi ile evlilik yoluyla akrabalık kurmayı memnuniyetle kabul ettiğini, bundan sonra ordunun Gürcü memleketlerine saldırmasına izin verilmemesini ve ordunun geri dönmesini istedi. Böylece Selçuklular ile Gürcüler arasında bir barış antlaşması yapıldı³⁷.

Alâeddin Keykubâd'ın, Gürcülerle böyle bir anlaşmaya varıp akrabalık kurmasında, yaklaşan Moğol tehlikesine karşı sınırlarının güvenliğini sağlamak ve Selçukluların kendi yanında Moğollara karşı bir müttefik kazanmak düşüncesi etkili olmuştu. Bu arada Sultan, Emir Kemaleddin Kâmyâr'ı, Ahlat üzerine gönderdi. Sınırlarını bir yandan Gürcistan'ın başkenti Tiflis'e kadar genişletirken Sökmen ilini de kendi topraklarına kattı.³⁸

Sultan Alâeddin Keykubâd'ın ölümünden sonra yerine II. Gıyâseddin Keyhüsrev (1237-1246) geçti. II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in devlet idaresinde gösterdiği zafiyet, sadece devlet mekanizmasının sarsılmasına değil Moğolların Anadolu harekâtı için bekledikleri uygun ortamın doğmasına da zemin hazırladı. 1240 yılında Babaîler İsyanı'nın patlak verdiği, Türkiye Selçuklu ordusunun isyancılar karşısında zaafa düştüğü ve Moğol taarruzuna karşı doğu hududunda bulundurulmuş kuvvetlerin isyanı bastırmak üzere bölgeden ayrıldığı haberi duyuldu.³⁹

Bu esnada Gürcistan, Anadolu'dan daha önce Moğol istilası ile yüz yüze kalmış ve Moğolların idaresi altına girmişti⁴⁰. Moğollar, Cormagon Noyan komutasında 1239'da Gürcistan'a girerek Kars ve Ani şehirlerini ele geçirdiler⁴¹.

37 - İbn bîbî, s.423. Bu akrabalık meselesi, Anonim Gürcü Kroniğinde farklı anlatılmıştır. Kraliçe Rosudan'ın kızı Tamara büyüdüğü zaman, onun güzelliğini öğrenen Sultan II. Gıyâseddin, Tamara ile evlenmek için Kraliçe Rosudan'a yalvarmış ve çok sayıda hediye göndermiştir. Eğer evlilik teklifi kabul edilirse onu Hristiyan inancından döndürmek için güç kullanmayacağına dair yeminle söz vermiştir. Bu ricadan sonra Kraliçe Rosudan kızı Tamara'yı Sultan ile evlendirmiş ve çeyiz olarak da Atsquri (Ashur) vermiştir. Bkz, Ömer Subaşı, "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Güçlü Bir Kadın: Gürcü Hatun Tamara", Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, XIII/33 (2016), s. 384-401.

38 - Tellioglu, XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri, s.122-124; Özdemir, a.g.t., s. 64.

39 - Anonim Selçukname'deki kayda göre Moğol kumandanları, Alaeddin Keykubad'ın ölüm haberini alır almaz "Demir Sultan gitti. Artık devlet ve devir sizindir. Yürüyünüz, Rum vilayetlerini alınız" diyorlardı. Bkz, Anonim Selçuknâme, (Târih-i Âl-i Selçûk der Anadolu), Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III, (Neşr ve çev. Feridun Nafiz Uzluk), Ankara, 1952., s. 48., (Türkçe terc., s.31).

40 - Tellioglu, XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri, s.124-125.

41 - Geniş bilgi için bkz, Ömer Subaşı, Gürcü-Moğol İlişkisi Güney Kafkasya 1220-1346, İstanbul 2015; Rayfield, a.g.e.,s. 118 vd.

Moğollar 1242'den itibaren Anadolu'yu da istila etmeye başladıklarında, Moğol ordusuna dâhil edilmiş Gürcü birlikleri de bulunuyordu⁴².

II. Gıyâseddîn Keyhüsrev zamanında Gürcüler ile olan diğer bir münasebet ise daha önce Sultan Alâeddin Keykubâd döneminde yapılan anlaşmanın yürürlüğe girmesiydi. Anlaşma gereği Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev, Gürcü Kraliçesi Rosudan'ın kızı Tamara ile izdivaç kurmak için Selçuklu müstevfisi Şahabeddin Kirmanî'yi hazineler ve çeşitli hediyeler ile birlikte Tiflis'e gönderdi. Buradaki işleri düzene koyan Kirmanî, Tamara'yı (Gürcü Hatun) alarak Erzincan'a geldi ve buradan bir ulak göndererek ve Sultan Keyhüsrev'e gelin alayının Tiflis'ten Erzincan'a geldiğini haber verdi. Bunun üzerine Sultan Gıyâseddîn Keyhüsrev, Kayseri'ye hareket etti ve Kayseri'de sultanı Gürcü Hatun'u karşıladı. Burada muhteşem bir düğün gerçekleşti.⁴³

II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in Gürcü Hatun'a olan bağlılığı kaynaklarda sıkça vurgulanır. Hatta Sultan Gıyâseddîn'in devlet işleri ile ilgilenmeyip vaktinin çoğunluğunu Gürcü Hatun ile eğlenerek geçirdiği belirtilir. Hatta Sultan'ın bastırıldığı sikkelere Gürcü Hatun'un aslan kursunda güneş olarak yüzünü resmettiği görülür. Gürcü prensesin dinine dokunulmaması evlilik akdinde yer aldığı için Gürcü Hatun memleketinden Hıristiyan elbiseleri içinde gelmiştir. Ayrıca papazı ve diğer dini görevlilerden başka hizmetçileri de kendisiyle beraber Anadolu'ya gelmiştir. Gelenler arasında Gürcü hükümdarı Giorgi Laşa'nın oğlu David de bulunmakta olup ona Moğollar tarafından Ulu David denmektedir. Gürcü Kraliçesi Rosudan, kendi oğlu David'i tahta varis yapmak için, Ulu David'i uzaklaştırmaya çalışmış ve Gürcü Hatun'la birlikte Anadolu'ya göndermiştir. Hatta bazı kaynaklara göre Rosudan, yeğenini öldürmek için bir plan da tertip etmiştir. Sultan Gıyâseddîn'e kızı Gürcü Hatun'un David ile gayri meşru ilişkiye girdiğini duyurmuş ve bunun üzerine Sultan, Gürcü Hatun'u döverek onun mukaddes tasvirlerini kırmıştır. Sultan, Da-

42 - Aknerli Grigor, History of the Nation of Archers, (Türkçe terc., Okçu Milleti Tarihi, (Çev. Hırant D. Andreasyan), İstanbul 1954., s.15.; Kiragos, Moğol ordusunda bulunan Ermeni ve Gürcü prensler arasında Vahram'ın oğulları Prens Awag, Shahnshah, Aghbugha ile Toph (Dop'i)'un oğlu Grigor Xach'enet'in isimlerini zikretmiştir. Bkz, Kirakos, History of the Armenians, (Trans. Robert Bedrosian), Sources of the Armenian Tradition, New York 1986, s.242. Gürcü Moğol İlişkileri ve Anadolu'nun işgali hakkında bkz, Ömer Subaşı, "Gürcü Moğol İlişkisi ve Anadolu'nun İşgali 1220 1250", Uluslararası Malazgirt'ten Osmanlıya Selçuklu Sempozyumu, (22-23 Mayıs 2014), İstanbul 2017, s.455-473.

43 - İsmail Çiftçioğlu, "Anadolu Selçuklu Sultanlarının Gayrimüslim Kadımlarla Evlilikleri", ZfWT, V/1 (2013), s.14-16.

vid'i de hapse attirmiş ve o, Moğolların Anadolu'yu istilasına kadar bir kalede hapis kalmıştır.⁴⁴

Moğollar, 1242'den itibaren Anadolu'yu işgale başladılar. 1242'de Erzurum'u ele geçirdikten sonra 1243 yılında da Sivas civarındaki Köseadağ Savaşı'nda Türkiye Selçuklu ordusunu mağlup ettiler. Baycu Noyan komutasındaki bu Moğol ordularında Gürcü kumandan ve askerleri de bulunmaktaydı⁴⁵. Böylece Moğol tahakkümüne giren Türkiye Selçukluları, bu tarihten itibaren 1308, bir görüşe göre de 1318'e kadar onlara (İlhanlılar) tabi olarak varlıklarını devam ettirdiler.⁴⁶

44 - "Türkiye Selçuklu merkezi Konya'da Gürcü Hatun için hayat özellikle Sultan'ın ona karşı davranışlarından dolayı gayet iyi gitmekteydi. Aynı şeyleri Moğolların korkusundan saklanmak amacıyla gittiği Kutaisi'de zorluklar içerisinde hâkimiyetini sürdürmeye çalışan Kraliçe Rosudan için söylemek mümkün değildi. Bu zor şartlar altında hayatını idame ettiren Kraliçe, oğlu Narin David beş yaşına geldiğinde onu kral yapmak için harekete geçmişti. O, güvenli bir şekilde krallığı oğluna miras bırakmak amacıyla kardeşi IV. Giorgi Laşa'nın vasiyeti üzerine kendisine emanet edilen David isimli yeğenini gizlice, kızını gelin verirken onunla birlikte Anadolu'ya Sultan II. Gıyâseddin'e göndermişti. David, Sultan'ın yanına geldiğinde hem Sultan hem de bilinen ismi ile Gürcü Hatun Tamara, onu muhabbetle karşıladılar. Sultan ve Tamara, David'i iyi muhafaza edip güzel muamele ettiler. Gürcü Hatun, dayısının oğlu David'e kibar davrandı ve annesi Kraliçe Rusudan'ın David'in öldürülmesi için verdiği emirleri görmezden geldi. Gürcü Kroniğine göre "Yeğeni David'i öldürme fikrinden bir türlü vazgeçmeyen Kraliçe, yeğeni genç David'e karşı bir suikast girişiminde bulunmak amacıyla kızı Tamara ve damadı Gıyâseddin'in yanına Anadolu'ya bir adamını gönderdi." Önceki istekleri geri çevrilmesine rağmen Kraliçe, onların genç David'i ortadan kaldırmak zorunda olduğuna inanıyordu. Sultan ve eşi Gürcü Hatun Tamara, Kraliçe'nin isteklerini devamlı olarak görmezden geliyorlardı. Kraliçe birkaç defa daha elçi gönderse de onun mesajı Konya sarayında karşılık bulmadı. Kraliçe'den gelen ve yeğeni David ile kızı Tamara hakkında farklı iddialar içeren üçüncü mektup Sultan ve Gürcü Hatun tarafından önemsenmedi. Yeniden şansını denemek isteyen Kraliçe, bu defa damadı II. Gıyâseddin'e: "Ben yeğenimi ortadan kaldırmak istiyorum; çünkü David, senin eşin ve benim kızım Tamara'nın sevgilisidir." diyerek iftiralarla dolu bir mektup gönderdi. II. Gıyâseddin, mesajı alınca hiddetlenip eşi Gürcü Hatun'un odasına girip eşini dövdü. Duydukları karşısında bir türlü sakinleşmeyen Sultan, David'i çağırıp her şeyi itiraf etmesi için zorladı. David ise kendisinin suçsuz olduğunu; bütün yaşananların Gürcistan'daki yöneticilerin içerisine düştikleri günahkârlıklardan kaynaklandığını söyleyip "Kraliçe beni sürgüne gönderdi. Senin tarafından öldürüleceğimi düşünüyordum. O, benim öldürüldüğümü tahmin etmektedir." Diye ekledi. Bunları işiten Sultan, iftiraların veliahtlık için verilen mücadelenin sonucu olarak ortaya çıktığını anladı ve biraz yatıştı. Ancak daha sonra fikrini değiştirip David'i ortadan kaldırmak amacıyla onu denize attırdı. Bu girişim başarılı olmayınca David'i öldürmenin farklı bir yolunu arayan Sultan, onun kuyuya atılmasını emretti. David, kuyuya atıldıktan sonra büyük kaya parçaları taşınarak kuyunun üzeri ve etrafı tamamen kapatıldı. Bu sırada David'in babası IV. Giorgi Laşa tarafından David'i koruması için önceden görevlendirilen Sosan isimli bir şahıs, David, kuyuya atılırken onları dikkatlice izledi ve yerini iyice öğrendi. Sultan'ın adamları oradan ayrıldıktan sonra Sosan, kayaların altından bir tünel kazarak hayatta kalabileceği kadar yiyeceği David'e verdi. David, yaklaşık beş yıl bu şekilde hayatını sürdürdü" Subaşı, Subaşı, "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Güçlü Bir Kadın: Gürcü Hatun Tamara", s.390-391.

45 - Bkz, Mehmet Özmenli, "Ermeni-Gürcü Birliklerinin Köseadağ Savaşı'nın Seyrine Etki Eden Tutumları ve Faaliyetleri", Gaziantep University Journal of Social Sciences, XIII/4 (2014), s.993-1005.

46 - Özdemir, a.g.t., s. 67-68.

XI საუკუნის მეორე ნახევარში სელჩუკების მიერ ბიზანტიელების წინააღმდეგ მოპოვებული წარმატების და განსაკუთრებით 1071 წელს მანასკერტის ბრძოლაში გამარჯვების შემდეგ, ანატოლიაში თურქულ-თურქმენული ტომები საგრძობლად გაძლიერდნენ.¹ იმიტომ რომ რეგიონში მანამდე დასახლებული და სამხედრო, სოციალურ-კულტურულ და ეკონომიკურ აქტივობებში მონაწილე თურქმენებმა, მანასკერტის ბრძოლის შემდეგ დანიშნულ მენდიდების, მენგუჯეკის, სალთუკის და ართუკის ბეილიქების მსგავსი პოლიტიკური წარმონაქმნები დააარსეს და უკვე ანატოლიის პოლიტიკურ ცხოვრებაშიც ჩაერთვნენ.²

ანატოლიაში თურქების მიერ დაარსებულ პოლიტიკურ ერთეულებს შორის ყველაზე მნიშვნელოვანი ანატოლიის სელჩუკთა სახელმწიფო იყო. 1075 წელს დაარსებულმა ანატოლიის სელჩუკთა სახელმწიფომ თითქმის ერთი საუკუნის განმავლობაში განცდილი მრავალი უიღბლობის მიუხედავად მაინც მოახერხა გაძლიერებულიყო რეგიონში და განსაკუთრებით 1176 წელს მირიოკეფალის ბრძოლაში გამარჯვების შემდეგ ანატოლიაში ერთ-ერთ ძირითად მოთამაშედ იქცა.³

¹ - 1071 წელს მანასკერტის ბრძოლის შემდეგ სულთან ალფ-არსლანსა და ბიზანტიის იმპერატორ რომან დიოგენეს შორის შეთანხმება შედგა. თუმცა ალფ-არსლანის მიერ კონსტანტინეპოლში სამართავად გაშვებული რომან დიოგენე მონინააღმდეგეებმა მოკლეს. ახალმა იმპერატორმა მიხეილ VII დუკამ არ აღიარა რომან დიოგენეს მიერ დადებული შეთანხმება და ამგვარად ბიზანტიურ-სელჩუკური ურთიერთობები კვლავ ომში გადაიზარდა. მანასკერტის ბრძოლის შემდეგ ისპაჰანში დაბრუნებული სულთან ალფ-არსლანი ყურადღებით ადევნებდა თვალს განვითარებულ მოვლენებს და როდესაც შეიტყო იმპერატორ რომან დიოგენეს თავს დამტყდარი ამბავი და შეთანხმების ანუღიორება, თურქმენ ბეგებს და მეთაურებს უთხრა: „ამიერიდან ჯვრის თაყვანისმცემელთა ქვეყნებს შევესევით... ლომის ბოკვრები გახდებით, დღისით და ღამით არწივივით იფრინეთ და რომაელები არ დაინდოთ“ და ანატოლიის დაპყრობა დაიწყო. ბრძანების მიღების შემდეგ თურქმენმა ბეგებმა და ამირებმა ანატოლიის შიდა ტერიტორიებისკენ ოთხი მიმართულებით დაიწყეს მოძრაობა. როგორც იმ პერიოდის წყაროები გადმოგვცემენ „ზღვა და ხმელეთი თურქებით გაივსო“. „დაკავებული ტერიტორიების ქვემარტივი პატრონივით“ ანატოლიაში შემოჭრილ თურქებს ვერ გაუძღეს რომაელებმა და მათ ვერავითარი წინააღმდეგობა ვერ გაუწიეს. „იმპერატორი მიხეილ დუკა შიშმა მოიცვა და მიენდო მშიშარა, ქალაჩუნა მრჩევლების სიტყვებს და სასახლიდან არ გამოდიოდა. მხოლოდ ხალხი გაგზავნა, რათა თურქების შემოსევებით დაზარალებული რეგიონებიდან ქრისტიანი მოსახლეობა და მათი ქონება ზღვის მეორე მხარეს (ბალკანეთში) გადაეყვანათ. ამრიგად ეს გახდა მიზეზი, რამაც თურქებს გაუადვილა მოსახლეობისგან დაცლილ ტერიტორიებზე დასახლება“. Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, Türkiye, İstanbul 2008, s.188-189; Aynı Yazar, Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 2002, s.34.

² - ამ ბეილიქების შესახებ უფრო მეტი ინფორმაციისთვის იხილეთ Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 2001; Faruk Sümer, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Ankara 1990.

³ - იხ, Yusuf Ayönü, “Myriokephalon Savaşı'nın Bizans İmparatorluğu Açısından Ne İfade Ettigine Dair Bazı Düşünceler”, Isparta Bölgesinin Tarihi Coğrafyası ve Myriokephalon Savaşı Sempozyumu (19-20 Haziran 2014), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (Özel Sayı), Ekim 2014), s.139-148.

ქართველებს კი 1089 წელს მეფე გიორგი II-ის გარდაცვალების და მის ნაცვლად 16 წლის დავით IV-ის (1089-1125) გამეფების შემდეგ ოქროს ხანა დაუდგათ. სელჩუკების წინააღმდეგ მოწყობილ ლაშქრობებში დავით IV-მ დიდ სამხედრო წარმატებას მიაღწია. 1104 წელს დაიპყრო კახეთი, 1110 წელს აიღო სამშვილდის და ძერნას, 1115 წელს - რუსთავის, 1117 წელს - გომის და ქალაქორის სიმაგრეები, 1118 წელს აიღო აგარანი და ერთ დროს სომხეთის დედაქალაქი ლორე.⁴

1121 წელს დავით მეფემ ყივჩაღების დახმარებით⁵ შექმნილი ძლიერი არმიით დიდგორის ბრძოლაში საქართველოს ისტორიაში ყველაზე მნიშვნელოვანი გამარჯვება მოიპოვა.⁶ ამ ბრძოლაში ერაცის სელჩუკთა მელი-

⁴ - უფრო მეტი ცნობებისთვის იხ. Marie Félicité Brosset, Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 Yılına Kadar), (Çev. Hrand D. Andreasyan, Notlarla Yay. Haz. Erdoğan Merçil), TTK Yay., Ankara 2003 s. 317-318; Donald Rayfield, Edge of Empires A History of Georgia, London, 2012, s. 85 vd.; İbrahim Tellioglu, XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri, Trabzon 2009, s.67-84.

⁵ - ქართული სამეფოს აღზევებაში ყივჩაღებს მნიშვნელოვანი როლი აქვთ. დავით მეფე აცნობიერებდა, რომ მის ხელთ არსებული ძალა საკმარისი არ იყო და როგორც ქართული მატრიანე გადმოგვცემს, მან გამოიყენა „ყივჩაღების მრავალრიცხოვანი მამაცი მეომრები და მარჯვე მხედრები“. ამისთვის მეფე დავითი, ყივჩაღთა მთავრის ათრაქა შარალანის ძის ქალიშვილი, სილამაზით განთქმული გურანდუხტი შეირთო ცოლად და დაუნათესავდა მათ. ზემოთ აღნიშნული მიზეზების გამო, დავით მეფემ ყივჩაღების თავის ქვეყანაში მოსანვევად ყივჩაღთა მთავარს ათრაქას ელჩი გაუგზავნა. ათრაქამ ეს შემოთავაზება დიდი სიამოვნებით მიიღო, რადგან რუსული სამთავრო მას ავინროვებდა და საკუთარ დაქვემდებარებაში მყოფ ყივჩაღებთან ერთად საქართველოში ჩამოვიდა. დავით მეფე ყივჩაღები საუკეთესო ადგილებში ჩაასახლა და მათგან დიდი არმია შექმნა. დროთა განმავლობაში ყივჩაღებმა ქართული ენა და ქრისტიანული სარწმუნოება შეითვისეს, ადგილობრივ მოსახლეობაში გაითქვიფნენ და მნიშვნელოვანი თანამდებობებიც დაიკავეს. 1121 წელს დიდგორის ბრძოლაში 40000-იანი ქართული არმიიდან 15000 ყივჩაღი იყო. ამ არამუსლიმ თურქული წარმომავლობის ხალხს, მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავათ დავით მეფის ეპოქაში გაფართოების პოლიტიკის გატარებაში. Brosset, s. 319-320; Tellioglu, s. 76; Aynı yazar, “Gürcü İllerinde Siyasi Birliğin Sağlanmasında Kıpçakların Rolü”, Türk Kültürü, 489-490: 453-464; Aynı yazar, “Doğu Karadeniz Kıpçakları”. Karadeniz Araştırmaları Dergisi, (48), s.59-78; Vahit Özdemir, XII. Ve VIII. Yüzyılda Türk-Gürcü Münasebetleri (Türkiye Selçukluları ve Doğu Anadolu Türk Beylikleri Döneminde), SÜ SBE, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2011, s.32; Erhan Ateş, XII-XIII. Yüzyıllarda Güney Kafkasya’da Kıpçaklar, AÜ SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2015, s.25 vd.; Aydın Usta, “XIII. Yüzyıldaki Moğol İstilasına Kadar Kıpçakların Kafkasya’daki Faaliyetleri”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, 154, İstanbul 1999, s. 36-43.

⁶ - დავითის მიღწეული წარმატება აღიქმებოდა როგორც ქრისტიანობის გამარჯვება ისლამურ მმართველობაზე, რომელიც VII საუკუნიდან მოყოლებული ზენოლის ქვეშ ამყოფებდა ქვეყანას, რაც კიდევ უფრო გაიზარდა სელჩუკების გამორჩენასთან ერთად. ამას ნათლად წარმოაჩენს ის ფაქტი, რომ 1121 წლის აგვისტოში მოპოვებული ამ გამარჯვების აღსანიშნავად ყოველი წლის აგვისტოში იმართება „დიდგორობის“ დღესასწაული. უფრო მეტი ინფორმაციისთვის იხ. Tellioglu, s. 80; Erhan Ateş, “Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları”, TAD, XXV/60 (2016), s.73-96; Özdemir, a.g.t., s.40-41

ქის თულრულის, ართუკიდი მმართველის ილ-ლაზის, დუბეის ბინ სადაყას და ბითლისისა და ერზენის გამგებელის თულან არსლანის დამარცხებით დავით მეფემ რეგიონში სელჩუკთა ბატონობას ბოლო მოუღო, გააერთიანა დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს პოლიტიკური ერთეულები და თანამედროვე საქართველოს სახელმწიფოს ჩაუყარა საფუძველი.⁷

დავით მეფემ, 1121 წლის გამარჯვების შემდეგ დაახლოებით 400 წლის განმავლობაში მუსლიმების მფლობელობაში მყოფ თბილისს ალყა შემოარტყა. თბილისის ხელში ჩაგდების შემდეგ, 1124 წელს დავითმა ანისი აიღო. მუსლიმების მფლობელობაში მყოფი წმინდა ადგილები კვლავ ხელში ჩაგდების შემდეგ საზოგადოებაზე რელიგიის გავლენა და გამაერთიანებელი ძალა კიდევ უფრო გაიზარდა. ამ ცვლილებების შედეგად რეგიონში ისტორიული როლები შეიცვალა და ქართველებმა დაიწყეს თურქული ელემენტების წინააღმდეგ მოქმედება, რომლებიც მანამდე მათ ქვეყანაში ჯიჰადის სახელით თავდასხმების აწყობდნენ. დავითის გამარჯვებების შემდეგ რეგიონის ქრისტიანი მოსახლეობა ქართველების გარშემო დაირაზმნენ სელჩუკების წინააღმდეგ. ამგვარად, XI საუკუნის შუა ხანებში ქართულმა სამეფომ აღმოსავლეთ ანატოლიელი და თანამედროვე აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე მცხოვრები ქრისტიანების თვალში ბიზანტიის ადგილი დაიკავა. საქართველოს სამეფო უკვე რეგიონალურ ძალას წარმოადგენდა.⁸

ყველა ამ ბრძოლის მიმდინარეობისას ქართველებსა და ანატოლიის სელჩუკებს შორის უშუალო ურთიერთობები არ დამყარებულა. საქართველოს სამეფოს შეხება ჰქონდა დიდი სელჩუკთა სახელმწიფოსთან და მის მემკვიდრე ერასის სელჩუკებთან, ასევე ილდეღიზის საათაბაგოსთან,⁹ და აღმოსავლეთ ანატოლიის ბეილიქებთან.¹⁰ ანატოლიის სელჩუკებთან პირ-

7 - ამ პოლიტიკურმა ვითარებამ მალე ასახვა ჰპოვა საზოგადოებრივ სფეროშიც. ქართველები, რომლებიც ცოტა ხნით ადრე სელჩუკების დაუმარცხებლობაში იყვნენ დარწმუნებული და მათთან შებრძოლებას ვერ ბედავდნენ, ახლა თავს ბიზანტიის იმპერიის ადგილას აყენებდნენ და აღმოსავლეთში ქრისტიანობის წარმომადგენლობაზე აცხადებდნენ პრეტენზიას. დაახლოებით 5 საუკუნის განმავლობაში მუსლიმების წინააღმდეგ განცდილი წარუმატებლობის შემდეგ, დავითის ეპოქაში მოპოვებულმა გამარჯვებებმა ქართველებში უპირატესობის გრძნობის გაღვივება გამოიწვია და ამ გრძნობის ჩამოყალიბების ერთ-ერთი მთავარი მიზეზი იყო რწმენა, რომ ისინი იყვნენ მენინავეები ქრისტიანობის დაცვაში. ამის გამო 1121 წლის შემდგომ ბრძოლებში მონაწილე ქართული არმიის რიგებში ქართველების რაოდენობამ იმატა. იხ.: İbrahim Telliöğlu, "Orta Çağ'da Türk-Gürcü Münasebetlerini Şekillendiren Faktörler", 38. İcanas Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (10-15 Eylül 2007 Ankara), Doğubilim Çalışmaları, Bildiriler, VI, Ankara, 2009, s.3081.

8 - Telliöğlu, "Orta Çağ'da Türk-Gürcü Münasebetlerini Şekillendiren Faktörler", s.3081.

9 - Hüseyin Kayhan, "Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Kafkasya Politikası ve Gürcü Krallığı", Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 2, Kafkasya Özel Sayısı, s.195-217.

10 - ეს ბეილიქებია დანიშმენდის, მენგუჩეკის, სალთუკიდების, ართუკიდების და ხლათის. ამ ბეილიქებთან ქართველების ურთიერთობის შესახებ იხ.: Özdemir, a.g.t., s.27-47.

ველი პირდაპირი კავშირი სულთან ქილიჩ-არსლან II-ის (1156-1192) დროს დამყარდა. ბიზანტიის იმპერატორი მანუელ I კომნენოსი (1118-1180) ცდილობდა ქილიჩ-არსლანის წინააღმდეგ კოალიციის შექმნას და მის ადგილას ანკარისა და ჩანკირის მელიქის შაჰინშაჰის დასმას. ამ მიზნით მან კავშირი დაამყარა სირიელ ჯვაროსნებთან, დანიშმენდის ბეილიქის მმართველთან იალიბასანთან და ქართველ მმართველთან გიორგი III-სთან. თუმცა კავშირი წარმატებული არ აღმოჩნდა. შაჰინშაჰი დამარცხდა. იგი ჯერ მეიაფარიკ-ინში, შემდეგ კი ხლათში წავიდა და ბოლოს აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე ილდეღიზიდების ათაბაგს შეეხიზნა. მისი გარდაცვალების შემდეგ ქართველთა მეფე გიორგი III-სთან წავიდა და სოხუმის ნავსადგურიდან სტამბოლში, მანუელ I-თან გაემგზავრა.

გიორგი III-ს შვილის, თამარ მეფის (1184-1213) ეპოქაში ერაცის სელჩუკებმა, ილდეღიზიდებმა და აღმოსავლეთ ანატოლიის თურქულმა ბეილიქებმა ძველი ძლიერება დაკარგეს, რითიც ისარგებლა ქართულმა სამეფომ. ქართული არმია თამარ მეფის მეუღლის, დავით სოსლანის მეტაურობით მოულოდნელად არზრუმის კედლებთან აღმოჩნდა. მაგრამ სალთუკიდმა მმართველმა ნასირედინ მუჰამედმა წინააღმდეგობა გაუწია და მათ ქალაქი ვერ აიღეს. ცოტა ხნის შემდეგ ქართულმა ჯარმა წარმატებით დალაშქრა ყარსი და ქალაქი ხელში ჩაიგდო. ეს თურქებისთვის დიდი დანაკარგი იყო.¹¹ თამარმა ქალაქი ქართველ სარდალს ივანეს გადასცა, რომელიც „ათაბაგის“ ტიტულს ატარებდა¹² და მას საზღვრის გამაგრება დაავალა.¹³

ანატოლიის სელჩუკებმა ქართველების წინააღმდეგ პირველი ლაშქრობა რუქნ-ედ-დინ სულეიმან-შაჰის დროს (1196-1204) მოაწყეს. რუქნადინი, ქილიჩ-არსლან II-ის ერთერთი შვილი იყო და მისი საუფლისწულო თოქათში იყო. აქედან გამომდინარე ქართველების მოქმედებას აღმოსავლეთ ანატოლიასა და შავიზღვისპირეთში ახლოდან ადევნებდა თვალს და შეამჩნია, რომ საქართველოს სამეფო საფრთხეს უქმნიდა ანატოლიაში არსებულ პოლიტიკურ და ეკონომიკურ ვითარებას.¹⁴

ტახტზე ასვლის შემდეგ რუქნადინმა დაიმორჩილა სულთნობის მოსურნე ძმები და კილიკიის სომხები და ქართველების წინააღმდეგ გალაშქრება გადაწყვიტა, რომლებმაც 1202 წელს აიღეს ყარსი და არზრუმამდე მივ-

11 - Telliöglü, XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri, s. 92-99.

12 - ქართველებთან ათაბაგის ტიტულის შესახებ იხ.: Ömer Subaşı, “XIII. Yüzyılda Güney Kafkasya’da Selçuklu İzleri: Atabeglik Müessesesi ve Atabegler”, Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 2 (Kafkasya Özel Sayısı), s.507-537.

13 - Brosset, s. 404.

14 - Telliöglü, XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri, s.99; Özdemir, a.g.t., s.50.

იღნენ.¹⁵ ამასთანავე, იბნ ბიბის ცნობით, ლაშქრობას კიდევ ერთი მიზეზი ჰქონდა. მისი თხრობისას ამ ამბავში ბევრი ზღაპარი და ლეგენდა არის არეული: გადმოცემის მიხედვით მეფე თამარს, ჯერ კიდევ ქილიჩ არსლან II-ის სიცოცხლეში, მოუხდომებია მის შვილებს შორის თავისთვის მეუღლის შერჩევა და ანატოლიაში მხატვარი გაუგზავნია მათი სურათების დასახატად. თამარ მეფეს მათ შორის ყველაზე მეტად თოქათის მელიქი სულეიმანშაჰი მოეწონა და სულთან ქილიჩ არსლან II-ს წერილი მიწერა, რომელიც იწყებოდა ასე: „სამყაროს ბატონო, ისლამისა და მუსლიმების სულთანო“. წერილში ნათქვამი იყო, რომ მისი ქვეყანა აყვავებული და მდიდარია, ძველ მმართველებთან შედარებით იგი ფუფუნებაში ცხოვრობს, მის ერთ-ერთ შვილს შეუძლია აღადგინოს დავითის დინასტიის სახელი და დამოუკიდებლად მართოს ეს ქვეყანა და რომ მიუხედავად სარწმუნოებრივი განსხვავებისა, თავის ქვეშევრდომებს სასულთნოს მოკავშირედ გახდიდა. იქვე აღინიშნებოდა, რომ გაგონილი ჰქონდა მელიქი სულეიმანშაჰის კარგი ზნეობისა და ხასიათის შესახებ, მის ქვეყანას სწორედ ასეთი ხელმძღვანელი შეეფერებოდა და სთავაზობდა მასთან საქორწინო ხელშეკრულების დადებით თავისი ქვეყნის მმართველად გახდომას. სულთანმა ქილიჩ-არსლან II-მ მელიქი რუქნადინი თავისთან იხმო და ეს მდგომარეობა გააცნო. მაგრამ რუქნადინ სულეიმანშაჰი ძალიან გაანერვიულა თამარ მეფის ამ შემოთავაზებამ და მამას უთხრა, რომ ურწმუნო ქალის კეკლუცობით და ახირებით, მას არ შეიყვარებდა და ქრისტიანულ ქვეყანაში არ წავიდოდა. იქ მხოლოდ იმ შემთხვევაში წავიდოდა, თუ კი სულთნის ფირმანით და დახმარებით მიზანი იქნებოდა ეკლესია-მონასტრების მერეთებად და მედრესეებად გადაკეთება, ზარების რეკვის მაგივრად კი მუსლიმური მოძახილის დამკვიდრება.¹⁶

ქართველი მემატრიანის მიხედვით, „რუქნადინმა მალე შეკრიბა 80 ათასიანი არმია, წინამორბედების ნაგროვები ხაზინა გახსნა და უზარმაზარი ქონება გამოიტანა. მისმა ხალხმა მოიარა მთელი ქვეყანა - შუამდინარეთი, კალონერო, გალათია, განგრა (ჩანკირი), ანკირია (ანკარა), ისავრია, კაპადოკია, სომხეთი, ბითინია, პაფლაგონია და ქალაქებში მხოლოდ ქალები

¹⁵ - İbn Bîbî, el-Evâmirü'l-'Alâ'îye fi'l-Umûri'l-'Alâ'îye, Tıpkı Basım, (Önsöz ve fihristi haz. Adnan Sadık Erzi), TTK Yay., Ankara 1956, s.70.

¹⁶ - İbn Bîbî, s.65-70. აქ ჩვენს მიერ მოყვანილი იბნ ბიბის ჩანაწერების სისწორე საკამათოა. ამის საპირწონედ ქართველ მემატრიანეს მოყავს სულთანის ელჩის მიერ თამარ მეფისთვის გადაცემული შეთავაზება: „თუ სარწმუნოებას შეიცვლი, ჩვენი მბრძანებელი ცოლად შეგირთავს, თუ კი უარს იტყვი თავის ხარჭად გაქცევს“. გადმოცემის თანახმად, ამ სიტყვების გაგონებისთანავე მთავარსარდალმა ზაქარიამ ელჩს გაარტყა და უთხრა: „ელჩი რომ არ ყოფილიყავი, ჯერ ენას, შემდეგ კი თავს მოგჭრიდი და ამ თავბედობისთვის ასე დაგსჯიდო“. Brosset, s.406.

დატოვეს, ყველა კაცი შეაიარაღეს. ამასთანავე სულთანი პირადად წავიდა უჩის თურქების მხარეში, რომელიც განთქმული იყო ომებში გამობრძმედილი კალიებისა და ჭიანჭველებივით ურიცხვი რაოდენობის მამაცი მეომრებით, მიუტანა მათ ბევრი ოქრო და საჩუქრები და 100 ათასი სრულიად აღჭურვილი მხედარი მიიღო. ამავე დროს ეზინგას (ერზინჯანის), ჰალფედის (ხარფუთის) და კარნუქალაქის (არზრუმის) მფლობელი სალთუკიდების ვაჟი ძალადობითა და დაშინებით აიძულა ხლებოდა მას¹⁷.

მზადების დასრულების შემდეგ, რუქნადინი საქართველოსკენ დაიძრა. ამასთანავე ეს ამბავი აღმოსავლეთ ანატოლიის ყველა ბეგს აცნობა და ბრძანა, მის არმიას შეერთებოდნენ. იგი ჯერ სივასში, შემდეგ ერზინჯანში, შემდეგ კი სალთუკიდების დინასტიის ცენტრში აღმოსავლეთ ანატოლიის კარიბჭედ ცნობილ არზრუმში ჩავიდა. რუქნადინმა ანატოლიის სელჩუკების ქვეშევრდომი, სალთუკიდი ამირა ალაედინ მელიქმაჰი თავისთან იხმო, მაგრამ სულთნის მიმართ არასწორი საქციელის გამო მისი დაპატიმრება და საპყრობილეში ჩაგდება ბრძანა. მის მაგივრად კი თავისი ძმა, სელჩუკი მელიქი მუგისედინ თულრულმაჰი დანიშნა¹⁸. ამგვარად სალთუკიდების ბელიქი მხოლოდ ისტორიის ფურცლებზე დარჩა, ხოლო არზრუმი და სალთუკიდების მფლობელობაში მყოფი მთელი ტერიტორია პირდაპირ ანატოლიის სელჩუკების სახელმწიფოს დაექვემდებარა. ამის შემდეგ სელჩუკები უშუალოდ გაუმეზობლდნენ ქართველებს¹⁹.

ქართველი მემატიანის მიხედვით „ჩარასლანის (ქილიჩ-არსლანის) ძე ნიკარდინი (რუქნადინი), რომელიც ფლობდა აზიისა და კაპადოკიის ქვეყნებს საბერძნეთიდან შავ ზღვამდე, თავისი მოლაღატური განზრახვის დასაფარად ხშირ-ხშირად აგზავნიდა ელჩებსა და ძვირფას საჩუქრებს და მშვიდობის შენარჩუნების სურვილს გამოთქვამდა“. რუქნადინ სულეიმან-

17 - Brosset, s.404. ქართულ წყაროში მოყვანილი სამხედროების რაოდენობა საკმაოდ გაზვიადებულია. იმიტომ, რომ ამ ჩანაწერის მიხედვით თურქ-სელჩუკების 180 ათასიან არმიას შეუერთდა ერზინჯანის, ხარფუთის და არზრუმის მფლობელი სალთუკიდების ვაჟი, რაც ქართული წყაროს მიხედვით კიდევ უფრო ზრდიდა ჯარის რაოდენობას. ამის საპირისპიროდ არსებობს ჩანაწერი, რომლის მიხედვითაც საქართველოს წინააღმდეგ ლაშქრობაში 20 ათასი აქსარაელი და 50 ათასი უნსიელი არის დაფიქსირებული. Aksarayî, Müsâmeretü'l-Ahbâr, (Neşr. Osman Turan), TTK Yay., Ankara 1999, s.31-32, Türkçe terc., s.24; Ünsî, Selçuk Şehnâmesi, (Türkçe terc., M. Mesud Koman), Konya 1944, s.24.

18 - ჯარის შეკრების შესახებ სულთნის ფირმანის მიღების მიუხედავად არზრუმის მფლობელმა, მელიქ ალაედინ სათუქმა ჯარი არ შეკრიბა და ბრძანება არ შეასრულა, ამ დაუდევრობის გამო იგი დააქვეითეს, რეგიონის მფლობელი კი მუდისედინ თულრულმაჰი გახდა. İbn Bibî, s.73; Brosset, s.406; Ebu'l-Ferec (Bar Hebraus), Ebu'l-Ferec Tarihi, II, (Süryaniceden İngilizceye çev. Ernest A. Wallis Budge-İngilizceden Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK Yay., Ankara 1999, II, s.474; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Târîh, XII, (Türkçe terc. Abdülkerim Özyaydın), İstanbul 1987, XII, s.147; Münecimbaşı, s.23.

19 - İbn Bibî, s.73; Brosset, s.406; Ebu'l-Ferec, II, s.474; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XII, s.147)

შაჰმა სივასიდან შემდეგი შინაარსის წერილი გამოავაზნა: „მე, რუქნადინი, ცისქვეშეთში ყველაზე უმაღლესი სულთანი, ანგელოზთა სწორი და დიდი მუჰამედის მომვლინებული ალაჰის თანაშემწე, გიცხადებ შენ, ქართველთა მეფე თამარს, რომ ყველა ქალი გონებრივად სუსტია. შენ, ქართველები-სთვის გიბრძანებია ალაჰის საყვარელი მუსლიმების დახოცვისთვის ხმალი აღემართათ და თავისუფალი ერისგან მონური გადასახადი აეკრიფათ. აი, მეც მოვდივარ, რათა აღვასრულო სპარსელების (თურქების) სამართალი და განგიმარტო შენ და შენს ხალხს. ვინც ჩემს მოსვლამდე მორჩილების ნიშნად მუხლს მოიყრის, საჯაროდ აღიარებს მუჰამედს, როგორც ღვთის მოციქულს, უარყოფს საკუთარ რელიგიას და ჩემი თანდასწრებით დაამსხვრევს ჯვარს, რომელსაც უკავშირებთ თქვენს ფუჭ იმედებს, მათ სიცოცხლეს შევიწყალებ. ახლა კი დაელოდე ჩემს ნაცვალს, რომელიც სპარსეთს აუნაზღაურებს თქვენგან მიყენებულ ზარალს.“²⁰

თამარ მეფემ წერილის მიღებისთანავე დაიწყო მზადება. შემდეგ ჯართან ერთად ჯავახეთში გაემგზავრა და აქ ღვთისმშობელი მარიამის ეკლესიაში ილოცა. მისი მეუღლის დავით სოსლანის შემოერთების შემდეგ ერთად გაუდგნენ გზას. ქართული არმია სახელოვანი სარდლების - ზაქარიას, შალვას და ივანეს მეთაურობით ყარსში ჩავიდა. აქედან თამარ მეფემ რუქნადინს წერილი გაუგზავნა. ქართველი მემატყიანეს ცნობით, თამარ მეფის წერილი რელიგიურად დატვირთული, მკაცრი და მედიდური იყო:

„ჰეი რუქნადინ, აბსოლუტური ძალის მქონე ღმერთზე სრულად მინდობილმა, ღვთისმშობლის ლოცვითა და წმინდა ჯვარის იმედით ნავიკითხე შენი ზეცის განმარისხებელი წერილი და იქ ვიხილე ღვთის სამსჯავროზე გასატანი შენი ცუდი არგუმენტები. არ იცი, რომ ღმერთის სახელით ტყუილზე დაფიცება მისი მხრიდან განადგურებას მოგიტანს? შენ ფულით შეკრებილ ვირის მხედრების ძალას ეყრდნობი, მაგრამ მე არა სიმდიდრეს, არა ჯვარის სიმრავლეს ან სხვა ადამიანურ რამეებს, არამედ მხოლოდ აბსოლუტური ძალი მქონე ღვთის შვილის და შენს მიერ შეურაცხყოფილი იესოს ჯვრის რწმენა მაქვს. წმინდა იესოს სახელის მატარებელ ჯვარს ვაგზავნი არა იმისთვის, რომ შენი წერილით თანახმად, შენდამი პატივისცემა გამოვხატო, არამედ დააოკოს შენი ამპარტავნობა და გასწავლოს, რომ ღვთის შეურაცხყოფა არ შეიძლება. არა შენი, არამედ მისი ნება აღსრულდეს და მისმა სამართალმა იზეიმოს. ვიცი შენი ხალხის დაუდევრობის ამბავი და ამიტომ პასუხს ჩემს მსახურს ვატან, რათა დროულად მიიღო იგი და მოასწრო ზომების მიღება. ჩემმა ჯარმა უკვე გამოილაშქრა და კარს მოგდგომია“.²¹

20 - Brosset, s.406.

21 - Brosset, s.407

ქართული არმია ბასიანისკენ გაემართა. ანატოლიის სელჩუკთა ჯარი კი არზრუმსა და ყარსს შორის, მიჩინგერთან (თურქულ წყაროებში ბასიანის ბრძოლას მიჩინგერთის ბრძოლა ეწოდება. ავტ. შენიშვნა) მივიდა. დაიწყო ბრძოლა. ქართველი მემატიანის ცნობით, ქართველები მოულოდნელად დაესხნენ თავს სელჩუკებს, მას შემდეგ, რაც შენიშნეს, რომ მათ გუშაგები არ ყავდათ.²² მოულოდნელმა თავდასხმამ თურქულ არმიაში დაბნეულობა გამოიწვია, მათ მიატოვეს ბანაკი და კარვები, უკან დაიხიეს და ხელსაყრელ ადგილას საბრძოლველად მოენწყვნენ. ქართულ არმიას მეთაურობდნენ ზაქარია, შალვა და ივანე. წინა რიგებში თორელები იყვნენ. ერთ მხარეს აფხაზები და იმერლები, მეორე მხარეს ქართლები, კახელები და ჰერები. დაიწყო სასტიკი ბრძოლა. ორივე მხრიდან დიდი მსხვერპლი იყო. თავდაპირველად სელჩუკთა არმია იმარჯვებდა, მაგრამ ქართველებმა უკანასკნელი ძალა მოიკრიბეს, შეუტიეს თურქებს და შეძლეს მათი უკუქცევა.²³

იზნ ბიბის გადმოცემით, მედრომის ცხენს, რომელიც ატარებდა სელჩუკთა სულთნის შტანდარტს, ფეხი ჩაუვარდა ორმოში. ცხენმა წაიბორძიკა და მედრომე და შტანდარტი დაეცნენ, რის გამოც სელჩუკებს ეგონათ, რომ სულთანი მოკლეს. დაიწყო პანიკა და შეშინებული სელჩუკები გაიქცნენ. სულთანმა თავის სარდლებს გააგებინა, მაგრამ ჩავუშებმა ვერ შეძლეს ჯარისკაცებს შორის დანებებული არეულობის აღკვეთა. ამგვარად, იზნ ბიბის გადმოცემით, გამარჯვებული დამარცხებულად იქცა, მკვლელი მოკლულად, ბატონი ტყვედ და ტყვე ბატონად. ანატოლიის სელჩუკთა არმია დაიფანტა და გამარჯვება ქართველებს დარჩათ.²⁴

ქართულმა არმიამ ბრწყინვალე გამარჯვება მოიპოვა, დიდი რაოდენობით ნადავლი და ტყვე ჩაიგდო ხელში,²⁵ სულთანი რუქნადინ სულეიმანშაჰი იძულებული იყო დარჩენილ ჯართან და გადარჩენილ ამირებთან ერთად არზრუმში დაბრუნებულიყო. შემდეგ კი კონიაში დაბრუნდა. დამარცხების

22 - Brosset, s.408. აქსარაის ცნობით, სელჩუკების ჯარი ბანაკში ისვენებდა და მტრის მოახლოება ვერ გაიგეს, რის გამოც ხაფანგში გაეხდნენ.

23 - Brosset, s.408-409.

24 - İbn Bîbî, s.73-74; Telliöglü, XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri, s.99-102.

25 - თურქების დამარცხების შემდეგ ქართველებმა ხელში ჩაიგდეს უთვალავი ნივთი და ინვენტარი, ოქროს და ვერცხლის ჭურჭელი, სამკაულები და მარგალიტები, ძვირფასი ქსოვილები, კარვები, ხალიჩები, ცხენები, აქლემები და სახედრები. ბრძოლის დროს ტყვედ აყვანილთა შორის იყო კეთილშობილებით ცნობილი, მანგუჩუკთა მმართველი ფაჰრედინ ბეჰრამშაჰიც. სხვა თურქი ამირების მსგავსად, ფაჰრედინ ბეჰრამშაჰიც თამარ მეფეს მიჰგვარეს და მას როგორც სტუმარს, ისე ეპყრობოდნენ. მაგრამ ფაჰრედინ ბეჰრამშაჰისგან განსხვავებით, სხვა ამირები სხვადასხვა ციხეებში დაამწყვდიეს. თამარ მეფემ იგი ძველი მეგობრული ურთიერთობიდან გამომდინარე თბილისში დატოვა. ქართველი მემატიანის ცნობით, ეს დიდი და ცნობილი პიროვნება ცხენის ნალის ფასად გაიყიდა. იხ., Brosset, s.409-410.

ძირითადი მიზეზები სულთნის გადაჭარბებული თავდაჯერებულობა, სიამაყე და წინდაუხედაობა იყო. მომდევნო წელს იგი კვლავ გეგმავდა ქართველების წინააღმდეგ გალაშქრებას, მაგრამ ჭვალის ძლიერი ტკივილის გამო გარდაიცვალა. მისი ტახტი ქილიჩ-არსლან III-მ დაიკავა, ხოლო მის შემდეგ ანატოლიის სელჩუკთა მმართველი მეორედ გახდა გიასედინ ქეიხუსრევ I (1205-1211).

1205 წელს გიასედინ ქეიხუსრევ I-ის გამეფებისას ქართველებთან მყიფე ურთიერთობა გრძელდებოდა. მეტიც, ბასიანთან რუქნადინზე გამარჯვების შემდეგ ქართველებმა განაგრძეს სამხედრო მოქმედებები აღმოსავლეთ ანატოლიაში, მოარბიეს არზრუმამდე და ერჭიმამდე ტერიტორია. ამის გამო ხლათის მმართველმა ბალაბანმა შეკრიბა ჯარი და არზრუმის მელიქთან, მუგისედინ თურულშაჰთან ერთად ქართველების წინააღმდეგ გაილაშქრა. თურქების არმია შეიჭრა საქართველოში, დაამარცხა ქართველები და დიდი ნადავლი ჩაიგდო ხელში. ამ ლაშქრობას შეენირა ცნობილი ქართველი სარდალი ზაქარიაც.²⁶

ბასიანის ბრძოლის შემდეგ თამარ მეფემ შავი ზღვის სანაპირო რეგიონში ჯარი გააგზავნა და მისი საკუთარი კონტროლის ქვეშ აყვანა სცადა. იმ პერიოდში შავი ზღვის სამხრეთ სანაპიროს მიმართულებით გაფართოების საშუალება არსებობდა. მაგრამ ხელში ჩაგდებული ტერიტორიის მაცხოვრებლების ყოფაქცევა და საკუთარი ქვეყნის დაცვისთვის საჭირო არმიის გადანაწილების საკითხი უბიძგებდა მას სხვა გზა ეპოვა. კერძოდ, 1204 წელს ბიზანტიაში მომხდარი სატახტო გადატრიალების და ჯვაროსნების მიერ კონსტანტინეპოლის დაპყრობის შემდეგ ალექსი და დავით კომნენოსები შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპირო რეგიონში მოვიდნენ. ალექსი, რომელიც ამავე დროს თამარ მეფის დისწული იყო, საქართველოში ჩამოვიდა და დახმარება ითხოვა. დეიდისგან მიღებული დახმარებით ტრაპიზონში კომნენოსების ახალი დინასტია დააარსა (1204-1361). ამგვარად ჩამოყალიბდა ახალი პოლიტიკური ერთეული, რომელიც თამარ მეფესთან იყო დაკავშირებული. ამ ნაბიჯით თამარ მეფემ საკუთარი სამხედრო ძალის გამოყენების გარეშე თავისი გავლენა გაავრცელა შავიზღვისპირა რეგიონში.²⁷

26 - Tellioglu, XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri, s.103; Özdemir, a.g.t., s. 59.

27 - არსებობს ორი მოსაზრება, თუ როგორი ურთიერთობები არსებობდა ბიზანტიელ კომნენოსთა და ქართველ ბაგრატიონთა დინასტიებს შორის და რატომ დაეხმარა თამარ მეფე ალექსი და დავით კომნენოსებს ტრაპიზონის იმპერიის დაარსებაში. პირველი ესაა ნათესაური კავშირი ამ ორ დინასტიას შორის. ქართველ ბაგრატიონებს, იმპერატორ რომანოზ III არგიროუსის (1028-1034) პერიოდთან მოყოლებული კომნენოსების და დუკას ოჯახებთან ნათესაური კავშირი ჰქონდათ. 1170 წელს იმპერატორ მანუელ კომნენოსის (1143-1180) ზეობის პერიოდში, ისაკ კომნენოსის ვაჟი ანდრონიკე, საქართველოს მეფე გიორგი III-ის (1155-1180) დაზე დაქორწინდა და მეფის ლაშქრობებშიც

ალექსი და დავით კომნენოსებმა ბიზანტიაში შემავალი პონტოს და პაფლაგონიის პროვინციები და 1204 წელს დაარსებული კიდევ ერთი სახელმწიფოს ნიკეის იმპერიის მმართველის, თეოდორე ლასკარისის მეტოქეები გახდნენ. ლასკარისისგან განსხვავებით, კომნენოსები ბიზანტიის უფრო წარჩინებულ საგვარეულოს წარმოადგენდნენ. ამიტომ ალექსი I კომნენოსი როგორც იმპერატორი, თეოდორე ლასკარისს ზემოდან უყურებდა და ამ მიზეზით ტრაპიზონის იმპერია ნიკეის იმპერიის სერიოზულ მონინალმდეგედ იქცა.²⁸

კომნენოსები საქართველოდან მიღებული დახმარებით საკმაოდ გაძლიერდნენ და შავი ზღვის სანაპირო ზოლი სინოპამდე დაპყრობა მოახერხეს. ეს ვითარება ანატოლიის სელჩუკებისთვის რა თქმა უნდა კარგი არ იყო, რადგან რეგიონის უსაფრთხოების დაქვეითების გამო ვაჭრობა გაძნელდა. ვითარების გამოსასწორებლად სულთანმა გიასედინ ქეიხუსრევმა ნიკეის იმპერატორ ლასკარისთან შეკრა კავშირი და ორივე სახელმწიფოს ინტერესებიდან გამომდინარე ლასკარისმა დავითის არმია დაამარცხა და თავად დავითი დაატყვევა, ხოლო სელჩუკებმა ალექსის წინააღმდეგ მნიშვნელოვანი გამარჯვება მოიპოვეს. ამ გამარჯვებით ხელი შეუშალეს ქართველების მეშვეობით რეგიონში ახალი ძალის გაჩენას და სავაჭრო გზებზე უსაფრთხოებაც აღადგინეს.²⁹

კი იღებდა მონაწილეობას. ამ ქორწინებით დაბადებული მანუელი ასევე ქართველ უფლისწულზე დაოჯახდა. ბიზანტიის ტახტზე 1183 წელს ასული ანდრონიკე კომნენოსი, 1185 წელს სამოქალაქო ომის დროს მოკლეს. აჯანყების წამომწყები ისაკ ანგელოსი, შეეცადა მთლიანად გაენადგურებინა კომნენოსების საგვარეულო. ანდრონიკეს შვილი მანუელიც ამ ომის დროს დაიღუპა, თუმცა მისი შვილები გადაურჩნენ ხოცვა-ჟლეტას. ორ დინასტიას შორის არსებული კავშირის გამო, თამარ მეფე დაესხმარა მათ დაეარსებინათ ტრაპიზონის იმპერია. მეორე მოსაზრება ასეთია: 1203 წელს ალექსი ანგელოსმა გააძარცვინა თამარ მეფის მიერ ქართულ მონასტრებში გაგზავნილი მდიდარი ქარავნები. რათა ამ განუკითხაობისთვის პასუხი მოეთხოვა ანგელოსის დინასტიისთვის, დაესაჯა დამნაშავეები და თან საკუთარი პოლიტიკური სარგებელი ენახა, თამარ მეფემ თავის დისწულეებს ალექსი და დავით კომნენოსებს მისცა ჯარი და ხელი შეუწყო ხელში ჩაეგდოთ ტრაპიზონი და აქ ახალი სახელმწიფო ჩამოეყალიბებინათ. Murat Keçiş, Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler (1204-1404), AÜ SBE, Doktora Tezi, Ankara, 2009, s. 79; Aynı yazar, “Trabzon Rum İmparatorluğunun Kuruluşunda Çevreyle Olan İlişkileri”, TAD, XXVIII/46, s.143-162; İbrahim Tellioğlu, “Trabzon Rum Devleti'nin Kuruluşu Hakkında Tartışmalar”, Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi, XIV/41, 2004, s. 139-146; Cyril Toumanoff, “Gürcü Kraliçesi Tamar Ve Trabzon İmparatorluğu'nun Kurucusu Arasındaki İlişki Üzerine”, Çev: Murat Keçiş-Murat Hanar, Karadeniz İncelemeleri Dergisi, 22 (2017), s.251-268; George Finlay, The History of Greece and the Empire of Trebizond, London, 1851, s. 367; William Miller, Son Trabzon İmparatorluğu, (Çev. Nurettin Süleymangil), İstanbul 2007, s. 11-14.

²⁸ - Keçiş, a.g.t., s. 83.

²⁹ - Özdemir, a.g.t., s. 60

გიასედინ ქეიხუსრევი I-ის შემდეგ ანატოლიის სელჩუკების ტახტზე იზედინ ქეიხუსრევი (1211-1220) ავიდა, რომელმაც 1214 წელს სინოპის დასაპყრობად ლაშქრობა მოაწყო, რათა შავ ზღვაზე ვაჭრობისთვის მნიშვნელოვანი პორტი ჩაეგდო ხელში. ამ პერიოდში საქართველოში მეფობდა ლაშა-გიორგი (1213-1222), რომელმაც ტახტი 1213 წელს თამარ მეფის გარდაცვალების შემდეგ დაიკავა. როდესაც ქალაქ სივასში იზედინ ქეიხუსრევი სინოპის წინააღმდეგ სალაშქრო სამზადისს აწარმოებდა, ანატოლიის სელჩუკების მესაზღვრე რაზმმა სანადიროდ გამოსული ტრაპიზონის იმპერატორი ალექსი დაატყვევა.³⁰ მალევე აიღეს სინოპი. ამგვარად საქართველოს სამეფოსა და ანატოლიის სელჩუკებს შორის ბუფერული სახელმწიფო ტრაპიზონის იმპერია, ანატოლიის სელჩუკების დაქვემდებარებაში აღმოჩნდა.³¹

იზედინ ქეიხუსრევი I-ის შემდეგ ტახტზე ავიდა ალაედინ ქეიყუბადი (1220-1237). ეს პერიოდი იქცა ანატოლიის სელჩუკების ოქროს ხანად. ალაედინ ქეიყუბადი რეალისტი და შორსმჭვრეტელი პოლიტიკოსი იყო. მისი აზრით, ყველაზე დიდი საფრთხე დასავლეთისკენ მოძრავი ჩინგიზ-ხანის დაქვემდებარებაში მყოფი მონღოლები იყვნენ. მონღოლები ადრე თუ გვიან აღმოსავლეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ ანატოლიის საზღვრებს მოაღწევდნენ. მისი მიზანი იყო რაც შეიძლება გადაენია ეს თარიღი და მონღოლების გარდაუვალი შემოსევას მომზადებული დახვედროდა და მის წინააღმდეგ შესაბამისი ზომები მიიღო. ამის გამო იგი დათანხმდა არა მარტო მონღოლების ქვეშევდომობას, არამედ მონღოლების ერთერთ ადმინისტრაციულ ერთეულად ყოფნასაც, რითაც მოიმაღლიერა მონღოლი დიდგვაროვნები და გარკვეული დროით თავიდან აიცილა მონღოლური საფრთხე.³² ამავე დროს

³⁰ - İbn Bîbî, s.148-149.

³¹ - Telliöglü, XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri, s.109-110; Erkan Göksu, “Türkiye Selçuklu Devleti’ne Tâbi Devletler ve Tâbiyet Hukuku Üzerine Bir Değerlendirme”, Belleten, LXXXI/290 (Nisan 2017), s.43-65.

³² - 633 (1236) წელს უგედეი ყაენმა ყაზვინის ამირა შამსედინ ომერი გააგზავნა ალაედინ ქეიყუბადთან და ბრძანება გაატანა. სულთანმა შამსედინ ომერი კაისერში მიიღო. მისთვის გამოგზავნილ ბრძანებაში ეწერა: „სამართლიანმა სულთანმა ალაედინ ქეიყუბადმა იცის, რომ ჩვენი მონარქიის სახელი მთელს მსოფლიოშია ცნობილი. მაგ მხარეში წამსვლელ-მომსვლელი მგ ზავრები კმაყოფილებას გამოთქვამენ. ეს გავიგეთ და ვაფასებთ. ამისთვის შენი დაცვა გვინდა. ამგვარად შენ საკუთარ ქვეყანაში სულიერ სიმშვიდეში შეგიძლია იცხოვრო. დიდმა ლმერთმა ჩვენ აგვამალლა და დედამინა ჩვენს გვარს აჩუქა. მოგიწოდებ დაგვემორჩილო ჩვენ. ვინც ჩვენს ბრძანებას ყურად არ იღებს, ვინც ჩვენგან გამოყოფას შეეცდება, მათ ქვეყანას ჩვენი ჯარისკაცები ჩაიგდებენ ხელში. ისინი მამაკაცებს დახოცავენ, ქალებს და ბავშვებს კი დაატყვევებენ. მათ ქონებას და საქონელს მიიტაცებენ, მათი მამული კი განადგურდება. მაგრამ მათზე დამტყდარი უბედურება ჩვენგან არ არის“. ალაედინ ქეიყუბადმა წერილის წაკითხვის შემდეგ შამსედინ ომერი პირისპირ საუბრისთვის ცალკე ოთახში გაიხმო. შემდეგ კი უთხრა: „მადლობა ლმერთს,

იძულებული იყო განემტკიცებინა საკუთარი მმართველობა აღმოსავლეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ ანატოლიაში და გაეძლიერებინა აქაური საზღვრები. ამავე დროს ცდილობდა კარგი ურთიერთობა ჰქონოდა რეგიონის მეფეებთან და დიდებულებთან და მონღოლების წინააღმდეგ კოალიცია ჩამოეყალიბებინა.³³

ამავე წლებში ანატოლიის აღმოსავლეთ საზღვრებთან მოულოდნელად გამოჩნდნენ ხვარაზმ შაჰი ჯალალედინი (1220-1231) და ხვარაზმელები, რომლებიც მონღოლებთან ბრძოლით იხევდნენ უკან. ჯალალედინმა აიღო თბილისი (1226 წელს), რომელიც საუკუნეზე მეტი ხნის განმავლობაში ქართველების ხელში იმყოფებოდა, ასევე ქალაქები ყარსი და ანისი. ამ გამარჯვებით ისლამურ სამყაროში დიდი პატივისცემა დაიმსახურა. მაგრამ ამავე დროს იგი გეგმავდა ანატოლიაში გაბატონებასაც. ამისთვის მან ალყა შემოარტყა ანატოლიის სელჩუკების დაქვემდებარებაში მყოფ ხლათს. ამან აღმოსავლეთში ბრძოლების მიმდინარეობა შეცვალა. ალაედინ ქეიყუბადმა მრავალგზის გაუგზავნა ელჩები და წერილები და გააფრთხილა ჯალალედინი. მას სურდა მონღოლების წინააღმდეგ ერთობლივად გამოსულიყვნენ. მაგრამ ვერავითარი შედეგი ვერ მიიღო. საბოლოო ჯამში სულთან ალაედინ ქეიყუბადის და აიუბიდის მელიქის ელ-მელიქულ ემრეფის გაერთიანებულმა არმიამ იასირემენტან (1230 წელს) დაამარცხა ჯალალედინი, რის შემდეგაც იგი მალე მოკლეს.³⁴

რომ ასეთი ძვირფასი ელჩი გამოგვიგზავნეს. თქვენ, როგორც მუსლიმი, ვალდებული ხართ დასმულ შეკითხვებს სწორად უპასუხოთ“. ამაზე ელჩმა უპასუხა: „რაც ვიცი, ყველაფერზე ზუსტ პასუხს გაგცემთ“. სულთანმა ჰკითხა: „თუ დავთანხმდები მონღოლ ხანის სახელმწიფოში შესვლას, ჩვენს ქვეყანას მაინც თვალს დაადგამს?“ ელჩმა უპასუხა: „ღმერთმა ნუ ქნას. მას იმდენი ქვეყანა აქვს, რომ ყოველწლიურად მასთან უამრავი ელჩები ჩადიან, თანა მდიდარი საგანძურები და მიწები აქვს. თუ კი მას მცირე საჩუქარს გაუგზავნი, მის წინააღმდეგ არაფერს ფარულად არ გააკეთებს, კარგად მოგექცევათ“. ალაედინ ქეიყუბადმა მონღოლების წინააღმდეგ ბრძოლას მშვიდობა არჩია და ამირა შამსედინ ომერის სიტყვების შემდეგ უგედის შემოთავაზება მიიღო, რაც საპასუხო წერილში გამოხატა კიდევ და საჩუქრების შერჩევაც ბრძანა. თუმცა სანამ დელეგაცია გზას გაუდგებოდა, იგი გარდაიცვალა (634 წლის 3 შევალს / 1237 წლის 31 მაისს). გიასედინ ქეიხუსრევ II-მ მამამისის დაწერილ წერილს მიამატა: „მამაჩემი ძმას გიწოდებდა. მე მამად მოგიხსენიებ და როგორც მამას ისე დაგემორჩილები“ და ელჩი გააგზავნა. როდესაც დესპანი ეახლა უგედის, მოუთხრეს მას სულთან ალაედინისგან მიღებული პატივისცემისა და მასპინძლობის შესახებ. შემდეგ კი აცნობეს, რომ მან მიიღო შემოთავაზება, გაამზადა საჩუქრები, მაგრამ მოულოდნელად გარდაიცვალა, ხოლო მის ნაცვლად მისი შვილი გიასედინ ქეიხუსრევ II გამეფდა. როდესაც მონღოლთა ხანმა სულთან ალაედინ ქეიყუბადის სიკვდილი გაიგო, სამჯერ თქვა სიტყვა „ქირან“, რაც ნიშნავს - „სამწუხარო“. ასევე დიდი კმაყოფილება გამოთქვა გიასედინ ქეიხუსრევის საქციელის გამო. იხ., İbn Bibi s.452-456.

³³ - Salim Koca, “Türkiye Selçuklu Tarihine Damgasını Vuran Menfur Bir Cinayet: Sultan I. Alâeddin Keykubad’ın Zehirlenmesi”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 27, 2010, s. 355.

³⁴ - Tellioğlu, XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri, s.110-123

1232 წელს მონღოლთა ერთი რაზმი სივასამდე მივიდა და მიმდებარე ტერიტორია გადარცვა.³⁵ ალაედინ ქეიყუბადმა იფიქრა, რომ ეს შემოსევა დედოფალ რუსუდანის (1222-1245) ნაქეზებით მოხდა, რომელმაც ლაშა-გიორგის შემდეგ დაიკავა ტახტი და ქართველების წინააღმდეგ ლაშქრობის მოწყობა ბრძანა. არზრუმის სუბაშის მუბარიზუდინ ჩავლის მეთაურობით საქართველოში შეჭრილმა ანატოლიის სელჩუკებმა რამდენიმე ციხესიმაგრე აიღეს.³⁶

დედოფალმა რუსუდანმა სელჩუკების მიერ მიღწეული წარმატების წინააღმდეგ ზომების მიღებისთვის ქვეყნის დიდებულები შეკრიბა. მიიღეს გადაწყვეტილება, რომ საუკეთესო გზა ვითარებიდან გამოსვლისთვის სულთნის მოხელეებთან და დიდგვაროვნებთან კარგი ურთიერთობის დამყარებაში და ტკბილი ენით მათთან დაახლოებაში იყო. ამირა ქემალეთინთან ელჩები და წერილი გაგზავნეს, რომელშიც ბოდიშს იხდიდნენ ანატოლიაზე მონღოლების თავდასხმაში თანამონაწილე ქართველი დიდებულების საქციელის გამო. ქართველი დედოფალი ქემალეთინ ქამიართან გაგზავნილ სამშვიდობო წერილში აცნობებდა მას, რომ „ჩვენი მეფეთ მეფისგან ველით შეწყალებას, რომ ჩვენს სხვა ქალაქებს არ დაანგრევენ და არ გადარცვავენ. გვსურს სულთნის უმაღლეს კარზე წარვადგინოთ ჩვენი სამშვიდობო წინადადება, რომელიც სულთნის კეთილი ნების შემთხვევაში დაემყარება ქორწინებით შექმნილ ნათესაურ კავშირს. ჩვენი სურვილია ახლო მეზობლობიდან გამომდინარე სელჩუკთა მოდგმისა და დავითის შთამომავალი, ჩვენი უმნიკვლო და პატიოსანი ქალიშვილი უფლისწულ გიასედინ ქეიხუსრევზე დავაქორწინოთ“. ქემალეთინ ქამიარმა დედოფალ რუსუდანის წინადადების შესახებ აცნობა ალაედინ ქეიყუბადს. სულთანი დიდი სიამოვნებით დათანხმდა ქართველ უფლისწულზე ქორწინებით დამოყვრებას, ამის შემდეგ თავის ჯარს აუკრძალა ქართველებზე თავდასხმა და ისინი უკან გამოიხმო. ამგვარად ქართველებსა და სელჩუკებს შორის სამშვიდობო ხელშეკრულება გაფორმდა.³⁷

35 - İbn Bîbî, s.419.

36 - İbn Bîbî, s.420-421/

37 - İbn bîbî, s.423. დანათესავების საკითხი ქართველ ანონიმ ავტორთან სხვაგვარადაა გადმოცემული. როდესაც დედოფალ რუსუდანის ქალიშვილი თამარი გაიზარდა, მისი სილამაზის შესახებ შეიტყო სულთანმა გიასედინ II-მ, თამარზე დაქორწინებისთვის დედოფალ რუსუდანს ს ნება სთხოვა და დიდი რაოდენობით საჩუქრები გამოუგზავნა. თუ კი ქორწინების თანხმობა იქნებოდა, პირობას დებდა, რომ მას არ დააძალებდა ქრისტიანობაზე უარის თქმას. ამის შემდეგ დედოფალი რუსუდანი დათანხმდა ქორწინებას და მზითვად აწყური მისცა. იხ., Ömer Subaşı, “Türkiye Selçuklu Devleti’nde Güçlü Bir Kadın: Gürcü Hatun Tamara”, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, XIII/33 (2016), s. 384-401.

ალაედინ ქეიყუბადმა ქართველებთან შეთანხმების მიღწევასა და დანათესავების საკითხზე მნიშვნელოვანი გავლენა მოახდინა მოახლოებული მონღოლური საფრთხის პირობებში საკუთარი საზღვრების დაცვისა და მონღოლების წინააღმდეგ მოკავშირის შექმნის მოსაზრებამ. ამავე დროს სულთანმა ამირა ქემალეთინ ქამიარი ხლათის წინააღმდეგ გაგზავნა და სოქმენის მხარე, რომლის ტერიტორია თითქმის საქართველოს დედაქალაქ თბილისამდე ვრცელდებოდა, თავის საზღვრებში მოაქცია.³⁸

სულთან ალაედინ ქეიყუბადის სიკვდილის შემდეგ მისი ადგილი გიასედინ ქეიხუსრევ II-მ (1237-1246) დაიკავა. გიასედინ ქეიხუსრევ II-ის სახელმწიფო მმართველობის სისუსტემ გამოიწვია არა მხოლოდ სახელმწიფოს მართვის მექანიზმის მოშლა, არამედ შექმნა მონღოლების ანატოლიაში შეჭრისთვის შესაფერისი ვითარება. 1240 წელს დაიწყო ბაბაიების აჯანყება. ანატოლიის სელჩუკთა ჯარმა აჯანყებულები ვერ დაამარცხა და გავრცელდა ცნობა, რომ მონღოლების წინააღმდეგ აღმოსავლეთ საზღვრებთან განლაგებული სამხედრო ნაწილები აჯანყების ჩასაქრობად რეგიონიდან გაიყვანეს.³⁹

ამ პერიოდისთვის საქართველოს უკვე შეეხო მონღოლთა შემოსევები და მათი მმართველობის ქვეშ იმყოფებოდა.⁴⁰ მონღოლები 1239 წელს ჩორმაგან ნოინის სარდლობით შემოიჭრნენ საქართველოში და ქალაქები ანისი და ყარსი დაიპყრეს.⁴¹ როდესაც მონღოლებმა 1242 წელს დაიწყეს შეტევები ანატოლიის მიმართულებით, მათი არმიის შემადგენლობაში ქართული სამხედრო ნაწილებიც იმყოფებოდნენ.⁴²

38 - Telliöglü, XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri, s.122-124; Özdemir, a.g.t., s. 64.

39 - ანონიმი ავტორის სელჩუკნამეში დაცული ცნობის მიხედვით, როდესაც მონღოლმა მეთაურებმა გაიგეს ალაედინ ქეიყუბადის გარდაცვალების შესახებ, თქვეს: „რკინის სულთანი აღარ არის. ახლა თქვენი დროა, სახელმწიფო თქვენს ხელშია. ნადით დაიპყარით ბერძნული ვილაიეთები“. იხ., Anonim Selçuknâme, (Târîh-i Âl-i Selçûk der Anadolu), Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III, (Neşr ve çev. Feridun Nafiz Uzluk), Ankara, 1952., s. 48., (Türkçe terc., s.31).

40 - Telliöglü, XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri, s.124-125.

41 - მეტი ინფორმაციისთვის იხ, Ömer Subaşı, Gürcü-Moğol İlişkisi Güney Kafkasya 1220-1346, İstanbul 2015; Rayfield, a.g.e.,s. 118 vd.

42 - Aknerli Grigor, History of the Nation of Archers, (Türkçe terc., Okçu Milleti Tarihi, (Çev. Hırant D. Andreasyan), İstanbul 1954., s.15.; კირაკოს მონღოლეთის არმიის შემადგენლობაში მყოფ ქართველ და სომეხ თავადებს შორის მოხსენიებული ყავს ვაჰრამის შვილები ავაგი, შაჰინშა და ალბულა, ასევე დოფის ძე ხაჩენეტი. იხ, Kirakos, History of the Armenians, (Trans. Robert Bedrosian), Sources of the Armenian Tradition, New York 1986, s.242. ქართულ-მონღოლური ურთიერთობის და ანატოლიის დაპყრობის შესახებ იხ, Ömer Subaşı, “Gürcü Moğol İlişkisi ve Anadolu’nun İşgali 1220 1250”, Uluslararası Malazgirt’ten Osmanlıya Selçuklu Sempozyumu, (22-23 Mayıs 2014), İstanbul 2017, s.455-473.

გიასედინ ქეიხუსრევ II-ის დროს ქართველებთან ურთიერთობის ერთ-ერთი საკითხი ალაედინ ქეიყუბადის დროს დადებული ხელშეკრულების განხორციელება იყო. ხელშეკრულების აღსრულებისთვის და ქართველთა დედოფლის რუსუდანის ქალიშვილ თამართან ქორწილის მოსამზადებლად სელჩუკთა სახელმწიფოს ხაზინადარი შაჰაბედინ ქირმანი ძვირფას საჩუქრებთან ერთად თბილისში გაიგზავნა. როდესაც ყველა საქმე მოაგვარა, მან წამოიყვანა თამარი (გურჯი ხათუნი) და ერზინჯანში ჩავიდა, საიდანაც შიკრიკი გაგზავნა და სულთან ქეიხუსრევს აცნობა მაყრიონის თბილისიდან ერზინჯანში ჩასვლის შესახებ. სულთანი გიასედინ ქეიხუსრევი კაისერიში ჩავიდა და იქ შეეგება გურჯი ხათუნს. აქვე გადაიხადეს საუცხოო ქორწილი.⁴³

წყაროებში ხშირად უსვამენ ხაზს გიასედინ ქეიხუსრევ II-სა და გურჯი ხათუნს შორის არსებულ კავშირს. უფრო მეტიც, აცხადებდნენ, რომ სულთანი გიასედინი სახელმწიფო საქმეებით არ ინტერესდებოდა და დროის უმეტეს ნაწილს გურჯი ხათუნთან გართობით იყო დაკავებული. სულთანი მოჭრილ მონეტებზე გურჯი ხათუნი მზის სახით იყო გამოსახული. რადგან საქორწინო შეთანხმების თანახმად ქართველი უფლისწულის რწმენას არ უნდა შეხებოდნენ, გურჯი ხათუნი საკუთარი ქვეყნიდან ქრისტიანული ტანსაცმლით ჩამოვიდა. მასთან ერთად ანატოლიაში მღვდელი და სხვა მსახურებიც წამოვიდნენ. ჩამოსულებს შორის იყო ლაშა-გიორგის ვაჟი დავითი, რომელსაც მონღოლები ულუ დავითს უწოდებდნენ. დედოფალი რუსუდანი საკუთარი ვაჟის - დავითის გამეფებისთვის ულუ დავითის თავიდან მოშორება უნდოდა და ამიტომ იგი გურჯი ხათუნთან ერთად ანატოლიაში გაგზავნა. თანაც, ზოგიერთი წყაროს ცნობით, რუსუდანს ძმისწულის მოკვლის გეგმაც ჰქონდა შემუშავებული. სულთანმა გიასედინს შეატყობინეს, რომ თითქოს გურჯი ხათუნს დავითთან უკანონო კავშირი ჰქონდა, რის გამოც მან გურჯი ხათუნი სცემა და წმინდა ხატები დაუმტვრია. დავითიც დილეგში ჩააგდო და იგი მონღოლების ანატოლიაში შეჭრამდე ერთ-ერთ ციხეში იყო გამოკეტილი.⁴⁴

⁴³ - İsmail Çiftçioğlu, “Anadolu Selçuklu Sultanlarının Gayrimüslim Kadınlarla Evlilikleri”, ZfWT, V/1 (2013), s.14-16.

⁴⁴ - ანატოლიის სელჩუკთა დედაქალაქ კონიაში ცხოვრება გურჯი ხათუნისთვის საკმაოდ კარგად მიედინებოდა, ძირითადად სულთნის მისდამი დამოკიდებულების გამო. იგივეს ვერ ვიტყვით დედოფალ რუსუდანზე, რომელიც მონღოლურ საფრთხეს გაექცა ქუთაისში და იქიდან საკმაოდ გაჭირვებაში მყოფი ცდილობდა ემართა ქვეყანა. როდესაც დედოფლის შვილი დავით ნარინი 5 წლის გახდა, მიუხედავად რთული პირობებისა, რუსუდანმა მისი გამეფებისთვის მოქმედება დაიწყო. სამეფოს შვილისთ-

მონღოლებმა 1242 წლიდან დაიწყეს ანატოლიის დაპყრობა. 1242 წელს არზრუმის დაპყრობის შემდეგ 1243 წელს სივასის მახლობლად გამართულ ქოსედალის ბრძოლაში დაამარცხეს ანატოლიის სელჩუკები. მონღოლთა არმიაში, რომელსაც ბაიჯუ ნოინის სარდლობდა, ქართველი მეთაურები და ჯარისკაცებიც იმყოფებოდნენ.⁴⁵ ამგვარად ანატოლიის სელჩუკები მონღოლების დაქვემდებარებაში შევიდნენ და ილხანიანთა ქვეშევრდომების სახით 1308 წლამდე, ზოგი მონაცემებით კი 1318 წლამდე იარსებეს.⁴⁶

ვის უსაფრთხოდ გადაბარებისთვის, მისი ძმის ლაშა-გიორგის ვაჟი დავითი, რომელიც ძმა აღსაზრდელად მას ჩააბარა, თავის ქალიშვილთან ერთად გაგზავნა ანატოლიაში სულთან გიასედინთან. სულთანმა დავითი დიდი სიყვარულით მიიღო. სულთანმა და თამარმა იგი დაიცვეს და კარგად ეპყრობოდნენ. გურჯი ხათუნი ბიძაშვილს სათუთად ექცეოდა და დედამისის ბრძანება დავითის მოკვლასთან დაკავშირებით არ შეასრულა. ქართული მატეიანის მიხედვით „დედოფალმა, რომელიც კვლავ გეგმავდა ძმისწულის მკვლელობას, ახალგაზრდა დავითის თავიდან მოშორებისთვის ქალიშვილ თამართან და სიძე გიასედინთან ანატოლიაში ერთი ადამიანი გააგზავნა.“ მიუხედავად იმისა, რომ წინა მცდელობები არ განხორციელდა, დედოფალს სჯეროდა, რომ აუცილებელი იყო დავითის განადგურება. სულთანს და მისი მეუღლე გურჯი ხათუნი არ იმჩინებდნენ დედოფლის სურვილს და არ ასრულებდნენ მას. რუსუდანიამ რამდენჯერმე გააგზავნა ელჩი კონიაში, მაგრამ მისი გზავნილი კონიის სასახლეში უპასუხოდ დარჩა. როდესაც მესამე წერილზე სულთანმა და მისმა ქალიშვილმა რეაგირება არ მოახდინეს, დედოფალმა სიძეს ცილისწამებით სავსე წერილი მიწერა: „ ჩემი ძმისწულის განადგურება იმიტომ მინდა, რომ იგი შენი მეუღლის და ჩემი ქალიშვილის საყვარელია“. როდესაც გიასედინმა წერილი წაიკითხა, განრისხდა, გურჯი ხათუნის ოთახში შევიდა და მეუღლე სცემდა. მიღებული ცნობით აღელვებულმა სულთანმა თავისთან იხმო დავითი და აიძულებდა ყველაფერი ელიარებინა. დავითი კი აცხადებდა, რომ უდანაშაულო იყო და მის თავს გადახდელი ყველაფერი საქართველოს მმართველი წრის ცოდვებიდან მომდინარეობდა. მან ასევე დაამატა: „დედოფალმა მე გადასახლებაში გამგზავნა. ფიქრობდა, რომ მომკლავდი. იგი იმედოვნებს, რომ მომკლავენ“. მისი მოსმენის შემდეგ სულთანი მიხვდა, რომ ყველა ცილისწამება ტახტის მემკვიდრეობისთვის ბრძოლის ფარგლებში წარმოიშვა და ცოტა დაწყნარდა. მაგრამ მოგვიანებით გადანყვეტილება შეცვალა და დავითის მოკვლისთვის იგი ზღვაში გადააგდებინა. რადგან ეს მცდელობა წარუმატებელი გამოდგა, სულთანმა დავითის ჭაში ჩაგდება ბრძანა. შემეგ კი ჭა ლოდებით მთლიანად ამოქოლეს. ლაშა-გიორგის მიერ დავითის დასაცავად მივლინებული პიროვნებამ სახელად სოსანმა დაიმახსოვრა ის ადგილი, სადაც ჭაში ჩააგდეს დავითი. როდესაც სულთნის ხალხმა დატოვა ის ადგილი, ლოდების ქვეშ გვირაბი გათხარა დიდი რაოდენობით საკვები მიანოდა. დავითმა ცხოვრების დაახლოებით ხუთი წელი ასე გაატარა.“ Subaşı, Subaşı, “Türkiye Selçuklu Devleti’nde Güçlü Bir Kadın: Gürcü Hatun Tamara”, s.390-391.

⁴⁵- იბ., Mehmet Özmenli, “Ermeni-Gürcü Birliklerinin Kösedag Savaşı’nın Seyrine Etki Eden Tutumları ve Faaliyetleri”, Gaziantep University Journal of Social Sciences, XIII/4 (2014), s.993-1005.

⁴⁶ - Özdemir, a.g.t., s. 67-68.

თურქ-სელჩუკები და საქართველო XI საუკუნის 50-იან წლებში

ასოცირებული პროფესორი ვასილ მოსიაშვილი
სამცხე-ჯავახეთის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

მოხალა შინაარსი

სელჩუკთა პირველი მარბიელი ხასიათის ლაშქრობები საქართველოში საისტორიო წყაროების მიხედვით XI საუკუნის 50-იანი წლებიდან შეინიშნება.

პირველი ქართული საისტორიო წყარო რომელიც თურქ-სელჩუკთა საქართველოში ლაშქრობას ეხება არის ბაგრატ IV-ის მიერ 1057 წელს შიო მღვიმის ლავრისთვის შეწირულობის სიგელი. ამ სიგელში მოტანილ ცნობას წარმართთა მიერ შიო მღვიმის ლავრის მამულების აოხრების შესახებ თ. ჟორდანია მიაწერს თოღრულ ბეგის ამიერკავკასიაში 1050-1053 წლებში ლაშქრობას. ჩვენ უფრო სარწმუნოდ მიგვაჩნია ამ მამულების აოხრება სელჩუკთა ამიერკავკასიაში 1054 წლის ლაშქრობის დროს, რომელსაც გადმოგვცემს არისტაკეს ლასტივერტეცი.

არისტაკეს ლასტივერტეცის ცნობით, 1054 წელს სელჩუკებმა სულთან თოღრულ-ბეგის სარდლობით კვლავ ილაშქრეს ამიერკავკასიაში. მის მიერ ჩამოთვლილ დარბეული ტერიტორიების შემადგენლობაში საქართველოც შედის. ამ ლაშქრობას 1054-1055 წლებით ათარიღებენ მათეოს ურჭაეცი, მუნეჯიმბაში დაიბნ ალ-ასირი.

1058-1059 წლებში, მათეოს ურჭაეცის ცნობით, სელჩუკთა შემოსევას ამიერკავკასიაში წინმოუძღოდა ლიპარიტის შვილი ივანე. არისტაკეს ლასტივერტეცის მიხედვით, თვითონ ივანეს ბრძოლაში მონაწილეობა არ მიუღია, მაგრამ მისი კაცის მეშვეობით აუოხრებიათ სელჩუკებს ტერიტორიები ქანეთის ტყემდე.

ბიზანტიის კეისარ კონსტანტინე X დუკას (1059-1067) დროს საქართველოში თურქ-სელჩუკთა დიდ ლაშქრობაზე მიუთითებს გიორგი კედრანე. მისი „ხრონოგრაფიის“ პერიოდისა და კონსტანტინე X დუკას მეფობის წლების გათვალისწინებით, ეს ლაშქრობა შეიძლება 1059 წლით დავათარილოთ. ამ პერიოდში სელჩუკთა ამიერკავკასიაში დიდ ლაშქრობაზე მიუთითებს თურქი ისტორიკოსი იანინჩი. სწორედ ამ დროს უნდა მომხდარიყო ბიზანტიიდან საქართველოსკენ მომავალი სახმელეთო გზის დაკეცვა, რომელსაც აღნიშნავს გიორგი მთაწმინდელის ბიოგრაფი გიორგი მცირე, ვფიქრობთ, იმ მძიმე პოლიტიკურ-ეკონომიკური მდგომარეობის ერთ-ერთი მიზეზი, რომელიც გიორგი მთაწმინდელს საქართველოში მოსვ-

ლის დროს (1060 წ.) დახვდა, თურქ-სელჩუკთა ზემოაღნიშნული ლაშქრობა უნდა ყოფილიყო.

ქართულ წყაროებში, ბაგრატ მეოთხის მიერ 1057 წელს შიო მღვიმის ლავრისთვის შენირულობის სიგელის გარდა, სელჩუკების შემოსევები საქართველოში ალფ-არსლანის ლაშქრობებამდე არ გვხვდება. აღნიშნული ფაქტი, უცხოურ წყაროებში გადმოცემული სელჩუკების საქართველოში ლაშქრობების ხასიათის გაანალიზებასთან ერთად, იძლევა საშუალებას, რომ ვივარაუდოთ: XI საუკუნის 50-იან წლებში სელჩუკთა საქართველოში შემოსევები მარბიელ ხასიათს ატარებდა ამ დროს პოლიტიკური მოთხოვნები თურქ-სელჩუკებს საქართველოს მიმართ ჯერ კიდევ არ ჰქონდათ.

საკვანძო სიტყვები: საქართველო, სელჩუკები, ლასტივერტეცი, ამიერკავკასია, ლაშქრობა.

XI. YÜZYIL ORTALARINDA SELÇUKLULAR VE GÜRCÜLER

Doç. Dr. Vasili MOSİAŞVİLİ
Samtskhe-Cavakheti Devlet Üniversitesi

ÖZET

Tarihi kaynaklara göre Selçukluların Gürcistan üzerine yaptıkları ilk baskınları XI y.y. ortalarında yapıldı. Selçukluların Gürcistan üzerine yaptıkları seferleri anlatan ilk Gürcü kaynağı 1057 yılında Kral IV. Bagrat tarafından Şiomğvime Manastırı'na verdiği bağış belgesidir. Bu belgede bahsedilen “dinsizler” tarafından Şio Mğvime Manastırı'nın yurtluklarının baskın haberini bilim adamı T. Jordania, Toğrul Bey tarafından 1050-1053 yıllarında yapılan Kafkasya seferi ile özdeşleştirmektedir. Bize göre, adı geçen manastır yurtlukların Aristakes Lastivertsi tarafından anlatılan 1054 yılında Selçukluların Güney Kafkasya seferi döneminde baskına uğratılması daha mantıklıdır.

Aristakes Lastivertsi'nin haberine göre 1054 yılında Sultan Toğrul Bey komutasında Selçuklular Güney Kafkasya'ya daha bir sefer açtılar. Baskın ettikleri topraklar dahilinde Gürcistan da dahildi. Urfalı Mateos, Münecim Başı ve İbnül Esir'e göre bu sefer 1054-1055 yıllarında düzenlenmiştir.

Urfalı Mateos'a göre 1058-1059 yıllarında Selçuklulara Güney Kafkasya seferinde öncülüğü Liparit Oğlu İvane üstlenmiştir. Aristakes Lastivertsi'ye göre İvane cenklere bizaat katılmadı. Ancak, görevlendirdiği adamın yardımıyla Selçuklular, Çaneti'ye kadar toprakları yağmalamışlardı.

Bizans İmparatoru X. Konstantin Dukas (1059-1067) döneminde Selçukluların Gürcistan üzerine yaptıkları büyük bir sefer Giorgi Kedrane tarafından anlatılmıştır. Kedrane'nin "Hronografya" adlı eseri ile X. KonstantineDukas'nın krallığı dönemi göz önünde bulundurduğunda, bu seferin 1059 yılında yapılacağı ihtimali çok yüksektir. Bu dönemde Selçuklular tarafından Güney Kafkasya'ya yaptıkları büyük bir seferden Türk TarihçisiYınanç da bahsetmiştir. Goirgi Mtatsmindeli'nin hayatını anlatan Giogi Mtsire'nin belirttiği Bizans'tan Gürcistan'a giden kara yolun kapatılması tam bu olaylara denk gelmiş olabilir. Bize göre, Giorgi Mtatsmindeli'nin Gürcistan'a geldiği tarihinde (1060) karşılaştığı ağır ekonomik şartların sebebi Selçukluların yukarıda bahsedilen sefer olabilir.

Gürcü kaynaklarında 1057 yılında IV. Bagrat tarafından Şiomğvime Manastırı'na bağışladığı belgede belirtildiği haricinde Sultan Alpaslan seferine kadar Selçukluların başka bir seferinden söz edilmemiştir. Yabancı kaynaklarda anlatılan Selçukluların Gürcistan üzerine yapılan seferleri göz önünde bulundurarak denilebilir ki, XI. y.y. ortalarında Selçuklular Gürcistan'ı yalnız yağmalıyorlardı ve o dönemde Gürcistan'dan siyasi bir talepleri yoktu.

Anahtar Kelimeler: Gürcistan, Selçuklular, Lastivertsi, Güney Kafkasya, Sefer.

SELJUK-TURKS AND GEORGIA IN THE 50S OF THE 11TH CENTURY

Asociated Professor Vasil Mosiashvili
Samtskhe-Javakheti State University

ABSTRACT

The first martial raiding campaign of Seljuk's in Georgia has been observed by historical sources in the 50s of the XI century.

The first Georgian historic source, which refers to the Seljuk-Turk's invasion in Georgia is a donation charter of Bagrat IV for Shiomghvime monastery, in 1057. According to the reports mentioned in this charter, which describes the devastation of Shiomghvime monastery lands by the pagans, T. Jordania supposes that it happened because of the campaign of Tughril Beg in Transcaucasia, during 1050-1053 years. We are more convinced that, the devastation of these lands by Seljuk-Turks happened during their campaign in Transcaucasia in 1054, which is reported by Aristakes Lastivertsi.

According to Aristakes Lastivertsi, in 1054, Seljuks once again rid in Transcaucasia, with command of Sulthan Tughril Beg, Georgia is also included in the devastated

territories listed by him. This campaign is dated with 1054-1055 years by Matteos Urhaec, Munejim Bash and Ibn al-Athir.

According to Matteos Urhaec in 1058-1059 years, Ioane the son of Liparit was leading the ride of Seljuks in Transcaucasia. According to Aristakes Lastivertsi, Ioane itself didn't participate in fight, but with help of his men ravaged Seljuk-Turks the lands till Tchaneti forest.

George Cedrane reports a big invasion of Seljuk-Turks in Georgia during the period (1059-1067) of Byzantium Caesar Constantine X Ducas. Taking into consideration the period of its "chorography" and the years of Constantine X Ducas, this raiding can be dated for 1059 years. In this period, Turk historian Ian Inch points a big invasion of Seljuk-Turks in Transcaucasia. It is possible, that exactly this time have closed the overland from Bizantium to Georgia, as it is pointed by George the Minor, the biographer of George the Hagiorite. We assume that one of the difficult economic-political conditions which George the Hagiorite saw during his visit in Georgia, (1060 y.) possibly was the above mentioned invasion of Seljuk-Turks in Georgia.

In Georgian sources, despite the donation chapter of Bagrat IV for Shiomghvime monastery in 1057, there are no signs of the Seljuk invasions in Georgia until the campaign of Alp Arslan. The following fact gives the possibility together with analysing the character of the Seljuk's invasion in Georgia to assume that: In the 50s of the 11th century, the Seljuk's invasion in Georgia was characterized by the raiding character. At this time the Turks-Seljuk's didn't have any political demands towards Georgia.

Key Words: Georgia, Seljuks, Lastivertsi, Transcaucasia, Campaign.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრებული შეხედულებით, თურქ-სელჩუკების ამიერკავკასიაში ლაშქრობა XI საუკუნის 30-იან წლებში იწყება. სომხური საისტორიო წყაროების (მათეოს ურჰაეცი, არნრუნი, სამუელ ანეცი, ვარდან დიდი) მონაცემებით (სადაც ერთმანეთშია არეული ჩალრი ბეგისა და თოღრულ ბეგის ლაშქრობები) კი მათი ამიერკავკასიაში გამორჩენის თარიღი 1016-1021 წლებით განისაზღვრება.

თურქი მეცნიერის იანინჩის გამოკვლევით, როდესაც თურქ-სელჩუკები ნახჭევანთან აღმოჩნდნენ 1018-1021 წლებში, დაიწყეს ქართველთა ქვეყნის ძარცვა. სელჩუკთა წინააღმდეგ გამოვიდა ლიპარიტი 5 000 მეზრძოლით, მაგრამ ძალები არ ეყო და გაიქცა, ხოლო მთელი ტერიტორია გასანადგურებლად სელჩუკებს დაუტოვა. როგორც ჩანს, თურქი მეცნიერი სომხურ წყაროებს ეყრდნობა. 1016-1021 წლებში საქართველოში და საერთოდ ამიერკავკასიაში სელჩუკთა ლაშქრობების შესახებ ცნობები არ მოგვეპოვება ქართულ, არაბულ და ბიზანტიურ წყაროებში, რაც თავისთავად საეჭვოს ხდის სომხური საისტორიო წყაროების ცნობებს ამ პერიოდში თურქ-სელჩუკების ამიერკავკასიაში ლაშქრობებთან დაკავშირებით. არც ამ

პერიოდის თანამედროვე სომეხი ისტორიკოსის, არისტაკეს ლასტივერტეცის, „ისტორიაში“, რომლის ერთ-ერთი მთავარი თემა თურქ-სელჩუკთა ლაშქრობებია, არაფერია ნათქვამი ამ დროს თურქ-სელჩუკთა ლაშქრობების შესახებ. ამ დროის ქართული და სომხური სახელმწიფოების მთავარი პრობლემა ბიზანტიის იმპერიასთან გართულებული პოლიტიკა იყო. ამიტომ არისტაკეს ლასტივერტეცის და ქართველი ისტორიკოსის „მატიანე ქართლისაჲს“ ავტორის ყურადღება ბიზანტიისკენ არის მიპყრობილი.

„თურქ-სელჩუკთა პირველ მასობრივ შემოსევებს ამიერკავკასიაში ადგილი უნდა ჰქონოდა XI საუკუნის 30-იან წლებში, გამორიცხული არ არის მათი უმნიშვნელო ტალღის გამოჩენა უფრო ადრე პერიოდშიც, რომელიც ალბათ დაზვერვით და მარბიელ ხასიათს ატარებდა“ (მოსიაშვილი 2017:100). მართალია თავდაპირველად სელჩუკთა თავდასხმები ძირითადად სომხეთისა და აზერბაიჯანის ტერიტორიებით შემოისაზღვრებოდა, მაგრამ თავისებურ გავლენას ახდენდა საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვრებაზეც.

სელჩუკთა პირველი მარბიელი ხასიათის ლაშქრობები საქართველოში საისტორიო წყაროების მიხედვით XI საუკუნის 50-იანი წლებიდან შეინიშნება. პირველი ქართული საისტორიო წყარო რომელიც თურქ-სელჩუკთა საქართველოში ლაშქრობას ეხება არის ბაგრატ IV-ის მიერ 1057 წელს შიომღვიმის ლავრისთვის შეწირულობის სიგელი (ენუქიძე 1984: 35-36). სიგელი ეხება სელჩუკთა მიერ შიომღვიმის ლავრის მამულების აოხრებას. ბაგრატ მეფეს შიომღვიმის ლავრისთვის სელჩუკთა თავდასხმისგან გამონვეული ზარალის შემსუბუქების მიზნით მამულები შეუწირავს. ამ სიგელში მოტანილ ცნობას წარმართთა მიერ შიომღვიმის ლავრის მამულების აოხრების შესახებ, ჟორდანიას მიაწერს თოღრულ ბეგის ამიერკავკასიაში 1050-1053 წლებში ლაშქრობას. ჩვენ უფრო სარწმუნოდ მიგვაჩნია ამ მამულების აოხრება სელჩუკთა ამიერკავკასიაში 1054 წლის ლაშქრობის დროს, რომელსაც გადმოგვცემს არისტაკეს ლასტივერტეცი.

არისტაკეს ლასტივერტეცის ცნობით, 1054 წელს სელჩუკებმა სულთან თოღრულ - ბეგის სარდლობით კვლავ ილაშქრეს ამიერკავკასიაში. თოღრულ ბეგმა „მარბიელი მოჰფინა ქვეყნის სამ მხარეს-ჩრდილოეთით აფხაზთა ციხემდე და პარხარის მთამდე და კავკასიის მთის ძირამდე, დასავლეთით-ჭანეთის ტყემდე, ხოლო სამხრეთით-სიმის მთამდე. მათ დაიპყრეს მთელი ქვეყანა [და მომკეს ყოველივე] პურის ყანისმარცვლების მომკელთა მსგავსად“ (ლასტივერტეცი 974: 87-88). მის მიერჩამოთვლილ დარბეული ტერიტორიების შემადგენლობაში საქართველოც შედის. ამ ლაშქრობას 1054-1055 წლებით ათარიღებენ მათეოს ურჰაეცი, მუნეჯიმ ბაში და იბნ ალ-ასირი. იბნ ალ-ასირის ცნობით, ამ დროს სელჩუკებმა აზერბაიჯანი დაიპყრეს. უფრო სწორად თოღრულ ბეგს მთელი ეს მხარე უბრძოლველად დაუკავებია. აქ მისთვის საჩუქრები მიურთმევიან და მისი უზენაესობის ცნობის ნიშნად მის სახელზე ხუტბა წავკითხავთ. შემდეგ თოღრულ-ბეგს

რუმის ქვეყნებში გაულაშქრია, სადაც ბევრი ტყვე და ნადავლი უგდია ხელთ (www.vostlit. ინფო, Восточная литература, Авторы и источники на букву „И“ Ибн-ал-Асир, Тирих-ал-Камиль, Полный свод всеобщей Истории).

სელჩუკთა ამ ლაშქრობის დროს ყველაზე მეტად ბიზანტიის იმპერიის სომხური პროვინციები დაზარალდა. გარკვეული ზარალი განიცადა სომხეთის მოსაზღვრე სამხრეთ საქართველოს რაიონებმაც, არისტაკეს ლასტივერტეცი აღნიშნავს: „ხოლო ტაოს ქვეყანაში შეჭრილი მტრები, მთელი ქვეყნის დამპყრობნი, მოვიდნენ მდინარე ქოროხამდე, გადალახეს იგი, უკან მობრუნდნენ და მოვიდნენ ბაბერდის ციხე-ქალაქამდე. იქ მათ შეხვდა ჰორომთა ჯარის ერთი გუნდი, რომელიც ვარიაგებად იწოდებოდა; ისინი შეებრძოლნენ მტრებს. ღვთის ნყალობით ჰორომთა ჯარებმა დაამარცხეს მტრები და მათი სარდალი მრავალ სხვა მებრძოლებთან ერთად მოკლეს, სხვები კი გაიქცნენ; მათ მთელი ნადავლი და ტყვეები წაართვეს მონინალმდეგეს, მაგრამ გაქცეულთა კვალდაკვალ დიდ მანძილზე დადევნება ვერ გაბედეს, რადგანაც შეშინდნენ, რომ შესაძლებელი იყო მრავალრიცხოვან ჯარებს შეხვედროდნენ“ (ლასტივერტეცი, 1974: 90).

სელჩუკთა ამ ლაშქრობას უნდა ეხებოდეს ბიზანტიური წყაროს ცნობაც. კედრანეს მიხედვით, თოლრულ-ბეგის ლაშქრობის მიზეზი მის წინააღმდეგ ყუთულმუშის აჯანყება გამხდარა: „სულტანი მას უკან დაედევნა და თავისი ჯარებით იბერიაში მივიდა: ეს რომ ყუთულმუშმა შეიტყო, გაიქცა საბასკენ და ბედნიერი არაბეთისკენ. სულტანი რომ იბერიაში ჩავიდა, რაც კი შეხვდა გზაზე, დაარბია და გადანვა. ამიტომ მეფემ სასწრაფოდ დაიბარა დასავლეთიდან მიხაილ აკულუთოსი და იბერიაში გაგზავნა. ეს რომ იქ ჩავიდა, შეკრიბა ხალდიასა და იბერიაში გაბნეული ფრანგები (ფრანჯები) და ვარანგები და იჩქაროდა რამენაირად შეეფერხებინა სულტნის თავდასხმები. სულტანი აიყარა და თავრიზისაკენ წავიდა“ (კედრენე 1963: 83).

თ. ჟორდანიას ცნობით, უფრო გვიან 1055 წელს ლიპარიტის ვაჟის ივანეს მოწვევით სელჩუკთა მიერ განადგურებულ იქნა მესხეთის ნაწილი, ახლანდელი ოლთისისა და არტაანის მხარე (Жордания 1895: 7). თ, ჟორდანიას არც ამ ცნობის წყაროს ასახელებს და არც ივანე ლიპარიტის ძის ასეთი საქციელის შესახებ საუბრობს.

1058-1059 წლებში, მათეოს ურჰაეცის ცნობით, სელჩუკთა შემოსევას ამიერკავკასიაში წინ მოუძღოდა ლიპარიტის შვილი ივანე. არისტაკეს ლასტივერტეცის მიხედვით, თვითონ ივანეს ბრძოლაში მონაწილეობა არ მიუღია, მაგრამ მისი კაცის მეშვეობით აუოხრებიათ სელჩუკებს ტერიტორიები ქანეთის ტყემდე.

ბიზანტიის კეისარ კონსტანტინე X დუკას (1059-1067) დროს საქართველოში თურქ-სელჩუკთა დიდ ლაშქრობაზე მიუთითებს გიორგი კედრანე. მისი „ხრონოგრაფიის“ პერიოდისა და კონსტანტინე X დუკას მეფობის წლების გათვალისწინებით, ეს ლაშქრობა შეიძლება 1059 წლით დავა-

თარიღით. ამ პერიოდში სელჩუკთა ამიერკავკასიაში დიდ ლაშქრობაზე მიუთითებს თურქი ისტორიკოსი იანინჩი. სწორედ ამ დროს უნდა მომხდარიყო ბიზანტიიდან საქართველოსკენ მომავალი სახმელეთო გზის დაკეცვა, რომელსაც აღნიშნავს გიორგი მთაწმინდელის ბიოგრაფი გიორგი მცირე (გიორგი მცირე 1967: 158-159). ვფიქრობთ, იმ მძიმე პოლიტიკურ-ეკონომიკური მდგომარეობის ერთ-ერთი მიზეზი, რომელიც გიორგი მთაწმინდელს საქართველოში მოსვლის დროს (1060 წ.) დახვდა, თურქ-სელჩუკთა ზემოაღნიშნული ლაშქრობა უნდა ყოფილიყო.

ქართულ წყაროებში, ბაგრატ მეოთხის მიერ 1057 წელს შიომღვიმის ლავრისთვის შეწირულობის სიგელის გარდა, სელჩუკების შემოსევები საქართველოში ალფ-არსლანის ლაშქრობებამდე არ გვხვდება. აღნიშნული ფაქტი, უცხოურ წყაროებში გადმოცემული სელჩუკების საქართველოში ლაშქრობების ხასიათის გაანალიზებასთან ერთად, იძლევა საშუალებას, რომ ვივარაუდოთ: XI საუკუნის 50-იან წლებში სელჩუკთა საქართველოში შემოსევები მარბიელ ხასიათს ატარებდა და ამ დროს პოლიტიკური მოთხოვნები თურქ-სელჩუკებს საქართველოს მიმართ ჯერ კიდევ არ ჰქონდათ. განსაკუთრებით გაიზარდა სელჩუკთა ინტერესი საქართველოს მიმართ თოღრულ ბეგის შემდგომი სულთნების, არლფ-არსლანისა და მალიქ შაჰის დროს, როდესაც დიდ სელჩუკთა სახელმწიფომ ძლიერების მწვერვალს მიაღწია.

გამოყენებული ლიტერატურა:

1. არისტაკეს ლასტივერტეცი 1974: არისტაკეს ლასტივერტეცი, ისტორია, ქართული თარგმანი გამოკვლევით, კომენტარებითა და საძიებლებით გამოსცა ე. ცაგარეიშვილმა, თბ., 1974.

2. გიორგი მცირე 1967: გიორგი მცირე, „ცხოვრება გიორგი მთაწმინდელისა“ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი II (XI-XII სს.), ილია აბულაძის რედაქციით, თბ., 1967.

3. ენუქიძე... 1984: ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თ. ენუქიძემ, ვ. სილოგავამ, ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1984.

4. კედრენე 1963: კედრენე გიორგი, ისტორიული მიმოხილვა, გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა, ტ. V, თბ., 1963.

5. მოსიაშვილი 2017: მოსიაშვილი ვ., თურქ სელჩუკთა სულთნის ალფ-არსლანის ლაშქრობები საქართველოში, ახალციხე 2017.

6. Жордания 1895: Жордания Ф., К материалам по истории Грузии XI-XII вв., М., 1895.

7. Ибн-ал-асир, Полный свод всеобщей Истории, www.vostlit.info восточная литература, Авторы и источники на букву „И“.

Gürcü tarihçilerinin görüşlerine göre Selçukluların Güney Kafkasya seferleri XI. yy'ın 30'lu yıllarında başlamıştır. Ermeni tarih kaynaklarına göre (Urfalı Mateos, Artsrun, Anil'li Samuel, Büyük Vardan) ise Selçuklular Güney Kafkasya'ya 1016-1021 yılları arasında gelmişlerdir. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, Ermeni kaynaklarında Çağrı Bey ile Tuğrul Bey'in seferleri üzerine haberler birbirine karıştırılmıştır.

Türk tarihçisi Yınanç'a göre 1018-1021 yıllarında Selçuklular Nahçıvan civarlarında iken Gürcüler ülkesini yağmalamaya başlamışlardı. Selçuklulara karşı 5 000 bin askerle Liparit çıktı. Ancak, gücü yetmedi ve kaçtı. Bütün ülkeyi ise yağmalamak için Selçuklulara bıraktı. Anlaşıldığı kadarıyla Türk tarihçisi bunları Ermeni kaynaklarına dayanarak yazmıştır. Gürcü, Arap ve Bizans kaynaklarında 1016-1021 yıllarında Selçukluların Gürcistan ile Kafkasya'ya yaptıkları istilalar hakkında hiçbir bilgi yoktur. Bu yüzden Ermeni kaynaklarında bu dönemde Selçuklular tarafından Güney Kafkasya'ya yaptıkları istilalara dair bilgilerin doğru olduğu şüphelidir. Genellikle Selçukluları anlatan dönemin Ermeni tarihçisi Aristakes Lastivertsi bu tarihlerde Selçukluların bölgeye yaptıkları istilalar hakkında bilgi vermiştir. Dönemin Gürcü ve Ermeni devletlerinin asıl politikası Bizansla aralarındaki gergin durumunun çözmeye yöneliktir. Bu yüzden Aristakes Lastivertsi ve Gürcü kaynağı "Matiane Kartlisais'in" yazarı dikkatlerini Bizans'a doğru yönlendirmişlerdir.

"Selçukluların Güney Kafkasya'ya ilk ve yoğun istilalarının XI. yy.'ın 30'lu yıllarında başlaması gerek. Selçukluların bölgeye önemsiz bir ölçüde daha önceki tarihlerde keşif ve yağmacılık amaçlı gelmeleri mümkün olabilirdi" (Mosiashvili, 2017:100). Gerçi, başlangıçta Selçukluların istilaları Ermenistan ile Azerbaycan üzerine yapılırdı, ancak Gürcistan'ın siyasi hayatı üzerine de belirli bir etkisi vardı.

Gürcü tarihi kaynaklara göre Selçukluların Gürcistan üzerine ilk baskınları XI. yy. ortalarında yapıldı. Selçukluların Gürcistan üzerine yaptıkları seferleri anlatan ilk Gürcü kaynağı 1057 yılında Kral IV. Bagrat tarafından Şiomğvime Manastırı'na verdiği bağış belgesidir (Enukidze 1984:35-36). Bu belgede Selçuklular tarafından Şiomğvime Manastırı'na ait arazilerin yağmalandığı anlatılmıştır. Kral Bagrat Selçuklular tarafından Şiomğvime Manastırı'na verilen zararı hafifletmek için belirli bir miktarda arazi bağışlamıştır. Bilim adamı T. Jordania, "dinsizler" tarafından Şiomğvime Manastırı yurtluklarının baskın haberini Tuğrul Bey tarafından 1050-1053 yıllarında yapılan Kafkasya seferi ile özdeşleştirmiştir. Bize göre, adı geçen manastır yurtlukları Aristakes Lastivertsi

tarafından anlatılan ve 1054 yılında Selçukluların Güney Kafkasya seferi döneminde baskına uğramıştır.

Aristakes Lastivertsi'nin bilgilerine göre Selçuklular 1054 yılında Sultan Tuğrul Bey'in komutasında Güney Kafkasya'ya daha bir sefer açmışlardı. Tuğrul Bey "Yağmacı askerlerini ülkenin üç köşesine Kuzey'de Abhazlar kalesine ve Parhar dağına ve Kafkas dağının dibine, batıda Çaneti ormanına, güneyde ise Simi dağına kadar yaydı. Onlar bütün ülkeyi ele geçirdiler {ve her şey biçtiler}, tıpkı, buğday tarlası biçildiği gibi" (Lastivertsi 974:87-88). A. Lastivertsi tarafından tarif edilen ülkeler arasında Gürcistan da var. Selçukluların söz konusu seferine Urfalı Mateos, Müneccim Baş ve İbn Al Asır tarih olarak 1054-1055 yılları koymuşlar. İbn Al Asır'a göre bu dönemde Selçuklular, Azerbaycan topraklarını de ele geçirdiler. Daha doğrusu, Tuğrul Bey buraları savaşmadan almıştı. Burada, kendine hediyeler takdim edildi ve üstünlüğünü kabul ettikleri için onun adına bir dua okundu. Daha sonrasında Tuğrul Bey Rum ülkelerine sefer açıp çok sayıda esir ve ganimet ele geçirdi (www.vostlit.info, Восточная литература, Авторы и источники на букву „И“ Ибн-ал-Асир, Тирих-ал-Камиль, Полный свод всеобщей Истории).

Selçukluların bu seferi döneminde en fazla Bizans'a bağlı Ermeni bölgeleri zarara uğratıldı. Ermenistan'a sınır ülke olan Gürcistan'ın güney bölgeleri de kısmı anlamda zarar gördü. Aristakes Lastivertsi'ye göre "Tao ülkesine giren ve bütün ülkeyi işgal eden düşmanlar, Çoruh ırmağına kadar geldiler, onu geçtiler, geri döndüler ve Baberd kale-şehrine kadar geldiler. Burada onlar bir Horom askeri birliğine rastladılar, bunlara Varyag denirdi; onlar düşmanla savaştılar. Rabb'in yardımıyla Horom askerleri düşmana galip geldiler ve onların komutanı ile birlikte çok sayıda asker öldürdüler, diğerleri ise kaçtı; Onlar düşmanın daha önce ele geçirdiği ganimet ile esirleri elinden aldılar. Ancak, kaçanları takip etmek için kendilerini risk etmediler, çünkü daha fazla askerle rastlayabileceklerinden korktular" (Lastivertsi, 1974:90).

Bizans kaynağında gösterilen bu bilginin Selçukluların söz konusu seferi hakkında olması gerek. Kedrane'ye göre Tuğrul Bey tarafından yapılan seferin sebebi Kutalmış'un ona karşı yaptığı komplo olmuştur: "Sultan onu takip etti ve ordusu ile birlikte İberia'ya geçti. Bunu öğrenen Kutalmış Saba'ya ve kutlu Arabistan'a doğru kaçtı. Sultan İberia'ya geldiğinde yolda rastladığı her şeyi yıkıp yaktı. Bu yüzden Kral İvedilikle batıdan Mikail Akulutos'u çağırdı ve İberia'ya gönderdi. Bu kişi oraya geldiğinde Haldia ile İberia'ya dağılan Frangları (Franklar) ve Varyagları topladı ve Sultan tarafından yapılan akın-

ların önünü almaya çalıştı. Sultan çekildi ve Tebriz'e doğru gitti" (Kedrene 1963:83).

T. Jorania'ya göre, daha sonra 1055'te Lipatit oğlu İvane'nin daveti üzerine Selçuklular tarafından Mesheti bölgesinin bir kısmı yani günümüz Oltu ile Ardahan tahrip edildi (Жордания 1895: 7). Ancak, T. Jorania bu meseleyi hiçbir kaynak göstermeden dile getirmiş ve Liparit oğlu İvane'nin davranışlarının sebeplerini açıklamamıştır.

Urfalı Mateos'a göre 1058-1059 yıllarında Selçukluların Güney Kafkasya seferi Liparit oğlu İvane'nin öncülüğünde yapıldı. Aristakes Lastivertsi'ye göre İvane bizzat savaşa katılmamıştı, ancak kendi adamın rehberliğinde Selçuklular Çaneti ormanlarına kadar olan bölgeleri tahrip etmişlerdi.

Giorgi Kedrane, Bizans sezarı X. Konstantin Dukas (1059-1067) zamanında Selçukluların Gürcistan'a yaptığı büyük seferden bahsetmiştir. Kedrane tarafından yazılan "Hronograf" adlı eser ile X. Konstantin Dukas'ın hâkimiyet yıllarını göz önünde bulundurduğumuzda söz konusu sefere tarih olarak 1059 koyabiliriz. Türk tarihçisi Yınanç da Selçukluların Güney Kafkasya seferinin aynı tarihlerde olduğunu belirtmiştir. Giorgi Mtatsmindeli'nin hayat hikayesini yazan Giorgi Mtsire'nin belirttiği konu yani Bizans'tan Gürcistan'a doğru gelen yolun kapatılma olayın tam bu dönemde olacağı gerek (Mtsire 1967:158-159). Bize göre, Giorgi Mtsire'nin Gürcistan'a geldiğinde gördüğü ağır sosyal-politik durumunun sebeplerinden birisinin Selçukluların istilası olabilirdi.

Gürcü kaynaklarında 1057'de IV. Bagrat tarafından Şiomğvime Manastırı'na verdiği bağış senedinde belirtilen Selçuklu seferleri dışında Alpaslan'ın seferlerine kadar Selçukluların Gürcistan'a yaptığı başka bir seferinden söz edilmemiştir. Yukarıda bahsedilen gelişme ile yabancı kaynaklarında yer alan ve Selçukluların Gürcistan seferlerini anlatan bilgilerin analizinden hareketle aşağıdaki tahmini tespitler yapılabilir: XI. yy. 30'lu yıllarında Selçukluların Gürcistan seferleri yalnız yağma amaçlı yapıldı ve bu dönemde Selçukluların Gürcistan üzerine siyasi emelleri yoktu. Ancak, Tuğrul Bey'den sonra gelen sultanlar -Alpaslan ile Melik Şah- Büyük Selçuklu Devleti'nin altın çağ döneminde Selçukluların Gürcistan'a karşı ilgisi fazlasıyla artmıştı.

ATLI GÖÇEBE BOZKIR KÜLTÜRÜNÜN KAFKASYA VE ANADOLU HALK

İNANÇLARI KÜLTÜRÜNDE İZLERİ- MİTOSTRATEJİK BİR ARAYIŞ

Dr. Yaşar KALAFAT

Halk ilimi Araştırmaları Kültür ve Strateji Merkezi

Özet

Bu çalışma ile Kuzey ve Güney Kafkasya ile Anadolu halk inançlarının değişebilen dinleri ve ana dillerine rağmen halk inançları kültürlerinde önemli ortaklıkların olduğu, Bu ortaklığın tarihin birkaç bin yıl evveline varan kök hücrelerini yaşayan halk inançlarından hareketle takibinin mümkün olduğu; halk inançları kültür ortaklığının mitolojik döneme uzanabilen derinliğinden hareketle çok güçlü kültür akrabalığı sonuçlarının çıkarılabileceği; kültür akrabalığının bölgesel bir güç oluşturma adına stratejik bir obje olarak algılanabileceği;so-syo kültürel müşterekliklerin komşu ulus devletlerarasında ihtilaf giderici bir özelliğinin bulunduğu; emperyalizmin siyasi oryantalizmi araç olarak kullanmak suretiyle yeni sömürü alanları oluşturduğu bilinirken ekonomik, teknolojik, askerliği güç üstünlüğünü ihtiyaç duyduğu sosyal taban üzerine inşa ettiği de bilinmektedir. Atlı Göçebe Bozkır kültürü Asya bozkırlarında doğmuş olmakla beraber yayıldığı coğrafya Kuzey ve Güney Kafkasya ile birlikte Anadolu'yu da kapsamaktadır.Bu kültür sanat, ticaret, hukuk, yönetim alanlarında olduğu gibi bütün bozkırı kapsayan ortak bir anlayışına da sahipti.Gürcü ve Türk Mitoloji kaynakları bu arada İogones Fridix gibi Rus mitoloji bilginleri “Tork” adını mutlak olan anlamında açıklar ve inanç sisteminin başında olduğunu kabul ederler. Yapılan bu açıklamalara göre Kaslar sosyal yapılanması inanç sisteminin başında An, yaratıcı ilah olarak kabul ediliyordu, sistemin başında o vardı ve ana sözü de buradan geliyordu. Mesela Kas=Koya ilahının ismi idi ve Kaslar isimlerini buradan alıyorlardı. Şor Aşk ilahı, Kıyur yıldırım ilahı idi. Mırızir Kıyur yıldırım ilahının yardımcısı idi. Sah yağmur ilahı ve Karahan toprak ilahı idi. O,Erlığı suyun dibinden toprağı getirmekte görevlendirmişti ve toprak gelince var oluş onun “ol” demesi üzerine oluşmuştu.Gök Tanrı inanç Sistemi olarak da bilinen bu dinî hayatla; güneşin, ayın, toprağın, suyun, bitkilerin, hayvanların,

insanların iyeleri/sahipleri vardır. Bunların etrafında oluşan Türk ve Gürcü halk inançlarında, çeşitli ortak inanmaların olduğu Gürcü ve Türk halk bilimcilerin çalışmalarından bilinmektedir. Türkiye ve Gürcistan'ın farklı sosyal bilinler içerikli alanlardan şarkiyatçıları, tarihlerinden gelen bu kültürel gücü bölge dışı emperyalist güçlere karşı bölgesel güç olabilmeleri adına stratejik bir obje olarak ele alabilirler.

Anahtar kelimeler: Mitoloji, Halk Bilimi, Bölgesel Güç, İnanç Sistemi

მითო-სტრატეგიული ძიებანი: ცხენოსან მომთაბარეთა სტაჰის ხალხურის ახალი აპკასიის და ანატოლიის ხალხების წარმოდგენებში

დოქტორი იაშარ ქალაფატი
ფოლკლორის და კულტურის სტრატეგიული კვლევის ცენტრი

მოხალე შინაარსი

ამ ნაშრომში, ჩვენ შევეცდებით, თვალი მივადევნოთ ჩრდილოეთ და სამხრეთ კავკასიასა და ანატოლიაში მცხოვრები ხალხების სარწმუნოებაში, რელიგიებსა და კულტურაში შემორჩენილი რწმენა—წარმოდგენების საერთო ნიშნებს. იმის და მიუხედავად, რომ ისინი მეტყველებდნენ მშობლიურ ენაზე. ასევე, რამდენიმე ათასი წლის წინ მათივე ფესვებიდან წარმოშობილი რწმენის განვითარებას. უნდა ითქვას, რომ მითოლოგიური პერიოდის ხალხთა რწმენების სიღრმისეული კვლევისას ამ ხალხთა კულტურებს შორის იკვეთება ძლიერი ნათესაური კავშირი. კულტურული ნათესაობა შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ რეგიონული ძალის სტრატეგიულობიექტად. სოციალურ-კულტურულ საერთო ნიშნებს, მეზობელ ერებსა და სახელმწიფოებს შორის არსებულ უთანხმოებაში შემარბილებელი თავისებურება გააჩნდა. ცნობილია, რომ იმპერიალიზმი ექსპლოატაციისთვის და ახალი ტერიტორიების შემოერთებისთვის „პოლიტიკურ აღმოსავლეთ-მცოდნეობას“ იყენებს, აღსანიშნავია ისიც, რომ საჭიროების შემთხვევაში, ხდება ეკონომიკური, ტექნოლოგიური და სამხედრო ძლიერების სოციალურ ფენაზე დაშენება. ცხენოსან მომთაბარეთა სტაჰის კულტურა აზიის სტაჰებში დაიბადა და გავრცელდა როგორც ჩრდილოეთ და სამხრეთ კავკასიაში, ისე ანატოლიაში. ეს კულტურა მოიცავდა ხელოვნებას, ვაჭ-

რობას, სამართალს, მართვის სფეროს და მათ აერთიანებდათ სრულიად სტეპის მომცველი საერთო გაგება. ქართულ და თურქულ მითოლოგიაში, ასევე, როგორც მითოლოგიის მკვლევარი რუსი სპეციალისტის იოგონეს ფრიდიქსის და მისი მიმდევრების კვლევებში, სახელწოდება „თორკი“ ახსნილია როგორც აბსოლუტური და იგი დგას რწმენის სისტემის სათავეში. ამ განმარტების მიხედვით, კასების სოციალური სისტემის რელიგიური პანთეონის სათავეში იმყოფებოდა შემოქმედი ღვთაება ანი. მისგან წარმოიქმნა სიტყვა დედა (თურქულად ანა). მაგალითად კასი=კოია ღმერთის სახელი იყო და კასების სახელიც აქედან მოდის. სიყვარულის ღმერთი შორი, კიიური კი ელვის ღმერთი იყო. მირიზირი ელვის ღმერთის, კიიურის თანაშემწე იყო. საჰი წვიმის, კარაჰანი კი მინის ღმერთი იყო. ერლიქს ევალეზოდა წყლის ფსკერიდან მინის ამოტანა. და როდესაც ამოვიდა მინა მან თქვა „იქეც“ და შეიქმნა სამყარო. ცის ღმერთის რწმენის სისტემად ცნობილ ამ რელიგიაში მზეს, მთვარეს, მინას, წყალს, მცენარეებს, ცხოველებს და ადამიანებს საკუთარი პატრონი/მფლობელი ყავდათ. ამ სისტემის გარშემო ჩამოყალიბებული ქართველი და თურქი ხალხის რწმენის, მათი საერთო ელემენტების შესახებ ვიცით ქართველი და თურქი მეცნიერების ნაშრომებიდან. სოციალურ მეცნიერებების მიმართულებით მომუშავე ქართველ და თურქ მეცნიერებს, რომლებიც იკვლევენ აღმოსავლეთის თემატიკას, შეუძლიათ უხსოვარი დროიდან მომავალ კულტურული ძალა განიხილონ როგორც სტრატეგიულ ობიექტი რეგიონს გარედან მოსული იმპერიალისტური ძალების წინააღმდეგ.

საკვანძო სიტყვები: მითოლოგია, ხალხური ზეპირსიტყვიერება, რეგიონული ძალები, რწმენათა სისტემა.

TRACES OF RIDER MIGRATE STEPPE CULTURE IN CAUCASIA AND ANATOLIAN FOLK BELIEFS CULTURE - MITOSTRATICAL SEARCH

Dr. Yashar KALAFAT

ABSTRACT

With this study, it is possible to follow the beliefs of the peoples of the North and South Caucasus and the Anatolian folk beliefs and their beliefs in the folk beliefs culture despite their mother tongue. It is possible to deduce the results of very strong

cultural kinship by taking in to account the depth of the cultural partnership of folk beliefs, which may extend to mythological period, It can be seen that cultural kinship can be perceived as a strategic object to create a regional power, Socio-cultural partnerships have a feature of resolving conflict among neighboring nation states, It is known that while imperialism is known to create new areas of exploitation by using political orientalism as a tool, it builds on the social base on which it needs economic, technological, and military superiority. The nomadic steppe culture was born in the steppes of Asia, and the geography where it was spread, along with the North and South Caucasus, also included Anatolia. This culture had a common understanding covering all the steppe as in the fields of art, trade, law, administration. Georgian and Turkish mythology sources, like Iogones Fridix, Russian mythology scholars explain the name “Torque” in the sense of being absolute and acknowledge that it is at the head of the belief system. According to these explanations, Muses were considered to be the creative deity at the beginning of the social structure of the belief system, and he was the head of the system and his main word came from here. For example, Kas = Koya was the name of the god and Muscles were taking their names from here. Shor Love was the god of divinity, and Kiyur was the god of lightning. Mirzir Kiyur was the assistant of the lightning god. The hymn was the god of rain and Karahan was the god of earth. He had assigned Erishia to bring the land from the bottom of the water, and when it came to the land, it was formed upon being said to be. This religious life, also known as the Sky God belief System; the sun, moon, soil, water, plants, animals, people have the best / owners. The Turkish and Georgian folk beliefs around them are known from the works of Georgian and Turkish folklorists with various common beliefs. Turkey and the Philippines are from different social content orientalists know the territory of Georgia, from the date of this cultural power they can on behalf of non-regional powers against the imperialist forces can handle as a strategic object.

Keywords: Mythology, Folklore, Regional Power, Belief system

Giriş

Biz bildirimizde, Türkiye ve Gürcistan halklarının, her iki ülkenin kültür antropologlarının öncülüğünde oluşturulacak sosyo kültürel tabanda bölgesel bir güç oluşturabileceklerini tartışıyoruz

Bu çalışmada;

Kuzey ve Güney Kafkasya ile Anadolu halklarının değişebilen dinleri ve ana dillerine rağmen halk inançları kültürlerinde önemli ortaklıkların olduğu, Bu ortaklığın tarihin birkaç bin yıl evveline varan kök hücrelerinin yaşayan halk inançlarından hareketle takibinin mümkün olduğu,

Halk inançları kültür ortaklığının mitolojik döneme uzanabilen derinliğinden hareketle, çok güçlü kültür akrabalığı sonuçlarının çıkarılabileceği,

Kültür akrabalığının bölgesel bir güç oluşturma adına, stratejik bir obje olarak algılanabileceği,

Sosyo kültürel müşterekliklerin, komşu ulus devletlerarasında ihtilaf giderici bir özelliğinin de bulunduğu¹,

Diğer taraftan ise;

Emperyalizmin siyasi oryantalizmi araç olarak kullanmak suretiyle, yeni sömürü alanları oluşturduğu bilinirken, ekonomik, teknolojik, askerliği güç üstünlüğünü, ihtiyaç duyduğu bu sosyal taban üzerine inşa ettiği de bilinmektedir.

Atlı Göçebe Bozkır kültürü, Asya bozkırlarında doğmuş olmakla beraber, yayıldığı coğrafya Kuzey ve Güney Kafkasya ile birlikte Anadolu’yu da kapsamaktadır.

Bu kültür; sanat, ticaret, hukuk, yönetim alanlarında olduğu gibi, bütün bozkırı kapsayan ortak bir anlayışına da sahipti.

Gürcü ve Türk Mitoloji kaynakları, bu arada İogones Fridix gibi Rus mitoloji bilgileri, “Tork” adını mutlak olan anlamında açıklar ve onun inanç sisteminin başında olduğunu kabul ederler. Kısaca özetlemek gerekir ise, yapılan ilgili açıklamalara göre Kaslar sosyal yapılanması inanç sisteminin başında An, yaratıcı ilah olarak kabul ediliyordu, sistemin başında o vardı ve ana sözü de buradan geliyordu. Mesela Kas=Koya ilahının ismi idi ve Kaslar isimlerini buradan alıyorlardı. Şor Aşk ilahı, Kıyur yıldırım ilahı idi. Mırızir Kıyur yıldırım ilahının yardımcısı idi. Sah yağmur ilahı ve Karahan toprak ilahı idi. O, Erliği suyun dibinden toprağı getirmekle görevlendirmişti ve toprak gelince var oluşunun “ol” demesi üzerine oluşmuştu.

Gök Tanrı inanç Sistemi olarak da bilinen ve bazı farklılıklar da içeren bu dinî hayatla; güneşin, ayın, toprağın, suyun, bitkilerin, hayvanların, insanların iyeleri/sahipleri vardır. Bunların etrafında oluşan Türk ve Gürcü halk inançlarında, çeşitli

¹ - Yaşar Kalafat, “Güç Olmak İçin Sosyo Kültürel Taban Şart-Halk Kültüründen Bölgesel Güç Yapılanmasına”, Turque Diplomatique-ASAM, 04 Eylül 2018, S.113, s.2

ortak inanmaların olduğu Gürcü ve Türk halk bilimcilerin çalışmalarından bilinmektedir. Gök ve yerin ayrıca bunlarda bulunanların iyelesi vardı, bunların etrafında kült oluşmuştu. Yörelere göre yağmur ve güneş duasına çıkılıyordu.

Türkiye ve Gürcistan'ın farklı sosyal bilimler içerikli alanlardan şarkiyatçıları, tarihlerinden gelen bu kültürel gücü, bölge dışı emperyalist güçlere karşı, bölgesel güç olabilmeleri adına, stratejik bir obje olarak ele alabilirler.

Bölgesel güç oluşturulmasında, katılımcı ülkelerin farklı ana dilli ve farklı dinî inançlı olmalarının engel oluşturmadıkları, mevcut uygulamalardan bilinmektedir. Bu husus, bildiri metninde ayrıntılı olarak açıklanacaktır.

Ayrıca, her iki ülke halkları arasında diğer ülkelerden halklar da vardır. Bu halkların varlıkları, emperyalizmin çıkarıcı istismarından çıkarılıp yeni yapılanmaya güç katmaları imkânını sağlayacaktır.

Metin:

Türk-Gürcü kültür ortaklığı mitolojik dönemde kalmamış İlk ilişkilerin başlaması İskit, Hun- Gürcü “Türk-Gürcü ilişkileri, Hazarlar², Doğu Anadolu Beylikleri³, Özbekler⁴, Akkoyunlular⁵, Harizimşahlar⁶, Selçuklular⁷ ve Osmanlılar⁸ dönemlerinde de devam etmiştir. Osmanlılar döneminde Gürcüler Kavm-i necip olarak bilinmiş

² - Mualla Uydu Yücel, “Hazar-Gürcü İlişkileri”, II. Uluslararası Türk-Gürcü İlişkileri Sempozyumu: (Orta çağlarda Türk-Gürcü İlişkileri) 30 Ekim 1 Kasım 2018, Gori Devlet Eğitim Üniversitesi-Türk Tarih Kurumu, Gori, Gürcistan

³ - Ömer Subaşı, XII. “Yüzyılda Doğu Anadolu Türk Beyliklerinin Gürcülerle Münasebetleri”, II. Uluslararası Türk-Gürcü İlişkileri Sempozyumu: (Orta çağlarda Türk-Gürcü İlişkileri) 30 Ekim 1 Kasım 2018, Gori Devlet Eğitim Üniversitesi-Türk Tarih Kurumu, Gori, Gürcistan

⁴ - Mustafa Alican, “Emir Timur’un Gürcistan Politikası”, II. Uluslararası Türk-Gürcü İlişkileri Sempozyumu: (Orta çağlarda Türk-Gürcü İlişkileri) 30 Ekim 1 Kasım 2018, Gori Devlet Eğitim Üniversitesi-Türk Tarih Kurumu, Gori, Gürcistan

⁵ - Ahmet Toksoy, “Akkoyunlu-Gürcü İlişkileri”, II. Uluslararası Türk-Gürcü İlişkileri Sempozyumu: (Orta çağlarda Türk-Gürcü İlişkileri) 30 Ekim 1 Kasım 2018, Gori Devlet Eğitim Üniversitesi-Türk Tarih Kurumu, Gori, Gürcistan

⁶ - Nebi Gümüş, “Harzemşah-Gürcü İlişkileri”, II. Uluslararası Türk-Gürcü İlişkileri Sempozyumu: (Orta çağlarda Türk-Gürcü İlişkileri) 30 Ekim 1 Kasım 2018, Gori Devlet Eğitim Üniversitesi-Türk Tarih Kurumu, Gori, Gürcistan

⁷ - Vasil Mösiaşvili, “XI.Yüzyıl Ortalarında Selçuklular ve Gürcüler”, II. Uluslararası Türk-Gürcü İlişkileri Sempozyumu: (Orta Çağlarda Türk-Gürcü İlişkileri) 30 Ekim 1 Kasım 2018, Gori Devlet Eğitim Üniversitesi-Türk Tarih Kurumu, Gori, Gürcistan

⁸ - Roman Gogolauri, “Gürcü K Gürcistan-Celayirliler ve Osmanlı İlişkileri Üzerine” II. Uluslararası Türk-Gürcü İlişkileri Sempozyumu: (Orta çağlarda Türk-Gürcü İlişkileri) 30 Ekim 1 Kasım 2018, Gori Devlet Eğitim Üniversitesi-Türk Tarih Kurumu, Gori, Gürcistan.

Gürcülerden 17 sadrazam ve yüzlerce paşa yetişmiştir⁹. Bilinen ilk ilişkiler İlk ilişkiler muhtemelen İskit, Hun- Gürcü ilişkileri şeklinde olmuştur¹⁰.

Bu devletler sadece savaş halinde temas etmediler. Bu ilişkilerle tarafların kültürleri tanış oldular. Coğrafi sınırlar değiştikçe, kültürleri çeşitli şekilde farklı vasatlarda etkileştiler. Bu ilişkiler kültür akrabalarının bağlarını artırdı, yoğunlaştırdı. Gürcü ve Türk yönetici aileler arasında çok sayıda evliliğin olduğu bilinmektedir. Gürcü Kırالی David Kıpçak Beyi Şarağan'ın oğlu Atra kızıyla evlenmiş ve Kıpçaklardan Gürcistan bölgesine büyük göç olmuştur. Gürcistan Krallığının meliki Rusudan ile II Kılıçaslan'ın torunu Gıyasettin Davut ile evlenmiştir¹¹.

İpek Yolu güzergâhı, bu iki ülke itibariyle halkların kültür sınırları ile iççice bir yapı oluşturmuştur.

Türklerin ve Gürcülerin yönetimleri dönemlerinde, farklı dinden halklar inançlarını serbestçe yaşayabilmişlerdir.

Gürcüler ve diğer az halklı toplumlar, nüfus azlıklarından emperyalist olamazlarken, Türk dilli yönetimlerin ise İslamiyet emperyalist olmalarına engel teşkil etmiştir.

Bu kültürel etkilenmeği Gürcü ve Türk halk oyunlarında, musikisinde, mutfak kültüründe görmek hiç de zor değildir. Bu ortaklık Kafkas halklarının tümünün kültüründe gözlenebilir. Anadolu ve Kafkasya mutfağı büyük ortaklıklar içerir. Mantı, Hengel, Beşparmak, Tatar böreği, Beşparmak, büyük ölçüde aynılık arz ederler.

Osmanlı-Gürcü ilişkileri münasebetiyle belgelerde Başı açık Dadyan Melik'in geçmesi, dikkatimizi çekti. Dede Korkut Destanlarında da bu bölgede bu isimden söz edilmektedir. Başı bağlı olmak veya başı açık olmak halk inançlarında bir inanç kotudur. Şehirli genç kırsal kesimdekinin, sivil halk askerî kesimin, bekârlar evlilerin nazarında başı açık olarak algılanırlar. Askerden gelen bekâr genç evlendirilerek başı bağlanmış olur. Evlilik, evlenmiş olmak "başı bağlanmışlık" olarak bilinir. Belirli bir yaşa gelmiş ve çevresinde az çok tanınmış kimse, hala evlenmemiş ise, onun durumundan hareketle yakın çevresince onların ailesine "başıbozuklar" lakabı takılır. Başını bağlamak kavramı Gürcistan halk kültüründe de yaşamaktadır.

⁹ - Erdoğan Altınkaynak, "Edebiyat ve Folklorumuzda Gürcü Kızları", II. Uluslararası Türk-Gürcü İlişkileri Sempozyumu: (Orta çağlarda Türk-Gürcü İlişkileri) 30 Ekim 1 Kasım 2018, Gori Devlet Eğitim Üniversitesi-Türk Tarih Kurumu, Gori, Gürcistan

¹⁰ - Erdoğan Altınkaynak, "Edebiyat ve Folklorumuzda Gürcü Kızları", II. Uluslararası Türk-Gürcü İlişkileri Sempozyumu: (Orta çağlarda Türk-Gürcü İlişkileri) 30 Ekim 1 Kasım 2018, Gori Devlet Eğitim Üniversitesi-Türk Tarih Kurumu, Gori, Gürcistan

¹¹ - Erdoğan Altınkaynak, "Edebiyat ve Folklorumuzda Gürcü Kızları", II. Uluslararası Türk-Gürcü İlişkileri Sempozyumu: (Orta çağlarda Türk-Gürcü İlişkileri) 30 Ekim 1 Kasım 2018, Gori Devlet Eğitim Üniversitesi-Türk Tarih Kurumu, Gori, Gürcistan

“Dadyan” daki dad, tad yabancı, topluma, sosyal bünyeye eklenmiş anlamında olmalı. Her toplumun dat/tad’ı farklıdır. Arap toplumunun da dad/tadları vardır. 1980 lere kadar Kars’ta 8-10 aile Tatlar olarak bilinirdi. Bunlar İran tabası olarak bilinirler ve muayyen zamanlarda Emniyet kuruluşlarına bilgi verirlerdi. Bu anlayıştan hareketle bazı ailelerde damat, bilhassa içgüvey ise ve gelin akraba olmayan bir aileden gelmiş ise ona yarı şaka ‘eloğlu” ‘Elkızı’ denildiği olur. Başı Açık Datyan Melik tanımlaması “sosyal yapılanmasına bir düzen verip resmiyet kazandıramamış bölgenin yabancıları olan kesimin Melik’i anlamında açıklanabilir.

Anadolu Türk adbiliminde; Tekbaşlar, Tekdallar, Bekârôğulları, Dulkadiroğulları, Hatunoğulları gibi soyadları da vardır. Bize göre bunların konumları tamamen farklıdır

Gürcistan tarihi kültüründe dikkatimizi çeken bir husus da, bayan olmasına rağmen Tamara’ya kraliçe Tamara değil de, Kral Tamara denilmesidir. Bize göre bu tanımlama kültürünün mitolojik kök hücreleri vardır. Karaçaylarda, Kabartaylarda bir kısım Çerkez toplumlarda ailede büyükbaba hayatta iken, çocuklar babalarına ve babaanne de hayatta iken, annelerine anne demezler, ağabeyi, abla türü adlandırmalarla seslenirler. Zira babalık ve annelik statüsü halen sahiplidir. Tamara, hükümdar olmakla kral statüsü edinmiştir. Bu teşhisi Anadolu halk inançlarından hareketle de koyabiliyoruz. Bu statünün sahibidir. Bu inanç kökenli uygulama halk inançlarındaki “sahiplilik” kültür kotu kapsamında incelenebilir.

Âşıklık sanatı Gürcüler arasında da yaygındır. Artık XVII. yüzyıldan başlayarak Türkçe koşmalar yazıp şarkılar söyleyen Gürcü saz şairlerine rastlanır Bunlardan Gürcü, Gürcüoğlu, Gürcü Neve mahlaslarıyla âşıklık edenlerin isimleri bellidir. Âşıklık sanatını öğrendikleri Türklerin dilleri ile Türkçe yazıp okuyorlardı. Hece

veznini kullanıp âşık mahlasını kullanıyorlardı. Âşık Rûhani, Âşık Şivğa, Âşık Leon, Âşık Yaralı, Âşık Zeyin, Âşık Leon, Âşık Sandro, âşık Şeydaî bunların tanınmışlarındandı. Bunları bir kısmı Türkçe yazıp okurlarken bir kısmı da Türkçe ve Gürcüce yazıp okuyorlardı¹².

Diğer taraftan Anadolu İslam coğrafyasında Anadili Gürcüce olan Müslüman halktan bir toplum da var iken, Kafkasya'nın bu bölgesinde yurt tutmuş olan Kıpçak Türkleri dinî inanç itibarıyla Gregoryen Hıristiyanlardı. Müslüman Oğuz Türkleri ile din savaşı da yaptığı bilinen Hıristiyan Kıpçak Türkleri geleceklerini bölge Hıristiyan hakları ile birlikte inşa ettiler. Bölgenin Kıpçak Türklerinin tamamen ve toplu halde İslamiyet'e geçtiklerine dair tarihi bir kayıt yokken, bölgede anadili ile yaşayan Hıristiyan Kıpçak Türk toplumu da yoktur, kalmamıştır. Bölgenin çoğunluğunu teşkil eden halkı ile bütünleşmiştir.

Teorik olarak anlatmaya çalıştığımız bu hususa müşahhas birkaç halk kültürü inanç ortaklığı örneği vermek istiyoruz.

Halk bilimi verilerinde sözlü kültür unsurlarında muhakkak mitolojik izler vardır. Çocuk oyunları, ninniler ve diğerleri çok sayıda örnek içerirler.

Küçükbaş hayvanların diz oynak kemiği olan aşık kemiği ile oynanan oyunların, oyun şekli ve terimleri bozkır kültürünün yerleşim şekli ve askerî düzeni ile tamamen örtüşür.

Cız Oyunu için dizilmiş aşıklar

Aşık kemiği etrafında bir hayli tanım oluşmuştur. Mesela aşığın düz yüzünün ismi “bey” dir. Diğer yüzünün ismi “kızır” veya “vezir” dir. Bir yüzünün ismi “tok” karşı yüzünün ismi ise “çık” dir.

¹² - Erdoğan Altınkaynak, “Edebiyat ve Folklorumuzda Gürcü Kızları”, II. Uluslararası Türk-Gürcü İlişkileri Sempozyumu: (Orta çağlarda Türk-Gürcü İlişkileri) 30 Ekim 1 Kasım 2018, Gori Devlet Eğitim Üniversitesi-Türk Tarih Kurumu, Gori, Gürcistan

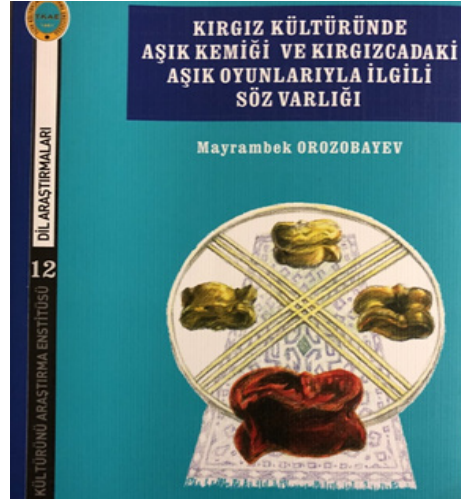
Aşık oyunlarından birisinin ismi “kale” dir. Kalenin dibinde koruyucu konumunda olan muhafız bir aşık kemiği bekletilir. Diğer birinin ismi “çember/daire” veya “çız” dır. Daire içerisine adeta esir edilmiş aşıklar, “eneke” olarak bilinen seçilmiş aşık kemiği ile onlara vurularak çemberden çıkarılmak istenir.

Aşık kemiği ile şans oyunları, kumar da oynanır, taraflar yener veya yenilir, kazanır veya kayıp ederler.

Aşık kemiğinden hareketle fala da bakılır, gelecekte olacaklar tahmin edilir. Kemik fallarından birisi de Aşık Falı’dır. Aşık falı bize hep Kıpçak Türklerinin Pagan dönemi olarak bilinen Gök Tanrı inanç Sistemi dönemlerindeki şaman/kamların Kaanlar için kemiklere bakarak kahinlik yaptıkları dönemlere çağırım yapar¹³.

Aşık kemiği aynı zamanda nazarlık olarak da kullanılır. Yani büyüsel bir gücü ve fonksiyonu da vardır. Nazarlık denilince Gürcistan kırsalında ev kapılarına ve ayna kenarlarına nazarlık olarak at nalı çakıldığı veya asıldığı gözlemiştik. Bu uygulama Anadolu’da da kapılara takılma şeklinde vardır.

Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü; Anadolu, Azerbaycan, Kırgızistan ve Kazakistan’da aşık kemiğinin Türk halk kültüründeki yerini inceleyen bir eser çıkarmıştır¹⁴. Gürcistan’da Tiflis’in Eski Tiflis Hamamlar Sokağı’nda Haydar Aliyev Parkı içerisinde bir aşık kemiği heykeli vardır. Bu heykel konusunda görüştüğümüz Tiflisliler “Aşık oyununun Safevi dönemin hatırası olan oyunlardan olduğunu söylediler. Ayrıca geçmişte bu çevrede aşık kemiğinden fal da bakıldığını belirttiler.

Haydar Aliyev Parkı Aşık Kemiği Heykeli

Halk kültürü uygulamaları kapsamında kısaca bir de çocuk okşamalarından örneklemeler yapmak istiyoruz. 2015 yılında Düzce’de anadili Gürcüce olan bir ailede halk inançları derlemesi yapmıştık. Bize bilgi veren ev sahibi hanım “balamın olsun” diye dörtlüğü tamamlıyordu. Mesela Kuzuların kuşların uykusu da balamın olsun” diyordu.

¹³ - Yaşar Kalafat, “Ak ve Kara İyeler Bağlamında Büyü-Fal-Nazar-İlişkileri Aşık Kemiği Örneği”, www.yasarkalafat.info

¹⁴ - Mayrambek Orozobayev, Kırgız Kürtlerinde Aşık Kemiği ve Kırgızcadaki Aşık Oyunlarıyla İlgili Söz Varlığı, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü 12 Dil Araştırmaları, Ankara, 2018

Güney Azerbaycan’da, bebeklerin kırkı dökülürken anne bildiği bütün hayvanların ismini sayar ve her defasında “Balamın kırkı ile karışmasın” der. Mesela “Kurtların, kuzuların kırkıdan Allah balamı saklasın” der.

Her iki örnekte de anadili Gürcüce ve Anadili Türkçe olan halk kesimlerinde halk sözlü kültüründe bir birlik vardır.

Sempozyumdan sonra Tiflis caddelerinde dolaştık Kral Davit’in at üzerindeki heykelini gördük. Atılının kuyruğu düğümlenmişti. Atların kuyruğunu örme veya düğümlenme bir koruyucuya sığınma uygulamasıdır. Adanan kişi adandığı varlığın korunması altın girmiş olur. Büyüsel bir boyutu vardır. Ak büyü kapsamında algılanır. Kahramanlar kendilerine kut veren güce sığınır onun adını yüceltmek yolunda kutsala hizmet için kendilerini adarlar. Tarihî Türk kahramanları mesela Alpaslan Malazgirt savaşında savaştan evvel atının kuyruğunu ördürmüştür. Bu uygulama Türklerde destanlar dönemine kadar uzanan mitolojik bir derinlik içerir.

Buraya benim getirdiğim kitaptan 2 ve 3 resim

Savaşan halklardan tarafların Hıristiyan ve Müslüman olmalarına rağmen yaşayan halk inançlarına bakılarak bir dönem aynı dinî inanca mensup olduklarını görebilmek zor olmamaktadır. Bu hal “pagan dönemde bütün halkların halk inançlarında ortaklık vardı” diyerek geçiştirilecek kadar basit bir hal değildir.

Bize göre, Gürcistan’ın antik şehri Uplisstsikhe önerimizdeki çalışma için Gürcistan çıkış noktası olabilir. Gürcistan Hıristiyanlığı 4.yy. kabul etmişlerdir. Gürcülerin Hıristiyanlık evveli inançları tespit edilip bu inançlardan Gürcü Hıristiyanlığına taşınan inançların izleri takip edilebilir. Gürcüler eski inanç sistemlerinden başka bir dine girmeden Hıristiyanlığı seçmişlerdir. Zerdüşti’ m bu milletin sınır toplumlarına teyet geçmiştir. Musevi bir dönemleri olmamıştır. Aynı uygulama incelenmesi düşünülen coğrafyanın diğer halk kesimleri ve yerleşim bölgeleri için yapılabilir. Böylece var ise akrabalık nereden ve hangi dönemden geldiği tesit edilmiş olabilir.

Uplisstsikhe’de; tandır, barınak kalıntılarının yanı sıra tapınak, sunak ve benzeri mekânları da görmek mümkündür.

Çocuğu yaşamayan aileler çocuklarını korusun ölmeleri önlensin diye onu bir ulu yatıra adarlar. Böylece o çocuğun yatırın himayesine gireceği için ölüme karşı korunduğuna inanılır. Böyle çocukların saçları tamamen tıraş edilirken ensesinde “Heydar” diye bilinen bir saç bırakılır. Örülen bu saç kesinlikle tıraş edilmez be çocuk yaşlanmasına rağmen korunma altına alınmış olarak bilinir.

Düğüm atma, büyü türü iken yaşayan halk inançlarında da yüzlerce örneği vardır. Yeni evli çiftlerin başarısız olmaları damat bağlama ve kurtların çiftlik hayvanlarını parçalamaması için de kurtağzı bağlama uygulaması yapıldığı bilinir. Bunlar ise kara büyü örnekleridir.

Türk kültürlü halkların arasında “At binen cin” diye de bilinen bir varlığın geceleri ahırlardaki at binerek terlendiğine ve kuyruğu ile yelesini ördüğüne inanılır.

Damadı bağlama, kurtağzı bağlama, yaşamayan çocuğun ulu bir yatıra satılması ve at binen cin inancı Oğuz ve Kıpçak Türkleri halk inanlarında halen yaşamaktadır.

Kuzey ve Güney Kafkasya halkları ile Anadolu halklarının halk inanlarında

“kismet bağlama” inanç ve uygulaması da vardır. Kızlar kismetlerinin bağlanmaması için tedbirler alırlar ve bağdan kurtulmak için de bir takım uygulamalar yaparlar. Osetler ve Çerkezlerde genç bir kız akrabadan olmayan bir erkeğin ona yardımcı olma adına palto veya çakerini tutmaz kismetinin bağlanacağına inanılır. Bir kısım Kuzey Kafkasya halklarında bekâr kıs yemek masasının köşesinde oturur ise kismetinin bağlanabileceğine inanılır. Kırım Tatarlarında evin eşliğinde durulmaz ya içeri girilme veya dışarıda durulmamalıdır. Aksi halde bu inanca itibar edip uygulamayı hiçe sayanların kismetlerinin kesileceğine inanılır.

Sonucuna giderken,

Yerleşim yerlerine kütlülerini, üzerinde yaşayan halklar verirler. Aynı zamanda Halklar, yaşattıkları kültürü, üzerinde yaşadıkları coğrafyadan alırlar.

Anadili Türkçe olan ve Anadili Gürcüce olan bölgemiz halkına, tarih Büyük ölçüde müştereklikler de içeren ortak bir kültürel kimlik vermiştir. Veya her iki halkın kültürlerinde ortaklıklar oluşmuştur. Bu ortak mirasa her iki halk birlikte sahip çıkabilmelidir. Bu miras, varislerince parçalanmaya kalkılır ise, yok olma tehlikesine maruz kalabilir.

Bu kültürdeki ayrılıklar da bölge halkının ortak malıdır. Aynılıklar da keza ortak mallarıdır.

Birlikte yaşayan halkların kültürlerindeki ayrılıklar da aynılıklar kadar kutsaldır.

შესავალი

ჩვენს მოხსენებაში განვიხილავთ საქართველოსა და თურქეთის, ამ ორი ხალხის კულტურული ანთროპოლოგიით მიღებულ სოციალურ-კულტურულ ფენაში რეგიონალური ძალის ჩამოყალიბების შესაძლებლობას.

ამ ნაშრომში, ჩვენ შევეცდებით, თვალი მივადევნოთ ჩრდილოეთ და სამხრეთ კავკასიასა და ანატოლიაში მცხოვრები ხალხების სხვადასხვა რელიგიებსა და კულტურაში შემორჩენილი რწმენა-წარმოდგენების საერთო ნიშნებს. ასევე, რამდენიმე ათასი წლის წინ მათივე ფესვებიდან წარმოშობილი რწმენის განვითარებას. უნდა ითქვას, რომ მითოლოგიური პერიოდის ხალხთა რწმენების სიღრმისეული კვლევისას ამ ხალხთა კულტურებს შორის იკვეთება ძლიერი ნათესაური კავშირი. კულტურული ნათესაობა შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ რეგიონული ძალის სტრატეგიულ ობიექტად. სოციალურ-კულტურულ საერთო ნიშნებს, მეზობელ ერებსა და სახელმწიფოებს შორის არსებულ უთანხმოებაში შემარბილებელი თავისებურებები გააჩნდა.¹ მეორე მხრივ ცნობილია, რომ იმპერიალიზმი ექსპლოატაციის-

¹ - Yaşar Kalafat, “Güç Olmak İçin Sosyo Kültürel Taban Şart-Halk Kültüründen Bölgesel Güç Yapılanmasına”, Turque Diplomatiq-ASAM, 04 სექტემბერი 2018, N.113, გვ.2

ვის და ახალი ტერიტორიების შემოერთებისთვის „პოლიტიკურ აღმოსავლეთმცოდნეობას“ იყენებს, აღსანიშნავია ისიც, რომ საჭიროების შემთხვევაში, ხდება ეკონომიკური, ტექნოლოგიური და სამხედრო ძლიერების სოციალურ ფენაზე დაშენება.

ცხენოსან მომთაბარეთა სტეპის კულტურა აზიის სტეპებში დაიბადა და გავრცელდა როგორც ჩრდილოეთ და სამხრეთ კავკასიაში, ისე ანატოლიაში.

ეს კულტურა მოიცავდა ხელოვნებას, ვაჭრობას, სამართალს, მართვის სფეროს და მათ აერთიანებდათ სრულიად სტეპის მომცველი საერთო გაგება.

ქართულ და თურქულ მითოლოგიაში, ისევე, როგორც მითოლოგიის მკვლევარი რუსი სპეციალისტის იოგონეს ფრიდიქსის და მისი მიმდევრების კვლევებში, სახელწოდება „თორკი“ ახსნილია როგორც აბსოლუტური და იგი დგას რწმენის სისტემის სათავეში. ამ განმარტების მიხედვით, კასეების სოციალური სისტემის რელიგიური პანთეონის სათავეში იმყოფებოდა შემოქმედი ღვთაება ანი. მისგან წარმოიქმნა სიტყვა დედა (თურქულად ანა). მაგალითად კასი=კოია ღმერთის სახელი იყო და კასების სახელიც აქედან მოდის. სიყვარულის ღმერთი შორი, კიური კი ელვის ღმერთი იყო. მირიზირი ელვის ღმერთის, კიურის თანაშემწე იყო. საჰი წვიმის, კარაჰ-ანი კი მიწის ღმერთი იყო. ერლიქს ევალეებოდა წყლის ფსკერიდან მიწის ამოტანა. და როდესაც ამოვიდა მიწა მან თქვა „იქეც“ და შეიქმნა სამყარო.

ცის ღმერთის რწმენის სისტემად ცნობილ ამ რელიგიაში მზეს, მთვარეს, მიწას, წყალს, მცენარეებს, ცხოველებს და ადამიანებს საკუთარი პატრონი/მფლობელი ყავდათ. ამ სისტემის გარშემო ჩამოყალიბებული ქართველი და თურქი ხალხის რწმენის, მათი საერთო ელემენტების შესახებ ვიცით ქართველი და თურქი მეცნიერების ნაშრომებიდან. მათ მიხედვით ზეცას და მიწას თავისი მფლობელი ყავდა, რომელთა გარშემოც კულტი ჩამოყალიბდა. რეგიონების მიხედვით არსებობდა წვიმისა და მზის ლოცვები.

სოციალურ მეცნიერებების მიმართულებით მომუშავე ქართველ და თურქ მეცნიერებს, რომლებიც იკვლევენ აღმოსავლეთის თემატიკას, ეს ისტორიულ-კულტურული ძალა შეუძლიათ განიხილონ როგორც სტრატეგიული ობიექტი, რეგიონის გარედან მოსული იმპერიალისტური ძალების წინააღმდეგ მიმართული რეგიონალური ძალა.

არსებული პრაქტიკიდან ცნობილია, რომ რეგიონალური ძალის ჩამოყალიბებაში მონაწილე ხალხების განსხვავებული მშობლიური ენა და რელიგია წინააღობას არ წარმოადგენდა. ეს თავისებურება მოხსენებაში ცალკე იქნება წარმოდგენილი.

რა თქმა უნდა ამ ორი ხალხის გარდა მათთან ერთად სხვა ქვეყნების ხალხებიც იყვნენ. ამ ხალხის არსებობა იმპერიალიზმის ხარბი ექსპლუატაციიდან გამოგლეჯილი და ახლად აღმოცენებულ ძალისთვის შემატების შესაძლებლობას იძლეოდა.

ტექსტი:

ქართული და თურქული კულტურების მსგავსება მხოლოდ მითოლოგიური ეპოქით არ შემოიფარგლა. სკვითებით დანყებული პირველი ურთიერთობა ჰუნების, ხაზარების,² აღმოსავლეთ ანატოლიის თურქული სამთავროების,³ უზბეკების,⁴ თეთრბატკანიანთა,⁵ ხვარაზმელების,⁶ სელჩუკების⁷ და ოსმალების⁸ პერიოდშიც გაგრძელდა. ოსმალეთის ზეობის პერიოდში „ქავმი ნეჯიფ“-ად (კეთილშობილ ერად) ცნობილმა ქართველებმა ოსმალეთს 17 დიდვეზირი და ასზე მეტი ფაშა გაუზარდეს.⁹ ჩვენთვის ცნობილი პირველი ქართულ-თურქული შეხვედრა სკვითებისა და ჰუნების დროს შედგა.¹⁰

ეს სახელმწიფოები მხოლოდ ომის სახით არ ურთიერთობდნენ. ამ კონტაქტის დროს ისინი ერთმანეთის კულტურასაც ეცნობოდნენ. გეოგრაფიული საზღვრების ცვლილებისას კულტურა სხვადასხვა სახით სხვადასხვა ცენტრებზე ახდენდა გავლენას. ამ ურთიერთობებმა კულტურული ნათე-

² - Mualla Uydu Yücel, “Hazar-Gürcü İlişkileri”, II. Uluslararası Türk-Gürcü İlişkileri Sempozyumu: (Orta çağlarda Türk-Gürcü İlişkileri) 30 Ekim 1 Kasım 2018, Gori Devlet Eğitim Üniversitesi-Türk Tarih Kurumu, Gori, Gürcistan.

³ - Ömer Subaşı, XII. “Yüzyılda Doğu Anadolu Türk Beyliklerinin Gürcülerle Münasebetleri”, II. Uluslararası Türk-Gürcü İlişkileri Sempozyumu: (Orta çağlarda Türk-Gürcü İlişkileri) 30 Ekim 1 Kasım 2018, Gori Devlet Eğitim Üniversitesi-Türk Tarih Kurumu, Gori, Gürcistan

⁴ - Mustafa Alican, “Emir Timur’un Gürcistan Politikası”, II. Uluslararası Türk-Gürcü İlişkileri Sempozyumu: (Orta çağlarda Türk-Gürcü İlişkileri) 30 Ekim 1 Kasım 2018, Gori Devlet Eğitim Üniversitesi-Türk Tarih Kurumu, Gori, Gürcistan

⁵ - Ahmet Toksoy, “Akkoyunlu-Gürcü İlişkileri”, II. Uluslararası Türk-Gürcü İlişkileri Sempozyumu: (Orta çağlarda Türk-Gürcü İlişkileri) 30 Ekim 1 Kasım 2018, Gori Devlet Eğitim Üniversitesi-Türk Tarih Kurumu, Gori, Gürcistan

⁶ - Nebi Gümüş, “Harzemşah-Gürcü İlişkileri”, II. Uluslararası Türk-Gürcü İlişkileri Sempozyumu: (Orta çağlarda Türk-Gürcü İlişkileri) 30 Ekim 1 Kasım 2018, Gori Devlet Eğitim Üniversitesi-Türk Tarih Kurumu, Gori, Gürcistan

⁷ - Vasil Mösiaşvili, “XI.Yüzyıl Ortalarında Selçuklular ve Gürcüler”, II. Uluslararası Türk-Gürcü İlişkileri Sempozyumu: (Orta Çağlarda Türk-Gürcü İlişkileri) 30 Ekim 1 Kasım 2018, Gori Devlet Eğitim Üniversitesi-Türk Tarih Kurumu, Gori, Gürcistan

⁸ - Roman Gogolauri, “Gürcü K Gürcistan-Celayirliler ve Osmanlı İlişkileri Üzerine” II. Uluslararası Türk-Gürcü İlişkileri Sempozyumu: (Orta çağlarda Türk-Gürcü İlişkileri) 30 Ekim 1 Kasım 2018, Gori Devlet Eğitim Üniversitesi-Türk Tarih Kurumu, Gori, Gürcistan

⁹ - Erdoğan Altınkaynak, “Edebiyat ve Folklorumuzda Gürcü Kızları”, II. Uluslararası Türk-Gürcü İlişkileri Sempozyumu: (Orta çağlarda Türk-Gürcü İlişkileri) 30 Ekim 1 Kasım 2018, Gori Devlet Eğitim Üniversitesi-Türk Tarih Kurumu, Gori, Gürcistan

¹⁰ - Erdoğan Altınkaynak, “Edebiyat ve Folklorumuzda Gürcü Kızları”, II. Uluslararası Türk-Gürcü İlişkileri Sempozyumu: (Orta çağlarda Türk-Gürcü İlişkileri) 30 Ekim 1 Kasım 2018, Gori Devlet Eğitim Üniversitesi-Türk Tarih Kurumu, Gori, Gürcistan

საური კავშირები გაზარდეს და გაამრავლეს. ქართველი და თურქი მმართველი ოჯახები ერთმანეთს ბევრჯერ დაუკავშირდნენ ქორწინების გზით. დავით ქართველთა მეფემ ათრაქა შარაღანის ძის ასულზე იქორწინა და საქართველოში ყივჩაღების დიდი ჩადასახლება გამოიწვია. ასევე დაოჯახდნენ ქართველთა მეფე რუსუდანი და ყილიჩ არსლან II-ის შვილიშვილი გასედინ დავუთი.¹¹

აბრეშუმის გზის მარშრუტმა ამ ორი ქვეყნის დაკავშირებით ხალხთა კულტურული საზღვრები ერთმანეთს გადააჯაჭვა.

თურქების და ქართველების მმართველობის დროს სხვადასხვა აღმსარებლობის ხალხები თავისუფლად აღასრულებდნენ თავის რელიგიურ მოთხოვნებს.

ქართველები და სხვა მცირერიცხოვანი ერები, მოსახლეობის სიმცირის გამო ვერ გახდებოდნენ იმპერიები, სამაგიეროდ ეწინააღმდეგებოდნენ თურქულენოვანი მმართველების მიერ შექმნილი ისლამური იმპერიალიზმის მოძალატებს.

ეს კულტურული ზეგავლენა ადვილად შეინიშნება ქართულ და თურქულ ცეკვებში, მუსიკაში, სამზარეულოში. ეს საერთო ნიშნები კავკასიის ხალხთა ყველა კულტურაში ნათლად წარმოჩინდება. ანატოლიურ და კავკასიურ სამზარეულოებს ბევრი საერთო აქვთ. მანთი, ხინკალი, ბემფარმაკი, თათრული ღვეზელი ძირითადად ერთნაირია.

ქართულ-ოსმალური ურთიერთობების ამსახველ შესაბამის დოკუმენტებში ყურადღება მიიქცია ბაში აჩიკ (თავშიშველა, თავლია) მთავარმა დადიანმა. დედე ქორქუთის თქმულებებშიც ამ მხარის სახელიც არის ნახსენები. ხალხის წარმოდგენაში თავის „დაბმა“ („დაუბმელობა“) ან „შიშველი“ თავი ცუდის ნიშანი იყო. ქალაქელი ახალგაზრდა პროვინციაში, სამოქალაქო პირი სამხედროებს შორის ან დასაქორწინებელი დაოჯახებულებს შორის თავს აღიქვამდა, როგორც თავშიშველი. სამხედრო სამსახურიდან დაბრუნებული დასაოჯახებელი ახალგაზრდა დაქორწინების შემდეგ თავს „იბამს“. დაოჯახება, დაქორწინება ცნობილია როგორც „თავის დაბმა“. კონკრეტულ ასაკს მიღწეული და გარეშემო მყოფთათვის მეტ-ნაკლებად ცნობილი პირი დაუქორწინებლობის შემთხვევაში ბაშიბოზუკად (თავქარიანად) მოიხსენიებოდა. თავის დაბმის ტერმინი ქართულ კულტურაშიც გვხვდება.

სიტყვაში „დადიანი“ დად/თად ნაწილაკი უცხოს, საზოგადოებისა და სოციალურ სტრუქტურის დამატებას უნდა ნიშნავდეს. ყველა საზოგადოე-

¹¹ - Erdoğan Altınkaynak, “Edebiyat ve Folklorumuzda Gürcü Kızları”, II. Uluslararası Türk-Gürcü İlişkileri Sempozyumu: (Orta çağlarda Türk-Gürcü İlişkileri) 30 Ekim 1 Kasım 2018, Gori Devlet Eğitim Üniversitesi-Türk Tarih Kurumu, Gori, Gürcistan.

ბაში დათ/თად სხვადასხვაგვარია. არაბებთანაც არიან დად/თად-ები. ცნობილია, რომ 1980-იან წლებამდე ყარსში თათების 8-10 ოჯახი ცხოვრობდა. მათ იცნობდნენ, როგორც ირანის ქვეშევრდომებს და ისინი განსაზღვრულ დროს მიდიოდნენ უშიშროების განყოფილებაში საკუთარი თავის დასაფიქსირებლად. ამ შეხედულებიდან გამომდინარე ზოგიერთ ოჯახში სიძეს და განსაკუთრებით ზედსიძეს და რძალს, თუ ისინი მონათესავე ოჯახიდან არ იყვნენ, ხუმრობით „ელოლლუს“ და „ელყიზის“ (უცხო) ეძახდნენ. ფრაზა „ბაში აჩიკ მთავარი დადიანი“ შეგვიძლია განვმარტოთ შემდეგნაირად: სოციალური სტრუქტურის ფორმის მიმცემი მაგრამ არაოფიციალური რეგიონის უცხოელი ფენის მთავარი.

ანატოლიის თურქულ ონომასტიკაში გვხვდება გვარები თექბაში, თექდალი, ბექაროღლუ, დულქადიროღლუ, ჰათუნოღლუ და სხვა. ჩვენი აზრით ესენი სხვა თემას განეკუთვნებიან.

ქართულ ისტორიულ კულტურაში ყურადღება მიიქცია კიდევ ერთმა თავისებურებამ: მიუხედავად იმისა, რომ თამარი ქალია, მას მოიხსენიებენ მეფედ და არა დედოფლად. ჩვენი აზრით ამის მიზეზი კულტურის მითოლოგიურ საფუძველშია. ყარაჩაელებთან, ყაბარდოელებთან და ჩერქეზების ნაწილთან, ოჯახებში, სადაც ოჯახის ბაბუა და ბებია ცოცხალი იყო, ბავშვები მშობლებს დედას და მამას არ უწოდებდნენ, არამედ ალაბეის (უფროსი ძმა) და აბლას (უფროსი და) მსგავსი სიტყვებით მიმართავდნენ. თუმცა ისინი მამის და დედის სტატუსს ამით არ კარგავდნენ. თამარიც, როცა მმართველი გახდა მეფის სტატუსი მიიღო. ეს დასკვნა ანატოლიის ხალხთა რწმენა-წარმოდგენებშიც შეგვიძლია მოვათავსოთ. ეს სტატუ-

სია მფლობელობა. ამ რწმენის საფუძველის გამოყენება მოგვცემს შესაძლებლობას უარყოფითი კუთხით გამოვიკვლიოთ ხალხთა წარმოდგენებში არსებული მფლობელობის კულტურა.

აშუღური ხელოვნება ქართველთა შორისაც არის გავრცელებული. უკვე XVII საუკუნიდან ვხვდებით ქართველ საზის დამკვრელ პოეტებს, რომლებიც თურქულად წერენ ყოშმებს¹² და მღერიან. ცნობილია გურჯის, გურჯუოლლუს, გურჯი ნევეს ფსევდონიმების მქონე აშუღები. აშუღობის ხელოვნებას ნაზიარებმა პოეტებმა იცოდნენ თურქული ენა და თურქული წერა-კითხვა. იყენებდნენ მარცვლების მარაგს და აშუღურ ფსევდონიმებს. სახელგანთქმულები იყვნენ აშუღი რუჰანი, აშუღი შივლა, აშუღი ლეონი, აშუღი იარალი, აშუღი ზეინი, აშუღი სანდრო, აშუღი შეიდაი. მათი ნაწილი მხოლოდ თურქულად წერდა სიმღერებს, ხოლო სხვები თურქულადაც და ქართულადაც.¹³

მეორეს მხრივ მაშინ როცა ისლამურ ანატოლიაში არსებობდა მუსლიმების თემი, რომლების მშობლიური ენა ქართული იყო, კავკასიაში ცხოვრობდნენ ყივჩალი თურქები, რომლებიც აღმსარებლობით გრიგორიანი ქრისტიანები იყვნენ. მუსულმან ოღუზ თურქებთან რელიგიურ ომებში დაპირისპირებულმა ქრისტიანმა ყივჩალმა თურქებმა თავისი მომავალი რეგიონის სხვა ქრისტიან ხალხებს დაუკავშირეს. ამჟამად რეგიონში არ ცხოვრობენ თურქულად მოლაპარაკე ქრისტიანი ყივჩალი თურქები, თუმცა არ მოგვეპოვება არავითარი წყარო, სადაც ნაჩვენები იქნება ამ ყივჩალების მასობრივად ისლამზე გადასვლის ფაქტი. ისინი შეერივნენ რეგიონის ძირითად მოსახლეობას.

ჩვენი კვლევის თეორიულ ნაწილთან ერთად გვინდა შემოგთავაზოთ რწმენის მსგავსების კონკრეტული მაგალითი რამდენიმე ხალხის კულტურიდან.

ფოლკლორისტიკის მონაცემებით ზეპირსიტყვიერების კულტურის ელემენტებში ნამდვილად არის მითოლოგიის კვალი. არსებობს ამის ბევრი მაგალითი - ბავშვთა თამაშები, იავენანა და სხვა.

წვრილფეხა რქოსანი პირუტყვის მუხლის სახსრის ძვლით თამაშები, თამაშის ფორმა და ტერმინები სტეპების კულტურაში არსებული ცხოვრების ფორმასთან და სამხედრო წყობასთან არის გადაჯაჭვული.

12 - თურქული ხალხური ლექსის ფორმა.

13 - Erdoğan Altınkaynak, "Edebiyat ve Folklorumuzda Gürcü Kızları", II. Uluslararası Türk-Gürcü İlişkileri Sempozyumu: (Orta çağlarda Türk-Gürcü İlişkileri) 30 Ekim 1 Kasım 2018, Gori Devlet Eğitim Üniversitesi-Türk Tarih Kurumu, Gori, Gürcistan.

ჯიზის თამაშისთვის ჩამწკრივებული კოჭები

კოჭის თამაშთან დაკავშირებით ძალიან ბევრი ახსნა-განმარტება არსებობს. მაგალითად კოჭის სწორ ზედაპირს „ბეი“ ეწოდება. მეორე ზედაპირს „ქიზირი“ ან „ვეზირი“. კიდევ ერთ ზედაპირს „თოკი“ ეწოდება, მის მოპირდაპირეს კი - „ჩიკი“.

კოჭის თამაშებიდან ერთერთს „კალე“ (ციხე) ეწოდება. ციხის ძირში მოთამაშის ადგილას მოთავსებულია დასაცავი კოჭი. მეორე თამაშს „ჩემბერი/დაირე“ (წრე) ან „ჩიზი“ ეწოდება. წრის შეგნით მოთავსებულია თითქმის დატყვევებული კოჭები, მათ ესვრიან „ენეკად“ წოდებულ კოჭს და ცდილობენ დანარჩენი კოჭების წრის გარეთ გამოყრას.

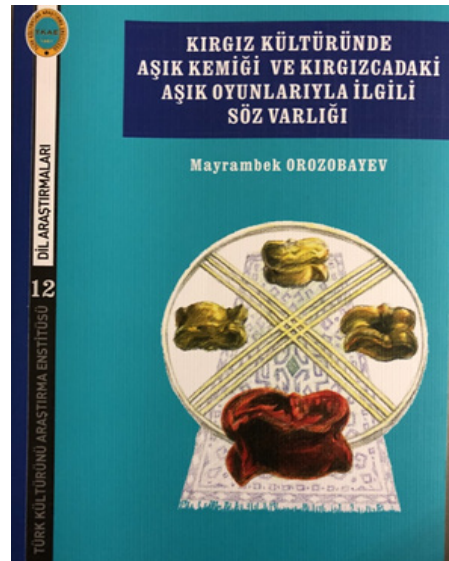
კოჭით თამაშობდნენ აზარტულ თამაშებს, იგებდნენ და აგებდნენ ე. წ. ყომარს.

გაგორებული კოჭის ძვლის მოძრაობით მკითხაობდნენ კიდევ, მომავალს ვარაუდობდნენ. კოჭით მკითხაობა ჩვენამდე ყივჩალი თურქების კერპთაყვანისმცემლობის პერიოდიდან დარჩა, როდესაც გოქთანრის (ცის ღმერთი) რელიგიის შამანები ყაენებისთვის ძვლებზე დაკვირვებით მომავალს წინასწარმეტყველებდნენ.¹⁴

კოჭის ძვალი ავგაროზის დანიშნულებითაც გამოიყენებოდა. ანუ ჯადოსნური ძალა და ფუნქციაც ჰქონდა. რადგან სიტყვა ჩამოვარდა ავგაროზეზე, საქართველოში სოფლად ჩვენ ვნახეთ სახლის კარსა და სარკის კიდებზე ავი თვალისგან დაცვისთვის მიმაგრებული ცხენის ნალი. ეს პრაქტიკა ანატოლიამიც ამავე სახით გვხვდება.

¹⁴ - Yaşar Kalafat, “Ak ve Kara İyeler Bağlamında Büyü-Fal-Nazar-İlişkileri Aşık Kemiği Örneği”, www.yasarkalafat.info

თურქული კულტურის კვლევის ცენტრი; გამოცემულია ნაშრომი, ანატოლიაში, აზერბაიჯანში, ყირგიზეთში და ყაზახეთში თურქულ ხალხურ კულტურაში კოჭის ძვლის მნიშვნელობის გამოკვლევის შესახებ.¹⁵ საქართველოში ძველ თბილისში აბანოების ქუჩაზე, ჰეიდარ ალიევის პარკში კოჭის ძვლის ძეგლი დგას. თბილისელებთან საუბრისას ამ ძეგლთან დაკავშირებით მათ გვითხრეს, რომ კოჭით თამაში სეფიანთა პერიოდიდან შემორჩენილი თამაშია. წარსულში ამ ადგილებში ძვლით მკითხაობაც ხდებოდა თურმე.

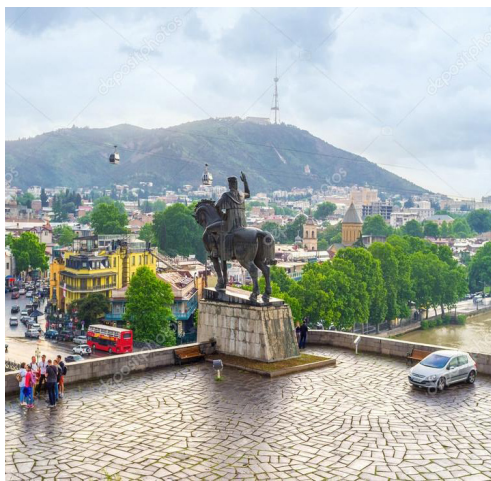
კოჭის ძვლის ძეგლი ჰეიდარ ალიევის პარკში

სახალხო კულტურასთან დაკავშირებით გვინდა მოკლედ მოვიყვანოთ ბავშვების მოფერებასთან დაკავშირებული რამდენიმე მაგალითი. 2015 წელს ქ.დუზჯეში, ერთერთ ოჯახში, რომლის მშობლიური ენა ქართული არის, სახალხო თქმულებებს ვაგროვებდით. სახლის დიასახლისი, რომელიც ჩვენ ცნობებს გვანვდიდა, ხშირად ამბობდა ფრაზას „ჩემი შვილისთვის იყოს“. მაგალითად ამბობდა „ჩიტვით მსუბუქი ძილი ჩემი შვილისთვის იყოს“.

¹⁵ - Mayrambek Orozobayev, Kirgiz Kürtlerinde Aşık Kemigi ve Kirgizcadaki Aşık Oyunlarıyla İlgili Söz Varlığı, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü 12 Dil Araştırmaları, Ankara, 2018

სამხრეთ აზერბაიჯანში, შვილის 40 დღის შესრულებისას დედა მისთვის ყველა ცნობილ ცხოველს ჩამოთვლის და ყოველ ჯერზე ამბობს: „ჩემი შვილის ორმოც დღეს ნუ შეეხება“. მაგალითად: „მგლების, ცხვრების ორმოციდან ჩემი შვილი ღმერთმა დაიფაროს“.

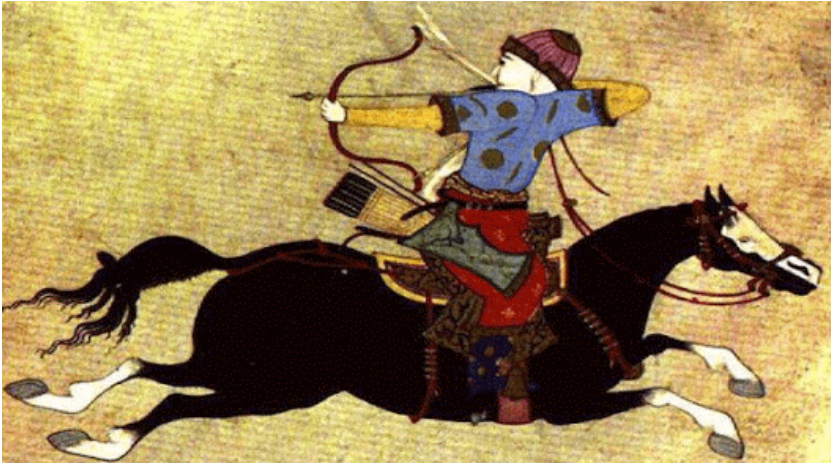
ორივე მაგალითი აჩვენებს კულტურულ მსგავსებას მშობლიურ ენა ქართულზე მოლაპარაკე და მშობლიურ ენა თურქულზე მოლაპარაკე ხალხებს შორის.

სიმპოზიუმის შემდეგ თბილისის ქუჩებში სეირნობისას ცხენზე ამხედრებული დავით მეფის ქანდაკება ვნახეთ. ცხენის კუდის დაწვანა ან განასკვა ავი თვალისგან დაცვის ნიშნად გამოიყენება. ფიცის დადება ფიცის მიმცემი პიროვნების მიერ ფიცის საგანის თავისი დაცვის ქვეშ აყვანას ნიშნავდა. ამას მაგიის განზომილება ჰქონდა და თეთრ მაგიად აღიქმებოდა. გმირები მათთვის ბედნიერების მომტან ძალას ეფარებიან, მისი სახელის განდიდებისთვის დებენ ფიცს, რომ წმინდანის სამსახურში იქნებოდნენ. ისტორიული თურქი გმირები, როგორცაა მაგალითად ალფ-არსლანი, რომელმაც მანასკერტის ბრძოლის წინ ცხენის კუდი დაწვანა. ეს პრაქტიკა თურქებში ჩნდება ეპოსების ეპოქის მითოლოგიური სიღრმეებიდან.

წამოდგენილია ორი-სამი ფოტო ჩემს მიერ ჩამოტანილ წიგნიდან

მიუხედავად იმისა, რომ ომებში ერთმანეთს ქრისტიანი და მუსლიმი ხალხი უპირისპირდებოდნენ, ძნელი არ არის იმის შემჩნევა, რომ ისინი ერთ დროს ერთი რელიგიურ აღმსარებლობას მიეკუთვნებოდნენ. თუმცა ერთმნიშვნელოვნად არ იმის თქმა შეგვიძლია, რომ „კერპთაყვანისმცემლობის დროს ყველა ხალხს ერთნაირი წარმოდგენები ჰქონდათ“.

ჩვენი აზრით, საქართველოს ანტიკური ქალაქი უფლისციხე, საქართველოსთვის ჩვენი შემოთავაზებული კვლევების ამოსავალი ნერტილი უნდა გახდეს. საქართველომ ქრისტიანობა IV საუკუნეში მიიღო. უნდა დადგინდეს ის რწმენები, რაც იყო საქართველოში ქრისტიანობის შემოსვლამდე და ასევე შესწავლილ უნდა იქნას ამ რწმენის კვალი, რომელმაც ქრისტიანობაშიც გადაინაცვლა. ქართველები რწმენის ძველი სისტემიდან ისე გადავიდნენ ქრისტიანობაზე, რომ სხვა რელიგია არ მიუღიათ. ზოროასტრიზმი ამ ერის საზღვრებამდე მოვიდა, იუდაიზმმა ფეხი ვერ მოიკიდა. მსგავსი გამოკვლევა რეგიონის სხვა ხალხთანაც შეიძლება ჩატარდეს. ამგვარად, შესაძლებელი იქნება დადგინდეს, თუ რა გზით და როდის მოხდა ამ სიახლოვის დაწყება.

უფლისციხეში შესაძლებელია თონის და საკუჭნაოს ნანგრევების, ასევე ტაძრის, სამსხვერპლოს და მსგავსი ადგილების ნახვა.

ის ოჯახები, რომლებსაც ახლადაბადებული შვილები ყავდათ, ბავშვების დაცვისა და მათი სიკვდილის თავიდან აცილებისთვის მათ დიდ წმინდანს წირავდნენ. ამგვარად მათ სწამდათ, რომ ბავშვი წმინდანის დაცვის ქვეშ შედიოდა და სიკვდილისგან დაცული იქნებოდა. ასეთ ბავშვებს თმებს პარსავდნენ და მხოლოდ კეფაზე უტოვებდნენ „ჰეიდარად“ წოდებულ თმების მცირე რაოდენობას. ამ თმებს უწნავდნენ და არც ერთ შემთხვევაში არ აჭრიდნენ. ბავშვი გაზრდის შემდეგაც ითვლებოდა, რომ წმინდანის დაცვის ქვეშ იმყოფებოდა.

ხალხთა წარმოდგენებში არსებობს ჯადოქრობისთვის ნასკვის შებმის ასობით მაგალითი. ცნობილია ახლადდაქორწინებული წარუმატებელი ოჯახისთვის სიძის ნასკვის, ან შინაური პირუტყვის მგლების მიერ დაგლეჯისგან დაცვისთვის მგლისპირის ნასკვის გამოყენების ფაქტები. ეს უკვე შავი მაგიის მაგალითებია.

თურქული კულტურის მატარებელ ხალხში გავრცელებულია რწმენა „ცხენზე ამხედრებული ავსულის“ შესახებ, რომელიც ღამღამობით თავლაში მყოფ ცხენზე ჯდება, აოფლიანებს და კუდსა და ფაფარს უწნავს.

სიძის ნასკვი, მგლისპირის ნასკვი, ახლადდაბადებული ბავშვის წმინდანისთვის შეწირვა და ცხენზე ამხედრებული ავსულის შესახებ რწმენა ოღუზი და ყივჩაღი თურქებისგან მოდის და დღესაც ცოცხლობს ხალხში.

ჩრდილო და სამხრეთ კავკასიასა და ანატოლიაში მცხოვრებ ხალხში გავრცელებულია რწმენა ბედის ჩაკეტვის შესახებ, რომელსაც დღესაც იყენებენ. გოგონები იღებენ ზომებს, რათა მათი ბედი არ ჩაიკეტოს და მისგან თავის დაღწევისთვის სხვადასხვა გზებს მიმართავენ. ოსებსა და ჩერქეზებში ახალგაზრდა ქალი არ მისცემს ნებას არანათესავ მამაკაცს დახმარების მიზნით დაუჭიროს პალტო ან ჟაკეტი, რათა ბედი არ ჩაეკეტოს. ზოგიერთ ჩრდილოკავკასიურ ხალხში სჯერათ, რომ გასათხოვარი გოგო მაგიდის კუთხეში დაჯდომით ბედს ჩაიკეტავს. ყირიმელი თათრები სახლის კარის ზღურბლზე არ გაჩერდებიან, ან სახლში შედიან, ან გარეთ რჩებიან. წინააღმდეგ შემთხვევაში ამ რწმენის მიხედვით იგი გამოხატავდა უპატივცემულობას და თავის ბედს ჩაკეტავდა.

დასკვნის მაგივრად

განსახლების ადგილებს კულტურას მასზე მცხოვრები ხალხი ამკვიდრებს. ამავე დროს ეს ხალხი კულტურას იღებს იმ ტერიტორიიდან, სადაც ცხოვრობს.

მშობლიური ენა ქართულად და მშობლიური ენა თურქულად მოლაპარაკე ხალხს ისტორიამ ერთიანი და მსგავსი კულტურული იდენტობა მიანიჭა. ანუ ორივე ხალხის კულტურაში ბევრი რამ საერთოა. ამ საერთო მემკვიდრეობას ორივე ხალხმა ერთად უნდა უპატრონოს. თუ მემკვიდრეები შეეცდებიან გაყონ ეს მემკვიდრეობა, ისინი მისი განადგურების საფრთხის წინაშე აღმოჩნდებიან.

ამ კულტურაში არსებული განსხვავებულობა რეგიონის ხალხთა სიმდიდრეა. ზუსტად ასევე ეკუთვნის მათ მსგავსებებიც.

ერთად მცხოვრები ხალხების კულტურების სხვაობა ისეთივე წმინდაა, როგორც მსგავსება.

მართვის ხეობის ეთნოგრაფიული ჩანაწარები (უახლესი მასალების მიხედვით)

ასოცირებული პროფესორი დავით შავიანიძე
აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

მოკლა შინაარსი

ეთნოსის წარსულის, მისი სულიერი ცხოვრების, ფსიქოლოგიის, მენტალობის ცვალებადობის, სოციალური გარემოს, მიკუთვნებულობის, საზოგადოების განვითარების, ისტორიული პრობლემების, ყოფითი კულტურის, საოჯახო ურთიერთობების, რელიგიურ-მაგიური წესების და ა.შ. კვლევის თვალსაზრისით საინტერესოა საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ერთეულის, აჭარის წესჩვეულებების და ტრადიციების კვლევა.

ნაშრომის თემა: 1. სამხრეთ საქართველოში შუა საუკუნეებში შეტანილი ისლამის გავლენა და უცხოთა ძალისმიერ, იდეოლოგიურ მეთოდებთან მებრძოლ აჭარელთაგან შენარჩუნებული ეთნიკური გარემოს სპეციფიკური ნიშნები 2. რელიგიის ტრანსფორმაციის და ეთნიკური იდენტობის თავისებურებები.

კულტურათა კონტაქტის ზონა აჭარის ისტორიული მდგომარეობის, აჭარული ფენომენის აღმწერი (სახ-ლ-კარი; საოჯახო ურთიერთობები; ეთნიკურ-რელიგიური და კულტურული თვალსაზრისით უცხო ეთნოსებთან ურთიერთობების დროს ფორმირებული მენტალობა-შეხედულებები, კულტურის კანონები, სხვადასხვა შინაარსისა და სახის ტრადიციები, დღესასწაულები, რწმენები) მასალები საინტერესო და ანმყო-მომავლისათვის გასათვალისწინებელი დასკვნების გამოტანის საშუალებაა. კვლევით დგინდება, რომ მაჰმადიანობასთან ზიარების შემდეგ დანარჩენი საქართველოს ბედის მატარებელ აჭარაში „რუსის-განაც გაუბედურებულმა“ ქართველური იდენტობის მატარებელმა აჭარის თემმა საკუთარი, ნაციონალური მიკუთვნებულობის, სოციალურ-კულტურული ცხოვრების მოვლენა-თავისებურებების გაცნობიერებით და ფსიქოლოგიურ-ქცევითი დამოკიდებულებით - „ეთნიკურ-რელიგიურად სხვამ საკუთარი ვერ უნდა მოგვრიოს“ შეინარჩუნა ქართული თვითშეგნება, ეროვნული კულტურულ-ყოფითი ღირებულებები. ტრადიციების ნაწილმა კი მხოლოდ ფორმა იცვალა და შინაარსი ქართული შეინარჩუნა.

ჩვენ მიერ მარეთის ხეობაში მოძიებული ეთნოგრაფიული მასალები ადასტურებენ ქართველური ეთნი-კური კულტურის სპეციფიურობის, უნიკალურობისა და მდგრადობის შესახებ.

საკვანძო სიტყვები: საქართველო, აჭარა, მარეთი, ეთნოგრაფია, ეთნოსი.

MARETİ VADİSİ ETNOGRAFIK KAYITLARI (ELDE EDİNİLEN SON MALZEMELERE GÖRE)

Doç. Dr. Davit ŞAVİANİDZE
Akaki Tsereteli Devlet Üniversitesi

Özet

Milletin geçmişi, manevi hayatını, psikolojisini, zihniyet değişkenliğini, sosyal çevresini, aidiyetini, toplumsal gelişmesini, tarihi problemlerini, günlük kültürünü, ailevi ilişkilerini, dini-sihir kararlarını v.s. Gürcistan'ın tarihi-etnografik birimi olan Acara'nın örf-adetleri ile geleneklerini incelemek, bilim camiası için ilgi çekicidir.

Çalışmanın Konusu: 1. Güney Gürcistan'a dışarıdan dahil edilen Müslümanlığın etkisi ve farklı ideolojik çevrede yaşayan Acaralıların muhafaza ettikleri etnik spesifikleri. 2. Din dönüşümü ve etnik kimliğin özellikleri.

Kültürlerin temas bölgesi Acara'nın tarihi durumu ile harikuladeliğini belirten (evler, avlular, ailevi ilişkiler, etnik-dini ve kültürel açıdan yabancı milletlerle temaslarda oluşan zihniyet ve görüş açıları, kültür, farklı gelenekler, bayramlar, inançlar) malzemeler ilgi çekicidir ve şimdilik ile gelecekteki durum için göz önünde bulundurulacak tespitleri yapmakta yardımcı olacaktır. Araştırmaların sonucunda tespit edildiği gibi, İslam dinini kabul ettikten sonra Gürcistan'ın diğer bölgelerinin kaderini paylaşan ve "Ruslardan Sefil" kalan Gürcü kimliğini taşıyan Acaralılar milli ve sosyal-kültürel ayrıntılarını anlayarak "Etnik ve dini yaklaşımlarla başkası bize galip gelemeyecektir" düşünceleriyle Gürcü kimliğini, milli kültürel ve günlük değerlerini muhafaza edebildiler. Geleneklerin bir kısmı şeklini değiştirdi, ancak içerik olarak Gürcü geleneklerinin özelliklerini devam ettirdi.

Mareti vadisinde elde ettiğimiz etnografik malzemeler Gürcü etnik kültürünün ayrıntıları, benzersizliği ile sürdürülebilirliğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Gürcistan, Acara, Mareti, Etnografya, Millet.

ETHNOGRAPHIC RECORDS ON MARETI VALLEY (ON THE LATEST MATERIALS)

Associate Professor David Shavianidze
Akaki Tsereteli State University

ABSTRACT

In terms of studying the past of ethnos, its social life, psychology, changing mentality, social environment, affiliation, the development of society, historical problems, the daily cultural life, family relations, religious practices and so on, it is interesting to study the customs and traditions of Adjara, as Georgia's historical and ethnographical unit.

Paper topic: 1. The influence of Islam brought into southern Georgia in the Middle Ages, and the specific features of ethnic background maintained by the Adjarian people struggling against violent, ideological methods of aliens; 2. The specificities of the religious transformation and ethnic identity.

The interaction zone of cultures, and materials describing the historical status of Adjara and Adjarian phenomenon (house; family relations; mentality and views formed during relations with foreign ethnicities from the ethnical-religious and cultural standpoints; cultural laws, different types of traditions, holidays, beliefs) are the interesting means for making conclusions to be taken into consideration for the present and future. The study finds that after acceptance of the Muslim faith, the Adjarian community of the rest of Georgia, which was also suppressed by the Russians, preserved Georgian self-awareness and national cultural values through awareness and understanding of the specificities of the social and cultural life and psychological-behavioral attitude – “a stranger should be able to defeat you religiously and ethnically”, just part of the traditions changed the form, but preserved the content.

The ethnographic materials we find in Mareti Valley confirm the specificity, uniqueness and sustainability of Kartvelian ethnic culture.

Keywords: Georgia, Achara, Mareti, Ethnography. Ethos.

ნაშრომის თემა და მიზანი: უცხოთა ძალისმიერ და იდეოლოგიურ მეთოდებთან მეზობლ აჭარის მკვიდრთა ქართული იდენტობა; ქართველური დემოგრაფიული კორპუსის სასიცოცხლოდ მნიშვნელოვანი (ეთნიკური გარემო, კულტურულ-სოციალური, რელიგიური თავისებურებები) თვისება-მახასიათებლების შენარჩუნების მეთოდები და საშუალებები; ეთნოსის ეთნიკური ისტორიის შესწავლის ერთ-ერთი პირველწყარო ეთნოგრაფიული მასალების ქართველოლოგიური და სხვა დარგის მეცნიერებებისთვის ხელმისაწვდომობა.

კულტურათა შერევის საკითხს ნაშრომში განვიხილავთ საოჯახო-ყოფითი და სოციალურ-კულტურული ცხოვრების ამსახველი (პიროვნებისა და სოციუმის ტრადიციები, ცხოვრების წესი, უფლება-მოვალეობა-ვალდებულებები) უახლესი ეთნოგრაფიული მასალებით.

წარსულის ეთნიკურ-რელიგიური სინამდვილე. ეთნოგრაფიული მასალები: „მშრალ, მწირ, საკუთარი მიზნის მიღწევაში რაც ხელს არ შეუშლიდათ, იმ რელიგიურ ცოდნას გვაძლევდნენ. მიზანი იყო, ურწმენო, უსამშობლო თაობების აღზრდა. ზოგი რამ „გადაქართულდა“¹ კიდეც. ცხოვრების წესში რალაცები შეიცვალა, ადვილმისაღიწყებელ, მაგრამ მაინც ჩვევად გვექცა. საკუთარი მახასიათებლების შენარჩუნებისთვის დიდი ძალისხმევის ფასად ბევრს ვნიღბავდით, ბევრსაც მოთხოვნის შესაბამისად ვაკეთებდით, მაგრამ არ ვღებულობდით“ (მთხრობელი, ს. ფუტკარაძე. ერდვათი. ივლისი, 2018).

ეროვნული კულტურით აღზრდა, ტრადიციების არდავინწყება და სოციუმის ერთობა - ქართულობის შენარჩუნების საფუძველი. შუა საუკუნეებში თავსგადახდილი ამბების შემდეგ „ბოლოს რუსისგანაც გაუბედურებულმა“ ქართველური იდენტობის მატარებელი აჭარის თემის მკვიდრებმა საკუთარი, ნაციონალური მიკუთვნებულობის, სოციალურ-კულტურული ცხოვრების მოვლენა-თავისებურებების გაცნობიერებით, ეროვნული სულის ქართულეთნიკურით გაჯერებით და ფსიქოლოგიურ-ქცევითი დამოკიდებულებით - „ეთნიკურ-რელიგიურად სხვამ საკუთარი ვერ უნდა მოგვრიოს“ სრულად შეინარჩუნეს ქართული თვითშეგნება, ეროვნული ღირებულებები². ეთნოგრაფიული მასალები: „ქართველობის ცოდნა მოვ-

1 - „გადაქართულდა. „დიდი დედების და ნენების თქმით, ამ სიტყვას იტყოდნენ, როცა იმ ქართულზე ლაპარაკობდნენ, რომელიც გარეთ ვერ გამოტანის გამო გვაღიწყდებოდა. ანუ, საქართველოს დაგვაშორეს“.

2 - „მთას რომ ესტუმრები, ყველა გეფერება, ყველას მობრძანდიო სახეზე აწერია. ქარ-ცეცხლ გამოვლილი მთის მინა შეგძახებს, ჩვენი ისტორია ჩვენვე გვანერია. წმინდა გიორგის ეკლესიას ესტუმრები, სანთელს დაანთებ და სული ნათელია. ქართული ვაზის მტევნები შეგძახებენ: ჩვენი ისტორია ჩვენვე გვანერია! მინაში ჩაფლული ქვევრები გვიხმობენ ღვინო დავადუღეთ, დალიეთ რა ტკბილია! ვისაც არ სჯერა ეს მინა ქართულია, ის საქართველოს მტერი და მაცდურია“ (მთხრობელი, მ. მაკარაძე. ოლოდაური. ივლისი 2018).

იტანეთ წინაპართა ქმედება-სწავლებით, რომ გამარჯობის თქმა ლოცვაა; ეროვნული დიდების სიმბოლო, მეფე-ქალ თამარის ხსოვნას ვინარჩუნებდით, ქართველ გმირთა იდეალებით და „ვეფხისტყაოსნით“ გვზრ-დიდნენ. გვასწავლიდნენ, რომ ჩვენი ქართული ცა გვექონდა, გვეყავდა ხიხანი და ტბე-ლი და ამით გადავრჩით;

ალზრდის დროს დამტვრეული („დამტვრეულში“ ძალდატანების შედეგად შენარჩუნებული ეროვნული იგულისხმება - ხაზი ჩვენია), მაგრამ მაინც ქართული წესით იქცეოდნენ, დედაენით „იავნანას“ გვიმღეროდნენ; ქართულობა შევინარჩუნეთ ეკლესიის ნანგრევებში ჩუმად ლოცვით/„ვეფხისტყაოსნით“. ჯვარს რომ ვერ ვაჩენდით მჭადზე გამოვსახავდით. ლაზარობაზე ჯვრის ფორმის ჯოხს ვმოსავდით ქალის კაბით“ (მთხრობელები, ზ. მახარაძე, მახალაკიძეები. მ. ბერიძე, დარჩიძეები. ივლისი 2018); „დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა სახალხო დღესასწაულებს. „შუამთობა“ გადარჩა. „კორტოხობა“ (მხოლოდ ქალები იკრიბებოდნენ) და „ქვიშინარობაც“ იყო.

იკრიბებოდნენ, ერთობას აახლებდნენ. ღვინით ვერა, მაგრამ ვილოცებოდით, რადგან არ ვაცნობიერებდით, რომ ლოცვა ქართულობის საზრდოა. მერე კომუნისტებმა საზღვრები გაავლეს, გაგვიჭირვეს და იმდენი ველარ ვიკრიბებოდით (მთხრობელები, რ. და მ. ნაკაიძეები. ივლისი, 2018); „სრული, უშიში აღქმა, რომ ჩვენ ქართველობა უფრო უნდა გადავირჩინოთ, დაიწყო მას შემდეგ, რაც განათლებამ იმძლავრა, სადღაც მე-20 საუკუნის დასწყისიდან. მანამ, სკოლების გახსნამდე საქართველოში წასვლა გაუარებში წასვლას ნიშნავდა.

განათლების მიღების შემდეგ კი რელიგიაშეცვლილი აჭარელის ქართველისგან ეთნიკურად მი-ქცეულობის, ჩაგონებულმა მიდგომამ, რომ „აჭარელი ქართველი არაა“, სრულად დაკარგა შინაარსი“. შდრ.: „შენ რომ ქვევრთან მღეროდი, მე აქ ცრემლი მდენია, ძმად არ მთვლიდი,მებრძოდი, როგორ არა გრცხვენია?“ „ნატრულ ძმასთან კვლავ მოდი, მეტი რა შეგვრჩენია, ქართულ სულს რომ მიმღვრევდი ნუთუ არა გრცხვენია“ (მთხრობელი, მ. მაკარაძე, ოლოდაური. იანვარი, 2019); ჩვენ ძირქართულობას გვახსენებდა, გვინახავდა ეთნიკური გრძნობა-განწყობილებები, ეროვნული მიდგომა-დამოკიდებულებები, ტოპონიმები: „ვაზი აჭარელის პირადობის მონშობა იყო მუდამ. თურქობის მძალვრობის დროს არ დავივიწყეთ და დღეს უკვე ჩვენთან ღვინით ლოცვის ქართულტრადიციული წესი³ წინააღმდეგობაში აღარაა ისლამთან“⁴;

³ - შდრ.: სიზმარში მაჰმადიანობისთვის აკრძალული ღვინის თავზე გადასხმა ხელსაყრელი საქმეა. ღვინის სხვისგან მიღება ბედნიერების ნიშანია. ღვინის სმა ჯანმრთელობაა. მღვრიე ღვინის დაღვევა საქმის გაჭიანურებაა.

⁴ - საკითხთან დაკავშირებით ვრცლად იხილე in რელიგია – 2017/06/07

ქალებისა და მამაკაცების ერთად ტრაპეზობა თვალსაჩინოდ მოუშლიათ ძალიან ადრე⁵, მაგრამ „განდაგანას“, მტერზე გამარჯვების აღმნიშვნელ ამ ცეკვას და „სამაიასაც“⁶ ქალები და კაცები მუდამ ერთად სამობდნენ, ცეკვავდნენ“ (მთხრობელი, მ. მაკარაძე. რ. ფუტკარაძე. მანყვალთა. ოლადაური. ივლისი 2018); აქ, ჩვენ ხეობაში ღვინის ჭურჭელს, მარეებს ამზადებდნენ. აქედან მოდის ერთი ვერსიით ხეობის სახელი მარეთი⁷; ოლადაურში იმ ადგილის, სადაც შავშეთ-იმერხევისკენ მიმავალ თამარს დაუსვენია შეუნარჩუნდა სახელი „თამარის ქალა“. ტოპონიმები: „საღღრი კარი“, „რკინისჯვრის გამოქვაბული“, „ჯვარიმინდორი“ და „წმინდი სერი წინაპრის რწმენაზე მიგვანიშნებდნენ (მთხრობელები, მ. მაკარაძე, რ. ფუტკარაძე, ჯ. ცეცხლაძე, ჯ. მიქელაძე, რ. ნაკაიძე, მ. შარვაშიძე. სოფ: პაპომვილები, ოლადაური, დარჩიძეები. ერდვათი, მახალაკიძეები. ივლისი, 2018).

„ასე დამარცხდა იდეოლოგია, რომ „აჭარელი ქართველი არაა“ (მთხრობელი, ჯ. ცეცხლაძე. დარჩიძეები. ივლისი, 2018).

კულტურათა შერევის შესახებ

საოჯახო-ყოფითი, სოციალურ-კულტურული ცხოვრება. საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ერთეულ აჭარაში შუა საუკუნეებში და რუსობის პერიოდშიც მომქმედი პოლიტიკის⁸ მარცხი⁹ გამოიხატებოდა საოჯახო-ყოფითი, სოციალურ-კულტურული ცხოვრების წესში, მახასიათებლებში. ირკვევა სახლის სახელად „დარბაზის“ გამოყენების შესახებ¹⁰.

5 - იხ: ისლამის შესაბამისი ცხოვრება, <http://www.islam.ge/rf/index.php?option=com-content&view=article&-id=34%3A2010-01-05-16-52-21&catid=6%3A2009-09-30-07-10-13&Itemid=8&lang=ka> ფორმად მიგვაჩნია.

6 - წარმართობის დროინდელი, „ძეობის“ დღესასწაულის ქალ-ვაჟთა, ან შერეული ჯგუფების რიტუალური საფერხულო.

7 - ტოპონიმ „მარეთთან“ მიმართებით ვიზიარებთ მ. გეგეშიძის, ი. სიხარულიძის და ნ. ფუტკარაძის მოსაზრებებს, რომ სიტყვის ფუძე „მარ“, „მარებთან“ უნდა იყოს დაკავშირებული.

8 - რუსული პოლიტიკის შინაარსი: Мусульманские духовные лица Сунитского учения подчиняются единственно властям, установленным Российским правительством. Им воспрещается без особого дозволения Главного Управления Наместника Кавказского обращаться к иностранным духовным или иным властям за какими либо наставлениями и разъяснениями, а в случае получения гражданскому начальству, под опасным, за скрытие их, взыскания по статье 257-й улож. о наказ. Изд. 1866г (კავკასიის ისლამური თემი საქართველოს საარქივო დოკუმენტებში 1800-1917 წლებში, 2018. კრებულის ავტორი გ. გუნიავა, გვ.55).

9 - „...გვიანდელი ირანიც და ოსმალეთიც განსაკუთრებით ებრძოდნენ მართლმადიდებლობას, როგორც ძლიერი მეტოქის, ბი-ზანტიის იმპერიის/თუ დაუმორჩილებელი საქართველოს - რელიგიას... განსაკუთრებული დანოლის გამო მოხდა ქართველთა გამუსლიმანება, მაგრამ მათ ქართველობა შეინარჩუნეს (დედაენის შენარჩუნებით) (ტ. ფუტკარაძე. <https://www.facebook.com/note-s/tariel-putkaradze/ახალი-უსაფუძვლო-აჟიოტაჟი-აჭარის-გარშემო/10155762124025678/>).

10 - შღრ.: „სიზმრად დარბაზის აშენება შეულებების ნიშანია; დაკეცვა ქონებიდან დაცლის“.

მეცნიერებაში აღნიშნულია, რომ „დარბაზი“/საცხოვრისი ერთობის ადგილთან ერთად სალოცავია. ხაზგასმულია საცხოვრისის და ეკლესიური სივრცის შინაარსობრივი იგივეობა (გ. ჩუბინაშვილი, გ. ჩიტაია, ი. სურგულაძე). შდრ.: „სახლში, სალოცავში გარეთ ნასიარულებ ფეხს არ ვდგამთ. აქ მთავარი რწმენაა. სახლი სინმინდის ადგილია“ (მთხრობელები, რ. ნაკაიძე, ს. ფუტყარაძე. მანყვალთა, ერდვათი. ივლისი, 2018); ბოძზე/გურჯზე/ბურჯზე (გეუბნებიან, რომ „გურჯის სახელი მოდის ქართველის მნიშვნელობიდან“ - ხაზი ჩვენია) დევს ქირიში/დირე, რომელიც იმაგრებს გულებს. შდრ.: „გულმა“ დღეს ისევ ჩაანაცვლა თურქული „ტაკოზი“¹¹.

„გული, საყრდენს ნიშნავს. ქართველებიც ხომ ვართ ერთმანეთის ბურჯად მდგარი!“ (მთხრობელები, თ. ქარცივაძე. ი. ბერიძე, ოლადაური. მახალაკიძეები. 2018); იდენტურია სასტუმრო სახლი, სასტუმრო ოთახი, ჰერემ ოდა და მუსაფირ ოდა. „ეს უკანასკნელი შუბანში იყო უფრო აქტიური ბოლო პერიოდამდე“. შდრ.: მაჭახელას ხეობაში - „მუსაფირების ოთახი“ იგივეა, რაც სტუმრების ოთახი (იხ: ნ. შოშიტაშვილის კვლევა, ჟურნალი „ისტორიანი“, 2012); სამზარეულოს/სარძიე, ანუ პროდუქტის შესანახ და საჭმლის გასაკეთებელ ოთახს შუბანში საუხდურეს¹² ეტყოდნენ; მისაღები ოთახის სახელად შუბანშივე ბოლო პერიოდამდე შემორჩა მუთუალი. სოფელ გორში კი ზალაა სტუმრის მისაღები ოთახი. შდრ.: იმერხეული სახლის მეორე სართულის „მუთუალი“ სამზარეულოა.

იმერხევის სახლის ჩრდილოეთ მხარეს განთავსებული „მარანი“ კი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს „სარძიე“; იაზლოლი ჩაანაცვლა კარიდორმა, ტანტრაბა ბალკონმა“. შდრ.: იმერხეული სახლის აივანი, გადაჯვარედინებული ლარტყებისგან შეკრული მოაჯირით/შალამფორი (შალამფური)//„ტანტრაბას“ რიკულების ფორმა გამოძახილს დასავლეთ საქართველოს, აბაშის რაიონის სოფელ მარნისა და ამბროლაურის რაიონის სოფლების - ტოლასა და ღვარდიას არქიტექტურულ დეტალებთან ამჟღავნებს (იხ: ნ. შოშიტაშვილის კვლევა, ჟურნალი „ისტორიანი“, 2012). საოჯახო ურთიერთობების კვლევით დასტურდება, რომ ბოლომდე არ მოშლილა ოჯახის მართვის ტრადიციულქართული ფორმა. „აჭარულ სახლში ქალის ტრადიციულად გამორჩეული მდგომარეობის მადასტურებელია დედ-მამამთილის ოთახი“. გორში, პაპოშვილებსა და მახალაკიძეებში „რძლის ოთახი“, დარჩიძეებში კი „რძლის ოდა“ (მთხრობელები, ნ. ფუტყარაძეები. ვ. ზოიძე. სოფ. კარაპეტი. ივლისი 2017).

11 - ტაკოზი (takoz) სქელი ძელი, მორი, რომელიც გამოიყენებოდა სახლის მშენებლობისას ძირითად საყრდენ მასალად. ტაკოზებით იკვრება სახურავი (შ. ფუტყარაძე, 1993, გვ. 573).

12 - ტერმინი დადასტურებულია ავტორთა კოლექტივით დაბეჭდილ ნიგნში „მართის ხეობა, 2011, გვ.75.

ოჯახს აჭარაშიც სხვებთან შეთანხმებით მართავენ ცხოვრებაგავლილი ბერი კაცი/ბაბუა და ბერი ქალი/ბებია ქალი“ (მთხრობელი, ო. დარჩიძე. მახალაკიძეები, ივლისი, 2018).

აჭარული სტუმართმოყვარეობის წესების უმნიშვნელოვანესი გამოვლინება - სტუმარს ძირითადად არა „ბატონოთი“, არამედ „მობრძანდითი“ ეგებებიან. ეთნოგრაფიული მასალა: „სტუმარს პურის მსგავს დიდ პატივს ვცემთ, დღეს უკვე ძირითადად ღვინიანი ტრაპეზით ვუმასპინძლებით. შეგებების დროსაც - მობრძანდის ვეტყვით¹³. სტუმარი არ გიბატონდება¹⁴ და ალბათ იმიტოც?“ (მთხრობელები, ფ. მახარაძე, შ. და ნ. ფუტყარაძეები. გ. ხიმშიაშვილი. სოფ. გორი. ნიგაზეული. მთა „ჩირუხი“, ივლისი, 2018)¹⁵.

ქორწინება-დაკრძალვის წესების შესახებ არსებული ეთნოგრაფიული მასალა უმნიშვნელოვანესი წყაროა ნებისმიერი ეთნოსის წარსულის, მისი სულიერი ცხოვრების, მენტალობის ცვალებადობის, სოციალური გარემოს, მიკუთვნებულობის, საზოგადოების განვითარების ისტორიული პრობლემების, ყოფითი კულტურის, საოჯახო ურთიერთობების, რელიგიურ-მაგიური წესების, ეკონომიკური მდგომარეობის და ა.შ. შესასწავლად. ეთნოისტორიული კვლევით დასტურდება, რომ: აჭარაშიც ნებისმიერ დროს ქორწინების უმთავრესი დანიშნულება ოჯახის შექმნა-გაძლიერება იყო; საქართველოს ამ თემში რელიგია იყო ქორწინების შინაარსის განმსაზღვრელი; არ ირღვეოდა ეკზოგამიურობის წესი.

შვილის არყოლა არ იყო მეორე ცოლის აუცილებლად შერთვის პირობა. შდრ.: „ხამაზი თვალი რომ გაქვს იმიტოც შვიდი ცოლი გამოიცვალე (მსგავსი თქმა პირობითია. იტყოდნენ კაცზე, რომელიც მეორედ დაქორწინდა, ან მეორე ცოლი ოიყვანა - ხაზი ჩვენია) და მოჩეჩებული გყავს ყველგან ბავშვები“; „ბაშლული“ - საცოლის დანიშვნის დროს ქალის მშობლებისთვის გაღებულ საჩუქარს ჰქვიაოდა“.

ნ. ნოლაიდელს მიაჩნია და ვფიქრობთ სამართლიანადაც, რომ აღნიშნული ქართველ მთიელთა ყოფაში ძველთაგანვე არსებული „თავნი“/„სა-

¹³ - მანყვალთას მკვიდრმა როინ ნაკაიძემ და მისმა მეუღლემ ჩვენთვის მასპინძლობით „ღმერთს ასიამოვნეს“. ტრაპეზზე სასმე-ლიც მოიტანეს, „ვინაიდან სტუმრად ქალბატონებიც იყვნენ“.

¹⁴ - ტერმინთან დაკავშირებით იხ: მერი ლომიას სადისერტაციო ნაშრომი, თანამედროვე ქართული ოფიციალურ-საქმიანი დოკუმენტაციის ენობრივი პრობლემები <https://atsu.edu.ge/EJournal/Kartvelology/issues/XX/NinidzeTamar.pdf>; <https://sangu.ge/image-s/2016/mlomia.pdf>;

¹⁵ - შდრ.: ქართული ხალხური ლექსი: „კაცსა სტუმარი ეწვიოს, სტუმარი არ ნახულისა, დააპოს ურმისა მორგვი ზაფხულის შენახ-ულისა, დასწვას ფინალი, ორთითი, ცეცხლი დაანთოს გულისა, ოთხკუთხივ ბოლი ავიდეს, დასვას და ანადიმოსა, ატლასის კაბა ჩააცვას და ცხენსაც შესვას პილოსა, ყველა ტყუილად ჩაუვლის, თუ კი არ ასმევს ღვინოსა“ (<http://vinoge.com/istoria/giorgi-barisaSvi-li-stumar-maspinZloba-saqarTveloSi-nawili-II-stumrisadmi-damokidebuleba>).

თაოს“ იდენტურია და მოხდა მისი გაიგივება თურქულ ბასლიკ – თან (ნ. ნოლაიდელი, II, 1979, გვ. 6. იხ: დ. შავიანიძე, ქსიმე XXI, 2011):

„ბაშლულს დღეს არავინ იტყვის, არ მივიღეთ პატარძლის ფასი¹⁶, იყო მხოლოდ სიმბოლური „ძუძუს ფარა“ (მთხრობელები, შ. ფუტყარაძე, გორი. ივლისი, 2018); დედების მონაყოლით, მათ ახალგაზრდობაში „თემენას“/მუხლის მოყრის ღირსი ყოფილა ოჯახობამდე ქალწულობაშენახული¹⁷ და სხვა დანარჩენი ადამიანური ღირსებების მექონე ქალი. ასეთ ქალზე უნდა დაქორწინებულიყო ოჯახის „სახარებელი“/ვაჟიშვილი“; „დაჯდუმლების“, პატარძლისგან ოჯახის ნევრ უფროსისთვის სკამის დათმობის წესის შესახებ ოთხმოცს გადაცილებულ ნენებულა თუ ახსოვთ, თან მხოლოდ გადმოცემით“ (მთხრობელები, სენემ და გულვარდ ფუტყარაძეები. ერდვათი. ივლისი, 2018);

აჭარის თემის მკვიდრთაგან ეროვნული თვითშეგნების შენარჩუნების დასტურია „ქემერთან“/„ნელსარტყელი“¹⁸ დაკავშირებული რწმენა: „სახლის სარტყელი ხომ მისი სიმაგრეა. ქალიც ოჯახში იგივეა. შემოარტყამდნენო სარტყელს მიძიმედ/ღირსებინანად, მტერ-მოყვრის მცოდნედ, ოჯახ-ზე, მის ბარაქიანობაზე მზრუნველობის სიმბოლურ ნიშნად“ (მთხრობელები, მერაბ და გიორგი მაკარაძეები; ჯ. ცეცხლაძე. ოლადაური, დარჩიძეები. ივლისი, 2018); „ჯვარწერილობა“ იმერეთში ბედნიერი, სხვათაგან დადებითით მისაბად ცხოვრებას აღნიშნავს. შდრ.: „გამაჰმადიანების შემდეგ აჭარაში საქართველოს სხვა კუთხის მკვიდრი ქრისტიანის ცოლად შერთავა, ჯვარწერილობად¹⁹ ითვლებოდა, ქართულობასთან მეტი კავშირის საშუალება იყო. დღეს უკვე ეს პრობლემა აღარაა“ (მთხრობელი, ს. ფუტყარაძე, ერდვათი, ივლისი, 2018).

დაკრძალვის ცერემონიის ისლამური ელემენტები (დაკრძალვის დრო; მიცვალებულის თეთრი სუდარით „მინაში დაფვლა“; სახლიდან მიცვალებულის გამოყვანა თავით წინ; მიცვალებულის პირით სამხრეთით, მექასკენ დასვენება, დაკრძალვის დროს მარჯვენა მხარის მექასკენ დატოვება;

16 - მიიჩნევენ, რომ აღნიშნული წესი დღეს უკვე წარსულია თურქული საზოგადოებისთვისაც <https://reitingi.ambebi.ge/uckh-oethi/4128-iq-sadac-qalebi-fotoebs-ver-igheben-dakacthan-jdoma-ekrdzalebath-sastiki-tradiciebi.html>.

17 - „ქალწულობის შეუნახაობის შემთხვევაში, თუ ოდესმე მსგავსი რამ მოხდებოდა, გამოიტანდნენ „მუჟდეჯის“ მიერ მოტანილ „მუჯდე ბალიშს“/ „სამახარობლო ბალიში“. „მუჯდე ბალიშის“ შესახებ ჩვენი კვლევა და მოსაზრებანი იხილეთ: „თურქოლოგია“ H1, 2015, გვ. 42-48; კულტურული მოზაიკა ტერმინებში (საისტორიო და ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით), საერთაშორისო სიმპოზიუმი: ქართულ-თურქული ურთიერთობები. წყაროები ქართულ-თურქული ურთიერთობების შესახებ. შავი ზღვის ტექნიკური უნივერსიტეტის ოსმან თურანის სახელობის კონგრესის და კულტურის ცენტრი, ტრაპიზონი, 2017).

18 - სარტყელის (შ. ფუტყარაძის მიხედვით ქემერი სპარსულია [kemer]. საქართველოში გავრცელებულობის, მისი მნიშვნელობა-ნაირსახეობრიობის შესახებ იხილეთ: ქმეკლე-ქსიკონი, რედაქტორი, რ. მეტრეველი, 2011, გვ. 361;192.

19 - შდრ.: სიზმრად ნახო ჯვრის დანერა საყდარში კარგის ნიშანია.

დამარხვის აკლდამური წესი; ორმოცდამეთორმეტე დღის გადახდა ... - ხაზი ჩვენია) ღრმადმორწმუნე მაჰმადიანთა ოჯახებშიც სრულად აღარ გვხვდება, რადგან ასეთ ოჯახებში დღეს ქრისტიანების უმრავლესობაა; უკვე მასიურია საერთო-სათემო სასაფლაოები. „მინას რწმენის შეცვლის სანაცვლოდ გვაძლევდნენ. სასოფლო თემის საერთო სასაფლაოს ქონის საუკუნის მაინც წინანდელ მაგალითად შეიძლება დავასახელოთ ოლადაური, დარჩიძეები და დიდი ხნის ისტორიის არმქონე სოფელი გორი (მთხრობელები. ს. ფუტკარძე, ჯ. მიქელაძე. ივლისი. 2018).

ექსპედიციის მასალების ანალიზით მიღებული დასკვნა

სხვადასხვა მანქანებით აღჭურვილი უცხო ეთნიკურ გარემოსთან ურთიერთობებმა ვერ შეცვალა საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული თემის, აჭარის მკვიდრთა სასიცოცხლოდ მნიშვნელოვანი ეროვნული თვისებები, სოციალურ-კულტურული გარემო-თავისებურებები, ეთნიკური თვითშეგნება²⁰. ქართული ეთნოსის ნაწილის, აჭარელთა დემოგრაფიული კორპუსის (კულტურული, სოციალური, მოქმედებით-საქმიანობითი...) სტრუქტურის შეცვლა დღეს უკვე აღარაა უცხო, მეგობარ სახელმწიფოთა ნება. უცხო, დამპყრობელ სახელმწიფოთა და ეთნოსის შიგნითა მცირედი ნაწილის ნება თანხვედრილი არ უნდა იყოს.

ლიტერატურა და წყაროები

რ. თოფჩიშვილი, ქ.ხუციშვილი, რ. გუჯეჯიანი, თეორიული ეთნოლოგია, 2010

კავკასიის ისლამური თემი საქართველოს საარქივო დოკუმენტებში 1800-1917 წლებში, 2018. კრებულის ავტორი გ. გუნიავა

მარეთის ხეობა. რედაქტორები: ვ. მაკარაძე და ბ. დიასამიძე, 2001

შ. ფუტკარაძე, ჩვენებურების ქართული, 1993

ქართული მატერიალური კულტურის ეთნოგრაფიული ლექსიკონი, პროექტის ავტორი და სამეცნიერო ხელმძღვანელი, ელ. ნადირაძე, რედაქტორი, რ. მეტრეველი, 2011, გვ. 361;192

დ. შავიანიძე, ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმის შრომები. XXI, 2011

²⁰ - ეთნოგრაფიული მასალა: „აჭარელს რომ მეძახიან მეც ვამაყობ ამით განა... ქართველის სული მიდუღს ძარ-ღვში მოცემული ბაბუსგანა. უფალს ვუხდი დიდ მადლობას, გამაჩინა ამისთანა... ჩემო გენო, ჩემო სისხლო, ნუ გექნება ქვეყნის ვალი. იმღერე და იგუგუნე, ნენემ დამინშნა ქალი“; „ბებო შენ როგორ განამეს, გკლავდა აჭარის ჯვარი. იბრძოდი რომ დაგრჩენოდა ვაზი, ჭიგო და ჯვარი. ასრულდა შენი ნანატრი, გაქარწყლდა ყველას ჯვარი. მჭადს შენსასა აჩნდა მარადის, მუდამ ექნება ჯვარი. როგორც არ უნდა მებრძოლონ და არ მიკორტნონ გვარი. მქონდა და კვლავაც მექნება მე აჭარელ კაცს ჯვარი“ (მთხრობელი, მ. მაკარაძე და გ. მიქელაძე. ოლოდაური, მახალაკიძეები. ივლისი, 2018).

ალ. ლლონტი, ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, შემდგენელი თბ.1984, გვ. 170

დ. შავიანიძე, აჭარული დიალექტური ლექსიკით გამოხატული საერთოქართველური მახასიათებლები, ქუთაისი სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმის შრომები. XXI, 2011

დ. შავიანიძე, გ. ქამუშაძე, ქართულ-თურქული კულტურულ-ენობრივი ურთიერთობები (აჭარული დი-ალექტური მასალების მიხედვით. ნესიმის სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი, სამეცნიერო ჟურნალი „თურქოლოგია“ H1, 2015

დ. შავიანიძე, კულტურული მოზაიკა ტერმინებში (საისტორიო და ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით), საერთაშორისო სიმპოზიუმი: ქართულ-თურქული ურთიერთობები. წყაროები ქართულ-თურქული ურთიერთობების შესახებ. შავი ზღვის ტექნიკური უნივერსიტეტის ოსმან თურანის სახელობის კონგრესის და კულტურის ცენტრი, ტრაპიზონი, 2017

ნ. შოშიტაშვილის კვლევა, ჟურნალი „ისტორიანი“, 2012 წლის აგვისტო, №8/20. <https://www.facebook.co-m/215457961860126/posts/ოდესმე-დიდი-ყოფილა-საქართველო-რით-ჰგავს-ერთმანეთს-შავშეთ-იმერხვისა-და-დასავლეთ-ს/1114696145269632/>

თ. აქუბარდია - http://ezoteria.ge/mobile/menu_id/12/id/17/

აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდენტთა და პროფესორ-მასწავლებელთა ერთობლივ-მა ეთნოგრაფიულმა ექსპედიცია, „შუახვევი 2018“ მასალები

in რელიგია – 2017/06/07

ისლამის შესაბამისი ცხოვრება, <http://www.islam.ge/rf/index.php?option=comcontent&view=article&id=34-%3A2010-01-05-16-52-21&catid=6%3A2009-09-30-07-10-13&Itemid=8&lang=ka>

ტ. ფუტკარაძე. <https://www.facebook.com/notes/tariel-putkaradze/ახალი-უსაფუძვლო-აჟიოტაჟი-აჭარის-გარშემო/10155762124025678/>

<https://atsu.edu.ge/EJournal/Kartvelology/issues/XX/NinidzeTamar.pdf>; <https://sangu.ge/images/2016/mlomia.pdf>

<http://vinoge.com/istoria/giorgi-barisaSvili-stumar-maspinZloba-saqarTvelo-Si-nawili-II-stumrisadmi-damok-idebuleba>

<https://reitingi.ambebi.ge/uckhoethi/4128-iq-sadac-qalebi-fotoebs-ver-igheben-da-kacthan-jdoma-ekrdzalebath-sastiki-tradiciebi.html>

<http://www.nplg.gov.ge/gsd/cgi-bin/library.exe?e=d-01000-00---off-0periodika-00-1---0-10-0---0---0prompt-10---4-----0-11-11-en-50---20-about---00-3-1-00-0-0-11-1-0utfZz-8-00&cl=CL2.26&d=HASH0169a3138343a47e02ad2533.3.2>=1>

<http://vinoge.com/istoria/giorgi-barisaSvili-stumar-maspinZloba-saqarTvelo-Si-nawili-II-stumrisadmi-damok-idebuleba>

Çalışmanın konusu ve amacı: Dış güçler tarafından kullanılan ideolojik metotlar ile güç yöntemlerine karşı mücadele eden Acaralıların Gürcü kimliği; Gürcü demografik birliği için hayati değerinde olan özelliklerinin korunması için önemli metotlar ve araçlar (etnik ortam, kültürel, sosyal, dini özellikler); milletin etnik tarihini incelemek için ileri gelen kaynaklardan birisi olan etnografik malzemelerin Kartveloju ve diğer bilim dalları için erişilmenin sağlanması. Çalışmada kültürel karışım konusu aile-yaşam tarzı ve sosyal-kültürel boyutunu anlatan (kişi ve toplum gelenekleri, yaşam tarzı, haklar ve yükümlülükler) yeni etnografik malzemelere dayanarak tetkik edilmiştir.

Geçmişin etnik ve dini gerçekleri. Etnografik malzemeler: “Bize sadece amaçlarına varmak için kadar kısıtlı din bilgilerini verirdiler. Hedef dinsiz vatansız kuşakların yetiştirmesi idi. Bazı şeyleri unuttuk¹. Hayat tarzımızda bir şeyler değişti, çok çabuk unutulmuş şeyler öğrendik, ancak bunlar alışkanlık haline geldi. Kendi özelliklerimizi kamufle ederek zor koruyabilirdik, çoğu şeyleri talep edildiğine göre yapardık, ancak benimsemiyorduk”(kaynak kişi S. Putkaradze. Erdvati. Temmuz, 2018). Milli kültüre göre eğitmek, gelenekleri unutmamak ve toplum birliği, Gürcülüğün muhafaza edilmesinin temelidir. Orta Çağlarda boynumuzu eğdiren hadiselerden sonra “Ruslardan sefil kalan” Gürcü kimliğini taşıyan Acara sakinleri milli aidiyetini ve sosyal-kültürel özelliklerinin farkında vararak, milli ruhlarını Gürcülükle doldurup “Millet ve dini açısından başkaları bize üstün gelmeyecekler” gibi bir formülle Gürcü bilincini, milli değerlerini tamamen koruyabildiler². Etnografik Malzemeler: “Atalarımızın davranış-eğitmeleleriyle Gürcülüğümüzü şimdiye kadar getirdi. Gamarjoba’nın bir dua olduğunu fark ettik; Ulusal şanımız olan Kral Tamar’ı unutmamak, Gürcü kahramanlarının ülkülerini esas alarak ve “Kaplan Postlu Şövalye” manzumesini dinleyerek büyütüyorlardı. Bize Gürcü gökyüzümüzün, Khikhani ve Tbeli’nin var olduğunu söylediler ve bu yüzden kurtulduk; eğitim sırasında “kırk” (kırk-muhafaza edilen milli şuur D.Ş.), ancak yine de Gürcü geleneklerine göre davranıyorlardı, ana dilinde ninni söylüyorlardı; “Kilise kalıntılarında gizlice dua okuyarak Gürcülüğümüzü muhafaza edebildik/terim: “Vpuçeçobdit”. Haç gösteremediğimiz için pişirdiğimizde mısır ekmeği üzerine tasvir ederdik. Lazaroba şenliğinde haç tarzında bir değneğe bayan elbisesini giydirirdik” (Kaynak kişiler: Z. Makharadze, Makhalakidzeler, M. Beridze, Darçidzeler. 2018 Temmuz); “Şenlikler büyük önem taşırdılar. “Şiamtiba” şenliği devam ettirildi. “Kortikhiba” (Yalnız bayanlar bir araya gelirdiler) ve “Kvişnaroba” şenlikleri de vardı. Bir araya gelirdiler, birliklerini yenilerdiler. “Şarapla değil, ancak yine de dua ederdik.

¹ - Gadankartulda” dediklerinde büyük anneler ve dedeler bu kelime ile dışarıda konuşamadıkları yüzünden unuttukları Gürcüce kelimelerden kastediyorlardı.

² - “Dağlık yerde yaşayanları ziyaret ettiğinde her kez seni sever, herkesin yüzünde -buyurun gelin, yazar, rüzgâr-ateş gören dağ toprağı çağırır, tarihimizi kendimiz yazdık. Aziz Giorgi kilisesini ziyaret edebilirsin, mum yakarsın ve ruhun aydınlar, Gürcü üzüm salkımları sana, tarihimizi kendimiz yazdık derler! Topraktaki fiçılar şarabımız hazır, için bakın ne kadar tatlıdır şeklinde çağırılar! Bu toprağının Gürcü toprağı olduğuna inanmayanlar Gürcistan düşmanlarıdır!

Çünkü dua yaparken Gürcülükle beslendiğimizi iyi anlardık. Daha sonra komünistler sınır çizdiler, zor duruma bıraktılar ve o kadar kişi toplanamıyorduk artık (Kaynak kişiler, R. ve M. Nakaidzeler. Temmuz 2018); “Gürcülüğümüzü kurtarmak için kavramımız 20. yüzyıl başlarında eğitimin yayılmasıyla birlikte başladı. O zamana kadar yani okullar açılmadan önce Gürcistan’a gitmek “gâvurlara gitmek” anlamına geliyordu. Eğitim aldıktan sonra, dini değişmiş Acaralının diğer Gürcülerden farklı olduğunu yani “Acaralı Gürcü değil” gibi propaganda tamamen boşa çıktı. Buna örnek olarak: “Sen kübün yanında türkü söyledin, benim burada gözyaşlarım dökülürdü, kardeş olarak saymazdın, bana karşı savaşırdın, nasıl utanmıyorsun?” “Gel özlediğin kardeşin yanına daha neyiz kaldı, Gürcülük ruhumu karıştırıyordu, utanmıyor muydun?”) Kaynak kişiler: M. Makaradze, Olodauri, 2019 Ocak); “Bizim Gürcü kökenimizi etnik duygularımızda, moralimizde, milli yaklaşımlarda ve yer adlarında muhafaza edilmişti: “Üzüm ağacı Acaralının kimliğini ifade ederdi. Türklük döneminde de unutmamak ve günümüzde Gürcü geleneğine³ göre şarap içerken dua etmemiz Müslümanlığa tezat değildir⁴”. Bayan ve erkeklerin aynı sofrada yemeğe katılmalarını daha önce yalnız gösteriş için yasaklamışlardı⁵. Ancak, düşmana karşı zaferi simgeleyen “Gandagana” ve “Samaia”⁶ dansını erkekler ve bayanlar her zaman birlikte oynardılar” (Kaynak kişiler: M. Makaradze, R. Putkaradze. Matskvalta, Oladauri. Temmuz 2018). “Burada, bizim vadide şarap takımı olan mareler yapılırdı. Buradan vadimize Mareti adı verildiği düşünülmektedir⁷”; Oladauri’deki bir yere, rivayete göre Kral Tamar Şavşat-İmerkhevi’ye yolculuk yaptığında mola verdiği için “Tamar’ın Çayırı (Tamaris Çala)” adı verilmiştir. “Sağdri Kari (Kilise Kapısı)”, “RkinijvrisGamokvabuli (Demirhaç Mağarası)”, “Cvarimindori (Haçdüz)” ve “Tsmindi Seri (Kutsal Tepecik)” atalarımızı dinini belirtmektedir (Kaynak kişiler: M. Makaradze, R. Putkaradze, C. Tsetskhladze, C. Mikeladze, R. Nakaidze, M. Şarvaşidze. Köyler: Papoşvilebi, Oladauri, Darçidzeebi, Erdvati, Makhalakidzeebi. Temmuz, 2018). “Böylelikle “Acaralı Gürcü değil gibi ideoloji yenildi” (Kaynak kişi: C. Tsetskhladze. Darçidzeebi. Temmuz, 2018).

Kültürlerin Karışımı Üzerine

Aile-Günlük, Sosyal-Kültürel Hayat. Gürcistan’ın tarihi-etnografik birimi olan Acara’da gerek Orta Çağlar’da, gerekse Ruslar döneminde yürürlükte olan siyase-

³ - Örneğin rüyada İslam tarafından yasaklanan şarabın başına dökülmesi elverişli bir iş, başka birisi tarafından şarabın verilmesi iyi bir işarettir. Şarap içmek sağlıklı yaşam ve bulanık şarap içmek ise işin uzaması anlamına gelir

⁴ - bkz: in religia – 2017/06/07.

⁵ - bkz: <http://www.islam.ge/rf/index.php?option=comcontent&view=article&id=34%3A2010-01-05-16-52-21&catid=6%3A2009-09-30-07-10-13&Itemid=8&lang=ka>.

⁶ - Putperestlik dönemi “Dzeoba” şenliğinde kız-erkek veya karışık gruplar tarafından çekilen ritüyel halayı.

⁷ - ToponimMareti üzerine M. Gegeşidze, İ. Sikharulidze ve N. Putkaradze tarafından yapılan açıklamalar tarafımızdan kabul edilmiştir.

tin⁸ yenilgisi⁹ aile-günlük, sosyal-kültürel hayatta kendini göstermiş oldu. Örneğin ev kelimesi yerine “darbazi” kelimesinin kullanılması başladı¹⁰.

Bilimsel literatüre göre “darbazi”/yaşam yeri birlikte bulunmanın yanısıra ibadet yeri olarak da kabul edilmiştir. Yaşam yeri ile ibadet ortamının benzerliği üzerine durulmuştur (G. Çubinaşvili, G. Çitaia, İ. Surguladze). Örneğin: “Eve, ibadet hanemize ayakkabıyla girmeyiz. Burada en önemlisi inançtır. Ev kutsal yerdir” (Kaynak kişiler: RçNakaidze, S. Putkaradze. Matskvalta, Erdvati köyleri. Temmuz, 2018); Direk/Gürc/Burç (Anlattıklarına göre Gürc isminin Gürcü’den türemiş olması gerek) üzerine kırış konulur. Bu kırış sütunları (guli) tutuyormuş. Örneğin günümüzde bölgede Türkçe olan takoz¹¹ kelimesi yerine yeniden “guli” kelimesi kullanılmaya başlamıştır. “Yürek direk anlamına gelir. Biz Gürcüler de zaten birbirimizin direği değil miyiz!”(Kaynak kişiler: T Kartsivadze, İ. Beridze. Oldauri, Makhalakidzeler köyleri, 2018); Sastumrosahli (Misafir evi), harem odası ve misafir odası gibi yerler aynı görev taşımaktalar. “Misafir oda Şubani köyünde son döneme kadar kullanırdı”. Örneğin Maçahela vadisinde aileleri “Musafirebisotahi” (Misafir odası) gibi bir odaları vardı (Bkz. N. Şoşitaişvili-Araştırmaları, “İstoriani” Dergisi, 2012); Şubani köyünde Mutfağa Sardzie, kilere ise Sauhdure¹² derdiler. Şubani köyünde son döneme kadar misafirler kabul edilen odaya “Mutuaği” derdiler. Gori köyünde ise aynı odaya “Zala” denirdi. İmerhevi evlerinde ise evin ikinci katında “Mutuaği” denen bir oda vardır.İmerhevi evlerinin Kuzey tarafında bulunan “Marani”, Güney-Batı Gürcistan’da bilinen “Sardzie”, “Yazoğli” gibi odaların yerlerini “Karidor”, “Tantraba Balkon” gibi kelimeler tuttu. Örneğinİmerhev’deki evlerinde balkon iç-içe geçen ince ağaçlardan yapılan korkuluklarla/Şalampor donanmıştır ve Batı Gürcistan Abaşa İlçesi Marani ve Ambrolauri İlçesi Tola ve Ğvardia köylerindeki evlerinin mimarisine benzer (Bkz. N. Şoşitaişvili, “İstoriani” Dergisi, 2012). Aile temasları incelendiğinde aile yönetiminde Gürcü geleneklerin hala daha muhafaza edildiği tespit edilmiştir. “Acaralıların evlerinde bayanın ayrıcalığı “Kaynana-Kaynata” odasından belli olmaktadır. Gori köyünde Papoşvili ve Makhalakidzelerin evlerinde

8 - Rus siyasetinin açıklaması: Suni İslam dini adamları kesinlikle Rus Hükümeti tarafından kesinlikle kurulan makamlara tabi olurlar. Bu yüzden Kafkas valisinden izin almadan din adamlarının yabancı din adamları veya makamlarla irtibata geçmeleri ile belli bir açıklamalarda bulunmaları yasaktır. Devlet makamları tarafından bu tür haberler alındığı zaman, suçlular 257 maddeye göre cezaya tabi tutulmalılar. 1866, (GelaGuniava, Gürcistan Arşiv Kaynaklarında Kafkasya Müslüman Cemaati 1800-1917, Tiflis, 2018, s. 55).

9 - Güçlü rakibi olan Bizans’ın ve itimatsız Gürcistan’ın dini olarak eski İran ve Osmanlı Devleti Ortodoksluğa karşı kati davranışlarda bulunurdular. Bir baskı sonucunda Gürcüler İslam Dini ni kabul, ancak Gürcülüğü)Anadil sayesinde) muhafaza edebildiler. T. Putkaradze, [https://ww-w.facebook.com/notes/tariel-putkaradze/Acara üzerine yeni ve asılsız gürlütü1015-5762124025678/](https://ww-w.facebook.com/notes/tariel-putkaradze/Acara%20%C3%9Czerine%20yeni%20ve%20asilsiz%20g%C3%9Cr%C3%9Clt%C3%9C%201015-5762124025678/).

10 - Örneğin bir evin salonunun inşası evlenmek, kapatması ise fakirleşmek anlamına gelirdi.

11 - Takoz: kalın direk, evin inşaatında asıl bir dayanak olarak kullanılırdı, takozlarla ev bağlanırdı (Ş. Putkaradze, 1993, s. 537).

12 - Terim yazarla grubu tarafından kitapta yer almaktadır, bkz: MaretisKheoba”, 2011, s. 75.

“Gelin otağı”, Darçidzelerde ise “Gelin odası” vardır (Kaynak kişiler: N. Putkaradze, V. Zoidze. Karapet köyü. Temmuz, 2017). Aileler Acarada “diğer üyeleri ile anlaşarak koca adam/dede ve koca karı/nine tarafından yönetiliyor” (Kaynak kişiler: O. Darçidze. Makhalakidzeler köyü. Temmuz, 2018). Acara’daki misafirperverliğin özelliği misafire “Batono (Beyim)” kelimesi ile değil de “Mobrdzamdit (buyurun)” hitap ettiklerinden belli olmaktadır. Etnografik malzeme: “Misafir ekmek gibi değerlidir, günümüzde artık şarap da sunarız. Karşılaştığımızda da “Mobrdzamdit (buyurun)” deriz¹³. Misafir beylik¹⁴ yapmazdı da belki de o yüzden” (Kaynak kişiler: P. Makharadze, Ş. ve N. Putkaradzeler, G. Khimşiaşvili. Gori, Nigazeuli köyleri. “Çiruhi” dağı. Temmuz, 2018)¹⁵. Evlilik ve cenaze törenleri üzerine mevcut etnografik malzemeler milletin geçmiş, güçlü manevi yaşam, zihniyet değişikliği, sosyal çevre, aidiyet, toplumun gelişme tarihindeki problemler, ailevi ilişkiler, dini törenler, ekonomik durumu v.s. incelemesi açısından çok önemli malzemedir. Etnik ve tarihsel araştırmalardan tespit edildiğine göre, Acara’da da evliliğin asıl amacı ailenin güçlenmesi idi. Gürcistan’ın bu bölgesinde din evliliği belirtici unsuru idi. Ekümenizm kuralları bozulmuyordu. Çocuğun olmaması ikinci evlilik yapmak için şart değildi. Örneğin “Hamaz gözün olduğu için yedi kere evlendin (Bir kaç defa evlenen adam için denirdi-D. Sh.) ve her yerde çocukların dolaşır”; “Başlık” -nişan zamanında gelinin velilerine verilen hediyeye denirdi”. N. Noğaideli’nin haklı düşüncelerine göre anılan dağlık bölgesinde yaşayan Gürcülerin geleneklerinde eskiden olan “Tavni”nin yerini daha sonra Türkçe “başlık” tutmuştur. (N. Noğaideli, II, 1979, s. 6., bkz: D. Shavianidze, KSİMŞ XXI, 2011). “Şimdi başlık daha denmez, gelin parasını almadık¹⁶, yalnız sembolik olarak Süt Parası vardı (Kaynak kişiler: Ş. Putkaradze, Gori, Temmuz, 2018); Dedelerin anlatılarına göre gençliklerinde “Temena” denen yani evlenene kadar bakire¹⁷ kalan ve insan onuruna sahip bir kadının önünde erkeğin diz çökmesine layıktı. Bunun gibi genç kızlarıyla ailenin

13 - Matskvalta sakini RoinNakaidze ve eşi bizleri ağırladıkları için “Rabb’in’i memnun ettiler”. Yemekte içki getirdiler, çünkü “Misafirliğe bayanlar da geldiler”.

14 - Terim için bkz: Meri Lomaia’nı basılmamış doktora tezi Günümüz Resmi Gürcü Yazışmalarında Dil Sorunu“<https://atsu.edu.ge/EJournal/Kartvelology/issues/XX/NinidzeTamar.pdf>, <https://sangu.ge/images/2016/mlomia.pdf>.

15 - Örneğin Gürcü halk şiiiri: Adama misafir gelsin, şahane bir misafir, onun için yazdan kalan araba kütüğünü kırsın, yaksın dirgeni, kalbin istediği gibi ateş yaksın, her dört köşeyi alev tutsun, oturtsun, yedirsin ve içirsin, saten elbise giydirsin, ancak şarap içmezse bütün gayretleri boşa gider(<http://vinoge.com/istoria/giorgi-barisaSvili-stumar-maspinZloba-saqarTveloSi-nawili-II-stumrisadmi-damokidebuleba>).

16 - Anılan adetin Türk toplumu tarafından da unutulduğu bilinmektedir <https://reitingi.ambebi.g-e/uckhoethi/4128-iq-sadac-qalebi-fotoebs-ver-igheben-da-kacthan-jdoma-ekrdzalebath-sastiki-tradiciebi.html>

17 - Bakire olmadığı olasılığında müjdecî tarafından getirilen “müjde yastığı” çıkarılırdı. Müjde yastığı üzerine araştırmalarımız. bkz: Turkologia, H1, 2015, s. 42-48; Terimlerde Kültürel Motifler (Tarihi ve Etnografik Malzemelere Göre). Türk-Gürcü İlişkileri Uluslararası Sempozyumu, Türk-Gürcü İlişkileri Kaynakları, KTÜ, Trabzon, 2017)

genç erkeklerini evlendirirdiler. Aile büyüğüne gelin tarafından saygı göstererek sandalyeden kalktığı ve yerini büyüğe terkettiği meselesini yalnız seksen yılını aşmış nineler hatırlar. Bu olaya kendileri şahit değildiler, eskilerin anlattığını söylerler. (Kaynak kişiler: Senem ve Gulvard Putkaradzeler, Erdvati köyü, Temmuz, 2018). Acara bölgesi sakinleri tarafından “Ulusal öz bilincin” muhafaza ettikleri “Kemer/Sartkeli”¹⁸ ile bağlı inançlardan anlaşılmalıdır: “Evin kemeri onun sağlam olduğunun bir göstergesidir. Ailede bayanın var olduğu da aynı anlama gelir. Haysiyet, dost-düşman bilirdiler, aile ve bereket için bir sembol olarak kemer bağlardılar (kaynak kişiler: Merab ve GiorgiMakaradzeler, C. Tsetskhladze. Oladauri, Darçidzeler köyleri. Temmuz, 2018); İmereti bölgesinde “Cvartseriloba” mutlu, diğerleri için örnek bir yaşam anlamına gelir. Örneğin: “İslam dinini kabul ettikten sonra Acara’da Gürcistan’ın diğer bölgesinde yaşayan Hristiyanla evlenmek “Cvartseriloba”¹⁹ diye sayılırdı. Bu açıdan Gürcülükle irtibatla bulunmak için daha fazla imkân sağlanırdı. Günümüzde bu sorun aşılmıştır” (kaynak kişi: S. Putkaradze. Erdvati köyü, Temmuz, 2018). Cenazede İslam Dinine has olan unsurlar (cenaze zamanı, kefenle gömmek, vefat olanın kafası kapıya doğru olarak evden çıkarılması, yüzü Güneye yani Mekke’ye doğru olarak gömülmesi, gevşet içinde gömülmesi, vefatından elli ikinci gününde dua okunmasıyla yemek verilmesi-D. Sh) çok dindar olan Müslümanların ailelerinde de kalkmıştır. Çünkü bu ailelerde üyeler çoğunlukla Hristiyan’dır. Ortak mezarların sayısı artmıştır. “Toprak din değişmek yerine verilirdi. Oladauri, Darçidzeler ve kısa tarihe sahip olan Gori gibi köylerde bir asır öncesi ortak mezarlığın var olduğu benzeri mezarlıkların mevcudiyetinin bir belirtisidir (kaynak kişiler: S. Putkaradze, C. Mikeladze, Temmuz, 2018).

Teknik gezi sonucunda elde edinilen tespitler

Yabancı etnik çevre ile ilişkiler Gürcistan’ın tarihi-etnografik bölgesi olan Acara sakinlerinin hayati önemini taşıyan ulusal özelliklerini, sosyal kültürel çevre-özellikleri ile etnik öz bilincini değiştirmede²⁰ Gürcü milletinin parçası olan Acaralıların demografik özelliklerinin (kültür, sosyal yaşam, çalışma hareketleri) yapısının bozulması günümüzde dost olan yabancı devletlerinin planında değildir. Düşman olan devletler ile ulusun içindeki küçük grubun arzuları ise milletin genel düşünceleriyle örtüşmez.

18 - (Ş. Putkaradze’ye göre kemer Farsçadır. Sartkeli kelimesi için bkz: kmk sözlük, editör R. Metreveli, 2011, s. 361-192.

19 - Örneğin kilisede nikâh kıymanın rüyada görülmesi iyi bir işarettir.

20 - Etnografik Malzeme: Bana Acaralı dediklerinde guru duyarım.İçimde dedem tarafından verilen ruh kaynar, beni bu tür insan yarattığı için Rabbim’e çok şükür.Genim, kanım benim, dünyaya borçlu olmayasın, türkü söyle gürültü yap, annem bana kız nişanladı”: “çilekeş nenem, Acara’yı dert ederdin, üzüm bağların, çubukların ve haç için mücadele ederdin, her nasıl karşıma çıkarlarsa ve soyumu perişan etmezlerse, ben Acaralıolarak haçımı kendimde tutacağım” (kaynak kişi: M. Makaradze ve G. Mikeladze. Oladauri, Makhalakidzele köyleri, Temmuz, 2018).

XII. YÜZYILDA DOĞU ANADOLU TÜRK BEYLİKLERİNİN GÜRCÜLERLE MÜNASEBETLERİ

Doç. Dr. Ömer SUBAŞI
Artvin Çoruh Üniversitesi

ÖZET

Dandanakan Savaşı sonrası batıya doğru hızla yayılan Selçuklu akınları kısa zamanda Anadolu ve Kafkasya sınırına kadar ulaştı. Bu dönemde ilk Türk-Gürcü teması Gürcü Prens Liparit'in İbrahim Yınal'a esaretiyle sonuçlanan Pasinler Savaşı'nda yaşandı. Bundan sonraki süreç karşılıklı mücadeleyle geçerken Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın ardından gerek Sultan Melikşah'ın gerekse dönemin önemli devlet adamlarının Kafkasya ve Gürcistan seferleri XI. Yüzyılın sonlarına doğru bölgeyi Selçuklu hâkimiyet sahası haline getirdi. Ancak Sultan Melikşah'ın ölümüyle başlayan iç karışıklıklar güçlü ve merkezîyetçi bir devlet meydana getirmek amacıyla hırslı ve istekli bir politika takip eden Gürcü Kralı David Aghmashenebeli için fırsat oldu.

Bu sırada Gürcülerle girişilen uzun soluklu mücadelede Selçukluların yerini Doğu Anadolu'da kurulan Saltuklular, Ahlatşahlar ve Artuklular gibi beylikler aldı. Kral David'in XII. yüzyılın başından itibaren Saltukluların hâkimiyet sahasına doğru başlattığı saldırılara Kıpçakların da dâhil olması Gürcü hücumlarının şiddetini artırdı. Kral David ile özellikle Haçlılar karşısında elde ettiği başarılar sonrası büyük bir şöhret kazanan Artuklu Emiri Necmeddin İlgazi'nin Didgori (Didi Gori) savaşında karşı karşıya gelmesi Artukluları da Gürcüler ile etkin şekilde mücadele eden beylikler arasına dâhil etmiş oldu. Yüzyılın ortalarına doğru Ani şehri üzerinde hâkimiyet kurmak için çaba harcayan Gürcü Kralı I. Demetre ile başta Saltuklu Emiri İzzettin II. Saltuk ile Ahlatşahlar ve Artukluların kurmuş olduğu ittifak, bölgenin siyasi hayatını yeniden içinden çıkılmaz bir hale getirdi. Girişilen sonu gelmez mücadeleler uzun vadede Gürcülerin lehine sonuçlandı. Öyle ki 1193 yılında Ahlatşah Seyfeddin Beg-Timur'un ölümü bölgede Gürcülere karşı yalnız kalan Saltukluları çok zor duruma düşürmüştü. Saltukluların yalnızlığını fırsat bilen Kraliçe Tamara, durumdan istifade ederek ordularını Erzurum önlerine kadar gönderdi. Bu dönemde Gürcü akınlarının Ahlat ve Erciş'e kadar uzanması yeniden Ahlatşahlar ile Gürcüleri karşı karşıya getirdi.

Bu çalışmada Gürcülerin "Altın Çağı" olarak bilinen XII. yüzyılda Doğu Anadolu'da kurulmuş olan Erzurum merkezli Saltuklular, Mardin Artukluları ve Ahlatşahlar ile Gürcüler arasında yaşanan siyasi ve sosyal ilişkiler incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Saltuklular, Ahlatşahlar, Artuklular, Gürcüler.

აღმოსავლეთ ანატოლიის თურქული სამთავროების ურთიერთობა ქართველებთან XII საუკუნეში

ასოცირებული პროფესორი ომერ სუბაში
ართვინის ქუროხის უნივერსიტეტი

მოკლე შინაარსი

დანდანაკანის ბრძოლაში გამარჯვების შემდეგ დასავლეთისკენ დიდი სისწრაფით მოძრავმა სელჩუკთა მარბიელმა ლაშქარმა მოკლე ხანში ანატოლიისა და კავკასიის საზღვრებს მიაღწია. ამ პერიოდში, ბასიანის ბრძოლის დროს იბრაჰიმ ინალის მიერ ერისთავი ლიპარიტის დატყვევებით დაიწყო ქართულ-თურქული ურთიერთობები. მოგვიანებით, ურთიერთდაპირისპირებაში მიმდინარე პერიოდში სელჩუკთა სულთნის ალფ-არსლანის და მისი მემკვიდრის მელიქშაჰის დროს, სხვადასხვა გამოჩენილი სახელმწიფო მოღვაწის მიერ კავკასიასა და საქართველოში მონყობილი ლაშქრობების შემდეგ რეგიონი სელჩუკთა მმართველობის ქვეშ აღმოჩნდა. თუმცა, მელიქშაჰის სიკვდილის შემდეგ დაწყებული შიდა დაპირისპირებით ისარგებლა ქართველთა მეფე დავით აღმაშენებელმა და ძლიერი და ცენტრალიზებული სახელმწიფოს ჩამოყალიბებისთვის აქტიური პოლიტიკის გატარება დაიწყო.

ქართველებთან მიმდინარე ხანგრძლივი დაპირისპირების შემდეგ სელჩუკების ადგილი აღმოსავლეთ ანატოლიაში დაიკავეს ახლადდაარსებულმა სალთუკიდების, შაჰარმენების და ართუკიდების სამთავროებმა. XII საუკუნის დასაწყისიდან მოყოლებული დავით მეფის მიერ დაწყებული ქართველთა შეტევები სელჩუკების ბატონობის წინააღმდეგ, ყივჩაღთა დახმარებით კიდეც უფრო გაძლიერდა. ჯვაროსნების წინააღმდეგ მოპოვებული წარმატებებით სახელმძღვანელო ართუკიდების ემირის ნეჯმეთინ ილღაზის დიდგორის ველზე დავით მეფესთან დაპირისპირების შემდეგ ართუკიდებიც ქართველებთან მეზობლი სამთავროების რიგებს შეუერთდნენ. საუკუნის შუა ხანებში ქალაქ ანისში საკუთარი მმართველობის დამყარების მცდელობისას ერთმანეთს დაუპირისპირდნენ ქართველთა მეფე დემეტრე I და სალთუკიდთა ამირა იზედდინ II-ის ხელმძღვანელობით შექმნილი კოალიცია, რომელშიც ასევე შედიოდნენ შაჰარმენებისა და ართუკიდების სამთავროები, რამაც რეგიონში პოლიტიკური კრიზისი გამოიწვია. საბოლოოდ, დროში განვლილი დაპირისპირება ქართველთა სასარგებლოდ დასრულდა. ისე, რომ 1193 წელს შაჰარმენების შაჰის სეიფედინ ბეგ-თემურის გარდაცვალების შემდეგ ქართველთა წინააღმდეგ მარტოდ დარჩენილი სალთუკიდები რთულ მდგომარეობაში აღმოჩნდნენ. თამარ მეფემ ისარგებლა ამ ვითარებით და ჯარები არზრუმის მიმართულებით გაგზავნა. ამ პერიოდში ქართველთა მარბიელი ლაშქარი ხლათამდე და ერჭიშამდე აღწევდნენ. ამგვარად, ქართველები და შაჰარმენები კვლავ დაუპირისპირდნენ ერთმანეთს.

წინამდებარე ნაშრომში შესწავლილია ქართველთა „ოქროს ხანად“ ნოდებულ XII საუკუნეში ქართველებსა და აღმოსავლეთ ანატოლიაში დაარსე-

ბულ სალთუკიდთა, ცენტრით არზრუმი და ართუკიდთა, ცენტრით მარდინი, სამთავროებს შორის სოციალური და პოლიტიკური ურთიერთობები.

საკვანძო სიტყვები: სალთუკიდები, შაჰარმენები, ართუკიდები, ქართველები.

RELATIONSHIP OF EASTERN ANATOLIAN PRINCIPALITIES WITH GEORGIANS IN XII. CENTURY

Assoc. Prof. Dr. Ömer SUBAŞI
Artvin Çoruh University

ABSTRACT

After the Dandanakan War, the Seljuk pioneers that rapidly spread to West reached to the Anatolian and Caucasian border in a short time. In this period, the first Turkish-Georgian contact was experienced in Pasinler War, which resulted Georgian Prince Liparit's was taken as prisoner by İbrahim Yinal. While the processes after these went on mutual struggle, after Seljuk Sultan Alp Arslan, the Georgia campaigns of both Sultan Melikşah and important statesmen of that period made the region as dominance area of Seljuk towards to end of XI. century. However, the internal confusion that started with the death of Sultan Melikşah, become an opportunity for the Georgian King David Aghmashenebeli, who followed an ambitious and eager policy to create a strong and centralist state.

In the meantime, long-term struggle with Georgians, Saltukids, Shah-Armens and Artuqids substituted Seljuks in Eastern Anatolia. The involvement of the Kipchaks to attacks started by King David since XII. century to domination areas of Saltukids, increased the severity of scrimmages of Georgians. The confrontation of Artuqids Amir Necmeddin Ilgazi who gained a great reputation after the successes he had achieved against King David, especially against the Crusaders in the Didgori (Didi Gori) war, included the Artuqids among the principals fighting effectively with the Georgians. In the middle of the century, the alliance formed by the Georgian King I Demetre who struggled to establish dominance over Ani city, and Saltukids Amir İzzettin II. Saltukids, Shah-Armens and Artuqids made the political life of the region inconceivable again. The endless struggles that started were in favor of Georgians in long term. Such that, the death of Shah-Armen Seyfeddin Beg-Timur in 1193 painted into a corner of Saltukids who was faced with Georgians in the region. King Tamara, who took the take advantage of loneliness of Saltukids, made use of the situation and sent his armies to front of Erzurum. In this period, Georgian pioneers extended to Ahlat and Erciş and this made pit someone Shah-Armens, against Georgians again.

In this study, political and social relationships between Saltukids, centered Erzurum, Mardin Artuqids and Shah-Armens which were established in Eastern Anatolia in XII. century, known as "Golden Era" of Georgians, and Georgians.

Keywords: Saltukids, Shah-Armens, Artuqids, Georgians

Gürcistan tarihinde bir dönüm noktası olarak görülen ve kendisine ıslahatçı unvanı verilen Kral David, babası Kral II. Giorgi'nin yerine 1089 yılında tahta geçti. Kral IV. David, iktidarının ilk yıllarında Kartli Bölgesindeki Türk iskânını ve hâkimiyetini sona erdirip buralardan kaçıp dağlara sığınan Gürcü ahaliyi tekrar eski yerlerine döndürmek üzere harekete geçti. Ardından Kral, Kuzey Kafkasya'da toplanmaya başlayan ve XII. yüzyılın başından itibaren yavaş yavaş Hristiyanlaşan Kıpçaklar ile temasa geçmeye karar verdi.¹ 1109 yıllarında Kıpçak Başbuğlarının en kuvvetlisi olan Bonyak'ın Kiev arazisindeki bir çarpışmada ölmesi; devamında Şaruhan ile Tugorhan'ın sahneden çekilmeleri ve 1109, 1111, 1113 ve 1116 yıllarında Ruslar karşısında alınan mağlubiyetler, Kıpçak camiasının zayıflamasında önemli rol oynadı.² Bu sırada Şaruhan'ın yerine geçen oğlu Atrak,³ 1095-1096 tarihleri arasında Kıpçakların bir kısmını kavimlerinden ayırarak 750 km. doğuya göç ettirip Osetler'in yanına yerleştirdi ve böylece Kıpçaklarla güney komşuları Gürcüler arasında temaslar kaçınılmaz bir hâle geldi. 1106'da Kral IV. David, ilk eşinden boşandıktan sonra Kıpçak reisi Atrak'ın güzelliği ile ünlü kızı ile evlendi (1109-1110). Bu evlilik vasıtasıyla Kıpçaklar ile Gürcüler arasında yakın münasebetler kurulmuş oldu.⁴

Kralı IV. David, 1110 yılında Maslata Bölgesi'ne doğru yürüdü. Burada yapılan savaşı kaybeden Türkler, bölgeden uzaklaştılar. Kral, savaşın ardından ilerleyişine

¹ - Marie F. Brosset, Gürcistan Tarihi, (Eski Çağlardan 1212 yılına Kadar), Çev.: Hrand D. Andreevyan, Not./Yay.: Erdoğan Merçil, TTK. Yay., Ankara 2003, s. 319; Peter B. Golden, "Cumanica I: The Qipchaqs in Georgia", Nomands and their Neighbours in the Russian Steppe,-Turks-Khazars and Qipchaqs-Variorum 2003, s. 57, 61; Peter B. Golden, "The Turkic Peoples and Caucasia", Nomands and their Neighbours in the Russian Steppe,- Turks-Khazars and Qipchaqs- Variorum 2003, s. 59; Alexander Mikaberidze, Conflict and Conquest in the Islamic World: A Historical Encyclopedia, S.Barbara, California, Oxford, 2011, s. 275; Mariam Lordkiphanidze, Georgia in The XI-XII Centuries, Tbilisi 1987, s. 95; İbrahim Tellioglu, XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri, Serander Yay., Trabzon 2009, s. 70; Guili Alasania, "Gürcistan Kıpçakları", Türkler, C.II., Ankara 2002, s. 794; Speros Vryonis, The Decline of Medieval Hellenism in Asia and te Process of Islamization from the Eleventh throug te Fifteenth Century, University of California Press, London 1971, s. 283, 284.

² - Peter B. Golden, Türk Halkları Tarihine Giriş, Çev.: Osman Karatay, Ötüken Yay., İstanbul 2012, s. 290, 291.

³ - Golden, "The Qipchaqs in Georgia", s. 65.

⁴ - Akdes Nimet Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara 2002, s. 84; Zeki Velidi Togan, Umumî Türk Tarihi'ne Giriş, İstanbul 1981, s. 200; A. Bruce Boswell, "The Kipchak Turks", The Slavonic Review, School of East European Studies, V. 6. No, (London-Jun., 1927), s. 77; M. Fahrettin Kırzioğlu, Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar, TTK. Yay., Ankara 1992, s. 112; Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 319; Muallâ Uydu Yücel, İlk Rus Yıllıklarında Göre Türkler, TTK. Yay., Ankara 2007, s. 62,63; Andrew C.S. Peacock, "Georgia and the Anatolian Turks in the 12th and 13 th Centuries", Anatoian Studies, Vol.56 (2006), s. 128; Peter B.Golden, "The Polovci Dikii", Nomands and their Neighbours in the Russian Steppe,-Turks-Khazars and Qipchaqs- Variorum 2003, s. 305; Alasania, "Gürcistan Kıpçakları", s. 793; Ahmet Gökbel, Kıpçak Türkleri, (Siyasi ve Dini Tarihi), Ötüken Yay., İstanbul 2000, s. 65.

devam ederek yönünü Saltukların topraklarına çevirdi ve Tao Bölgesi'nde bulunan göçebe Türklere saldırdı. Kral, 1115 yılında Türk akınları için çok önemli olan Rostof'u aldı ve Türkleri kışlık karargâhlarından uzaklaşmaya mecbur bıraktı. Büyük bir Türk kitlesi, kışın şiddetine ve dağ mevzilerine güvenerek çadırları ile Erzurum'un Olur, Tortum, Narman ve Artvin'in Yusufeli ilçelerini içerisine alan Tao Bölgesi'ne geldiler; Kral ise Kutaisi'ye gitti. Ertesi yıl (1116) Şubat ayında Çoruh Nehri vadisinde ilerlemeye başlayan Kral, Mart 1116'da Klarçeti'ye girerek burada bulunan Türk çadırlarına saldırdı.⁵ Hatta bütün kuvvetlerini birleştiren daha da ilerleyerek Saltukluların hâkimiyet sahası içerisinde olan Pasinler Ovası ve Karnipor Dağı'ndaki (Allahuekber) Türklere saldırıp pek çoğunu öldürerek büyük bir katliam yaptı. Ardından büyük miktarda ganimet ile bölgeden ayrılmış Çoruh Nehri boyundan geri çekildi. Kral 1116 seferi ile Tao ve Klarçeti Bölgesi'ni Türklerden geri aldı.⁶

Bu sırada Kıpçak başbuğu Atrak, 1118'de damadı Kral IV. David'in daveti üzerine Gürcistan'a gitmeye karar verdi. Kral'ın daveti ile ülkeye göç edenlerin sayısı yaklaşık 40 bin kişilik bir ordu çıkarabilecek boyuttaydı.⁷ Önceden gelen 5 bin kişilik ordu ile Gürcistan'daki Kıpçak aile sayısı 45 bine ulaştı ve bu ailelerin nüfusu takriben 200-225 bin kişiydi.⁸ Kıpçaklardan aldığı yardım sayesinde Gürcistan ordusunu yeniden düzenleyen Kral'a hizmet için her Kıpçak ailesi bir atlı asker göndermesine karşılık, Kral da onlara Gürcistan'da yazlık-kışlık olmak üzere yurtluklar verdi. Paralı asker olmayan bu ordu, Kral tarafından silah ve atlar tedarik edildikten sonra yerleşmeleri ve göçebelik yapabilmeleri için güzel bölgeler verilmek suretiyle ödüllendirildi. Gürcistan içlerine yapılan bu Kıpçak harekâtı, dönemin şartlarında muhteşem denebilecek kadar büyük bir nüfustu. Ayrıca savaşçı Kıpçak kabilelerden oluşturulan düzenli bir Gürcistan ordusunun meydana getirilmesi, Kıpçak yerleşimi ve son olarak da Kıpçakların Hristiyanlaştırılması ile Gürcüleştirmeye çalışılması, bölge tarihi açısından meydana gelen diğer hiçbir olayla karşılaştırılmayacak kadar önemlidir.⁹

⁵ - Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 317; The Georgian Chronicle The Period of Giorgi Lasha, Text Edit.: S. Qaukhchishvili, Trans.: Katharine Vivian, Amsterdam 1991, s. 16, 17; Juansher's Concise History of the Georgians, Trans.: Robert Bedrosian, New York, 1991, s. 110; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, Ötüken Yay., İstanbul 2004, s. 23; Vryonis, The Decline of Medieval Hellenism, s. 284.

⁶ - Michael Pereira, East of Trebizond, London, 1971, s. 72; W.E.D. Allen, A History of The Georgian People, London 1932, s. 98.

⁷ - Juansher's Concise History of the Georgians/Bedrosian, s. 110; Telliöglü, Türk-Gürcü İlişkileri, s. 74.

⁸ - Golden, "The Qıpçaqs in Georgia", s. 62; Alasania, "Gürcistan Kıpçakları", s. 794

⁹ - Peter B. Golden, "The Case of Pre-Chinggisid Rus and Georgia", Nomads in the Sedentary World, England, Curzon 2001, s. 46; Rion Metreveli, The Golden Age, Georgia from the 11 th Century to the First Quarter of the 13 th Century, Tbilisi 2010, s. 81; Golden, "The Qıpçaqs in Georgia", s. 59, 62, 63; Telliöglü, Türk-Gürcü İlişkileri, s. 75.

Sultan Melikşah'ın ölümü sonrası başlayan ve Sultan Muhammed Tapar'ın (1105-1118) son zamanlarına kadar özellikle Saltuk İline yapılan Gürcü saldırıları, 1118 yılı itibarıyla Kıpçakların da iştirak etmesi ile şiddetini arttırarak devam etti. Kral, yeniden teşkilatlandırıldığı ve büyük çoğunluğunu Kıpçaklardan oluşturduğu ordusu ile 1118'de Gannuh'dan ayrılarak tekrardan yönünü Saltuklulara çevirdi ve Aras Nehri'ne doğru ilerledi; nehir kıyısındaki Türklere saldırarak birçoğunu öldürdü ve büyük bir ganimet elde etti. 1120 yılında Kral, Kağızman-Pasin'inde bulunan Aşorni'ye (Aşornek-Aşarunik-Kağızman Deresi)¹⁰ giderek Türkmenlere saldırdı ve çok sayıda esir aldı.¹¹

1121 yılında Gürcü Kralı IV. David'in Türk bölgelerine yaptığı akınlara bir son vermek isteyen Selçuklu Sultanı Mahmud, Artuklu Emir Necmeddin İlgazi'ye Gürcü seferine çıkmasını buyurdu. Bu durum Doğu Anadolu beyliklerinden olan Artukluların Gürcüler ile mücadeleye iştirak etmesini sağladı. Sultandan aldığı emir doğrultusunda Emir İlgazi, 1120 yılında yanında Seyfüddevle Dübeys b. Sadaka'nın da bulunduğu bir ordu ile harekete geçti. Emir, yanındakiler ile Erzurum'a geldiğinde kadı ve vezirini burada bırakarak Kars'a doğru yoluna devam ederek Trialeti Bölgesi'ne girip Tiflis'in güneybatısında bir günlük mesafedeki Didgori'nin yakınında bir ovaya karargâh kurdu. Savaşta Saltukluların bu dönemdeki yöneticisi olan Emir Ali'nin (1102-1124) de bulunduğu dair kesin bir bilgi bulmasa da İldeniz'in Erzurum'dan hareket etmiş olması gözden kaçırılmamalıdır.¹²

Bu sırada Arran ve Gence Meliki Tuğrul, Bitlis, Erzen ve Duvin hâkimi Dilmaçoğullarından Togan Arslan'a haber gönderip Tiflis'in doğusundan gelerek sefere iştirak etmesini istedi. Ardından kendisi Gence tarafından; Togan Arslan ise Duvin'den bölgeye doğru hareket etti. Ancak yapılan savaş Gürcülerin ve Kral IV. David'in galibiyetiyle sonuçlandı.¹³ Saldırılarına ara vermeyen Gürcü Kralı 1122'de

11 - Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 317.

12 - Turan, Doğu Anadolu, 23; Faruk Sümer, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, TTK. Yay., Ankara 1998, s. 29.

13 - Süryani Patrik Mihail Vakainamesi, İkinci Kısım (1042-1195), Türkçeye Çev.: Hrant D. Andreasyan, TTK. Basılmamış Nüsha, İstanbul 1944, s. 69; Başkumandan Simbat Vekayinamesi, Türkçeye Çev.: Hrant D. Andreasyan, TTK. Basılmamış Nüsha, İstanbul 1946, s. 52; İbnü'l Ezrak, Meyyâfârikın ve Âmid Târihi (Artuklular Kısım), İnc./Not.: Ahmet Savran, Erzurum 1992, s. 34,35; İbnü'l Adim, Buygetü't-taleb fi Tarihi Haleb, Biyografilerle Selçuklular Tarihi, (Seçmeler), Çev./Not./Açk.: Ali Sevim, TTK. Yay., Ankara 1989, s. 145; Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 322, 323; İbnü'l-Esir, El-Kâmil fi't-Târih, C.X., (Çev.: Heyet-Ahmet Ağrakça, Abdülkerim Özyayın, Yunus Apaydın, Zülfikar Tüccar, Beşir Eryarsoy), Bahar Yayınları, İstanbul 1985, s. 450; Gregory Abû'l-Farac (Bar Habraeus), Abû'l-Farac Tarihi, Süryaniceden İng. Çev.: Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye Çev.: Ömer Rıza Doğrul, C.II., TTK. Yay., Ankara 1999, s. 357; Azîmî, Azîmî Tarihi, Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H.430-538=1038/39-1143/44), Nerş.: Ali Sevim, TTT. Yay., Ankara 2006, s. 53; Tellioglu, Türk-Gürcü İlişkileri, s. 80; Kırzioğlu, Kıpçaklar, s.117; Vladimir Minorsky, "Caucasica in the History of Mayyafariqin", Bulletin of the School of Oriental and African Studies, Vol. 13, 1 (1949), s. 32; H.A.R.Gibb, The Damascus Chronicle of The Crusades, Ext. and Trans from the Chronicle of İbn Al-Qalânîsî, London 1932, s. 164

Türklerin elinde olan Tiflis'i kuşatarak aldı.¹⁴

Kral IV. David idaresindeki Gürcü kuvvetler, 1124 yılının Haziran ayında Javakheti'yi, Göle'yi ardından Erzurum Saltuklu Emiri Ebu'l Muzaffer Gazi'nin (1124-1132)¹⁵ hâkimiyeti altındaki Karnipor'u ve Pasinler'i de alarak İspir'e ve Çoruh boylarına kadar gittiler ve geçtikleri yerlerde bulunan bütün Türkmenleri kılıçtan geçirdiler veya esir aldılar. Devamında Oltu'ya geçerek şehri yakıp Trialeti'ye geri döndüler.¹⁶ Bu sırada Oltu ve İspir ile Çoruh boylarının Müslümanlardan gereği gibi korunabilmesi için Kıpçaklar, Javakheti'den İspir'e kadar yeni aldıkları bölgelere yerleşmeye başladılar.¹⁷

Sultan Alparslan'ın Şeddadilere verdiği Ani şehri hükümdarı Menuçehr'in oğlu Ebu'l-Esvar bu Gürcü taarruzları karşısında mukavemet edemeyeceğini düşünerek Ani kalesini Erzurum Saltuklu hükümdarına 60 bin dinar mukabilinde satmaya karar verdi. Fakat bu haberi öğrenen şehrin Hristiyan sakinleri Kral IV. David'i 1124'te şehre davet ederek ona teslim ettiler.¹⁸ Kral daha sonra Şirvan'a giderek orayı da ele geçirdi ve orada güçlü garnizonlar kurdu.¹⁹ Ocak 1125'te Kral IV. David öldükten sonra Gürcistan tahtına oğlu I. Demetre geçti (1125-1154-56).²⁰ Gürcistan'daki taht değişikliğini fırsat bilen Fadlûn, Selçuklu Sultanı Mahmud'dan ve Ani'ye komşu diğer Türk hükümdarlarından aldığı yardımcı kuvvetler ile 1125'te şehri kuşattı. Bir yıllık uzun bir muhasaradan sonra yeni Kral I. Demetre, şehri Fadlûn'a teslim etmek zorunda kaldı.²¹ Bölgede bunlar olurken, Erzurum hâkimi Emir Ali'den sonra Saltuklu hükümdarlığına Ebû'l Muzaffer Gazi (1124-1232) geçmişti. Erzen beyi Togan Arslan'ın oğlu Kurt 1131 yılında Saltuklu Emiri Gazi'ye saldıran Gürcü komutan

14 - Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1336) ve Papaz Girgor'un Zeyli (1136-162), Çev.: Hrand D. Andreasyan, Not.: Edouard Dulaurer, M. Halil Yınanç, TTK. Yay., Ankara 2000, s. 269, 270; Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 324; İbnü'l Ezrak, Meyyâfârikin ve Âmid, s. 35, 36; İbn Kesîr, El Bidâye Ve'n-Nihâye, C.XII., Çev.: Mehmet Keskin, Çağrı Yay., İstanbul 1985, s. 350-353; Müverrih Vardan, Türk Fütuhâtı Tarihi, (889-1269), Çev.: Hrand D. Andreasyan, İ.Ü.E.F.Y. Tarih Semineri Dergisi, C.I., Sayı: 2, İstanbul 1937, s. 195; Marie F. Brosset, Collection D'Historiens Armeniens-Samouel D'Ani, Tables Chronologiques- S. Petersbourg 1876, s. 459; Stepannos Orbelean, Stepannos Orbelean, History of the State of Sisakan, Trans.: Robert Bedrosian, Long Branch 2015, s. 197; Minorsky, "Caucasica in the History of Mayyafariqin", s. 29.

15 - Turan, Doğu Anadolu, s. 24,25.

16 - Robert W. Thomson, Rewriting Caucasian History, The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicle, The Original Georgian Texts and The Armenian Adaptation, Oxford 1996, s. 335, 336; Vardan, Türk Fütuhâtı Tarihi, s. 196; Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 326; Turan, Doğu Anadolu, s. 25.

17 - Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 326; Turan, Doğu Anadolu, s. 25; Kırzioğlu, Kıpçaklar, s. 119.

18 - Turan, Doğu Anadolu, s. 23.

19 - Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 326; Vardan, Türk Fütuhâtı Tarihi, s. 195,196; Lordkiphanizde, Georgia, s. 120.

20 - Stepannos Orbelean/Bedrosian, s. 197.

21 - Vardan, Türk Fütuhâtı Tarihi, s. 197; Lordkiphanizde, Georgia, s. 120.

İvane'yi ağır bir yenilgiye uğrattı. Saltuklu Hükümdarı Emir Gazi 1132 (H. 526) yılında öldü ve yerine kardeşi Emir Ali'nin oğlu İzzeddin II. Saltuk geçti (1132-1168).²²

Siyasi anlamda kısa süre sessizliğe bürünen Kafkasya coğrafyası, Ani Emiri sayesinde yeniden eski hareketli günlerine geri döndü. Ani Emiri Fahreddin Şeddad, Erzurum hâkimi İzzeddin II. Saltuk'a elçi gönderip kızı ile evlenmek istediğini bildirmişti. Ancak Saltuk, kızını Bitlis-Erzen hâkimi Dimaçoğullarında Fahreddin Devletşah'a verince Ani Emiri buna çok kızdı ve 1153 yılında Saltuk'a bir mektup göndererek Gürcülere karşı Ani'yi koruyacak gücünün kalmadığını; şehri kendisine vererek tabiiyetine girmek istediğini bildirdi. Ardından Ani'ye bir günlük mesafedeki Gürcü Kralı I. Demetre'ye gizlice haber gönderip onu da şehre davet etti. İzzeddin II. Saltuk, Ani'ye vardığında Gürcü Kralı I. Demetre ordusu ile şehre gelmişti. Gürcü Kralı, kendisinden habersiz olan Erzurum ordusuna hücum etti. Bu baskında Türkler bozguna uğradı. Saltuk'un da içerisinde bulunduğu çok sayıda asker esir düştü. Ardından Ahlatşah ve Artuklu Hükümdarı, Kral'a 100 bin dinar altın fidye göndererek İzzeddin II. Saltuk'u esaretten kurtardılar.²³

Ani şehri keşişleri 1155 yılında isyan ederek şehrin yönetimini Fahreddin Şeddad'dan aldılar ve idareyi kardeşi Fâdlun'a verdiler. Bu sırada Gürcü Krallığı'nda I. Demetre'nin krallıktan ayrıлып kiliseye çekilmesinin ardından yerine oğlu V. David geçti. Ancak David düşmanları tarafından zehirlenerek öldürülünce babası I. Demetre yeniden tahta oturdu. Ama bu uzun sürmedi ve I. Demetre 1156 yılında bu defa küçük oğlu III. Giorgi'ye (1156-1184) kendi eliyle taç giydirip onu kral ilan etti.²⁴

Ekim 1160 tarihinde Ahlatşahlar yöneticisi Nasireddin Muhammed II. Sökmen (1128-1183), kayınpederi Nureddin'i büyük bir ordu ile Gürcistan'a sefere gönderdi. Diğer taraftan Gürcü Kralı III. Giorgi'nin askerleri de Türk topraklarına akın etmeye hazırlanıyorlardı. Gürcü Kralı, ordusu ile Aşorni Bölgesi'nin bütün kayalık vadilerini zapt etti. Ardından yoluna devam eden Kral, Ağrı Dağı eteklerinden aşarak iç bölgelere doğru ilerledi. İki ordu Okhtis (Oltu) eyaletinde karşı karşıya geldiler ve şiddetli bir muharebe vuku buldu. Savaş sonrası Gürcüler Türkleri firara mecbur ettiler ve birçoğunu kılıçtan geçirdiler.²⁵

22 - Turan, Doğu Anadolu, s. 26.

23 - İbnü'l-Esîr, El Kâmil, C. XI., s. 229, 230; Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 348, 349; Brosset, Samouel D'Ani, Tables Chronologiques, s. 465; Sümer, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, s. 30; Turan, Doğu Anadolu, s. 27; M. Fahrettin Kırzioğlu, Ani Şehri Tarihi (1018-1236), Ankara 1982, s. 73, 74; Lordkiphanizde, Georgia, s. 121.

24 - Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 342; Vardan, Türk Fütuhâtı Tarihi, s. 204; Stepannos Orbelean/Bedrosian, s. 197; Stéphanos Orbélian, Histoire de la Siounie, Trans.: Marie F. Brosset, Saint-Petersbourg 1864, s. 216; Brosset, Samouel D'Ani, Tables Chronologiques, s. 465.

25 - Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi, s. 329, 330; Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 343.

1161'de Ani Şehri'nin papazları tekrar isyan ederek şehir yöneticisi olan Fâdlun'u kuvvetleriyle şehirden çıkartıp şehri Gürcü Kralı III. Giorgi'a teslim ettiler. Kral III. Giorgi, bir günlük kuşatmanın ardından şehri zapt etti ardından Müslüman ve Hristiyanlardan oluşan bin kişiyi öldürdü.²⁶

Ani'nin Gürcülerin eline geçmesi üzerine harekete geçen Ahlatşahlardan II. Sökmen, Saltuklulardan İzzeddin II. Saltuk ve Dilmaçoğullarından Fahreddin Devletşah, Kars-Sürmeli Bölgesi'nde müttefik bir ordu oluşturarak Haziran/ Temmuz 1161'de Gürcülere karşı harekete geçtiler. Bu sırada Mardin Artuklu Hükümdarı Necmeddin de onlara katılmak üzere yola çıktı. Ardından müttefik Türk ordusu, Ani'nin Gürcüler tarafından alınmasından yaklaşık elli gün sonra 1 Ağustos 1161'de seksen bin kişilik bir kuvvet ile Ani'yi kuşattı. Bu haberi alan Gürcü Kralı III. Giorgi ordusu ile Ani önlerine geldi. Bu sırada Erzurum Hükümdarı İzzeddin II. Saltuk, Kral I. Demetre'ye verdiği sözden ötürü savaş alanından çekildi. Bunun üzerine Gürcüler ile girişilen mücadelede Türkler ağır bir yenilgi aldı. Anili Samuel'e göre Gürcü Kralı bu savaşta yirmi üç bin esir almıştı.²⁷

Ani'nin Gürcüler tarafından alınmasından sonra sıra güneydeki Duvin'e gelmişti. H. 557 yılının Şaban Ayında (Temmuz - Ağustos 1162) Kral III. Giorgi sayısı otuz bin kişiyi bulan büyük bir ordu toplayarak Duvin üzerine yürüdü, şehir ve köylerinde Müslümanlardan on bin kişiyi öldürdüler. Ardından Tiflis'e geri dönen Gürcüler, orada kısa bir süre kaldıktan sonra Gence'ye giderek burada yağmalarına devam edip halkın tamamını esir aldılar. Daha sonra esirlerle birlikte acele ile Tiflis'e geri döndüler.²⁸

Duvin şehrinin Gürcülerin eline geçmesi, çevredeki Müslüman liderler arasında büyük infiale sebep oldu. Atabeg İldeniz'in memleket işlerini yoluna koymak gayesi ile Sultan Arslanşah'a yardıma gittiği için Arran ve Azerbaycan'da bulunmadığı zamanlarda Gürcü Kralı, bu seferlere girişmişti. Azerbaycan hâkimi olan Atabeg İld-

²⁶ - İbnü'l Ezrak, Meyyâfârikın ve Âmid, s. 127; Vardan, Türk Fütuhâtı Tarihi, s. 205; İbnü'l-Esîr, El-Kâmil, C.XI., s. 228; Süryani Patrik Mihail Vakainamesi, s. 168; Brosset, Samouel D'Ani, Tables Chronologiques, s. 465; Abû'l Farac, Abû'l-Farac Tarihi, C.II., s. 398, 399; Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi, s. 331; Stepannos Orbelean/Bedrosian, s. 198; Stéphanos Orbélian/Brosset, s. 217; Tellioglu, Türk-Gürcü İlişkileri, s. 87,88; Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 344,345; Bedrosian, Mkhitar Gosh's Colophon, s. 9; Smbat Sparapet's Chronicle, Trans.: Robert Bedrosian, Long Branch, New Jersey 2005, s. 84.

²⁷ - İbnü'l Ezrak, Meyyâfârikın ve Âmid, s. 127; İbnü'l-Esîr, El-Kâmil, C.XI, s. 228; Brosset, Samouel D'Ani, Tables Chronologiques, s. 465; Smbat Sparapet's Chronicle, s. 84; Vardan, Türk Fütuhâtı Tarihi, s. 205; Stepannos Orbelean/Bedrosian, s. 198; Stéphanos Orbélian/Brosset, s. 217; Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 345,346. Lordkiphanizde, Georgia, s. 121.

²⁸ - İbnü'l-Esîr, El Kâmil, C.XI., s. 234, 235; İbnü'l Ezrak, Meyyâfârikın ve Âmid, s. 130; Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, Mesâlikü'l Ebsâr, -Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım-, Selenge Yay., İstanbul 2014, s. 286; Vardan, Türk Fütuhâtı Tarihi, s. 205; Smbat Sparapet's Chronicle, s. 85; Brosset, Samouel D'Ani, Tables Chronologiques, s. 465; Ziya Bünyadov, Azerbaycan Atabegleri Dövleti, Bakü 2007, s. 45; Lordkiphanizde, Georgia, s. 122.

eniz bunu duyunca hemen asker topladı. Ahlat hâkimi II. Sökmen Maraga hâkimi İbnü'l Ahmedîli ve diğer bazı yerlerin hâkimi olan İbn Aksungur da İldeniz'e katılınca elli bini aşkın büyük bir ordu toplanmış oldu. Bu müttefik kuvvetler Ocak-Şubat 1163'de doğruca Gürcü topraklarına yürüdüler. Atabeg'in düşünce ve fikirlerinin yardımı ile Gürcü beldeleri üzerine yürüyüş başladı. Yapılan savaşta Sonunda Müslümanlar, galip, Gürcüler ise mağlup oldular. Bu yenilgilerin ardından Mart-Nisan 1164 yılında Gürcü Kralı III. Giorgi, Ani'ye girip şehri boşalttı. Bunun üzerine Atabeg İldeniz bölgeye gelip Ani'ye hâkim oldu ve bir süre orada kaldı. Ardından Gürcülere karşı koymak amacı ile Gence önlerine doğru hareket etti. Aynı yıl Sürmeli Hâkimi İbrahim de Gürcülerle büyük bir savaşa tutuşmuş ve onlardan birçoğunu öldürüp ileri gelenlerini de esir etmişti. Yılın sonlarına doğru İldeniz, Ani şehrini Emir Şeddad ve Fadlun'un kardeşi Emir Şehinşah'a teslim etti.²⁹ Ardından Gürcü Kralı hızlı bir şekilde Saltuk İline doğru yöneldi ve Pasinler'e akın düzenledi.³⁰ Bu dönemde Erzurum hükümdarlarının dördüncüsü olarak 1132'de tahta çıkan İzzeddin II. Saltuk'un (1132-1168) hâkimiyetindeki beyliğinin sınırları Tercan'dan başlar ve Tahir Gediği'ne kadar uzanırdı. Saltuklu hâkimiyet sahasında Erzurum, Bayburt, Pasinler, Avnik, Micingerd, İspir ve Oltu gibi şehir ve kasabalar bulunmaktaydı.³¹

XII. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Kafkasya'da askeri hareketlilik yeniden hat safhaya ulaştı. 1174 yılının kış aylarında Selçuklu hükümdarı Sultan Arslanşah'ın Hemedan'da olduğu bir sırada Azerbaycan'da olan annesi yanına gelerek Gürcü Kral'ın bazı hareketlerde bulunduğunu sultana söyledi. Öyle ki Gürcü Kral ara sıra generallerini ve askerlerini kâh Nahcivan kapılarına kâh Ağrı Dağı'na, Gağvam'a (Gökçay), Berda'a ve Balkun'a kadar sevk ediyordu. Bu yağma ve akınlar sonrası Kral büyük miktarda ganimet elde ederek şahsi servetini çoğaltmıştı.³² Bunları haber

²⁹ - Şadrüddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır İbn 'Ali El Hüseyinî, Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye, Çev.: Necati Lügal, TTK. Yay., Ankara 1999, s. 110-114; Gıyaseddin Hândmîr b. Hâce Hümamiddin Muhammed b. Hâce Celaliddin Muhammed Hândmîr, Târîh-i Habîbü's-Siyer fi Ahbâri Efrâdi Beşer, 941/1535, C.II., Neş.: Muhammed Debîr-i Siyâki, Kitâbfuruş-i Hayyam, Tahran 1983/1362, s. 530; İbnü'l Ezrak, Meyyâfârikın ve Âmid, s. 134,140; Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, Râhat-üs-sudûr ve Âyet-üs-Sürûr, C.II., Çev.: Ahmed Ateş, TTK. Yay., Ankara 1999, s. 274, 275; Hamdullâh Müstevfî Kazvîni, Târîh-i Güzide, Terc.: Abdülhüseyin Nevai, Müessesesi-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 1944, s. 461; Reşidü'd-din Fazlullah, Cami'ü't Tevârih, Sekçuklu Devleti, s. 250, 251; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, Câmîu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi I. Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları, Yay.: Ali Öngül, İzmir 2000, s. 192; Vardan, Türk Fütuhâtı Tarihi, s. 206; İbn Kesîr, El Bidâye, C.XII., s. 444; Bedrosian, Mkhitar Gosh's Colophon, s. 9; Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 349, 350; Lordkiphanizde, Georgia, s. 122; İbnü'l-Esîr, El Kâmil, C.XI., s. 234, 235; Brosset, Samouel D'Ani, Tables Chronologiques, s. 465, 467.

³⁰ - Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 353, 354; Sara Aşurbeyli, Şirvanşahlr Dövleti, VI-XVI. Asırlar, Avrasiya Press, Bakü 2006, s. 176, 177.

³¹ - Erdoğan Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, TTK. Yay., Ankara 2006, s. 281; Sümer, Selçuklular, s. 32.

³² - Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 354.

alan Sultan havalar iyileşince Azerbaycan'a doğru harekete geçti ve ardından Nahcivan'a gitti. 1174 yılının Temmuz ayına denk gelen Ramazanı ayını orada geçirdi ve Atabeg İldeniz ile oğlu Kızıl Arslan'la birleşti. Sultan, Gürcistan'a hareket etmek için hazırlık yaparken hastalanınca adamlarına Gürcistan'a hücum etme emrini verip kendisi de Aras kıyısından Nahcivan'a geldi. Atabeg İldeniz ve Ahlatşah II. Sökmen büyük bir ordu ile Gürcü Kralı'nın karşısına çıktı. Gürcüler dağ ve ormanlara sığındıkları için karşı duracak kuvvetleri yoktu. Nihayetinde Müslüman birlikler büyük bir şehir olan Akşehir'i yağma edip ateşe verdiler ve vilayeti harap edip Nahcivan'a geri döndüler.³³

Sultan, Nahcivan'da elli gün kaldıktan sonra Hemedan taraflarına hareket etti. Sultan'ın bölgeden ayrılmasının ardından on yıl kadar Şeddadilerin hâkimiyetinde kalan Ani Şehri yeniden Gürcü taarruzuna maruz kaldı. 1174 yılının Ekim ayında Gürcüler Ani'ye saldırıp bir süre kuşatma altında tuttuktan sonra şehri Emir Şehinşah'tan aldılar ve içerisinde bulunan her şeyi yağmalayıp şehre idareci olarak İvane Orbelian'ı vali tayin ettiler. Ardından Kral, Şehinşah'ı da yanına alarak Tiflis'e geri döndü. Böylece Ani yeniden Gürcülerin eline geçmiş oldu.³⁴

Atabeg İldeniz bir müddet sonra (Ocak-Şubat 1175) Gürcülere karşı harekete geçip onlarla şiddetli bir çarpışmaya girdi; ancak savaşta Müslümanlar ağır bir yenilgiye uğradı. Bir grup Müslüman öldürüldü bir grup ise Gürcüler tarafından esir alındı. Atabeg İldeniz bir süre dinlendikten sonra çok sayıda asker toplayıp Gürcülere karşı yeniden harekete geçti. Duvin ovasında karşılaşılan iki ordu arasında savaş vuku bulmadı. Atabeg İldeniz herhangi bir başarı elde edemese de yeniden asker toplamak üzere Nahcivan'a gitti. Oradan Ahlat hâkimi II. Sökmen ve diğer emirlere, Gürcülere karşı girişeceği savaşa katılmaları için haber gönderdi.³⁵

1175 yılının Temmuz-Ağustos aylarında Atabeg İldeniz, Sultan Arslanşah, Ahlat hâkimi II. Sökmen, Diyarbakır orduları, Azerbaycan ve Hemedan askerleri ve İldeniz'in oğlundan oluşan kalabalık bir ordu Gürcü vilayetine doğru hareket edip Nahcivan önünde toplandılar. Bu muhteşem kalabalık, Lori ve Dmanisi'ye geçerek Ahılkelek (Akhalkalaki) ve Trialeti Bölgesi'nin arasındaki Akşehir'e geldiler. Kral ise hiç kimsenin kendisine ulaşamayacağı sık ormanlara kaçtı. Müslüman orduların hepsi orada bir müddet kaldıktan sonra geri döndü.³⁶ Bu sefer sonrası Ani ve çevre-

³³ - er-Râvendî, Râhat-üs-sudûr, C.II., s. 284, 285.

³⁴ - İbnü'l Ezrak, Meyyâfârikin ve Âmid, s. 168, 169; Abû'l Farac, Abû'l-Farac Tarihi, C.II., s. 418; Vardan, Türk Fütuhâtı Tarihi, s. 208; Lordkiphanizde, Georgia, s. 122.

³⁵ - İbnü'l Ezrak, Meyyâfârikin ve Âmid, s. 173.

³⁶ - İbnü'l Ezrak, Meyyâfârikin ve Âmid, s. 181; Vardan, Türk Fütuhâtı Tarihi, s. 208; Şabânkârefî'ye göre, Sultan'ın saltanatının on beşinci yılında Gürcüler (Abhazlar) yeniden ayaklanmışlar. Sultan ise İldeniz ile o bölgeye yürümüştür. Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Şabânkârefî, Mecmaû'l-en-sâb, Neşr.: Mîr Hâşim-i Muhaddis, Tahran 1376, s. 120; Vardan, Türk Fütuhâtı Tarihi, s. 208.

si Gürcü hâkimiyetinden kurtulmuş oldu. 1178 yılında Kral daha sağlığında veliaht sorununu çözmek için kızı Tamara'ya taç giydirip sağında oturarak kraliçe ilan etti. 6 yıl Kral ile kızı Tamara birlikte ülkeyi yönettikten sonra 1184 yılında Kral III. Giorgi öldü ve Kraliçe Tamara Gürcü tahtına tek başına sahip oldu.³⁷ Kraliçe Tamara, 1185 yılında Rus Hükümdarı Andre'nin oğlu Giorgi kendisine eş olarak aldı.³⁸ Gürcistan Kralı olarak anılmaya başlayan bu Rus, kısa zaman sonra Tiflis'ten ayrılarak o dönemde Mama Hatun'un yönetimi altındaki Saltuklu toprakları içerisinde bulunan Pasinler'e geldi. Devamında Kars ve Karnipor'a kadar bölgeyi kat ederek yağmaladı ve aldığı büyük ganimetlerle geri döndü. Aynı akına katıldıkları muhtemel olan Sargis'in oğulları Zakaria ve İvane, Şirak Eyaletine girdiler ve Mkhargrdzelidzeler (Sargis ve Vahram ile onların oğulları) askerleri ile beraber Duvin üzerine yürüdüler. Bu sırada Duvin ve Sürmeli kuvvetlerinin hücumuna uğrayan Gürcüler giriştikleri savaş sonrası bölgeden uzaklaşmak zorunda kaldılar. Çok geçmeden Gürcü Kralı, ordusunu toplayarak Duvin taraflarına yürüyüp şehri zapt ve yağma ederek bölgeden ayrıldı. Aynı dönemde bir grup Türk akıncı Klarceti topraklarına girmişti. Ancak Abulasan'ın (Ebul Hasan) oğlu ve Klarceti askerleri komutanı Guzan (Kozan) ile Tao ve çevre birlikleri sayesinde bu akın engellenmişti.³⁹ Kraliçe Tamara bir süre sonra ikinci evliliğini David Soslan ile yaptı (1189).⁴⁰

1191 yılının Ağustos-Eylül aylarında Azerbaycan Atabeği Kızıl Arslan Osman b. İldeniz'in (1186-1191) öldürülmesi,⁴¹ 1193 yılında ise Ahlatşah Seyfeddin Beg-Timur'un (1183-1193)⁴² ölümünün ardından bölgede Gürcülere karşı yalnız kalan Saltuklular çok zor duruma düşmüştü. Kraliçe Tamara, 1194 yılında ordusunu harekete geçirdi.⁴³ Saltuklular'ın yalnız kalmasını fırsat bilen Kraliçe, bu durumdan istifade ederek ikinci kocası David Soslan komutasındaki bir orduyu Kars ve Sürmeli Bölgesi'ni istilaya gönderdi. Hatta bu ordu İspir üzerine de yürüdü. Gönderilen bu Gürcü kuvveti muhtemelen 1195 yılından sonra Erzurum önlerine kadar geldi. Sal-

³⁷ - Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 356, 357; Vardan, Türk Fütuhâtı Tarihi, s. 211.

³⁸ - Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 366, 367; Stepannos Orbelean/Bedrosian, s. 202; Vardan, Türk Fütuhâtı Tarihi, s. 211; Kırzioğlu, Kıpçaklar, s. 133; Ahmed bin Mahmud, Selçuk-Nâme II, s. 124, 125; Bahaeddin Muhammed b. Hasan İbn İsfendiyar, Târîh-i Taberistan, 613/1216, C. II., Neşr.: Abbas İkbâl Aştıyani, Kitabhane-i Haver, Tahran, s. 152.

³⁹ - Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 368-370; Vardan, Türk Fütuhâtı Tarihi, s. 211, 217, 218; Stepannos Orbelean/Bedrosian, s. 202.

⁴⁰ - Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 377-381; Stepannos Orbelean/Bedrosian, s. 202; Allen, A History of The Georgian People, s. 104, 105.

⁴¹ - İbnü'l-Esîr, El Kâmil, C.XII., s. 69; El-Hüseynî, Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye, s. 127; El-Bundârî, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, s. 269; Müneccimbaşı Ahmed, Câmiu'd-Düvel, s. 197; Reşideddin Fazlullah, Câmi'ü't Tevârih, C.I., Trans.: W.M. Thackston, Harvard Üniversitesi 1998, s. 172.

⁴² - İbnü'l-Esîr, El Kâmil, C.XII., s. 89.

⁴³ - Allen, A History of The Georgian People, s. 104.

tuklu Hükümdarı Nasreddin Muhammed ve iki oğlu, süvari ve yaya askerleri ile birlikte surlardan çıkarak Gürcülere karşı koydular. Şehir halkının büyük destek verdiği iki gün süren zorlu savaşta Saltuklular önce müdafaa çekildiler ardından da taarruza geçtiler. Bu direniş karşısında tutunamayan Gürcü David Soslan, müdafaa karşısında bir şey yapamayacağını ve şehre giremeyeceğini anlayınca daha büyük kuvvetlerle gelmek üzere şehri kuşatmaktan vazgeçip sur dışındaki kadın ve çocukları esir olarak topladıkları ganimetlerle Erzurum'u terk etti.⁴⁴ Bu dönemde Başkumandan Zakaria ve kardeşi İvane, Aras Nehri kıyılarını yağmalamak amacı ile akın düzenleyerek Duvin ve Becni Kalesi önlerine kadar ilerlediler.⁴⁵

Gürcülerin İslam beldelerini istilaları ve son olarak da Anadolu'nun şarkta Türk-İslam Dünyası ile kapısını teşkil eden Erzurum'u tehdit etmesi Türkiye Selçuklu tahtında bulunan kudretli Sultan Rükneddin Süleymanşah (1196-1204) üzerinde çok ağır bir etki yaptı.⁴⁶ Uzun zamandan beri devam eden Gürcü istilalarına bir son vermek isteyen Rükneddin Süleymanşah, Harput seferinin ardından Erzincan'a giderek Gürcistan seferi için hazırlıklara başladı. Bütün komşu hükümdarların ve tabillerin yardımcı kuvvetleri ile Erzurum Saltuklu Hükümdarı Nasreddin (bazı kaynaklarda Alâeddin) Muhammed'in de bu sefere katılması kararlaştırıldı ve aynı maksatla Saltuklu Hükümdarı da huzura davet edildi. Ancak Süleymanşah, huzuruna gelmekte taallül gösteren Emir'i hapsedirdi ve 1202'de Erzurum'da bu hanedanın hâkimiyetine son verdi. Süleymanşah, Saltuk İlini Selçuklu Devleti sınırlarına dâhil ederek bu şehri Malatya Meliki olan kardeşi Muğiseddin Tuğrulşah'a verdi.⁴⁷

Gürcüler 1203 yılında Duvin ve çevresini istilâ ettiler. Burayı uzun süre muhasara ederek silah zoruyla ele geçirdikleri şehri yağmalayıp pek çok ki-şiyi öldürdüler.⁴⁸ Gürcüler 1205 yılına gelindiğinde yeniden Müslüman beldelere saldırıp devamında Ahlat üzerine baskın düzenleyerek yağmaladılar ve Malazgirt'e kadar ilerlediler. Ardından ise Erciş ve çevresine kadar ilerleyişlerini sürdürdüler. Şehri yağmalayıp çocuk ve kadınları esir aldılar. Bunun üzerine Ahlat Hâkimi ile Erzurum Hâkimi

44 - Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 383, 384; Sümer, Selçuklular Devrinde, s. 34; Selim Kaya, I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211), TTK. Yay., Ankara 2006, s. 75, 76; Mükrimin H. Yınanç, "Erzurum", İ.A.,C. IV., s. 349.

45 - Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 384.

46 - Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 404; Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s. 131.

47 - İbn Bibi, El-Evâmirü'l-Alâ'ıye fi'l Umürü'l-Alâ'ıye, (Selçuk Name), C.I., Çev.: Mürsel Öztürk, Ankara 1996, s. 93; Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, Müsâmeretü'l-Ahbâr, Çev.: Mürsel Öztürk, Ankara 2000, s. 24; Kerîmüddin Mahmud, Müsâmeret Ü'l-Ahbâr (Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi), Neşr.: Osman Turan, TTK. Yay., Ankara 1999, s. 31, 32; İbnü'l-Esîr, El-Kâmil, C.XII., s. 146, 147; Smbat Sparapet's Chronicle, s. 98; Abû'l-Farac, Abû'l-Farac Tarihi, s. 474; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, Ötüken Yay., İstanbul 2011, s. 253.

48 - İbnü'l-Esîr, El Kâmil, C.XII., s. 152, 153; El-Ömerî, Mesâlikü'l Ebsâr, s. 335; Vardan, Türk Fütuhâtı Tarihi, s. 217,218.

Mugiseddin Tuğrulşah'ın meydana getirmiş oldukları müttefik kuvvetler, Gürcüler ile giriştiği mücadeleden galip çıkınca Gürcü kuvvetleri bölgeden ayrılmak zorunda kaldılar.⁴⁹

1206 yılında Gürcüler büyük bir orduyla tekrardan Ahlat üzerine yürüyüp şehri yağmaladılar. Halkın bir kısmını öldürüp bazılarını da esir aldılar. Müslümanlar ile giriştikleri savaşta büyük kayıplar vermelerine rağmen aldıkları ganimetlerle kendi ülkelerine geri dönmeye başladılar.⁵⁰ Gürcüler, çevrelerindeki neredeyse bütün kale ve şehirleri ellerine geçirmelerine rağmen Kars, halen Türklerin elinde idi. Bundan dolayı Kraliçe Tamara'nın emriyle 1207 yılında yola çıkan Kral David Soslan ile Zakaria ve İvane'nın refakatindeki Gürcüler, Kars şehrini uzun süre muhasara ederek halkı sıkıştırdılar. Halk, şehri müdafaa etmek için yoğun çaba gösterdiyse de şiddetli saldırılara boyun eğmek zorunda kaldı. Şehrin valisi elçiler gönderip yardım talep ederek Gürcülerin şehirden uzaklaştırılmasını istediysse de istekleri kabul görmedi. Vaziyetin giderek aleyhine geliştiğini ve kendisine yardım edilmediğini gören vali, sonunda Gürcülerden alacağı iktâlar ve pek çok para karşılığında kaleyi teslim etmeye razı oldu. Kars'ın Gürcülerin eline geçmesinden kısa zaman sonra Kral David Soslan öldü.⁵¹

1208 yılında Gürcüler kalabalık bir ordu ile Ahlat üzerine gelip oradan Erciş'e doğru hücumla geçtiler ve şehri muhasara ederek kılıç zoruyla ele geçirdikten sonra şehrin her tarafını yağmalayıp her türlü mal, eşya ve paraya el koydular. Şehri ateşe verip tümüyle harabeye çevirdikleri için şehirde tek bir insan bile kalmamıştı.⁵²

Ahlat ve Erciş taraflarında Gürcü istilası meydana gelirken Erdebil'den hareket eden Türk kuvvetleri Aras nehrini takiple hızlı bir şekilde Ani'ye kadar gelerek kapılar kapatılmadan şehre girmeyi başardılar. Şehirde tahribat yapan bu kuvvetler giderken büyük ganimetlerle bölgeden ayrıldılar (1209).⁵³ Başkumandan Zakaria, Azerbaycan coğrafyasında yağma ve istilalarına devam ederken; kardeşi İvane, Ahlat üzerine sefer düzenlemiş ancak başarılı olamayarak Melik Eşref'e esir düşmüştü. İvane bu esaretten ancak kızı Tamta'yı, Melik Eşref'e eş olarak vererek kurtulabilmişti. El-Ömerî, konuya dair eserinde ayrıntılı bilgiler vermektedir. Müellife göre: Gürcüler,

49 - İbnü'l-Esîr, El Kâmil, C.XII., s. 168; Abû'l Farac, Abû'l-Farac Tarihi, C.II., s. 487.

50 - İbnü'l-Esîr, El Kâmil, C.XII., s. 196, 197; Abû'l Farac, Abû'l-Farac Tarihi, C.II., s. 488.

51 - İbnü'l-Esîr, El Kâmil, C.XII., s. 207, 208; Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 414; Abû'l Farac, Abû'l-Farac Tarihi, C.II., s. 489, 490; Vardan, Türk Fütuhâtı Tarihi, s. 218; Berdzenişvili - Canaşia, Gürcistan Tarihi, s. 154; Stepannos Orbelean'a göre bu iki kardeş Zakaria ve İvane, Arran, Malazgirt'e kadar Aşağı Pasin, Kars, Ani, Becni, Garni, Partaw (Berza-Bardow), Vagharshakert (Valarşavan), Gence, Şamkor ve Duvin gibi şehirleri aldılar. Stepannos Orbelean/Bedrosian, s. 202.

52 - İbnü'l-Esîr, El Kâmil, C.XII., s. 232; Abû'l Farac, Abû'l-Farac Tarihi, C.II., s. 491.

53 - Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 415, 419; Bedrosian, Kirakos Ganjaket's'i's, s. 148; Vardan, Türk Fütuhâtı Tarihi, s. 219.

Ahlat üzerine yürüyerek Melik Âdil'in oğlu Evhad'ın elinde bulunan kaleyi kuşattılar. Bu arada Gürcü Kralı kafa çekmek istedi ve sarhoş kafayla yirmi süvariyle Ahlat'a gitmeyi gözüne kestirdi. Müslümanlar da kaleden çıkarak onu esir alıp Melik Evhad'a getirdiler. Gürcü Kral birkaç kaleyi Evhad'a iade ettikten başka, beş bin esiri serbest bırakmak ve yüz bin dinar ödemek suretiyle üç yıllık bir barış anlaşması yaptı. Ayrıca kızını Melik Evhad'a vereceği konusunda söz verdi ve yemin ederek serbest kaldı.⁵⁴ 1213 yılına gelindiğinde Kraliçe Tamara, Gürcü ileri gelenlerine oğlu Giorgi'yi ve kızı Rusudan'ı emanet ettikten kısa zaman sonra öldü ve yerine oğlu IV. Giorgi Laşa geçti.⁵⁵

Sonuç

XI. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan Türk-Gürcü münasebetini iki dönemde incelemek mümkündür. Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan sonraki süreçte Türklerin batıya doğru gelişi ilk Türk-Gürcü karşılaşmalarının temellerinin atıldığı dönem olarak kabul edilebilir. Selçuklu şehzadeleri İbrahim Yınal ve Kutalmış'ın Pasinler Savaşı'nda Gürcü komutan Liparit'i esir almalarıyla başlayan Türk-Gürcü münasebetleri, Sultan Tuğrul'un Anadolu'ya seferi ve Alp Arslan'ın Gürcistan'a düzenlediği iki seferle birlikte Kafkasya'da uzun süren mücadeleleri beraberinde getirmiştir. Selçukluların Kafkasya ve Gürcülere dair hücumu dayalı politikaları Sultan Melikşah döneminde de aynen uygulanırken Sultan'ın ani ölümü her şeyi bir anda değiştirmiştir. Türk-Gürcü münasebetinin ilk dönemi genel hatlarıyla Selçukluların üstünlüğünde kendisini gösterirken Sultan'ın ölümü ve sonrasındaki iç karışıklıklar Selçukluların Gürcülerle karşılaşmalarına doğrudan etki etmiştir. Bundan sonra özellikle Gürcülerle mücadele görevini XII. yüzyılda Doğu Anadolu'da kurulmuş olan başta Erzurum merkezli Saltuklular, Ahlatşahlar, Artuklular ve Bitlis-Erzen hâkimi Dilmaçoğolları üstlendi. XII. yüzyıl boyunca dönem dönem şiddetlenerek devam eden savaflara yüzyılın sonlarına doğru Azerbaycan merkezli İldenizlilerin de dâhil olması mücadele sahasının genişlemesine sebep oldu. XIII. yüzyılın başında Gürcü Kraliçesi Tamara'nın ölümü, Saltuklu topraklarının Türkiye Selçuklu Devletinin sınırlarına dâhil olması ayrıca Moğol akınlarının Azerbaycan ve Kafkasya'ya kadar ulaşması bölgenin siyasi yapısını tamamıyla değiştirmiştir. Coğrafyada yaşanan bu olaylar yüzyıldan beri devam eden Doğu Anadolu Türk Beylikleri ve Gürcü mücadelesini sonlandırmıştır.

54 - El-Ömerî, Mesâlikü'l Ebsâr, s. 342; Vardan, Türk Fütuhâtı Tarihi, s. 218.

55 - Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 422, 423.

Kaynakça.

- Ahmed bin Mahmud, Selçuk-Nâme I-II, Haz.: Erdoğan Merçil, İstanbul 1977.
- ALASANİA, Guili, "Gürcistan Kıpçakları", Türkler, C.II., Ankara 2002.
- ALLEN, W.E.D., A History of The Georgian People, London 1932.
- AŞURBEYLİ, Sara, Şirvanşahlar Dövləti, VI-XVI Asırlar, Avrasiya Pres, Bakü 2006.
- Azîmî, Azîmî Tarihi, Selçuklular Dönemiyle ilgili Bölümler (H.430-538=1038/39-1143/44), Neşr.: Ali Sevim, TTT. Yay., Ankara 2006.
- Bahaeddin Muhammed b. Hasan İbn İsfendiyar, Târîh-i Taberistan, 613/1216, C. II., Neşr.: Abbas İkbâl Aştıyani, Kitabhane-i Haver, Tahran.
- Başkumandan Simbat Vekayinamesi, Türkçeye Çev.: Hrand D. Andreasyan, TTK. Basılmamış Nüsha, İstanbul.
- BEDROSİAN, Robert, Mkhitar Gosh's Colophon or The Aghuanian Chronicle, Long Branch, New Jersey 2007.
- BOSWELL, A. Bruce, "The Kipchak Turks", The Slavonic Review, School of East European Studies, V. 6.No, (London-Jun., 1927).
- BROSSET, Marie F., Histoire de la Géorgie, S.Petersbourg 1849.
- _____, Gürcistan Tarihi, (Eski Çağlardan 1212 yılına Kadar), Çev.: Hrand D. Andreasyan, Not./Yay.: Erdoğan Merçil, TTK. Yay., Ankara 2003.
- _____, Collection D'Historiens Armeniens-Samouel D'Ani, Tables Chronologiques-S. Petersbourg, 1876.
- BÜNYADOV, Ziya, Azerbaycan Atabegleri Dövləti, Bakü 2007.
- El-Bundârî, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi,-İma ad-dîn Al-Kâtib Al- İsfahânî, Zubdat Al-Nuşra va Nuhat Al Usra-, Türkçeye Çev.: Kıvameddin Burslan, Ankara 1999.
- Gıyaseddin Hândmîr b. Hâce Hümamiddin Muhammed b. Hâce Celaliddin Muhammed Hândmîr,Târîh-i Habîbü's-Siyer fi Ahbârî Efrâdi Beşer, 941/1535, C.II., Neş.: Muhammed Debîr-i Siyâki, Kitâbfuruş-i Hayyam, Tahran 1983/1362.
- GIBB, H.A.R., The Damascus Chronicle of The Crusades, Ext. and Trans from the Chronicle of İbn Al-Qalânisî, London 1932.
- GOLDEN, Peter B., "Cumanica I: The Qıpçaqs in Georgia", Nomands and their Neighbours in the Russian Steppe,- Turks-Khazars and Qıpçaqs-, Variorum 2003.
- _____, "The Turkic Peoples and Caucasia", Nomands and their Neighbours in the Russian Steppe,- Turks-Khazars and Qıpçaqs-, Variorum 2003.
- _____, Türk Halkları Tarihine Giriş, Çev.: Osman Karatay, Ötüken Yay., İstanbul 2012.
- _____, "The Polovci Dikii", Nomands and their Neighbours in the Russian Steppe, -Turks-Khazars and Qıpçaqs-, Variorum 2003.
- _____, "The Case of Pre-Chinggisid Rus and Georgia", Nomands in the Sedentary World, England, Curzon 2001.
- GÖKBEL, Ahmet, Kıpçak Türkleri, (Siyasi ve Dini Tarihi), Ötüken Yay., İstanbul 2000.

Gregory Abû'l-Farac (Bar Habraeus), Abû'l-Farac Tarihi, Süryaniceden İng. Çev.: Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye Çev.: Ömer Rıza Doğrul, C.II., TTK. Yay., Ankara 1999.

Hamdullah Müstevfî Kazvînî, Târîh-i Güzîde, Terc.: Abdülhüseyin Nevai, Müessesesi-İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 1944.

İbn Bibi, El-Evâmîrû'l-Alâ'îye fi'l-Umûri'l-Alâ'îye, (Selçuk Name), C.I.-II., Çev.: Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996.

İbn Kesîr, El Bidâye Ve'n-Nihâye, C.XII.-XIII., Çev.: Mehmet Keskin, Çağrı Yay., İstanbul 1985.

İbnü'l Adim, Buygetü't-taleb fi Tarihi Haleb, Biyografilerle Selçuklular Tarihi, (Seçmeler), Çev./Not./Açk.: Ali Sevim, TTK. Yay., Ankara 1989.

İbnü'l-Esîr, El-Kâmil fi't-Târih, C.X.-XII., (Çev.: Heyet-Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Zülfikar Tüccar, Beşir Eryarsoy), Bahar Yayınları, İstanbul 1985.

İbnü'l Ezrak, Meyyâfârikin ve Âmid Târihi (Artuklular Kısım), İnc./Not.: Ahmet Savran, Erzurum 1992.

Juansher's Concise History of the Georgians, Trans.: Robert Bedrosian, New York, 1991.

KAYA, Selim, I.Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211), TTK. Yay., Ankara 2006.

Kerîmüddin Mahmutd-i Aksarayî, Müsâmeretü'l - Ahbâr, Çev.: Mürsel Öztürk, TTK. Yay., Ankara 2000.

Kerîmüddin Mahmud, Müsâmeret Ül-Ahbâr (Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi), Neşr.: Osman Turan, TTK. Yay., Ankara 1999.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar, TTK. Yay., Ankara 1992.

_____, Kars Tarihi, İstanbul 1953.

_____, Amı Şehri Tarihi (1018-1236), Ankara 1982.

KURAT, Akdes Nimet, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara 2002.

LORDKİPHANİZDE, Mariam, Georgia in The XI-XII Centuries, Tbilisi 1987.

MERÇİL, Erdoğan, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, TTK. Yay., Ankara 2006.

METREVELİ, Rion, The Golden Age, Georgia from the 11 th Century to the First Quarter of the 13 th Century, Tbilisi 2010.

MİKABERİDZE, Alexander, Conflict and Conquest in the Islamic World: A Historical Encyclopedia, S. Barbara, California, Oxford, 2011.

MİNORSKY, Vladimir, "Caucasica in the History of Mayyafariqin", Bulletin of the School of Oriental and African Studies Vol. 13, 1 (1949).

Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, Râhat-üs-sudûr ve Âyet-üs-Sürûr, C.II., Çev.: Ahmed Ateş, TTK. Yay., Ankara 1999.

Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Şabânkâreî, Mecmaû'l-ensâb, Neşr.: Mîr Hâşim-i

Muhaddis, Tahran 1376.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi I. Horasan-İrak, Kirman ve Suriye Selçukluları, Yay.: Ali Öngül, İzmir 2000.

Müverrih Vardan, Türk Fütuhâtı Tarihi, (889-1269), Çev.: Hrand D. Andreasyan, İ.Ü.E.F.Y. Tarih Semineri Dergisi, C.I., Sayı: 2, İstanbul 1937.

PEACOCK, Andrew. C.S., "Georgia and the Anatolian Turks in the 12th and 13 th Centuries", Anatoian Studies, Vol.56 (2006).

PEREIRA, Michael, East of Trebizond, London, 1971.

Reşidü'd-din Fazlullah, Cami'ü't Tevârih, Sekçuklu Devleti, Çev.: Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge Yay., İstanbul 2010.

Smbat Sparapet's Chronicle, Trans.: Robert Bedrosian, Long Branch, New Jersey 2005.

Stéphanos Orbélian, Histoire de la Siounie, Trans.: Marie F. Brosset, Saint- Petersburg 1864.

Stepannos Orbelean, History of the State of Sisakan, Trans.: Robert Bedrosian, Long Branch 2015.

Süryani Patrik Mihail Vakainamesi, İkinci Kısım (1042-1195), Türkçeye Çev.: Hrant D. Andreasyan, TTK. Basılmamış Nüsha, İstanbul 1944.

SÜMER, Faruk, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, TTK. Yay., Ankara 1998.

Şadrüddin Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâşır İbn 'Ali El Hüseyinî, Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye, Çev.: Necati Lügal, TTK. Yay., Ankara 1999.

Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, Mesâlikü'l Ebsâr, -Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım-, Selenge Yay., İstanbul 2014.

TELLİOĞLU, İbrahim, XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri, Serander Yay., Trabzon 2009.

The Georgian Chronicle The Period of Giorgi Lasha, text edit.: S.Qaukhchishvili, Trans.: Katharine Vivian, Amsterdam 1991.

THOMSON, Robert W., Rewriting Caucasian History, The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicle, The Orginal Georgian Texts and The Armenian Adaptation, Oxford 1996.

TURAN, Osman, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, Ötüken Yay., İstanbul 2004.

_____, Selçuklular Zamanında Türkiye, Ötüken Yay., İstanbul 2011.

Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1336) ve Papaz Girgor'un Zeyli (1136-162), Çev.: Hrand D. Andreasyan, Not.: Edouard Dulaurer, M. Halil Yımanç, TTK. Yay., Ankara 2000.

VRYONİS, Speros, The Decline of Medieval Hellenism in Asia and te Process of Islamization from the Eleventh throug te Fifteenth Century, University of California Press, London 1971.

YINANÇ, Mükrimin H., "Erzurum", İ.A., C. IV., s. 349.

YÜCEL, Muallâ Uydu, İlk Rus Yıllıklarında Göre Türkler, TTK. Yay., Ankara 2007.

საქართველოს ისტორიაში 1089 წელს მეგე გიორგი II-ის ნაცვლად რეფორმატორი მეფე დავითის ტახტზე ასვლა, შემობრუნების წერტილად ითვლება. დავით IV მაშინვე შეუდგა მოქმედებას ქართლის რეგიონში გაბატონებული და ჩასახლებული თურქების განდევნისა და მთებში გახიზნული ქართული მოსახლეობის უკან დაბრუნებისთვის. მან მალევე მიიღო გადანიშნულება, კავშირი დაემყარებინა ყივჩაღებთან, რომლებმაც XII საუკუნიდან დაიწყეს კონცენტრირება ჩრდილოეთ კავკასიაში და თანდათან ქრისტიანობასაც ეზიარნენ.¹ 1109 წელს ყივჩაღთა ყველაზე ძლიერი ბაშბული ბონიაკი კიევის მახლობლად შეტაკებაში დაიღუპა. ამის შემდეგ 1109, 1111, 1113 და 1116 წლებში შარალანისა და ტუგორჰანის რუსებთან განცდილმა მარცხებმა, ყივჩაღთა გაერთიანების დასუსტება გამოიწვია.² შარალანის ადგილი დაიკავა მისმა ვაჟმა ათრაქამ,³ რომელმაც 1095-106 წლებში ყივჩაღთა ერთი ნაწილი 750 კმ აღმოსავლეთით წაიყვანა და ოსების მახლობლად დაასახლა. ამგვარად ყივჩაღები ქართველებს გაუმეზობლდნენ და მათ შორის ურთიერთობის დამყარება გარდაუვალი გახდა. 1106 წელს დავით IV გაეყარა პირველ მეუღლეს და ყივჩაღთა მთავრის ათრაქას სილამაზით განთქმულ ქალიშვილზე დაქორწინდა (1109-1110). ამ ქორწინების მეშვეობით ქართველებსა და ყივჩაღებს შორის ახლო ურთიერთობები დამყარდა.⁴

¹ - Marie F. Brosset, *Gürcistan Tarihi*, (Eski Çağlardan 1212 yılına Kadar), Çev.: Hrand D. Andriasyan, Not./Yay.: Erdoğan Merçil, TTK. Yay., Ankara 2003, s. 319; Peter B. Golden, "Cumanica I: The Qipchaqs in Georgia", *Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe,-Turks-Khazars and Qipchaqs-Variorum* 2003, s. 57, 61; Peter B. Golden, "The Turkic Peoples and Caucasia", *Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe,- Turks-Khazars and Qipchaqs- Variorum* 2003, s. 59; Alexander Mikaberidze, *Conflict and Conquest in the Islamic World: A Historical Encyclopedia*, S.Barbara, California, Oxford, 2011, s. 275; Mariam Lordkiphanizde, *Georgia in The XI-XII Centuries*, Tbilisi 1987, s. 95; İbrahim Tellioglu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Serander Yay., Trabzon 2009, s. 70; Guili Alasania, "Gürcistan Kıpçakları", *Türkler*, C.II., Ankara 2002, s. 794; Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia and te Process of Islamization from the Eleventh throug te Fifteenth Century*, University of California Press, London 1971, s. 283, 284.

² - Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev.: Osman Karatay, Ötüken Yay., İstanbul 2012, s. 290, 291.

³ - Golden, "The Qipchaqs in Georgia", s. 65.

⁴ - Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 2002, s. 84; Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul 1981, s. 200; A. Bruce Boswell, "The Kipchak Turks", *The Slavonic Review*, School of East European Studies, V. 6. No, (London-Jun., 1927), s. 77; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, TTK. Yay., Ankara 1992, s. 112; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 319; Muallâ Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarında Göre Türkler*, TTK. Yay., Ankara 2007, s. 62,63; Andrew C.S. Peacock, "Georgia and the Anatolian Turks in the 12th and 13 th Centuries", *Anatolian Studies*, Vol.56 (2006), s. 128; Peter B.Golden, "The Polovci Dikii", *Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe,-Turks-Khazars and Qipchaqs- Variorum* 2003, s. 305; Alasania, "Gürcistan Kıpçakları", s. 793; Ahmet Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, (Siyasi ve Dini Tarihi), Ötüken Yay., İstanbul 2000, s. 65.

1110 წელს დავით მეფემ მასლათას მხარეში ილაშქრა. აქ გამართულ ბრძოლაში დამარცხებულმა თურქებმა რეგიონი მთლიანად დაცალეს. გამარჯვების შემდეგ მეფე დავითმა წინსვლა განაგრძო სალთუკიდების ტერიტორიაზე შეიჭრა და ტაოში მომთაბარე თურქებს თავს დაესხა. 1115 წელს მეფე დავითმა თურქული შემოსევების თვალსაზრისით მნიშვნელოვანი პუნქტი როსთოფი (ალბათ რუსთავი. მთარგმნ. შენიშვნა) აიღო და აიძულა თურქები საზამთრო სადგომები დაეტოვებინათ. თურქების დიდი ჯგუფი, რომლებიც ძლიერ ზამთარსა და მთიან რელიეფს მიენდნენ, ტაოში ჩავიდნენ და კარვები არზურუმის მხარის ოლურის, თორთუმისა და ნარმანის რაიონებსა და ართვინის იუსუფელის რაიონში გაშალეს. მეფე კი ქუთაისში იმყოფებოდა. მომდევნო წლის (1116) თებერვალში მეფე აუყვა ჭოროხის ხეობას, 1116 წლის მარტში კლარჯეთში გადავიდა და აქ მდებარე თურქულ კარვებს დაესხა თავს.⁵ თანაც გააერთიანა მთელი თავის ძალები, კიდევ უფრო წინ წავიდა და სალთუკიდების მმართველობის ქვეშ მყოფი ბასიანის დაბლობზე და კარნიფორის მთაზე მყოფ თურქებს დაესხა თავს და ბევრი მათგანი გაჟლიტა. მეფე დიდი ნადავლით ისევ ჭოროხის ხეობით დაბრუნდა უკან. 1116 წლის ლაშქრობის შემდეგ ქართველებმა დაიბრუნეს ტაო და კლარჯეთი.⁶

1118 წელს ყივჩაღთა სარდალმა ათრაქამ, სიძის დავით IV-ის მიწვევით საქართველოში წასვლა გადანწყვიტა. მეფის მოწვევით მის ქვეყანაში გადასახლებულებს 40 ათასიანი არმიის გამოყვანა უნდა შეძლებოდათ.⁷ მანამდე ჩასული 5 ათასიანი ჯართან ერთად საქართველოში ყივჩაღი ოჯახების რიცხვმა 45 ათასს მიაღწია და ამ ოჯახების ნევრთა რაოდენობა დაახლოებით 200-225 ათასი იქნებოდა.⁸ ყივჩაღების დახმარებით ქართული არმიის თავიდან მოწყობის პროცესში ყოველ ყივჩაღურ ოჯახს თითო ცხენოსანი მებრძოლი უნდა გამოეყვანა, რის სანაცვლოდაც ისინი მიიღებდნენ საზაფხულო და საზამთრო მამულებს საქართველოში. ეს ჯარი არ იყო დაქირავებული. მეფე ამარაგებდა მათ იარაღით და ცხენებით, დასახლებისთვის და მომთაბარეობისთვის კი კარგი ნაკვეთებით ასაჩუქრებდა.

⁵ - Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 317; *The Georgian Chronicle The Period of Giorgi Lasha*, Text Edit.: S. Qaukhchishvili, Trans.: Katharine Vivian, Amsterdam 1991, s. 16, 17; Juansher's *Concise History of the Georgians*, Trans.: Robert Bedrosian, New York, 1991, s. 110; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Yay., İstanbul 2004, s. 23; Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism*, s. 284.

⁶ - Michael Pereira, *East of Trebizond*, London, 1971, s. 72; W.E.D. Allen, *A History of The Georgian People*, London 1932, s. 98.

⁷ - Juansher's *Concise History of the Georgians/Bedrosian*, s. 110; Tellioğlu, *Türk-Gürcü İlişkileri*, s. 74.

⁸ - Golden, "The Qıpçaqs in Georgia", s. 62; Alasania, "Gürcistan Kıpçakları", s. 794.

ყივჩალების მოძრაობა საქართველოს შიდა რეგიონებში ხდებოდა და თუ გავითვალისწინებთ იმ პერიოდის პირობებს, ეს საკმაოდ დიდი რაოდენობის მოსახლეობა იყო. ძალიან მნიშვნელოვანია ის ფაქტი რომ მებრძოლი ყივჩაღური ტომებისგან ჩამოყალიბდა მუდმივი ქართული ჯარი, მოხდა ყივჩაღების ჯერ დასახლება, შემდეგ კი მათი გაქრისტიანება და გაქართველება. რეგიონის ისტორიის თვალსაზრისით შეუძლებელია მოხდეს ამ პროცესის სხვა მსგავს მოვლენასთან შედარება.⁹

სულთან მელიქშაჰის სიკვდილის შემდეგ დაიწყო და სულთან მუჰამედ თავარის (1105-1118) მეფობის წლებში გაგრძელდა ქართველთა თავდასხმები სალთუკიდების ტერიტორიებზე, 1118 წლის შემდეგ კი, უკვე ყივჩაღების მონაწილეობით, ეს თავდასხმები კიდევ უფრო ხშირი გახდა. 1118 წელს მეფე რეორგანიზებული ჯარით, რომლის დიდ ნაწილსაც ყივჩაღები შეადგენდნენ, განუჭიდან გამოვიდა და სალთუკიდების მიმართულებით დაიძრა. მდინარე არაქსის ნაპირას მყოფ თურქებს თავს დაესხა, ბევრი დახოცა და დიდი ნადავლი იგდო ხელთ. 1120 წელს მეფე კალიზმანთან (იგივე ალბეგანი. მთარგმნ. შენიშვნა) მდებარე ამორნის ლელესთან¹⁰ თავს დაესხა თურქმენებს და ბევრი მათგანი დაატყვევა.¹¹

იმისათვის, რომ ბოლო მოეღო ქართველთა მეფე დავით IV-ის თავდასხმებისთვის თურქულ რეგიონებზე, სელჩუკთა სულთანმა მაჰმუდმა, ქართველთა წინააღმდეგ გალაშქრება უბრძანა ართუკიდ ამირას ნეჯმეთინ ილლაზს. ასეთმა ვითარებამ უზრუნველყო ართუკიდების სამთავროს მონაწილეობა ქართველების წინააღმდეგ ლაშქრობაში. სულთანისგან მიღებული ბრძანების თანახმად ამირა ილლაზმა 1120 წელს შეკრებილი ჯარით დაიწყო მოქმედება, რომელსაც სეიფუდეველე დუბეის ბინ სადაყაც შეუერთდა. ამირა თანმხლებ პირებთან ერთად ჯერ არზრუმში ჩავიდა, ყადი და ვეზირი იქ დატოვა, შემდეგ ყარსის გავლით თრიალეთში შევიდა და თბილისის სამხრეთ-დასავლეთით ერთი დღის სავალზე დიდგორის ველზე დაბანაკდა. არსებობს დაუზუსტებელი ინფორმაცია, რომ ბანაკში იმყოფებოდა სალთუკიდების დინასტიის მმართველი იმ პერიოდში ამირა ალიც (1102-1124), მაგრამ ცნობილია, რომ არზრუმიდან მათთან ერთად გამოემგზავრა ილდეღიზიც.¹²

9 - Peter B. Golden, "The Case of Pre-Chinggisid Rus and Georgia", *Nomads in the Sedentary World*, England, Curzon 2001, s. 46; Rion Metreveli, *The Golden Age, Georgia from the 11 th Century to the First Quarter of the 13 th Century*, Tbilisi 2010, s. 81; Golden, "The Qipcaqs in Georgia", s. 59, 62, 63; Tellioğlu, *Türk-Gürcü İlişkileri*, s. 75.

10 - M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, İstanbul 1953, s. 367.

11 - Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 317.

12 - Turan, *Doğu Anadolu*, 23; Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, TTK. Yay., Ankara 1998, s. 29.

პარალელურად არრანისა და განჯის მელიქმა თულრულმა, ბითლისის, ერზენის და დვინის მმართველს დიმაჩოლლუთა დინასტიიდან თულან არსლანს აცნობა და თბილისის აღმოსავლეთიდან მათ ჯართან შემოერთება სთხოვა. თვითონ განჯიდან, თულან არსლანი კი დვინიდან დაიძრა. მაგრამ ბრძოლა ქართველებმა და დავით მეფემ მოიგეს.¹³ ქართველთა მეფემ თავდასხმები არ შეწყვიტა და 1122 წელს თურქების ხელში მყოფ თბილისს ალყა შემოარტყა და აიღო.¹⁴

1124 წლის ივნისში ქართულმა არმიამ დავით მეფის სარდლობით ჯავახეთისა და კოლას გავლით არზრუმელი სალთუკიდი ამირა აბულ მუზაფერ ლაზის (1124-1132)¹⁵ მმართველობაში მყოფი კარნიფორი და ბასიანი დალაშქრეს, სპერსა და მდინარე ქოროხამდე მივიდნენ და ამ ტერიტორიებზე ყველა თურქმენი მოკლეს ან ტყვედ აიყვანეს. შემდეგ ოლთისს მიადგა, ქალაქი დაანგრია და თრიალეთში დაბრუნდა.¹⁶ ამის შემდეგ ოლთისის, სპერის და ქოროხის ხეობის მუსულმანებისგან დაცვისთვის, ახლად და-

13 - Süryani Patrik Mihail Vakainamesi, İkinci Kısım (1042-1195), Türkçeye Çev.: Hrant D. Andreasyan, TTK. Basılmamış Nüsha, İstanbul 1944, s. 69; Başkumandan Simbat Vekayinamesi, Türkçeye Çev.: Hrand D. Andreasyan, TTK. Basılmamış Nüsha, İstanbul 1946, s. 52; İbnü'l Ezrak, Meyyâfârikin ve Âmid Târîhi (Artuklular Kısımı), İnc./Not.: Ahmet Savran, Erzurum 1992, s. 34,35; İbnü'l Adim, Buygetü't-taleb fi Tarihi Haleb, Biyografilerle Selçuklular Tarihi, (Seçmeler), Çev./Not./Açk.: Ali Sevim, TTK. Yay., Ankara 1989, s. 145; Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 322, 323; İbnü'l-Esir, El-Kâmil fi't-Târih, C.X., (Çev.: Heyet-Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özyayın, Yunus Apaydın, Zülfikar Tüccar, Beşir Eryarsoy), Bahar Yayınları, İstanbul 1985, s. 450; Gregory Abû'l-Farac (Bar Habraeus), Abû'l-Farac Tarihi, Süryaniceden İng. Çev.: Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye Çev.: Ömer Rıza Doğrul, C.II., TTK. Yay., Ankara 1999, s. 357; Azîmî, Azîmî Tarihi, Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H.430-538=1038/39-1143/44), Nerş.: Ali Sevim, TTT. Yay., Ankara 2006, s. 53; Tellioglu, Türk-Gürcü İlişkileri, s. 80; Kırzioğlu, Kıpçaklar, s.117; Vladimir Minorsky, "Caucasica in the History of Mayyafariqin", Bulletin of the School of Oriental and African Studies, Vol. 13, 1 (1949), s. 32; H.A.R.Gibb, The Damascus Chronicle of The Crusades, Ext. and Trans from the Chronicle of İbn Al-Qalânîsî, London 1932, s. 164.

14 - Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1336) ve Papaz Girgor'un Zeyli (1136-162), Çev.: Hrand D. Andreasyan, Not.: Edouard Dulaurer, M. Halil Yınanç, TTK. Yay., Ankara 2000, s. 269, 270; Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 324; İbnü'l Ezrak, Meyyâfârikin ve Âmid, s. 35, 36; İbn Kesîr, El Bidâye Ve'n-Nihâye, C.XII., Çev.: Mehmet Keskin, Çağrı Yay., İstanbul 1985, s. 350-353; Müverrih Vardan, Türk Fütuhâtı Tarihi, (889-1269), Çev.: Hrand D. Andreasyan, İ.Ü.E.F.Y. Tarih Semineri Dergisi, C.I., Sayı: 2, İstanbul 1937, s. 195; Marie F. Brosset, Collection D'Historiens Armeniens-Samouel D'Ani, Tables Chronologiques- S. Petersbourg 1876, s. 459; Stepannos Orbelean, Stepannos Orbelean, History of the State of Sisakan, Trans.: Robert Bedrosian, Long Branch 2015, s. 197; Minorsky, "Caucasica in the History of Mayyafariqin", s. 29

15 - Turan, Doğu Anadolu, s. 24,25.

16 - Robert W. Thomson, Rewriting Caucasian History, The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicle, The Original Georgian Texts and The Armenian Adaptation, Oxford 1996, s. 335, 336; Vardan, Türk Fütuhâtı Tarihi, s. 196; Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 326; Turan, Doğu Anadolu, s. 25.

პყრობილ ტერიტორიებზე ჯავახეთიდან სპერამდე ყივჩალების ჩასახლება დაიწყო.¹⁷

სულთან ალფ-არსლანის მიერ შედადიანთა საგვარეულოსთვის გადაცემული ქალაქ ანისის მმართველმა აბულასვარ მანუჩარის ძემ ჩათვალა, რომ ვერ გაუძლებდა ქართველების შემოტევებს და გადაწყვიტა ანისის ციხე 60 ათას დინარად მიეყიდა არზრუმელი სალთუკიდებისთვის. მაგრამ ქალაქის ქრისტიანმა მოსახლეობამ შეიტყო ეს ამბავი, 1124 წელს მათ მოიპატიჟეს დავით IV და ქალაქი ჩააბარეს.¹⁸ მოგვიანებით მეფე შირვანში გადავიდა, დაიპყრო იგი და ძლიერი გარნიზონით გაამაგრა.¹⁹ 1125 წლის იანვარში დავით IV-ის გარდაცვალების შემდეგ ტახტზე მისი შვილი, დემეტრე I (1125-1154-56) ავიდა.²⁰ საქართველოში ხელისუფლების ცვლილებით შეეცადა ესარგებლა ფადლონმა, რომელმაც სელჩუკთა სულთანი მაჰმუდისგან და ანისის მეზობელი თურქი ფეოდალებისგან მიღებული დახმარებით 1125 წელს ქალაქს ალყა შემოარტყა. ერთნლიანი ბლოკადის შემდეგ ახალი მეფე დემეტრე I იძულებული გახდა ქალაქი ფადლონისთვის ჩაებარებინა.²¹ რეგიონში მიმდინარე ამ პროცესების დროს არზრუმის ხელისუფლებაში ამირა ალის ნაცვლად, სალთუკიდი აბულ მუზაფერ ღაზი (1124-1132) მოვიდა. ერზენის ბეგმა თულან არსლანის შვილმა ურთმა, 1131 წელს დაამარცხა ქართველები ივანეს სარდლობით, რომლებიც თავს დაესხნენ სალთუკიდების ამირას. სალთუკიდების ამირა ღაზი 1132 (ჰიჯრით 526) წელს გარდაიცვალა და მის ნაცვლად ამირა გახდა მისი ძმის შვილი იზედინ II სალთუკი (1132-1168).²²

პოლიტიკური თვალსაზრისით მოკლე ვადით სიმშვიდით მოცული კავკასია, ანისის ამირას წყალობით კვლავ ძველ ბობოქარ დღეებს დაუბრუნდა. ანისის ამირა ფაჰრედინ შედადმა არზრუმის მმართველს იზედინ II სალთუკს ელჩი გაუგზავნა და მის ქალიშვილზე დაქორწინების სურვილის შესახებ აცნობა. მაგრამ სალთუკმა თავისი ქალიშვილი ბითლის-ერზენის გამგებელს დიმაჩოლლუთა დინასტიის წარმომადგენელს, ფაჰრედინ დევლეთშაჰს მიათხოვა. ანისის ამირა ამ ამბავმა ძალიან გააბრაზა, 1153 წელს წერილი მიწერა მას და აცნობა, რომ აღარ შესწევდა ძალა დაეცვა ანისი ქართველების ზენოლისგან, ამიტომ ქალაქის მისთვის გადაცემა და მის დაქვემდებარებაში შესვლა უნდოდა. ამავე დროს ანისიდან ერთი დღის სავალზე მყოფ ქართველთა მეფე დემეტრეს საიდუმლოდ აცნობა ვითარე-

17 - Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 326; Turan, Doğu Anadolu, s. 25; Kırzioğlu, Kıpçaklar, s. 119.

18 - Turan, Doğu Anadolu, s. 23.

19 - Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 326; Vardan, Türk Fütuhati Tarihi, s. 195,196; Lordkiphanizde, Georgia, s. 120.

20 - Stepannos Orbelean/Bedrosian, s. 197.

21 - Vardan, Türk Fütuhati Tarihi, s. 197; Lordkiphanizde, Georgia, s. 120.

22 - Turan, Doğu Anadolu, s. 26.

ბა და ქალაქში მიიწვია. როდესაც იზედინ II სალთუკი ანისთან მივიდა, დემეტრე I და მისი ჯარი უკვე ქალაქში იყო. ქართველებმა მოულოდნელად შეუტიეს არზრუმელებს და თურქების ჯარი დაამარცხეს. ბევრი სამხედრო და მათ შორის თავად სალთუკიც ტყვედ ჩავარდა. ხლათის შაჰმა და არ-თუკიდთა დინასტიის მმართველმა 100 ათასი ოქროს დინარი გადაუხადეს ქართველებს და იზედინ II სალთუკი ტყვეობიდან დაიხსნეს.²³

ანისელმა სამღვდელოებამ 1155 წელს აჯანყება მოაწყო და ფაჰრედინ შედადი მმართველობას ჩამოაშორა. მის ნაცვლად კი ამირა გახდა მისი ძმა ფადლონი. ამავე პერიოდში საქართველოს მეფე დემეტრე I გადადგა და მონასტერში წავიდა, მის ნაცვლად კი ტახტზე მისი შვილი დავით V ავიდა. თუმცა იგი მტრებმა მოწამლეს და მამამისი დემეტრე კვლავ დაუბრუნდა ქვეყნის მმართველობას. მისი მმართველობა დიდხანს არ გაგრძელებულა, 1156 წელს დემეტრე I გარდაიცვალა და მისმა უმცროსმა შვილმა გიორგი III-მ (1156-1184) თავი მეფედ გამოაცხადა.²⁴

1160 წლის ოქტომბერში ხლათის მმართველმა ნასირედინ მუჰამედ II სოქმენმა (1128-1183) თავისი სიმამრი ნურედინი დიდი ჯარით საქართველოს წინააღმდეგ გაგზავნა. ამავე დროს საქართველოს მეფე გიორგი III-ის ჯარიც ემზადებოდა თურქული მინების დასალაშქრად. ქართველებმა აშორის რეგიონში ყველა კლდოვანი ხეობა ხელთ იგდეს. შემდეგ კი გზა განაგრძეს და არარატის მთის კალთებით შიდა რეგიონებისკენ წავიდნენ. ორი არმია ერთმანეთს ოლთისის პროვინციაში შეხვდა და დიდი ბრძოლა გადაიხადეს. ბრძოლაში ქართველებმა გაიმარჯვეს, თურქები უკუაქციეს და ბევრი მათგანი სიცოცხლეს გამოასალმეს.²⁵

1161 წელს ანისელი სამღვდელოება კვლავ აჯანყდა, მმართველი ფადლონი და მისი ჯარები ქალაქიდან გაყარა და ანისი საქართველოს მეფე გიორგი III-ს ჩააბარა. მეფე გიორგიმ ერთდღიანი ალყის შემდეგ ქალაქი აიღო და ათასი მოქალაქე, ქრისტიანიც და მუსლიმიც სიკვდილით დასაჯა.²⁶

²³ - İbnü'l-Esîr, El Kâmil, C. XI., s. 229, 230; Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 348, 349; Brosset, Samouel D'Ani, Tables Chronologiques, s. 465; Sümer, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, s. 30; Turan, Doğu Anadolu, s. 27; M. Fahrettin Kırzioğlu, Anı Şehri Tarihi (1018-1236), Ankara 1982, s. 73, 74; Lordkiphanidze, Georgia, s. 121.

²⁴ - Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 342; Vardan, Türk Fütuhâtı Tarihi, s. 204; Stepannos Orbelean/Bedrosian, s. 197; Stéphanos Orbélian, Histoire de la Siounie, Trans.: Marie F. Brosset, Saint-Petersbourg 1864, s. 216; Brosset, Samouel D'Ani, Tables Chronologiques, s. 465.

²⁵ - Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi, s. 329, 330; Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 343.

²⁶ - İbnü'l Ezrak, Meyyâfârikın ve Âmid, s. 127; Vardan, Türk Fütuhâtı Tarihi, s. 205; İbnü'l-Esîr, El-Kâmil, C.XI., s. 228; Süryani Patrik Mihail Vakainamesi, s. 168; Brosset, Samouel D'Ani, Tables Chronologiques, s. 465; Abû'l Farac, Abû'l-Farac Tarihi, C.II., s. 398, 399; Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi, s. 331; Stepannos Orbelean/Bedrosian, s. 198; Stéphanos Orbélian/Brosset, s. 217; Tellioglu, Türk-Gürcü İlişkileri, s. 87,88; Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 344,345; Bedrosian, Mkhitar Gosh's Colophon, s. 9; Smbat Sparapet's Chronicle, Trans.: Robert Bedrosian, Long Branch, New Jersey 2005, s. 84.

ანისის ქართველების ხელში გადასვლის შემდეგ ხლათის მმართველმა სოქმენ II-მ, იზედინ II სალთუკმა და ფაჰრედინ დევლეთმა²⁷ დილმაროლუმ ყარსი-სურმელის რაიონში თავისი შეიარაღებული ძალები გააერთიანეს 1161 წლის ივნის-ივლისში ქართველების წინააღმდეგ გაილაშქრეს. მათთან შესაერთებლად გამოემართა მარდინის ართუკიდი მმართველი ნეჯმედინ-იცი. ქართველების მიერ ანისის ალებიდან ორმოცდამეათე დღეს ანუ 1161 წლის 1 აგვისტოს 80 ათასიანმა გაერთიანებულმა თურქული არმიამ ანისს ალყა შემოარტყა. ამ ამბის მიღებისთანავე ქართველთა მეფემ შეკრიბა ჯარი და ანისისკენ დაიძრა. არზრუმის მმართველმა იზედინ II სალთუკმა, მეფე დემეტრე I-ისთვის მიცემული სიტყვა შეასრულა და ბრძოლის ველს გაერიდა. ამან გამოიწვია თურქების მძიმე მარცხი. ანისელი სამოელის ცნობით, ქართველებმა ამ ბრძოლაში 23 ათასი ტყვე აიყვანეს.²⁷

ქართველების მიერ ანისის ალების შემდეგ ჯერი უფრო სამხრეთით მდებარე დვინზე მიდგა. ჰიჯრით 557 წლის შაბანის თვეში (1162 წლის ივლის-აგვისტო) გიორგი III, 30 ათასიანი არმიით დვინისკენ დაიძრა, ქალაქსა და მიმდებარე სოფლებში 10 ათასი მუსლიმი მოაკვლევინა. შემდეგ თბილისში დაბრუნდა, მაგრამ მალევე განჯისკენ გაემართა, ეს მხარე მოარბია და მთელი მოსახლეობა დაატყვევა. შემდეგ კი ტყვეებთან ერთად საჩქაროდ თბილისში დაბრუნდა.²⁸

ქალაქ დვინის ქართველების ხელში გადასვლამ მეზობელი მუსლიმი ლიდერების დიდი უკმაყოფილება გამოიწვია. თავისი სახელმწიფოს საქმეების მოგვარებისა და სულთან არსლანშაჰის დახმარების მიზნით ქართველთა მეფემ იმ დროს, როცა ათაბაგი ილდეღიზი არ იმყოფებოდა არანსა და აზერბაიჯანში, წამოიწყო ეს ლაშქრობები. როგორც კი ეს გაიგო აზერბაიჯანის გამგებელმა ათაბაგმა ილდეღიზმა, მაშინვე ჯარი შეკრიბა. ილდეღიზს შეუერთდნენ ხლათის მმართველი სოქმენ II, მარაგას მმართველი იბნულ აჰმედალი და რამდენიმე სხვა ადგილის მმართველი იბნ აქსურგუნი. მათ 50 ათასიან ჯარს მოუყარეს თავი. გაერთიანებული არმია 1163 წლის იანვარ-თებერვალში საქართველოში შეიჭრა. ათაბაგის გეგმის მიხედვით მათ ქართული ქალაქების დალაშქვრა დაიწყეს. საბოლოო ჯამში ამ ომში

27 - İbnü'l Ezrak, Meyyâfârikın ve Âmid, s. 127; İbnü'l-Esîr, El-Kâmil, C.XI, s. 228; Brosset, Samouel D'Ani, Tables Chronologiques, s. 465; Smbat Sparapet's Chronicle, s. 84; Vardan, Türk Fütuhâtı Tarihi, s. 205; Stepannos Orbelean/Bedrosian, s. 198; Stéphanos Orbélian/Brosset, s. 217; Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 345,346. Lordkiphanizde, Georgia, s. 121.

28 - İbnü'l-Esîr, El Kâmil, C.XI., s. 234, 235; İbnü'l Ezrak, Meyyâfârikın ve Âmid, s. 130; Şihâbeddin b. Fazlullah El-Ömerî, Mesâlikü'l Ebsâr, -Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım-, Selenge Yay., İstanbul 2014, s. 286; Vardan, Türk Fütuhâtı Tarihi, s. 205; Smbat Sparapet's Chronicle, s. 85; Brosset, Samouel D'Ani, Tables Chronologiques, s. 465; Ziya Bünyadov, Azərbaycan Atabegleri Dövləti, Bakü 2007, s. 45; Lordkiphanizde, Georgia, s. 122.

მუსლიმებმა გაიმარჯვეს და ქართველები დამარცხდნენ. დამარცხების შემდეგ 1164 წლის მარტ-აპრილში ქართველთა მეფე გიორგი III ანისში შევიდა და ქალაქი დაცალა. ათაბაგი ილდეღიზი რეგიონში შეიჭრა, ანისში გაბატონდა და მცირე ხნით იქ დარჩა. მოგვიანებით ქართველებთან დაპირისპირებისთვის განჯის მიმართულებით დაიძრა. იმავე წელს სურმელის მმართველმა იბრაჰიმმაც დიდი ომი გადაიხადა ქართველებთან, ბევრი მათგანი დახოცა და ბევრი დიდგვაროვანი ტყვედ ჩაიგდო. წლის ბოლოს ილდეღიზმა ანისი შედადისა და ფადლონის ძმას, ამირა შაჰინშას ჩააბარა.²⁹ ამის საპასუხოდ ქართველთა მეფემ დიდი სისწრაფით შეიჭრა სალთუკიდების მხარეში და ბასიანი დალაშქრა.³⁰ იმ პერიოდში 1132 წელს არზრუმის მეოთხე მმართველის იზედინ II-ის (1132-1168) დაქვემდებარებაში მყოფი ბეილიქის საზღვრები თერჯანიდან თაჰირის უღელტეხილამდე ვრცელდებოდა. სალთუკიდების მმართველობის ქვეშ მყოფ ტერიტორიაზე მდებარეობდნენ არზრუმი, ბაიბურთი, ბასიანი, ავნიკი, მიჯინკერტი, სპერი, ოლთისი და სხვა ქალაქები და დაბები.³¹

XII საუკუნის ბოლო მეოთხედში კავკასიაში სამხედრო მოქმედებებმა ისევ სწორხაზოვანი მდგომარეობა მიიღეს. 1174 წლის ზამთარში ჰამადანში მყოფ სელჩუკთა სულთან არსლანშაჰთან აზერბაიჯანიდან ჩავიდა მისი დედა და ქართველების მოქმედებების შესახებ უამბო. ქართველთა მეფე, მისი გენერლები და მეომრები დროდადრო ნახჩევანამდე, არარატის მთამდე, გოქჩაიმდე, ბარდასა და ბალკუნამდეც კი მიდიოდნენ. ამ მარბიელი ლაშქრობების შემდეგ მეფემ დიდი ნადავლი ჩაიგდო ხელში და თავისი სიმდიდრე ძალიან გაზარდა.³² ამ ცნობების მიღების შემდეგ, როგორც კი

29 - Şadrüddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâşır İbn 'Ali El Hüseyinî, Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye, Çev.: Necati Lügal, TTK. Yay., Ankara 1999, s. 110-114; Gıyaseddin Hândmîr b. Hâce Hümmâmid-din Muhammed b. Hâce Celaliddin Muhammed Hândmîr, Târîh-i Habîbü's-Siyer fi Ahbâri Efrâdi Beşer, 941/1535, C.II., Neş.: Muhammed Debîr-i Siyâki, Kitâbfuruş-i Hayyam, Tahran 1983/1362, s. 530; İbnü'l Ezrak, Meyyâfârikin ve Âmid, s. 134,140; Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, Râhat-üs-sudûr ve Âyet-üs-Sürûr, C.II., Çev.: Ahmed Ateş, TTK. Yay., Ankara 1999, s. 274, 275; Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, Târîh-i Güzide, Terc.: Abdülhüseyin Nevai, Müessese-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 1944, s. 461; Reşidü'd-din Fazlullah, Cami'ü't Tevârih, Sekçuklu Devleti, s. 250, 251; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, Câmîu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi I. Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları, Yay.: Ali Öngül, İzmir 2000, s. 192; Vardan, Türk Fütuhâtı Tarihi, s. 206; İbn Kesîr, El Bidâye, C.XII., s. 444; Bedrosian, Mkhitar Gosh's Colophon, s. 9; Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 349, 350; Lordkiphanizde, Georgia, s. 122; İbnü'l-Esîr, El Kâmil, C.XI., s. 234, 235; Brosset, Samouel D'Ani, Tables Chronologiques, s. 465, 467.

30 - Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 353, 354; Sara Aşurbeyli, Şirvanşahlar Dövleti, VI-XVI. Asırlar, Avrasiya Press, Bakü 2006, s. 176, 177.

31 - Erdoğan Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, TTK. Yay., Ankara 2006, s. 281; Sümer, Selçuklular, s. 32.

32 - Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 354.

ამინდები გამოსწორდა, სულთანი აზერბაიჯანისკენ გაემართა და ნახჩევანში ჩავიდა. 1174 წლის ივლისი რამაზანს დაემთხვა, ამიტომ ის თვე იქ გაატარა ათაბაგ ილდეღიზის შვილს, ყიზილ არსლანს შეუერთდა. საქართველოს წინააღმდეგ ლაშქრობის მომზადებისას სულთანი დაავადდა, თავის ხალხს საქართველოზე შეტევა უბრძანა, თვითონ კი მდინარე არაქსის პირას ნახჩევანში დაბრუნდა. ათაბაგმა ილდეღიზმა და ხლათის სულთანმა სოქმენ II-მ დიდი არმიით ქართველთა მეფის წინააღმდეგ გაილაშქრეს. რადგან ქართველები მთებსა და ტყეებში იყვნენ გახიზნული, წინააღმდეგობის გასანევი ძალა ვერ ვერ შეაგროვეს. მუსლიმების გაერთიანებულმა ძალებმა დიდი ქალაქი აქმეჰირი გაძარცვეს და გადაწვეს და ნახჩევანში დაბრუნდნენ.³³

სულთანი ნახჩევანში 50 დღე დარჩა და შემდეგ ჰამადანში დაბრუნდა. როგორც კი სულთანმა დატოვა რეგიონი, ქართველები 10 ნელი შედადიანების მმართველობის ქვეშ მყოფ ანისს უტევდნენ. 1174 წლის ოქტომბერში ქართველები ანისს თავს დაესხნენ და ხანმოკლე ალყის შემდეგ იგი ამირა შაჰინშაჰს წაართვეს. ქალაქი გაძარცვეს და მის მმართველად ივანე ორბელიანი დატოვეს. მეფე შაჰინშაჰთან ერთად თბილისში დაბრუნდა. ამგვარად ანისი კვლავ ქართველების ხელში აღმოჩნდა.³⁴

ათაბაგმა ილდეღიზმა მცირე ხნის შემდეგ (1175 წლის იანვარ-თებერვალში) ქართველების წინააღმდეგ ახალი კამპანია დაიწყო და მწვავე შეტაკებებში შევიდა. თუმცა მუსლიმებმა მძიმე მარცხი განიცადეს. მათი ნაწილი დაიღუპა, ნაწილი კი ქართველებმა ტყვედ ჩაიგდეს. ათაბაგმა ცოტა დაისვენა და ქართველების წინააღმდეგ სალაშქროდ კვლავ შეკრიბა დიდი რაოდენობით მეომარი. ორ არმიას შორის დაპირისპირება დვინის დაბლობზე მოხდა. ათაბაგმა ილდეღიზმა წარმატებას ვერ მიაღწია და ჯარის ხელახალი შეკრებისთვის ნახჩევანში დაბრუნდა. იქიდან ხლათის მმართველს სოქმენ II-ს და სხვა ამირებს მოწოდება გაუგზავნა, რათა შეერთებოდნენ ქართველთა წინააღმდეგ ომს.³⁵

1175 წლის ივლის-აგვისტოში ათაბეგი ილდეღიზის, სულთან არსლანშაჰის, ხლათის მმართველი სოქმენ II-ის ჯარებისგან, დიარბაქირელი, აზერბაიჯანელი და ჰამადანელი მეომრებისგან და ილდეღიზის შვილებისგან შემდგარმა მრავალრიცხოვანმა არმიამ საქართველოს წინააღმდეგ გალაშქრებისთვის ნახჩევანში მოიყარა თავი. ეს დიდებული ჯარი ლორესა და დმანისის გავლით ახალქალაქსა და თრიალეთის რეგიონს შორის მდებარე აქმეჰირში მივიდა. მეფე კი ყველასგან მიუდგომელ ულრან ტყეში გაიქცა.

³³ - er-Râvendî, Râhat-üs-sudûr, C.II., s. 284, 285.

³⁴ - İbnü'l Ezrak, Meyyâfârikin ve Âmid, s. 168, 169; Abû'l Farac, Abû'l-Farac Tarihi, C.II., s. 418; Vardan, Türk Fütuhâtı Tarihi, s. 208; Lordkiphanizde, Georgia, s. 122.

³⁵ - İbnü'l Ezrak, Meyyâfârikin ve Âmid, s. 173

მუსლიმთა არმია ცოტა ხანს დარჩა იქ და შემდეგ უკან გაბრუნდა.³⁶ ამ ლაშქრობის შემდეგ ანისი და მისი შემოგარენი ქართველებისგან დაიხსნეს. 1178 წელს ჯერ კიდევ ჯანმრთელმა მეფემ მემკვიდრეობის საკითხის გად-
ანწყვეტის მიზნით თავის ქალიშვილს თამარს გვირგვინი დაადგა და მეფედ
გამოაცხადა. ისინი 6 წლის განმავლობაში ერთად მართავდნენ ქვეყანას,
1184 წელს მეფე გიორგი III გარდაიცვალა და თამარ მეფე ერთპიროვნული
მმართველი გახდა.³⁷ 1185 წელს თამარ მეფემ რუსი მთავრის ანდრეის ძე
გიორგიზე დაოჯახდა.³⁸ რუსმა მალევე თავი საქართველოს მეფედ ჩათვა-
ლა, მოკლე დროის შემდეგ თბილისი დატოვა, მამა ხათუნის მმართველო-
ბის ქვეშ მყოფი სალთუკიდების ტერიტორიაზე მდებარე ბასიანში შეიჭრა.
შემდეგ ყარსის და კარნიფორის რეგიონებიც გადაარცვა და დიდი ნა-
დავლით უკან დაბრუნდა. სარგისის შვილები ზაქარია და ივანე, რომელიც
ამ ლაშქრობაში იღებდნენ მონაწილეობას, შირაქის პროვინციაში შეიჭრნენ
და მხარგრძელთა (სარგისი, ვაჰრამი და მათი შვილები) მეზობლებით
დვინს შეუტიეს. დვინის და სურმელის ძალების საპასუხო შეტევის შემ-
დეგ, ქართველები იძულებული გახდნენ რეგიონი დაეტოვებინათ. მალევე
ქართველთა მეფემ კვლავ შეკრიბა ჯარი, დვინის რეგიონისკენ გაილაშქრა,
ქალაქი და მიმდებარე მხარე გადაარცვა და უკან გაბრუნდა. ამავე პერიოდ-
ში თურქ მეზობლთა ერთი ჯგუფი კლარჯეთში შეიჭრა, მაგრამ ტაოსა და
კლარჯეთის რაზმებმა გუზან აბულასანის (აბულ ჰასანი) ძის მეთაურობით
ეს თავდასხმა მოიგერიეს.³⁹ მოკლე დროის შემდეგ თამარ მეფე მეორედ
დაოჯახდა დავით სოსლანზე (1189).⁴⁰

1191 წლის აგვისტო-სექტემბერში აზერბაიჯანის ათაბაგი ყიზილ არ-
სლან ოსმან ბინ ილდეღიზი (1186-1191) გარდაიცვალა.⁴¹ 1193 წელს

³⁶ - İbnü'l Ezrak, *Meyyâfârikin ve Âmid*, s. 181; Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 208; შაბანკა-
რის ცნობით სულთანის მეფობის მეთხოთმეტე წელს ქართველები (აფხაზები) ხელახ-
ლა აჯანყებულან. სულთანმა ილდეღიზთან ერთად ის რეგიონი დალაშქრა. *Muhammed*
b. Ali b. Muhammed b. Şabânkâreî, Mecmaü'l-ensâb, Neşr.: Mir Hâşim-i Muhaddis, Tahran 1376,
s. 120; Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 208.

³⁷ - Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 356, 357; Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 211.

³⁸ - Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 366, 367; Stepannos Orbelean/Bedrosian, s. 202; Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 211; Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s. 133; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-Nâme II*, s. 124, 125; Bahaeddin Muhammed b. Hasan İbn İsfendiyar, *Târîh-i Taberistan*, 613/1216, C. II., *Neşr.:*
Abbas İkbâl Aştıyani, Kitabhane-i Haver, Tahran, s. 152.

³⁹ - Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 368-370; Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 211, 217, 218; Stepannos Orbelean/Bedrosian, s. 202.

⁴⁰ - Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 377-381; Stepannos Orbelean/Bedrosian, s. 202; Allen, *A History of The Georgian People*, s. 104, 105.

⁴¹ - İbnü'l-Esîr, *El Kâmil*, C.XII., s. 69; El-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 127; El-Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 269; Münecimbaşı Ahmed, *Câmiu'd-Düvel*, s. 197; Reşideddin Fazlullah, *Câmi'ü't Tevârih*, C.I., *Trans.: W.M. Thackston, Harvard Üniversitesi 1998*, s. 172.

გარდაიცვალა ხლათის შაჰი სეიფედინ ბეგ-თემურიც (1183-1193).⁴² ქართველების პირისპირ მარტოდ დარჩენილი სალთუკიდები მძიმე მდგომარეობაში აღმოჩნდნენ. 1194 წელს თამარ მეფემ თავის ჯარს მოქმედების დაწყება უბრძანა.⁴³ თამარ მეფემ ისარგებლა სალთუკიდების მარტოდ დარჩენით და თავისი ჯარი მეორე ქმრის, დავით სოსლანის სარდლობით ყარსისა და სურმელის მხარეში გაგზავნა. ამ ჯარმა სპერის მხარეც კი დალაშქრა. ქართველთა ეს ჯარი დიდი ალბათობით 1195 წელს არზრუმამდეც კი მივიდა. სალთუკიდი მმართველი ნასრედინ მუჰამედი თავის ორ შვილთან, ცხენოსან და ქვეით მეომრებთან ერთად ქალაქიდან გამოვიდა და ქართველებს დაუხვდა. ქალაქის მაცხოვრებლების მხარდაჭერით ისინი ორი დღის განმავლობაში მძიმე ბრძოლებით იცავდნენ თავს, შემდეგ კი შეტევაზე გადავიდნენ. დავით სოსლანი მიხვდა, რომ ასეთი წინააღმდეგობის გამო ვერაფერს მიაღწევდა და ქალაქს ვერ აიღებდა. ამიტომ ქალაქისთვის ალყის შემორტყმა გადაიფიქრა, მომავალში უფრო ძლიერი არმიით უკან დაბრუნების იმედით ტყვედ აყვანილი ქალებით, ბავშვებით და დიდი ნადავლით არზრუმს გაეცალა.⁴⁴ იმავე დროს მთავარსარდლებმა ზაქარიამ და მისმა ძმამ ივანემ, მოაწყვეს ლაშქრობა, რომლის მიზანი მდინარე არაქსის ნაპირების დარბევა იყო და დვინამდე და ბენცის ციხემდე მივიდნენ.⁴⁵

ქართველების მიერ მუსულმანთა ქალაქებზე თავდასხმამ და ანატოლიის აღმოსავლეთით თურქულ-ისლამური სამყაროს კარიბჭე - არზრუმზე დამუქრებამ ანატოლიის სელჩუკთა ძლიერ სულთანზე რუქნადინ სულეიმანშაჰზე (1196-1204) მძიმე გავლენა მოახდინა.⁴⁶ რათა ბოლო მოეღო ქართველთა განუწყვეტელი თავდასხმებისთვის, ხარფუთის ლაშქრობიდან დაბრუნების შემდეგ ერზინჯანში წავიდა საქართველოს წინააღმდეგ ლაშქრობისთვის მზადება დაიწყო. მისი ბრძანებით ყველა მეზობელ და ქვეშევრდომ მმართველს, მათ შორის ნასრედინ (ზოგიერთი წყაროს მიხედვით ალაედინ) მუჰამედ სალთუკს, დამხმარე ძალებთან ერთად ამ ლაშქრობაში უნდა მიეღო მონაწილეობა და ამ მიზნით სალთუკიდი მმართველი თავისთან იხმო. მაგრამ სულეიმანშაჰმა მასთან მისული ამირა დაადანაშაულა და დააპატიმრა, რითიც 1202 წელს ბოლო მოუღო ამ დინასტიის მმართველობას არზრუმში. სულეიმანშაჰმა სალთუკიდთა მმართველობის ქვეშ მყოფი ტერიტორია სელჩუკთა სახელმწიფოს შეუერთ-

42 - İbnü'l-Esîr, El Kâmil, C.XII., s. 89.

43 - Allen, A History of The Georgian People, s. 104.

44 - Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 383, 384; Sümer, Selçuklular Devrinde, s. 34; Selim Kaya, I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211), TTK. Yay., Ankara 2006, s. 75, 76; Mükrimin H. Yınanç, "Erzurum", İ.A.,C. IV., s. 349.

45 - Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 384.

46 - Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 404; Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s. 131.

თა და ქალაქის გამგებლად თავისი ძმა, მალათიის მელიქი მუგისედინ თულრულშაჰი დანიშნა.⁴⁷

1203 წელს ქართველები დვინს და მის მიმდებარე ტერიტორიას დაესხნენ თავს. დიდი ხნის ალყის შემდეგ იარაღის ძალით ქალაქი აიღეს, გაძარცვეს და ბევრი ადამიანი მოკლეს.⁴⁸ 1205 წელს ქართველებმა კვლავ დალაშქრეს მუსლიმთა ქალაქები და მანასკერტამდე მივიდნენ, თავს დაესხნენ ხლათს და გაძარცვეს იგი. შემდეგ ერჭიშისკენ წავიდნენ და მისი შემოგარენი მოარბიეს. ქალაქი გაძარცვეს, ქალები და ბავშვები ტყვედ აიყვანეს. ასეთ ვითარებაში ხლათის მმართველმა და არზრუმის მმართველმა მუგისედინ თულრულშაჰმა გაერთიანებული ძალებით დაამარცხეს ქართველები და აიძულეს ისინი რეგიონი დაეტოვებინათ.⁴⁹

1206 წელს ქართველები დიდი ჯარით კვლავ ხლათს დაესხნენ თავს და ქალაქი გაძარცვეს. მოსახლეობის ნაწილი დახოცეს, ნაწილი კი ტყვედ აიყვანეს. მიუხედავად დიდი დანაკარგებისა, ნადავლით უკან გაბრუნდნენ.⁵⁰ მართალია, ქართველები აკონტროლებდნენ ახლოს მდებარე თითქმის ყველა ციხესა და ქალაქს, ყარსი კვლავ მუსულმანების ხელში რჩებოდა. აქედან გამომდინარე, 1207 წელს თამარ მეფის ბრძანებით ქართველებმა მეფე დავით სოსლანის, ზაქარიას და ივანეს თაოსნობით ყარსს დიდი ხნით შემოარტყეს ალყა, რამაც ქალაქის მოსახლეობა დიდ გასაჭირში ჩააგდო. მოქალაქეები თავდაცვისთვის დიდ ძალისხმევას ხარჯავდნენ, მაგრამ ძლიერი შემოტევების გამო იძულებული გახდნენ ქედი მოეხარა. ქალაქის გამგებელმა დახმარების თხოვნით ელჩები დააგზავნა და ქართველების ქალაქისგან მოცილება ითხოვა, მაგრამ მისი თხოვნა არავინ შეისმინა. მდგომარეობის გართულებისა და დახმარების მიღების იმედის გადანურვის შემდეგ ბევრი ფულსა და შემოსავლის სანაცვლოდ ქართველებს ციხე ჩააბარა. ყარსის ალებიდან მალევე მეფე დავით სოსლანი გარდაიცვალა.⁵¹

47 - İbn Bibi, El-Evâmirü'l-Alâ'îye fi'l-Umüri'l-Alâ'îye, (Selçuk Name), C.I., Çev.: Mürsel Öztürk, Ankara 1996, s. 93; Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, Mûsâmeretü'l-Ahbâr, Çev.: Mürsel Öztürk, Ankara 2000, s. 24; Kerîmüddin Mahmud, Mûsâmeret Ü'l-Ahbâr (Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi), Neşr.: Osman Turan, TTK. Yay., Ankara 1999, s. 31, 32; İbnü'l-Esîr, El-Kâmil, C.XII., s. 146, 147; Smbat Sparapet's Chronicle, s. 98; Abû'l-Farac, Abû'l-Farac Tarihi, s. 474; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, Ötüken Yay., İstanbul 2011, s. 253.

48 - İbnü'l-Esîr, El Kâmil, C.XII., s. 152, 153; El-Ömerî, Mesâlikü'l Ebsâr, s. 335; Vardan, Türk Fütuhâtı Tarihi, s. 217,218.

49 - İbnü'l-Esîr, El Kâmil, C.XII., s. 168; Abû'l Farac, Abû'l-Farac Tarihi, C.II., s. 487.

50 - İbnü'l-Esîr, El Kâmil, C.XII., s. 196, 197; Abû'l Farac, Abû'l-Farac Tarihi, C.II., s. 488.

51 - İbnü'l-Esîr, El Kâmil, C.XII., s. 207, 208; Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 414; Abû'l Farac, Abû'l-Farac Tarihi, C.II., s. 489, 490; Vardan, Türk Fütuhâtı Tarihi, s. 218; Berdzenişvili – Canaşia, Gürcistan Tarihi, s. 154; Stepannos Orbelean'a göre bu iki kardeş Zakaria ve İvane, Arran, Malazgirt'e kadar Aşağı Pasin, Kars, Ani, Becni, Garni, Partaw (Berza-Bardow), Vagharshakert (Valarşavan), Gence, Şamkor ve Duvin gibi şehirleri aldılar. Stepannos Orbelean/Bedrosian, s. 202.

1208 წელს ქართველები მრავალრიცხოვანი ჯარით კვლავ ხლათს დაესხნენ თავს, იქიდან კი ერჭიშს შეუტყეს და ქალაქის აღების შემდეგ ქალაქი სასტიკად გაძარცვეს, ყველანაირი საქონელი, ნივთები და ფული მიითვისეს. ქალაქი გადაწვეს და მთლიანად ნანგრევებად აქციეს, რის გამოც იქ ერთი ადამიანიც კი აღარ დარჩა.⁵²

ხლათსა და ერჭიშში ქართველების თავდასხმის დროს არღებილიდან წამოსული თურქული რაზმის დიდი სისწრაფით აუყვა მდინარე არაქსს, მიაღგა ანისს და სანამ ქალაქის კარიბჭეს დაკეტავდნენ, მოახერხა შიგნით შეჭრა. რაზმმა დაარბია ქალაქი და დიდი ნადავლით უკან გაბრუნდა (1209).⁵³ მთავარსარდალი ზაქარია წარმატებით აგრძელებდა აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე თარეშს და ძარცვას. მისმა ძმამ ივანემ კი წარუმატებლად დალაშქრა ხლათი და მელიქ ეშრეფს ტყვედ ჩაუვარდა. ივანემ მხოლოდ თავის ქალიშვილის თამთას ეშრეფზე მითხოვებით შეძლო დაეხსნა თავი ტყვეობიდან. ამ თემასთან დაკავშირებით ელ-ომერი თავის ნაშრომში დეტალურ ცნობებს იძლევა. მისი ცნობით, ქართველებმა ხლათის წინააღმდეგ ლაშქრობისას ალყა შემოარტყეს ციხეს, რომელსაც იცავდა მელიქ ადილის შვილი - ევჰადი. ამ დროს ქართველი მეფე (სარდალი) დათვრა და ოცი მხედრით ხლათისკენ წავიდა. მუსლიმები კი ციხიდან გამოვიდნენ, დაატყვევეს იგი და მელიქ ევჰადს მიჰგვარეს. ქართველმა მეფემ ევჰადს რამდენიმე ციხე დაუბრუნა, 5 ათასი ტყვე გაათავისუფლა, 100 ათასი ღინარი გადაიხადა და სამწლიანი სამშვიდობო ხელშეკრულება დადო. ამასთანავე მისი ქალიშვილის მელიქ ევჰადისთვის მითხოვების პირობაც მისცა და მხოლოდ ფიცის დადების შემდეგ მიანიჭეს მას თავისუფლება.⁵⁴ 1213 წელს თამარ მეფემ თავისი შვილები გიორგი და რუსუდანი ქართველ დიდებულებს ჩააბარა და მალე გარდაიცვალა. მის ნაცვლად მისი ვაჟი ლაშა-გიორგი გამეფდა.⁵⁵

დასკვნა

XI საუკუნის შუა ხანებიდან მოყოლებული შესაძლებელია ქართულ-თურქული ურთიერთობების ორი პერიოდის გამოყოფა. სელჩუკთა სახელმწიფოს დაარსების შემდეგ თურქების დასავლეთით მსვლელობისას ქართველებისა

52 - İbnü'l-Esîr, El Kâmil, C.XII., s. 232; Abû'l-Farac, Abû'l-Farac Tarihi, C.II., s. 491.

53 - Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 415, 419; Bedrosian, Kirakos Ganjakets'i's, s. 148; Vardan, Türk Fütuhâtı Tarihi, s. 219.

54 - El-Ömerî, Mesâlikü'l Ebsâr, s. 342; Vardan, Türk Fütuhâtı Tarihi, s. 218.

55 - Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 422, 423.

და თურქების პირველი შეხვედრა ამ ურთიერთობების საფუძვლად შეგვიძლია განვიხილოთ. კაპეტრონის ბრძოლაში სელჩუკი უფლისწულების იბრაჰიმ ინალის და ყუთლუმიშის მიერ ქართველი სარდლის ლიპარიტის დატყვევებით საფუძველი ჩაეყარა ქართულ-თურქულ ურთიერთობებს, რაც სულთან თულრულ-ბეგის ანატოლიაში ექსპედიციითა და ალფ-არ-სლანის საქართველოში მოწყობილი ორი ლაშქრობით დაწყებული დროში განვლილი დაპირისპირებით გაგრძელდა. სელჩუკების მიერ კავკასიისა და ქართველების მიმართ გატარებული თავდასხმითი პოლიტიკა სულთან მელიქშაჰის დროსაც გაგრძელდა. სულთანის მოულოდნელმა გარდაცვალებამ ყველაფერი შეცვალა. ქართულ-თურქული ურთიერთობების პირველი ეტაპი სელჩუკების დომინირებით მიმდინარეობდა, სულთანის სიკვდილმა და შემდგომ დაწყებულმა შინა არეულობამ პირდაპირი გავლენა მოახდინა ქართველებისა და სელჩუკების ურთიერთობებზე. ამის შემდეგ XII საუკუნეში ქართველებთან დაპირისპირების სიმძიმე აღმოსავლეთ ანატოლიაში არსებულ ბეილიქებს - არზრუმელ სალთუკიდებს, ხლათის შაჰებს, ართუკიდებს და ბითლის-ერზენის მმართველ დილმაჩოლლუებს დაანვათ. XII საუკუნის განმავლობაში მიმდინარე ომები პერიოდულად მწვავედებოდა და საუკუნის ბოლოსთვის ომებში აზერბაიჯანელი ილდეღიზების ჩართვასთან ერთად დაპირისპირების არეალიც გაიზარდა. XIII საუკუნის დასაწყისში საქართველოს მეფე თამარის გარდაცვალებამ, სალთუკიდების ტერიტორიის თურქეთის სელჩუკთა სახელმწიფოს საზღვრებში შესვლამ და აზერბაიჯანსა და კავკასიაში მონღოლთა შემოსევების დაწყებამ რეგიონში არსებული პოლიტიკური ვითარება მთლიანად შეცვალა. ქართველებსა და აღმოსავლეთ ანატოლიის თურქულ ბეილიქებს შორის საუკუნეზე მეტი დროის განმავლობაში მიმდინარე დაპირისპირება ამ მოვლენებმა დაასრულეს.

ლიტერატურა

- Ahmed bin Mahmud, Selçuk-Nâme I-II, Haz.: Erdoğan Merçil, İstanbul 1977.
 ALASANİA, Guili, “Gürcistan Kıpçakları”, Türkler, C.II., Ankara 2002.
 ALLEN, W.E.D., A History of The Georgian People, London 1932.
 AŞURBEYLİ, Sara, Şirvanşahlar Dövleti, VI-XVI Asırlar, Avrasiya Pres, Bakü 2006.
 Azîmî, Azîmî Tarihi, Selçuklular Dönemiyle ilgili Bölümler (H.430-538=1038/39-1143/44), Neşr.: Ali Sevim, TTT. Yay., Ankara 2006.
 Bahaeddin Muhammed b. Hasan İbn İsfendiyar, Târîh-i Taberistan, 613/1216, C. II., Neşr.: Abbas İkbâl Aştıyani, Kitabhane-i Haver, Tahran.

Başkumandan Simbat Vekayinamesi, Türkçeye Çev.: Hrand D. Andreyan, TTK. Basılmamış Nüsha, İstanbul.

BEDROSIAN, Robert, Mkhitar Gosh's Colophon or The Aghuanian Chronicle, Long Branch, New Jersey 2007.

BOSWELL, A. Bruce, "The Kipchak Turks", The Slavonic Review, School of East European Studies, V. 6.No, (London-Jun., 1927).

BROSSET, Marie F., Histoire de la Géorgie, S.Petersbourg 1849.

_____, Gürcistan Tarihi, (Eski Çağlardan 1212 yılına Kadar), Çev.: Hrand D. Andreyan, Not./Yay.: Erdoğan Merçil, TTK. Yay., Ankara 2003.

_____, Collection D'Historiens Armeniens-Samouel D'Ani, Tables Chronologiques-S. Petersburg, 1876.

BÜNYADOV, Ziya, Azerbaycan Atabegleri Dövləti, Bakü 2007.

El-Bundârî, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi,-İma ad-dîn Al-Kâtib Al- Isfahânî, Zubdat Al-Nuşra va Nuhat Al Usra-, Türkçeye Çev.: Kıvameddin Burslan, Ankara 1999.

Gıyaseddin Hândmîr b. Hâce Hümamiddin Muhammed b. Hâce Celaliddin Muhammed Hândmîr, Târîh-i Habîbü's-Siyer fi Ahbâri Efrâdi Beşer, 941/1535, C.II., Neş.: Muhammed Debîr-i Siyâki, Kitâbfuruş-i Hayyam, Tahran 1983/1362.

GIBB, H.A.R., The Damascus Chronicle of The Crusades, Ext. and Trans from the Chronicle of İbn Al-Qalânîsî, London 1932.

GOLDEN, Peter B., "Cumanica I: The Qıpçaq in Georgia", Nomands and their Neighbours in the Russian Steppe,- Turks-Khazars and Qıpçaqs-, Variorum 2003.

_____, "The Turkic Peoples and Caucasia", Nomands and their Neighbours in the Russian Steppe,- Turks-Khazars and Qıpçaqs-, Variorum 2003.

_____, Türk Halkları Tarihine Giriş, Çev.: Osman Karatay, Ötüken Yay., İstanbul 2012.

_____, "The Polovci Dikii", Nomands and their Neighbours in the Russian Steppe, -Turks-Khazars and Qıpçaqs-, Variorum 2003.

_____, "The Case of Pre-Chinggisid Rus and Georgia", Nomands in the Sedentary World, England, Curzon 2001.

GÖKBEL, Ahmet, Kıpçak Türkleri, (Siyasi ve Dini Tarihi), Ötüken Yay., İstanbul 2000.

Gregory Abû'l-Farac (Bar Habraeus), Abû'l-Farac Tarihi, Süryaniceden İng. Çev.: Ernst A. Wallis Budge, Türkçeye Çev.: Ömer Rıza Doğrul, C.II., TTK. Yay., Ankara 1999.

Hamdullah Müstevfi Kazvîni, Târîh-i Güzîde, Terc.: Abdülhüseyn Nevai, Müessesesi-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 1944.

İbn Bibi, El-Evâmirü'l-Alâ'iyе fi'l Umûri'l-Alâ'iyе, (Selçuk Name), C.I-II., Çev.: Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996.

İbn Kesîr, El Bidâye Ve'n-Nihâye, C.XII.-XIII., Çev.: Mehmet Keskin, Çağrı Yay., İstanbul 1985.

İbnü'l Adim, Buygetü't-taleb fi Tarihi Haleb, Biyografilerle Selçuklular Tarihi, (Seçmeler), Çev./Not./Açk.: Ali Sevim, TTK. Yay., Ankara 1989.

İbnü'l-Esîr, El-Kâmil fi't-Târih, C.X.-XII., (Çev.: Heyet-Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özeydin, Yunus Apaydın, Zülfikar Tüccar, Beşir Eryarsoy), Bahar Yayınları, İstanbul 1985.

İbnü'l Ezrak, Meyyâfârikin ve Âmid Târihi (Artuklular Kısmı), İnc./Not.: Ahmet Savran, Erzurum 1992.

Juansher's Concise History of the Georgians, Trans.: Robert Bedrosian, New York, 1991.

KAYA, Selim, I.Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211), TTK. Yay., Ankara 2006.

Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, Mûsâmeretü'l - Ahbâr, Çev.: Mürsel Öztürk, TTK. Yay., Ankara 2000.

Kerîmüddin Mahmud, Mûsâmeret Ül-Ahbâr (Moğollar Zamanında Türkiye Selçuklular Tarihi), Neşr.: Osman Turan, TTK. Yay., Ankara 1999.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar, TTK. Yay., Ankara 1992.

_____, Kars Tarihi, İstanbul 1953.

_____, Anı Şehri Tarihi (1018-1236), Ankara 1982.

KURAT, Akdes Nimet, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara 2002.

LORDKİPHANİZDE, Mariam, Georgia in The XI-XII Centuries, Tbilisi 1987.

MERÇİL, Erdoğan, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, TTK. Yay., Ankara 2006.

METREVELİ, Rion, The Golden Age, Georgia from the 11 th Century to the First Quarter of the 13 th Century, Tbilisi 2010.

MİKABERİDZE, Alexander, Conflict and Conquest in the Islamic World: A Historical Encyclopedia, S. Barbara, California, Oxford, 2011.

MİNORSKY, Vladimir, "Caucasica in the History of Mayyafariqin", Bulletin of the School of Oriental and African Studies Vol. 13, 1 (1949).

Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, Râhat-üs-sudûr ve Âyet-üs-Sürûr, C.II., Çev.: Ahmed Ateş, TTK. Yay., Ankara 1999.

Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Şabânkâreî, Mecmaû'l-ensâb, Neşr.: Mîr Hâşim-i Muhaddis, Tahran 1376.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi I. Horasan-İrak, Kirman ve Suriye Selçukluları, Yay.: Ali Öngül, İzmir 2000.

Müverrih Vardan, Türk Fütuhâtı Tarihi, (889-1269), Çev.: Hrand D. Andreasyan, İ.Ü.E.F.Y. Tarih Semineri Dergisi, C.I., Sayı: 2, İstanbul 1937.

PEACOCK, Andrew. C.S., “Georgia and the Anatolian Turks in the 12th and 13 th Centuries” , Anatoian Studies, Vol.56 (2006).

PEREIRA, Michael, East of Trebizond, London, 1971.

Reşidü’-din Fazlullah, Cami’ü’t Tevârih, Sekçuklu Devleti, Çev.: Erkan Gök-su-H. Hüseyin Güneş, Selenge Yay., İstanbul 2010.

Smbat Sparapet’s Chronicle, Trans.: Robert Bedrosian, Long Branch, New Jersey 2005.

Stéphanos Orbélian, Histoire de la Siounie, Trans.: Marie F. Brosset, Saint- Peters-bourg 1864.

Stepannos Orbelean, History of the State of Sisakan, Trans.: Robert Bedrosian, Long Branch 2015.

Süryani Patrik Mihail Vakainamesi, İkinci Kısım (1042-1195), Türkçeye Çev.: Hrant D. Andreasyan, TTK. Basılmamış Nüsha, İstanbul 1944.

SÜMER, Faruk, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri, TTK. Yay., Ankara 1998.

Şadrüddîn Ebu’l-Hasan Ali İbn Nâşır İbn ‘Ali El Hüseyinî, Ahbârü’d-Devle-ti’s-Selçukiyye, Çev.: Necati Lügal, TTK. Yay., Ankara 1999.

Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, Mesâlikü’l Ebsâr, -Türkler Hakkında Gördükler-im ve Duyduklarım-, Selenge Yay., İstanbul 2014.

TELLİOĞLU, İbrahim, XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri, Serander Yay., Trabzon 2009.

The Georgian Chronicle The Period of Giorgi Lasha, text edit.: S.Qaukhchishvili, Trans.: Katharine Vivian, Amsterdam 1991.

THOMSON, Robert W., Rewriting Caucasian History, The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicle, The Orginal Georgian Texts and The Armenian Adaptation, Oxford 1996.

TURAN, Osman, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, Ötüken Yay., İstanbul 2004.

_____, Selçuklular Zamanında Türkiye, Ötüken Yay., İstanbul 2011.

Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1336) ve Papaz Girgor’un Zeyli (1136-162), Çev.: Hrand D. Andreasyan, Not.: Edouard Dulaurer, M. Halil Yınanç, TTK. Yay., Ankara 2000.

VRYONİS, Speros, The Decline of Medieval Hellenism in Asia and te Process of Islamization from the Eleventh throug te Fifteenth Century, University of California Press, London 1971.

YINANÇ, Mükrimin H., “Erzurum”, İ.A., C. IV., s. 349.

YÜCEL, Muallâ Uydu, İlk Rus Yıllıklarında Göre Türkler, TTK. Yay., Ankara 2007.

XVI ს-ის აჭარის ისტორიის ოსმალური¹ ხელნაწერი წყაროები (თეზისი)

ასოცირებული პროფესორი ზაზა შაშიკაძე,
შოთა რუსთაველის ბათუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
მოხალე შინაარსი

ტოპონიმი „აჭარა“ საისტორიო გეოგრაფიის თვალსაზრისით მოიცავს მდინარე აჭარისწყლის ხეობას თავისი მიმდებარე მცირე ხეობებით. მისი ლოკალიზაცია ქართულ და შემდგომში თურქულ წყაროებშიც ამგვარად ხდება. ხოლო დღევანდელი აჭარის სახელწოდებაც, მოგვიანებით აღნიშნული ტოპონიმის განზოგადების შედეგად დამკვიდრდა.

XVI ს-ის მეორე ნახევრიდან აღნიშნული ტერიტორია ოსმალეთის იმპერიას დაექვემდებარა და შესაბამისად ქართულ საისტორიო წყაროებში მის შესახებ ცნობები თითქმის აღარ გვხვდება. ამ დანაკლისის შევსება ხდება მდიდარი ტრადიციის მქონე თურქული საისტორიო ლიტერატურის დახმარებით. თურქულ არქივებსა და წიგნთსაცავებში ინახება დიდი რაოდენობით ნარატიული თუ დოკუმენტური წყაროები აჭარის ისტორიის შესახებ. დღეისათვის აღმოჩენილია და დამუშავებულია გარკვეული მასალა, რომელიც აჭარის ისტორიის შესახებ არაერთ საინტერესო საკითხს ახლებურად წარმოაჩენს. აქვე ისიც უნდა ითქვას, რომ დღეისათვის გამოვლენილი მასალები მხოლოდ ფრაგმენტულად აღადგენს ამ ისტორიას და დარწმუნებული ვართ, რომ მომავალში აღმოჩნდება კიდევ მრავალი საინტერესო წყარო, რომელიც ოსმალური პერიოდის აჭარის ისტორიას კიდევ უფრო შეავსებს და სრულყოფილს გახდის.

აჭარისწყლის ხეობის ოსმალთა იმპერიისადმი დაქვემდებარების ზუსტი თარიღი ქართულ ისტორიოგრაფიაში რიგი გარემოებების გამო არასწორად იყო ნავარაუდები და ფიქრობდნენ XVII ს-ის დასაწყისს, თუმცა სტამბოლის მინისტრთა საბჭოს ოსმალურ არქივში შემონახულ „მუჰიმე დავთრებში“ დაცული ცნობების მიხედვით დგინდება, რომ აღნიშნული ტერიტორია ოსმალეთმა შეიერთა 1561 წელს, როდესაც მის ბოლო ქრისტიან მმართველს ვინმე ბეჟანს იგი ჩამოერთვა და სპერის სანჯაყბეგს გადაეცა მმართველობაში. ხოლო 1563 წელს, იგივე ბეჟანმა, სტამბოლში სულთანს ერთგულების ფიცი დაუდო და გამაჰმადიანების შემდეგ, უკვე სანჯაყად გამოცხადებული აჭარის სანჯაყბეგობა მიიღო. აღნიშნული ბეჟანის სახელს ხვდებით ქართულ წყაროებშიც.

1566-74 წლების შუალედშია შედგენილი აგრეთვე „ზემო აჭარის ლივის

¹ - მოხსენება წარმოდგენილია შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის გრანტის - „მუჰიმე დავთრებში დაცული 200 დოკუმენტი საქართველოს შესახებ (XVI-XVIII სს.)“ (ხელშეკრულება №217624) ფარგლებში.

ვრცელი და მოკლე დავთრები“, რომელიც აგრეთვე უნიკალური წყაროა ჩვენი ისტორიისათვის.

წარმოდგენილი მოხსენება წარმოადგენს ზემოხსენებული წყაროების ანალიზს და წამოწეულია ის სიახლეები, რაც დღემდე უცნობი იყო ფართო სამეცნიერო წრეებისათვის.

საკვანძო სიტყვები: აჭარა, ოსმალეთი, წყარო, არქივი, სანჯაყი.

XVI YÜZYIL ACARA TARİHİ'NE AİT OSMANLICA EL YAZMA KAYNAKLARI²

Doç. Dr. Zaza ŞAŞIKADZE
Şota Rustaveli Batum Devlet Üniversitesi

ÖZET

Yer adı olarak “Acara”, tarihi coğrafya açısından Acaristskali (Acara Suyu) nehri ve civarındaki küçük dereleri kapsıyor. Gürcü ve daha sonra Türk tarihi kaynakları da bu durumu ispat etmektedirler. Günümüzdeki özerk cumhuriyetin ismi de tarihi Acara teriminden ortaya çıkmıştır.

XVI yy. ikinci yarısında Acara Deresi, Osmanlı İmparatorluğu'nun itaati altına girmişti. Bundan ötürü Gürcü kaynaklarda Acara ile ilgili bilgiler yok denecek kadar azdı. Bu eksikliği gidermek zengin geleneklere sahip olan Türk tarih çalışmalarının yardımıyla mümkündür. Türkiye arşiv ve kütüphanelerinde Acara hakkında çok sayıda kaynak ve doküman bulunmaktadır. Bugüne kadar elde edilip işlenmiş olan kaynaklar Acara tarihini yeni bir şekilde göstermektedir. Belirtmeliyiz ki; şu ana kadar ortaya çıkan bilgiler bu dönemin Acara tarihini sadece fragmanlar olarak canlandırmaktadır. Aynı zamanda yakın gelecekte Osmanlı dönemi Acara tarihini daha yetkinleştiren ve bilgileri zenginleştiren çok sayıda enteresan kaynak ortaya çıkacağına eminiz.

Acara Suyu deresinin Osmanlı İmparatorluğu'na itaat tarihi belirli koşullardan dolayı Gürcü tarihçiler tarafından yanlış öngörülmüş ve XVII yy. başlangıcı kabul edilmiştir. Fakat İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivinde muhafaza edilmiş Mühimme Defterlerindeki kayıtlarına göre 1561 tarihinde Acara Suyu deresinin son gayrimüslim yöneticisi olan Bejan'dan alınmasını ve İspir Sancakbeğine tevcih edilmesini öğreniyoruz. 1563 senesinde ise adı geçen Bejan Asitaneye giderek, Müslüman olup Mehmet ismini almış ve akabinde Sancakbeği olarak Acara'yı geri almıştır. Aynı Bejan'ın ismi bazı Gürcü kaynaklarında da geçmektedir.

1566-1574 tarihler arasında tarihimiz için çok önemli olan belgeler “Acara-i Ülya” mufassal ve caba tapu tahrir defterleri düzenlenmiştir.

² - Bildiri Gürcistan Şota Rustaveli Milli Bilim Vakfı tarafından desteklenen 217624 numaralı proje -“Mühimme Defterlerinde Korunan Gürcistan Hakkında 200 Kayıt” - çerçevesinde sunulmuştur.

Sunduğumuz bildiri yukarıda zikredilen kaynakların tahlilidir ve bu bildiride bugüne kadar tarihçiler tarafından daha önceden bilinmeyen bilgiler öne sürülmüştür.
Anahtar Kelimeler: Acara, Osmanlı, Kaynak, Arşiv, Sancak.

OTTOMAN HANDWRITTEN SOURCES OF THE HISTORY OF ADJARA OF XVI CENTURY³

Associate Professor Zaza Shashikadze
Shota Rustaveli Batumi State University

ABSTRACT

Toponym “Adjara” in terms of historical geography includes the river Adjaristskali valley with its adjacent small gorges. It has the same localization in Georgian and Turkish sources. And the name of today’s Adjara was later established as a result of the generalization of the toponym.

From the second half of the XVI century, this territory was subordinated to the Ottoman Empire and therefore one can hardly find any information about it in Georgian historical sources. This loss is complemented by a rich tradition of Turkish historical literature. In the archives and book repositories of Turkey there is a large number of narrative or documentary sources about the history of Adjara. Nowadays, some materials have been discovered and processed which show numerous interesting issues about the history of Adjara in an innovative way. It is also worth mentioning that the materials revealed today only fragmentally restores this history and we are sure that there will be many interesting sources in the future that will make the history of the Ottoman period more complete and thorough.

The precise date of subordinating the Adjaristskali Gorge to the Ottoman Empire was not precisely predicted for a number of reasons in Georgian historiography and they thought the beginning of the XVII century, however, according to the information protected by the “Muhime Registers” found in the Ottoman Archives of the Council of Ministers of Istanbul, it was established that the Ottoman Empire annexed the territory in 1561 when its last Christian governor, some Bezhan, was confiscated and it was handed over to the Sper’s Sanjakbeg. And in 1563, the same Bezhan put an oath of devotion to Sultan in Istanbul, and after his islamization, he received the title of Sanjakbeg of Adjara - already declared as Sanjak. The name of the Bezhan is found in Georgian sources as well.

The period between 1566-74 also refers to the „The large and short Diaries of the Upper Adjara Liva” which is also a unique source for our history.

The presented report is an analysis of the above sources. Here’s considered news, which until recently was unknown to the scientific community.

Keywords: Ajara, Osmanlı, Quelle, Arkiv, Sanjak.

³ - The report has been presented within the framework of Shota Rustaveli National Science Foundation grant – “200 Documents about Georgia (XVI-XVIII th), Stored in Mühimme Books” (Agreement №217624).

ტოპონიმი „აჭარა“ საისტორიო გეოგრაფიის თვალსაზრისით მოიცავს მდინარე აჭარისწყლის ხეობას თავისი მიმდებარე მცირე ხეობებით. ამგვარად ხდება მისი ლოკალიზაცია შუა საუკუნეებში ქართულ წყაროებსა⁴ და სამეცნიერო ლიტერატურაში⁵ და ასევე თურქულ წყაროებშიც მისი ოსმალეთის იმპერიისადმი დაქვემდებარების შემდეგ. დღევანდელი ავტონომიური რესპუბლიკის სახელწოდება, მოგვიანებით აღნიშნული ტოპონიმის განზოგადების შედეგად დამკვიდრდა.

აღნიშნული ხეობის ოსმალთა იმპერიისადმი დაქვემდებარების ზუსტი თარიღი ბოლო პერიოდამდე უცნობი იყო ქართული ისტორიოგრაფიისათვის. უფრო მეტიც, იმ ფაქტმა, რომ სულთან მურად III-ის ღრის შედგენილ, 1595 წლით დათარიღებულ „გურჯისტანის ვილაეთის დიდ დავთარში“⁶ აჭარა არ ფიქსირდება, ზოგიერთი ქართველი მეცნიერი შეცდომაში შეიყვანა და აფიქრებინა, რომ ის უფრო გვიან, XVII ს-ის დასაწყისში დაექვემდებარა ოსმალეთს. ამ მცდარ აზრს ბოლო პერიოდამდე იზიარებდნენ ქართველი ისტორიკოსები. თუმცა ბოლო წლებში თურქულ არქივებში აღმოჩენილმა დოკუმენტებმა ეს მოსაზრება შეცვალა და აღმოჩნდა, რომ აჭარის ოსმალთა იმპერიისადმი მიერთება ბევრად უფრო ადრე, XVI ს-ის 50-60-იან წლებში მოხდა.

იმის შემდეგ, რაც აღნიშნული ტერიტორია ოსმალეთის იმპერიას დაექვემდებარა, ქართულ საისტორიო წყაროებში მის შესახებ ცნობები თითქმის აღარ გვხვდება. ამ დანაკლისის შევსება ხდება მდიდარი ტრადიციის მქონე თურქული საისტორიო ლიტერატურის დახმარებით. თურქულ არქივებსა და წიგნთსაცავებში ინახება დიდი რაოდენობით ნარატიული თუ დოკუმენტური წყარო აჭარის ისტორიის შესახებ. დღეისათვის გამოვლენილია და დამუშავებულია გარკვეული მასალა, რომელიც ამ მხარის ისტორიის არაერთ საინტერესო საკითხს ახლებურად წარმოაჩენს. აქვე ისიც უნდა ითქვას, რომ ეს მასალები მხოლოდ ფრაგმენტულად აღადგენს ამ ისტორიას და დარწმუნებული ვართ, რომ მომავალში გამოიცემა კიდევ მრავალი საინტერესო წყარო, რომელიც ოსმალური პერიოდის აჭარის ისტორიას კიდევ უფრო შეავსებს და სრულყოფილს გახდის.

⁴ - მაგალითისთვის იხ.: ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ქართლის ცხოვრება, ტომი IV, თბილისი, 1973, გვ.676.

⁵ - მაგალითისთვის იხ.: თედო სახოკია, მოგზაურობანი, გურია, აჭარა, სამურზაყანო, აფხაზეთი, თბილისი, 1985, გვ.138.

⁶ - „გურჯისტანის ვილაეთის დიდი დავთარი“ თურქული ტექსტი თარგმანით, გამოკვლევისა და კომენტარებით სამ წიგნად გამოსცა ქართველმა თურქოლოგმა, აკადემიკოსმა სერგი ჯიქიამ 1941, 1947 და 1958 წლებში.

ნარმოგიდგენთ ზოგიერთ მნიშვნელოვან დოკუმენტს, რომელიც სიახლეა აჭარის ისტორიისათვის და ოსმალთა მიერ მისი დაპყრობის საწყის ნლებშია შედგენილი.

თურქი ისტორიკოსი დუნდარ აიდინი საარქივო წყაროებზე დაყრდნობით წერს, რომ 1551 წლის ისკანდერ ფაშას ლაშქრობის გამო, 1552 წელს ქართველებმა საპასუხო გამოსვლები მოაწყვეს. მათი წინააღმდეგობის დაძლევის შემდეგ შავშეთის, ლიგანის და აჭარის ხეობის ქართველი თავადები იძულებულნი გახდნენ ოსმალთა მმართველობა ელიარებინათ.⁷ როგორც შემდგომი პერიოდის დოკუმენტებით ირკვევა, აჭარის თავადების მიერ ეს აღიარება ოსმალთა მმართველობაში საბოლოო გადასვლა არ უნდა ნიშნავდეს, იგი მხოლოდ ოსმალთა სიუზერენიტეტის ცნობა უნდა იყოს. ამას აზუსტებს ოდნავ მოგვიანებით დათარიღებული ცნობები, რომელზეც ახლა გავამახვილებთ თქვენს ყურადღებას. ვფიქრობთ, რომ ჩვენს მიერ ქვემოთ მოტანილი დოკუმენტები ზუსტად ასახავენ აჭარის ოსმალთა მფლობელობაში გადასვლის ცალკეულ მომენტებს.

სტამბოლის მინისტრთა საბჭოს არქივში დაცული მუჰიმე დავთრის მეოთხე ტომის 183 გვერდზე, 1910-ე ჩანაწერში, რომელიც დათარიღებულია ჰიჯრით 968 წლის ჯუმადი აღ-ახირის თვით (1561 წლის თებერვალი-მარტი) ნათქვამია, რომ აჭარის ხეობას უფლების გარეშე ფლობს ქრისტიანი ბეჟანი და მისი ძალაუფლება არ ვრცელდება ას კაცზეც კი. მას არ ძალუძს სანჯაყის დაცვა და აწყობს არეულობებს და ამიტომაც მას ჩამოერთვა მმართველობა და აჭარა სპერის სანჯაყებზე მეჰმედს გადაეცა.⁸ ამასვე მოწმობს დოკუმენტის იმავე გვერდზე დაფიქსირებული 1912-ე ჩანაწერიც, სადაც წერია, რომ აჭარა სპერის სანჯაყებზე 20 ათასი ახჩის შემოსავლით გადაეცა.⁹

იმის შესახებ, თუ რამდენ ხანს დარჩა აჭარა სპერის მმართველის მმართველობაში, ვგებულობთ სხვა ცნობიდან, რომელიც დაცულია მინისტრთა საბჭოს არქივის ქამილ ქეფეჯის ფონდის 218-ე დღიურში. იგი გვამცნობს, რომ ჰიჯრის 971 წლის 28 რებუ ულ-ეველს (1563 წლის 15 დეკემბერი) ზემოხსენებული ბეჟანი ჩავიდა დედაქალაქში (სტამბოლში) და მორჩილება გამოუცხადა სულთანს. ისლამის აღიარების და მეჰმედის დარქმევის შემდეგ მან აჭარა სანჯაყებობით მმართველობაში უკან დაიბრუნა.¹⁰ ზემოთ

7 - Dündar Aydın, Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı, Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566), Ankara, 1998, s.72.

8- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), IV. Mühimme Defteri, s.183; Aydın D., იგივე, გვ. 293.

9 - a.g.e.

10 - BOA Kamil Kepeci Tasnifi, Ruus Defteri 218, s.54; Aydın D., იგივე, გვ. 293. აღნიშნული ორი ცნობის თარგმანი და მათი ანალიზი ჩვენს მიერ გამოქვეყნებული იქნა 2002 წელს. იხ.: ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, მემედ აბაშიძის სახელობის სამეცნიერო-კვლევითი ცენტრის კრებული III, გვ.

მოტანილი ეს ცნობები, ეჭვგარეშეა, რომ პირდაპირ მიუთითებს აჭარის ოსმალებისადმი დაქვემდებარების თარიღს. აღნიშნული პერიოდიდან „აჭარა“ (اچارا), „აჭარის ხეობა“ (اچارا ديار) მრავალ ოსმალურენოვან ჩანაწერში გვხვდება, თუმცა, ამჯერად, გამოვყოფთ დღეისათვის გამოვლენილ და შესწავლილ ორ უმნიშვნელოვანეს დოკუმენტს- „აჭარის ლივის ვრცელ და მოკლე დავთრებს“. „ვრცელი დავთარი“ დაცულია სტამბოლის მინისტრთა საბჭოს არქივში 558 შიფრით.¹¹

მისი ანალოგია ანკარის მინისა და კადასტრის არქივში 197 შიფრით დაცული დავთარი, რომელსაც მხოლოდ მცირე მინაწერები აქვს დამატებული.¹² „აჭარის ლივის მოკლე დავთარი“ ინახება ასევე ანკარაში, ზემოხსენებულ არქივში 272 შიფრით.¹³

მოცემული აღწერის დავთრების შედგენა აჭარაში ზემოთ აღნიშნული მოვლენების ლოგიკური გაგრძელება გახლავთ. ოსმალეთის იმპერიაში დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა მსგავსი დავთრების შედგენას, რომლებიც ძირითადად გადასახადებით დაბეგვრას ისახავდა მიზნად. აღნიშნული ტიპის დოკუმენტები ძალზე საინტერესო წყაროა კონკრეტული რეგიონის, ამჯერად აჭარის ისტორიის არაერთი საკითხის შესასწავლად. მათში დაცული ცნობები ნათელ სურათს გვაძლევს ხეობის დემოგრაფიული, ეთნიკური, რელიგიური, სოციალურ-ეკონომიკური, პოლიტიკური მდგომარეობის და სხვათა შესახებ.

ოსმალეთისადმი დაქვემდებარების შემდგომ აჭარაში მიმდინარე მოვლენებზე, განსაკუთრებით ქართულ საისტორიო ლიტერატურაში, საერთოდ არაფერი არ იყო ცნობილი. აღნიშნულის გათვალისწინებით, წარმოდგენილი აღწერის დოკუმენტები ფასდაუდებელი საისტორიო წყაროებია.

ვრცელი დავთარი დათარიღებული არ არის, თუმცა სულთან სელიმ მეორის თურა გვამცნობს, რომ იგი შედგენილია 1566-1574 წლების შუალედში, ანუ ხეობის ოსმალეთის იმპერიის შემადგენლობაში გადასვლიდან ძალიან მოკლე ხანში.

მისი ზუსტი სახელწოდებაა „ზემო აჭარის ლივის ვრცელი დავთარი“ (اچارا ديار صافتر), თუმცა იგი მთლიანად მოიცავს მდინარე აჭარისწყლის ბასეინს თავისი მიმდებარე მცირე ხეობებით. მასში მთლიანად არის აღწერილი აღნიშნული ტერიტორიის მოსახლეობა და ამის მიხედვით არის

11 - BOA Tapu Tahrir Defteri, 558.

12 - Ankara Tapu ve Kadastro Genel müdürlüğü, Tapu Tahrir Defteri, 197.

13 - Ankara Tapu ve Kadastro Genel müdürlüğü, Tapu Tahrir Defteri, 272. აღნიშნული დოკუმენტების ფოტოასლები, ოსმალური ტექსტი, თარგმანი, გამოკვლევა და კომენტარები ჩვენს მიერ გამოქვეყნდა 2011 წელს. იხ.: ზაზა შაშიკაძე, მირიან მახარაძე, აჭარის ლივის ვრცელი და მოკლე დავთრები, თბილისი.

განერილი გადასახადები. ჩამოთვლილია სოფლები თავის გადასახადებით, მოსახლეობის კომლთა რაოდენობით, თითოეული კომლის უფროსი მამაკაცის დასახელებით, ე.ი. ყველა იმ ატრიბუტით, რაც დამახასიათებელია მსგავსი ტიპის დოკუმენტებისათვის. მათი შესწავლა და ანალიზი არაერთ ისეთ საკითხს სცემს პასუხს აჭარის ისტორიიდან, რაც აქამდე საერთოდ უცნობი იყო, ან არასწორად იყო დანახული.

ერთ-ერთი ყველაზე საინტერესო საკითხია დავთარში დაცული ინფორმაცია საისტორიო გეოგრაფიის თვალსაზრისით. მასში თანმიმდევრულად და მთლიანად არის წარმოდგენილი გეოგრაფიული პუნქტები - სოფლები. როდესაც საქმე ეხება მოსახლეობის გადასახადებით დაბეგვრას, ბუნებრივია, რომ დაფიქსირებულია ყველა დასახლებული პუნქტი. არ არის გამოტოვებული უმცირესი - ერთკომლიანი და ორკომლიანი ობიექტიც კი (დავთ. გვ:4,10,18). უფრო მეტიც, მასში მიზეზთა გამო მოსახლეობისაგან დაცლილი სოფლებიც ფიქსირდება (გვ. 4, 10, 11, 12, 17, 18).

დავთრები, როგორც წესი დაწერილია „სიაკათის“ ურთულესი ხელით. მისი ამოკითხვა, განსაკუთრებით მაშინ, როდესაც საქმე გვაქვს ქართულ გეოგრაფიულ სახელწოდებებთან, კიდევ უფრო რთულდება. ქართული ენობრივი მასალის გადმოცემა ოსმალური დამწერლობით გარკვეული რიგის დაბრკოლებებს გვხვდება. ამასთან დაკავშირებით აკადემიკოსი სერგი ჯიქია სამართლიანად აღნიშნავს, რომ „სხვადასხვა ენის ფონეტიკური განსხვავებულობით შეპირობებული მეტ-ნაკლები ოდროჩლორობა, რა თქმა უნდა, ყოველთვის იჩენს თავს. ამ გარემოებით არის გამოწვეული, რომ თურქულ ტრანსკრიფციაში ქართული სახელები იმდენად არის შეცვლილი, რომ მათი პირველადი სახის აღდგენა დიდ დაკვირვებასა და ადგილის ტოპონიმის ზედმინევენით ცოდნას მოითხოვს.“¹⁴

დავთრის მიხედვით მდინარე აჭარისწყლის ხეობა ცალკე ლივად (სანჯაყად) არის გაერთიანებული ოსმალეთის იმპერიაში. მასში ორი - ზემო და ქვემო აჭარის ნაჰიეებია (რაიონები) გაერთიანებული. მოცემულ შემთხვევაშიც, ტოპონიმთა ამოკითხვა მოითხოვს ქართული და თურქული ენების და „სიაკათის“ დამწერლობის ცოდნას. ყოველივე ამის გამო, მიზანშეწონილად მიგვაჩნია, აქვე ქართულ და თურქულ ენებზე წარმოვადგინოთ დავთარში მოცემულ სახელთა ჩამონათვალი. ზემო აჭარის ნაჰიეში 59 სოფელი, ხოლო ქვემო აჭარაში 35. მათი უმრავლესობა დღესაც აგრძელებს არსებობას, ხოლო ზოგიერთი მათგანი დროთა განმავლობაში სრულიად გამქრალა, ან მისი სახელწოდება მინდვრის, ან რომელიმე მცირე ტოპონიმის სახით

14 - „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“, გამოკვლევა, ს. ჯიქია, წიგნი I, თბილისი 1947, გვ.24

არის შემორჩენილი. ხშირად, ამათუ იმ სოფლის, უფრო მეტად მოსახლეობისაგან დაცლილი სოფლის გვერდით მითითებულია მის მდებარეობა სხვა გეოგრაფიულ პუნქტთან - მაჰალესთან (უბანი) ან სოფელთან, რაც უფრო აადვილებს მათი ადგილმდებარეობის დაზუსტებას. მეტი თვალსაჩინოებისთვის და შესაძლო ინტერესის გათვალისწინებით, ჩამონათვალში ჩვენ ვუთითებთ მათ. უმრავლესობის სახელწოდება დავაზუსტეთ, ზოგიერთ მათგანს, რომელიც შესაძლებელია დაზუსტებას მოითხოვდეს ვურთავთ ოსმალურ ტრანსკრიფციას.

ზემო აჭარის ნაჰიე:

1. იორამის ციხის რაბათი, მეორე სახელი შუბანი, ახლოსაა ვარდუბნის მაჰალესთან 2. ჭა, ახლოსაა მელიქმინდასთან 3. მელიქმინდა, ახლოსაა ჭასთან 4. სხალთა, ახლოსაა ფაჩხას მაჰალესთან 5. ნაბლვანა 6. ჭერი, ახლოსაა ძმაგულას მაჰალესთან, 7. ზემო კურძა 8. თაგო, ახლოსაა ჩაოსთან, 9. ჩაო, ახლოსაა თაგოსთან 10. ფურტიო 11. ნენია 12. დაბაძველი 13. ლახორი (?) 14. დანისპარაული 15. კვატია 16. ოშქანა, ახლოსაა ვარდიდაბასთან 17. საქაშთავი (?) ახლოსაა ბელღეთთან 18. ქუდგაური (ქუთაური), ახლოსაა ბელღეთთან 19. მანყვალთა 20. თხილვანა, 21. ბულაური, ახლოსაა გორშემის (?) მაჰალესთან 22. ტბეთი, ახლოსაა ბოზაულთან 23. შუანაღვარი, 24. ჭურთა (?), 25. კონანა, 26. კალოთა, ახლოსაა ოშქანასთან, 27. ქოჩახი, ახლოსაა კალოთასთან, 28. მაქვთა, ახლოსაა თხილვანასთან, 29. რაგთა, ახლოსაა დაბაძველთან 30. ხიხაძირის ციხის რაბათი, მეორე სახელი ბარათაული 31. გუდნა (?) 32. ხულა, ახლოსაა დიაკონიძისა და გუდისხევის მაჰალეებთან 33. ღორჯომი 34. დიდი აჭარა 35. ბელღეთი, ახლოსაა ფოცხოსთან 36. ფოცხო (?) 37. ქვემო კურძა, 38. აღმე, 39. ნიგაზეული 40. ჩანჩხალო, ახლოსაა ნიგაზეულთან 41. ქვემო მალღამალი (?), ახლოსაა ბელღეთთან 42. ჭვანა, ახლოსაა გომარდიდის მაჰალესთან 43. ნყაროთა, ახლოსაა ოთალთასთან 44. უჩამბა 45. ბარათაული, 46. ტბეთის ციხის რაბათი 47. ახალდაბა, ახლოსაა ტბეთის ციხის რაბათთან, 48. ქარაფეთა, ახლოსაა ტბეთთან 49. კავიანის ციხის რაბათი 50. ოთალთას ციხის რაბათი 51. სამხლისი, ახლოსაა სომხითის მაჰალესთან, 52. ტაბახმელა, ახლოსაა ბელღეთთან, 53. შუა კალო, ახლოსაა დაბაძველთან, 54. ქორეთი (გორეთი) (?), ახლოსაა ოთალთასთან 55. ამალღიური (?), ახლოსაა ხულასთან, 56. ზემო მალღამალი, 57. ბორდოყანა (?), 58. დიოკნისი, ახლოსაა ბელღეთთან, 59. მანიაკეთი.

ქვემო აჭარის ნაჰიე:

1. მერისი, ახლოსაა ანბასირეთის მაჰალესთან 2. ტანდალა (ახ.დანდალო) 3. ახო, ახლოსაა სამანაურის სათესველთან 4. რადამუდი (?) 5. ცხმორისი 6. კანტაური 7. კვაშტა 8. ვაიო 9. აქუცა 10. ნონიარისი, ახლოსაა ანდაგორის მაჰალესთან 11. ვარჯანისი 12. ზვარე 13. ზედსოფელი 14.

ზენდიდი, ახლოსაა ზედსოფელთან 15. მახუნცეთი, ახლოსაა სალორეთთან 16. გალიეთი 17. აბუქეთა, 18. ნასეირიანი (?) 19. ორცვა 20. ხოხონა (ახ. ხოხნა), ახლოსაა ორცვასთან, 21. თამარი (?), 22. ცხემლვანა, ახლოსაა სალორეთთან, 23. ბზუბზუ, 24. ზუნდაგა, 25. დოლოგანი, მეორე სახელი დოლოგი, 26. სანნახენა, ახლოსაა სალორეთის ციხესთან, 27. სალორეთის ციხის რაბათი, 28. ტბეთთა, ახლოსაა კვაშტასთან, 29. კაპნისთავი, 30. ხერთვისი, ახლოსაა მაჭახლისპირთან, 31. კიბე, 32. ძენწმანი, ახლოსაა ორცვასთან 33. კლდეთი, ახლოსაა ძენწმანთან, 34. დაბაასუბანი, ახლოსაა კაპნისთავთან, 35. მეძიბნა, ახლოსაა მერისთან.

აღნიშნულ სოფლებში მთლიანობაში დაახლოებით 500-ზე მეტი კომლი ფიქსირდება, 311 ზემო აჭარის, ხოლო 211 ქვემო აჭარის ნაპიეში. ეს რიცხვი გვიქმნის წარმოდგენას ხეობის მაშინდელი დემოგრაფიული მდგომარეობის შესახებ. ამასთან გასათვალისწინებელია მოსახლეობისგან დაცლილი სოფლებიც.

კომლთა უფროსების სახელთა ჩამონათვალი ნათლად გვიქმნის წარმოდგენას მოსახლეობის ეთნიკურ შემადგენლობაზე და ჩანს, რომ იგი მთლიანად ქართულია. ყველაზე მეტად მოხსენიებულია სახელები - გოგიჩა, ზაქარა, შაქარა, აღდგომელ, ბასილი, გიორგი, მახარა, ლევანი და სხვ.

გადასახადების შესწავლა და ანალიზი მრავალ საკითხთან ერთად შესაძლებელი ხდება დავადგინოთ რელიგიური სურათიც. ჩამოთვლილ კომლთაგან აბსოლუტურად ყველა, სხვასთან ერთად იხდის ისვენჯის გადასახადს, რაც იმას ნიშნავს რომ, მოსახლეობა მთლიანად ქრისტიანულია და ისლამს ჯერ კიდევ არ მოუკიდებია ფეხი. ეს ბუნებრივიცაა, რადგან, როგორც ვთქვით, ტერიტორია ჯერ ახლი შესულია იმპერიის შემადგენლობაში.

„აჭარის ლივის მოკლე დავთარი“ მურად მესამის დროს, ანუ 1574-1595 წლების შუალედში უნდა იყოს შედგენილი. მასში ჩამოთვლილია მხოლოდ სოფლები და მათზე დანესებული გადასახადების რაოდენობა. ვხვდებით ისეთ გადასახადებს, რომლებიც არ არის კომლობრივი და ვრცელ დავთარში არ გვხვდება. მაგალითად: სამლებროზე, ფოცხვერის ტყავზე და სხვ. ხშირია მინაწერები, სადაც მოცემულია ცნობები ხასების, ზეამეთების, თიმარების, ვაყუფების და მათი მფლობელების შესახებ.

აღნიშნული ცნობების დამუშავება და სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოტანა ძალზე მნიშვნელოვანია აჭარის ისტორიისათვის. ისინი სანდოა, რადგან სახელმწიფო მოხელეების მიერ შედგენილი ოფიციალური დოკუმენტებია.

ამრიგად, მოცემული დოკუმენტები საინტერესოა როგორც ქართული, ისე თურქული საისტორიო ლიტერატურის თვალსაზრისით. მიუხედავად იმისა, რომ აჭარის შესახებ ოსმალეთის იმპერიაში მრავალი დოკუმენტია შედგენილი, ზემოხსენებული დოკუმენტები შევარჩიეთ მათი შედგენის პე-

რიოდისა და შინაარსის გამო, როგორც პირველი წყარო აჭარის ქართული მმართველობიდან ოსმალურ მმართველობაში გარდამავალი ხანისა. ამჯერად, რიგი გარემოებებიდან გამომდინარე, მხოლოდ ზოგადი ცნობებით შემოვიფარგლეთ. დაინტერესებული მკვლევრები მათში უფრო მეტ ინფორმაციას შეხვდებიან.

აქვე უნდა ითქვას, რომ გარდა ზემოაღნიშნულისა, ამ ტიპის ძეგლებს დიდი ფასეულობა გააჩნიათ ფილოლოგიური თვალსაზრისითაც. მოცემული პერიოდის თურქულ ენაზე დაწერილი დოკუმენტები მნიშვნელოვან და დამახასიათებელ ენობრივ მასალას შეიცავენ. მათ გარკვეული მნიშვნელობა აქვთ თურქულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობის საკითხების კვლევისათვისაც. გარდა ამისა, ოსმალური ტრანსკრიფციით გადმოცემული ქართული საკუთარი სახელების შესწავლა საშუალებას იძლევა, გამოტანონ იქნას საყურადღებო დასკვნები ზოგადი ენათმეცნიერების თვალსაზრისითაც.

ლიტერატურის სია:

1. ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ქართლის ცხოვრება, ტომი IV, თბილისი.
2. „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“, გამოკვლევა, ს. ჯიქია, წიგნი I, თბილისი 1947.
3. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), IV. Mühimme Defter
4. BOA Kamil Kepeci Tasnifi, Ruus Defteri 218
5. BOA Tapu Tahrir Defteri, 558.
6. Ankara Tapu ve Kadastro Genel müdürlüğü, Tapu Tahrir Defteri, 197.
7. Ankara Tapu ve Kadastro Genel müdürlüğü, Tapu Tahrir Defteri, 272.
8. Dündar Aydın, Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı, Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566), Ankara, 1998
9. სახოკია თ., მოგზაურობანი, გურია, აჭარა, სამურზაყანო, აფხაზეთი, თბილისი, 1985
10. შაშიკაძე ზ., ორი მნიშვნელოვანი დოკუმენტი XVI ს-ის აჭარის ისტორიიდან, ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტის მემედ აბაშიძის სახელობის სამეცნიერო-კვლევითი ცენტრის კრებული III, ბათუმი, 2002
11. შაშიკაძე ზ., მახარაძე მ., აჭარის ლივის ვრცელი და მოკლე დავთრები, თბილისი, 2011.

Yer adı “Acara” tarihi-coğrafya bakımından kendine bağlanan küçük vadilerle birlikte tüm Acaristkskali (Acara Suyu) ırmağının havzasını kapsar. Ortaçağ Gürcü tarihi kaynaklarında¹, bilimsel literatürde² ve Osmanlı İmparatorluğu’na bağlandık-tan sonra ortaya çıkan Türk tarih kaynaklarında da burası aynı şekilde belirtilmiştir. Günümüz Acara Özerk Cumhuriyeti kendi adını daha sonraki aşamalarda söz konu-su toponimin genellemesinden dolayı almıştır.

Son döneme kadar Gürcü tarih bilimi açısından bahse konu olan havzanın Os-manlı İmparatorluğu’na bağlandığını gösteren tam tarih bilinmiyordu. Dahası Sul-tan III. Murat zamanında ve 1595 tarihinde tutulan “Gürcistan Vilayeti’nin Mufassal Defteri’nde”³ Acara’nın kayıtlarda bulunmaması bazı Gürcü bilim adamlarını bu bölgenin daha geç dönemlerde yani XVII. y.y.’ın başlarında Osmanlı’ya bağlandığı gibi düşüncelere yanlış yönlendirmiştir. Gürcü bilim adamları tarafından yanlış olan bu fikirler son zamanlara kadar kabul görmekteydi. Ancak, son yıllarda Türkiye’deki arşivlerden çıkarılan belgeler bu düşünceleri tamamen değiştirdi ve Acara’nın Os-manlı’ya bağlandığı tarihini netleştirdi. Elde edinilen yeni bilgiler Acara’nın Osman-lı’ya daha önce yani XVI. y.y.’ın 50-60’lı yıllarında bağlandığını göstermektedir.

Bu toprakların Osmanlı’ya bağlandıktan sonraki dönem üzerine Gürcü tarihi kaynaklarda bölge hakkındaki bilgiler kısıtlıdır. Benzeri eksikliklerin tamamlaması zengin geleneğe sahip olan Türk tarih literatürü sayesinde mümkündür. Türkiye’nin arşivleri ile kütüphanelerinde fazlasıyla belge ve sözlü kaynak muhafaza edilmek-tedir. Günümüz durumuna göre anılan malzemelerden bir kısmının çözülmesi söz konusu bölge hakkında birçok meselenin yeniden gözden geçirmesine imkân sağladı. Şunu da belirtmek gerekir ki çözülen malzemeler bölge tarihine yalnız kısmı anlam-da açıklık sağlayabildi. Eminiz ki daha sonraki zamanlarda Osmanlı dönemi Acara tarihi üzerine bilimsel çalışmalarının ortaya konulmakla birlikte bölge tarihi konuları daha da netleşecektir.

Aşağıda Acara tarihini araştırmak açısından yenilik kazandıran ve Osmanlı tarafın-dan bölgenin fethedildiği ilk yıllarda tutulan birkaç belge dikkatinize sunulmuştur.

¹ - bkz. Batonişvili Vakhuşti, ağıtsera sameposa sakartvelosa, teksti dadgenili kvela dziritadi hel-natseris mihedvit s. Kauhçişvilis mier, “Kartlis Tskhovreba”, t. IV, gamomtsemloba, sabçota sakart-velo”, tbilisi, 1973, gv. 676/ Batonişvili Vakhuşti, Gürcistan Krallığı’nın Tasviri, metin bütün el-yazmalara göre S. Kauhçişvili tarafından doğrulanmıştır, ”Kartlis Tskhovreba”, c.IV, Tiflis, 1973. S. 676.

² - bkz. Tedo Sakhokia, Mogzauroba Guria, Acara, Samurzakano, Apkhazeti, Tbilisi, 1985, gv. 138/Tedo Sakhokia, Guaria, Acara, Samurzakano, Abhazya gezisi, Tiflis, 1985, s. 138.

³ - “gürcistanis vilаетis didi davtari”, turkuli teksti targmanit, gamokvlevita da komentarebit sam tsignad gamostsa kartvelma turqologma sergi cikişam 1941, 1947 da 1958 telebşi/ “Gürcistan Vilay-eti’nin Mufassal Defteri” Türkçe metnin Gürcüce’ye çevirisi, gerekli incelemeler ve açıklamalarla birlikte Gürcü Türkolog Sergi Cikia tarafından yapılmış ve 1941, 1947 ve 1958 yıllarında üç cilt halinde neşredilmiştir.

Türk tarihçisi Dündar Aydın arşiv belgelerine göre 1552'de Gürcülerin silahlı isyanlarını 1551'te İskender Paşa'nın seferine karşı yapılan bir cevap olarak değerlendirmiştir. Ona göre direniş bastırıldıktan sonra Şavşat, Livane ve Acara vadilerinin Gürcü derebeyleri Osmanlı hâkimiyetini kabul etmek zorunda kaldılar⁴. Daha sonraki döneme ait belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Acara derebeylerin söz konusu kabulü Osmanlı hâkimiyetine tamamen geçmeleri değil de yalnız Osmanlı hükümdarlığını tanımak anlamına gelmesi gerektir. Bu düşünceleri aşağıda dikkatinizi yönlendireceğimiz daha geç zamanlarda yazılan belgelerdeki bilgiler doğrulamaktadır. Bize göre sunduğumuz belgeler Acara bölgesinin Osmanlı hâkimiyetine geçtiğini gösteren bazı ayrıntıları net bir şekilde göstermiştir.

İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde muhafaza edilen Mühimme Defteri'nin dördüncü cildinin 183. sayfasında, Hicri Cumadi Al-Ahir sene 968 (Şubat-Mart 1561) tarihli ve 1910 kayıt numarası olan yazıda belirttiğine göre Acara vadisinin haksız olarak Bejan adlı bir Hristiyan kişinin elinde olduğu, bu zatın hükmünün yüz kişiden fazla insan üzerine dahi geçmediği açıklanmıştır. Aynı belgeye göre söz konusu kişi sancığın muhafazasını sağlamamakla birlikte karışıklıklar düzenliyormuş ve bu yüzden yönetim elinden alınmış, Acara bölgesi İspir Sancak beyi olan Mehmet'e devredilmiştir⁵. Belgenin aynı sayfası ile 1912 kaydında yine aynı olaydan belirtilmiştir. Buna göre Acara bölgesi İspir sancakbeyine 20.000 akçe gelir karşılığında devredilmiştir⁶.

Acara'nın İspir sancakbeyin yönetiminde ne kadar süre kaldığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kamil Kepeci fonu 218 numaralı defterinden anlaşılmaktadır. Burada Hicri 28 rebi ul-evel sene 971'de (15 Aralık 1563) yukarıda adı geçen Bejan'ın asitaneye (İstanbul) gittiği ve Padişah'a itaat ettiği açıklanmıştır. İslam'ı kabul ettikten ve Mehmet adını aldıktan sonra kendisi sancakbeyi olarak atanıp Acara yönetimini yeniden ele geçirdi⁷. Yukarıda bahsedilen bilgiler Acara'nın Osmanlı yönetimine geçtiği tarihini açıkça göstermektedir. Bu zamandan itibaren "Acara" (مرجا، اراج)، "Acara Deresi" (مرج در اراج) çok sayıda Osmanlı kayıtlarında yer almıştır. Makalemizde keşfedilen ve incelenen iki çok önemli belge üzerine "Acara Livası Mufassal ve İcmal Defterleri" durmaya karar verdik. "Mufassal Defter" İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde kayıt numarası 1558 olarak muhafaza edilmektedir⁸. Bu defterin aynısı Ankara Tapu ve Kadastro Arşivi'nde kayıt numarası 197 olarak muhafaza edilip üzerine yalnız kısa olan

4 - Dündar Aydın, Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı, Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566), Ankara, 1998, s.72.

5 - Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), IV. Mühimme Defteri, s.183; Aydın D., a.g.e, s.293.

6 - a.g.e. 146-158.

7 - a.g.e. s. 293. Bahsedilen her iki bilginin çevirisi ve analizi 2002 yılında tarafımızdan neşredilmiştir. Bkz. Batumi Şota Rustaveli Üniversitesi, Memed Abaşidze Bilimsel Araştırma Merkezi Bildiriler Kitabı, III. s. 146-158.

8 - BOA Tapu Tahrir Defteri, 558.

yazılı kayıtlar ilave edilmiştir⁹. “Acara Livası İcmal Defteri” ise yine Ankara’da aynı arşivde kayıt numarası 272 olarak muhafaza edilmektedir¹⁰.

Yukarıda bahsedilen defterlerin tutulması daha önce yer alan gelişmelerin mantıksal devamıdır. Osmanlı İmparatorluğu’nda benzeri defterlerin tutulmasına fazlasıyla önem verilirdi ve genellikle mali denetim amaçla yapılırdı. Benzeri belgeler gerek Acara, gerekse diğer bölgelerin tarihini incelemek açısından çok önemlidir. Bu belgelerde Acara vadisinin demografik, etnik, dini, sosyal-ekonomik, siyasi vs. durumu açıkça belirtilmiştir.

Osmanlı’ya bağlandıktan sonra özellikle Gürcü tarihi literatüründe Acara’da meydana gelen gelişmeler hakkında bir bilgi yoktu. Bu durumu göz önünde bulundurduğumuzda söz konusu defterlerin ne kadar tarihi öneminde olduğu aşikârdır.

“Mufassal Defteri” tarihsizdir. Ancak üzerindeki Sultan II. Selim’in tuğrası bu defterin 1566-1574 yıllarında yani vadinin Osmanlıya bağlandıktan en kısa zaman içerisinde tutulduğunu göstermektedir.

Belgenin tam ismi “Defteri Mufassal Liva-i Acara-i Ülya’dir” ancak içerindeki kayıtlar kollarıyla birlikte Acaristskali ırmağının bütün havzasını kapsıyor. Defterde bu bölgenin sakinleri tamamen kayda geçirilmiş ve buna göre vergiye tabi tutulmuşlardır. Köyler, verdiği vergileri dâhil olmak üzere listelenmiş, aile üyeleri sayısı belirtilmiş ve her aile reisinin ismi verilmiştir. Demek ki, bu tür belgeden talep edilen bütün inceliklerle birlikte bu belge düzenlenmiştir. Bu belgelerin tetkik edilmesiyle analizi Acara tarihini incelemek açısından ve günümüze kadar bilinmeyen veya yanlış bilinen bilgilere gerekli açıklık kazandıracaktır.

Defterde ilgimizi çeken konulardan birisi tarihi coğrafya meselesidir. Burada sırayla ve bütünüyle köylerin listesi tutulmuştur. Tabi ki iş ahalinin vergiye bağlaması konuya geldiğinde bütün yerleşim yerlerle tek haneli veya iki haneli köyler de kayda tutulurdu (Def. s. 4,10,18). Dahası, defterde belli bir sebeplerden dolayı boşalmış köyler de kayda geçirilmiştir (s. 4,10,11,12,17,18).

Defterler bir kural olarak “Siyakat” yazısı ile yazılırdı. Gürcüce olan bölge isimlerini çözmek konusunda bu yazının okunması çok zordur. Gürcüce olan, ancak Osmanlı yazısı ile yazılan malzemenin okunması da ayrı bir sıkıntı yaratmaktadır. Konuya ilişkin Akademik Sergi Cikia haklı olarak “Çeşitli dillerinin fonetik farklılığından kaynaklanan düzensizlik kendini her zaman belli eder. Bu durumdan kaynaklı Türkçe olan yazıda değişen Gürcüce isimlerinin orijinal halini belirlemek için çok dikkatle olmakla birlikte bölgenin yer adlarının iyice bilmesi gerek” gibi ifadelerde bulunmuştur¹¹.

⁹ - Ankara Tapu ve Kadastro Genel müdürlüğü, Tapu Tahrir Defteri, 197.

¹⁰ - Bahsedilen belgelerin fotokopileri, Osmanlıca metni, çevirisi, araştırması ile değerlendirmesi 2011 yılında tarafımızdan neşredilmiştir. b.kz. Zaza şaşıkadze, MirianMakharadze, Acara Livası Mufassal ve İcmal Defterleri, Tiflis, 2011.

¹¹ - “Gürcistan Vilayeti’nin Mufassal Defteri”, S. Cikia, I. Kitap, Tiflis, 1947, s. 24.

Deftere göre Acaristskali vadisi ayrı bir liva (sancak) statüsünde Osmanlı İmparatorluğu'na bağlanmıştı. Bu livaya iki nahiyeye (Yukarı ve Aşağı Acara) dâhil edilmişti. Bu durumda da yer adlarının okunuşunda Gürcüce ve Türkçe dilleri ile siyakat yazısının bilmesi gerek. Bundan dolayı defterde yer alan yer adlarının Gürcüce ve Türkçe yazmasını uygun gördük. Deftere göre yukarı Acara nahiyesinde 59, aşağı Acara nahiyesinde ise 35 köy bulunurdu. Bunlardan çoğu günümüze kadar mevcuttur. Bir kısmı ise zaman ilerleyince yok olmuş veya bir tarla ya da yer adı olarak kalmıştır. Köylerin isimleriyle birlikte komşu köy ve mahallenin ismi de verilmiştir. Buna göre, adı geçen köyün bulunduğu yer daha netleşmiş oluyordu. Aşağıda isimlerini verdiğimiz köyler tamamen defterde olduğu gibi gösterilmiştir. Çoğu isimler tarafımızdan çözülmüştür. Bazı isim ise doğrulamak açısından Latin harfleri ile birlikte Osmanlıca yazıldığı şeklinde verilmiştir.

Yukarı Acara Nahiyesi:

1. İoram Kalesi'nin Rabatı, ikinci ismi Şubani, Vardisubani mahalesine yakındır
2. Ça, Meliktsminda'ya yakındır
3. Meliktsminda, Ça'ya yakındır
4. Skhalta, Paçkhamahalesi'ne yakındır
5. Tsablvana
6. Çeri, Dzmagula mahallesine yakındır
7. Zemo Kurdza
8. Tago, Çao'ya yakındır
9. Çao, Tago'ya yakındır
10. Purtio
11. Nenia
12. Dabadzveli
13. Lakkhori (?)
14. Danisparauli
15. Kvatia
16. Oşkana, Vardidaba'ya yakındır
17. Sakaştavi (?), Vardidaba'ya yakındır
18. Kudgauri (Kutauri), Beğleti'ye yakındır
19. Matskvalta
20. Tkhilvana
21. Buğauri (?), Gorşeş mahalesine yakındır
22. Tbeti, Bozaul'a yakındır
23. Şuanağvari
24. Çurta(?)
25. Konana
26. Kalota, Oşkana'ya yakındır
27. Koçakhi, Kalota'ya yakındır
28. Makvta, Tkhilvana'ya yakındır
29. Ragta, Dabadzveli'ye yakındır
30. Khikhadziri kalesinin rabatı, ikinci ismi Baratauli
31. Gudna (?)
32. Khula, Diakonidze ve Gudiskhevi mahalelerine yakındır
33. Ğorjomi
34. Didi Acara
35. Beğleti, Poskho'ya yakındır
36. Poskho (?)
37. Kurdza ülya
38. Alme
39. Nigazaeuli
40. Çançhalo, Nigazeuli'ye yakındır
41. Maldaşali süfla ?, Beğleti'ye yakındır
42. Çvana, Gomardidi mahalesine yakındır
43. Tskarota, Oalta'ya yakındır
44. Uçamba
45. Baratauli
46. Tbeti kalesi rabatı
47. Akhaldaba, Tbeti kalesi rabatına yakındır
48. Karapeta, Tbeti'ye yakındır
49. Kaviyani kalesi rabatı
50. Oalta kalesi rabatı
51. Samkhlisi, Somkhiti mahalesine yakındır
52. Tabakhmela, Beğleti'ye yakındır
53. Şua Kalo, Dabadzveli'ye yakındır
54. Koreti (Goreti) (?) Oalta'ya yakındır
55. Amaldiuri (?), Khula'ya yakındır
56. Maldaşali ülya
57. Bordokana (?)
58. Dioknisi, Beğleti'ye yakındır
59. Maniaketi.

Aşağı Acara Nahiyesi:

1. Merisi, Anbasireti mahalesine yakındır
2. Tandala (günümüzde Dandalo)
3. Akho, Samanauri tarlalarına yakındır
4. Radamudi (?)
5. Tskhmorisi
6. Kantauri
7. Kvašta
8. Vaio
9. Akutsa
10. Tsoniarisi, Andagori mahalesine yakındır
11. Varcanisi
12. Zvare
13. Zedsopeli
14. Zendidi, Zedsopeli'ye yakındır
15. Makhuntseti, Sağoreti'ye yakındır
16. Galieti
17. Abuketa
18. Naseiriani (?)
19. Ortsva
20. Khok-

hona (günümüzde Khokhna) Ortsva'ya yakındır, 21. Tamari (?) 22. Tskheml vana, Sağoreti'ye yakındır 23. Bzubzu 24. Zundaga 25. Dologani, nam-i diğer Dologi 26. Satsnakhena, Sağoreti kalesine yakındır 27. Sağoreti kalesinin rabatı 28. Tbeta, Kvašta'ya yakındır 29. Kapnistavi 30. Khertvisi, Maçakhlispiri'ye yakındır 31. Kibe 32. Dzentsmani, Ortsva'ya yakındır 33. Kldeti, Dzentsmani'ye yakındır 34. Dabaasubani, Kapnistavi'ye yakındır 35. Medzibna, Meri'ye yakındır.

Yukarıda adı geçen köylerde yaklaşık 500'den fazla (Yukarı Acara'da 311, Aşağı Acara'da ise 211) ailenin oturduğu belirlenmiştir. Bu rakamlara göre adı geçen vadinin dönemin demografik durumunu öğrenmek mümkündür. Bununla birlikte, ayrıca boş köylerin sayısının göz önünde bulundurulması da gerek.

Aile reislerinin isimlerinden sakinlerin kimliği de belli olmakta ve bunların tamamen Gürcü oldukları tespit edilmiştir. En fazla geçen isimler şunlardır: Gogiça, Zakara, Şakara, Ağdgomel, Basili, Giorgi, Makhara, Levani v.s.

Defterden, ödenen vergi türleriyle birlikte dini durumunun tespit edilmesi de mümkündür. Yukarıda adı geçen bütün aileler diğer vergilerle birlikte "işpenç" vergisini de ödüyorlardı. Bundan anlaşıldığı kadarıyla, yerli ahali tamamen Hristiyan'dı ve bölgenin Osmanlı topraklarına yeni dâhil olduğu için henüz İslam dinini kabul etmiş değillerdi.

"Acara Livası İcmal Defteri'in" III. Murat döneminde yani 1574-1595 yıllar arasında tutulmuş olması gerekir. Bu defterde sadece köylerin isimleriyle birlikte ödedikleri vergiler belirtilmiştir. İcmal Defterde ayrıca Mufassal Defterde yer almayan ve aile tarafından ödenmeyen vergi türleri de mevcuttur. Bunlar şunlardır: resm-i boyahane, resm-i vaşak vb. gibi vergiler. Defterde olan birçok ek yazıdan ise zeamet, tımar, vakıf ve sahipleri hakkında bilgilerin öğrenmesi mümkündür.

Yukarıda bahsedilen bilgilerin tetkik edilmesi Acara tarihini incelemek açısından fazlasıyla önem arz etmektedir. Bu bilgiler devlet memurları tarafından resmi belgeye kayıt edildiğinden dolayı güvenilirdir.

Sonuç olarak denilebilir ki adı geçen belgeler gerek Gürcü, gerekse Türk tarihçiliği açısından önemlidir. Acara hakkında Osmanlı İmparatorluğu'nda çok sayıda belge yazılmasına rağmen, çalıştığımız belgeleri yazıldığı dönem, içerik ve Acara'nın Gürcü idari sisteminden Osmanlı idari sistemine bir geçiş süreci kaynağı açısından seçtik. Bu sefer, bazı şartlara bağlı olarak genel bilgilerle yetinmiş olduk. Bu defterler konu ile ilgilenen araştırmacıların daha fazla bilgiye kavuşturmalarını sağlayabilirler.

Burada şunu da belirtmek gerekir ki yukarıda bahsettiğimiz haricinde bu tür belgeler filoloji açısından da fazlasıyla önem taşımaktadır. Türkçe yazılan dönemin belgelerinde dil açısından birçok malzeme mevcuttur. Bu durum ise Türk-Gürcü dil münasebetleri araştırmak için önemlidir. Bunun dışında, Osmanlıca yazılan Gürcü özel isimlerinin incelemesi dilbilimi açısından önemli tespitlere imkân sağlamaktadır.

AKKOYUNLU-GÜRCÜ İLŞKİLERİ

Doç Dr. Ahmet TOKSOY
Adnan Menderes Üniversitesi

ÖZET

Doğu Anadolu'nun dağına, taşına, vadisine ve akarsu kenarlarına Türkmen damgasını vuran Ak Koyunlular, Yirmi dört Oğuz Boyundan biri olan Bayındırlılara mensuptular. Bundan dolayı "Bayındır Han Oğulları" veya "Bayındırıyye" anılıp bir müddet de "Tur Aliler" de denilmiştir.

Akkoyunluların Anadolu'ya ne zaman geldikleri tartışma konusudur. Woods, "Ak Koyunlular, Diyarbakır ve yöresine, büyük bir ihtimalle XIII. yüzyılda Moğol istilasının neden olduğu büyük göçlerin içerisinde gelmişlerdir" diye görüş bildirmiştir. Zeki Velidi Togan ise "Akkoyunluların bir kısmının Azerbaycan'da daha eski zamanlardan kalmış olduklarını esas kütlelerin ise İlhanlılar zamanında Türkistan'dan Anadolu'ya gelmiş olduklarını" belirtmektedir. Prof. Dr. Enver Konukçu'ya göre, Bayındırlılar, Selçuklularla birlikte batıya geldiklerini ve bunu Moğol baskısının takip ettiğini ifade etmektedir.

Akkoyunlu-Gürcü ilişkileri Uzun Hasan döneminde gelişme göstermiştir. Akkoyunlu Uzun Hasan Erzurum, Avnik ve Erzincan taraflarına yerleşip, Kara Koyunlu Devletini yıkarak Tebriz'i devletin merkezi yaptıktan sonra 1458'de Atabek Yurduna akın yaptı. Bu akın sırasında altı kaleyi ele geçirerek Erzurum'a döndü.

Uzun Hasan, 1463'te Atabeklere yardım için bir ordu gönderdi. Zira bu sırada Bagratlı kralı Giorgi, II. Kvarkvare'den vergi istedi. Kvarkvare, Uzun Hasan'a elçi göndererek ondan yardım istedi. Uzun Hasan, Derviş ve Temür Beyler idaresinde bir ordu gönderdi. Akkoyunlu ordusu, Tav-Eli bölgesini kurtararak Kvarkvare'yi tahta oturtular. Böylece Atabekler Akkoyunlulara bağlandılar.

Bilinmeyen bir neden de dolayı 1466'da Uzun Hasan Atabekler Yurdunda Samagar bölgesine akında bulundu. Kaleyi ele geçip birçok ganimet aldıktan sonra geriye döndü.

Anahtar Kelimeler: Akkoyunlu, Gürcü, Uzun Hasan, Ahıska, Atabek

თეთრბატკანიანთა და ქართველთა ურთიერთობები

ასოცირებული პროფესორი აჰმედ თოქსოი
ადნან მენდერესის უნივერსიტეტი

მოკლე შინაარსი

თეთრბატკანიანები, რომელთაც აღმოსავლეთ ანატოლიის მთებზე, ქვე-ბზე, ხეობებსა და მდინარეთა ნაპირებზე თურქმენული კვალი დატოვეს, 24 ოლუზური ტომიდან ერთ-ერთს - ბაინდირის ტომს მიეკუთვნებოდნენ. ამიტომ, მათ მოიხსენიებდნენ, როგორც „ბაინდირ ხანის შვილებს“ ან „ბაინდირიეს“. ერთი პერიოდი „ტურ ალიებსაც“ უწოდებდნენ.

საკამათოა თეთრბატკანიანთა ანატოლიაში მოსვლის თარიღი. ვუდსი თვლის, რომ თეთრბატკანიანები დიარბაქირსა და მის შემოგარენში, დიდი ალბათობით, XIII საუკუნეში მონღოლთა შემოსევების გამო დიდი გადასახლების დაწყების შედეგად მოვიდნენ. ზეჟი ველიდი თოგანი კი მიიჩნევს, რომ თეთრბატკანიანთა ერთი ნაწილი აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე უფრო ძველ პერიოდში იმყოფებოდა, ხოლო ძირითადი მასა ილხანიანთა პერიოდში თურქესტანიდან გადავიდა ანატოლიაში. პროფესორი ენვერ ქონუქჩუს მიხედვით, ბაინდირიანები სელჩუკებთან ერთად წამოვიდნენ დასავლეთისკენ და ეს გზა მონღოლების ზენოლის შემდეგაც გააგრძელეს.

თეთრბატკანიანებსა და ქართველებს შორის ურთიერთობამ უზუნჰასანის პერიოდში დაიწყო განვითარება. უზუნჰასანმა თეთრბატკანიანები არზრუმის, ავნიკის და ერზინჯანის მხარეებში დაასახლა, გაანადგურა შავბატკანიანთა სახელმწიფო, თავრიზი საკუთარ დედაქალაქად აქცია და 1458 წელს სამცხე-საათაბაგოს შეესია. ამ ლაშქრობის დროს ხელში ჩაიგდო 6 ციხე და უკან, არზრუმში დაბრუნდა.

1463 წელს უზუნჰასანმა ათაბაგებს დასახმარებლად ჯარი მიაშველა გიორგი მეფის წინააღმდეგ ბრძოლაში. რადგან, ამ პერიოდში ბაგრატიონმა მეფემ გიორგიმ ყვარყვარე მეორისგან გადასახადების გადახდა მოითხოვა. ყვარყვარემ უზუნჰასანს ელჩი გაუგზავნა და დახმარება ითხოვა. უზუნჰასანმაც დევრიმ ბეისა და თემურ ბეის ხელმძღვანელობით ჯარი გაუგზავნა. თეთრბატკანიანთა ჯარმა გაათავისუფლა თავ-ელის მხარე და ყვარყვარე ტახტზე დასვა, რის შედეგადაც ათაბაგები თეთრბატკანიანებს დაექვემდებარნენ.

1466 წელს, უცნობი მიზეზების გამო, უზუნჰასანი საათაბაგოს სამაგარის რაიონში შეიჭრა, აიღო ციხე და დიდი ნადავლით უკან გაბრუნდა.

საკვანძო სიტყვები: თეთრბატკანიანები, ქართველი, უზუნჰასანი, ახალციხე, ათაბაგი.

THE AQQUYUNLU-GEORGIAN RELATIONS

Assoc. Prof. Dr. Ahmet TOKSOY
Adnan Menderes University

ABSTRACT

The Aqquyunlu, who had left the Turkmen mark on mountains, stones, valleys and stream sides of Eastern Anatolia, belonged to The Bayandor, one of the Twenty-Four Oghuz Tribes. For this reason they were remembered as "The Bayandor Khan Sons" or "Bayındriyye" and were also called as "The Tur Alis" for a while.

When the Aqquyunlu settled in Anatolia is the subject of discussion. Woods said "The Aqquyunlu came to Diyarbakir and its environs, most probably in the XIII. century, during the large migrations caused by the Mongol invasion". While Zeki Velidi Togan stated "Some of the Aqquyunlu remained from the earlier times in Azerbaijan and the main mass came from Turkestan to Anatolia at the time of the Ilkhans". According to Prof. Dr. Enver Konukçu, The Bayandor came to the west with the Seljuks and this was followed by the Mongol Oppression.

The Aqquyunlu-Georgian relations developed during the period of Uzun Hasan (Long Hasan). After settling in the sides of Erzurum, Avnik and Erzincan, destroying the Qara Quyun state and making Tabriz as the centre of the state, Aqquyunlu Uzun Hasan rushed into the Atabeg State in 1458. During this flock, he captured six castles and returned to Erzurum.

Uzun Hasan sent an army to help The Atabeg in 1463. Because in the meantime, the King of Bagrat, King Giorgi II asked taxes from Kvarkvare. Kvarkvare send an envoy to Uzun Hasan and asked for help. Uzun Hasan sent an army under the leadership of Dervish and Temür Bey. The Aqquyunlu army saved the Tav-Eli region and put Kvarkvare on the throne. So, the Atabegs joined to the Aqquyunlu.

For an unknown reason, Uzun Hasan rushed into the Samagar region in the Atabeg State in 1466. After capturing the castle and receiving many spoils, he returned.

Key words: Aqquyun, Georgian, Uzun Hasan (Long Hasan), Meskhetian, Atabeg.

XIII. yüzyılda İran, Azerbaycan ve Irak'ta ortaya çıkan İlhanlılar, Doğu Anadolu'nun tarihi üzerinde XIV. yüzyıla kadar söz sahibi olmuşlardır. Bu devlet zamanında savaşlar ve devletlerarası rekabetin sona ermesi üzerine Anadolu sükûnet içine girmiştir. Başkent olarak Azerbaycan'daki Tebriz'i seçen hanlar, eski geleneklerini terk etmemişler, yaylak hayatını Ucan'da, Alagöz'de, Aladağ'da, Suphanlarda ve ni-

hayet Diyarbakır yakınlardaki Karaca Dağ'da devam ettirmişlerdir. Ayrıca İlhanlılar, Doğu Anadolu'daki ticari hayatı da canlandırmış, Şահrah-i Garbi denilen ana yoldan kervancıların serbestçe gidip gelmelerini sağlamışlardır. İlhanlıların zayıflaması üzerine Sutay ve Sulduz gibi aşiretlerin Doğu Anadolu'daki mahalli hâkimiyetlerini bir süre daha devam etti. İlhanlılar, hâkimiyetleri boyunca ticaret yolları ve bazı önemli kaleleri ellerinde bulundurdular¹.

İlhanlı Devleti'nin yıkılışından sonra Doğu Anadolu'nun siyasi yapısı değişken bir yapı arz etmeye başladı. Öncelikle bölgenin en etkili gücünü oluşturarak Suriye ve Mısır'ı ellerinde bulunduran Memlûkların, Diyarbakır ve Yukarı Fırat havzasında çıkarları vardı. Kuzey ve Kuzeydoğuda Trabzon ve Gürcistan Hristiyan krallıkları bulunuyordu ve bu krallıklar savunmaya geçmişlerdi. Kara Mehmed'in idaresindeki Karakoyunlular, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Azerbaycan içlerine kadar uzanmaya başlamıştı. Doğu Anadolu'da mücadelenin had safhaya çıktığı bu sıralarda, Orta Asya'da ortaya çıkan dünya fatihi Timur devletinin sınırlarını Doğu Anadolu'ya kadar genişletti².

Doğu Anadolu'nun dağına, taşına, vadisine ve akarsu kenarlarına bu damgayı vuran Ak Koyunlular, Yirmi dört Oğuz Boyundan biri olan Bayındırlılara mensuptular³. Mensup oldukları Oğuz boyuna nispetle "Bayındır Han Oğulları" veya "Bayındırıyye" adlarıyla anıldıkları gibi bir müddet de "Tur Aliler" de denilen Akkoyunlular kurdukları devletin resmi alameti olarak da Bayındır boyunun damgasını kullanmışlardır⁴.

Akkoyunlu-Gürcü ilişkileri Tur Ali Bey'in oğlu Kutlu Bey döneminde başlamıştır. Akkoyunlu kaynağı Tihrani, onun döneminde Akkoyunluların çevresinde bulunan din düşmanlarıyla savaşıp cihat etmekle meşgul olduğunu, her zaman ülkenin sınır boylarındaki düşmanların karşısına dikildiğini söylemektedir⁵. Bu bağlamda Kutlu Bey, ordusuyla Kıpçak Atabekleri üzerine yürüdü kaynakta geçmektedir. Tihrani, bu seferden bahsederken Akkoyunlu başbuğunun Gürcistan krallarından birinin üzerine yürüdüğünü bildirmektedir. İki taraf arasında yapılan savaştan galip çıkan Kutlu Bey, Kıpçak ordusunu mağlup ederek Ahıska kalesini hâkimiyet altına aldıktan sonra çok miktarda ganimet ele geçirerek geriye döndü⁶. Akkoyunlu-Gürcü ilişkileri özellikle Uzun Hasan zamanında gelişme gösterdi.

¹ - Enver Konukçu, Kara ve Akkoyunluların Yurdunda, İstanbul 1993, s. 7

² - John Woods, 300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular, Çevr. Sibel Özbudun, İstanbul 1993, s. 73

³ - Konukçu, Kara ve Akkoyunluların Yurdunda, s. 8

⁴ - Faruk Sümer, Oğuzlar, Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları, İstanbul 1980, s. 167; Salim Cöhçe, "Otlukbeli Savaşına Kadar Akkoyunlular", Anadolu Birliğinin Sağlanmasında Otlukbeli Savaşının Yeri ve Önemi, Ankara 1997, s. 121

⁵ - Ebu Bekir Tihrani, Kitab-ı Diyarbekriyye, s. 12

⁶ - Ebu Bekir Tihrani, Kitab-ı Diyarbekriyye, s. 12-13

Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, 1458 İlbaharında büyük bir ordu ile Gürcistan üzerine hareket etti. Bu akını özellikle Kartli taraflarına yaptığı anlaşıl-maktadır. Akın sırasında ganimet olarak Akkoyunluların eline fazla eşya ve mal geçti. Daha sonra alınan esirlerle Erzurum'a geriye dönüldü⁷. Enver Konukçu Uzun Hasan'ın bu seferi hakkında, "... Ertesi yılın baharında karları erimesinden sonra Tercan yakınlarındaki Tarmuk yaylasında topladığı ordusu ile Erzurum'un kuzeyindeki Çoruh vadisinde Atabegler yurduna girdi. Tortum bölgesinde altı kaleyi ele geçirdi. Çok miktarda ganimet alarak geri döndü" yorumunda bulun-maktadır⁸. Bu sefer hakkında bilgi veren Fahrettin Kırzioğlu, Uzun Hasan'ın Göle-Çıldır yoluyla Somkheti'e geldiğini burada karşısına çıkan Lori komutanını mağlup ettiğini buradan Kartli Kralına bağlı Tiflis ve Mukhran çevrelerine kadar akın yaptığını ifade etmektedir⁹.

Uzun Hasan 1463'de Gürcistan üzerine ikinci seferini yaptı. Bu seferin ana se-beplerinden en önemlisi, Gürcü prenslerinin kendi aralarında yaptıkları mücadele ve Kıpçak Atabeğinin Uzun Hasan'dan yardım istemesi olmuştur. Gürcü prensleri kendi aralarında birleşerek, 1462'de Bagratlı Kralı VIII. Giorgi'yi, Çikhori savaşın-da mağlup ettiler. Yapılan savaşta mağlup olan VIII. Giorgi, bu kayıplardan sonra Atabek II. Kvarkvare'yi vergi vermesi konusunda sıkıştırdı. Atabek, İmeret'e kaçtı ve buradan Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a bir elçiyle birlikte mektup gönder-erek yardım istedi. Bunun üzerine Uzun Hasan, Derviş ve Temür Beyler idaresinde bir ordu göndererek bütün Çoruh boyu ile Göle, Ardahan ve Ahıska yörelerini kur-tararak Atabek II. Kvarkvare'yi tekrar tahtına oturtular. Bu seferle Atabekler bey-liği Akkoyunlulara bağlanmış oldu¹⁰. Akkoyunlu ordusu ayrıca Somkhet ve Kart-li bölgelerini de yağma ettiler. Böylece 1334'ten beri Bagratlılara tabi olan Kıpçak Atabekleri bu tarihten sonra Akkoyunluların yardımıyla bu tabiiikten çıkmış oldular ve Akkoyunlulara tabii duruma geldiler.

Kaynakların sebebine pek değinmedikleri bir nedenden dolayı Uzun Hasan or-dusu ile Diyarbakır'dan hareket ederek Atabek yurdunda önemli bir kale olan Sa-magar¹¹ üzerine hareket etti (1466). Akkoyunluların üzerlerine geldiğini haber alan bölge halkı kaçıp canını kurtarmaya çalışarak başka bölgelere göç ettiler. Bazıları ise kalenin sağlamlığına güvenerek kaleye kapandı. Nihayet Akkoyunlu hükümdarı, Sa-

7 - Walter Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd XV. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yük-selişi, Çev. T. Bıyıklıoğlu, Ankara 1992, s. 32

8 - Enver Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Ankara 1992, s. 114

9 - Fahrettin Kırzioğlu, Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar, Ankara 1992, s. 154

10 - Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 119-120; Fahrettin Kırzioğlu, Kars Tarihi, İstanbul 1953, s. 492

11 - Samagar adı hakkında bkz. Ahmet Toksoy, "Anadolu'da Bir Tatar Noyanı Samagar", Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi, XIII, , Yıl. 12, Mayıs 2014, s. 1-6

magar kalesini kuşatmaya başladı. Daha önce İlhanlıların Anadolu Noyan'ı tarafından yaylak merkezi olarak kullanılan ardından da Emir Timur tarafından kuşatılan Samagar kalesi nihayet kısa bir kuşatmadan sonra Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan tarafından ele geçirildi. Çok sayıda esir ve ganimet ele geçirildi¹². Akkoyunlu ordusu buradan Ahıska üzerine hareket edeceği sırada Şark-i Karahisar ve Kemah taraflarında durumun nazik olması dolayısıyla geriye döndü¹³. Kırzioğlu bu seferin sebebinin Atabek II. Kvarkvare'nin ölümü üzerine 1466'da yerine geçen oğlu Bahadır'ın vergisini ödememesi olarak göstermektedir¹⁴.

Akkoyunlu hükümdarı 1472 baharında Kür ve Çoruh boylarını kat'i olarak Tebriz'e bağlamak ve emniyet altına almak için Gürcistan seferine çıktı. Akkoyunlu hükümdarı bu seferinde Azgur'a kadar akın ulaştı ve bölgeyi hâkimiyet altına aldı. Kaynaklarda Uzun Hasan'ın, bu seferinde büyük fütuhata muvaffak olduğu ve Tiflis'i fethedildikten sonra bölgeye Akkoyunlu valisi atadığı anlatılmaktadır. Münecimbaşı, Uzun Hasan'ın Gürcistan hâkimi Bakrat'ın memleketini elinden aldığını da özellikle belirtmektedir¹⁵. Bu sefer sonunda Kıpçak Atabeklerinin Akkoyunlu valisine bağlandığı ve Atabekleri yönetmek üzere III. Kvarkvare'nin Ahıska'da tahta geçti. Ancak Otlukbeli Savaşında Uzun Hasan'ın mağlup olması üzerine Akkoyunlulara bağlı olan III. Kvarkvare tahtan indirildi daha önce önceki Atabek tekrar tahta oturdu¹⁶. Hinz, bu sefer için; "Osmanlılara karşı aynı sene içinde yaptığı sefer için gereken vasıtaları tedarik etmek, kolay kazanılmış zaferlerle askerlerinin maneviyatını yükseltmek için" açtığı yorumunu yapmaktadır.

Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, Otlukbeli Savaşında mağlup olması üzerine Akkoyunlu ülkesinde bir duraklama oldu. Bu durum karşısında Gürcistan'da Kartli, Kutayis ve Bagratlılar isyan ederek Akkoyunlu hâkimiyetinden çıkmak istediler. Hatta Bayındırlı Sarayına gönderilmesi gereken vergilerini ödemediler. Bunun üzerine Bayındırlı hükümdarı Uzun Hasan yeniden Gürcistan üzerine sefere çıkmak zorunda kaldı. Hazırlıklarını tamamlayan Uzun Hasan, 1477'de Tebriz'den yirmi bin atlı ve on bin yaya altı bin ağırlık nakliyesiyle kuzeybatıya hareket etti. Esasen kendisine isyan eden kralları ansızın yakalayabilmek amacıyla bu seferin Osmanlılara karşı sefere çıktığını yaydı. Yedi gün yürüdükten sonra Karadeniz'e doğru doğru yolunu değiştirdi. Böylece Aras Nehrinden kuzeye döndü. Sayıları beş bini bulan hafif silahlı atlı öncü birliklerini göndererek yol açmalarını sağladı. Kaynakların ifadesine göre Akkoyunluları öncü kuvvetleri balta ve ateşle yol açarak Tiflis'e

12 - Ebu Bekir Tihrani, Kitab-ı Diyarbekriyye, s. 375-379; Münecimbaşı, Sahayif ül-Ahbar, III, İstanbul 1285, s. 160

13 - Woods, 300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular, s. 166

14 - Kırzioğlu, Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar, s. 155

15 - Münecimbaşı, Sahayif ül-Ahbar, III, s. 164

16 - Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 494-495; Woods, 300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular, s. 167

vardı. Kısa bir kuşatmadan sonra şehir fazla karşı koymadan kapılarını açarak teslim oldu¹⁷. Akkoyunlu ordusu daha sonra Gori ve etrafındaki beldelere doğru ilerledi. Uzun Hasan bu bölgelerden başka Gürcistan'ın büyük bir bölümünü hâkimiyeti altına aldı. Ancak Yalnız Somkheti'de Akkoyunlulara karşı direnişin olması üzerine burada bazı savaşlar vuku buldu. Bunun üzerine Bagrati kralı Radşa'ya kaçtı. Uzun Hasan, bundan sonra Mukhran'da karargâhını kurdu. Buradan gönderilen akıncı müfrezeleri Kartli ve Tiyaneti bölgelerine kadar gittiler. Kakhet prensi I. Giorgi, hediyeler sunarak itaat teminatı vermeye çalıştı¹⁸.

Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan bu büyük seferinde birçok ganimetler aldıktan sonra, İmeret kralı Bagrat ve Samçhe Atabek'i III. Kvarkvare ile on altı bin duka vergi ödemek şartıyla barış yaptı. Daha sonra III. Konstantin'i bir kısım Akkoyunlu kuvvetiyle Tiflis'te bıraktı. Yaptığı bu son seferinde oldukça yorulan Akkoyunlu hükümdarı hedefine ulaştıktan sonra geriye döneceği bir sırada ansızın hastalandı. Hastalığının şiddetlenmesi üzerine Uzun Hasan 1477 yılı sonlarında Tebriz'e geriye döndü¹⁹. Yakalandığı hastalıktan kurtulamayan Uzun Hasan, 6 Ocak 1478'de Tebriz'de hayatını kaybetti. Onun ölümünden sonra yerine Halil Sultan Akkoyunlu tahtına oturdu. Ancak Yakup Bey, 15 Temmuz 1478'de Merend Savaşında onu yenerek öldürüp yerine kendisi geçti²⁰.

Sultan Yakup babasından kalan devletin sınırlarını koruduğu gibi Suriye üzerinden gelen Memluk ordusunu mağlup etti (1482). Bu sırada Atabeklerin başında bulunan Menûçehr/Manuçar bulunuyordu. 1482 veya 1486'da Tebriz'den hareket eden Akkoyunlu Ordusu, Atabekler ülkesinden Azgur ve Ahıska'yı ele geçirdiği gibi Tiflis'i de tekrar Akkoyunlu vilayeti haline getirdi²¹. Sultan Yakup zamanında Gürcistan'a iki sefer daha yapılmıştır²².

Akkoyunlu döneminde Gürcülerle gelişen ilişkiler Akkoyunluların zayıflamasıyla bölge farklı bir şekil almaya başladı. Zira Akkoyunlu devletine son veren Safaviler, Tebriz'de yeni bir siyasi teşekkül kurarak hâkimiyet mücadelesinde yeni bir safha açtılar.

BİBLİYOGRAFYA

Cöhçe, Salim, "Otlukbeli Savaşına Kadar Akkoyunlular", Anadolu Birliğinin Sağlanmasında Otlukbeli Savaşının Yeri ve Önemi, Ankara 1997.

Ebu Bekir Tihrani, Kitab-ı Diyarbekriyye, Yay. N. Lügal, Faruk Sümer, Ankara 1962

17 - Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar, Çvr. Tufan Gündüz, İstanbul 2007; s. 65

18 - Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 120-121

19 - Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 497

20 - Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 497

21 - Müneccimbaşı, Sahayif ül-Ahbar, III, s. 165-166; Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 497

22 - Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 79

Hinz, Walter, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd XV. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi, Çvr. T. Bıyıklıoğlu, Ankara 1992.

Konukçu, Enver, Kara ve Akkoyunluların Yurdunda, İstanbul 1993.

Konukçu, Enver Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Ankara 1992,

Kırzioğlu, Fahrettin, Kars Tarihi, İstanbul 1953.

Kırzioğlu, Fahrettin, Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar, Ankara 1992

Müneccimbaşı Ahmed Dede, Sahayif ül-Ahbar, III, İstanbul 1285.

Woods, John, 300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular, Çvr. Sibel Özbudun, İstanbul 1993.

Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar, Çvr. Tufan Gündüz, İstanbul 2007.

Sümer, Faruk, Oğuzlar, Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları, İstanbul 1980.

Toksoy, Ahmet, “Anadolu’da Bir Tatar Noyanı Samagar”, Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi, XIII, , Yıl. 12, Mayıs 2014, s. 1-6

XIII საუკუნეში ირანში, აზერბაიჯანსა და ერაყში დაარსებული ილხანთა სახელმწიფო XIV საუკუნემდე დიდ გავლენას ახდენდა აღმოსავლეთ ანატოლიის ისტორიაზეც. ამ სახელმწიფოს არსებობის პერიოდში ბოლო მოეღო ომებსა და სახელმწიფოებს შორის ქიშპობას, რის გამოც ანატოლიაში სიმშვიდემ დაისადგურა. ილხანებმა საკუთარ დედაქალაქად აზერბაიჯანული ქალაქი თავრიზი აირჩიეს. მათ არ უარყვეს ძველი ტრადიციები და საკუთარი საქონლის საძოვრებისთვის უჯვანში, ალაგოზში, სუფჰანლარსა და დიარბაქირის ახლოს ქარაჯას მთამდეც კი მიდიოდნენ. მათ, დასავლეთ შაჰრუჰად ნოდებულ სავაჭრო მაგისტრალზე უზრუნველყვეს მექარავენების უსაფრთხო გადაადგილება, რითაც გამოაცოცხლეს ვაჭრობა აღმოსავლეთ ანატოლიაში. ილხანთა დასუსტების შემდეგ აღმოსავლეთ ანატოლიაში სუთაისა და სულდუზის ტომებმა გარკვეული პერიოდი კიდევ შეინარჩუნეს ადგილობრივი მმართველობა. ილხანიანები საკუთარი მმართველობის პერიოდში აკონტროლებდნენ სავაჭრო გზებსა და მნიშვნელოვან ციხე-სიმაგრეებს¹.

ილჰანთა სახელმწიფოს დაშლის შემდეგ, აღმოსავლეთ ანატოლიაში შეინიშნება პოლიტიკური ნცობის ცვალებადობა. თავდაპირველად რეგიონის ყველაზე ძლიერ მოთამაშედ იქცნენ ეგვიპტესა და სირიაში გაბატონებული მამლუქები, რომელთა გავლენა დიარბაქირსა და ზემო ევფრატის აუზამდე ვრცელდებოდა. ჩრდილოეთსა და ჩრდილო-აღმოსავლეთით ტრაპიზონსა და საქართველოში ქრისტიანული სამეფოები მდებარეობდნენ, რომლებიც თავდაცვაზე იყვნენ გადასული. შავბატკნიანებმა ყარა მეჰმედის მეთაურობით აღმოსავლეთ და სამხრეთ აღმოსავლეთ ანატოლია ჩაიგდეს ხელში და აზერბაიჯანის შიდა რეგიონებისკენ მიიწევდნენ. აღმოსავლეთ ანატოლიაში

¹ - Enver Konukçu, Kara ve Akkoyunluların Yurdunda, İstanbul 1993, s. 7

ასეთი დაპირისპირებების პერიოდში, შუა აზიაში აღმოცენდა მსოფლიოს დამპყრობი თემურ-ლენგის სახელმწიფო, რომელმაც თავისი სახელმწიფოს საზღვრები აღმოსავლეთ ანატოლიამდე გააფართოვა².

თეთრბატკანიანებმა, რომლებმაც აღმოსავლეთ ანატოლიის მთებზე, ქვე-ბზე, ხეობებსა და მდინარეთა ნაპირებზე თურქმენული კვალი დატოვეს, 24 ოლუზური ტომიდან ერთ-ერთს - ბაინდირიანებს განეკუთვნებოდნენ³. ამიტომ მათ მოიხსენიებდნენ, როგორც „ბაინდირ ხანის შვილებს“ ან „ბაინდირიეს“, ერთი პერიოდი კი „ტურ ალიებს“ უწოდებდნენ. აქედან გამომდინარე თეთრბატკანიანების დაარსებული სახელმწიფოს ოფიციალური გერბი ბაინდირის ტომის ნიშანი იყო⁴.

ქართველებსა და თეთრბატკანიანებს შორის ურთიერთობები ტურ ალი ბეგის შვილის, ქუთლუ ბეგის დროს დაიწყო. თეთრბატკანიანთა წყაროს - თიჰრანის ცნობით, ამ პერიოდში თეთრბატკანიანებმა ჯიჰადი გამოაცხადეს და ბრძოლა გამართეს მათ გარშემო მყოფი რელიგიური მტრების წინააღმდეგ⁵. წყაროში დაცულია ცნობა, რომ ქუთლუ ბეგმა თავისი ჯარით ილაშქრა ყივჩაღი ათაბაგების წინააღმდეგ. თიჰრანის ცნობით, ამ ლაშქრობისას თეთრბატკანიანთა სარდალი საქართველოს ერთ-ერთ მეფეს დაუპირისპირდა. ამ ბრძოლაში ქუთლუ ბეგმა გაიმარჯვა, დაამარცხა ყივჩაღები, აიღო ახალციხე და დიდი ნადავლით უკან დაბრუნდა⁶. ქართველებსა და თეთრბატკანიანებს შორის ურთიერთობები განსაკუთრებით განვითარდა უზუნ ჰასანის დროს.

თეთრბატკანიანთა მბრძანებელი უზუნ ჰასანი, 1458 წლის გაზაფხულზე დიდი ლაშქრით დაიძრა საქართველოს წინააღმდეგ. როგორც ცნობილია, ეს ლაშქრობა ძირითადად ქართლის რეგიონით შემოიფარგლებოდა. ამ მარბიელი ლაშქრობის დროს თეთრბატკანიანებმა დიდი რაოდენობით ძვირფასეულობა და საქონელი ჩაიგდეს ხელში, შემდეგ კი ტყვეებთან ერთად არზრუმში დაბრუნდნენ⁷. უზუნ ჰასანის ამ ლაშქრობის შეფასებისას ენვერ ქონუქჩუ ამბობს: „მომდევნო წლის გაზაფხულზე, თოვლის დადნობის შემდეგ თერჯანის მახლობლად თარმუკის იალაღზე შეკრებილი ჯარი არზრუმის ჩრდილოეთით ქოროხის ხეობით ათაბაგების ქვეყანაში შეიჭრა.

2 - John Woods, 300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular, Çev. Sibel Özbudun, İstanbul 1993, s. 73

3 - Konukçu, Kara ve Akkoyunluların Yurdunda, s. 8

4 - Faruk Sümer, Oğuzlar, Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları, İstanbul 1980, s. 167; Salim Cöhçe, “Otlukbeli Savaşına Kadar Akkoyunlular”, Anadolu Birliğinin Sağlanmasında Otlukbeli Savaşının Yeri ve Önemi, Ankara 1997, s. 121

5 - Ebu Bekir Tihrani, Kitab-ı Diyarbekriyye, s. 12

6 - Ebu Bekir Tihrani, Kitab-ı Diyarbekriyye, s. 12-13

7 - Walter Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd XV. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi, Çev. T. Bıyıklıoğlu, Ankara 1992, s. 32

თორთუმის მხარეში ექვსი ციხე აიღეს და დიდი ნადავლით უკან დაბრუნდნენ⁸. ამ ლაშქრობის შესახებ ფაჰრეთინ ქირზიოღლუ აცხადებს, რომ უზუნჰანის კოლა-ჩილდირის გზით სომხეთში გადავიდა, სადაც დაამარცხა ლორეს სარდალი და შემდეგ ქართლის სამეფოში თბილისისა და მუხრანის მიდამოები მოარბია⁹.

უზუნჰანმა 1463 წელს საქართველოს წინააღმდეგ მეორე ლაშქრობა მოაწყო. ამ ლაშქრობის ერთერთი მთავარი მიზეზი იყო ქართველებს შორის არსებულ დაპირისპირებაში ყოფილი ათაბაგების მიერ დასახმარებლად უზუნჰანის მიწვევა. შიდა ომში გამარჯვებულმა გიორგი VIII დამარცხებულ ათაბაგ ყვარყვარე II ხარკის გადახდა მოთხოვა. ათაბაგი იმერეთში გაიქცა, იქიდან თეთრბატკანიანთა მმართველ უზუნჰანს წერილი გამოუგზავნა და დახმარება ითხოვა. ამის გამო უზუნჰანმა გამოგზავნა ჯარი დერვიშ და თემურ ბეგების მეთაურობით, რომელმაც გაანთავისუფლა ქუროხის მთელი ხეობა, კოლა, არტანის და ახალციხე და ათაბაგი ყვარყვარე II კვლავ ტახტზე დააბრუნა. ამ ლაშქრობის შემდეგ საათაბაგო თეთრბატკანიანებს დაექვემდებარა¹⁰. თეთრბატკანიანთა ჯარმა სომხეთი და ქართლიც გაძარცვა. ამგვარად 1334 წლიდან მოყოლებული ბაგრატიონების ქვეშევრდომი ყოფილი ათაბაგები თეთრბატკანიანთა დახმარებით ამ დაქვემდებარებიდან განთავისუფლდნენ და თეთრბატკანიანებს დაექვემდებარნენ.

1466 წელს უზუნჰანის თავისი ჯარით დაიძრა დიარბაქირიდან და საათაბაგოში მნიშვნელოვან ციხეს „სამაგარს“¹¹ დაესხა თავს. წყაროებში ამ ლაშქრობის მიზეზები ნახსენები არ არის. როდესაც რეგიონის მოსახლეობამ შეიტყო თეთრბატკანიანების მათ წინააღმდეგ გალაშქრების შესახებ, გაიქცნენ და თავი სხვა მხარეს შეაფარეს. ზოგიერთებმა კი ციხესიმაგრეებს შეაფარა თავი. გასულ პერიოდში სამაგარის ციხეს ილხანიანთა ანატოლიის ნოინი იყენებდა იალაღების სამართავ ცენტრად, მოგვიანებით კი ამ ციხეს თემურ-ლენგმა შემოარტყა ალყა. თეთრბატკანიანთა მმართველი სამაგარის ციხეს მიადგა, მცირე ხნის ალყის შემდეგ აიღო იგი და დიდი რაოდენობით ტყვე და ძვირფასი ნადავლი ჩაიგდო ხელში¹². თეთრბატკანიანთა ჯარი ახალციხის დალაშქრებასაც აპირებდა, მაგრამ ამ პერიოდში შარქი-ქარაჰისარისა და ქემახის მიმართულებით რთული ვითარება

8 - Enver Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Ankara 1992, s. 114

9 - Fahrettin Kırzioğlu, Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar, Ankara 1992, s. 154

10 - Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 119-120; Fahrettin Kırzioğlu, Kars Tarihi, İstanbul 1953, s. 492

11 - სახელწოდება სამაგარის შესახებ იხ.: Ahmet Toksoy, “Anadolu’da Bir Tatar Noyanı Samagar”, Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi, XIII, Yıl. 12, Mayıs 2014, s. 1-6

12 - Ebu Bekir Tihrani, Kitab-ı Diyarbekriyye, s. 375-379; Müneccimbaşı, Sahayif ül-Ahbar, III, İstanbul 1285, s. 160

შეიქმნა და ისინი იძულებული გახდნენ უკან გაბრუნებულიყვნენ¹³. ქირ-ზიოღლუ ამ ლაშქრობის მიზეზად ასახელებს 1466 წელს გარდაცვლილი ათაბაგი ყვარყვარე II შემდეგ ტახტზე ასული მისი შვილის, ბაჰადირის მიერ გადასახადების გადაუხდელობას¹⁴.

რათა მტკვრისა და ჭოროხის აუზის რეგიონი თავრიზისთვის დაექვემდებარებინა, 1472 წელს თეთრბატკანიანთა მმართველმა საქართველოს წინააღმდეგ ახალი ლაშქრობა წამოიწყო. ამ ლაშქრობის დროს თეთრბატკანიანთა მმართველმა აწყურის ციხემდე მიაღწია და მიმდებარე რეგიონი დაიმორჩილა. წყაროების მიხედვით, უზუნ ჰასანმა ამ ლაშქრობის დროს დიდ წარმატებას მიაღწია და თბილისის დაპყრობის შემდეგ ქვეყანა თავის დანიშნულ ნაცვალს დაუქვემდებარა. მუნეჯიმბაში აღნიშნავს, რომ უზუნ ჰასანმა საქართველო მის მმართველ ბაგრატს წაართვა¹⁵. ამ ლაშქრობის შედეგად ყივჩაღი ათაბაგები თეთრბატკანიანთა დანიშნულ მმართველს დაექვემდებარნენ და საათაბაგოს მმართველად დანიშნული ყვარყვარე III ახალციხეში ტახტზე ავიდა. თუმცა ოთლუქბელი ბრძოლაში უზუნ ჰასანის დამარცხების შემდეგ თეთრბატკანიანებს დაქვემდებარებული ყვარყვარე III ტახტიდან ჩამოაგდეს და მის ნაცვლად კვლავ ძველი ათაბაგი დაჯდა¹⁶. ამ ლაშქრობასთან დაკავშირებით ჰინზი აღნიშნავს, რომ იმავე წელს ოსმალების წინააღმდეგ განხორციელებული ლაშქრობისთვის და სამხედროების მორალურად გაძლიერებისთვის მოიმარაგა ყველა აუცილებელი სამუალებები.

ოთლუქბელის ბრძოლაში უზუნ ჰასანის დამარცხების შემდეგ თეთრბატკანიანთა სამეფოში უძრაობის ხანა დაიწყო. ასეთ ვითარებაში საქართველოში, ქართლსა და ქუთაისში ბაგრატიონები აჯანყდნენ და თეთრბატკანიანთა დაქვემდებარებიდან გამოსვლა მოინდომეს. თანაც ბაინდირის სასახლეში გასაგზავნი გადასახადები არ გადაიხადეს. ამის გამო უზუნ ჰასანი იძულებული გახდა ახალი ლაშქრობა მოეწყო საქართველოს წინააღმდეგ. მოსამზადებელი სამუშაოების დასრულების შემდეგ 1477 წელს უზუნ ჰასანი თავრიზიდან დაიძრა ჩრდილო-დასავლეთით 20 ათასი ცხენოსნის, 10 ათასი ქვეითის და 6 ათასი მძიმე სატვირთო ფურგონით. რათა აჯანყებულ მეფეებს მოულოდნელად დასხმოდა თავს, გამოაცხადა, რომ ლაშქრობა ოსმალების წინააღმდეგ იმართებოდა. შეიდღლიანი გადასვლის შემდეგ მან მოძრაობის მიმართულება შეცვალა და შავი ზღვისკენ განაგრძო სვლა. ანუ მდინარე არაქსიდან ჩრდილოეთისკენ გადაუხვია. მეწინავედ 5 ათასი მსუბუქად შეიარაღებული ცხენოსანი გაუშვა, რათა მათ გზა გაეხ-

13 - Woods, 300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular, s. 166

14 - Kırzioğlu, Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar, s. 155

15 - Müneccimbaşı, Sahayif ül-Ahbar, III, s. 164

16 - Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 494-495; Woods, 300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular, s. 167

სნათ. წყაროების ცნობით, თეთრბატკანიანთა მენინავე ცხენოსანმა რაზმმა ნაჯახითა და ცეცხლით გაიკაფა გზა და თბილისს მიადგა. მოკლევადიანი ალყის შემდეგ, ქალაქმა დიდი წინააღმდეგობა არ გაუწია, კარი გახსნა და დანებდა¹⁷. ამის შემდეგ თეთრბატკანიანთა ჯარი გორიკენ და ახლო-მახლო ქალაქებისკენ დაიძრნენ. უზუნ ჰასანმა საქართველოს დიდი ნაწილი საკუთარი მმართველობის ქვეშ მოაქცია. თეთრბატკანიანებს მხოლოდ სომხეთში გაუწიეს წინააღმდეგობა და ამ რეგიონში მოხდა რამდენიმე ბრძოლა. ბაგრატიონთა მეფე რადშაში გაიქცა. უზუნ ჰასანი კი მუხრანთან დაბანაკდა და მარბიელი რაზმები ქართლისა და თიანეთის მიმართულებით გაგზავნა. კახეთის მეფე გიორგი I მას საჩუქრები გამოუგზავნა და შეეცადა თავის ერთგულებაში დაერწმუნებინა¹⁸.

უზუნ ჰასანმა დიდი ნადავლის ხელში ჩაგდების შემდეგ იმერეთის მეფე ბაგრატს და სამცხის ათაბაგ ყვარყვარე III ზავის სანაცვლოდ 16 ათასი დუკატის გადახდა დააკისრა. მცირე ხნის შემდეგ მან კოსტანტინე III თეთრბატკანიანთა ჯარის ნაწილთან ერთად თბილისში დატოვა. უკანასკნელი ლაშქრობის დროს თეთრბატკანიანთა მმართველი ძალიან დაიღალა და უკან დაბრუნებისას მოულოდნელად ავად გახდა. გართულებული ავადმყოფობის გამო უზუნ ჰასანი 1477 წლის ბოლოსთვის თავრიზში დაბრუნდა¹⁹. იგი ველარ გამოჯანმრთელდა და 1478 წლის 6 იანვარს თავრიზში გარდაიცვალა. უზუნ ჰასანის სიკვდილის შემდეგ თეთრბატკანიანთა ტახტზე ჰალილ სულთანი ავიდა. თუმცა 1478 წლის 15 ივლისს მერენდის ბრძოლაში იაკუბ ბეგმა იგი დაამარცხა, მოკლა და ტახტი დაიკავა²⁰.

სულთან იაკუბი მამამისის მსგავსად იცავდა სახელმწიფოს საზღვრებს და 1482 წელს დაამარცხა სირიის მხრიდან მოსული მამლუქთა არმია. ამ დროს საათაბაგოს ტახტს მანუჩარი ფლობდა. 1482 ან 1486 წელს თავრიზიდან გამოსულმა თეთრბატკანიანთა არმიამ აწყურისა და ახალციხის ალყების შემდეგ კვლავ თეთრბატკანიანთა ვილაიეთად აქცია თბილისი²¹. სულთან იაკუბის ზეობის პერიოდში საქართველოს წინააღმდეგ კიდევ ორი ლაშქრობა მოეწყო²².

თეთრბატკანიანთა დასუსტების შემდეგ რეგიონში არსებულმა ურთიერთობებმა ახალი სახე მიიღო. სეფიანებმა, რომლებმაც ბოლო მოუღეს თეთრბატკანიანებს, თავრიზში ახალი სახელმწიფო დააარსეს და რეგიონში ბატონობისთვის ბრძოლის ახალი ისტორიას ჩაუყარეს საფუძველი.

17 - Seyyahların Göziyle Sultanlar ve Savaşlar, Çvr. Tufan Gündüz, İstanbul 2007; s. 65

18 - Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 120-121

19 - Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 497

20 - Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 497

21 - Müneccimbaşı, Sahayif ül-Ahbar, III, s. 165-166; Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 497

22 - Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 79

ქართული თავადაზნაურობის - თურქესტანიშვილებისა და ქორაქიძეების წარმომავლობის ისტორიიდან

ასოცირებული პროფესორი
ნიკო ჯავახიშვილი

მოკლა შინაარსი

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი ქართველ თავადაზნაურთა შორის საკმაოდ საპატიო ადგილი ეკავათ ქართლის სამეფოში მცხოვრებ ტახტის აზნაურებს - თურქესტანიშვილებს (იგივე თურქისტანიშვილებს) და სამეგრელოს სამთავროში მცხოვრებ თავადებს - ქორაქიძეებს(იგივე ქორაქიძეებს). ამ გვარების საგვარეულო ლეგენდები იუწყებიან მათი თურქული, კერძოდ, შუა აზიიდან წარმომავლობის შესახებ.

ქართლ-კახეთის მეფის გიორგი XII-ის ვაჟი, უფლისწული იოანე ბაგრატიონი (1768-1830) თავის გენეალოგიურ ნაშრომში „შემოკლებით აღწერა საქართველოსა შინა მცხოვრებთა თავადთა და აზნაურთა გვარებისა“ თურქესტანიშვილთა შესახებ აღნიშნავს, რომ მათი „წინაპარნი არიან ადრითვე მოსრულნი თურქისტანის ადგილისაგან და ამათნი წინაპარნი სომხითსა შინა ესახლნენ მეორე აზნაურის ხარისხითა და ამათნი წინაპარნი იყვნენ მოხელედცა თამარ მეფისა ქრისტეს აქეთ 1202-სა და მუნ ჟამითგან არიან აქამომდე აზნაურად მიღებულნი სომხითსა შინა პირველნი აზნაურნი“.

ქორაქიძეთა შესახებ იოანე ბაგრატიონი გვაუწყებს: „ქუმანგ ანუ ქორანგ, არის ადგილსა ხორასნის მხარეს ხორაზმისასა და, ოდეს ზაქარია მხარგრძელმან ბრძო ხო-რასნელთა დროსა თამარ მეფისასა, მაშინ ქორანგელი მთავრის ძე, მცირე ყრმა მოიყვანა მძევლად; ესე ყრმა მონათლეს ქრისტინად, დაასახლეს ოდიშში და იწოდა თავადად ქორაქიძედ“.

ზემოხსენებული გვარების წარმომადგენლები ქართულ საისტორიო წყაროებში XV საუკუნის მიწურულიდან ფიქსირდებიან.

თურქესტანიშვილთა მამულები მდებარეობდა ქვემო ქართლში და ესაზღვრებოდა თავადების ბარათაშვილთა და სოლოლაშვილთა სამფლობელოებს. XVIII საუკუნიდან თურქესტანიშვილთა ნაწილი დოკუმენტებში თავადებად იხსენიება. ისინი თან ნაჰყვნენ 1724 წლიდან რუსეთში გადასახლებულ ქართლის მეფეს ვახტანგ VI-ს (1675-1737). მათი შთამომავლები იყვნენ რუსეთში მოღვაწე თავადი თურქესტანოვები. საქართველოში დარჩენილი თურქესტანიშვილები აზნაურებად დარჩნენ.

ქორაქიძეთა მამულები სხვადასხვა დროს მდებარეობდა სამეგრელოს ცალკეულ მხარეებში, კერძოდ, ჯგალის ციხის მიდამოებში (დღევანდელი წალენჯიხის რაიონი), ჭალადიდის მუხურსა და მეზობელ სოფლებში (სენაკის რაიონი) და სხვ.

თურქესტანიშვილთა და ქორაქიძეთა საგვარეულოების წარმომადგენლე-

ბი ტრადიციულად გამოირჩეოდნენ საქართველოს ერთგულებით.

საკვანძო სიტყვები: თურქესტანიშვილი, ქორეკიძე, ქვემო ქართლი, ბარათაშვილი, სოლოლაშვილი.

GÜRCÜ DEREBEYLERİ TURKESTANIŞVİLİLER VE KOÇAKIDZELERİN KÖKENİ ÜZERİNE

Doç. Dr. Niko Cavakhişvili
İvane Cavakhişvili Tiflis Devlet Üniversitesi

ÖZET

Gürcü derebeyleri arasında Kartli Krallığı'nda oturan ve saray asilzadeleri olan Turkestanışvililer (Turkistanışvililer) ve Samegrelo Presnslığı'nde oturan asilzade Koçakidzeler (Koçaqidzeler) Gürcü asilzadeler arasında saygın bir yere sahiptiler. Soy evsanelerinde bunların Türk oldukları ve Orta Asya'dan geldikleri anlatılmıştır.

Kartli-Kaheti Kralı XII. Giorgi'nin oğlu veliyaht İoane Bagrationi (1768-1830) jenealogji üzerine yaptığı "Gürcistan'da Derebey ve Asilzadelerin Soyadlarının Kısa Tanıtımı" adlı çalışmasında Turkestanışvililer hakkında şunları belirtmektedir: "Dedeleri eskiden Türkistan'dan gelmiş ve ikinci derece asilzade statüsünde Somhiti Bölgesi'nde yaşıyorlardı ve İsa'dan sonra 1202'den itibaren Kraliçe Tamar'ın memurları olup o zamandan beri günümüze kadar Somhiti Bölgesi birinci derece statüsünde olan asilzadelerdir".

Koçakidzeler hakkında İoane Bagrationi şunları belirtmektedir: "Kuşang yani iKoçang, Harezmi'nin Horasan Bölgesi'nde bulunur ve Kraliçe Tamar'ın döneminde Zakaria Mhargrdzeli Horasan'da savaşırken Koçanlı beyin küçük oğlunu rehin olarak getirdi. Bu çocuğu Hristiyan Dini'nde vaftiz edip Odişi'ye yerleştirildi ve asilzade Koçakidze olarak adlandırıldı.

Yukarıdaki soyadları taşıyan kişiler Gürcü Tarihi Kaynakları'nda XV. y.y. sonundan itibaren geçiyorlar.

Turkestanışvililerin yurtlukları Kvemo Kartli Bölgesi'nde bulunurdu ve asilzade Barataşvili ile Sologaşvililerin yurtluklarıyla hemsınırdı. XVIII y.y.'dan itibaren Turkestanışvililerden bir kısmı kaynaklarda derebey olarak geçmektedir. Bunlar, 1724 yılından beri Rusya'ya göç olan Kartli Kralı VI. Vahtang'la (1675-1737) birlikte gittiler. Torunları ise daha sonra Rusya'da faaliyet gösteren Turkestanovlardı. Gürcistan'da kalan Turkestanışvililer asilzade statüsünde faaliyetlerine devam ettiler.

Koçakidzelerin yurtlukları farklı dönemlerde Samegrelo'nun çeşitli bölgelerinde, özellikle Cgali Kalesi civarında (Günümüz Tsalenciha İlçesi), Çaladidi beldesi Muhuri Köyünde ve civar köylerinde (Senaki İlçesi) bulunurdu.

Turkestanışvili ve Koçakidzeler geleneksel olarak Gürcistan'a sadıklardı.

Anahtar Kelimeler: Turkestanışvil, Koçakidze, KvemoKartli, Barataşvili, Sologaşvili.

FROM THE HISTORY OF THE GEORGIAN PRINCES - THE TURKESTANISHVILI'S AND THE KOCHAKIDZE'S SURNAME'S ORIGIN

Associated Professor Niko Javakhishvili
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University

ABSTRACT

The respectable place among the Georgian princes in Kartli kingdom (Georgia's central part) was held by the throne nobles – the Turkestanishvilis and in Samegrelo kingdom (the North-West part of the West Georgia) – by the Kochakidzes. The legends of the above paternal houses tell their Turkish origin, specifically, their origin from the middle Asia.

The prince Ioane Bagrationi (1768-1830), the son of the East Georgian Kingdom – Kartli-Kakheti King Giorgi XII (reigned in 1798-1800), in his genealogical work “Description of the prince and noble surnames living in Georgia” writes, that the Turkestanishvili's ancestor was from Turkestan (i.e. the middle Asia) who moved to Georgia in 1202 and served for King Tamar (reigned in 1184-1210). His descendants were the first degree nobles in KvemoKartli.

Ioane Bagrationi writes about the Kochakidze's origin, that during King Tamar's reign, when Georgian army suppressed Khorasan, they took the youngest son of the head of Kushangi (Kochangi) part as a hostage. He was baptized as Christian and was given the Kochakidze as a surname, the rank of the prince and estate in Samegrelo (Megrelia).

The above-mentioned surnames' representatives are present in the Georgian historical sources from the end of the XV century.

The Turkestanishvili's estates were situated in Kvemo Kartli and were bordering the estates of the princes – the Baratashvilis and the Sologhashvilis. From the VIII century, the part of the Turkestanishvilis are named as princes (in Georgian – tavadi) in part of the historical documents. From 1724 they accompanied Kartli King Vakhtang VI (1675-1737) in exile to Russia. Their descendants were prince – the Turkestanovs. Those the Turkestanishvilis who stayed in Georgia were nobles (in Georgian – aznauri).

The Kochakidze's estates were situated in different times in various parts of Samegrelo, specifically, in the surroundings of Jgali fortress (nowadays Tsalendjikha district), ChaladidiMukhuri and nearby villages (Senaki district) and etc.

The Turkestanishvili's and the Kochakidze's patrimonial representatives traditionally were faithful to Georgia.

Keywords: Turkestanishvili, Kochakidze, KvemoKartli, Baratashvili, Sologhashvili.

ქართველ თავადაზნაურთა შორის საკმაოდ საპატიო ადგილი ეკავათ ქართლის სამეფოში მცხოვრებ ტახტის აზნაურებს - თურქესტანიშვილებს (იგივე თურქისტანიშვილებს) და სამეგრელოს სამთავროში მცხოვრებ თავადებს - ქოჩაკიძეებს (იგივე ქოჩაქიძეებს).

ამ გვარების საგვარეულო ლეგენდები იუნყებიან მათი თურქული, კერძოდ, შუა აზიიდან წარმომავლობის შესახებ.

ქართლ-კახეთის მეფის გიორგი XII-ის ვაჟი, უფლისწული იოანე ბაგრატიონი (1768-1830) თავის გენეალოგიურ ნაშრომში „შემოკლებით აღწერა საქართველოსა შინა მცხოვრებთა თავადთა და აზნაურთა გვარებისა“ თურქესტანიშვილთა შესახებ აღნიშნავს, რომ მათი „წინაპარნი არიან აღრითვე მოსრულნი თურქისტანის ადგილისაგან და ამათნი წინაპარნი სომხითსა შინა ესახლნენ მეორე აზნაურის ხარისხითა და ამათნი წინაპარნი იყვნენ მოხელედცა თამარ მეფისა ქრისტეს აქეთ 1202-სა და მუნ ჟამითგან არიან აქამომდე აზნაურად მიღებულნი სომხითსა შინა პირველნი აზნაურნი“ [1, 48].

ქოჩაკიძეთა შესახებ იოანე ბაგრატიონი გვაუწყებს: „ქუშანგ ანუ ქოჩანგ, არის ად-გილსა ხორასნის მხარეს ხორაზმისასა და, ოდეს ზაქარია მხარგრძელმან ბრძო ხორასნელთა დროსა თამარ მეფისასა, მაშინ ქოჩანგელი მთავრის ძე, მცირე ყრმა მოიყვანა მძევლად. ესე ყრმა მონათლეს ქრისტიანედ, დაასახლეს ოდიშში და იწოდა თავადად ქოჩაქიძედ“ [1, 131].

ზემოხსენებული გვარების წარმომადგენლები ქართულ საისტორიო წყაროებში XV საუკუნის მიწურულიდან ფიქსირდებიან [2].

თურქესტანიშვილთა მამულები მდებარეობდა ქვემო ქართლში და ესაზღვრებოდა თავადების ბარათაშვილთა და სოლოლაშვილთა სამფლობელოებს. XVIII საუკუნიდან თურქესტანიშვილთა ნაწილი დოკუმენტებში თავადებად იხსენიება. ისინი თან ნაჰყვნენ 1724 წლიდან რუსეთში გადასახლებულ ქართლის მეფეს ვახტანგ VI-ს (1675-1737). მათი შთამომავლები იყვნენ რუსეთში მოღვაწე თავადი თურქესტანოვები. საქართველოში დარჩენილი თურქესტანიშვილები აზნაურებად დარჩნენ.

თურქესტანიშვილთა შორის გამორჩეულნი იყვნენ: ქართლის მეფის ვახტანგ მეექვსის ელჩი რუსეთის იმპერატორ პეტრე პირველთან - ბაადურ (რუსეთში - ბორის) ბაგრატის ძე (1690-1738), მისი ძმა ვასილ (ვახტანგ) ბაგრატის ძე, ვახტანგ მეექვსის ობერ-კამერგერი ფრანგისტან (რუსეთში - პროკოფი) დავითის ძე (1697-1767) და მისი ძმა ივანე დავითის ძე (1707-1762), რომლებიც ქართველ ჰუსართა პოლკში მსახურობდნენ, გენერალ-მაიორი ეგორ (გიორგი) ბორისის (ბაადურის) ძე (1730-1795), სეფე-ქალი (ფრეილინა) ბარბარა ილიას ასული (1775-1819), მიტროპოლიტი (შემდგომში - ბერი) ტრიფონი (ბორის პეტრეს ძე, 1861-1934), რომელ-

იც რუსეთის სასულიერო ელიტაში დიდი ავტორიტეტით სარგებლობდა, პოლკოვნიკი ვასილ გიორგის ძე (1871-1937), რომელიც პირველი მსოფლიო ომის დასაწყისში ხელმძღვანელობდა რუსეთის საიმპერიო კონტრდაზვერვის მოსკოვის განყოფილებას, ხოლო 1915 წლიდან სათავეში ჩაუდგა გენერალურ შტაბთან არსებულ ცენტრალურ სამხედრო-სარეგისტრაციო ბიუროს და კონტრდაზვერვის განყოფილებას [3, 150-152].

ქორაკიძეთა მამულები სხვადასხვა დროს მდებარეობდა სამეგრელოს ცალკეულ მხარეებში, კერძოდ, ჯგალის ციხის მიდამოებში (დღევანდელი წალენჯიხის რაიონი), ჭალადიდის მუხურსა და მეზობელ სოფლებში (სენაკის რაიონი) და სხვ.

საისტორიო საბუთებში იხსენიებიან თავად ქორაკიძეთა საგვარეულოს შემდეგი წარმომადგენლები: როსტომი (XV საუკუნის მიწურული); ტაია, იგივე ტარიელი (XVI საუკუნე); ბეკო, დეისმა და გიორგი (XVIII საუკუნის მეორე ნახევარი), მარტვილის მაზრის მდივანბეგი, პოდპორუჩიკი მაქსიმე ბერის ძე (დაბადებული 1816 წელს), თავისი შვიდი შვილით, მანუჩარ ბეჟანის ძე (დაბადებული 1811 წელს), ტარიელ ბეკოს ძე (დაბადებული 1833 წელს) და პოდპორუჩიკი მანუჩარ ვახტანგის ძე (დაბადებული 1818 წელს), თავისი ოთხი შვილით და სხვ.[4, 121-132].

გიორგი მაქსიმეს ძე ქორაკიძე (1847-1898) იყო გამოჩენილი ქართველი პოეტი, რომელიც ცნობილია ფსევდონიმით - „გიორგი ჭალადიდელი“. იყო საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მონაწილე, „სამოციანელთა“ მიმდევარი. მისი ლექსები, რომლებიც განმსჭვალულია პატრიოტული შემართებით, ქართულ ჟურნალ-გაზეთებში 1868 წლიდან იბეჭდებოდა. 1913 წელს გამოიცა მისი ლექსების პირველი კრებული. ზოგიერთი მისი ლექსი, მაგალითად, „მოგონება“, ფაცხა“ და სხვები - სიმღერად იქცა [5, 380].

ოლეგ მიხეილის ძე ქორაკიძე (დაბადებული 1935 წელს) არის ცნობილი ფერმწერი, სცენოგრაფი, საქართველოს დამსახურებული მხატვარი. გაერთიანებული იყო სამი მხატვრის შემოქმედებით კოლექტივში, სახელწოდებით - „სამეული“, რომელშიც მის გარდა შედიოდნენ იური გიორგის ძე ჩიკვაიძე (დაბადებული 1934 წელს) და ალექსანდრე ნიკოლოზის ძე სლოვინსკი (დაბადებული 1935 წელს). ისინი იყვნენ კოტე მარჯანიშვილის სახელობის თეატრის მთავარი მხატვრები და აფორმებდნენ სპექტაკლებს. პარალელურად, მოღვაწეობდნენ ხელოვნების სხვა დარგებშიც. კერძოდ, მათ გააფორმეს ქ. ბიჭვინთის საზღვაო სადგური (1968), საჭადრაკო და ალპური კლუბი თბილისში და სხვ. [6, 718].

თურქესტანიშვილთა და ქორაკიძეთა საგვარეულოების წარმომადგენლები ტრადიციულად გამოირჩეოდნენ საქართველოს ერთგულებით.

დამონმებული წყაროები და ლიტერატურა:

1. იოანე ბაგრატიონი, შემოკლებით აღწერა საქართველოსა შინა მცხოვრებთა თავადთა და აზნაურთა გვარებისა (მასალა ისტორიისათვის), გამომცემელი ზურაბ კაცელა-შვილი, თბილისი, 1997.
2. ქართული სამართლის ძეგლები, ტომები IV-VIII, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფესორმა ისიდორე დოლიძემ, თბილისი, 1972-1985.
3. Н. Джавахишвили, Грузины под российским (Грузинские военные и государственные деятели на службе России в 1703-1917 гг.), Тбилиси, 2003.
4. დავით ჭითანავა, ქოაკიძეთა სათავადო, „ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის შრომები“, ტომები XIV-XV, თბილისი, 2016/2017.
5. ლ. კინწურაშვილი, ჭალადიდელი გიორგი, „ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია“, ტომი 11, თბილისი, 1987.
6. ქ. კინწურაშვილი, სამეული, „ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია“, ტომი 8, თბილისი, 1984.

Gürcü derebeyleri arasında Kartli Krallığı'nda oturan ve saray asilzadeleri olan Turkestanişvililer (Turkistanişvililer) ve Samegrelo Prenslığı'nde oturan asilzade Koçakidzeler (Koçakidzeler) Gürcü asilzadeler arasında saygın bir yere sahiptiler.

Soy evsanelerinde bunların Türk oldukları ve Orta Asya'dan geldikleri anlatılmıştır. Kartli-Kaheti Kralı XII. Giorgi'nin oğlu veliaht İoane Bagrationi (1768-1830) jenealoji üzerine yaptığı “Gürcistan'da Derebey ve Asilzadelerin Soyadlarının Kısa Tanıtımı” adlı çalışmasında Türkestanişvililer hakkında şunları belirtmektedir: “Dedeleri eskiden Türkistan'dan gelmiş ve ikinci derece asilzade statüsünde Somhiti Bölgesi'nde yaşıyorlardı ve İsa'dan sonra 1202'den itibaren Kraliçe Tamar'ın memurları olup o zamandan beri günümüze kadar Somhiti Bölgesi birinci derece statüsünde olan asilzadelerdir” [1, 48]. Koçakidzeler hakkında İoane Bagrationi şunları belirtmektedir: “Kuşang yani Koçang, Harezmi'nin Horasan Bölgesi'nde bulunur ve Kraliçe Tamar'ın döneminde Zakaria Mhargrdzeli Horasan'da savaşırken Koçanlı beyin küçük oğlunu rehin olarak getirdi. Bu çocuğu Hıristiyan dininde vaftiz edip Odişi'ye yerleştirildi ve asilzade Koçakidze olarak adlandırıldı [1, 131]. Yukarıdaki soyadları taşıyan kişiler Gürcü Tarihi Kaynakları'nda XV. y.y. sonundan itibaren geçiyorlar[2].

Turkestanişvililerin yurtlukları Kvemo Kartli Bölgesi'nde bulunurdu ve asilzade Barataşvili ile Soloğaşvililerin yurtluklarıyla sınırdı. XVIII y.y.'dan itibaren Türkestanişvililerden bir kısmı kaynaklarda derebey olarak geçmektedir. Bunlar, 1724 yılından beri Rusya'ya göç olan Kartli Kralı VI. Vahtang'la (1675-1737) birlikte gittiler.

Torunları ise daha sonra Rusya’da faaliyet gösteren Turkestanovlardı. Gürcistan’da kalan Turkestanışviller asılzade statüsünde faaliyetlerine devam ettiler.

Turkestanışviller soyundan ileri gelen kişiler şunlardı: Kartli Kralı VI. Vakhtang’ın Rusya İmparatoru I. Petro Sarayındaki büyükelçisi Bagrat Oğlu Baadur (1690-1738) ki Rusya’da Boris isminde faaliyet gösterirdi, kardeşi olan Bagrat oğlu Vasil (Vakhtang), VI. Vakhtang’ın Ober-Kamergeri Davit oğlu Prangistan (1697-1767, ki o da Rusya’da Prokopi isminde faaliyet gösterirdi ve kardeşi Davit Oğlu İvane (1707-1762). Her bu iki kardeş Gürcü Hussarlar (Hafif silahlı süvariler) alayında askerlik yapardılar, Tuğgeneral Boris (Baadur) oğlu Egor (Giorgi 1730-1795), Freilina (sarayda alt rütbede görev yapan genç bayan) İlia Kızı Barbara (1775-1819), dini camiasında otorite sahibi olan Metropolit Tripon (daha sonra kara papaz, Petre Oğlu Boris - 1861-1934), Birinci Dünya Savaşı başlarında Rusya İmparatorluk Moskova MİT şubesi ve 1915’ten itibaren Genel Kurmayı Merkezi Askeri Kayıt Bürosu ile MİT Şubesi başkanı olan Albay Giorgi Oğlu Vasil (1871-1937) [3, 150-152].

Koçakidzelerin yurtlukları farklı dönemlerde Samegrelo’nun çeşitli bölgelerinde, özellikle Cgali Kalesi civarında (Günümüz Tsalenciha İlçesi), Çaladidi beldesi Muhuri Köyünde ve civar köylerinde (Senaki İlçesi) bulunurdu.

Tarihi belgelerde derebey olan Koçakidzelerden aşağıdaki kişilerin isimleri geçiyor: Rostomi (XV. yy. sonu); Taia yani Taniel (XVI. yy.); Beko, Deisma ve Giorgi (XVIII. yy. ikinci yarısı); Martvili İlçesi Başhakimi ve Podporuçik (Rus Ordusu’nda bir askeri rütbe) Beri Oğlu Maksime (Doğ. Tarihi 1816) ve onun altı oğlu; Bejan Oğlu Manuçar (Doğ. Tarihi 1811), Beko Oğlu Taniel (Doğ. Tarihi 1833), Porporuçik Vakhtang Oğlu Manuçar (Doğ. Tarihi 1818) ve onun dört oğlu ve diğerleri [4, 121-132].

Maksime Oğlu Giorgi Koçakidze (1847-1898) “Giorgi Çaladideli” takma adı ile faaliyet gösteren ünlü Gürcü şair, Gürcü Milli Mücadelesi’nin üyesi ve “Samotsianelebi” denilen gürcü düşünürlerin fikir arkadaşı idi. 1868’den itibaren vatanperverlikle dolu şiirleri Gürcü derği ile gazetelerde basılırdı. 1913’ten itibaren şiirlerinin ilk kitabı çıktı. “Mogoneba(Hatıra)”, “Patskha(Küçük ev)” v.s. gibi şiirlerinde şarkılar düzenlendi [5, 380].

Mikheil Oğlu Oleg Koçakidze (doğum tarihi 1935) ünlü ressam, set tasarımcısı, Gürcistan’ın itibarlı ressamıdır. Kendisi Giorgi Oğlu İuri Çıkvaideze (1934 doğumlu) ve Nikoloz Oğlu Aleksandre Slovinaky (1935 doğumlu) ile birlikte “Üç ressam” adlı sanat grubu kurmuşlardı. Her üçü de Kote Marjanişvili Tiyatrosunda başressam olarak faaliyet gösterip sahne tasarımını yapardılar. Bunun dışında sanatın diğer dallarına da hizmet ederek Biçvinta şehrinin limanını (1968), Tiflis satranç ve dağcı kulübü ile sanat açısından değerli olan diğer mekanların tasarımını da yaptılar[6, 718].

Turkestanışvili ve Koçakidzeler geleneksel olarak Gürcistan’a sadıklardı.